

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΤΜΗΜΑ ΨΗΦΙΑΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ:
«Κλιματική κρίση, Ψηφιακές Τεχνολογίες κι
Επικοινωνία»

Επιβλέπων: Γιάννης Μανιάτης

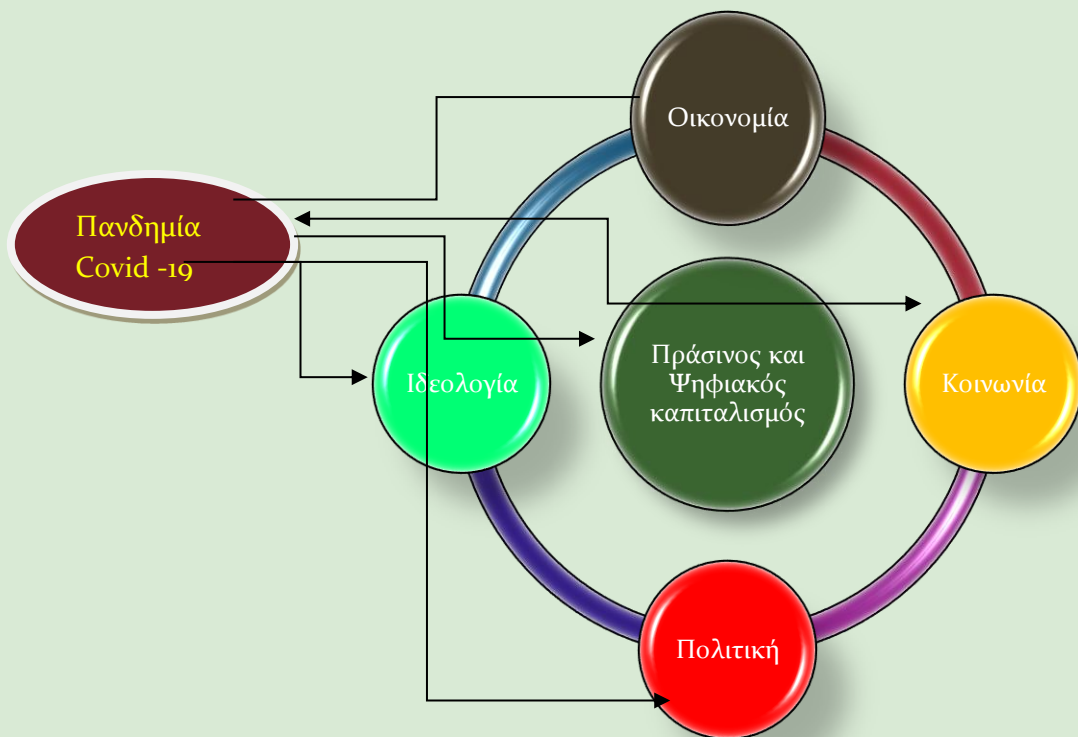
Διπλωματική εργασία: «Κοινωνικές ανισότητες στον
Δίδυμο - Πράσινο και Ψηφιακό - καπιταλισμό»

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια

Άννα Ι. Στεργίου

Πειραιάς, Ιούνιος 2022

¹ Ο καπιταλισμός σε κυκλικό σχήμα κι όχι με τη μορφή πυραμίδας, όπως την έθετε ο Μαρξ, στο πλαίσιο βάση/εποικοδόμημα, σχήμα: Α. Στεργίου

ΔΗΛΩΣΗ ΜΗ ΛΟΓΟΚΛΟΠΗΣ ΚΙ ΑΝΑΛΗΨΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ Με πλήρη επίγνωση των συνεπειών του νόμου περί πνευματικών δικαιωμάτων, δηλώνω ενυπογράφως ότι είμαι αποκλειστική συγγραφέας της παρούσας διπλωματικής εργασίας, για την ολοκλήρωση της οποίας κάθε βοήθεια είναι πλήρως αναγνωρισμένη κι αναφέρεται λεπτομερώς στην εργασία αυτή. Έχω αναφέρει πλήρως και με σαφείς αναφορές τις πηγές χρήσης δεδομένων, απόψεων, θέσεων και προτάσεων, ιδεών και λεκτικών αναφορών, είτε κατά κυριολεξία είτε δάσει επιστημονικής παράφρασης. Αναλαμβάνω την προσωπική κι ατομική ευθύνη ότι σε περίπτωση αποτυχίας στην υλοποίηση των ανωτέρω δηλωθέντων στοιχείων, είμαι υπόλογος έναντι λογοκλοπής, γεγονός που σημαίνει αποτυχία στη διπλωματική μου εργασία και κατά συνέπεια αποτυχία απόκτησης του τίτλου σπουδών, πέραν των λοιπών συνεπειών του νόμου περί πνευματικών δικαιωμάτων. Δηλώνω, συνεπώς ότι αυτή η πτυχιακή εργασία προετοιμάστηκε κι ολοκληρώθηκε από μένα προσωπικά κι αποκλειστικά κι ότι αναλαμβάνω πλήρως όλες τις συνέπειες του νόμου στην περίπτωση, κατά την οποία αποδειχθεί, διαχρονικά, ότι η εργασία αυτή ή τμήμα της δεν μου ανήκει, διότι είναι προϊόν λογοκλοπής άλλης πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται η ανατύπωση ή αναπαραγωγή της μεταπτυχιακής εργασίας δίχως τη σύμφωνη γνώμη της συγγραφέως. Επιτρέπεται η αναπαραγωγή ή η χρήση της για εκπαιδευτικούς, ερευνητικούς σκοπούς ή μιντιακούς σκοπούς, εφόσον αναγράφεται παραπομπή ή γίνεται αναφορά στη συγγραφέα.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνικές ανισότητες, καπιταλισμός, οικολογικός καπιταλισμός, ψηφιακός καπιταλισμός, eco, green, digital, πράσινη οικονομία, πράσινη ανάπτυξη, φτώχεια, ενεργειακή φτώχεια, ψηφιακός αναλφαριθμητισμός,

¹ Μερικοί μελετητές θεωρούν πως ο Καρλ Μαρξ έδινε μεγαλύτερη ή ίση σημασία στην οικονομία κι αναλόγως ασκήθηκε κριτική. Θεωρούμε πως η οικονομία παίζει καθοριστικό ρόλο στο έργο του ως θεμελιωτή της σχολής των Συγκρούσεων αλλά δεν είναι η μόνη.

κλιματική κρίση, κλιματική αλλαγή, ανεμογεννήτριες, φωτοβολταϊκά πάνελ, φτώχεια, πρεκαριάτο κ.ά.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η διπλωματική εργασία είναι αφιερωμένη πρώτα απ' όλα στον γιο μου Γιάννη και στην οικογένειά μου. Ευχαριστώ όσους ήταν δίπλα μου, φίλους συναδέλφους, παλαιούς και νέους συμφοιτητές και καθηγητές. Κυρίως στον επιβλέποντα καθηγητή μου, Γιάννη Μανιάτη και σ' όσους ανθρώπους πίστεψαν σε μένα και στο γεγονός ότι η αγάπη για μάθηση δεν έχει ηλικία.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ξεχωριστά τους καθηγητές Πολιτικής Κοινωνιολογίας, Μηνά Σαματά, Κοινωνιολογίας του Περιβάλλοντος, Μαρία Κούση, Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας, Νάντια Σερεμετάκη, Κλασικών Θεωρητικών, Νίκο Θεοτοκά, τη διδάκτορα Καρστικής Γεωμορφολογίας, Μιλιάνα Γκουλιόμποβιτς για τις πολύτιμες συμβουλές. Πάνω απ' όλα ένα ξεχωριστό ευχαριστώ για τις σημαντικές επιστημονικές παρατηρήσεις κι υποδείξεις στον λέκτορα Κοινωνιολογίας του Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Παναγή Παναγιωτόπουλο. Επίσης, ευχαριστώ τους αγαπητούς συναδέλφους, Κώστα Καρτάλη και Βάνα Καρατόλου για την υπομονή τους και τις παρατηρήσεις τους.

Η διπλωματική εργασία μου αποτέλεσε ένα νέο ταξίδι γνώσης κι είναι φόρος τιμής στην αξία της Κοινωνιολογίας ως επιστήμης κυρίως στα πεδία της Περιβαλλοντικής και Ψηφιακής Κοινωνιολογίας. Είναι αφιερωμένη, όμως, και σε όλους εκείνους, που έχουν βιώσει ή βιώνουν τις δραματικές συνέπειες της κλιματικής κρίσης. Η εκπόνησή της άρχισε σε μία τραγική, χρονική συγκυρία, όταν η Ελλάδα κι οι πολίτες της μέτρησαν για πολλοστή φορά τις πληγές τους από τις πυρκαγιές (Αύγουστος 2021)², οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα να δημιουργηθούν για πρώτη φορά μαζικά στη χώρα τον 21^ο αιώνα, κλιματικοί³ πρόσφυγες. Ολοκληρώνεται μετά τον χιονιά στα τέλη Γενάρη του 2022 και το ξέσπασμα της Ρωσο-ουκρανικής κρίσης, που είχε αποτέλεσμα ν' αναδειχθούν παλαιά προβλήματα με ουσιαστικό φόντο τη γεωπολιτική αλλαγή των σφαιρών επιρροής. Η ρωσική εισβολή, πέρα από τα όποια προβλήματα της ρωσόφωνης κοινότητας συνδέεται όχι μόνο με την εδαφική κυριαρχία ρωσόφωνων

² Kathimerini Newsroom: Φωτιές: Αγώνας δρόμου για την επόμενη ημέρα: εντός του μήνα οι πρώτες πληρωμές, 2021.

³ Οι κλιματικοί πρόσφυγες δεν αναγνωρίζονται μέχρι σήμερα από τα Ηνωμένα Έθνη. Όμως τον δρόμο ανοίγει για αναγνώριση των κλιματικών προσφύγων δικαστήριο της Γαλλίας με την αναγνώριση ενός Ασιάτη ως κλιματικού πρόσφυγα. Επιπλέον και τα Ηνωμένα Έθνη – Ύπατη Αρμοστεία για τους Πρόσφυγες αναγνωρίζουν στον ιστότοπό τους, ότι μόνο το 2020 στην Κεντρική Αμερική και στο νότιο Μεξικό, περίπου 3 εκατομμύρια άνθρωποι επλήγησαν από τον τυφώνα Έτα. Νωπές εξάλλου είναι οι μνήμες στην Ελλάδα για τους Ευβοιώτες, που έμειναν τον Αύγουστο του 2021 λόγω των πολυήμερων πυρκαγιών άστεγοι.

περιοχών, την παρουσία αζοφικών ταγμάτων, τον ρωσικό εθνικισμό και τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό αλλά και με τον έλεγχο των ενεργειακών πηγών. Δημιουργεί, δε, μία μεγάλη πανευρωπαϊκή και παγκόσμια ενεργειακή κρίση, που σε κράτη, όπως η Ελλάδα έχει ακόμη μεγαλύτερο αντίκτυπο.

Στην εγχώρια οικονομία, οι πυρκαγιές του καλοκαιριού του 2021 δεν ήταν η πρώτη φορά, που πλήγωσαν την ελληνική κοινωνία. Δημιούργησαν συγκρούσεις, παρενέργειες, εντάσεις κι αλλαγές στην ελληνική πολιτική σκηνή. Ανεξαρτήτως εμπρησμών ή ξαφνικών πυρκαγιών λόγω της ΔΕΗ ή άλλων αιτιών, η ελληνική κοινωνία λόγω κι αδυναμιών του κρατικού μηχανισμού, εδώ και δεκαετίες, θρηνεί θύματα και ζημιές. Μαζικά θύματα υπήρξαν στην περίπτωση του εγκλωβισμού πολιτών στη Ζαχάρω Ηλείας⁴ κι αργότερα στο Μάτι κ.ά. Η άναρχη οικιακή δόμηση, που διαμορφώθηκε κυρίως κατά τον 20^ο αιώνα στην Ελλάδα κι η έλλειψη άμεσου οργανωμένου επιχειρησιακού σχεδίου στο πεδίο, οι εγγενείς αδυναμίες της Πυροσβεστικής στον τομέα της Δασοπυρόσβεσης συνετέλεσαν αποφασιστικά ώστε κατά καιρούς να υπάρχουν κατακόμβες νεκρών. Νεκροί, άστεγοι και τραυματισμένοι άνθρωποι, χιλιάδες ζώα, δέντρα και φυτά καμένα. Σπίτια κι επιχειρήσεις αλλά και καλλιέργειες κι υποδομές κατεστραμμένες. Μα, πάνω απ' όλα η αίσθηση των ανθρώπων, πως είναι ανήμποροι ενώ υπάρχουν πια τεχνολογικά μέσα, για να τους βοηθήσουν.

Άνθρωποι, ζώα φυτά και περιουσίες έγιναν στάχτη ως συνέπεια ανθρώπινων παρεμβάσεων, της κλιματικής κρίσης και της αδυναμίας της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας και της κρατικής μηχανής ν' αξιοποιήσουν με τον βέλτιστο, δυνατό τρόπο ανθρώπινους, μηχανικούς και ψηφιακούς πόρους. Υπήρξε φανερή αδυναμία να λειτουργήσουν σε νέο, αναδιοργανωμένο πλαίσιο, όπως πρεσβεύει η εποχή. Η **Κοινωνία των Πολιτών**⁵ σε συνεργασία με το

⁴ Φασουλάκη: Από την Ηλεία στο Μάτι: Οι νεκροί, οι φρικτές ομοιότητες, τα παθήματα, που δεν έγιναν μαθήματα, 2019.

⁵ Μουζέλης: Τι είναι η Κοινωνία των Πολιτών, 1997. Ο Μουζέλης στο συγκεκριμένο άρθρο ορίζει την Κοινωνία των Πολιτών σχολιάζοντας προσεγγίσεις ότι είναι ενδιάμεσα στρώματα μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνομένων, στο ενδιάμεσο μεταξύ κράτους κι αγοράς κ.ά. Αν κι η έννοια της Κοινωνίας των Πολιτών έχει εγελιανές ρίζες εμείς αναφερόμαστε στα δίκτυα αλληλεγγύης, που αναπτύσσονται είτε από Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις είτε από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα και συντάσσουν προσωρινές ή και μόνιμες συμμαχίες σε τοπικό (π.χ. πολίτες της ίδιας γειτονιάς) ή ευρύτερο επίπεδο (π.χ. φιλοζωικές οργανώσεις για τη σωτηρία των άγριων ζώων με τον τοπικό πληθυσμό, κ.ά.) ή σε δίκτυα με μεμονωμένα άτομα ή ομάδες, με κοινά συμφέροντα, παραδόσεις ή και δίκτυα συγγένειας, που αναπτύσσονται, στην προκειμένη περίπτωση για την αντιμετώπιση φυσικών καταστροφών και δύνανται να εξελιχθούν σε οργανωμένα. Ισχυρή κριτική στο θέμα της «**Κοινωνίας των Πολιτών**» έχει ασκήσει ο Αντόνιο Γκράμσι, ο οποίος την θεωρεί πως οργανώνεται από πάνω προς τα κάτω από την άρχουσα τάξη, που ο ίδιος θεωρεί διευθύνουσα τάξη ώστε να προστατέψει το «θεωρητικό και ιδεολογικό της μέτωπο» [Φίλιας, Κοινωνικά Συστήματα στον 20^ο αιώνα, 1988, σελ. 66]. Ο Κοινωνιολόγος Ζωρζ Γκύνρβιτς πάλι στο έργο του Μελέτες για τις Κοινωνικές Τάξεις, σελ.26-27, αναφέρεται στο συλλογικό φαινόμενο ως έννοια της κοινωνικότητας, που αναλόγως το «Εμείς» έρχεται σε επαφή με το «Εγώ», «Αυτός» κ.ά.

επίσημο κράτος και τις ξένες αντιπροσωπείες πυροσβεστών ένωσαν δυνάμεις για την αντιμετώπιση της τραγωδίας των πυρκαγιών τον Αύγουστο του 2021. Ήρθαν έτσι αντιμετώπι με παθογένειες, που συνδέονται σαφώς και με εγγενή χαρακτηριστικά. Γνωστά και μη εξαιρετέα προβλήματα επί δεκαετίες, η άναρχη δόμηση, η γραφειοκρατία, οι αδυναμίες στην εκπόνηση υλοποιήσιμων επιχειρησιακών σχεδίων, η ασυνεννοησία στη διαχείριση κρίσεων, οι εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ Πυροσβεστικής και Δασικής Υπηρεσίας, η κομματοκρατία στις υψηλόβαθμες διοικητικές θέσεις, τα προβλήματα στην αυτοδιοίκηση, η έλλειψη γνώσεις των πολιτών και των νοικοκυριών σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης κι η νοοτροπία κ.ά.

Φάνηκε, ωστόσο, και πόσο ευάλωτα είναι ορισμένα κοινωνικά στρώματα, μεμονωμένοι πολίτες, νοικοκυριά, κοινωνικές κι επαγγελματικές ομάδες, απέναντι στις συνέπειες της κλιματικής κρίσης και των φυσικών καταστροφών. Ευάλωτα κοινωνικά στρώματα, που δεν έχουν κυρίως τις χρηματοοικονομικές δυνατότητες να υπερκεράσουν τους σκοπέλους. Η αγορά ενέργειας παραμένει ένα πεδίο, όπου η ψαλίδα πλούσιων και φτωχών, πολιτών ή και κρατών φαίνεται ξεκάθαρα. Πιο ευάλωτοι πληθυσμοί τα γυναικόπαιδα, όσοι έχουν χαμηλότερο εισόδημα, μεγαλύτερη ηλικία κ.ά.

Βεβαίως, ακόμη και καλά οργανωμένα, σύγχρονα δυτικοευρωπαϊκά κράτη δυσκολεύονται ή κι αδυνατούν ν' ανταποκριθούν στα ακραία καιρικά φαινόμενα με τον υπάρχοντα διοικητικό κι επιχειρησιακό σχεδιασμό και μηχανισμό. Οι επιβαρύνσεις είναι σαφώς περισσότερες, όταν πρόκειται για κράτη, με υπερδανεισμό, εγγενείς γραφειοκρατικές αδυναμίες, προβλήματα στη διαχείριση και αδύναμο μηχανισμό στο πεδίο, με ελλιπή και γηρασμένο εξοπλισμό. Η κλιματική κρίση δεν αντιμετωπίζεται εύκολα. Χρειάζεται υλικούς κι έμψυχους πόρους κι αλλαγή νοοτροπίας, όχι μόνο από ένα κράτος και τους πολίτες του αλλά συνολική αλλαγή παραδείγματος από την παγκόσμια κοινότητα. Το παράδοξο είναι πως η νέα ψηφιακή τεχνολογία δίνει πολύ περισσότερες δυνατότητες βελτιστοποίησης των μοντέλων πρόληψης κι έγκαιρης παρέμβασης σε σχέση με το παρελθόν. Το καλοκαίρι του 2021 ήχησε το τηλεφωνικό γραπτό μήνυμα «112»⁶ στα έξυπνα τηλέφωνα κατοίκων της Ελλάδας. Μήνυμα, αντί για τις καμπάνες του χωριού, που προειδοποιούσαν τον κόσμο στα χωριά ότι έπιασε φωτιά. Η τεχνολογία μπορεί να προειδοποιήσει, έστω και με οδυνηρό τρόπο τους κατοίκους ή και να σώσει τη ζωή τους ή των κατοικιδίων τους. Όχι, όμως απαραίτητα να διασώσει τον φυσικό και

⁶ In: «Φωτιά στην Εύβοια – Δραματικές ώρες για τους κατοίκους. Το μήνυμα το 122 προς όσους έχουν εγκλωβιστεί», 2021.

πολιτιστικό πλούτο και τ' αγροτικά κι άγρια ζώα, που χάνονται ούτε βέβαια τους κόπους, την περιουσία και τις μνήμες μίας ζωής.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	8
Abstract.....	16
Μεθοδολογία.....	19
Δομή.....	20
Στόχος.....	20
Εισαγωγή.....	21
Κεφάλαιο 1 ^ο Το πλαίσιο: Η διαχρονική σχέση ανθρώπου – φύσης.....	25
Κεφάλαιο 2 ^ο Από τον μυθολογικό κατακλυσμό στο σύγχρονο γίγνεσθαι.....	31
Κεφάλαιο 3 ^ο Ο «Κήπος» ως παράδειγμα θρησκευτικής, ταξικής και χωρικής διαφοροποίησης.....	48
Κεφάλαιο 4 ^ο Η σύνδεση φύσης και θρησκείας.....	51
Κεφάλαιο 5 ^ο Από την προβιομηχανική κοινωνία στη Δ' Βιομηχανική Επανάσταση.....	54
Κεφάλαιο 6 ^ο Ανιχνεύοντας το πεδίο της δίδυμης μετάβασης του καπιταλισμού.....	67
Κεφάλαιο 7 ^ο Τα κύρια χαρακτηριστικά του Πράσινου Καπιταλισμού.....	81
Κεφάλαιο 8 ^ο Τα κύρια χαρακτηριστικά του Ψηφιακού Καπιταλισμού.....	93
Κεφάλαιο 9 ^ο Ο ρόλος του κράτους στον Δίδυμο Καπιταλισμό.....	109
Κεφάλαιο 10 ^ο Το μιντιακό τοπίο και οι περιβαλλοντικές και ψηφιακές αλλαγές.....	132
Κεφάλαιο 11 ^ο Ο οικιακός – ιδιωτικός χώρος στον Δίδυμο Καπιταλισμό.....	137
Κεφάλαιο 12 ^ο Η διαστρωμάτωση, η φτώχεια, οι ανισότητες κι ο δίδυμος – πρασινοψηφιακός καπιταλισμός.....	142
Κεφάλαιο 13 ^ο Το πεδίο των Κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων στον δίδυμο καπιταλισμό.....	151
Κεφάλαιο 14 ^ο Οι Έμφυλες ανισότητες στον δίδυμο καπιταλισμό.....	153

Κεφάλαιο 15 ^{ον} Δίδυμη μετάβαση και φυλετικές ανισότητες.....	164
Κεφάλαιο 16 ^{ον} Δίδυμος καπιταλισμός, διαγενεακή κινητικότητα κι εκπαιδευτικές ανισότητες.....	169
Κεφάλαιο 17 ^{ον} Κοινωνικές Ανισότητες Γενεάς στον Δίδυμο Καπιταλισμό.....	174
Κεφάλαιο 18 ^{ον} Αγροπεριβαλλοντικές, Χωρικές κι Ενεργειακές ανισότητες στον δίδυμο Καπιταλισμό.....	177
Κεφάλαιο 19 ^{ον} Οι ελίτ, οι άστεγοι, οι υποστεγασμένοι.....	181
Κεφάλαιο 20 ^{ον} Οι Υγειονομικές ανισότητες κι η πανδημική κρίση Covid-19.....	184
Κεφάλαιο 21 ^{ον} Οι Ψηφιακές Ανισότητες στον Δίδυμο Καπιταλισμό.....	191
Κεφάλαιο 22 ^{ον} Ψηφιακό έγκλημα, λούμπεν προλεταριάτο και Δίδυμος Καπιταλισμός.....	196
Κεφάλαιο 23 ^{ον} Συμβολικές Ανισότητες και Δίδυμος Καπιταλισμός.....	199
Κεφάλαιο 24 ^{ον} Μεταθανάτιες Ανισότητες στον Δίδυμο Καπιταλισμό.....	210
Κεφάλαιο 25 ^{ον} Το πεδίο των Γεωπολιτικών Ανισοτήτων στον Δίδυμο Καπιταλισμό.....	215
Κεφάλαιο 26 ^{ον} Μετανάστες, Κλιματικοί Πρόσφυγες και Χωρικές Ανισότητες.....	220
Κεφάλαιο 27 ^{ον} Περιβαλλοντική πολιτική στις χώρες του πρώην Υπαρκτού Σοσιαλισμού.....	229
Κεφάλαιο 28 ^{ον} Το αναδυόμενο κοινωνικό στρώμα των Ψηφιακών Νομάδων.....	233
Κεφάλαιο 29 ^{ον} Το νεοελληνικό κράτος και σύγχρονα κοινωνικά και περιβαλλοντικά ζητήματα.....	241
Κεφάλαιο 30 ^{ον} Κοινωνικές Ανισότητες και Νεοελληνικό κράτος στον Δίδυμο Καπιταλισμό.....	263
Παράρτημα Ι – Αέρια του Θερμοκηπίου.....	292
Βιβλιογραφία.....	293

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο όρος κλιματική κρίση στη διεθνή βιβλιογραφία έρχεται να περιγράψει τις βίαιες αλλαγές, που γίνονται εξαιτίας της αλλαγής κλίματος. Αλλαγές, που μπορεί να είναι συνηθισμένες σε ό, τι αφορά στη Γη, που είναι ένας ζωντανός οργανισμός αλλά δημιουργούν συνθήκες αβιοτικές για τον άνθρωπο: αύξηση της θερμοκρασίας της Γης, ξηρασίες, ακραία καιρικά φαινόμενα, διάλυση των παγόβουνων, άνοδος της στάθμης των θαλασσών κ.ά.

Η διπλωματική εργασία διερευνά και περιγράφει τις κοινωνικές ανισότητες, στο στάδιο του επιφανειακά «πράσινου» ή «οικολογικού» και ψηφιακού καπιταλισμού ή καπιταλισμού της δικτύωσης. Εφεξής θα τον αποκαλούμε συνοπτικά «Δίδυμο Καπιταλισμό»⁷ ή «Δίδυμη Μετάβαση»⁸ λόγω της διττής, πράσινης και ψηφιακής υπόστασής του, στο πλαίσιο της Δ΄ Βιομηχανικής Επανάστασης, η οποία είναι σε εξέλιξη.

Η πανδημία του Covid-19 δημιούργησε νέες συνθήκες⁹ σε παγκόσμια κλίμακα, με τη μαζική χρήση των δικτύων, για τις ανάγκες του οικιακού, του επαγγελματικού και του δημόσιου χώρου. Ο ψηφιακός, καπιταλιστικός μετασχηματισμός επιταχύνθηκε. Δημιουργήθηκε νέα δυναμική κι ανισορροπία στη σχέση ελεύθερου και εργασιακού χρόνου κ.ά. Το ίδιο συνέβη για εντελώς διαφορετικούς λόγους με την πράσινη μετάβαση. Εξαιτίας των κλιματικών προβλημάτων, αποφασίστηκε η πράσινη μετάβαση προς ανανεώσιμες πηγές ενέργειας να επιταχυνθεί. Όμως, η ρωσο-ουκρανική κρίση δημιούργησε νέα ερωτηματικά για τη σταθερότητα των τιμών και την τυχόν μερική επαναφορά στον λιγνίτη.

Η ιδέα της πράσινης ανάπτυξης, δηλαδή της μετάβασης προς μορφές ενέργειας, που δεν επιβαρύνουν το περιβάλλον θα περάσουν πολλές δεκαετίες, ώσπου να ωριμάσει στην πράξη και να γίνει πρακτικά υλοποιήσιμη. Αφενός, διότι διαχρονικά υπήρξαν ισχυρά συμφέροντα γύρω από την εξόρυξη, παραγωγή, μεταφορά κι εμπορία του πετρελαίου και των λιγνιτών, αφετέρου

⁷ Μαρκόπουλος: το μοιραίο δίδυμο καπιταλισμού και τεχνοεπιστήμης, 2018. Ο καθηγητής Φιλοσοφίας Ι. Ν. Μαρκόπουλος αναφέρεται στην ραγδαία ανάπτυξη του νεοφιλελευθερισμού και στον τεχνο-επιστημονικό ντετερμινισμό. Εμείς αντίθετα ορίζουμε ότι η διττή φύση του καπιταλισμού είναι πράσινη και ψηφιακή και διαφέρει από άλλα καπιταλιστικά μοντέλα του παρελθόντος, παρότι έχουμε προσπάθειες μείωσης του κράτους Προνοίας, οι οποίες όμως ανακάμπτουν τον καιρό της πανδημίας.

⁸ Άλλοι θα μπορούσαν να μιλούν και για Δίδυμο Μετα-Καπιταλισμό κι όχι απλώς για Δίδυμο Καπιταλισμό.

⁹ Φραγκούλη: Η πανδημία επιτάχυνε τον ψηφιακό μετασχηματισμό λένε οι CEOs στην Ελλάδα, 2020.

γιατί υπήρξαν κατά καιρούς προβλήματα και σε ό, τι αφορά στην τεχνολογία των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας (Α.Π.Ε.).

Τα προβλήματα αυτά αφορούσαν, αφενός την ωριμότητα της χρήσης των ΑΠΕ, που συνδέονταν με πρακτικά προβλήματα της καθημερινότητας, αφετέρου στη σταθερότητα του δικτύου. Οι πηγές πράσινης ενέργειας, από ήλιο και άνεμο δεν είναι σταθερές αλλά εξαρτώνται από τον καιρό. Βασική αιτία είναι ότι δεν έχει αναπτυχθεί επαρκώς η αποθήκευση¹⁰ ενέργειας. Τίθενται ζητήματα κόστους της πράσινης ενέργειας αλλά βέβαια και των ορίων της.

Το θέμα της παύσης εκμετάλλευσης των ορυκτών πόρων για καύσιμα κι η αναγκαιότητα για στροφή σε πράσινες μορφές ενέργειας υιοθετείται αρχικά, από τα αναρχικά, αριστερά, σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά κινήματα και τα οικολογικά – περιβαλλοντικά κινήματα και κόμματα. Το πρόβλημα διογκώνεται κατά την ρωσο-ουκρανική κρίση του 2022. Σ' αυτήν τη φάση ζητείται πολιτικά από κάποιες πλευρές στην Ευρώπη, η χρήση λιγνιτών για ν' αποσοβηθεί κι η ενεργειακή κρίση κι ακόμη κι οπαδοί της πράσινης ενέργειας διχάζονται.

Ο Πωλ Ντράκερ ορίζει τον μετακαπιταλισμό ως την περίοδο κυριαρχίας του «πόρου της γνώσης». Πρόκειται, όπως εξηγεί για χρονική περίοδο, που μετασχηματίζει και το άτομο και τον καπιταλισμό κι αλλάζει την κοινωνική, πολιτική κι οικονομική δυναμική¹¹. Στη διπλωματική εργασία εξετάζουμε τις πτυχές της δίδυμης μετάβασης του καπιταλισμού προς μία πράσινη και ψηφιακή κατεύθυνση, που λειτουργεί καταλυτικά στο πεδίο των ήδη υπαρκτών κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων και δημιουργεί καινούργιες. Ιδίως, όταν δεν ξεκινούν όλες οι χώρες ή οι πολίτες τους κ.ο.κ. από την ίδια αφετηρία ως προς αυτή τη δίδυμη μετάβαση, που βιώνεται κατά την περίοδο του μετακαπιταλισμού. Αυτή η διαδικασία είναι εξελικτική και παρατηρούνται μία σειρά από ασυνέχειες και διαφορετικές όψεις του φαινομένου του δίδυμου καπιταλισμού. Αυτές οι όψεις συνδέονται με την πράσινη και ψηφιακή τεχνολογία και την κατοχή ή διαχείριση κι εμπορία σπάνιων γαιών, καθώς και με γεωπολιτικά προβλήματα, ταξικές αντιθέσεις κι ανισότητες.

Το πρόβλημα κυρίως της εναέριας ρύπανσης, ο υπερπληθυσμός κι οι ολοένα αυξανόμενες, καταναλωτικές ανάγκες, αναδυόμενων μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων, ιδίως στην Ασία αλλά κι οι κλιμακούμενες ενεργειακές

¹⁰ Παπαθανασίου: Διάλεξη: «Αποθήκευση Ηλεκτρικής Ενέργειας: Τεχνολογίες, λειτουργικότητα κι οφέλη, έργα αγοράς, ελληνική πραγματικότητα» στο ΠΜΣ Κλιματική Κρίση, Ψηφιακές Τεχνολογίες κι Επικοινωνία», 2021.

¹¹ Μείσον: Μετακαπιταλισμός: ένας οδηγός για το μέλλον μας, 2016.

ανάγκες στον Δυτικό Κόσμο, οδηγούν στην υπογραφή διεθνών «πράσινων» συμφωνιών.

Καθώς δεν είναι νομικά δεσμευτικές, δεν είναι απαραίτητο να τηρηθούν οι όροι απ' όλους τους συμμετέχοντες. Επιπλέον, μπορεί να τις αρνούνται οι διάδοχοί τους, όπως συνέβη με τον Πρόεδρο των ΗΠΑ, Μπαράκ Ομπάμα και τον διάδοχό του στο αξίωμα, Ντόναλντ Τραμπ. Αυτή η αλλαγή πλεύσης ως προς τις προσαρμογές για την Κλιματική Κρίση, άλλαξε εκ νέου με την αλλαγή Τζο Μπάιντεν. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει και τη ρευστότητα στις περιβαλλοντικές συμφωνίες, ένεκα πολιτικών ή γεωπολιτικών αλλαγών, όπως συνέβη και με τη ρύπανση στην εμπόλεμη ζώνη της Ουκρανίας.

Ακόμη και μέσα στις ίδιες χώρες, υπάρχουν και μεγάλες διαφοροποιήσεις με χαρακτηριστικότερο το παράδειγμα των ΗΠΑ. Εκεί ζουν μεγιστάνες του παγκόσμιου, ενεργειακού και ψηφιακού πλούτου. Ζουν όμως κι άνθρωποι δίχως στέγη, δηλαδή βιώνουν το απόλυτο ενεργειακό χάσμα πλούσιων και φτωχών. Το νέο πεδίο ανταγωνισμού είναι σαφές ότι εκτυλίσσεται στον χώρο της ενέργειας και μετακυλύεται στον χώρο των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας (Α.Π.Ε.) και της ψηφιακής τεχνολογίας. Η στροφή προς την «πράσινη» ανάπτυξη συμπίπτει χρονικά με την ψηφιακή ανάπτυξη, η οποία ενώνει περαιτέρω την παγκόσμια αγορά μέσα από ψηφιακές πλατφόρμες και κοινωνικά δίκτυα.

Αυτού του είδους η ανάπτυξη περιορίζει δραστικά τον ρόλο και τις λειτουργίες του δυτικού έθνους - κρατους¹² του 20^{ου} αιώνα, που ούτως ή άλλως, σε μεγάλο βαθμό κατά την αυγή του 21^{ου} αιώνα, είναι πολυπολιτισμικό. Βασική αντίθεση ανάμεσα στην «πράσινη» και την ψηφιακή ανάπτυξη, είναι πως η πρώτη ήθελε μακρύ πολιτικό χρόνο ωρίμανσης. Η επιφανειακά «πράσινη» ανάπτυξη αρχίζει να παίρνει σάρκα κι οστά μετά από αλληπάλληλα περιστατικά ρυπάνσεων, που μεγενθύνουν το πρόβλημα. Φέρνουν στο προσκήνιο το αίτημα περιβαλλοντικών ομάδων ή μεμονωμένων πολιτών για αλλαγή περιβαλλοντικού παραδείγματος κινητοποιώντας ανθρώπινους κι υλικούς πόρους, προς την κατεύθυνση αυτή. Αρχικά, πρόκειται για περιθωριακά κινήματα¹³, τα οποία όμως στη συνέχεια αποκτούν πολιτική υπόσταση και φωνή στα κοινοβούλια.

Η πράσινη ανάπτυξη ωριμάζει ως ιδέα, λόγω των συνεπειών, που δημιουργούνται κατεξοχήν από ανθρωπογενείς παράγοντες σε προηγούμενα ιστορικά στάδια, οπότε και:

¹² Χτούρης: Μεταβιομηχανική κοινωνία και η κοινωνία της πληροφορίας, 1997, σελ. 39.

¹³ McGarr: Παγκοσμιοποίηση και περιβάλλον: γιατί το πράσινο είναι κόκκινο, 2001, σελ.16.

- 1^{ον} . Υφίσταται η αλόγιστη χρήση αγροτικών εφοδίων (λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων κ.ά.) κι η ανεξέλεγκτη απόθεση βαρέων μετάλλων και πλαστικών, που μολύνουν το έδαφος, το υπέδαφος, τον αέρα και το νερό.
- 2^{ον}. Υφίσταται η ραγδαία αύξηση οχημάτων με μηχανές εσωτερικής καύσης, που προξενεί νέφος στην ατμόσφαιρα και με τη σειρά του υγειονομικές παθήσεις.
- 3^{ον}. Επικρατεί ανεξέλεγκτη απόθεση σκουπιδιών σε χωματερές, που ευθύνονται για πυρκαγιές και τη μόλυνση του υδροφόρου ορίζοντα και των θαλασσών.
- 4^{ον} . Υπάρχει το ρυπαντικό φορτίο της αμυντικής βιομηχανίας.
- 5^{ον} . Δημιουργούνται προβλήματα στην υδροδότηση, λόγω της μείωσης των βροχοπτώσεων και της υπερεκμετάλλευσης των υδάτινων αποθεμάτων για οικιστικούς, τουριστικούς λόγους, εμφιάλωσης κ.ά.
- 6^{ον}. Υπάρχουν οι παρενέργειες εξαιτίας της μείωσης της δασικής γης, για την παραγωγή τροφής, κατοικιών, τουρισμού κ.ά.
- 7^{ον}. Φανερώνονται προβλήματα στη μείωση των ιχθυοαποθεμάτων λόγω της υπεραλίευσης εξαιτίας της βιομηχανικής αλιείας, των συρόμενων εργαλείων και της ρύπανσης των θαλασσών από ορυκτά καύσιμα και πλαστικά.

Επομένως, διαπιστώνεται πως η περιβαλλοντική κρίση είναι ορατή στην καθημερινότητα ως προς τις συνέπειές της σε μικροκλίμακα: π.χ. οσμές, αιθαλομίχλη, θόρυβος, τρωκτικά σε περιοχές με χωματερές κ.ά. Σε παγκόσμια κλίμακα η κλιματική κρίση διαπιστώνεται από το λιώσιμο των παγόβουνων, που δημιουργούν σταδιακά άνοδο της στάθμης της θάλασσας.

Η κλιματική κρίση γίνεται εξάλλου ορατή καθώς αυξάνεται ο κατάλογος των απειλούμενων ζώων στην Κόκκινη Βίβλο. Η κλιματική κρίση απειλεί με ερημοποίηση, τοπικές κοινωνίες ή κι ολόκληρα κράτη. Επίσης, απειλεί με αβιοτικές συνθήκες, νησιωτικούς, παρόχθιους και παράκτιους πληθυσμούς, εξαιτίας της διάβρωσης, της ξηρασίας ή της ανόδου της στάθμης της θάλασσας. Παρενέργειες προκαλεί κι απειλεί, ακόμη και τη γεωργία, την τουριστική ανάπτυξη, την αλιεία ή τις ιχθυοκαλλιέργειες σε θαλάσσια ή εσωτερικά νερά.

Το μοντέλο της ανθρώπινης κυριαρχίας στη φύση, κατά το παρελθόν, δεν ακολούθησαν μόνο οι καπιταλιστικές χώρες. Το ακολούθησαν και χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού. Κι εκεί υπέφεραν οι πολίτες από τις συνέπειες λόγω δυστυχημάτων ή ατυχημάτων πυρηνικής ενέργειας, μόλυνσεων, ρύπανσης, αποθέσεις αμυντικού υλικού κ.ά.

Υπήρξαν, όμως και σημαντικές διαφορές στις σοσιαλιστικές – κομμουνιστικές χώρες ως προς τη γενικότερη πολιτική, περιβαλλοντική τους

ατζέντα. Η ατζέντα των σοσιαλιστικών – κομμουνιστικών χωρών ήταν βελτιωμένη, διότι στόχος δεν ήταν το καπιταλιστικό κέρδος ή η άνευ όρων οικιστική δόμηση κι ανάπτυξη. Αντίθετα, ήταν η επικράτηση κι η εδραίωση της πολιτικής κυριαρχίας. Το αγαθό της στέγης – ακόμη κι αισθητικά ακαλαίσθητης – ήταν προσβάσιμο σ' όλους στο πλαίσιο της θεσμικής μείωσης της κοινωνικής ψαλίδας και των ανισοτήτων.

Αν και το νέο πράσινο και ψηφιακό μοντέλο ανάπτυξης θεωρείται ή λανσάρεται ως ένα βελτιωμένο στάδιο του καπιταλισμού, δεν σημαίνει, πως είναι χωρίς ταξικό πρόσημο. Εξακολουθεί ν' αναπαράγει και να δημιουργεί και νέες ανισότητες: χωρικές, έμφυλες, διαγενεακές, φυλετικές, υγειονομικές, συμβολικές, γεωπολιτικές ανισότητες και πάνω απ' όλα ταξικές κ.ά. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας της μειωμένης ή ακόμη και της μηδενικής πρόσβασης μεμονωμένων ατόμων, ομάδων πολιτών ή ακόμη και κρατών, να ενταχθούν στο νέο τοπίο του μετακαπιταλισμού, που προτάσσει την πράσινη και ψηφιακή τεχνολογία κι ανάπτυξη.

Το νέο μοντέλο καπιταλιστικής παραγωγής, όπως θα δούμε παρακάτω, δεν ενσωματώνει όλους τους πολίτες του κόσμου. Αυτό συμβαίνει επειδή δεν έχουν όλοι τα ίδια μέσα, γνώσεις, δεξιότητες ή ακόμα και τα κατάλληλα εργαλεία κι εξοπλισμό, για να παρακολουθήσουν τις διαδικασίες του δίδυμου μετασχηματισμού της κοινωνίας. Οι περιορισμοί ισχύουν τόσο, εντός περιορισμένων γεωγραφικών περιοχών, όσο κι εντός των εθνών - κρατών. Η έλλειψη ισοτιμίας στην πρόσβαση στην πράσινη και ψηφιακή τεχνολογία δημιουργεί, όπως θα δείξουμε και νέες ανισότητες.

Η δίδυμη μετάβαση του καπιταλισμού διευρύνει ή αναπαράγει το έμφυλο χάσμα, το χάσμα γενεών, την κοινωνική, ενεργειακή και ψηφιακή φτώχεια. Διευρύνει τις ψηφιακές ανισότητες, καθώς παραμένει ο ψηφιακός αναλφαβητισμός και το ψηφιακό χάσμα. Εντείνονται οι ανισότητες ανάμεσα σε χώρες με διαφορετικές ταχύτητες.

Προκαλεί ανακατατάξεις νοικοκυριών, επαγγελματικών και κοινωνικών ομάδων και κοινωνικών στρωμάτων. Πιέζει τους πιο ευάλωτους πληθυσμούς, που δεν έχουν τη σχετική τεχνογνωσία ή τα ίδια μέσα, για να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις προς την πράσινη και ψηφιακή μετάβαση.

Ο δίδυμος μετακαπιταλισμός θα δούμε πως επιφανειακά μόνο είναι οικολογικός και ταυτόχρονα παραμένει βαθιά ταξικός. Ο άνθρωπος εξακολουθεί να είναι ο κυρίαρχος της φύσης. Εξακολουθεί να υφίσταται η εξόρυξη ορυκτού πλούτου. Υπάρχει διαφορετικό ενεργειακό αποτύπωμα ανά ήπειρο, ανά χώρα, ανά κοινωνικό στρώμα ή ανά κεφαλή.

Η διπλωματική εργασία γράφεται σε μία χρονική συγκυρία, που η μέση θερμοκρασία της γης, έχει ανέβει πολύ πιο γρήγορα από το προσδοκώμενο¹⁴. Επιστήμονες¹⁵, που ασχολούνται με το κλίμα διαπιστώνουν, πως οι συνέπειες θα είναι οδυνηρές για την ανθρωπότητα, αν συνεχιστεί η δραματική άνοδος της θερμοκρασίας πέραν του 1,5 βαθμού Κελσίου. Σε κάθε περίπτωση ακραία καιρικά φαινόμενα¹⁶ ήδη επηρεάζουν τον παγκόσμιο πληθυσμό.

Παρά τις όποιες συντεταγμένες προσπάθειες, ο στόχος για αναστροφή αυτής της κλιματικής κρίσης δεν έχει επιτευχθεί. Επιπλέον, συνεχίζεται απρόσκοπτα η χρήση σπάνιων γαιών για τη δημιουργία πράσινων ή ψηφιακών προϊόντων κι υπηρεσιών, για την αγορά. Τα πράσινα και ψηφιακά κέρδη υπερτερούν στη ζυγαριά της διατήρησης του φυσικού περιβάλλοντος. Τα ήδη υπάρχοντα, πράσινα, ψηφιακά, ακόμη και δορυφορικά σκουπίδια αυξάνονται και πολλαπλασιάζονται¹⁷ ενώ παρατηρείται σπατάλη τροφίμων & υλικών αγαθών.

Ο δίδυμος καπιταλισμός ως ανανεωμένο ιστορικά, καπιταλιστικό σύστημα αναζητά νέο, φτηνό, εργατικό δυναμικό στον πλανήτη. Επιδιώκει να μειώσει το εργασιακό κόστος και μέσω της τεχνητής νοημοσύνης. Δημιουργεί ένα νέο, παγκοσμιοποιημένο κι ανταγωνιστικό μοντέλο εργασίας, που κινείται παράλληλα μεταξύ ανθρώπων και ρομπότ.

Οι θέσεις ανειδίκευτης εργασίας, ιδιαίτερα χαμηλής εξειδίκευσης, αναμένεται να καλυφθούν μαζικά τα επόμενα χρόνια, εκτός από ρομπότ, κι από κλιματικούς, εξαθλιωμένους πρόσφυγες. Οι κλιματικοί πρόσφυγες θα είναι το νέο εξαθλιωμένο εργατικό δυναμικό, πέραν των ήδη υπαρχόντων μεταναστών και προσφύγων από άλλες αιτίες. Τα ρομπότ χρησιμοποιούνται ήδη στην αγορά εργασίας μαζί με τους εξοντωμένους απασχολήσιμους (πρεκαριάτο), ντόπιους και μη.

Στο πεδίο της εργασίας, δημιουργούνται πράσινες και ψηφιακές θέσεις απασχόλησης. Οι θέσεις αυτές αφορούν στους τομείς της πράσινης κι έξυπνης γεωργίας, της πράσινης και ψηφιακής βιομηχανίας, των πράσινων μεταφορών και του πράσινου κι έξυπνου τουρισμού, της ανακύκλωσης, της πληροφορικής κ.ά. Δομείται ένα νεοφιλελεύθερο μοντέλο, το οποίο, απειλεί κι υποσκάπτει τις υποδομές του Κράτους Προνοίας, παρά την προσωρινή του παύση, την περίοδο της πανδημίας, σε ό, τι αφορά στα συστήματα υγειονομικής περίθαλψης.

¹⁴ Μανιάτης: Πλούσιοι και Φτωχοί στη Γλασκώβη, 2021.

¹⁵ Μανιάτης: Τα οικονομικά μυστικά της Κλιματικής Αλλαγής, 2021.

¹⁶ Sachs, Kroll, Lafortune, Fuller and Woelm, Sustainable development report 2021. The Decade of Action for the Sustainable Development Goals, 2021.

¹⁷ Kathimerini: Σοβαρή απειλή για τη γη 20.000 μεγάλα διαστημικά «σκουπίδια» (βίντεο), 2018.

Ο ρόλος του κράτους περιορίζεται¹⁸, καθώς πολλές διαδικασίες γίνονται πλέον ψηφιακά, απελευθερώνοντας ανθρώπινους κι υλικούς πόρους και μειώνοντας τις ανάγκες σε έμψυχο προσωπικό. Το στάδιο της δίδυμης μετάβασης αλλάζει επομένως και τη διαπροσωπική σχέση του πολίτη με τις υπηρεσίες. Η σχέση αυτή από προσωπική γίνεται εν μέρει εικονική και μετατρέπεται σε απρόσωπη ή απομακρυσμένη. Η γραφειοκρατία εξορθολογίζεται και ταυτόχρονα μειώνεται η δυναμική των πελατειακών σχέσεων κυρίως σε μικρο-επίπεδο.

Η ψηφιακή μετάβαση μειώνει την ικανότητα παρέμβασης των συνδικάτων και δημιουργεί αναχώματα στη διεκδίκηση της βελτίωσης της ταξικής και της κοινωνικής θέσης των εργαζομένων. Την ίδια στιγμή δημιουργείται ένα νέο κίνημα, ψηφιακών ακτιβιστών. Πρόκειται για μία παγκοσμιοποιημένη νέα ψηφιακή Κοινωνία των Πολιτών, έτοιμη ν' αντιδράσει. Το αυθόρμητο «Κίνημα των Ντιλιβεράδων»¹⁹ στην Ελλάδα το 2021, μετά την απόφαση για διακοπή των συμβάσεων τους από μεγάλη εταιρία στον χώρο των ταχυμεταφορών, δημιουργεί ένα νέο, άτυπο, εργασιακό δεδικασμένο. Αυτό το νέο, ψηφιακό, ακτιβιστικό κίνημα, προς όφελος των εργαζομένων, μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα, είναι υβριδικό. Ο ψηφιακός ακτιβισμός συναντιέται με διαδηλώσεις και διαμαρτυρίες στον ρεαλιστικό κόσμο αλλά ξεκινά από το διαδίκτυο ως ένας εικονικός αγώνας διαμαρτυρίας. Ας μην ξεχνάμε πως στον διαδικτυακό κόσμο υπάρχει το παράδειγμα του κινήματος - πλατφόρμας των Anaaz, για θέματα ισότητας & ανθρωπίνων δικαιωμάτων, περιβαλλοντικά, δημοψηφίσματα κ.ά.

Παρά τις τεράστιες δυνατότητες των δικτύων 5G και 6G²⁰, η ελευθερία των ανθρώπων περιορίζεται λόγω του ηλεκτρονικού αποτυπώματος²¹. Δημιουργούνται νέες ιεραρχίες ανάμεσα σε ψηφιακά ισχυρούς και ψηφιακά ευάλωτους σε επιθέσεις στον κυβερνοχώρο (λόγω άγνοιας κινδύνου, κόστους

¹⁸ Ο καθηγητής Κοινωνιολογίας, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς στο βιβλίο «Ο Αόρατος Λεβιάθαν», Πόλις, 2020 αναφέρεται στο νέο κράτος, που σχηματίζεται και τα αδιέξοδα, που φέρνει, λόγω της αφηρημένης φύσης του και των αντιφάσεων του.

¹⁹ Λαμπαδίτη: «Η νίκη των ντιλιβεράδων είναι και νίκη των ψηφιακών ακτιβιστών», 2021.

²⁰ Γιάγκου: Η υιοθέτηση της τεχνολογίας 5G στην Ελλάδα: παράγοντες που επηρεάζουν τη στάση του κοινού απέναντι στην υιοθέτηση της τεχνολογίας 5G. 2021. Στη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία ο Γαβριήλ Γιάγκου εξετάζει 318 χρήστες κινητής τηλεφωνίας για τα δίκτυα 5G επιβεβαιώνοντας την Ενοποιημένη Θεωρία της Αποδοχής και Χρήσης Τεχνολογίας (UTAUT2) δηλαδή οι πολίτες, που ρωτήθηκαν στην Ελλάδα αναφέρθηκαν στην προσδοκία απόδοσης, προσδοκία προσπάθειας, προσωπική καινοτομία, Network Effects, εμπόδια υιοθέτησης, αξία νέας υπηρεσίας και ηλικία (Ωστόσο) επειδή έγινε διαδικτυακή έρευνα κι όχι με ερωτηματολόγια θεωρούμε ότι αυτό το κοινό δεν είναι αντιπροσωπευτικό της ελληνικής κοινωνίας, αν και το πόρισμά του έχει την αξία του και νόημα για ανθρώπους, που είναι ήδη εξοικειωμένοι με την τεχνολογία.

²¹ Ζητήματα ελευθερίας της έκφρασης στο διαδίκτυο, διαρροές που θίγουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, νομικές παράμετροι, εγκληματικότητα και διλήμματα θίγονται στο τεύχος 2 του European Journal of International Law, τόμος 26, Μάιος 2015.

θωράκισης κ.ά.). Ευάλωτους, που αφορούν σε πορνό εκδίκησης, κλοπή δεδομένων, τυχόν υφαρπαγή ιατρικών δεδομένων κ.ά. Κατά τον Χαράρι, «η συγχώνευση της τεχνολογίας της πληροφορίας και της βιοτεχνολογίας απειλεί τις κεντρικές νεωτερικές αξίες της ελευθερίας και της ισότητας»²².

Τα συστημικά ΜΜΕ παίζουν κομβικό ρόλο, καθώς αναπαράγουν κατά κανόνα την κυρίαρχη ιδεολογία, περί πράσινης και ψηφιακής μετάβασης, δίχως να εμβαθύνουν, ωστόσο με τον ίδιο ζήλο και στα προβληματικά της σημεία (π.χ. ακριβή ενέργεια). Η παραγωγή ειδήσεων στο διαδίκτυο, παρότι τα κοινωνικά δίκτυα είναι εναλλακτική πηγή πληροφόρησης από κρατικές ή ιδιωτικές πηγές, έχει αυξήσει κατακόρυφα και τη διάδοση ψευδών ειδήσεων (Hoaxes)²³. Το γεγονός αυτό αναγνωρίστηκε πέρα από επιτροπή του ελληνικού κοινοβουλίου κι από την Επιτροπή Αναφορών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου²⁴.

Πολίτες αλλά και χώρες με μικρότερα οικονομικά μεγέθη, που διαχρονικά, δεν είχαν το ίδιο μερίδιο στην παγκόσμια αγορά εκπομπής ρύπων, κινδυνεύουν από τη βίαιη ή άτσαλη προσαρμογή και τη μετάβασή τους, σε άρον – άρον, κοινωνίες, πράσινες και ψηφιακές. Το γεγονός αυτό έγινε έντονα ορατό, κατά την περίοδο της ρωσο-ουκρανικής κρίσης. Τέλος, δημιουργούνται ή αναπαράγονται νέες, γεωπολιτικές ανισότητες και μεταναστευτικά ρεύματα από περιοχές, που παρήγαγαν ορυκτά καύσιμα. Την ίδια στιγμή αναπαράγεται η **Κλιματική Αποικιοκρατία**²⁵ προς χώρες, που ακολουθούν γενικά πιο γρήγορα τη δίδυμη καπιταλιστική μετάβαση.

Ο ταυτόχρονος ψηφιακός μετασχηματισμός της κοινωνίας, οδηγεί εκτός από τα πράσινα επαγγέλματα και στα ψηφιακά και στο νεοαναδυόμενο, παγκοσμιοποιημένο, εργασιακό στρώμα, των **Ψηφιακών Νομάδων**²⁶. Το αναδυόμενο στρώμα αποτελεί τη νέα πολύφερνη νύφη για τα αναπτυσσόμενα κι υποανάπτυκτα κράτη. Πρόκειται, κατά βάση, για παγκοσμιοποιημένους εργαζόμενους, κυρίως στελέχη εταιριών ή αυτοαπασχολούμενους, υψηλής εξειδίκευσης, που ασχολούνται με την απομακρυσμένη εργασία. Ωστόσο, ακόμη κι εδώ, έχουν ήδη διαπιστωθεί φυλετικές ανισότητες, ανάμεσα σε λευκούς, έγχρωμους και λατινογενείς εργαζόμενους²⁷.

²² Harari: 21 μαθήματα για τον 21^ο αιώνα, σελ.95.

²³ Ομιλίες του Προέδρου της Βουλής, Κωνσταντίνου Τασούλα και του δημοσιογράφου Παύλου Τσίμα στην Διαρκή Επιτροπή Μορφωτικών Υποθέσεων με θέμα: «Παιδεία στα Μέσα Ενημέρωσης. Παραπληροφόρηση και Ψευδείς Ειδήσεις (Fake News)», 2021.

²⁴ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο 2019-2024. «Σχέδιο Γνωμοδότησης της Επιτροπής Αναφορών». 2022, σελ.4-5.

²⁵ Μανιάτης: Πλούσιοι και Φτωχοί στη Γλασκώβη, 2021.

²⁶ CNN.Gr: Ψηφιακοί Νομάδες: ποιοι είναι και γιατί η Ελλάδα μπορεί ν' αποτελέσει τον ιδανικό προορισμό τους, 2021.

²⁷ Lufkin: "Is the great digital – nomad workforce actually coming?", 2021.

Οι αλλαγές, που φέρνει η κλιματική κρίση είναι κατακλυσμιαίες κι αφορούν έναν εντελώς καινούργιο κόσμο, που μόνο ψηφίδες του έχουμε δει. Σε κάθε περίπτωση οι μεγάλες ανισότητες πλούσιων και φτωχών κοινωνικών στρωμάτων εξακολουθούν να υφίστανται και σε πολλές περιπτώσεις διαρκώς διευρύνονται. Τα μεγάλα γεωπολιτικά προβλήματα σε συνδυασμό με τις μεταβολές στον χώρο της ενέργειας από τα ορυκτά καύσιμα στις πράσινες τεχνολογίες δημιουργούν νέα αναταραχή. Μια από αυτές τις παρενέργειες, είναι η ενεργειακή και περιβαλλοντική κρίση, λόγω της ρωσικής εισβολής. Εξαιτίας του κυρίαρχου ρόλου της Ουκρανίας και της Ρωσίας στην παγκόσμια παραγωγή σιτηρών, η κρίση μετατρέπεται αυτομάτως και σε επισιτιστική.

ABSTRACT

This paper is intending to explore and describe social inequalities that are formed at the stage of "Green" ("Eco" / green) and Digital (digital / smart) or Networking capitalism which can be called "***Twin Transformation of Capitalism***" because of this double transformation.

The paper explores and refers to the changes and transformation brought because of the "twin" capitalism (green/eco and digital) at the world firmament, focusing mostly at the example of Greece the period after pandemic, creating new socio-economic relations, changing the model of education, labor and production. It explores the characteristics of green and digital capitalism and their consequences at the economic - social development, in the sphere of public and private life but also in the formation of the new eco-digital ideology.

Although the new green and digital model of development is considered or oriented as an improved stage of capitalism, it still creates or reproduces new dependent relations between countries that don't have the same level of green and digital development. It generates, reproduces or transforms social inequalities that exist already at the societies or become a result from a lack of access or reduced access to green and digital technology. A new production model based on green and digital technology is followed, which, however, does not concern all citizens of the world to the same degree, because doesn't everyone has the same means, the same skills or even the right tools, to watch or to be a part of this financial and social transformation.

The social inequalities as a result from green and digital capitalism concern and extend to all areas of socio-economic life. They start from school age, with children who are familiar or kids who have no idea or access to digital technology. At the same time it orients poverty and energy poverty or women's access to digital education. As a matter of fact mostly elder people don't have

e.g. the right digital skills to understand or to be a part of the new age and its demands. At this point we would say that this social and financial change has been accelerated due to the Covid-19 pandemic.

The factors of gender, generation, race, play a key role at the new green and digital model of capitalism. At the same time this face of capitalism widens the generation gap and gender inequalities. Also creates new possibilities and opportunities for digital citizens but at the same time a new gap, especially for those who cannot keep up with the new era due to energy poverty or lack of digital skills.

At this paper we will show how “green” and digital capitalism is superficially “ecological”, because man is still the ruler of nature through the use of rare ores. At the same time “green” and satellite garbage are increasing and multiplying. The green and digital growth model is still based on the principles of capitalism. The labor model of surplus value as the conflict theory suggests still remains, as the employer-dependent employee relationship continues. However, at the same time twin capitalism is creating a new, highly skilled globalized working human resource. At this stage of capitalism, however, the means of production may also belong to the worker himself.

It's should be referred that artificial intelligence creates a parallel and competitive work model between humans and robots. Jobs, especially low-skilled ones are expected to be filled en masse in the coming years by robots already in use mostly in the tourism and industrial job market. The new and cheap workforce threatens the health care systems around the world, reducing the ability of trade unions to intervene, creating problems in claiming rights to reduce social inequalities. Despite the enormous potential of the 5G and 6G networks, people's freedom is being restricted as e-files become more and more accessible and financially weaker citizens are more vulnerable to cyber-attacks and data theft.

In this context, the media play a key role as they show that green and digital transition in terms of energy and digital technology are one way road reproducing the dominant ideology. So, smaller countries are not being able to exploit their mineral wealth to recover as well as creating a favorable framework in order for there to be a smooth transformation of societies at this direction.

However, countries with smaller economic sizes, which have not always had the same share in global emissions, are unable to exploit their mineral wealth to recover; so that there is a smooth, economic transformation of societies into green ones.

In addition, new, transnational inequalities are being created between countries emerging in green and digital technology and others lagging behind, creating or reproducing new geopolitical upheavals and geopolitical inequalities as well as new migratory currents emerging as the new climate outcasts.

On the other hand, it is worth noting, that the model of human domination in nature was followed not only by capitalist countries but also by countries of existing socialism, although they had on their agenda environmental policy, mainly in the context of international competition to the west countries in natural resources and mostly in space exploration. The equine management of resources did not concern the ordinary citizens, who occupied their minimum private space in the apartment buildings, as much as the party nomenclature.

In the context of ideological supremacy under Stalin, the "Seven Sisters" as the 7 skyscrapers – towers are called, were built at the period 1947 to 1953, (Russian Baroque and Gothic style) as emblematic buildings of the glamour of Soviet culture. The rivalry with the West was reflected in Khrushchev's words, attributing to Stalin the phrase: *"We have won the war; foreigners will come to Moscow, they will walk and there are no skyscrapers." "If they compare Moscow to capitalist cities, it is a moral blow to us."*

The model of domination in nature prevailed even after the openings of the socialist countries in the context of global industrialization with the well-known problems of air pollution, which are very much visible in China. Of course this is the result of an anarchy growth of industrial activities which were carried out from the West countries in recent decades due to reduced labor costs. According to 2019 data, China produced 27% of air pollutants, which is even more than the United States, which can be understood as the symbol of global capitalism as a country and the second largest producer of air pollutants in the world.

However, here we can not talk basically about social inequalities but about political inequalities following Max Weber's definition of political power, a bourgeois sociologist, since the position of individuals in society is mostly determined by the position of the communist parties.

The major geopolitical problems combined with the changes in the field of energy from fossil fuels to green technologies are creating new disorganization between the western world and the countries of the former Eastern bloc with the energy crisis being strongly reflected in the Ukrainian issue.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η διπλωματική εργασία βασίστηκε στην ανάλυση περιεχομένου υπό το πρίσμα της *Σχολής των Συγκρούσεων (Conflict Theory)*²⁸. Κομβικό σημείο κι η πανδημία covid-19, οπότε κι οι διαδικασίες πράσινου και ψηφιακού μετασχηματισμού²⁹ των κοινωνιών, όπως διαπιστώνουμε, επιταχύνονται.

Κύριες πηγές, που εξετάστηκαν, ήταν οι βιβλιογραφικές πάνω σε θέματα ανισοτήτων και πράσινης και ψηφιακής ανάπτυξης. Χρησιμοποιήθηκαν πρακτικά της Ελληνικής Βουλής, κυρίως από τις Επιτροπές Περιβάλλοντος, Παραγωγής κι Εμπορίου, Τεχνολογίας, Περιφερειών, Ευρωπαϊκών Υποθέσεων, Εθνικής Άμυνας και Εξωτερικών Υποθέσεων, Ισότητας και Υποεπιτροπής Υδάτων κ.ά. αλλά ακόμη κι επίκαιρες ερωτήσεις σχετικά με περιβαλλοντικά, αγροπεριβαλλοντικά και ψηφιακά ζητήματα, κατά κανόνα, την περίοδο 2018-2021.

Χρησιμοποιήθηκαν ανακοινώσεις, μελέτες, έρευνες και δελτία του Ευρωκοινοβουλίου και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ανακοινώσεις ελληνικών κομμάτων/βουλευτών, έντυπα και ηλεκτρονικά, φυλλάδια, δημοσιεύματα του ελληνικού και του ξένου τύπου, για αγροπεριβαλλοντικά, κοινωνικά και ψηφιακά θέματα, μελέτες ινστιτούτων, ελληνικών και ξένων, στοιχεία και δελτία από την Ελληνική Στατιστική Αρχή, την Τράπεζα της Ελλάδας, την Παγκόσμια Τράπεζα, τον ΟΗΕ, τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τροφίμων, τον Παγκόσμιο Οργανισμό Ενέργειας και τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, εκθέσεις από τα Ηνωμένα Έθνη, μετεωρολογικά δεδομένα, τα παιδιά κ.ά.

Επίσης, βιβλιογραφία, αρθρογραφία, πτυχιακές και διπλωματικές εργασίες και διατριβές, δελτία πάνω στην κοινωνιολογία και την κοινωνική ανθρωπολογία, που πραγματεύονται ζητήματα ανισοτήτων, διαστρωμάτωσης, καπιταλιστικής ανάπτυξης, εργασίας κ.ά. Επίσης, προτεινόμενα κείμενα ή διαλέξεις από το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιώς: «Κλιματική Κρίση, Ψηφιακές Τεχνολογίες κι Επικοινωνία».

Ως προς το μεθοδολογικό σκέλος, θα έπρεπε να σημειώσουμε ότι Ψηφιακοί Κοινωνιολόγοι, όπως η Ν. Μάρες διερωτώνται, αν μετά την ευρύτατη χρήση του διαδικτύου, θα πρέπει ν' αλλάξουν και τα κοινωνιολογικά μεθοδολογικά εργαλεία³⁰ για την εξέταση των πολύπλοκων ψηφιακών συστημάτων και τη μελέτη των κοινωνικών ψηφιακών φαινομένων.

²⁸ Η **Θεωρία των Συγκρούσεων** υποστηρίζει ότι δεν είναι οι πόροι κι ο υπερπληθυσμός αλλά η διαχείρισή των πόρων τέτοια ώστε να υπάρχουν κοινωνικές ανισότητες και φτώχεια. Πρεσβεύει ότι με ορθολογικότερη διαχείριση των πόρων θα είχαν όλοι πρόσβαση στα αγαθά [Libraries: Sociological Perspectives on population and the environment. χ.χ.].

²⁹ Otsuka, Repond, Wheeler and Asmolova, Digital Transformation and recover into a Green Economy, 2020.

³⁰ Marres: Digital Sociology. The Reinvention of Social Research, 2017, σελ. 108.

Η εργασία αυτή φιλοδοξεί να δώσει κυρίως απάντηση στο επιστημονικό ερώτημα, αν η νέα δίδυμη μετάβαση, δημιουργεί νέα πεδία ανισοτήτων, συνεισφέροντας στον επιστημονικό διάλογο για την Κοινωνιολογία του Περιβάλλοντος και την Ψηφιακή Κοινωνιολογία³¹, που ορισμένοι μελετητές τη θεωρούν κομμάτι της Κοινωνιολογίας του Διαδικτύου.

ΔΟΜΗ

Η δομή της διπλωματικής εργασίας σε 30 ενότητες εστιάζει στη φύση του δισυπόστατου πράσινου και ψηφιακού καπιταλισμού και στις κοινωνικές ανισότητες, που δημιουργούνται ή αναπαράγονται, εξαιτίας αυτής της δίδυμης μετάβασης. Εξετάζει τα βασικά είδη κοινωνικών ανισοτήτων, που δύνανται ν' απορρέουν από αυτήν, δηλαδή τυχόν ανισότητες, που συνδέονται με φύλο, φυλή, γενεά, κοινωνικό στρώμα, στέγη – χωρικήτητα, υγεία κ.ά.. Αφήνει εκτός επιστημονικού πεδίου ζητήματα για την άμυνα των χωρών³², παρότι η ψηφιακή τεχνολογία εγκυμονεί νέους κινδύνους.

Ο Δίδυμος, δηλαδή ο Πράσινος & Ψηφιακός Καπιταλισμός, θα δείξουμε πως δεν είναι απλώς μία νέα πτυχή του καπιταλισμού. Είναι ένα νέο στάδιο, που αναπτύσσεται κατά την περίοδο του **Μετα-Καπιταλισμού**³³ ή της Μεταβιομηχανικής Κοινωνίας. Κι ενώ ξεκινά το διαδίκτυο στα χέρια μίας μικρής, στρατιωτικής κι εκπαιδευτικής ελίτ εξελίσσεται ως ένα σημαντικό εργαλείο, για τις πλατιές μάζες. Δημιουργεί μία νέα καθημερινότητα, που έρχεται να κουμπώσει με την πράσινη μετάβαση. Το διαδίκτυο σε συνδυασμό με την πράσινη τεχνολογία αλλάζει δραστικά, την καθημερινότητα, την εκπαίδευση, την εργασία, την υγεία, τη διαστρωμάτωση, τον ελεύθερο χρόνο, τον ιδιωτικό και τον δημόσιο χώρο. Είναι ένα πολυεργαλείο, που καλύπτει διαρκώς νέες ανάγκες, που προκύπτουν, από την ολοένα και πιο μαζική χρήση των δυο τεχνολογιών, που συχνά λειτουργούν και ταυτόχρονα ή συμπληρωματικά.

Στα 30 κεφάλαια επιχειρούμε να ορίσουμε διαχρονικά το περιβαλλοντικό πρόβλημα σε σχέση με τις κοινωνικές ανισότητες, ιστορικά και πολιτισμικά συνδέοντάς την Ελλάδα και την Ευρώπη. Επιχειρούμε να καταδείξουμε τις κυριότερες πτυχές του Πράσινου και Ψηφιακού Καπιταλισμού, που ανοίγει νέες θεωρητικές συζητήσεις και νέα διλήμματα στην μελέτη των κοινωνικών φαινομένων και της καθημερινότητας ενώ ανοίγει τον διάλογο για τις παλιές ανισότητες, που αναπαράγονται και τις νέες ανισότητες, που δημιουργούνται.

³¹ Marres: Digital Sociology. The Reinvention of Social Research, 2017 αλλά και Selwyn Neil από το Πανεπιστήμιο Monash της Αυστραλίας, που μιλούν για ψηφιακά χρόνια κι αναφέρονται και στον όρο της «Ψηφιακής Φυλής».

³² European Commission: Transnational organized crime and Hybrid treats, χ.χ.

³³ Μείσον: Μετακαπιταλισμός: ένας οδηγός για το μέλλον μας, 2016.

ΣΤΟΧΟΣ

Η Κοινωνιολογία, υποστηρίζουν ορισμένοι μελετητές ανήκει στη σφαίρα της «καθαρής» επιστήμης³⁴, που απλώς μελετά κοινωνικά φαινόμενα ενώ άλλοι θεωρούν, πως αφορά στη σφαίρα της εφαρμοσμένης ή «στρατευμένης» επιστήμης, εξαιτίας της δυνατότητας ανάληψης δράσης στην υπηρεσία του ανθρώπου και των κοινωνιών. Η, εν λόγω, διπλωματική εργασία επιλέχθηκε ως θέμα, με διττό στόχο, επιστημονικό και κοινωνικο-πολιτικό. Στόχος είναι να συμβάλει στον επιστημονικό διάλογο και κατά δεύτερο λόγο ν' αποτυπώσει τα προβλήματα με σκοπό τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των ανθρώπων, που βιώνουν επώδυνες αλλαγές στο στάδιο της Δίδυμης Μετάβασης του Πρασινοψηφιακού Καπιταλισμού. Ας μην ξεχνάμε ότι οι συνθήκες ζωής της συντριπτικής πλειοψηφίας του παγκόσμιου πληθυσμού επιδεινώθηκαν, λόγω της Κλιματικής και της Πανδημικής κρίσης Covid-19.

Εικόνα 1 Σχήμα Άννα Στεργίου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο όρος «**ανισότητα**» περιγράφει την έλλειψη ισότητας, δηλαδή την άνιση σχέση, που διαμορφώνεται, μεταξύ δυο συγκρίσιμων πραγμάτων. Οι ορισμοί ποικίλλουν. Η μέτρηση ανισοτήτων συνεπάγεται τη μέτρηση μίας σειράς παραγόντων, εξ ου κι οι ορισμοί έχουν τη δική τους πολυπλοκότητα. Κοινός

³⁴ Λαμπίρη – Δημάκη: Η κοινωνιολογία και η μεθοδολογία της, 1990, σελ. 252. Ο κλασικός της κοινωνιολογίας, Μαξ Βέμπερ αστός κοινωνιολόγος επέμεινε σε αντίθεση με τον Μαρξ στην αξιολογική ουδετερότητα της Κοινωνιολογίας άποψη, που ακολούθησαν και οι Σάμνερ και Όγκμπουρν στις ΗΠΑ.

τόπος είναι ότι οι κοινωνικές ανισότητες προϋποθέτουν ένα πυραμιδικό σύστημα μέσα στις κοινωνίες ή σε διαφορετικά πεδία των κοινωνιών αυτών.

Η έννοια της κοινωνικής ανισότητας συχνά είναι συνυφασμένη με την έννοια της φτώχειας (οικονομικός παράγοντας), του κοινωνικού αποκλεισμού κι ένα ιεραρχικό, σύστημα διαστρωμάτωσης. Ενίοτε συνδέεται στενά και με την έννοια της μετανάστευσης³⁵ και των προσφυγικών ροών.

Ο όρος κοινωνική ανισότητα συνδέεται αλλά δεν είναι ταυτόσημος με την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, που μπορεί ν' αποκαλύπτει κατά κανόνα την ψαλίδα μεταξύ πλούσιων και φτωχών, κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων ή ζητήματα αποστέρησης κοινωνικών δικαιωμάτων (π.χ. γκέι).

Σε παγκόσμια κλίμακα η κατανομή του πλούτου είναι εντελώς ανισομερής³⁶. Μόλις το 0,8% των ανθρώπων κατείχε το 45% του παγκόσμιου πλούτου το 2020. Αντίστοιχα, τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, δηλαδή το 50% του παγκόσμιου πληθυσμού διέθεταν, μόλις το 1% του παγκόσμιου πλούτου. Το χάσμα διευρύνεται συνεχώς, όπως τονίζει ο Γιάννης Μανιάτης, στον συλλογικό τόμο *“Mare Nostrum: Μετατοπίσεις ισχύος στον Γεωπολιτικό Χάρτη της Μεσογείου”*.

Η κλιματική κρίση έχει δημιουργήσει νέα ορολογία στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία. Οι κοινωνικοί επιστήμονες συνήθως μιλούν για «**Οικο-Καπιταλισμό**»³⁷ (Eco-Capitalism) (**Οικολογικό Καπιταλισμό**), για «**Πρασίνισμα του καπιταλισμού**»³⁸ ή ακόμη και για «**Πράσινο Καπιταλισμό**»³⁹ κ.ά. Συνήθως, τον συνδέουν με την Κοινωνιολογία του

³⁵ Caron: Η θέση του ΕΑΡΝ για τη φτώχεια και τη Μετανάστευση, Νο 132, 2010, σελ.3.

³⁶ Μανιάτης: Ενεργειακή Ασφάλεια, Υδρογονάνθρακες κι Αγωγοί – Ευρωπαϊκές κι Εθνικές Διαστάσεις 2020, στο βιβλίο “Mare Nostrum” υπό την επιμέλεια Σωτήρη Ντάλη, 2020 σελ.371.

³⁷ Guttman: Eco – capitalism, 2018 σελ. 251-291. Ο καθηγητής Ρόμπερτ Γκούντμαν αναφέρεται στο βιβλίο του συνολικά στην αναγκαιότητα μετασχηματισμού προς μία πιο οικολογικά προσανατολισμένη οικονομία με χαμηλότερο αποτύπωμα άνθρακα.

³⁸ Mathews A. John, *Greening of Capitalism. How Asia is driving the Next Great Transformation*, 2014. Το βιβλίο αναφέρεται στο πρασίνισμα του καπιταλισμού κυρίως από την οικονομική σκοπιά αλλά κι από τις αβιοτικές συνθήκες, που επιβάλλουν τον αναπροσανατολισμό του παραγωγικού μοντέλου. Η Ασία, όμως, έχει άλλες παραμέτρους κι ιδιαιτερότητες και κατά τόπους διαφοροποιήσεις ανάλογα και με τα **πολυτικά** μοντέλα διακυβέρνησης, που εφαρμόστηκαν ιστορικά.

³⁹ Wright & Nyberg: “Green capitalism” is a myth, 2015. Στο άρθρό τους ο καθηγητής Κρίστοφερ Ράιτ στο Πανεπιστήμιο του Σίδνεϊ και ο Ντάνιελ Νάμπεργκ στο Πανεπιστήμιο του Νιουκαστλ, που αρχικά δημοσιεύτηκε στον ιστότοπο “The Conversation” αναφέρονται στους «έξυπνους τρόπους εκμετάλλευσης της γης», μιλώντας για γεωτρήσεις σε βαθιά ύδατα και για υπερμεγέθη ανθρακωρυχεία, που εκμεταλλεύονται σχιστόλιθο από εταιρείες κολοσσούς.

Περιβάλλοντος ή *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*⁴⁰ ενώ έχει αναπτυχθεί τις τελευταίες δεκαετίες κι ο κλάδος της *Κοινωνιολογίας της Ενέργειας*⁴¹.

Η αναφορά στην «*Ψηφιακή Κοινωνιολογία*» έγινε το 2013, από τους πρωτοπόρους την *Κέιτ Όρτον – Τζόνσον* και τον *Νικ Πράιор*⁴² ενώ ακολούθησαν η *Λάπτον* κι η *Μάρρες*. Η καθηγήτρια Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Σίδνεϊ της Αυστραλίας, *Ντέμπορα Λάμπτον (Deborah Lupton)* αναφέρθηκε αναλυτικά στην «*Ψηφιακή Κοινωνιολογία*» (2014) στο ομώνυμό της βιβλίο.

Η Νούρτι Μάρρες (*Noortie Marres*), καθηγήτρια κι ερευνήτρια από το Πανεπιστήμιο του Warwick στη Μεγάλη Βρετανία, έγραψε βιβλίο με τίτλο: «*Ψηφιακή Κοινωνιολογία*» (2017). Άλλοι Έλληνες και ξένοι ερευνητές, όπως ο Σωτήρης Χτούρης από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, είχαν αναφερθεί νωρίτερα στην *Κοινωνιολογία της Ψηφιακής Εποχής* ή την *Κοινωνιολογία της Δικτύωσης* ή των *Δικτύων στον Ψηφιακό Καπιταλισμό*⁴³ κ.ά.. Η Κοινωνιολογία των Νέων Τεχνολογιών εξετάζει ή αφορά στα φαινόμενα της δικτύωσης και της *Κοινωνίας της Πληροφορίας*⁴⁴ κ.ά.

Ωστόσο, κοινωνιολόγοι του Περιβάλλοντος και της Ψηφιακής Κοινωνιολογίας, δεν συνδέουν και τις δυο αυτές φόρμες του Καπιταλισμού, οι οποίες, όμως, χρονικά συνδέονται και συχνά διασταυρώνονται. Η ταυτόχρονη βάδιση, πράσινης και ψηφιακής ανάπτυξης, είναι γεγονός. Πλέον, έξυπνα, ψηφιακά και δορυφορικά συστήματα μπορούν να συνδυάζονται ώστε να μειώσουν την κατανάλωση νερού άρδευσης σ' ένα αγρόκτημα μέσω υπολογιστή ή ενός κινητού τηλεφώνου.

Δρομολογούνται αλλαγές στα μέσα μεταφοράς, με το τρένο να αναδεικνύεται το λιγότερο ρυπογόνο μέσο μεταφοράς της νέας εποχής. Έτσι και το περιβαλλοντικό αποτύπωμα μειώνεται κι η χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας είναι προφανής. Όμως, η ψηφιακή κι η πράσινη τεχνολογία δεν είναι απαραίτητα διαδεδομένες στην καθημερινότητα όλων των ανθρώπων του πλανήτη.

Στον αγροτικό χώρο, η διττή φύση του Δίδυμου Καπιταλισμού επηρεάζει την παραγωγή και την τροφή. Υφίσταται μία διττή στροφή προς τον ψηφιακό εκσυγχρονισμό της γεωργίας και την τοπικότητα, ιδίως την μετά- Covid-19, εποχή. Αυτός ο συνδυασμός πράσινης και ψηφιακής τεχνολογίας μειώνει το

⁴⁰ «Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία» είναι κι ο τίτλος του βιβλίου των Ιωσήφ Μποτετζάγια και Γιάννη Καραμίχα με πρόλογο του Δημήτρη Στεβή (2008) Εκδόσεις Κριτική, που είναι εκ των βασικών βιβλίων, που χρησιμοποιήσαμε στην πτυχιακή εργασία.

⁴¹ A Guy and Shove: *Sociology of Energy, Buildings and the Environment*, 2000. Στο Γ' Κεφάλαιο ασχολούνται επισταμένα με το θέμα των ενεργειακών γνώσεων.

⁴² Selwyn: *What is digital sociology?* 2019, preface vii.

⁴³ Schiller: *Digital capitalism, Networking the Global Market System*, 2000. Ο Σίλερ από τους πιο αξιόλογους μελετητές αναφέρεται στη δομή του διαδικτύου εξηγώντας, πως οφείλει την αρχή του στη προσπάθεια για στρατιωτική διεύθυνση και στις μεταμορφώσεις του, στη χρήση του από διεθνείς ομίλους κι επομένως αμφισβητεί τον δημοκρατικό τρόπο λειτουργίας του.

⁴⁴ Χτούρης: *Μεταβιομηχανική κοινωνία και η Κοινωνία της Πληροφορίας*. Παγκόσμια Δίκτυα. Ο ρόλος τους στη νέα κοινωνική διαφοροποίηση, 1997, σελ.15.

περιβαλλοντικό αποτύπωμα άνθρακα και συμβάλλει στη μείωση της ενεργειακής σπατάλης.

Στη γεωργία αποτυπώνεται στον εξορθολογισμό της άρδευσης, στη ρομποτική στην άλμεξη ζώων, στην ολοκληρωμένη διαχείριση της κοπριάς, στη στροφή προς τις βιολογικές καλλιέργειες. Κι όλα αυτά με μικρότερο περιβαλλοντικό αποτύπωμα, στη βιολογική καταπολέμηση των εχθρών στο χωράφι. Ταυτόχρονα υπάρχει κι η αντίρροπη δύναμη του ολιγοπωλίου της χρήσης σπόρων και του κινδύνου επιμολύνσεων των χωραφιών από γενετικά τροποποιημένους σπόρους.

Κατά το στάδιο του Δίδυμου Πρασινοψηφιακού Καπιταλισμού οι παραδοσιακές και βιομηχανικές μορφές οργάνωσης στον γεωργικο-κτηνοτροφικό τομέα από τη μία άκρη της γης ως την άλλη συνυπάρχουν με την ψηφιακή γεωργία και τις δορυφορικές τεχνολογίες. Έτσι, ενώ υπάρχουν χώρες π.χ. της Αφρικής, που ακόμη οι αγρότες σέρνουν άροτρο, υπάρχουν αντίστοιχα άλλες στην ίδια ήπειρο, που έχουν εκβιομηχανίσει την παραγωγή ή αξιοποιούν τις πράσινες και τις ψηφιακές τεχνολογίες.

Τα αυτοματοποιημένα συστήματα, εφόσον συνδυάζονται, με μικρότερη χρήση φυτοφαρμάκων στο περιβάλλον, είναι σαφές ότι διασταυρώνονται και συμπλέουν με την «οικολογική» συνιστώσα της πράσινης ανάπτυξης. Αντίστοιχα, στο κράτος αυτό συμβαίνει με τη μείωση της χρήσης χαρτιού λόγω ψηφιοποίησης δεδομένων, την ψηφιακή υπογραφή σε τραπεζικές διαδικασίες, τη χρήση ψηφιακών καρτών σε μαγαζιά, την πληρωμή λογαριασμών μέσα από την οθόνη του υπολογιστή κ.ο.κ.

Τα έξυπνα & πράσινα συστήματα ηλεκτρισμού μειώνουν το κόστος ενέργειας σε σπίτια κι επιχειρήσεις κι αναλόγως βελτιώνουν τα οικολογικά μεγέθη. Αυτή η συμπόρευση δυο διαφορετικών τεχνολογιών σ' ένα παράδειγμα οργάνωσης των κοινωνιών προς μία κοινή κατεύθυνση, δεν συνέβαινε τα προηγούμενα χρόνια. Συμβαίνει μαζικά μετά τη δεκαετία του '90 και κυρίως του 2000 ενώ κορυφώνεται με την πανδημική κρίση Covid-19 το 2020. Τότε επιβάλλονται μαζικά από τα κράτη, αλληπάλληλες αλλαγές απομακρυσμένης εργασίας και σε δημόσιες δομές και σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, ώστε να επιβραδυνθεί η διασπορά του συγκεκριμένου κορωνοϊού.

Η κοινωνία της Πληροφορίας περιλαμβάνει μία σειρά από εφαρμογές. Περιλαμβάνει δορυφορικές εφαρμογές στο κράτος με την αποδόμηση της γραφειοκρατίας με ψηφιακά έγγραφα. Αφορά στη βιομηχανία, με αυτοματοποιημένα συστήματα. Ξετυλίγεται στη ναυτιλία, με αλλαγή καυσίμου στα τάνκερ ή τη μείωση του προσωπικού πλοήγησης. Αφορά στον τουρισμό με έξυπνα συστήματα, ηλεκτροφωτισμού κ.ά. Ταυτόχρονα δημιουργούνται νέες ανάγκες στον διοικητικό μηχανισμό για θέσεις πάνω στο εξελιγμένο μοντέλο

διοίκησης, που αφορά αυτοματοποιημένα συστήματα παρακολούθησης δρόμων, ρομπότ κι ηλεκτρονική υγεία, ηλεκτρονικά φανάρια κυκλοφορίας κ.ά.

Η τηλεκπαίδευση μειώνει την ατμοσφαιρική ρύπανση λόγω των μειωμένων ρύπων από τη μεταφορά μαθητών και φοιτητών από τα σπίτια ή τις εστίες των ΑΕΙ στα Πανεπιστήμια. Ταυτόχρονα αυξάνει το κόστος ενέργειας π.χ. στις κατοικίες, τις φοιτητικές εστίες, τα ενοικιαζόμενα διαμερίσματα κ.ά. Οι αλλαγές, οι οποίες ξεκινούν πριν την πανδημική κρίση Covid-19, δεν μπορούν να ιδωθούν ξεχωριστά απ' αυτήν υγειονομική συγκυρία, η οποία τις επιταχύνει ή ακόμη και τις δραματοποιεί.

Βασικό εργαλείο, που χρησιμοποιήσαμε, είναι η **μαρξιστική μέθοδος ανάλυσης**, υπό το πρίσμα της επιστήμης της Κοινωνιολογίας. Δεν αγνοήσαμε, όμως, ορισμένα μεθοδολογικά εργαλεία, ακόμη κι αστών διανοητών, που είναι χρήσιμα και μπορούν να χρησιμοποιηθούν δευτερευόντως ως συμπληρωματικά (π.χ. τυπολογίες, γραφειοκρατία του Μαξ Βέμπερ) ή τη σχολή συμβολικής δυαντίδρασης κ.ά. Δανειστήκαμε στοιχεία και μεθοδολογικά εργαλεία κι από την Πολιτισμική Ανθρωπολογία, ιδίως για τις έμφυλες ανισότητες, τα συστήματα συγγένειας, τον υλικό και άυλο πολιτισμό κ.ά. Δώσαμε έμφαση στη σημασία του πολιτιστικού παραδείγματος και της μνήμης, όπως αποτυπώνεται στο έργο της καθηγήτριας Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας, **Κωνσταντίνας - Νάντιας Σερεμετάκη**.

Εικόνα 2 Σχήμα Άννα Στεργίου

ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ: Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΑΝΘΡΩΠΟΥ – ΦΥΣΗΣ

Η σχέση ανθρώπου – φύσης είναι ταυτόσημη με την ύπαρξη του ανθρώπου. Η προσπάθεια του ανθρώπου ν' αποκομίσει τ' αγαθά της φύσης να προστατευτεί απ' αυτήν ή και να την τιθασεύσει, ώστε να μπορεί να έχει μόνιμες απολαβές, είναι ταυτόσημη με την ύπαρξή του. Αυτή η φιλοσοφία δεν διέπει οριζόντια όλους τους λαούς⁴⁵. Δεν έχει την ίδια ένταση ούτε ανάλογη απήχηση αλλά συνδέεται με τις θρησκείες, τις κοινωνίες και τα ιστορικά στάδια.

Ακόμη και κατά τον 19^ο αιώνα, που το πρόβλημα της ρύπανσης του πλανήτη δεν είχε λάβει τις τωρινές διαστάσεις, διατυπώνεται έντονος προβληματισμός για τα οικιακά απορρίμματα ⁴⁶ και τις βιομηχανικές απορρίψεις. Ας μην ξεχνάμε, όμως, ότι μέχρι τότε ο τρόπος παραγωγής σκουπιδιών, εν μέρει, εμπεριείχε μαζικά, αν κι όχι συνειδητά, την ιδέα της ανακύκλωσης. Οι άνθρωποι σε προάστια και χωριά εξακολουθούσαν μαζικά καίτοι ασυνείδητα μία οικιακή, κυκλική οικονομία. Τα αποφάγια για διατροφή των οικόσιτων ζώων γίνονταν κομπόστ, δηλαδή κοπριά για λίπασμα για τον αγρό κ.ά. Αυτό δεν σήμαινε πως δεν υπήρχαν οσμές από ζώα, καυσαέρια από τζάκια, οσμές από την επεξεργασία της ελιάς, ρύπανση από την επεξεργασία δερμάτων κ.ά.

Επομένως, η σχέση ανθρώπου – φύσης συνδέεται άμεσα με την παραγωγική διαδικασία, την οικονομία αλλά και τον πολιτισμό των ανθρώπων (κυρίαρχο ή υπολειπόμενο). Στη σύγχρονη έκφρασή της κατά κόρον εκφράζεται μέσα από τον ευρύ ορισμό της κοινής γνώμης κι ανήκει, κατά τους θεωρητικούς των συγκρούσεων, στη σφαίρα της υπερδομής.

Η χρήση του νερού και το μαρτύριο της λειψυδρίας ή της καταστροφής των πηγών αποτέλεσε διαχρονικό πρόβλημα για τους ανθρώπους ή τις κοινότητες, τόσο για πόση όσο και για άρδευση ή βιομηχανική χρήση. Η καταστροφή των πηγών υπήρξε μέθοδος εξόντωσης του αντιπάλου σε περίοδο πολέμου κι εχθροπραξιών⁴⁷. Έτσι, κι η μεταβολή στο περιβάλλον δεν είναι τωρινό φαινόμενο.

Όμως, θα περάσουν πολλά και διαφορετικά στάδια μέχρι να φτάσει στο σημείο η ανθρωπότητα ν' αντιληφθεί μαζικά, ότι η υπέρμετρη κι άλογη χρήση των φυσικών πόρων δημιουργεί τελικά με διαφορετικούς τρόπους συνθήκες

⁴⁵ Iefimerida: Οι κυνηγοί της αρχαιότερης φυλής του κόσμου κυνηγούν παρέα με ένα άγριο τσιτάχ, 2015. Το άρθρο κι οι φωτογραφίες αποτυπώνουν κυνηγούς της φυλής των Βουσμάνων να κυνηγούν με τόξο παρέα με ένα τσιτάχ. Είναι γνωστή στους ανθρωπολόγους η συγκεκριμένη αφρικανική φυλή για τη συμπόρευσή της με τη φύση.

⁴⁶ Colten: Industrial Wastes in Southern Chicago: Production and Disposal 1870-1970, p. 93-105, 1986.

⁴⁷ Καμηλάκη: ό.π. σελ.174.

αβιοτικές για την ίδια κι έτσι ν' αντιληφθεί ότι χωρίς προσαρμογές δεν μπορεί να υπερπηδήσει το εμπόδιο της κλιματικής κρίσης.

Ο Ερρίκος Α' έχει καταγραφεί ως ο πρώτος ηγεμόνας της Αγγλίας, που καταργεί τη χρήση λιθάνθρακα λόγω περιβαλλοντικών συνεπειών⁴⁸, κατόπιν υπόδειξης της συζύγου του. Το παράδειγμα του παγκόσμιου, σύγχρονου κινήματος των Βίγκαν, που αντιπαρατίθεται στην κατανάλωση κρέατος για λόγους ζωοφιλίας συμπορεύεται μεταξύ άλλων και με την κυρίαρχη τάση για ενοχοποίηση των μεγάλων θηλαστικών σε ό, τι αφορά στις εκπομπές μεθανίου⁴⁹, που ρυπαίνουν την ατμόσφαιρα. Υπονοηματοδοτείται, ωστόσο ότι σε παλαιότερες εποχές το ζωικό κεφάλαιο του πλανήτη – άγριο κι οικόσιτο – ήταν καταφανώς υπερπολλαπλάσιο. Οι μεταφορές δεν γίνονταν, όπως σήμερα με μεγάλα αυτοκίνητα, αλλά με μεγάλα θηλαστικά (άλογα, γαϊδούρια, μουλάρια, καμήλες, ελέφαντες κ.ά.), τα οποία παρήγαγαν σημαντικό φορτίο μεθανίου.

Το πρόβλημα είναι πολυεπίπεδο κι αφορά στις δυνατότητες, στη φιλοσοφία και στον τρόπο παραγωγής κάθε κοινωνίας. Συνδέεται ενίοτε και με τις «ιερές τροφές» ή τα «ιερά ζώα», που αφορούν στις θρησκείες και στους τρόπους πιστοποίησης και «ιερής σφαγής», αλλά και στη δυνατότητα της γρήγορης αποσύνθεσης των ζώων και την ανακύκλωση. Η κατανάλωση κρέατος είναι περιορισμένη από ορισμένους λαούς λόγω κόστους ή περιορίζεται σε συγκεκριμένα είδη τροφών. Ενώ στην Ευρώπη οι γάτες και τα σκυλιά θεωρούνται ζώα συντροφιάς, στην Κίνα, μόνο δυο πόλεις⁵⁰ απαγόρευαν την κατανάλωσή του κρέατός τους. Αυτό συνέβη μετά την εξάπλωση του Covid-19, εξαιτίας της γενικότερης «ενοχοποίησης» της διατροφής των Κινέζων για την εκδήλωση της ασθένειας. Οι αγελάδες θεωρούνται ιερές και δεν σφάζονται στην Ινδία ενώ ο χοίρος δεν τρώγεται στις μουσουλμανικές χώρες, γιατί θεωρείται βρόμικο ζώο. Αντίστοιχα σε χώρες της Ευρώπης τα αδέσποτα έχουν ένα υποτυπώδες δίκτυο προστασίας από κράτη, δήμους ή φιλοζωικές οργανώσεις.

Η αντίφαση είναι προφανής. Η κοινή γνώμη αντιδρά, όταν φοριούνται γούνες από εκτρεφόμενα οικόσιτα ζώα, που κουρεύονται, για να μην υποφέρουν στη ζέστη. Δεν αντιτίθεται στις συνθετικές γούνες, οι οποίες επιβαρύνουν σαφώς για εκατοντάδες χρόνια τον πλανήτη. Επομένως, η εστίαση σε συγκεκριμένους παράγοντες, ακόμη σε ό, τι αφορά στην κλιματική κρίση συνδέεται κάθε φορά και με τις κυρίαρχες αντιλήψεις, ανά εποχή, ανά στρώμα, ανά θρησκευτική

⁴⁸ Νάντσου: «Η μικρή ιστορία της κλιματικής κρίσης και η αμείλικτη πραγματικότητα του 1,5 βαθμού Κελσίου», 2021.

⁴⁹ Μηχανή του Χρόνου: Η ιστορία του Κινήματος των Βίγκαν, 2019. Η ιστορία του κινήματος των Βίγκαν ή Βέγκαν αναφέρεται στους Vegeterians δηλαδή στους χορτοφάγους, που διακρίνονται σε διάφορες κατηγορίες.

⁵⁰ Human Society International: «*Breaking: A second city in mainland China just banned eating of dogs, cats and wildlife in hoped for "domino effect"*», 2020.

κοινότητα κ.ά.. Αντιλήψεις, που μπορεί να αντιτίθενται και στις επιστημονικές αλλά να εκφράζουν και ψυχολογικές ανάγκες (π.χ. ψυχολογική σύνδεση με ζώα συντροφιάς ή τ' αγροτικά).

Οι κοσμοθεωρίες κι οι αντιλήψεις αλλάζουν, ανά εποχή, ανά κοινωνική κατηγορία, επαγγελματική ομάδα, κίνημα ή περιοχή. Στο στάδιο του Πρασινοψηφιακού Καπιταλισμού, αν λ.χ. ζούσε ο μυθολογικός ήρωας Ηρακλής πιθανόν να κλεινόταν φυλακή ως βάρβαρος. Θα ήταν εξοβελιστέος από περιβαλλοντικές ομάδες για τη μείωση των θηραμάτων και την εξόντωση άγριων ειδών, εφόσον αναρτούσε εαυτόν σε κάποιο κοινωνικό δίκτυο, με τη λεοντή από το λιοντάρι της Νεμέας.

Άρα, η κλιματική κρίση, πέρα από τα μετρήσιμα χαρακτηριστικά της, δεν μπορεί παρά να ιδωθεί λοιπόν στο πλαίσιο μίας συγκεκριμένης εποχής. Ζούμε δηλαδή σε μία εποχή, που υπάρχει η τρύπα του όζοντος, υπάρχουν τα καυσαέρια του θερμοκηπίου, μειώνονται οι όγκοι των πάγων στους πόλους, υπάρχει θαλάσσια ρύπανση από πλαστικό. Σε ιδεολογικό επίπεδο υπάρχουν οικολογικά και περιβαλλοντικά κινήματα, πράσινα κόμματα ή κόμματα με θέσεις φιλοπεριβαλλοντικές ή όχι κ.ά. Η Κοινωνία των Πολιτών εκφράζεται, εκτός από τις κυρίαρχες κι οι υπολειπόμενες πολιτισμικές αντιλήψεις, πάνω σε ζητήματα περιβάλλοντος και ψηφιοποίησης: π.χ. αντιλήψεις για τσιπ κι έλεγχο των πολιτών, μέσω των εμβολίων Covid-19. Αυτό δεν σημαίνει πως όλες είναι ορθολογικές.

Ο 18^{ος} αιώνας του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ήδη εμπεριέχει ψήγματα των απόψεων, που διαμορφώνονται προς τα μέσα του 20^{ου} αιώνα και στις αρχές του 21^{ου} κι υιοθετούνται από τη σοσιαλδημοκρατία μέχρι τα κομμουνιστικά ρεύματα και τ' αναρχικά κινήματα.

Ο περιβαλλοντικός μετασχηματισμός, όμως, δεν είναι μόνο οικονομικός ή οικολογικός. Συνδέεται και με θρησκευτικά και φιλοσοφικά ρεύματα και με μία σειρά από εκφάνσεις και συμβολισμούς κάθε κοινότητας, κοινωνικού στρώματος ή εν γένει κοινωνίας ανθρώπων. Η ιδέα της σχέσης ανθρώπου – φύσης διατυπώνεται σε αρχικό πλαίσιο, μέσα από διάφορα παραδείγματα και διδακτικούς μύθους & παραμύθια, βίους προφητών κι αγίων. Πρόκειται για επαναλαμβανόμενα μοτίβα, που αφορούν στη σχέση ανθρώπου – ζωικού βασιλείου και φυτικών ειδών. Μοτίβα, που διαφέρουν από κοινωνία σε κοινωνία ή εποχή σε εποχή. Έχουν όμως μία ιδεολογική, εκπαιδευτική, ψυχαναλυτική κι ενίοτε ποιητική⁵¹ κατεύθυνση, όπως η κοκκινোসκουφίτσα κι ο κυνηγός, ο βοσκός κι ο λύκος, ο βίος του Αγίου Νικολάου κ.ά.

⁵¹ Η καθηγήτρια Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας, Κ-Νάντια Σερεμετάκη αναφέρεται στα βιβλία της στην έννοια της Ποίησης με την έννοια της Δημιουργίας.

Η σύγχρονη οικολογική αντίληψη στο δυτικοευρωπαϊκό γίνεσθαι έχει τις απαρχές της στην αρχαιοελληνική φιλοσοφία και στην έννοια του μέτρου. Ισχυροποιείται στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού διαφωτισμού με τη σημαντική συμβολή του Ελβετού διαφωτιστή, **Ζαν Ζακ Ρουσσώ**⁵², ο οποίος θα επηρεάσει και τον πατέρα της Κοινωνιολογίας, **Αύγουστο Κοντ**⁵³. Η σκέψη του Ρουσσώ ότι μακριά ο άνθρωπος από τη φύση δεν μπορεί να είναι ευτυχισμένος⁵⁴, ακολουθείται κι από άλλους διανοητές. Μέχρι σήμερα είναι ζώσα κι ισχυρή σε μία μερίδα Παιδαγωγών, Φιλοσόφων και Κοινωνιολόγων. Αντίθετα, σε διαφορετικό δρόμο βάδισαν ο Μαρξ κι ο Ένγκελς, επηρεασμένοι από την Κομμούνα του Παρισιού. Οι κατοπινές μαρξιστικές προσεγγίσεις⁵⁵, όπως κι ο οικολογικός αναρχισμός του Μάρεϊ Μπούκτσιν⁵⁶ αναφέρονται στην εργαλειοποίηση της φύσης για την παραγωγή αγαθών με προορισμό την αγορά.

Κατά τον Μαρξ, η σχέση φύσης – κοινωνίας προσδιορίζεται από το επίπεδο της παραγωγικής ανάπτυξης. Ο ίδιος επέλεξε κατά βάση, μία γραμμική προσέγγιση ως προς τα στάδια, παρά τις πολιτικές παλινωδίες, ακόμη και της γαλλικής κομμούνας, που μελέτησε. Η παραγωγική ανάπτυξη στο στάδιο της δίδυμης μετάβασης του καπιταλισμού, που διανύουμε, μπορεί να προέρχεται, μόνο και μόνο από την παραγωγική δραστηριότητα μέσω ενός υπολογιστή. Ενός λάπτοπ, που ενδέχεται ν' ανήκει κιόλας στον ίδιο τον εργαζόμενο, δίνοντας ένα εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο κι οπτική για τη μισθωτή εργασία, η οποία εξετάστηκε από τον Μαρξ, τον Ένγκελς κι έπειτα από τις μαρξιστικές σχολές σκέψης.

Αλλάζει έτσι η βασική, μαρξιστική αντίληψη, που θέλει τα μέσα παραγωγής ν' ανήκουν αποκλειστικά στον εργοδότη - κεφαλαιοκράτη ή σε εργοδοτικά σχήματα (επενδυτές). Η γραμμική προσέγγιση του Μαρξ δεν αφορά βέβαια μόνο στα μέσα παραγωγής. Περιλαμβάνει μικρά βήματα μπρος – πίσω αλλά όχι τις μεγάλες οπισθοδρομήσεις⁵⁷ των κοινωνιών. Αυτές οι πολιτισμικές οπισθοδρομήσεις σε τοπικό ή σε κρατικό επίπεδο, δημιουργούν νέα δεδομένα στις κοινωνίες και δεν συνάδουν με τον μαρξιστικό και λενινιστικό

⁵² Ζαλιμίδου: Η έννοια της φύσης και του ανθρώπου στην παιδαγωγική του Ζαν – Ζακ Ρουσσώ, 2011.

⁵³ Φίλιας: Κοινωνικά Συστήματα στον 21^ο αιώνα. Τόμος Α' σελ.15.

⁵⁴ Λόρεντς: Τα 8 θανάσιμα αμαρτήματα του Πολιτισμού μας,

⁵⁵ Φίλιας: ό.π. τ.Α'. σελ.48.

⁵⁶ Ο Μάρεϊ Μπούκτσιν ή Μάρραιη Μπούκτσιν (Murray Bookchin) έχει γράψει μεταξύ άλλων το βιβλίο «Ο μύθος του υπερπληθυσμού», 1997, στο οποίο απαντά στο ερώτημα του Τ. Μάλθους για το θέμα του πληθυσμού καταρρίπτοντας τον μύθο περί ελέγχου του υπερπληθυσμού, ώστε να διασωθούν οι φυσικοί πόροι για την παραγωγή τροφίμων αναφερόμενος στην περιθωριοποίηση των λαϊκών στρωμάτων.

⁵⁷ Ο Σωτήρης Χτούρης τονίζει στην εισαγωγή του βιβλίου του για την Μεταβιομηχανική Κοινωνία και την Κοινωνία της Πληροφορίας την πολυπλοκότητα των συστημάτων και τη διαφοροποιημένη ανάπτυξη αναφερόμενος στο άρθρο του Eisenstadt Shmuel με θέμα: «Διαφοροποίηση κι εξέλιξη» (1979).

τελεολογισμό. Η κοινωνική ολίσθηση των κοινωνιών προς οπισθοδρομήσεις πάνω π.χ. σε αυταρχικές αντιλήψεις σε ό, τι αφορά στην παρουσία των γυναικών στον δημόσιο χώρο, μπορεί να οφείλεται σε διάφορες αιτίες: εμφύλιες συρράξεις και διαμάχες, επιστροφές σε στρατοκρατικά ή θεοκρατικά καθεστώτα, εντάσεις και διαμάχες μεταξύ μειονοτήτων, μεταναστευτικές ροές, ξένες παρεμβάσεις, οικονομική δυσπραγία κ.ά. Σημασία, όμως έχει πως εξακολουθούν να υπάρχουν και στο στάδιο του Πρασινοψηφιακού καπιταλισμού, εντείνοντας το έμφυλο χάσμα.

Η περιβαλλοντική κρίση είναι υπαρκτή. Αφορά κυρίως τον άνθρωπο του 21^{ου} αιώνα, κι όχι κατ' ανάγκην το περιβάλλον του. Ο πλανήτης γη δεν φαίνεται να πεθαίνει, αν ανέβει η στάθμη των ωκεανών αλλά μετασχηματίζεται. Αν δεν παρθούν, όμως, μέτρα, ο ανθρώπινος πολιτισμός υφίσταται ήδη αρνητικές συνέπειες. Αυτές οι συνέπειες θα ενταθούν ως το 2100 κυρίως λόγω των απότομων κι ακραίων καιρικών φαινομένων, της ανόδου της στάθμης της θάλασσας, της εξάπλωσης ασθενειών κ.ά. Η κλιματική αλλαγή εκτιμάται ότι μόνο και μόνο για λόγους υγείας, θα ευθύνεται για περίπου 250.000 θανάτους κάθε χρόνο, από το 2030-2050⁵⁸.

Η ραγδαία κατανάλωση ενεργειακών πόρων δημιουργεί μία βεντάλια ενεργειακού πλούτου κι ενεργειακών ανισοτήτων. Εγείρει, δε, και φιλοσοφικά και πρακτικά ζητήματα ενεργειακής δημοκρατίας. Στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού, οι ανισότητες αυτές ορίζονται από τη δυνατότητα επενδύσεων, αγοράς ή κι αυτοπαραγωγής – αυτοκατανάλωσης. Υπάρχουν δηλαδή οι prosumers (producers + consumers), οι οποίοι είναι ταυτόχρονα παραγωγοί και καταναλωτές κ.ά.⁵⁹ Κατά τον Γιάννη Μανιάτη, η ενεργειακή φτώχεια πριν την εισβολή στην Ουκρανία έπληττε πάνω από 54 εκατομμύρια Ευρωπαίους πολίτες. Η κατάσταση αυτή λόγω της ιλιγγιώδους αύξησης της τιμής του ρεύματος, επιδεινώθηκ στην Ευρώπη. Ταυτόχρονα δημιουργήθηκαν νέες στρατιές προσφύγων και φτωχών, σε οικονομικό, στεγαστικό κι ενεργειακό επίπεδο.

Οι περιβαλλοντικές ανισότητες είναι σαφές, πως είναι δευτερογενείς. Ορίζονται πρωτίτως από το εισόδημα. Ενίοτε συνδέονται με τη διαδοχή πόρων: διαγενεακή δηλαδή κοινωνική ανισότητα ή στασιμότητα. Αφορούν δηλαδή στη μεταβίβαση πράσινων - ενεργειακών - στεγαστικών πόρων από γενιά σε γενιά⁶⁰,

⁵⁸ IOBE: Νομισματική πολιτική 2019-20, 2020, σελ.133.

⁵⁹ Μανιάτης: Ενεργειακή Ασφάλεια, Υδρογονάνθρακες κι Αγωγοί – Ευρωπαϊκές κι Εθνικές Διαστάσεις 2020, στο βιβλίο “Mare Nostrum” υπό την επιμέλεια Σωτήρη Ντάλη, σελ. 372. Κατά τον Μανιάτη, η ενεργειακή δημοκρατία γίνεται πράξη, όταν μπορούν να υπάρξουν μικροί παραγωγοί – καταναλωτές.

⁶⁰ Παπαναστασίου, Διαγενεακή Κοινωνική Κινητικότητα και τύποι κράτους προνοίας στην Ευρώπη, 2018, σελ. 14, 22, 23.

πχ. ενός σπιτιού, ενός κτήματος, ενός ιδιωτικού δάσους κ.ά.. Η δυνατότητα πολυτελούς διαβίωσης συνδέεται επομένως και με τη δυνατότητα μεταβίβασης ή τη χρήση κατανάλωσης περισσότερων ενεργειακών ή στεγαστικών πόρων (π.χ. ενός πηγαδιού) από γενιά σε γενιά.

Στο στάδιο της δίδυμης μετάβασης, το καπιταλιστικό μοντέλο ενσωματώνει κι οικειοποιείται την πράσινη και ψηφιακή τεχνολογία για την παραγωγή αγαθών για την αγορά με στόχο το καπιταλιστικό κέρδος. Η διαδικασία αυτή οδηγεί σε μετασχηματισμό των κοινωνιών σε παγκόσμια κλίμακα. Ο μετασχηματισμός οφείλεται τόσο στην τεχνολογία καθεαυτή όσο και λόγω του ανταγωνιστικού μαραθωνίου μεταξύ κρατών. Αυτός ο ανταγωνισμός οφείλεται σε τοπικούς, εγχώριους και διεθνείς ανταγωνισμούς. Αφορά όμως και ποιες επιχειρηματικές ελίτ και ποια κράτη θα επικρατήσουν και θα ενδυναμώσουν τη γεωπολιτική τους ισχύ.

Το καθιερωμένο οκτάωρο αμφισβητείται και καταργείται θεσμικά ή άτυπα στην πράξη. Η προσωρινή εργασία, η οποία μπορεί να διευκολύνει συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες ή κατηγορίες (π.χ. μαμάδες, φοιτητές, ανθρώπους, που αναζητούν πρόσθετο συμπληρωματικό εισόδημα κ.ά.), μακροπρόθεσμα δεν λειτουργεί προς όφελος των εργαζομένων. Σύμφωνα με την έκθεση Αναπτυξιακής Συνεργασίας του ΟΟΣΑ για το 2021, οι εργαζόμενοι, που αυτοαπασχολούνται⁶¹, έχουν μερική απασχόληση ή προσωρινή εργασία έχουν 50% λιγότερες πιθανότητες να συνδικαλιστούν. Επίσης, έχουν και 40% έως 50% λιγότερες πιθανότητες να λάβουν εισοδηματική ενίσχυση εκτός εργασίας. Μακροπρόθεσμα δηλαδή στο στάδιο του πρασινοψηφιακού καπιταλισμού ο συνδικαλισμός, αν δεν υπάρξουν συγκεκριμένες παρεμβάσεις, από τους ίδιους τους εργαζόμενους και το πολιτικό σύστημα, δεν θα μπορέσει να καλύψει επ' ουδενί τις ανάγκες τους απέναντι σε, κάθε είδους, εργοδοτική αυθαιρεσία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΤΑΚΛΥΣΜΟ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ

Η κλιματική κρίση, που διανύουμε, δεν είναι η πρώτη, που συμβαίνει στην ιστορία της ανθρωπότητας. Οι αλλεπάλληλες περιβαλλοντικές κρίσεις κι η αδυναμία ή η ελλιπής διαχείρισής τους αποτυπώνονται στη μυθολογία, τις θρησκευτικές τελετές, την ιστορία, τη γλώσσα, τα έθιμα ή τις αναπαραστάσεις τους, τις μιντιακές αναπαραστάσεις μέσω ντοκιμαντέρ κ.ά.

⁶¹ Broecke: Case study: Planning for the future of work, 2021 στην έκθεση του ΟΟΣΑ Development Co-operation Report 2021: Shaping a just digital transformation, 2021.

Η πρώτη βασική τεχνολογική αλλαγή για την ανθρωπότητα είναι η εκούσια χρήση της φωτιάς. Ακολούθησε η μόνιμη εγκατάσταση σ' ένα μέρος με τη γεωργική επανάσταση. Τότε αλλάζει δραστικά η σχέση ανθρώπου – φύσης με τη μόνιμη εγκατάσταση σε οικισμούς.

Οι μύθοι για τον κατακλυσμό, που είναι υπαρκτοί σε διαφορετικούς λαούς του πλανήτη και δείχνουν πως αλλεπάλληλα γεγονότα άλλαξαν την θερμοκρασία και το κλίμα της γης. Αποτυπώνουν πως υπήρχαν ψυχρότερες ή θερμότερες συνθήκες, αλλαγές και μετακινήσεις. Αυτές οι γεωλογικές αλλαγές αναδιαμόρφωσαν τις ηπείρους, βύθισαν ή ανέδειξαν νησιά κ.ο.κ. Είχαν, όμως, και σημαντικά αποτελέσματα στη διαμόρφωση της μυθολογίας των λαών. Διαμόρφωσαν κοσμοθεωρίες, υποπολιτισμούς και ενδυνάμωσαν το θρησκευτικό συναίσθημα. Έτσι, οι άνθρωποι επιχείρησαν να εξηγήσουν ή και ν'αμυνθούν απέναντι σε καταστροφικά φαινόμενα της φύσης ως οργή των θεών ή ως οργή του θεού – πατέρα στη συνέχεια.

Το γεγονός αυτό διαφαίνεται εύκολα κι από τα υλικά ευρήματα και τη χρονολόγηση οστών προϊστορικών ζώων, βραχογραφιών κ.ά. Διαφαίνεται ήδη κι από τις αντιλήψεις, που κυριάρχησαν⁶² κι έγιναν γνωστές μέσα από προφορικές ή γραπτές πηγές, υλικά αντικείμενα ή άυλες πρακτικές.

Η πρώτη κλιματική κρίση αναφέρεται με διαφορετικό τρόπο στις λαϊκές παραδόσεις. Οι αρχαίοι Έλληνες μιλούν για τον κατακλυσμό και τον Δευκαλίωνα⁶³ και την Πύρρα και το άραγμα της κιβωτού τους, μετά από 9 μέρες στον Παρνασσό. Οι Εβραίοι έχουν σημείο αναφοράς τον Νώε⁶⁴ και την κιβωτό του. Οι Αβορίγινες της Αυστραλίας έχουν την πεποίθησή ότι η κιβωτός προσάραξε στο ποτάμι Φιτζρόι. Κατά τον ινδουιστικό μύθο, ο θεός Βισνού μεταμορφώνεται σε ψάρι, για να σώσει έναν θνητό, τον Μανού από τον κατακλυσμό. Ο θρύλος της χαμένης Ατλαντίδας για τον οποίο γίνεται αναφορά του Πλάτωνα παραμένει. Ερωτηματικά προξενούν στους επιστήμονες οι καταστροφές στα Σόδομα και τα Γόμορα.

Ο μυθολογικός ήρωας Ηρακλής επιχειρεί να διασώσει τους ανθρώπους, από άγρια θηλαστικά, που απειλούν τη ζωή του ή απειλούν το εισόδημα των παραγωγών της εποχής. Υπάρχει το παράδειγμα του λιονταριού της Νεμέας, του κάπρου του Ερύμανθου κ.ά. Επίσης, ο Ηρακλής επιχειρεί να ολοκληρώσει ως τεχνικό έργο, τον καθαρισμό των στάβλων του βασιλιά Αυγεία. Εκτρέπει τη ροή

⁶² Yraithros: Πίθηκοι, ελέφαντες και καμηλοπαρδάλεις ζούσαν στο παρελθόν, κοντά στο κέντρο της Αθήνας, 2017.

⁶³ Wilkinson & Philip: Παγκόσμια Μυθολογία, 2007, σελ. 26-27.

⁶⁴ Wilkinson & Philip: ό.π. σελ. 27

των ποταμών ώστε να διώξει τη συσσώρευση κοπριάς ώστε να γλιτώσουν από τις οσμές.

Η πρώτη πληγή του Φαραώ επιστημονικά εξηγείται με το φαινόμενο της κόκκινης παλίρροιας, δηλαδή ενός φυτοπλαγκτόν⁶⁵, που απελευθερώνει τοξίνες, που μοιάζουν με των οστρακόδερμων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τα νερά της τότε Αιγύπτου να ζεσταίνονται και να χρωματίζονται με κόκκινο χρώμα. Η παράδοση του Δράκοντα⁶⁶, που φυλάει το νερό και δεν το δίνει στους ανθρώπους είναι ισχυρή μέσα από τις λαϊκές παραδόσεις στην Ελλάδα έως τις μέρες μας. Αφορά και στις λεγόμενες πύλες του Άδη (Αήδη), που θεωρήθηκε, πως βρίσκονταν στον ποταμό Αχέροντα στην Ήπειρο. Κατά τους χριστιανικούς χρόνους, ο επίσκοπος Δονάτος⁶⁷ της περιοχής Θεσπρωτίας σκοτώνει κατά τον θρύλο, το θερίο – δράκοντα, που απειλεί τα νερά και θέτει σε κίνδυνο τις ζωές των ανθρώπων. Πρόκειται για δρακοντοκτονία ένα έθιμο, που κρατά στην Ελλάδα ως τις μέρες μας (π.χ. Νέο Σούλι Σερρών). Οι λαϊκές παραδόσεις δείχνουν τον πολύτιμο πόρο του νερού και τα προβλήματα διαχείρισής του. Το θερίο - δράκος παραπέμπει ουσιαστικά ως εικόνα στον δεινόσαυρο, παρότι είχαν θεωρητικά εκλείψει οι μεγάλες σαύρες, πολύ πριν την έλευση του ανθρώπου στη γη.

Φυσικά, δεν έχουν όλοι οι επιστήμονες την ίδια άποψη, για το πότε και πως ο άνθρωπος άλλαξε το περιβάλλον του σε τέτοιο βαθμό, ώστε να έχουμε αλλαγή κλίματος κι αύξηση της θερμοκρασίας της Γης. Υπήρξαν εποχές, που η θερμοκρασία του πλανήτη Γη ήταν υψηλότερη. Είναι σαφές πως φυσικές καταστροφές, ρυπάνσεις ή μολύνσεις δεν είναι τωρινά φαινόμενα ούτε μεμονωμένα στην ιστορία. Η καταστροφή του μινωικού πολιτισμού, η έκρηξη του ηφαιστείου στη Θήρα, τα ευρήματα από την έκρηξη ηφαιστείου στην Πομπηία δείχνουν το μέγεθος των φυσικών καταστροφών και στην πράξη.

Κατά την καθηγήτρια Ανθρωπολογίας, Σίβυλλα Δημητρίου – Κοτσώνη, ο δυτικός κόσμος μέχρι και τον 15^ο αιώνα μετασχημάτιζε το φυσικό του περιβάλλον αλλά δεν άλλαζε την ισορροπία του⁶⁸. Άλλοι μελετητές τοποθετούν αργότερα τη διαδικασία, γύρω στο 1850. Θεωρούν πως, όταν εδραιώνεται ο

⁶⁵ Lallanilla: What causes a red tide?, 2013.

⁶⁶ Καμηλάκη: «Πηγές, υδραγωγεία, οικισμοί. Βίοι Παράλληλοι στην ιστορία και τις παραδόσεις», 1997, στα Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης: «Το νερό πηγή ζωής, κίνησης και καθαρισμού», σελ.174. Στην Ελλάδα οι δράκοντες ως στοιχεία της φύσης συνδέθηκαν κυρίως με τα φίδια και γενικότερα τα ερπετά κι είχαν αρνητική χροιά σε αντίθεση, με την Ασία, που είχαν θετική χροιά. Ερπετό με θετική χροιά ήταν μόνο το μεσογειακό σαμιαμίδι, που θεωρούνται το καλό στοιχείο του σπιτιού κι είναι πράγματι ωφέλιμο, γιατί είναι ακίνδυνο και σκοτώνει έντομα ελέγχοντας τον πληθυσμό τους. Δρακοντοκτόνοι δράκοι, όπως γράφει η Αικατερίνη Καμηλάκη είναι ο Άγιος Γεώργιος, ο Δονάτος, ο Ρηγίνος κ.ά.

⁶⁷ Καμηλάκη, ό.π., σελ.174.

⁶⁸ Δημητρίου – Κοτσώνη: Η διαμεσολάβηση της κουλτούρας, 2005 στον συλλογικό τόμο «Περιβάλλον και Κοινωνία: Μύθοι και πραγματικότητα», σελ.82-83.

βιομηχανικός καπιταλισμός, το φυσικό περιβάλλον δεν μπορεί να αφομοιώσει τα περιβαλλοντικά προβλήματα, που προκαλούνται.

Γεωμορφολόγοι, όπως ο Κοσμάς Π. Παυλόπουλος⁶⁹ αναφέρονται στις αλλαγές, που υφίσταται η Γη, κατά γεωλογικές περιόδους. Έτσι, είχαμε άνοδο ή κάθοδο της στάθμης της θάλασσας, μείωση ή αύξηση της θερμοκρασίας και μετακινήσεις πλακών. Η γεωλογική άποψη ουσιαστικά φέρνει το πρόβλημα της κλιματικής κρίσης στις ορθές του διαστάσεις. Δείχνει ότι δεν αφορά εν τέλει η κλιματική κρίση τη Γη, η οποία ως ζωντανός οργανισμός εξελίσσεται. Τουναντίον η κλιματική αλλαγή έχει δραματικές συνέπειες στον άνθρωπο, τα φυτικά είδη και τα ζώα. Πρακτικά αυτό σημαίνει, πως ο άνθρωπος είναι εκείνος, ο οποίος καλείται να προσαρμοστεί σε θερμότερο κλίμα ή σε ακραία καιρικά φαινόμενα. Έτσι, αυτά τα φαινόμενα δεν επηρεάζουν τη βιωσιμότητα της Γης, η οποία παραμένει όρθια ως πλανήτης, αλλά απειλούν τη δική του υπόσταση ή των γενεών, που έπονται.

Η Α' Βιομηχανική Επανάσταση ορίζεται ταυτόχρονα με τη δημιουργία του πρώτου εργοστασίου στη Μεγάλη Βρετανία⁷⁰ στον χώρο της υφαντουργίας, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Αυτό το στάδιο του καπιταλισμού τοποθετείται χρονικά από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα έως τα μέσα του 19^{ου}. Έχει καταγραφεί ως το στάδιο του *Laissez Fair*⁷¹, δηλαδή ως το στάδιο του **Φιλελεύθερου Καπιταλισμού**. Σηματοδοτεί αλυσιδωτές αλλαγές, σ' όλα τα επίπεδα. Δημιουργούνται συνθήκες πόλωσης μεταξύ καπιταλιστών και εργαζομένων, οι οποίες ορίζονται από τον Μαρξ με τη μορφή της πάλης των τάξεων⁷².

Κατά την Α' Βιομηχανική Επανάσταση είναι σαφές ότι προκύπτει το δίπολο πόλης – χωριού με την πρώιμη έξοδο των εργατικών χεριών από τα χωριά, ώστε ν' αποκτήσουν φτηνή εργατική δύναμη τα εργοστάσια. Η Αγγλία κι η Γαλλία παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην πρώτη, καπιταλιστική μετάβαση. Αυτή η διαδικασία αλλάζει το χωρικό περιβάλλον με τη μαζική συγκέντρωση αγροτών για λόγους εργασίας στις πόλεις. Στη Δυτική Ευρώπη το μοντέλο αυτό

⁶⁹ Παυλόπουλος: Γεωμορφολογία, σελ. 728. Ο Παυλόπουλος αναφέρεται στις αλλαγές, που υπέστη κατά καιρούς η στάθμη της θάλασσας και γενικότερα στα στάδια διαμόρφωσης της Γης. Ανάλογη είναι η άποψη της Μιλιάνα Γκολούμποβιτς - Δεληγιάννη, η οποία αναφέρεται στην αναγκαιότητα αειφορικής διαχείρισης των καρστικών πόρων και στα ελληνικά πολιτιστικά μνημεία στο βιβλίο της: «Περιβαλλοντική Καρστική Γεωμορφολογία», 2019.

⁷⁰ Crafts: The first industrial revolution: a guided tour for growth economists, p.197, 1996.

⁷¹ Ιωαννίδης, Στάδια της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης, 1998, σελ.18. Ο Ιωαννίδης στη διπλωματική του εργασία αναφέρεται στο πως ορίστηκαν τα καπιταλιστικά στάδια με την τυπολογία των Fine – Harris.

⁷² Ο διαχωρισμός μεταξύ δυο βασικών κοινωνικών τάξεων, που έχουν ή δεν κατέχουν τα μέσα παραγωγής είναι μάλλον περιοριστικός κι απέχει από την πραγματικότητα που όρισε ο ίδιος ο Μαρξ, ο οποίος αναφέρθηκε μεταξύ άλλων στο βιβλίο του «*Η 18^η Μπρυμαίρ Λουδοβίκου Βοναπάρτη*» στη νίκη της αστικής τάξης, η οποία συμμάχησε τον Ιούνιο του 1848 για να εγκαθιδρυθεί στην εξουσία με την αριστοκρατία του χρήματος, τη βιομηχανική αστική τάξη, τη μεσαία τάξη, τους μικροαστούς, τον στρατό, τους διανοούμενους, τους παπάδες, τον πληθυσμό της υπαίθρου και το «κουρελοπρολεταριάτο». Με τον όρο «**Κουρελοπρολεταριάτο**» αναφέρεται στους φρουρούς της έννομης τάξης.

θα συνεχιστεί για πολλές δεκαετίες και θα οδηγήσει σε αλληπάλλληλες κινητοποιήσεις εργατών για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας. Στο στάδιο του **φιλελεύθερου βιομηχανικού καπιταλισμού**, η κυρίαρχη ιδεολογία της ανάπτυξης επιτρέπει την υπερεκμετάλλευση των φυσικών πόρων, χωρίς αντίλογο. Στη φάση αυτή έχουμε εκτεταμένη χρήση καυσόξυλων και λειτουργία και των μαζικών μέσων μεταφορών με ατμομηχανές κ.ά.

Κατά τον Μαρξ και τον Έγκελς ετούτη την περίοδο, η εργασία εμπορευματοποιείται κι είναι σε εξέλιξη, η διαδικασία αλλοτρίωσης των μαζών. Οι εργάτες δεν κατέχουν τα μέσα παραγωγής αλλά πωλούν την εργασιακή τους δύναμη στους καπιταλιστές. Στο ενεργειακό τοπίο, σημαντικό ρόλο παίζει κι ο λιγνίτης. Αυτή η ενεργειακή εξάρτηση κι από τον λιγνίτη με διαφοροποιήσεις θα συνεχιστεί μέχρι σήμερα, παρά τη σύναψη συμφωνιών για τη μείωση και τη σταδιακή κατάργησή του στο πλαίσιο της Πράσινης Ευρωπαϊκής Συμφωνίας, που είναι γνωστή ως «Green Deal».

Η πρώτη ατμομηχανή πουλιέται από τον εφευρέτη της στην εταιρία του Τζον Γουίλκινσον το 1776 στην Αγγλία⁷³. Ο λιγνίτης είναι το καύσιμο, που χρησιμοποιείται για πρώτη φορά το 1805⁷⁴. Στη συνέχεια θα γενικευθεί η χρήση του λιγνίτη, οπότε το 1900 λειτουργούν ήδη 73 λιγνιτωρυχεία.

Ο Καρλ Μαρξ, ως κύριος εκπρόσωπος της Σχολής των Συγκρούσεων θεωρεί πως υφίσταται «σύγκρουση μεταξύ υλικών δυνάμεων παραγωγής» και «κοινωνικών σχέσεων παραγωγής»⁷⁵. Ως «υλικές δυνάμεις παραγωγής» ορίζει την «ικανότητα της κοινωνίας να παρέχει τον τεχνολογικό εξοπλισμό, τη γνώση, την επιδεξιότητα και την οργάνωση χρήσης του εξοπλισμού, με στόχο την παραγωγή υλικών αγαθών»⁷⁶. Στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής εννοεί «εκείνες τις σχέσεις μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας, οι οποίες περιλαμβάνουν και τις σχέσεις ιδιοκτησίας. Οι σχέσεις αυτές καθορίζουν μεταξύ άλλων και τον τρόπο παραγωγής των υλικών αυτών αγαθών αλλά και τη διανομή τους στην κοινωνία»⁷⁷.

Κατά την πρώτη περίοδο του καπιταλισμού, το σιδηροδρομικό δίκτυο θα παίξει βασικό ρόλο στη μεταφορά αγαθών και τα καυσόξυλα θα είναι το κύριο καύσιμο για τις ατμομηχανές⁷⁸. Σε κάθε περίπτωση, οι περισσότεροι μελετητές τοποθετούν το φαινόμενο της αλλαγής του κλίματος γύρω στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, δηλαδή μετά την εδραίωση του καπιταλισμού, στις δυτικές κοινωνίες.

⁷³ Ελευθεράκης: Κεφ. 3. Οι πηγές της Κοινωνιολογίας: βιομηχανική επανάσταση Β' χ.χ.

⁷⁴ Lignite Energy Council: Commercial History of Lignite. χ.χ.

⁷⁵ Κουρκούλη: Οι ψυχολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στο έγκλημα, σελ.43.

⁷⁶ Κουρκούλη: ό.π. σελ. 43.

⁷⁷ Κουρκούλη: ό.π., σελ.43.

⁷⁸ Γκούβα: Κοινωνιολογία της Υγείας, 2015. 35

Ωστόσο, επιστημονικές έρευνες δείχνουν, πως το 1900 η ευρωπαϊκή ήπειρος ήταν λιγότερο «πράσινη» από άποψη της δασοκάλυψης απ' ό, τι είναι σήμερα⁷⁹.

Η εξόρυξη πρώτων υλών είναι, επίσης, γνωστό, πως δεν συνέβη, μόνο σε περιόδους κυριαρχίας του καπιταλισμού. Η χρήση κάρβουνου ήταν γνωστή στους Κινέζους εδώ και περίπου 4.000 χρόνια⁸⁰. Η εξόρυξη πρώτων υλών δημιούργησε πλούτο σε διάφορες περιοχές του πλανήτη ήδη από την αρχαιότητα ή τους κατοπινούς χρόνους. Αφορούσε στη διαχείριση του χρυσού, του ασημιού, του σιδήρου, του χαλκού, πολύτιμων λίθων κ.ά. ενώ άλλαξε και τις πολεμικές επιχειρήσεις. Διόλου τυχαίος ο μύθος και στην Ελλάδα για την αργοναυτική εκστρατεία και το χρυσόμαλλο δέρας. Είναι χαρακτηριστικές οι περιγραφές στην Οδύσσεια, όπως στον στίχο 262 για τις σαΐτες του Οδυσσέα με μύτες από χαλκό⁸¹.

Μινωικοί και μυκηναϊκοί θησαυροί κι ο θησαυρός του Πριάμου αποκαλύπτουν μέρος του ορυκτού πλούτου, ο οποίος δεν θα μπορούσε να υπάρχει, αν δεν υπήρχε οργανωμένη μεταλλευτική δραστηριότητα. Η άποψη αυτή διαφαίνεται κι από τη χρήση όπλων αλλά κι από τη λατρεία του θεού Ήφαιστου, ο οποίος συνδέθηκε με τη μεταλλουργία. Επομένως, κατά τη διάρκεια ζωής του ανθρώπου στη Γη αλλά και νωρίτερα υπήρξαν αλληπάλληλες περιβαλλοντικές αλλαγές και διαφοροποιήσεις. Ορισμένες εξ αυτών δημιούργησαν συνθήκες αβιοτικές είτε από εσωτερικούς είτε από εξωτερικούς παράγοντες. Κατά ορισμένους επιστήμονες, την προϊστορική περίοδο υπήρξε η εξάλειψη των δεινοσαύρων κι άλλων μεγάλων θηλαστικών πιθανόν από πτώση μετεωρίτη.

Καθώς όμως δεν αντιμετωπίζουν όλες οι περιοχές του πλανήτη τα ίδια προβλήματα σε ό, τι αφορά στη ρύπανση, ούτε γνωρίζουν την ίδια εξάπλωση τα ΜΜΕ, γι' αυτό και δεν υπήρξε κι ανάλογη μαζική κινητοποίηση ή ευαισθητοποίηση των πολιτών. Στη διάδοση των γνώσεων πάνω στο περιβάλλον συνετέλεσε η τυπογραφία, που εμφανίζεται κατά τον 18^ο αιώνα⁸².

Το κομμάτι της ενέργειας υπήρξε βασικό για τον οικονομικό διαχωρισμό και την ανάπτυξη των χωρών. Αυτή η ανάπτυξη δεν ήταν ισομερώς κατανομημένη στους πολίτες ούτε είχε τα ίδια, πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Όμως, για τον 20^ο αιώνα ήταν ο βασικός διαχωρισμός ανάμεσα στις χώρες, που διαθέτουν μεγάλα αποθέματα πετρελαίου, λιγνίτη & φυσικού αερίου ή παράγουν πυρηνική ενέργεια. Μείζονος σημασίας και ποιοι είχαν αναλάβει την διακίνηση κι εμπορία.

⁷⁹ Dasarxeio. Πιο πράσινη η Ευρώπη σήμερα σε σχέση με το 1900, 2014.

⁸⁰ Νάντσου: Η μικρή ιστορία της κλιματικής κρίσης και η αμείλικτη πραγματικότητα του 1,5 βαθμού Κελσίου, 2021.

⁸¹ Καζαντζάκης – Κακριδής: Οδύσσεια, ραψωδία Α', στίχος 262, σελ. 23.

⁸² Σεραφετινίδου: Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, 1999, σελ.35.

Από το πέρας της προβιομηχανικής περιόδου μέχρι σήμερα είχαμε την ιλιγγιώδη αύξηση των μεταφορών, τον συνωστισμό ανθρώπων στις πόλεις, τη μαζική χρήση αγροτικών λιπασμάτων και ζιζανιοκτόνων, την αλόγιστη εξόρυξη ορυκτών πόρων. Επίσης, υπήρξε κολοσσιαία αλλαγή των χρήσεων γης, προς όφελος της γεωργίας, της κτηνοτροφίας, της βιομηχανίας, της οικιστικής και τουριστικής ανάπτυξης, που ταυτόχρονα μείωσε τα δάση ή τις δασικές περιοχές και τα ενδιαίτημα των ζώων.

Στις ΗΠΑ ο κόσμος βιώνει τις αρχές της Β' βιομηχανικής επανάστασης με τον μαζικό εξηλεκτισμό της κοινωνίας⁸³. Εκτείνεται χρονικά περί το 1850 - 1917⁸⁴ κι αφορά στο δεύτερο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Ωστόσο, παρά την αποικιοκρατία πολλές περιοχές λ.χ. της Ινδίας εξακολουθούν μέχρι σήμερα να παραμένουν χωρίς ρεύμα, διατυπώνοντας εμπράκτως αυτήν την τεχνολογική και καπιταλιστική ασυγχρονία. Αν και θεωρείται σταθμός το 1914 για την λήξη της Β' Βιομηχανικής Επανάστασης με την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ως ημερομηνία αφετηρίας θα μπορούσε να οριοθετηθεί και το 1917. Είναι η εποχή, που για πρώτη φορά μετά την Κομμούνα του Παρισιού, έχουμε και την είσοδο ενός νέου οικονομικο-κοινωνικού μοντέλου. Προκύπτει μετά την επικράτηση των Μπολσεβίκων στη Σοβιετική Ένωση.

Η Οκτωβριανή επανάσταση του 1917 με αυξανόμενο ρόλο του κράτους και της νομενκλατούρας ανατρέπει την μεικτή οικονομία. Προχωρά στην κρατική οικονομία, παρότι ο Μαρξ μιλά για τον σοσιαλισμό, ο οποίος οδηγεί σε αταξική κοινωνία κι όχι σε υπερμεγέθες κράτος. Η αλλαγή επηρεάζει συνολικά την ανεπτυγμένη Δύση, η οποία βλέπει να δημιουργείται ένας έτερος πόλος, μέσα στα σπλάχνα της Ανατολικής Ευρώπης, που αλλάζει τις γεωπολιτικές ισορροπίες. Θέτει, δε, σε διακινδύνευση συνολικά την αστική δημοκρατία και τον θεσμό της μοναρχίας κι αμφισβητεί την αριστοκρατική καταγωγή.

Ο πόλος αυτός προσφέρει ένα νέο οικονομικό - κοινωνικό μοντέλο ως προς το κράτος κι αναδιατάσσει το πεδίο των ανισοτήτων. Αλλάζει την πολιτική ατζέντα και δημιουργείται ένα εναλλακτικό μοντέλο διακυβέρνησης απέναντι στην κληρονομική διαδοχή και την αριστοκρατική καταγωγή. Πέρα από την νεοανερχόμενη αστική τάξη φέρνει την εργατική τάξη στο επίκεντρο της πολιτικής και της διοικητικής εξουσίας. Διευρύνει τη χωρικότητα της εργατικής τάξης μειώνοντας ή και μηδενίζοντας το κοντέρ στον στεγαστικό αποκλεισμό και τις ενεργειακές ανισότητες.

Η Β' βιομηχανική επανάσταση σηματοδοτεί την άνθηση του πετρελαίου. Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος δείχνει τον διεθνή ανταγωνισμό, που διαμορφώνεται

⁸³ Στάμκος: Η δεύτερη βιομηχανική επανάσταση, 2019.

⁸⁴ Παυλόπουλος: Από τη βιομηχανική επανάσταση στην τεχνολογική επανάσταση: στον αστερισμό ενός αβέβαιου μέλλοντος, 2019. Ο άλλοτε Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας, Προκόπης Παυλόπουλος δίνει διαφορετική ερμηνείας οριοθετώντας το τέλος της Β' Βιομηχανικής Επανάστασης περί το 1914, που έχουμε την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ή και λίγο νωρίτερα.

και τις προθέσεις για την απόκτηση του μαύρου χρυσού. Ο εξηλεκτρισμός εξελίσσεται σταδιακά και ως διαδικασία εισάγεται και σε απομονωμένες ή υποανάπτυκτες οικονομικά κοινωνίες. Η παντός είδους εκμετάλλευση του πετρελαίου σαφώς δημιουργεί νέες κοινωνικές, ενεργειακές και γεωπολιτικές ανισότητες κ.ά.. Κατά το Β' στάδιο του καπιταλισμού, ξεσπούν οι πρώτες μαζικές κινητοποιήσεις εργατών το 1872 στον Καναδά. Το 1886 πλέον έχουν εδραιωθεί τα εργατικά συνδικάτα στις ΗΠΑ. Ζητούν να υπάρξει οκτάωρο και να βελτιωθούν οι συνθήκες εργασίας, με αποκορύφωμα την αιματοβαμμένη Πρωτομαγιά στο Σικάγο⁸⁵.

Στη φάση της Β' Βιομηχανικής Επανάστασης έχουμε ισχυροποίηση των συνδικάτων, διότι κι ο εργατικός κόσμος συνειδητοποιεί, πως χωρίς οργάνωση, δεν μπορεί να διεκδικήσει τα δικαιώματά του. Αντίστοιχα, στην υπό οθωμανική κατοχή, Μακεδονία, ξεσπά απεργία στη Δράμα⁸⁶. Αυτό συμβαίνει την Πρωτομαγιά του 1888 λόγω των 12 -13 ωρών εργασίας, στον καπνό. Το καπνεργατικό κίνημα αντιδρά στις ατελείωτες ώρες δουλειάς και στα χαμηλά μεροκάματα. Οργανώνονται τελικά οι μεγάλες κινητοποιήσεις του 1914 με 32.000 απεργούς⁸⁷ κι αργότερα η πολύνεκρη κινητοποίηση της Πρωτομαγιάς του 1936⁸⁸ στη Θεσσαλονίκη. Ο καπνός είναι από τα πρώτα βιομηχανικά προϊόντα στην Ελλάδα, που θα έχει μαζική συμμετοχή γυναικών στην παραγωγική διαδικασία.

Επομένως, η άνθηση του Β' σταδίου του Καπιταλισμού ή μονοπωλιακού, φέρνει σε άνθηση και το μαζικό συνδικαλιστικό κίνημα. Η δυναμική του συνδικαλισμού, κατά το στάδιο του Δ' Καπιταλισμού ή Δίδυμου Καπιταλισμού όμως φθίνει. Βασικές αιτίες, τα επαγγελματικά, συνδικαλιστικά στελέχη, η προαγωγή του ατομικισμού κι οι εγγενείς αδυναμίες του συνδικαλιστικού χώρου να προσαρμοστούν στις επιταγές της εποχής, κοινωνικές και ψηφιακές και να εκφράσουν τα συλλογικά κινήματα. Κατά τη δίδυμη μετάβαση, οι εικονικές, συναδελφικές σχέσεις εξαιτίας της μαζικής απομακρυσμένης εργασίας, δεν χτίζονται σε στέρεα βάση. Όμως, στη θέση των παραδοσιακών μορφών και πρακτικών συνδικαλισμού αναδεικνύεται ο ψηφιακός ακτιβισμός, ο οποίος ενσωματώνει και παλαιότερες πρακτικές και νέες μορφές ως υβριδικός.

Ήδη από τη Β' Βιομηχανική Επανάσταση συντρέχουν οι προϋποθέσεις για την εκτεταμένη χρήση του πετρελαίου λόγω και των μηχανών εσωτερικής

⁸⁵ Ethnos Newsroom: *Σαν σήμερα: Το αίτημα για δωρο και η εξέγερση των εργατών του Σικάγο, σηματοδοτούν την Εργατική Πρωτομαγιά*, 2021.

⁸⁶ Gazzetta Team: *Τα 10 σπουδαιότερα «σαν σήμερα». Οι ταραχές στο Σικάγο και την Δράμα για τα δικαιώματα των εργατών*, 2021.

⁸⁷ Ριζοσπάστης: *Η μεγάλη καπνεργατική απεργία του 1914, Α' μέρος*, 2016, σελ. 14.

⁸⁸ Iefimerida: *Η ιστορία της Εργατικής Πρωτομαγιάς: Ο ματωμένος Μάης του 1936 στη Θεσσαλονίκη*, 2015.

καύσης. Το μοντέλο του άναρχου, χωρίς όρια, μονοπωλιακού καπιταλισμού, που λειτουργεί δομικά ανεξέλεγκτα, επιχειρείται να τιθασευτεί. Οδηγεί κατά την Γ΄ Βιομηχανική Επανάσταση για λόγους εργασιακής ειρήνης στο Κράτος Προνοίας.

Έτσι, παρότι το πετρέλαιο ανακαλύφθηκε πολλούς αιώνες νωρίτερα, θα αργήσει να ενταχθεί στην παραγωγική διαδικασία. Μόλις το 1859 ο Έντγουιν Λ. Ντρέικ⁸⁹ στην Πενσιλβάνια των ΗΠΑ φτιάχνει γεωτρύπανο και προχωρά σε βάθος 211 μέτρων. Το 1868 ο Αμερικανός, Τζον Ροκφέλερ ιδρύει την εταιρεία “Standart Oil Trust”, που θέτει τις βάσεις για τη νέα εποχή στην παγκόσμια βιομηχανία. Κατά τη Β΄ Βιομηχανική Επανάσταση αποφασιστική θα είναι η παρέμβαση του Βρετανού ηγέτη, Ουίνστον Τσόρτσιλ⁹⁰ για την κυριαρχία του πετρελαίου ως καύσιμο. Όταν αναλαμβάνει ο Τσόρτσιλ ως πρώτος Λόρδος του Ναυτικού το 1911 αποφασίζει ο βρετανικός στόλος να λειτουργεί με πετρέλαιο, όπως συνέβαινε ήδη με τα ρωσικά πληρώματα.

Το πετρέλαιο αναδεικνύεται σε πρωτεύον καύσιμο κι ισχυρό στοιχείο, διενέξεων κι εγχώριων και διεθνών, πολιτικών ανταγωνισμών. Αλλάζει τις γεωπολιτικές ισορροπίες, δυναμώνει οικονομίες κυρίως στη Μέση Ανατολή και υποκρύπτει ή οδηγεί σε συγκρούσεις. Ταυτόχρονα δημιουργεί και νέες ελίτ, εγχώριες και παγκόσμιες. Προσφέρει ένα εναλλακτικό παράδειγμα τροφοδοσίας σε ό, τι αφορά στην ενέργεια είτε στον οικιακό είτε στον ιδιωτικό χώρο των επιχειρήσεων. Ταυτόχρονα δημιουργεί προβλήματα λόγω των απορρίψεων. Αυξάνει τις ανάγκες για ασφαλή μεταφορά, η οποία γίνεται μέσω μεγάλων τάνκερ. Στις διεθνείς εξελίξεις, μάλιστα, για τη μεταφορά πετρελαίου πρωτοστατεί μέχρι σήμερα ο ελληνικός, εφοπλιστικός κόσμος⁹¹. Έτσι, εκτός από τα πετρέλαια των ΗΠΑ και της Ρωσίας, οι χώρες της Μέσης Ανατολής θα παίξουν σημαντικό ρόλο στο παγκόσμιο, ενεργειακό στερέωμα. Οι συγκεκριμένες χώρες, όμως, λόγω και της εύθραυστης διαδικασίας από-αποικιοποίησης κι εκδημοκρατισμού, αλλά κι ένεκα θρησκευτικών κ.ά. διαφορών και συγκρούσεων παραμένουν πολιτικά ευάλωτες κι ασταθείς.

Η μεγάλη εξάρτησή του ΑΕΠ τους από το πετρέλαιο, κατά το 4^ο στάδιο της Βιομηχανικής Επανάστασης, φέρνει νέες ανακατατάξεις κι αναταράξεις. Υπάρχει έντονος σκεπτικισμός για το, αν και κατά πόσο, θα μπορέσουν να δημιουργήσουν πλούτο από άλλες δραστηριότητες. Η μεγάλη εξάρτηση των οικονομιών τους από το πετρέλαιο ελλοχεύει κινδύνους κατάρρευσης ολόκληρων οικονομιών και κρατών, ειδικά στην περιοχή της Μέσης Ανατολής. Ορισμένα κράτη της περιοχής στράφηκαν ήδη στον τουρισμό, την αεροπορική

⁸⁹ Στάμκος: Η αιματοβαμμένη ιστορία του μαύρου χρυσού, 2019.

⁹⁰ Χριστοδούλου: Οι απαρχές της γεωπολιτικής του πετρελαίου και η Κύπρος, 2020.

⁹¹ Γιαννάτος, Ο «βιομηχανικός κολοσσός» της σύγχρονης Ελλάδας, 2020.

βιομηχανία κ.ά. Όμως, αφενός λόγω του Covid-19, που έφερε την τουριστική βιομηχανία στα πρόθυρα της κατάρρευσης, αφετέρου εξαιτίας του ασφυκτικού πλαισίου για τις γυναίκες, τη γκέι κοινότητα αλλά και τις ιερές τροφές, που σχετίζονται με χοιρινά, ποτό κ.ά. η τουριστική στροφή παραμένει ατελής.

Χρονικά, ως Γ' Βιομηχανική Επανάσταση⁹² ορίζεται το χρονικό διάστημα, που έχουμε τη δημιουργία των δικτύων και των πρώτων εφαρμογών της πληροφορικής. Θεωρείται ως το στάδιο του Κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού και ορίζεται από ορισμένους επιστήμονες περί τα έτη 1914/1918-1980. Παρόλα αυτά, κατά την άποψή μας, η περίοδος αυτή είναι χρονικά μεγαλύτερη κι εκτείνεται έως το 1990, οπότε κι έχουμε διάδοση του διαδικτύου.

Τα ορυκτά καύσιμα θ' αποτελέσουν για πολλές δεκαετίες μήλον της Έριδος μεταξύ των ισχυρών γεωπολιτικά κρατών της Γης, που έχουν δικά τους αποθέματα σε πετρέλαιο (π.χ. ΗΠΑ, Ρωσία). Επίσης, μεταξύ των πολυεθνικών εταιρειών, που ασχολούνται με την εκμετάλλευση του πετρελαίου: τη διύλιση, την εμπορία και τη διακίνησή του, την κατασκευή πρώτων υλών κ.ά. ή αντίστοιχα του φυσικού αερίου. Είναι σαφές, πως κι εδώ ισχύει ο κανόνας για το ζήτημα των πολλαπλών κοινωνικών παραδειγμάτων⁹³, δηλαδή της συνύπαρξης σε διαφορετικές κοινωνίες ή και εντός της ίδιας, διαφορετικών μοντέλων, που έρχονται να κουμπώσουν ή διαμορφώνουν και την ταξική διαστρωμάτωση.

Αυτό δεν συμβαίνει μόνο σε καπιταλιστικές χώρες αλλά και σε σοσιαλιστικές. Δεν είναι ίδια αναπτυξιακά η σοσιαλιστική- κομμουνιστική Ρωσία με την Αλβανία, που μετατρέπεται σε σοσιαλιστική χώρα μετά το 1944. Ούτε καν η Αλβανία με τη Βουλγαρία. Είναι σαφές πως η δύναμη κάθε χώρας συνδέεται όχι μόνο με πληθυσμιακά, εδαφικά, μορφωτικά ή επιστημονικά κριτήρια αλλά και με τους ενεργειακούς πόρους, τις παραγωγικές δυνατότητες, τη βιομηχανική ανάπτυξη, την άμυνα, τη νοοτροπία κ.ά.

Πετρέλαιο, λιγνίτης και φυσικό αέριο θα δημιουργήσουν σταδιακά σημαντικές ευκαιρίες για την ανάπτυξη. Ενισχύουν τις κοινωνικές και γεωπολιτικές ανισότητες κι αποτελούν βασικές αιτίες συγκρούσεων και πολέμων για τον έλεγχο του πετρελαίου και του φυσικού αερίου. Το γεγονός αυτό φάνηκε και κατά τη ρωσο-ουκρανική κρίση. Έτσι, δημιουργούνται εύθραυστες, αστικές δημοκρατίες κι αυταρχικά καθεστώτα ενώ οι χώρες δορυφόροι εξακολουθούν να υπάρχουν αλλά ενίοτε αλλάζουν προσανατολισμό.

⁹² iED Team. The 4 Industrial Revolutions, 2019.

⁹³ Ναγόπουλος: Γνώση, μέθοδος και κοινωνική πράξη. Από τη Γνωσιοθεωρία στην κοινωνιολογία της Γνώσης, 2015, σελ. 104, περί πολυπολιτισμικής πολυπλοκότητας (Wilke H.), ενώ κι οι πολιτισμικοί ανθρωπολόγοι μιλούν για «επιβιώσεις», δηλαδή για προγενέστερα στάδια εξέλιξης, που συνυπάρχουν με σύγχρονα.

Σαφώς, υπάρχουν κι εκτεταμένες αδυναμίες στην πολιτική ωρίμανση των κοινωνιών, που έχουν βιώσει την αποικιοκρατία. Οι ενεργειακοί πόροι διαχρονικά θα δημιουργήσουν και τοπικούς κι εθνικούς ανταγωνισμούς αλλά και προβλήματα και γεωπολιτικές ανισότητες στο πεδίο π.χ. διαφορές στο εισόδημα μεταξύ των κατοίκων των χωρών της Μέσης Ανατολής, που διαθέτουν πετρέλαιο ή μεταξύ μειονοτήτων (π.χ. Κούρδοι).

Η Γ' Βιομηχανική επανάσταση καλύπτει όλες τις μεγάλες αλλαγές του 20^{ου} αιώνα. Είναι το χρονικό διάστημα, που έχουμε περαιτέρω εξάπλωση του ηλεκτρισμού και των εφαρμογών του. Η εξάπλωση αυτή προβάλλει κι ένα πρότυπο στο σπίτι με την εξάπλωση των ηλεκτρικών συσκευών, που λειτουργεί απελευθερωτικά για τη σύγχρονη γυναίκα.

Κατά την Γ' Βιομηχανική Επανάσταση, λόγω και της διχοτόμησης της Ευρώπης, αφού μέρος της προσδένεται στο άρμα του υπαρκτού σοσιαλισμού, οι δυτικοί ηγέτες υποχρεώνονται να εισάγουν νέα εργαλεία για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής των πολιτών στα εθνικά κράτη της Δύσης. Στόχος με τα νέα εργαλεία να μην υπάρξει διακινδύνευση του καπιταλισμού, κατά την Γ' Βιομηχανική Επανάσταση.

Το κράτος Προνοίας οργανώνεται καλύτερα στον Δυτικό Κόσμο, υπό τον φόβο της επέκτασης της ρώσικης αρκούδας⁹⁴. Το κράτος στη Δυτική Ευρώπη έχει λόγο με τη δημιουργία μεγάλων κρατικών μονοπωλίων και τις δημόσιες επενδύσεις, που επηρεάζουν και τις ιδιωτικές. Διαφέρει ωστόσο πρακτικά κι ουσιαστικά από το μοντέλο του πολυπλόκαμου κράτους με την παντοδύναμη κεντρική διοίκηση, που συμβαίνει στις σοσιαλιστικές κοινωνίες.

Στις 22 Απριλίου 1970, κατόπιν πρότασης του γερουσιαστή του Ουισκόνσιν, **Γκέιλορντ Νέλσον** γιορτάζεται για πρώτη φορά η **Ημέρα της Γης**. Περίπου 20 εκατομμύρια Αμερικανοί, παιδιά δημοτικού, γυμνασιόπαιδα, λυκειόπαιδα, φοιτητές κολεγίων και πανεπιστημίων και κοινότητες, παίρνουν μέρος στις εκδηλώσεις. Παρότι δεν είναι η πρώτη διαμαρτυρία για το περιβάλλον θεωρείται ως μία από τις μαζικότερες διαμαρτυρίες όλων των εποχών. Τρεις μήνες αργότερα αυτή η διαμαρτυρία οδηγεί στη δημιουργία Γραφείου Περιβαλλοντικής Προστασίας στις ΗΠΑ⁹⁵.

Στα μέσα της δεκαετίας του '80 η παγκόσμια κοινή γνώμη συγκλονίζεται από την έκρηξη πυρηνικού αντιδραστήρα στην Ουκρανία και τις τραγικές συνέπειες από το δυστύχημα στην περιοχή του Τσερνομπίλ⁹⁶. Κατά τον Γ' στάδιο

⁹⁴ Ο φόβος της «Ρώσικης Αρκούδας» υπήρξε ουσιαστικά ο φόβος της εξάπλωσης του κομμουνισμού στην Ευρώπη, από τους ηγέτες, που υποστήριξαν το καπιταλιστικό μοντέλο και διατυπώθηκε και προς τον κόσμο με διάφορα στερεότυπα.

⁹⁵ Μποτετζάγιας & Καραμύχας: Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία, 2008, σελ.127.

⁹⁶ Plokhv: The true cost of the Chernobyl disaster has been greater than it seems, 2018.

του καπιταλισμού, στις αστικές κοινωνίες το κράτος παραμένει σε ρόλο δίστημο. Είναι διαχειριστής – διαιτητής των κοινωνικών συγκρούσεων και ταυτόχρονα καπιταλιστικός φορέας, που δίνει δουλειά ακολουθώντας μία κεϋνσιανή λογική, που αγγίζει τα όρια της σοσιαλδημοκρατίας. Έτσι, μπορεί να λειτουργεί στις μεικτές οικονομίες κι ως επαμφοτερίζων τρίτος πόλος⁹⁷, που παίζει καθοριστικό ρόλο και στις χωρικές ανισότητες, με τα ρυμοτομικά και τα πολεοδομικά σχέδια, τους νόμους και τις αποφάσεις για τις χρήσεις γης αλλά κι ως στυγνός εκμεταλλευτής κ.ά.

Η Ευρώπη, η οποία μεταπολεμικά, έχει ήδη αποφασίσει μέσω των ηγετών και των επιχειρήσεων να ενώσει δυνάμεις για τον χάλυβα και την εύρεση νέων αγορών και φοβούμενη την έναρξη ενός νέου παγκοσμίου πολέμου, επιχειρεί ν' αφήσει πίσω τις πληγές του παρελθόντος. Επιχειρεί να δημιουργήσει έναν ισχυρό, υπερεθνικό θεσμό, απέναντι στις υπερδυνάμεις Αμερικής και Ρωσίας και στη συνέχεια και κραταιό νόμισμα, ώστε να είναι μειωμένη η εξάρτησή της από το δολάριο.

Η προσπάθεια αυτή γίνεται αφενός, για να ενώσει δυνάμεις απέναντι στην ενεργειακή της ένδεια, αφετέρου, για να δημιουργήσει ένα ισχυρό νόμισμα, όπως το ευρώ. Το ενιαίο νόμισμα εκ νέου δημιουργεί νέες ανισότητες μεταξύ πλούσιων, ημιανεπτυγμένων κι υποανάπτυκτων, οικονομικά χωρών. Ωστόσο, η Ευρώπη δεν θα καταφέρει να καταπολεμήσει τη φτώχεια και τις ανισότητες, οι οποίες είναι και ενδοκοινοτικές αλλά και ενδοπεριφερειακές. Δημιουργείται έτσι εξ αρχής μία Ευρώπη πολλαπλών ταχυτήτων, σε επίπεδο γεωπολιτικών και κοινωνικών ανισοτήτων με εμφανή τη διαφορά μεταξύ πλούσιου Βορρά και φτωχού, ευρωπαϊκού Νότου. Επιπλέον, δεν καταφέρνει να αφήσει πίσω της τη σκιά των ΗΠΑ, τουλάχιστον σε στρατιωτικό επίπεδο.

Η έννοια της κοινωνικής τάξης είναι σαφές ότι προσεγγίζεται διαφορετικά ανάλογα με τις σχολές σκέψης. Η σχολή των Συγκρούσεων αναφέρεται στην κοινωνική τάξη, η οποία συνδέεται με την κατοχή ή όχι των μέσων παραγωγής. Επομένως, η έννοια της κοινωνικής τάξης αποτελεί βασικό δείκτη των κοινωνικών ανισοτήτων αλλά και καθρέφτη των ιεραρχιών μίας κοινωνίας. Άλλοι διανοητές, όπως ο Μαξ Βέμπερ προσθέτουν στο τραπέζι την

⁹⁷ Οι μαρξιστικές θεωρίες βλέπουν το κράτος κυρίως ως διαιτητή, που λειτουργεί προς όφελος της άρχουσας τάξης. Το κράτος απέκτησε άλλη δυναμική, μετά την επανάσταση του 1917 ή την πορεία του Μάο. Το κράτος κατά την άποψή μας ανάλογα με την κυρίαρχη πολιτική δύναμη, που εγκαθίσταται στην εξουσία διαχειρίζεται κατά διαφορετικό τρόπο τις ομάδες των πολιτών. Η έννοια του κράτους είναι πολύπλοκη κι έχει εντελώς διαφορετική δυναμική μέσα στον ευρωπαϊκό χώρο, εξαιτίας της γραφειοκρατίας, που έχει μελετήσει διεξοδικά ο Μαξ Βέμπερ κι οι επίγονοί του. Κατά την άποψή μας τον 20^ο αιώνα υφίσταται αυτονομία του βαθέως κράτους σε σχέση με τους πολίτες και υπάρχει μεγάλη ποικιλομορφία, η οποία συνδέεται και με τα πολιτεύματα και τον θεσμό της κληρονομικής μοναρχίας και τη μείωση της δυναμικής της εξαιτίας των κοινοβουλίων.

έννοια του κοινωνικού στάνταρ, της πολιτικής δύναμης ενώ υφίσταται κι η έννοια του γοήτρου⁹⁸.

Κατά τον Λάλλα, οι υποστηρικτές της Σχολής των Συγκρούσεων επικεντρώνουν την προσοχή τους στην ανισότητα μεταξύ κοινωνικών θέσεων και ρόλων και των ασύμμετρων σχέσεων ισχύος. «Στη βάση αυτών των ανισοτήτων αρθρώνεται η ιεραρχική στρωμάτωση της κοινωνίας, η οποία αναπαράγεται με τη σειρά της μέσω των μηχανισμών ελέγχου της κοινωνικής κινητικότητας»⁹⁹.

Προς το τέλος του σταδίου της Γ' Βιομηχανικής Επανάστασης υπάρχει ανάπτυξη και μαζική χρήση των υπολογιστών και δορυφορικές τεχνολογίες, με την αποστολή των ανθρώπων στο φεγγάρι¹⁰⁰. Η Γ' Βιομηχανική Επανάσταση δίνει μία πρώιμη αντίληψη της ηλεκτρονικής τεχνολογίας. Ως προς το ενεργειακό μοντέλο¹⁰¹ ο Δυτικός Κόσμος εξακολουθεί να χρησιμοποιεί κατά κόρον πετρέλαιο και λιγότερο φυσικό αέριο και παραμένει περιορισμένη η χρήση πράσινης ενέργειας.

Ενώ η αρχή της Γ' Βιομηχανικής Επανάστασης ορίζεται από το 1914 με την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και το 1917 με την επανάσταση των Μπολσεβίκων, ο κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός θα οργανωθεί καλύτερα μετά το Κραχ στις ΗΠΑ το 1929. Τότε έχουμε τη λειτουργία κρατικών δομών στην ενέργεια και το νερό. Το καπιταλιστικό κράτος επομένως αναδεικνύεται, όχι απλά σε σύμμαχο των κεφαλαιοκρατών, βάζοντας αστερίσκους για την κοινωνική κινητικότητα των εργαζομένων αλλά εξελίσσεται και σε μεγαλοεπενδυτή. Σε ό, τι αφορά στα δημόσια έργα εξελίσσεται και σε μεγαλοεργοδότη, αποκτώντας εργαλεία για την αναπαραγωγή κι αυτονόμησή του στο πεδίο της πολιτικής κυριαρχίας.

Κατά την Γ' Βιομηχανική Επανάσταση, η χρήση του διαδικτύου είναι περιορισμένη. Δεν αφορά στο ευρύ κοινό, που έχει ως κύρια μέσα ενημέρωσης, εκτός από τον έντυπο Τύπο, τον κινηματογράφο, το ραδιόφωνο και ακολούθως την τηλεόραση. Οι μεγάλες αλλαγές στην τεχνολογία φέρνουν αλλαγές και στην ενημέρωση ακόμη και των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Παρά τα προγράμματα, που θα υλοποιήσει η Ε.Ε. για τη μείωση των ανισοτήτων με τίτλο:

⁹⁸ Κυριακίδης: «Η σημασία της ηγεσίας στην κοινωνία» τ.2, 2003, σελ.18

⁹⁹ Λάλλας: Μάθημα 8^ο: «Κοινωνική στρωμάτωση και κοινωνικές τάξεις». 2019-20.

¹⁰⁰ Efsyn: Ετοιμάζεται η αποστολή της πρώτης γυναίκας στο φεγγάρι, 2020. Τα πρώτα βήματα ανθρώπων στο φεγγάρι έγιναν στις 20 Ιουλίου 1969 με το διαστημικό αεροσκάφος Apollo 11, από τους Νιλ Άρμστρονγκ και Έντουιν Όλντριν. Όμως, ο πρώτος άνθρωπος, που μπήκε σε τροχιά γύρω από τη γη ήταν ο Ρώσος, Γιούρι Γκαγκάριν, ο οποίος ταξίδεψε για 1 ώρα και 48 λεπτά στην πρώτη επανδρωμένη πτήση στο διάστημα στις 12/4/1961.

¹⁰¹ Champagne: Η Κοινωνιολογία, 2004, σελ.13. Σύμφωνα με τον Champagne με την έκφραση «Παραγωγικές Δυνάμεις» (Forces Productives) «προσδιορίζει το σύνολο των μέσων, που τίθενται στην υπηρεσία της παραγωγής σε μία κοινωνία (τεχνικές, πηγές ενέργειας κλ.π)».

“Poverty I, II και III” τελικά μόλις το 1989 θα υιοθετήσει απόφαση για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού¹⁰². Εξάλλου το Ινστιτούτο Επιχειρηματικής Ανάπτυξης¹⁰³, που ιδρύθηκε το 2005, θέτει ως αφετηρία της αλλαγής για την Δ΄ Βιομηχανική Επανάσταση το στάδιο βιομηχανία 4.0 με την ανάπτυξη της Τεχνητής Νοημοσύνης.

Η Δ΄ Βιομηχανική Επανάσταση έχει καταγραφεί στο συλλογικό υποσυνείδητο κι ως η Επανάσταση του Διαδικτύου. Η αφετηρία λειτουργίας του διαδικτύου συμβαίνει αρχικά για στρατιωτικούς λόγους. Όμως, η εξάπλωση της χρήσης του διαδικτύου στις κοινωνίες θ΄ αρχίσει προς τα τέλη της δεκαετίας του ΄80 αλλά κυρίως μετά τις αρχές της δεκαετίας του ΄90 ή και του 2000. Αυτό το γεγονός το θεωρούμε ως αφετηρία για την Δ΄ Βιομηχανική Επανάσταση ή Επανάσταση του Διαδικτύου. Αυτό οδηγεί στο στάδιο του νεοφιλελεύθερου, δίδυμου καπιταλισμού, δηλαδή στον δίδυμο, πράσινο και ψηφιακό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Τότε έχουμε μαζική χρήση του διαδικτύου και δυνατότητα real time, ψηφιακής διαδραστικότητας¹⁰⁴ και πολυδραστικότητας μεταξύ του ψηφιακού κοινού και των εκπροσώπων μιντιακών μέσων.

Η αγορά παραμένει παγκοσμιοποιημένη αλλά πλέον ψηφιοποιείται, όχι μόνο ρεαλιστικά αλλά και εικονικά. Κυρίως, μεγάλοι επιχειρηματικοί όμιλοι και δευτερευόντως μικρομεσαίες επιχειρήσεις ασχολούνται με τη χρήση του διαδικτύου και για εμπορικούς λόγους (π.χ. ηλεκτρονικό εμπόριο). Περιορίζεται έτσι ο ρόλος των κρατών κι αυξάνεται ο ρόλος των εταιρειών, που υποκαθιστούν ως ένα σημείο το κράτος.

Οι εταιρείες επιχειρούν να εκμεταλλευθούν κι εμπορικά τις φιλανθρωπικές τους δράσεις δια της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης. Δεν αλλάζουν, όμως, την ουσία της καπιταλιστικής σχέσης εργασίας και των ανισοτήτων. Η πυραμίδα της ιεραρχίας παραμένει: εργοδότες, στελέχη, κατώτερο και κατώτατο προσωπικό. Η φυσική έδρα μίας μεγάλης εταιρείας λειτουργεί υπέρ της οικονομίας ενός κράτους, όμως είναι σαφές, πως υπάρχουν και χώρες - φορολογικοί παράδεισοι.

Ορισμένοι μελετητές θεωρούν πως η Ψηφιακή Επανάσταση ταυτίζεται χρονικά με το 1969. Θεωρούν αυτήν τη χρονιά ως ορόσημο, λόγω της εδραίωσης των ηλεκτρονικών υπολογιστών, της εξάπλωσης των ηλεκτρονικών συσκευών και της εφεύρεσης των ρομπότ. Όμως, ως κλειδί για την κοινωνία της δικτύωσης, εμείς θεωρούμε πως δεν είναι η έναρξη της χρήσης του διαδικτύου αλλά η κατοπινή έναρξη της «Κοινωνίας του διαδικτύου». Τότε δηλαδή, που το

¹⁰² Δήμα: Ενοιολογικός προσδιορισμός κοινωνικού αποκλεισμού, σ. 25-26, 2018.

¹⁰³ Institute of Entrepreneurship Development Team: The 4 industrial Revolutions, 2019.

¹⁰⁴ Μία από τις βασικές σχολές της Κοινωνιολογίας είναι η Σχολή της Συμβολικής Διαντίδρασης, η οποία προηγήθηκε του Διαδικτύου με κύριο εκπρόσωπό της τον Πολ Βατσλάβικ.

ιντερνέτ ξεφεύγει από το αυστηρό πλαίσιο των στρατιωτικών επιχειρήσεων ή των Πανεπιστημίων και μπαίνει στην καθημερινότητα των απλών ανθρώπων. Τότε δημιουργείται σταδιακά ο «Ψηφιακός Άνθρωπος», ο οποίος το πρωί γυρνά και κοιτά πόσα μηνύματα του έστειλαν στο messenger, αν έχει πολλά like, αν πήρε πολλά e-mozzi, αν έλαβε e-mail ή κινδυνεύει να γκρεμοτσακιστεί για μία φωτογραφία του εαυτού του (σέλφι) στα σκαλιά κ.ό.κ.

Η δεκαετία του '80 είναι κρίσιμη όμως και για την πράσινη ανάπτυξη. Μετά την έκρηξη του πυρηνικού σταθμού στο Τσέρνομπιλ, το 1986, δημιουργείται το 1988 από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Μετεωρολογίας και το Περιβαλλοντικό πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών. Πρόκειται για μία Διακυβερνητική Επιτροπή για την αλλαγή του Κλίματος¹⁰⁵.

Τα έτη 1989-90 υφίσταται η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης των άλλοτε καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού κι έχουμε επανένωση των δυο Γερμανιών¹⁰⁶, δυτικής κι ανατολικής. Η ένωση των δυο Γερμανιών, παρά τις δυσκολίες, ισχυροποιεί ακόμη περισσότερο τη Γερμανία, η οποία ήδη ηγεμονεύει την Ευρώπη. Η Γερμανία ισχυροποιείται σταδιακά και στον χώρο των ΑΠΕ αλλά και στην αγορά ηλεκτρικών αυτοκινήτων, ψηφιακών, οικιακών συσκευών κ.ά. Οι προβλέψεις μιλούν παγκοσμίως για ετήσια αύξηση των ηλεκτρικών αυτοκινήτων κατά 36% από το 2019 ως το 2030. Οι εκτιμήσεις μιλούν για 245 εκατομμύρια ηλεκτρικά οχήματα, τα οποία δυναμώνουν περαιτέρω τη θέση της Γερμανίας στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι αλλά και της Κίνας, που έχει ως προνομιακό πεδίο τις ψηφιακές, πρώτες ύλες και μπαταρίες.

Η Δ' βιομηχανική επανάσταση δημιουργεί τη δυνατότητα της επικοινωνίας real time. Θεωρητικά μπορεί να υπάρξει ανά πάσα στιγμή, ψηφιακή ή δορυφορική σύνδεση. Αυτό σαφώς προϋποθέτει πως υπάρχουν δίκτυα, που λειτουργούν σε κάθε γωνιά του πλανήτη και δεν υπάρχουν και πολιτικές απαγορεύσεις. Η ανταπόκριση (Feedback) σε πραγματικό χρόνο καθορίζει τις αλλαγές στη ζωή των ανθρώπων. Δημιουργούνται τοπικά ή παγκόσμια δίκτυα πληροφοριών ενώ οι ειδήσεις συχνά αφιλτράριστες. Οι μεταβολές είναι κατακλυσμαίες: κοινωνικοπολιτικές, οικονομικές, συμβολικές κι εικονικές.

Η διαδικασία ψηφιοποίησης επηρεάζει πλέον τη μάθηση, όχι μόνο στον στενό πυρήνα των Πανεπιστημίων. Φέρνει μεταβολές στην καθημερινότητα, την κοινωνία, την υγεία και την οικονομία. Υφίσταται η τηλεργασία και τα εικονικά συνέδρια. Διευρύνεται με ιλιγγιώδεις ρυθμούς η τηλεεκπαίδευση. Κατά την περίοδο της έξαρσης του Covid-19 φτάνει στο απόγειό της, λόγω και του

¹⁰⁵ Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC): About the IPCC, χ.χ.

¹⁰⁶ Φύρστεναου/Συμεωνίδης: Γερμανική Επανένωση: επιτεύχθηκε η σύγκλιση, 2020.

παρατεταμένου εγκλεισμού. Υφίσταται η τηλεϊατρική τρίτης γενιάς, για απομονωμένους κατοίκους, απομακρυσμένων περιοχών.

Έτσι το στάδιο του δίδυμου - Πράσινου & Ψηφιακού Καπιταλισμού - ενώ εμφανίζεται ως μία οικολογική, καπιταλιστική προσέγγιση, μόνο εν μέρει είναι, παρά την προσπάθεια νέας καπιταλιστικής προσέγγισης Στο βιβλίο του «Γιατί ο Καπιταλισμός δεν μπορεί να είναι πράσινος;», ο γεωπόνος – μαρξιστής Ν. Τανούρο επισημαίνει πως δεν μπορεί εξ ορισμού να λειτουργήσει ως πράσινος καπιταλισμός, γιατί έχει ως πρώτιστο στόχο το κέρδος. Έτσι, σε ό, τι αφορά στην Ευρώπη, η ισχυρή Γερμανία επιχειρεί να διατηρήσει την ευρωπαϊκή ηγεμονία και να ξεφύγει από το τέλμα της παραγωγικότητας και των συμπληγάδων ΗΠΑ, Ρωσίας και Κίνας¹⁰⁷.

Παρότι η ανακάλυψη του φυσικού αερίου χρονολογείται ήδη στην Κίνα το 9οο π.Χ., η μεταφορά φυσικού αερίου με αγωγούς αναπτύσσεται περί το 1920. Υπερεθνικά, εθνικά, πολεμικά και επαγγελματικά συμφέροντα εμπόδισαν τις, κατά καιρούς ηγεσίες της ανθρωπότητας, να δώσουν λύση προς πιο πράσινες μορφές ενέργειας, οι οποίες, όμως, είναι πιο ακριβές, συγκριτικά με τον λιγνίτη και το πετρέλαιο. Εξάλλου η περιβαλλοντική τους συνείδηση ήταν περιορισμένου βεληνεκούς, ακροβατώντας στο δίλημμα: ανάπτυξη εναντίον βιοποικιλότητας. Δεν έλαβαν εγκαίρως μέτρα κι ολοκληρωμένες στρατηγικές απαγόρευσης για τη θήρευση σπάνιων ειδών, που εξαφανίστηκαν ή μειώθηκαν σημαντικά οι πληθυσμοί τους.

Οι κυβερνήσεις υπήρξαν φοβικές κι εξαντλήθηκαν, κατά περίπτωση σε ημίμετρα, λόγω του υψηλού κόστους της πράσινης ενέργειας και του προβλήματος της στοχαστικότητας. Κυρίως, όμως, λόγω της δυσκινησίας εξαιτίας συμφερόντων. Ειδικότερα, λόγω πολιτικών, επιχειρηματικών ή γεωπολιτικών ή ακόμη και τοπικών συμφερόντων, που δεν ήθελαν να σταματήσουν το πετρέλαιο κι ο λιγνίτης, να είναι τα κύρια καύσιμα. Έτσι, καθυστέρησαν υπερβολικά, ώσπου να λάβουν σημαντικές αποφάσεις με το

¹⁰⁷ Παπανδρόπουλος: Κίνα και αυταρχικός καπιταλισμός, 2021. Στο άρθρο του ο Α.Χ.

Παπανδρόπουλος αναφέρεται στο βιβλίο του καθηγητή Μπράνκο Μιλάνοβιτς και στις διαφορές ανάμεσα στον Καπιταλισμό, που εφαρμόζεται στις ΗΠΑ και στον Καπιταλισμό, που εφαρμόζεται σήμερα στην Κίνα. Τον πρώτο χαρακτηρίζει καθαγιάζοντάς τον ως «Φιλελεύθερο Αξιοκρατικό» σε ό, τι αφορά στην Δύση ενώ τον δεύτερο ως «Πολιτικό Καπιταλισμό», με την έννοια πως του θυμίζει τις περιγραφές του Εθνικοσοσιαλισμού, που επικράτησε και στη Δύση επί Χίτλερ κι εφαρμόζεται, κατά την άποψή του στη Κίνα, τη Ρωσία, ορισμένες χώρες της Αφρικής και της Ασίας κ.ά. μιλώντας για εκτεταμένα δίκτυα διαφθοράς.

Πρωτόκολλο του Κιότο¹⁰⁸, τη **Συμφωνία των Παρισίων**¹⁰⁹ κι εν τέλει την **Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία**¹¹⁰, γνωστή ως «**Green Deal**». Άργησαν να προτάξουν τις πράσινες μορφές ενέργειας, έναντι της χρήσης ορυκτών πόρων, για την παραγωγή καυσίμων και γενικότερα προϊόντων κι υπηρεσιών. Δυσκινησία υπήρξε και κατά τη **Σύνοδο της Γλασκώβης**¹¹¹ ώστε να υπάρξουν πιο τολμηρές αποφάσεις, για να προληφθεί η αλλαγή του κλίματος. Τελικά, επικράτησε ένας σχετικός συμβιβασμός, που είχε ένα βελτιωμένο αποτέλεσμα.

Μέχρι σήμερα η εργαλειοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος προς την κατεύθυνση των εταιρειών ή του κράτους και της φύσης καθεαυτής, εξακολουθεί ν' αποτελεί σημείο τριβής και δίπολο μεταξύ δεξιάς – αριστεράς. Αποτελεί δηλαδή βασική ποιοτική διαφορά ανάμεσα σε ακροδεξιά -δεξιά - κεντροδεξιά κόμματα και σε σοσιαλδημοκρατικά, σοσιαλιστικά, αριστερά, οικολογικά, ρεύματα και κόμματα ή ακόμη και στ' αναρχικά κινήματα. Στα κομμουνιστικά κόμματα, όμως, αμφισβητείται η αναγκαιότητα για την άρον – άρον στροφή προς την πράσινη ανάπτυξη¹¹², με τον αστερίσκο ότι τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα θα πληγούν περισσότερο, αφού ο λιγνίτης παράγει φτηνή ενέργεια.

Η πολιτική διαφοροποίηση ενίοτε έχει και τοπικά ή εθνικά χαρακτηριστικά και διαφοροποιήσεις. Σημαντικό ρόλο παίζει ο τρόπος παροχής του ρεύματος. Αν δηλαδή προέρχεται το ρεύμα από δημόσιο ή ιδιωτικό φορέα ή από ένα μεικτό σύστημα παροχής ενέργειας. Κεντρικό ρόλο επίσης παίζει κι η λογική της κερδοφορίας ή της αξιοποίησής του ρεύματος ως ενός δημόσιου αγαθού ή απλά ως ενός εμπορικού αγαθού προς πώληση στην αγορά με πιο εξελιγμένη μορφή το χρηματιστήριο ενέργειας.

Τα κόμματα, που κλίνουν προς τον νεοφιλελευθερισμό προτάσσουν το καπιταλιστικό κέρδος και τις «πράσινες», ιδιωτικές επενδύσεις. Αντίθετα, τα σοσιαλδημοκρατικά – σοσιαλιστικά - κομμουνιστικά κρατούν ισορροπίες μεταξύ

¹⁰⁸ EUR-LEX. Γλωσσάρι για τις συνόψεις. Πρωτόκολλο του Κιότο. χ.χ. Το Πρωτόκολλο του Κιότο – σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για την αλλαγή του Κλίματος εγκρίθηκε στις 11.12.1997 αλλά τέθηκε σε ισχύ μόλις το 2005 κι η Ευρωπαϊκή Ένωση και τα 15 κράτη – μέλη της δεσμεύτηκαν να μειώσουν τους ρύπους κατά 8% ενώ κατά τη δεύτερη περίοδο το ποσοστό αυτό αυξήθηκε, με τροποποίηση στη Ντόχα.

¹⁰⁹ EUR-LEX. Γλωσσάρι για τις συνόψεις. Συμφωνία του Παρισιού, χ.χ. Σημαντικότερη από άποψη κλιμάκωσης ήταν η Συμφωνία του Παρισιού για το Κλίμα, που υπογράφηκε τον Δεκέμβριο του 2015 ενώ τέθηκε σε ισχύ το 2016 κι είχε ως βασική επιδίωξη τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής με μακροπρόθεσμο στόχο τη διατήρηση της αύξησης της θερμοκρασίας της γης σε προβιομηχανικά επίπεδα.

¹¹⁰ Μανιάτης, Πράσινη Ανάπτυξη: η απάντηση στην περιβαλλοντική κρίση, 2020.

¹¹¹ Μανιάτης, Γλασκώβη, πλούσιοι και φτωχοί, 2021.

¹¹² Κατ' επανάληψη έχει εκδώσει ανακοινώσεις το ελληνικό ΚΚΕ εναντίον της πράσινης ανάπτυξης με τον τρόπο, που συμβαίνει αλλά κι επισήμως έχει πάρει θέση ο γενικός γραμματέας Δημήτρης Κουτσούμπας.

πράσινων επενδύσεων και δημοσίου συμφέροντος ή τάσσονται αναφανδόν υπέρ της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος. Στέκονται κριτικά στη λογική του κέρδους κι ενδιαφέρονται κυρίως για την εξάλειψη ή τη μείωση της ενεργειακής φτώχειας και την ενεργειακή και ψηφιακή δημοκρατία.

Το ρεύμα και το νερό για τις κεντροαριστερές προσεγγίσεις είναι κοινωνικό αγαθό, στο οποίο πρέπει να έχουν πρόσβαση όλοι οι πολίτες. Παρά τη ραγδαία άνοδο της τεχνολογίας, ακόμη και στις εκβιομηχανισμένες χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής, η ενεργειακή φτώχεια υπάρχει και συνεχίζει ν' αναπαράγεται. Μέχρι σήμερα, στο στάδιο του δίδυμου καπιταλισμού, υπάρχουν στρατιές αστέγων αλλά και μεμονωμένων ατόμων ή των οικογενειών, που δεν μπορούν να θερμάνουν ή να ψύξουν ικανοποιητικά τον χώρο τους. Δεν έχουν πρόσβαση σε καθαρό νερό` πολλώ δε μάλλον στην ψηφιακή τεχνολογία.

Στην ανεπτυγμένη Δύση σημαίνοντα ρόλο στην κατανόηση του περιβαλλοντικού προβλήματος έπαιξε η έκθεση Στερν. Η επιστημονική έκθεση έδειξε, πως αν δεν υπάρξει αλλαγή παραδείγματος ως προς τον τρόπο ανάπτυξης, η κλιματική αλλαγή, τελικά θα έχει ολέθριο αποτύπωμα στις οικονομίες¹¹³ των χωρών, τους κατοίκους και τις επιχειρήσεις τους.

Σύμφωνα με τους Ντίετς, Χόουπ, Στερν και Ζέγγκελη υπάρχουν τρεις βασικές διαφορετικές απόψεις αρνητών¹¹⁴, πάνω στο φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής. Πρώτον οι αρνητές, που δεν συνδέουν την υπερθέρμανση του πλανήτη με τις ανθρωπογενείς δραστηριότητες. Δεύτερον, υπάρχουν εκείνοι, που θεωρούν ότι υπάρχει το φαινόμενο της κλιματικής κρίσης αλλά πιστεύουν πως οι άνθρωποι έχουν μάθει να προσαρμόζονται σε διαφορετικές συνθήκες και περιβάλλοντα. Τρίτη κατηγορία αρνητών, οι «Αδιάφοροι», αφού αποδέχονται μεν την κλιματική αλλαγή αλλά δεν ενδιαφέρονται ούτε υπολογίζουν τις συνέπειες για τις επόμενες γενεές.

Όμως, η διαφορά σήμερα σε σχέση με το χθες είναι αυτό, που ο Μπιλ Γκέιτς αποκαλεί το φαινόμενο της μπανιέρας¹¹⁵. Μία δηλαδή σταγόνα αρκεί, για να περάσουμε σε αβιοτικές συνθήκες. Επομένως, η στροφή προς την πράσινη ανάπτυξη παραμένει πρωτεύον ζήτημα επιβίωσης της ανθρωπότητας: Οι οικολογικές κι οι οικονομικές συνέπειες θα είναι ασύμφορες, ακόμη και για τις εύρωστες οικονομικά, χώρες του πλανήτη. Επιπλέον, θα είναι κατακλυσμιαίες για τους ευάλωτους πληθυσμούς, τους ζωικούς πληθυσμούς και τις επιχειρήσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

¹¹³ Μανιάτης: Η πρόκληση της πράσινης ανάπτυξης, 2009.

¹¹⁴ Dietz, Hope, Stern & Zenghelis: "Reflections on the Stern Review. A Robust for strong action to reduce the risks of climate change", 2007.

¹¹⁵ Gates: Πως ν' αποφύγουμε μία κλιματική καταστροφή, 2021, σελ.19.

Ο «ΚΗΠΟΣ» ΩΣ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ, ΤΑΞΙΚΗΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΚΗΣ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗΣ

Ο θρύλος των Κρεμαστών Κήπων της Βαβυλώνας θα μπορούσε να σημειωθεί ως ένα πρώιμο μοντέλο περιβαλλοντικής/χωρικής ανισότητας σε μία οργανωμένη, προκαπιταλιστική κοινωνία. Την ιδέα του Κήπου, ως ένα από τα επτά θαύματα του κόσμου, η οποία δεν επιβεβαιώθηκε, αν ισχύει ή όχι, από τα αρχαιολογικά ευρήματα, τη συναντάμε στη Βαβυλώνα περί τον 8ο έως τον 6ο αιώνα π.Χ.

Ο μυθικός Κήπος του βασιλιά Ναβουχοδονόσορα Β΄ ή της βασίλισσας Σεμίραμις φημολογείται αλλά δεν έχει επαληθευτεί. Εφόσον επαληθευτεί ιστορικά αφορά ένα μεγάλο τεχνικό έργο. Αυτό απεικονίζει τη μεταφορά - συμβολική και ρεαλιστική - ενός φυσικού περιβάλλοντος και της τοποθέτησής του από ένα μέρος σ' ένα άλλο.

Οι προφανείς στόχοι, ψυχολογικοί και κοινωνικοί αλλά οι κρυπτόμενοι αφορούν στην πολιτική ηγεμονία. Σε πρώτο επίπεδο δηλαδή επιχειρήθηκε η ένταξη της Αμυΐτιδας¹⁶, συζύγου του βασιλιά σ' ένα νέο περιβάλλον μακριά από την πατρίδα της. Πρόκειται για μεταφορά φυτικών ειδών στο νέο περιβάλλον εισδοχής¹⁷. Οι λόγοι καταρχήν πρακτικοί: π.χ. παραγωγή και νέων ειδών φρούτων και κοινωνικής ένταξης. Η απεικόνιση αυτή ουσιαστικά λειτουργεί κι ως μεταφορά της ατομικής και συλλογικής μνήμης της πατρίδας της.

Η Δρ. Στέφανι Ντάλεϊ¹⁸ επιμένει πως οι Κρεμαστοί Κήποι δεν δημιουργήθηκαν στη Βαβυλώνα αλλά στην πόλη Νινευή, 300 μίλια βόρεια. Το δικαιολογεί, επειδή εκεί βρέθηκε ένα εκτεταμένο υδραγωγείο, κοντά στη Μοσούλη. Η ίδια θεώρησε ως πρωταγωνιστή για τη δημιουργία του τεχνικού έργου, τον βασιλιά **Σεναχερίμπ**.

Το αποτέλεσμα δεν αλλάζει. Πέρα από τις όποιες ψυχολογικές διεργασίες και τις τυχόν εξελιγμένες δεξιότητες, που απαιτούσε, ένα τόσο μεγάλο τεχνικό έργο, εφόσον έγινε σε τρίτο επίπεδο, αποτελούσε σημάδι αίγλης. Υπήρξε δηλαδή σημείο αναφοράς, κυριαρχίας κι επιβολής του συγκεκριμένου βασιλείου, απέναντι σε ξένα βασίλεια. Ταυτόχρονα, όμως, ήταν σημείο αναφοράς κι ιεραρχικής διαφοροποίησης ως προς τους απλούς υπηκόους. Η μεγαλοπρέπεια του οικήματος απηχούσε την ηγεμονία των ενοίκων κι οδηγούσε σ' ένα πλαίσιο κοινωνικο-πολιτικών, οικονομικών και περιβαλλοντικών ιεραρχιών.

¹⁶ Φαφούτη: Που βρίσκονται οι Κρεμαστοί Κήποι της Βαβυλώνας, 2013.

¹⁷ Η καθηγήτρια Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας, Κ-Νάντια Σερεμετάκη δίνει πολύ μεγάλη έμφαση στα βιβλία της στο θέμα της μνήμης, η οποία δεν περιορίζεται στην οπτική εικόνα αλλά στη μνήμη, που συνδυάζεται με γεύση, μυρωδιές κι αφορά στο βίωμα, την εμπειρία.

¹⁸ Φαφούτη: ό.π., 2013.

Δεν θα εξετάσουμε, αν η θρυλική μεταφορά φυτικών πόρων δημιούργησε νέο μικροκλίμα. Ούτε αν άλλαξε τη δομή του υπάρχοντος φυσικού περιβάλλοντος ή υπήρξαν νέες τεχνικές, που μεταλαμπαδεύτηκαν. Για παράδειγμα τεχνικές ανύψωσης του νερού, προκειμένου να ποτίζονται απρόσκοπτα οι αναβαθμίδες¹¹⁹. Εφόσον επιβεβαιωθεί ιστορικά το έργο ενδέχεται να δημιούργησε πρόβλημα και στα υπάρχοντα ενδημικά είδη ή να εμπλούτισε την περιοχή με μεταναστευτικά είδη πουλιών κ.ά.

Είναι σαφές πως, καθώς το έργο παραμένει ασαφές, οι «πράσινες» ανισότητες δεν μελετήθηκαν. Ίσα – ίσα θεωρήθηκαν στην ιστορική φάση δευτερεύουσας σημασίας μπροστά στη διαστρωμάτωση καθεαυτή και στο γενικότερο πλαίσιο ενδυνάμωσης της αυτοπεποίθησης του βασιλείου, της δουλείας και της χειραγώγησης των μαζών¹²⁰. Δεν γνωρίζουμε, αν η νέα τεχνολογία διαχύθηκε και στους όμορους λαούς ή κοινότητες ούτε, αν ανέδειξε νέα κοινωνικά στρώματα τεχνιτών. Είναι εξίσου άγνωστο, αν στάθηκε αφορμή για μαζικές μετακινήσεις τεχνιτών κι αν η τεχνογνωσία αυτή ωφέλησε άλλους λαούς. Γενικά, τα μεγάλα τεχνικά έργα της εποχής δεν απευθύνονταν σε κοινούς θνητούς αλλά ήταν αφιερωμένα στους θεούς και κατά κόρον, τ' απολάμβαναν κυβερνητικοί αξιωματούχοι, το ιερατείο κ.ά.

Βασικό στοιχείο, όμως είναι πως ακόμη κι εκείνη την ιστορική περίοδο η φύση δεν εργαλειοποιείται μόνο προς τις οικιστικές παρεμβάσεις. Εργαλειοποιείται ως σύμβολο επιβολής και κυριαρχίας, απέναντι και στους υπηκόους και σε άλλα βασίλεια, που ζήλησαν ή μιμήθηκαν παρόμοια έργα. Πέρα από τις όποιες, αισθητικές παρεμβάσεις, οι Κρεμαστοί Κήποι της Βαβυλώνας αποτέλεσαν διαχρονικά ένα θρυλικό σύμβολο, δηλαδή κορυφαίο δείγμα διαστρωμάτωσης και χωρικών /περιβαλλοντικών ανισοτήτων.

Συγκρίνοντας με το σήμερα, η έννοια του Βασιλικού Κήπου, αποτελεί άτυπο ή τυπικό, διαχωριστικό, εδαφικό κι ιδεολογικό όριο στη διαστρωμάτωση. Αποτελεί νοητό όριο στη νομή της εκάστοτε οικονομικής ή και της πολιτικής εξουσίας. Οι Κρεμαστοί Κήποι της Βαβυλώνας υποδηλώνουν όχι μόνο ένα βαθύ πλέγμα οικονομικών ανισοτήτων κι ιεραρχικής διαστρωμάτωσης αλλά κι ένα δείγμα χωρικών – περιβαλλοντικών κι υγειονομικών ανισοτήτων. Επομένως, η έννοια του Κήπου, όχι μόνο σε ρεαλιστική απεικόνιση αλλά και σε συμβολικό επίπεδο θέτει ζήτημα πολιτικής και ταξικής ηγεμονίας.

¹¹⁹Klein: Hanging Gardens existed but not in Babylon, 2013.

¹²⁰ Ο διανοητής Γκιστάβ Λε Μπον στο έργο του «Ψυχολογία των Μαζών» και ο Νικόλα Μακιαβέλι με τον γνωστό του έργο «Ηγεμόνας» έθεσαν τις βάσεις στα έργα τους για το θέμα της χειραγώγησης των λαών.

Ο κήπος και στον χριστιανικό και στον μουσουλμανικό κόσμο είναι κομμάτι των φεουδαρχών – γενών, των βασιλείων και των αυτοκρατοριών. Αυτές οι ομάδες ανθρώπων δημιουργούν ένα συγκεκριμένο πολιτικό ή και πολιτικο-θρησκευτικό, χωρικό πλαίσιο. Το πλαίσιο του Κήπου αφήνει απέξω τους «κοινούς θνητούς» (Μπάκιγχαμ, Βερσαλλίες, Τατόϊ κ.ά.) κι ιδεολογικοποιεί συμβολικά την ταξική διαστρωμάτωση και τις υπάρχουσες ιεραρχίες. Ο όποιος, βασιλικός κήπος ή κήπος των αριστοκρατών, συντηρεί επί μακρόν την ιδεολογία του μακιαβελικού ηγεμονισμού¹²¹ της μοναρχίας, της αυτοκρατορικής δομής, της αριστοκρατίας και των γενών. Υποκρύπτει συνειδητά ή ασυνείδητα την ιδέα ενός «ανώτερου τύπου ανθρώπων» (γαλαζοαίματοι¹²²), που αξίζουν παραπάνω δικαιώματα, δηλαδή περισσότερη χωρικότητα. Ο βασιλικός ή αριστοκρατικός κήπος αποτελεί μέσο προστασίας κι ασφάλειας των ιδίων και του θεσμού της κληρονομικής μοναρχίας ή της αριστοκρατικής διαδοχής στα αξιώματα από αρνητές τους ή από τυχόν σφετεριστές της εξουσίας. Ταυτόχρονα δημιουργεί κι ένα ψυχολογικό όριο μεταξύ «ανώτερων» και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αφού λανσάρεται εν τέλει ως «φυσικό» όριο στη διαστρωμάτωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^{ον}

Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΦΥΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Διαχρονικά οι θρησκείες επιχείρησαν να εξηγήσουν τα κλιματικά και μετεωρολογικά φαινόμενα δίνοντας απαντήσεις στον άνθρωπο, που αναγνώρισε την αδυναμία του απέναντι στα καιρικά φαινόμενα και τις φυσικές καταστροφές. Οι αστραπές συνδέθηκαν με τον Δία, τα κύματα με τον Ποσειδώνα, οι σεισμοί με τον Εγκέλαδο, ο ήλιος με τον Άμμωνα Ρα, τον γερακοκέφαλο θεό της Αιγύπτου.

Ορισμένοι επιστήμονες εξετάζουν, αν υπήρξε τελικά το υπέρλαμπρο άστρο της Βηθλεέμ, που ακολουθούσαν οι τρεις «μάγοι» με τα δώρα. Αναζητούν απαντήσεις, αν υπήρξε κάποιο φυσικό φαινόμενο, που εξηγεί τον διαχωρισμό των νερών στην Αίγυπτο, το οποίο αποδίδεται στον Μωυσή. Υπάρχει, όμως και μία κοινή ρίζα στις μεγάλες μονοθεϊστικές θρησκείες για τον Κήπο του Αδάμ και της Εύας κ.ά.

¹²¹ Μακιαβέλλι: Ο ηγεμόνας, 2012.

¹²² The daily owl: Γαλαζοαίματοι: αλήθειες και ψέματα, 2015. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο άρθρο αλλά κι άλλα του είδους γαλαζοαίματοι ονομάστηκαν ευγενείς κατά τον Μεσαίωνα διότι είχαν λευκό δέρμα και ξεχώριζαν οι φλέβες τους. Πραγματικοί όμως «γαλαζοαίματοι» υπάρχουν κι είναι περίπου 7.000 σε όλο τον κόσμο και λέγονται «κυανητικοί», επειδή το χρώμα του αίματός τους είναι μελιτζανί κι αντί για σίδηρο έχουν αυξημένα επίπεδα χαλκού στο αίμα τους, που τους προστατεύουν από τις ασθένειες. Πιθανολογείται έτσι ότι ορισμένοι ευγενείς να ονομάστηκαν έτσι γιατί όντως είχαν προστασία από τις ασθένειες, λόγω των πανοπλιών από χαλκό.

Η δολοφονία του Άβελ, από τον Κάιν εμπεριέχει την έννοια της Γης και της χωρικότητας. Ο Κάιν, όταν επιτίθεται στον αδερφό του, διαπράττει αδελφοκτονία κι ο Θεός δεν τον καταδικάζει σε θάνατο αλλά τον εξορίζει από τη Γη, που μένει¹²³. Η χωρική ανισότητα στο θρησκευτικό πεδίο εκλαμβάνεται κι ως τρόπος τιμωρίας. Η ψυχή του Κάιν, εφόσον τεθεί ζήτημα μεταθανάτιας χωρικότητας, εξορίζεται συμβολικά στην κόλαση, δηλαδή σε τόπο ζεστό, αβιοτικό χωρίς πράσινο. Κατά τον Στάθη Σορώκο¹²⁴, «ο χριστιανισμός με τη διδασκαλία του της αγάπης και την υιοθέτηση της μεταφυσικής αντίληψης της ισότητας και της ελευθερίας επέτρεψε τη διαιώνιση των συγκεκριμένων μορφών αντιθέσεων με τη διατήρηση των μορφών εκμετάλλευσης, που είχαν ως βάση την ιδιοκτησία της γης».

Οι Μαρξ κι Έγκελς χαιρετίζουν τον ορθολογισμό, που εκπέμπει το βιβλίο του Δαρβίνου για την Εξέλιξη των Ειδών το 1859, μιλώντας για τον θάνατο της τελεολογίας¹²⁵. Θεωρούν πως έτσι σταματά οριστικά η εξάρτηση του ανθρώπου από τον όποιον Θεό. Αυτή η άποψη δεν θα επαληθευτεί στη συνέχεια, αφού θρησκείες, δοξασίες, έθιμα και γενικότερα ανορθολογισμός κι επιστήμη θα βαδίζουν σε παράλληλους δρόμους, θα συμπορεύονται ή θ' αλληλοσυγκρούονται.

Η θρησκεία θα παραμείνει συνδεδεμένη με τον κύκλο ζωής και παραγωγής των ανθρώπων, δημιουργώντας νέες προσεγγίσεις για το περιβάλλον, την αγροτική γη, τη βιομηχανία, την τεχνολογία. Θα συνεχίσει να επηρεάζει την ανθρωπότητα σε ιδεολογικό επίπεδο, ακόμη και κατά τη Δ' Βιομηχανική Επανάσταση εξακολουθώντας να διαδίδει απόψεις για τη μετά θάνατον ζωή.

Αντίστοιχα, στη βουδιστική θρησκεία, η έννοια του «κάρμα» και της «νιρβάνα», παίζουν κομβικό ρόλο στην προσέγγιση για τη φύση. Η θρησκεία του βουδισμού εξακολουθεί να πρεσβεύει πως, αν ένα άτομο κάνει καλές ή κακές πράξεις, αντίστοιχα μεταμορφώνεται ή μετουσιώνεται μέσω της αναγέννησης. Το, δε, «Άνθος του Λωτού»¹²⁶ παραμένει ιερό σύμβολο του Βούδα. Η ταινία «Επτά χρόνια στο Θιβέτ» είναι επηρεασμένη από αληθινά γεγονότα για τον Δαλάι Λάμα και την πρωτεύουσα Λάσα¹²⁷ κατά την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Δείχνει πως, όταν κατασκευάζεται μία κινηματογραφική αίθουσα, οι

¹²³ Γένεση 4:10-15, 24.

¹²⁴ Σορώκος: «Μαρξισμός, Χριστιανισμός και πολιτική κοινωνία», στο περιοδικό του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, 1991, στο τεύχος 8ο, σελ.86 -95.

¹²⁵ Μποτετζάγιας & Καραμίχας, ό.π. σελ.35

¹²⁶ Νάσιος: Ο μυστικισμός του Meister Eckahart υπό την προοπτική του Ζεν Βουδισμού, 2008.

¹²⁷ Ταινία «Επτά χρόνια στο Θιβέτ», 1997, με τον Μπραντ Πιτ βασισμένη στην αληθινή ιστορία Αυστριακού αλпинιστή, ο οποίος δραπέτευσε από στρατόπεδο αιχμαλώτων κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο κι έγινε φίλος με τον μικρό Δαλαΐ Λάμα.

πολίτες μαζεύουν τα σκουλήκια, που εμφανίζονται στο έδαφος, λόγω των εκχερσώσεων και τα μεταφέρουν, για να μην τα πατήσει κανείς.

Κατά τη βουδιστική θρησκεία, ο νεκρός αναγεννιέται και μπορεί να πάρει διάφορες μορφές ως άνθρωπος, ζώο κ.ά. Επομένως, απαιτείται προσοχή, από τους, εν ζωή, ανθρώπους, που δεν γνωρίζουν τη μεταθανάτια πορεία του νεκρού, να δείχνουν τον οφειλόμενο σεβασμό στη φύση και τα πλάσματά της. Εφόσον δείχνουν ασέβεια προς τα έμψυχα ζώα, ενδέχεται ν' ασεβούν, να κακομεταχειρίζονται ή ακόμη και να σκοτώνουν κάποιον πρόγονό τους ή ακόμη και κάποιον απόγονό τους, που πέθανε πρόωρα.

Η θρησκευτική αυτή πεποίθηση δημιουργεί ένα εναλλακτικό παράδειγμα διαχείρισης της φύσης, αντί για την, δίχως όρια, εργαλειοποίησή της, που συμβαίνει στον δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό με τον άκρατο καταναλωτισμό. Αντικρούει και την προτεσταντική ηθική της Δύσης, όπως την αποτυπώνει ο Γερμανός κοινωνιολόγος Μαξ Βέμπερ, στο ομώνυμο βιβλίο του¹²⁸, για τη σύνδεση της προτεσταντικής θρησκείας με τον καπιταλισμό. Παρά την μαρξιστική άποψη περί οπίου του λαού, οι θρησκείες θα εξακολουθήσουν να παίζουν σημαντικό ρόλο στο κοινωνικό γίνεσθαι, εμφανώς ή υπόγεια¹²⁹ και θα επηρεάζουν και τις μεταμοντέρνες κοινωνίες στο στάδιο του Πρασινοψηφιακού Καπιταλισμού. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των Μορμόνων. Ενώ ο κύριος κορμός τους ζει, σε μία χώρα, όπως οι Η.Π.Α., που αποτελούν σύμβολο του άκρατου νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού και των νέων τεχνολογιών δια της Silicon Valley, οι Μορμόνοι ζουν με δικούς τους, μη τεχνοκρατικούς κανόνες. Αυτοί οι κανόνες υπαγορεύονται από τις θρησκευτικές τους παραδόσεις, οι οποίες επηρεάζουν την καθημερινότητα και την παραγωγική διαδικασία.

Αντίστοιχα, στους μουσουλμάνους απαγορεύεται το χοιρινό κρέας ή το αλκοόλ κ.ο.κ. Είναι φανερό πως οι ιερές τροφές επηρεάζουν και τη ρύπανση. Ο δυτικός κόσμος αντιδρά στην κακοποίηση των ζώων, ιδίως όταν πρόκειται για σκύλους ή γάτες, ενώ σε άλλες κοινωνίες, όπως οι ασιατικές αυτά τα κατοικίδια τρώγονται. Επομένως ρόλο παίζει η κυρίαρχη θρησκεία αλλά κι οι υπολειπόμενες, που επηρεάζουν με τη σειρά τους γαστρονομικές κουλτούρες κι υποκουλτούρες. Στην Ελλάδα το αλογίσιο κρέας δεν τρώγεται ενώ σε χώρες, όπως η γειτονική Ιταλία χρησιμοποιείται για την παρασκευή κρεατοσκευασμάτων.

Έτσι, σε δρόμους παράλληλους με το καπιταλιστικό πεδίο της Δ' Βιομηχανικής Επανάστασης, οι θρησκείες κι οι διαφορετικές κουλτούρες δημιουργούν ή αναπαράγουν, έμφυλες, χωρικές, συμβολικές ακόμη και

¹²⁸ Βέμπερ: Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού, 2006.

¹²⁹ Νέος Κόσμος: Ο Πούτιν είχε βαπτιστεί στα κρυφά επί Στάλιν, 2012.

μεταθανάτιες ανισότητες κι επηρεάζουν το περιβάλλον. Οι θρησκείες παίζουν καθοριστικό ρόλο στο κομμάτι της διατροφής, η οποία επηρεάζει με τη σειρά της την παραγωγική διαδικασία. Χωρίζεται έτσι ο πλανήτης, περιβαλλοντικά αλλά και θρησκευτικά σε άτυπες ζώνες ανάπτυξης φυτικών ειδών κι εκτροφής ζώων με ό, τι αυτό συνεπάγεται για το φυσικό περιβάλλον και τη ρύπανση.

Είναι σαφές πως στον σύγχρονο κόσμο οι θρησκείες είναι κατά κανόνα διαχωρισμένες από την πολιτική εξουσία, σε σχέση με προηγούμενους αιώνες της ιστορίας. Εξακολουθούν, όμως, να έχουν το δικό τους σύστημα ιεράρχησης. Αλληλοτροφοδοτούνται ή αλλάζουν από τις τοπικές ή εθνικές κουλτούρες. Υπάρχουν αλληλοσυγκρουόμενα, θρησκευτικά συμφέροντα κι αντιφατικά παραδείγματα ενώ υφίσταται ανταγωνισμός μεταξύ θρησκευτικών κοινοτήτων ή αιρέσεων. Ο χώρος, που καταλαμβάνουν οι θρησκείες δεν είναι μόνο συμβολικός αλλά και χωρικός. Διαθέτουν εκκλησίες, μοναστήρια, κτήματα, εικονοστάσια κ.ά. ακόμη κι ολόκληρες εδαφικές περιοχές: π.χ. Βατικανό, Άγιον Όρος. Επίσης, εξοπλισμό για τους ναούς, εικόνες, ιερά άμφια κ.ά. Αυτό δημιουργεί αυτομάτως φτωχές και πλούσιες μονές ή εκκλησίες κ.ά. και διαφορετική επιρροή ανάλογα με τις θρησκείες, τα δόγματα κ.ά.

Πάντως, κι οι θρησκείες προσαρμόζονται και στην πρασινοψηφιακή εποχή του καπιταλισμού. Λειτουργούν ηλεκτρονικές καμπάνες, μονές παράγουν βιολογικές τροφές κι οίνους κ.ά. Δημιουργούνται ψηφιακές ιστοσελίδες, όπως αντίστοιχα υπήρξαν παλαιότερα προβολές για το κήρυγμα από την τηλεόραση ή το ραδιόφωνο, για να ενημερώσουν το ποίμνιο. Η πράσινη ενέργεια αξιοποιείται λ.χ. για την τοποθέτηση φωτοβολταϊκών πάνελ σε μοναστήρια¹³⁰ κ.ά. ενώ η ψηφιακή τεχνολογία προβάλλει τα εκκλησιαστικά, ιδεολογικά πρότυπα, κυρίαρχα ή υπολειπόμενα.

¹³⁰ Για του λόγου το αληθές τα μοναστήρια του Αγίου Όρους κατάφεραν να πάρουν χρηματοδότηση για ενεργειακή αναβάθμιση το 2021.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^{ον}

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗ Δ' ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Στη διαδρομή του χρόνου, το κατώτερο στάδιο για την ανθρώπινη ύπαρξη είναι ο «δούλος»¹³¹, κατά τον ορισμό του L.T. Hobhouse. Βεβαίως η έννοια του δούλου διαφοροποιείται και δεν είναι ίδια όλες τις εποχές ούτε αφορά κατά τον ίδιο τρόπο, τα δυο φύλα. **Δούλος θεωρείται ο άνθρωπος, που εξαιτίας, εθίμου, νόμου ή αιχμαλωσίας είναι «κτήμα ενός άλλου»**¹³². Ο δούλος δεν έχει αξία ως άτομο αλλά πωλείται κι αγοράζεται ως εμπόρευμα ή κερδίζεται από στρατιωτικές επιχειρήσεις ή ελέω κληρονομικού δικαίου.

Σε ακραίες περιπτώσεις στερείται απολύτως δικαιωμάτων ή μπορεί να έχει ίσα δικαιώματα π.χ. μ' ένα αγροτικό ζώο, δηλαδή να προστατεύεται ως

¹³¹ Σημαντικές πληροφορίες για την έννοια της δουλείας στον αρχαιοελληνικό κόσμο πάντα με φίλτρο, καθώς πρόκειται για αρχαιοελληνικό θέατρο μας προσφέρει ο Σοφοκλής στο έργο του «Αίας», εκδόσεις Κάκτος 1992. Στο έργο δεν μιλά μόνο ο Αϊάντας αλλά και η Τέκμησσα, η αρχοντοπούλα αιχμάλωτη, η οποία έγινε κατά τον πόλεμο με τους Τρώες, γυναίκα του κι απέκτησαν ένα παιδί. Το έργο δείχνει την αντιμετώπιση και των δούλων ανάλογα με την καταγωγή ή τη σχέση, που ανέπτυσαν με τον «ιδιοκτήτη» τους οι δούλοι. Έχει τη σημασία του γιατί η Τέκμησσα, κόρη του βασιλιά της Φρυγίας και μητέρα του Ευρυσάκη τον παρακαλά να μη δώσει τέλος στη ζωή του, γιατί κανείς δεν θα την προστατέψει ούτε την ίδια ούτε το παιδί της μετά τον θάνατό του.

¹³² Σε άλλες κοινωνίες, όπως της Ινδίας μπορούμε να μιλάμε για παρίες κι η τυπολογία βασίζεται στη θρησκεία.

περιουσιακό στοιχείο¹³³, όπως λ.χ. ένας γάιδαρος. Εξίσου κοινό χαρακτηριστικό των δούλων είναι πως δεν έχουν περιουσία. Δεν έχουν δικαίωμα στη γη ή και στην επιχείρηση, η οποία έχει την έννοια της χωρικότητας. Ο δούλος δηλαδή εξαρτάται κατεξοχήν από τον ιδιοκτήτη του. Εκ των πραγμάτων δεν έχει δικαιώματα στον εαυτό του ούτε δικαίωμα στη χωρικότητα. Μάλιστα, τη δομή – στέγη ή τον χώρο του τον παραχωρεί ο εργοδότης. Εκείνος έχει δικαίωμα ζωής, βασανισμού, βιασμού και θανάτου του ή και πώλησης των παιδιών του.

Στο στάδιο αυτό της κοινωνίας, που το συναντάμε και στην αρχαία Ελλάδα και στην αρχαία Ρώμη, τα έθνη – κράτη ήταν δουλοκτητικές κοινωνίες με κύριο χαρακτηριστικό, την καταναγκαστική εργασία. Η μεταβολή της κοινωνικής θέσης του δούλου ήταν πιο εύκολο να ανατραπεί, π.χ. με εξαγορά από κάποιον επιφανή άνδρα κι απελευθέρωση. Το σύστημα δουλείας με διαφορετικές μορφές θα παραμείνει ενεργό τουλάχιστον μέχρι τον 19^ο αιώνα.

Σύγχρονες μορφές δουλείας θα χρησιμοποιηθούν ως ένα βαθμό σε συνδυασμό με παραβατικές συμπεριφορές με όρους trafficking. Το δουλεμπόριο ανθρώπων, εμπεριέχει συχνά και την έννοια του σεξουαλικού καταναγκασμού, το οποίο ισχύει μέχρι σήμερα και παίρνει και ψηφιακό περιεχόμενο. Το trafficking – δηλαδή η εμπορία ανθρώπων είναι μία σύγχρονη μορφή δουλείας, η οποία εμπίπτει πλέον στη σφαίρα της εγκληματικής δραστηριότητας κι όχι της νόμιμης καθημερινής πρακτικής.

Σε προγενέστερες, δουλοκτητικές κοινωνίες η δουλεία ήταν μία κανονική κατάσταση, η οποία αποτυπώθηκε και στη ζοφερή ιδέα της “Black Friday”. Τα σύγχρονα θύματα του trafficking δεν ορίζουν τον εαυτό τους και βιώνουν μία μορφή σύγχρονης δουλείας με κλοπή διαβατηρίων, ξυλοδαρμούς, βιασμούς, εξαναγκασμό σε πορνεία ή και ναρκωτικά, εμπορία οργάνων, επαιτεία, δολοφονίες κ.ά.

Το προφίλ των θυμάτων, σύμφωνα με ολοκληρωμένη μελέτη του 2009 των Ηνωμένων Εθνών σε 61 χώρες, αφορά κατά κύριο λόγο ενήλικες γυναίκες¹³⁴. Στατιστικά στοιχεία έδειξαν πως το εμπόριο ανθρώπων, αφορούσε κατά 66% ενήλικες γυναίκες, κατά 13% κορίτσια, κατά 12% άνδρες και κατά 9% ανήλικα αγόρια. Τα στοιχεία, που συγκεντρώθηκαν από 52 χώρες έδειξαν, πως το 79% των ατόμων, είχαν υποστεί κάποιου είδους σεξουαλική εκμετάλλευση. Η σεξουαλική εκμετάλλευση ως προς το trafficking έχει συνδεθεί με άθλιες συνθήκες διαβίωσης, ανελευθερία, σεξουαλικό ή εργασιακό καταναγκασμό, απειλές, ανισότητες στη στέγαση, μειωμένη χωρικότητα, συγχρωτισμό κ.ά.

¹³³ Bottomore: Κοινωνιολογία, 1983, σελ. 14-15.

¹³⁴ United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) Global report on trafficking in persons, 2009, σελ.11.

Στην Οδύσσεια αναφέρεται η σχέση του Λαέρτη με τη δούλα Ευρύκλεια. Επισημαίνεται πως δεν την πείραξε (σεξουαλικά), ώστε να μη φέρει σε δύσκολη θέση και τη σύζυγό του. Αγόρασε τη νεαρή έναντι 20 βοδιών¹³⁵. Η έννοια της εταίρας ακούγεται στην αρχαία Ελλάδα με την Ασπασία του Περικλή ενώ έχουμε την περίπτωση της Μαρίας Μαγδαληνής στην Καινή Διαθήκη. Όμως η έννοια της εταίρας ή π.χ. της γκέισας έχει άλλο νόημα ανά εποχή.

Η Έμμα Γκόλντμαν επικαλείται τη μελέτη Σάντζερ, όταν αναφέρεται στην πορνεία. Επισημαίνει πως οι πόρνες προέρχονται από την εργατική τάξη ενώ αρκετές εξ αυτών είναι παντρεμένες¹³⁶. Κατά τον Δρ. Άλφρεντ Μπλάσκο, τον 19^ο αιώνα, η πορνεία εξελίσσεται ως κοινωνικός θεσμός, με την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Ο παράγοντας της πορνείας ως σύγχρονη μορφή δουλείας υποεκτιμάται και δεν έχει παντού τα ίδια χαρακτηριστικά. Εξαρτάται κι από τη νομοθεσία κάθε χώρας αλλά κι από τα οργανωμένα δίκτυα εγκληματικότητας.

Στο στάδιο του Πρασινοψηφιακού Καπιταλισμού τα δίκτυα σεξεργατών υπάρχουν, δημιουργώντας ένα ευρύ πεδίο ανισοτήτων στο λούμπεν προλεταριάτο. Πρόκειται για πεδίο ανισοτήτων και μέσα στις σεξεργάτριες: π.χ. πόρνες – συνοδοί πολυτελείας, πόρνες σε σπίτια ή πόρνες του δρόμου ενώ σημαντικό ρόλο παίζει η έννοια της υποχρεωτικότητας και του καταναγκασμού.

Οι κοινωνικές ανισότητες παίρνουν διάφορες μορφές στον σύγχρονο κόσμο και συνδέονται με φτώχεια, την αδυναμία των τοπικών πληθυσμών ν' ανταποκριθούν σε καθημερινές υποχρεώσεις. Αφορούν στις μετακινήσεις πληθυσμών, την ανεργία, την υποαπασχόληση ή την αβεβαιότητα στην απασχόληση. Η «δουλεία», όμως, μεταφορικά στην ελληνική γλώσσα αναφέρεται και στη μείωση των εργασιακών δικαιωμάτων. Αναφέρεται στα χαμηλά μεροκάματα, στην αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης και στις αδυναμίες εξόδου ενός ατόμου από έναν φαύλο κύκλο, διαρκούς οικονομικής δυσπραγίας, που το καταδικάζουν να παραμείνει στην ίδια ή και σε καθοδική κοινωνική τροχιά.

Κατά το στάδιο της φεουδαρχίας στη Δυτική Ευρώπη βασική είναι η έννοια της δουλοπαροικίας¹³⁷ (selfdom). Ο δουλοπάροικος παραμένει όμηρος επί της γης και ταυτόχρονα όμηρος του φεουδάρχη, που διαθέτει τη γη. Αυτή η διπλή ομηρία έχει, επίσης, άλλες δυο βασικές παραμέτρους: Αν η γη αλλάξει χέρια, ο δουλοπάροικος παραμένει όμηρος της γης, ενώ αν ο φεουδάρχης

¹³⁵ Καζαντζάκη – Κακριδή: Οδύσσεια, στίχοι 428-435, σελ.27.

¹³⁶ Γκόλντμαν: Για το λαθρεμπόριο Γυναικών. Η τραγωδία της γυναικείας χειραφέτησης, 2010, σελ. 54-55.

¹³⁷ Britannica: Selfdom, χ.χ.

αγοράσει άλλη γη, τότε δύναται να εγκατασταθεί σ' αυτήν, υπό την συναίνεσή του, ο δουλοπάροικος.

Στη μεσαιωνική Ευρώπη, ο δουλοπάροικος, μπορεί να παραγάγει τα δικά του τρόφιμα και να είναι ενταγμένος σ' ένα τοπικό περιβάλλον. Είναι ενταγμένος σ' έναν τόπο αλλά αδυνατεί, να μεταφερθεί ή να παντρευτεί χωρίς την άδεια του άρχοντα, στον οποίο ανήκει η γη. Τέτοιου είδους ανισότητες συναντάμε αργότερα και στην οργάνωση των βαμβακοφυτειών στις ΗΠΑ, με τους έγχρωμους πληθυσμούς¹³⁸.

Η μαρξιστική μέθοδος βλέπει τις ανισότητες και στο στάδιο των δουλοκτητικών κοινωνιών και στο στάδιο της φεουδαρχίας αλλά εστιάζει κατεξοχήν στον καπιταλισμό ως προς την εργαλειοποίηση της φύσης. Ο Μαρξ με τον Έγκελς τονίζουν ότι η αστική τάξη μέσα στην εκατόχρονη ταξική κυριαρχία της δημιούργησε παραγωγικές δυνάμεις πιο μαζικές και πιο κολοσσιαίες απ' ό,τι όλες οι περασμένες γενιές μαζί και κάνουν λόγο για «υποταγή των δυνάμεων της φύσης»¹³⁹.

Η μεταστροφή της κοινής γνώμης προς την οικολογία ή προς τις πιο ήπιες μορφές χρήσης του περιβάλλοντος υπογραμμίζεται κατεξοχήν στον Δυτικό Κόσμο τον 20^ο αιώνα. Υπάρχει στα σπάργανα ήδη από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό αλλά και στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Στο βιβλίο τους «Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία» οι: Μποτετζάγιας και Καραμίχας τονίζουν πως ο Μαρξ χρησιμοποίησε την αρχαιοελληνική λέξη «όργανον»¹⁴⁰ αναφερόμενος στην έννοια της φύσης ως εργαλείο για ν' αναπτυχθεί. Ειδικότερα, αναφέρονται στο βιβλίο του «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844». Εκεί τονίζεται ότι «η φύση είναι το ανόργανο σώμα του ανθρώπου»¹⁴¹ στον βαθμό, που είναι «το άμεσο μέσο διαβίωσής του» και «το υλικό, το αντικείμενο και το όργανο της δραστηριότητάς του στη ζωή»¹⁴².

Ο Μπούκτσιν, που η κριτική του καθόρισε την Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία, αναφέρεται στις ανυπόστατες θεωρίες περί μείωσης του πληθυσμού και στους βιοκεντρικούς μύθους. Αυτοί οι μύθοι, όπως λέει, βασίζονται σε θεωρίες ευκατάστατων Ευρωπαϊκών, που ασπάζονται τον φυσικό νόμο. Διέπονται δηλαδή από τη βαθιά αντιανθρωπιστική αντίληψη, που αναφέρεται ως «βαθιά οικολογία»¹⁴³ και συνδέεται με τον νεομαλθουσιανισμό.

¹³⁸ Davis: A Contested Presence: Free black People in Antebellum Mississippi 1820-1860, 2021.

¹³⁹ Μαρξ & Έγκελς: Μανιφέστο του Κομμουνιστικού κόμματος, 2005, σελ.31.

¹⁴⁰ Μποτετζάγιας & Καραμίχας, ό.π. σελ.35.

¹⁴¹ Μποτετζάγιας & Καραμίχας, ό.π. σελ.35.

¹⁴² Μποτετζάγιας & Καραμίχας, ό.π. σελ.35.

¹⁴³ Μπούκτσιν: Ξαναφτιάχνοντας την κοινωνία, 5893, σελ. 16-17.

Επομένως, το ζήτημα της πράσινης και ψηφιακής ανάπτυξης δεν είναι ξεκομμένο από τον υπόλοιπο κοινωνικο-οικονομικό κορμό. Ούτε καν ξεκομμένο από τις τεχνολογικές εξελίξεις, που επιταχύνονται σε μία παγκοσμιοποιημένη κοινωνία αλλά κι από την ιδεολογία και το ιστορικό στάδιο. Τουναντίον είναι άμεσα συνδεδεμένο με τα συστήματα συγγένειας, την ιστορία, τη φιλοσοφία, τη θρησκεία, τις πολιτικές και κοινωνικές καταβολές, την εργασία, τα περιβαλλοντικά προβλήματα και κινήματα και τον πολιτισμό κάθε τόπου. Συνδέεται με την τροφή, τις, επί μέρους, κουλτούρες κι υποκουλτούρες, την κοσμοθεωρία ανθρώπινων ομάδων και μεμονωμένων πολιτών, το φύλο κ.ά. Σημαντικό ρόλο παίζει η πολιτική οργάνωση κρατών, κατά μόνες ή μέσω υπερεθνικών σχηματισμών κι ο φυσικός τους πλούτος ενώ εμπλουτίζεται η δυναμική τους κι από τις, μεταξύ τους, σχέσεις.

Η περιβαλλοντική κρίση συνδέθηκε σε μέγα – κλίμακα με παγκόσμια γεγονότα, όπως λ.χ. το λιώσιμο παγόβουνων στους πόλους λόγω αύξησης της θερμοκρασίας της γης. Συνδέθηκε, επίσης, με διεθνιστικά – διπλωματικά ζητήματα. Υπάρχουν παραδείγματα διευθέτησης νερών ποταμών μεταξύ δυο χωρών, αεροψεκασμών κ.ά. Σε μικροκλίμακα έθεσε και τοπικά ζητήματα, όπως στην Ελλάδα με την περίπτωση της μόλυνσης του Ασωπού ποταμού ή της τροφοδότησης του κάμπου της Λάρισας με νερό.

Ως προς το σκέλος του διαδικτύου, όμως, οι αναπαραστάσεις για τη φύση και το περιβάλλον είναι εξ ορισμού εικονικές ή υβριδικές. Επομένως, όπως συμβαίνει γενικότερα με το μιντιακό περιβάλλον, είναι «κατασκευασμένες» ή κι ανακατασκευασμένες. Οι διεπαφές ή οι πολλαπλές, εικονικές επαφές (π.χ. τηλεεκπαίδευση, τηλεκατάρτιση, τηλεϋγεία κ.ά. μπορούν να δημιουργήσουν και μία νέα εικονική αλλά και μία νέα ρεαλιστική πραγματικότητα¹⁴⁴ για το περιβάλλον και την ψηφιοποίηση.

Μπορεί λ.χ. η τηλεργασία να οδηγήσει π.χ. στη γνωριμία ενός ζευγαριού κι εν τέλει στη δημιουργία οικογένειας ατόμων από διαφορετικές χώρες, που ασπάζονται διαφορετικές αξίες ή προέρχονται από διαφορετικές, κοινωνικές τάξεις. Μπορεί επίσης, να συντελέσει στην εξαφάνιση ή τον θάνατο ενός παιδιού, που γνώρισε κάποιον από το διαδίκτυο με ψεύτικο προφίλ και τον ακολούθησε. Οι δυνατότητες και τα προβλήματα είναι απεριόριστα. Η νέα τεχνολογία μπορεί να επαναδυναμώσει σχέσεις μεταξύ παλαιών συμφοιτητών

¹⁴⁴ Στις 27/12/2021 δημοσιοποιήθηκε στα ελληνικά μέσα ενημέρωσης, η ανθρωποκτονία μίας πολύτεκνης, 32άχρονης Γαλλίδας youtuber, η οποία είχε γίνει γνωστή με το επώνυμο ManaChou και δεχόταν απειλές και μιλούσε για διαδικτυακό μίσος. Ενώ η γνωριμία της με το κοινό έγινε μέσα από τον διαδικτυακό κόσμο, προκάλεσε ένα ρεαλιστικό γεγονός, τον θάνατό της. Αντίστοιχα, μπορούμε να δούμε σχέσεις ή γάμους, που χτίστηκαν μέσα από το περιβάλλον του διαδικτύου αλλά δοκιμάστηκαν στον πραγματικό κόσμο, άλλα ψηφιακά ή πραγματικά εγκλήματα, που προέκυψαν από διαδικτυακές πλατφόρμες γνωριμιών, αγορές προϊόντων κ.ά.

μέσω των ομάδων κοινωνικών δικτύων. Σε κάθε περίπτωση η νέα κοινωνία κινείται σε δυο βάρκες. Η μία αφορά στο ρεαλιστικό κι η άλλη στο εικονικό περιβάλλον κι ενίοτε σ' ένα τρίτο υβριδικό αποδεικνύοντας την πολυπλοκότητα του σταδίου του Δίδυμου Καπιταλισμού.

Εξάλλου, η χρήση του αιολικού φορτίου ή της δύναμης του νερού για την παραγωγή ενέργειας δεν είναι κάτι καινούργιο. Σε προβιομηχανικές δομές, ακόμη και στην Ελλάδα είχαμε χρήση νεροτριβών για την πλύση ρούχων, ανεμόμυλους – φτερωτές για την παραγωγή σίτου – αλεύρων. Απομεινάριά τους υπάρχουν μέχρι σήμερα. Μερικοί νερόμυλοι ή ανεμόμυλοι αποτελούν και σήμερα κυρίως τουριστικές ατραξιόν, όπως π.χ. οι ανεμόμυλοι της Μυκόνου, οι ανεμόμυλοι Σητείας¹⁴⁵, οι νερόμυλοι για τις κλωστοϋφαντουργίες Έδεσσας¹⁴⁶ ποταμού¹⁴⁶ κ.ά. Υπάρχουν, δε, και νεροτριβές, που χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα, όπως λ.χ. ο νερόμυλος Ριζού κοντά στο χωριό Δάφνη (Μπογάζι) στην περιοχή Φιλιατών Θεσπρωτίας, για να πλυθούν φλοκάτες.

Πρόκειται ουσιαστικά για το πρώιμο στάδιο μεταποίησης (μανιφακτούρα)¹⁴⁷. Στην πορεία οι μεταποιητικές αυτές δομές είτε εγκαταλείπονται ή μετατρέπονται. Εφόσον είναι λειτουργικές, αλλάζουν για να ικανοποιήσουν νέες ανάγκες (π.χ. τουριστικές). Σπανίως παραμένουν ως δομές με τον αρχικό τους χαρακτήρα, κι όταν αυτό συμβαίνει συνήθως είναι σε περιορισμένη κι όχι σε μαζική κλίμακα.

Η Α' βιομηχανική επανάσταση από το 1789 κι έπειτα διαφοροποιεί διαρκώς και το μοντέλο της παραγωγής και συμπαρασύρει και το μοντέλο της πολεοδομικής κι οικιστικής ανάπτυξης. Αλλάζει τη χωρική σχέση και το απόθεμα πρασίνου, μεταξύ πόλης – χωριού, με υπερσυγκέντρωση των ανθρώπων στις πόλεις. Αυτή η διαδικασία, όμως, είναι σταδιακή κι ασυγχρονική. Δεν ολοκληρώνεται η οικιστική ανάπτυξη παντού την ίδια περίοδο¹⁴⁸ ούτε κατά τον ίδιο τρόπο¹⁴⁹ και συνδέεται και με το ιστορικό κέντρο κάθε πόλης.

Η έναρξη της Α' βιομηχανικής επανάστασης σηματοδοτεί τη δημιουργία κι ανάπτυξη των πρώτων μεγάλων, σύγχρονων πόλεων, προκειμένου να συμμετάσχουν μαζικά, εργατικά χέρια στον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της δυτικής κοινωνίας. Αυτή η ασυγχρονία υπάρχει μέχρι σήμερα κι είναι

¹⁴⁵ Δήμος Οροπεδίου Λασιθίου: ανεμόμυλοι, χ.χ.

¹⁴⁶ Ζαρκάδα – Πιστιόλη: Η υδροκίνηση από τις προβιομηχανικές εγκαταστάσεις στα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας στην Έδεσσα. Πρόγραμμα προστασίας κι ανάπτυξης, 1999.

¹⁴⁷ Σαμπών, «Μετάβαση στον καπιταλισμό και μορφές επιχειρήσεων», 2004.

¹⁴⁸ Χτούρης: Μεταβιομηχανική κοινωνία και η κοινωνία της πληροφορίας, 1997, Εισαγωγή σελ.

14.

¹⁴⁹ Ενώ η ελληνική κοινωνία δομείται με μητρόπολη ανά περιφέρεια στην αντιπεριφέρεια Λασιθίου δε ισχύει αυτό, αφού υπάρχουν διαφορετικές πόλεις με ανάλογο πληθυσμό και χαρακτηριστικά.

διαφοροποιημένη από κράτος σε κράτος, από τόπο σε τόπο κι από εποχή σε εποχή. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η επέκταση των πόλεων σε ύψος ή σε πλάτος στον Δυτικό Κόσμο και στη συνέχεια στα προάστια, η αλλαγή όρων για το εμπορικό κέντρο, η αλλαγή κυκλοφοριακών συνηθειών, η αύξηση των συντελεστών δόμησης, η μαζική κυκλοφορία οχημάτων με μηχανές εσωτερικής καύσης τον 20^ο δημιούργησαν το σύγχρονο, αστικό περιβάλλον.

Η έννοια της γειτονιάς, του σπιτιού, του οικιακού και του δημόσιου χώρου αλλάζει και δημιουργούνται τα πρώιμα μοντέλα των σύγχρονων πόλεων. Παρότι πολυώροφα κτήρια συναντάμε σε διαφορετικές χρονικές περιόδους της ιστορίας και για διαφορετικές χρήσεις, ο πρώτος, σύγχρονος ουρανοξύστης¹⁵⁰ κατασκευάζεται στην πόλη του Σικάγο, το 1885. Ουσιαστικά αποτελεί το σύμβολο και την αφετηρία μίας νέας εποχής. Στη συνέχεια δημιουργούνται κι άλλοι τέτοιου είδους ουρανοξύστες στην περιοχή. Στην Αττική αντίστοιχα ο πρώτος, πολυώροφος τύπος κατοικίας εμφανίζεται στην Αθήνα, το 1919¹⁵¹.

Το 1933, η «Standard Oil»¹⁵² υπογράφει το συμβόλαιο μεταφοράς πετρελαίου από τη Σαουδική Αραβία. Δίνει νέα ώθηση στην παγκοσμιοποίηση των μεταφορών αλλά και στην αύξηση της χρήσης του πετρελαίου. Η μαζική χρήση του πετρελαίου θ' αλλάξει φυσικά και τις σύγχρονες πόλεις και τις πολυκατοικίες. Από τα παραδοσιακά τζάκια πλέον περνάμε στη φάση των καυστήρων πετρελαίου. Επιπλέον, θα οδηγήσει σε μικροκλίμακα και στην κουλτούρα της πολυκατοικίας.

Η κυριαρχία του πετρελαίου θα συνδεθεί διαχρονικά με κολοσσούς της ενέργειας και ειδικά με τις «7 αδελφές», δηλαδή με τις μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις: BP, Mobil, Chevron, Shell, Gulf Oil, Exxon, Texaco¹⁵³. Αυτές θα επικρατήσουν στο προσκήνιο, κατά τις δεκαετίες 1940-70 μέχρι να έρθει η μεγάλη πετρελαϊκή κρίση. Σε επιστημονικό επίπεδο, ο βιολόγος **Eugene Odum** θα είναι εκ των πρωτεργατών για το περιβαλλοντικό κίνημα στην Αμερική. Δημοσιεύει το 1953 το "**Fundamentals of Ecology**"¹⁵⁴, μαζί με τον αδερφό του, **Howard**, καθώς παρατηρεί το φυσικό περιβάλλον ως σύστημα αλληλένδετων, βιοτικών κοινοτήτων.

Η σύγχρονη μεγαλούπολη σταδιακά αυξάνεται και σε ύψος και σε φάρδος επεκτείνοντας τα όριά της. Εξαιτίας των αυξανόμενων λειτουργιών της,

¹⁵⁰ History.com Editors: Home Insurance Building, 2018.

¹⁵¹ Φωτίου: «Αρχιτεκτονικά πρότυπα στη σύγχρονη Αθήνα. Η περίπτωση της αστικής κατοικίας. Η μορφολογία της πόλης» στον συλλογικό τόμο υπό την επιμέλεια Μπουρζέλ: Η νεοελληνική πόλη, σελ.79.

¹⁵² History.com Editors "Oil Industry", 2018.

¹⁵³ Παζόπουλος: Η «2^η» από τις 7 αδελφές, 2015.

¹⁵⁴ Hataway: Eugene Odum: The father of modern ecology, 2018.

δεν θα μπορέσει να ενσωματώσει όλες τις σύγχρονες ανάγκες και την πληθυσμιακή έκρηξη, που θα συμβεί, ιδίως, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Το αυτοκίνητο μεταπολεμικά μεταβάλλεται σε σύμβολο ανοδικής κοινωνικής τροχιάς¹⁵⁵ για τις πλατιές μάζες. Η μαζική παραγωγή αυτοκινήτων με τα συστήματα Τέιλορ¹⁵⁶ και Φορντ¹⁵⁷, μετά τις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες εξαπλώνεται και σε χώρες, λιγότερο ανεπτυγμένες κι ακόμη και σε υποανάπτυκτες. Το αυτοκίνητο είναι αρχικά ένδειξη πλούτου και στη συνέχεια επεκτείνεται διαφοροποιημένο και στα μεσαία και στα μικροαστικά στρώματα.

Δημιουργούνται νέες δυνατότητες στις μεταφορές, την εργασία, την ανάπτυξη αλλά και την παγκοσμιοποίηση. Ταυτόχρονα δημιουργούνται προβλήματα και στο φυσικό περιβάλλον, εξαιτίας της μαζικής χρήσης μηχανών εσωτερικής καύσης. Αυξάνονται με ιλιγγιώδεις ρυθμούς οι εναέριοι ρύποι και οι ενεργειακές ανάγκες αλλά κι οι ανάγκες για δρόμους, χρήση ελαστικών κ.ά.

Ο παγκόσμιος πληθυσμός διπλασιάζεται, για να γίνει 3 δις τη δεκαετία του '60. Αυτό συμβαίνει κυρίως λόγω της εξάλειψης ή του περιορισμού, ορισμένων ασθενειών, της μείωσης των πολεμικών συγκρούσεων στον Δυτικό κόσμο, της ανακάλυψης εμβολίων, των έργων αποξήρανσης, της βελτίωσης των συνθηκών υγιεινής κ.ά. Το προσδόκιμο ζωής αυξάνεται, εξαιτίας και της βελτίωσης του χωρικού περιβάλλοντος. Γίνονται αποστραγγιστικά έργα, καλύτερεύει η ποιότητα νερού, καταπολεμώνται κουνούπια στα έλη με ψεκασμούς κ.ά., αν κι όχι πάντα με τον πλέον ενδεδειγμένο τρόπο¹⁵⁸.

Σταδιακά το ερώτημα για ενεργειακή ανεξάρτηση από το πετρέλαιο τίθεται ολοένα και πιο επιτακτικά, ειδικά, μετά την κρίσιμη δεκαετία του '70, που ο κόσμος ταλανίζεται από την πετρελαϊκή κρίση. Ταυτόχρονα δημιουργούνται νέες ανάγκες για ασφαλείς, οδικές μεταφορές για τη μεταφορά αγαθών, το εμπόριο και την αναψυχή. Η αύξηση της κυκλοφορίας των οχημάτων δημιουργεί νέες καταναλωτικές συνήθειες κι ανάγκες για σύγχρονους, μεγάλους αυτοκινητόδρομους, πάρκινγκ, χώρους πρασίνου, τρόπους διαχείρισης των εναέριων ρύπων, νεκροταφεία οχημάτων, εκπαίδευση πάνω σε νέες τεχνικές ειδικότητες, δομές κι εταιρείες κ.ά.

¹⁵⁵ Μωυσής: Το αυτοκίνητο ως σύμβολο καταξίωσης: οι Έλληνες τέταρτοι στον κόσμο, 2021.

¹⁵⁶ Lipietz: Αυταπάτες και θαύματα. Προβλήματα του περιφερειακού φορντισμού, 1990, σελ. 73.

¹⁵⁷ Lipietz: ό.π., σελ 65-67 & 75. Ο Αλέν Λιπιέτζ αναφέρεται αναλυτικά στην άνοδο και την κρίση του Τέιλορισμού και του Φορντισμού ως συστήματα παραγωγής και διάθεσης και στο γεγονός της κρίσης υπερπαραγωγής, που λαμβάνει χώρα την δεκαετία του '60.

¹⁵⁸ Κατά καιρούς υπήρξαν διαφωνίες για τον τρόπο που χρησιμοποιήθηκε ένα ιδιαίτερα τοξικό εντομοκτόνο για την καταπολέμηση των κουνούπιων, όπως το DDT, το οποίο συνέβαλε στην μείωση της ελονοσίας αλλά δημιούργησε τεράστια προβλήματα στη βιοποικιλότητα.

Οι οικιστικές αλλαγές κι η αύξηση των συντελεστών δόμησης χωρίς τη δέουσα προσοχή προς το περιβάλλον από τη βιομηχανία και δίχως να ληφθούν υπόψη τυχόν μελλοντικές οικιστικές, τουριστικές, εμπορικές ή άλλες ανάγκες, δημιουργούν νέα προβλήματα. Αυξάνονται τα ιδιωτικά, μεταφορικά οχήματα, παρατηρούνται προβλήματα στην απόθεση των αποβλήτων, αυξάνονται οι ανάγκες σε ρεύμα και νερό κ.ά. Η αυξανόμενη ζήτηση για στέγη δημιουργεί προβλήματα χωροθέτησης σε παλαιές βιομηχανικές πόλεις αλλά ακόμη και σε σύγχρονες, που επεκτείνονται ραγδαία.

Παρά τις επί μέρους διαφοροποιήσεις, κεντρικό ρόλο τον 20^ο αιώνα θα διαδραματίσει το πετρέλαιο. Είναι η κινητήρια δύναμη της παγκόσμιας οικονομίας. Πέρα από τις προφανείς λειτουργίες στην βιομηχανία, τις μεταφορές, τη ναυτιλία κ.ά. θα επηρεάσει την οικοδομή, την ένδυση, την υπόδηση, τις συσκευασίες τροφίμων κ.ά. Η χρήση πετρελαιοειδών περιλαμβάνει μία τεράστια γκάμα προϊόντων οικιακής ή και δημόσιας χρήσης, όπως ρούχα, παπούτσια, πλαστικά μίας χρήσης για φαγητό κ.ά. Επιπλέον, θα δημιουργήσει σωρεία περιβαλλοντικών προβλημάτων, λόγω της απόθεσης ή της καύσης. Προβλήματα στην ατμόσφαιρα δημιουργεί κι ο λιγνίτης. Η χρήση του πετρελαίου για την κάλυψη ενεργειακών αναγκών αφορά πλέον, όχι μόνο στις υψηλότερες εισοδηματικές τάξεις αλλά διευρύνεται σταδιακά στα μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα¹⁵⁹ στον Δυτικό Κόσμο.

Η ανοδική βιομηχανική παραγωγή θα επηρεάσει καίρια όλο το κοινωνικό γίγνεσθαι. Ταυτόχρονα θ' αλλάξει και τη θέση της γυναίκας στον οικιακό και τον δημόσιο χώρο. Συμβάλλει σταδιακά όλο και περισσότερο στη βιομηχανική ανάπτυξη. Το πλαστικό¹⁶⁰ ως υλικό θα κυριαρχήσει, ιδίως λόγω της ικανότητάς του να είναι ελαφρύ υλικό, οικονομικό, ανθεκτικό κι εύκολα μεταφερόμενο. Δημιουργεί πολλαπλά, μεγάλα κι αλληπάλληλα προβλήματα στην απόθεσή του στο έδαφος και το υπέδαφος, στη θαλάσσια πανίδα και χλωρίδα. Ταυτόχρονα διευκολύνει τη ζωή των γυναικών, που δεν διαθέτουν ίδια μυϊκή δύναμη με τους άνδρες ως προς τη μεταφορά προϊόντων.

Το δίπολο Πόλη – Χωριό, μακριά από τη Φύση, υπεραπλουστεύεται, κι υπερσηματολογείται¹⁶¹. Το χωριό παραμένει ως φανταστικός χώρος, κοινότητα

¹⁵⁹ Λύτρας: Κοινωνιολογία του Τουρισμού, 1998.

¹⁶⁰ Naftikachronika: Τα πλαστικά απειλούν τις θαλάσσιες χελώνες, 2019. Στο συγκεκριμένο ρεπορτάζ των Ναυτικών Χρονικών τονίζεται ότι σύμφωνα με νέα έρευνα οι νεαρές χελώνες είναι πιο ευάλωτες στο πλαστικό και στο γεγονός ότι περίπου 10 εκ. τόνοι πλαστικού καταλήγουν σε θάλασσες κι ωκεανούς κάθε χρόνο.

¹⁶¹ Φίλιας: Κοινωνιολογία του Πολιτισμού, Β' τόμος, σελ. 34-35. Ο Β. Φίλιας αναφέρεται στο έργο του Γερμανού κοινωνιολόγου Ferdinand Tönnies, ο οποίος αναφέρεται στον κοινοτικό, οργανικό, τρόπο συνύπαρξης επηρεασμένος από τον Νίτσε και βλέπει στην τότε σύγχρονη κοινωνία στοιχεία παρακμής.

με δίκτυο αλληλεγγύης¹⁶² οριζόντιο και δίχως χωρικές ανισότητες. Η έννοια της γειτονιάς λαμβάνει άλλο περιεχόμενο, ανάλογα με την τοποθεσία και τις οικιστικές ζώνες. Κι ενώ το δίπολο Πόλης – Χωριού υπερνοηματοδοτείται δεν λαμβάνονται υπόψη οι παθογένειες και το ασφυκτικό πλαίσιο του, ειδικά για το γυναικείο φύλο, παρά τους όποιους κινδύνους, διατρέχει η γυναίκα στη μεγάλη πόλη.

Η μετάβαση προς πιο πράσινες μορφές ανάπτυξης δεν γίνεται ομαλά ούτε χωρίς δυσκολίες. Ο Ψυχρός Πόλεμος θα σηματοδοτήσει έναν απύθμενο ανταγωνισμό μεταξύ Αμερικανών και Σοβιετικών με εξοπλιστικά προγράμματα, ειδικά σε ό, τι αφορά στα πυρηνικά όπλα¹⁶³, ο οποίος θα κορυφωθεί και θ' απεικονιστεί και με τον βομβαρδισμό της Ουκρανίας το 2022.

Ο διεθνής ανταγωνισμός θα κινητοποιήσει και τις μάζες, αφού η κοινή γνώμη ήδη διατυπώνεται μέσα από έρευνες και γκάλοπ από τη δεκαετία του '30 στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες και στις ΗΠΑ¹⁶⁴. Η δεκαετία του '60 στον Δυτικό κόσμο θα συνδεθεί με το κίνημα των Χίπις¹⁶⁵ των λεγόμενων «*Παιδιών των Λουλουδιών*», που ονομάστηκαν έτσι, επειδή μοίραζαν λουλούδια στις αντιπολεμικές τους διαδηλώσεις κι επιδίωκαν να έρχονται σε άμεση επαφή με τη φύση. Αναπόφευκτα, το κίνημα των Χίπιδων θα επηρεάσει τον σύγχρονο δυτικό πολιτισμό. Στη συνέχεια οι ιδέες, που προωθούσε, αφομοιώθηκαν, εν μέρει από την κυρίαρχη κουλτούρα. Το νεολαιίστικο αυτό κίνημα προηγουμένως λοιδορήθηκε, λόγω της δυσμενούς συμπίεσής ως έναν βαθμό με τον κόσμο των ναρκωτικών.

Η αμφισβήτηση, που προέβαλε το κίνημα των Χίπις στο μοντέλο του καπιταλισμού και του απορρέοντα ιμπεριαλισμού του, καταρρακώθηκε. Η καταρράκωσή του προήλθε κυρίως ένεκα της αδυναμίας του, να προβάλλει ένα άλλο ρεαλιστικό, παραγωγικό μοντέλο. Αντ' αυτού είχε μία ρομαντική διάθεση προς τον ρόλο της φύσης` ξένη προς το οικονομικό κι ιδεολογικό παράδειγμα της ανεπτυγμένης, καπιταλιστικής Δύσης.

Τη δεκαετία του '70 στην Ευρώπη, καθώς είχε προηγηθεί κι ο Γαλλικός Μάης του '68, υπήρξε μετατόπιση του νεολαιίστικου κινήματος στα όρια της εξέγερσης, μακριά από τις παλιές αντιλήψεις. Η δεκαετία του '70 ήταν η απαρχή προς ένα λιγότερο ενεργοβόρο μοντέλο ανάπτυξης, ώστε να αποσοβηθεί ο κίνδυνος εξάντλησης των φυσικών πόρων. Ζητήθηκε η υιοθέτηση μέτρων για τη

¹⁶² Κάτσας: *Η μοναξιά στην πόλη: κοινωνικά δίκτυα και η εφαρμογή τους*, χ.χ.

¹⁶³ Χατζηκωστής: *Διατριβή: Σχέσεις Δυτικής κι Ανατολικής Ευρώπης 1945-91*, σελ.27.

¹⁶⁴ Jeanneney: *Η ιστορία των μέσων μαζικής ενημέρωσης*, 1999, σελ.21.

¹⁶⁵ Σούτζου: *Η κληρονομιά του κινήματος των Χίπις 50 χρόνια μετά το καλοκαίρι της Αγάπης*, 2021.

μείωση της ρύπανσης από επικίνδυνα φυτοφάρμακα, ζιζανιοκτόνα¹⁶⁶ και βιομηχανικά απόβλητα.

Εν τέλει, αλληλουχίες γεγονότων δημιούργησαν ή τροφοδότησαν αλληπάλληλα κύματα διαμαρτυριών, κατά της πυρηνικής ενέργειας και της αλόγιστης χρήσης των χημικών και πόρων από τη βιομηχανία. Δημιούργησαν το κοινωνικό και ψυχολογικό υπόβαθρο για φιλοπεριβαλλοντική πολιτική, η οποία επηρέασε, θέλοντας και μη, το εκλογικό κοινό, κι αναδιαμόρφωσε ακόμη και την ατζέντα και των συντηρητικών κομμάτων.

Ας μην ξεχνάμε πως ο στόχος είναι διττός, μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, από την πλευρά μέρους της Κοινωνίας των Πολιτών: η αποφυγή πολεμικών συγκρούσεων με παράλληλη προστασία της δημόσιας υγείας από τον πυρηνικό όλεθρο, καθώς ήταν νωπά τα σημάδια της πυρηνικής καταστροφής στην Ιαπωνία. Οι αλλαγές της Δύσης έφεραν αλλαγές και στην Ασία, όπου υπήρξε σταδιακή φιλελευθεροποίηση μετά τον θάνατο του Μάο το 1976¹⁶⁷. Το 1978 η Κίνα άρχισε να προχωρά πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων κι η στροφή γίνεται μεγαλύτερη μετά την πορεία των φοιτητών στην κινέζικη πλατεία Τιεν-Αν – Μεν το 1989.

Κατά την Δ΄ βιομηχανική επανάσταση η σταδιακή άνοδος κι η κυριαρχία των πράσινων και ψηφιακών επαγγελματιών είναι εκ των ουκ άνευ. Η τάση αυτή είναι ανοδική. Η δυναμική των «7 αδερφών του πετρελαίου» δεν θ' αναχαιτιστεί ούτε θα περιοριστεί. Ορισμένες εξ αυτών, παρά τις συγχωνεύσεις ή τις όποιες αλλαγές μέχρι σήμερα, διαδραματίζουν κομβικό ρόλο και στο πεδίο της πράσινης πλέον ενέργειας. Η Ευρωπαϊκή Ένωση στο πλαίσιο της καπιταλιστικής, οικονομικής ανάπτυξης αρχίζει την εφαρμογή της «Πράσινης Συμφωνίας», η οποία αναθεωρήθηκε επί τα βελτίω, ως προς τους στόχους της, ώστε το 2050 τα κράτη μέλη της να έχουν ουδέτερη κλιματικά οικονομία. Οι στόχοι αυτοί εντάχθηκαν στο Ταμείο Ανάκαμψης, που δημιουργεί ένα χρηματοδοτικό πλαίσιο για τη μείωση των συνεπειών της Κλιματικής Αλλαγής. Όμως, αυτό το θεσμικό πλαίσιο δεν λειτουργεί αποκεντρωτικά, ώστε να σταματήσουν οι υψηλές συγκεντρώσεις ρύπων στις μεγαλουπόλεις ή να γίνουν νέες, γενναίες αναπλάσεις μέσα στις μητροπόλεις, οι οποίες φυσικά και κοστίζουν οικονομικά.

Επιπλέον, δεν υφίσταται συνολική αλλαγή παραδείγματος με τη δημιουργία οικολογικών ζωνών στις υποβαθμισμένες γειτονίες ή την κατάλυση της ενεργειακής φτώχειας, που είναι συνυφασμένη με την κακή υγεία και τις

¹⁶⁶ DDT: Το γεωργικό φάρμακο, που αγαπήσαμε να μισούμε θ' απαγορευτεί τελείως το 2017, 2015.

¹⁶⁷ Harvey: Χώροι του νεοφιλελευθερισμού. Μία θεωρία της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης, 2020, σελ.61-63.

ανισότητες. Πρόκειται για μία επιδερμική αλλαγή. Δεν αντιμετωπίζεται συνολικά η ενεργειακή φτώχεια ώστε ν' αποτραπεί κι η λαθροϋλοτομία ή να βελτιωθούν τα εδάφη της γης με ολοκληρωτική στροφή στα βιολογικά τρόφιμα. Ίσα – ίσα η βιολογική αγροδιατροφή, που θα βελτιώνει και την Υγεία και θα πιέζει λιγότερο τα ασφαλιστικά συστήματα παραμένει ακριβή για τον μέσο καταναλωτή. Η χρηματοδότηση είναι περιορισμένη, ώστε οι εταιρίες φυτοφαρμάκων να στραφούν στις έρευνες για τη βιολογική καταπολέμηση των εχθρών.

Πρωταγωνίστρια χώρα της νέας ψηφιακής εποχής είναι η Κίνα, η οποία επιχειρεί υπό όρους ένα φιλελεύθερο άνοιγμα¹⁶⁸ κι επιδιώκει ν' αυξήσει τα οικονομικά μεγέθη της. Εκεί, ο ρόλος του κράτους παραμένει ισχυρός, όπως συμβαίνει και στη μετασοβιετική Ρωσία, η οποία εξακολουθεί να έχει σημαντικά αποθέματα ορυκτών πόρων κι επιχειρεί να περιορίσει την έξοδο των χωρών, που εντάσσονταν παλιά στο σοβιετικό πόλο, προς την εξευρωπαϊσμό και την νατοϊκή αγκίστρωση.

Αντίστοιχα, η Κίνα έχει ήδη κάνει το φιλελεύθερο πείραμα δημιουργώντας τέσσερις νέες ειδικές επενδυτικές ζώνες. Στη μετά-Μάο εποχή εστίασε σε 5 τομείς προς μεταρρυθμίσεις: γεωργία, βιομηχανία, εκπαίδευση, επιστήμη κι άμυνα¹⁶⁹. Καθώς προβαίνει σημαιοφόρος της ψηφιακής εποχής, αντιμετωπίζει σημαντικά περιβαλλοντικά προβλήματα. Η άλλοτε κλειστή αγορά της Κίνας, καθώς άνοιξε, άρχισε να εξαπλώνεται κατεξοχήν έξω από τα γεωγραφικά της σύνορα στον ασιατικό χώρο. Η εξωστρέφειά της δημιούργησε μεγάλες αλλαγές και στις χώρες της Δύσης. Κατάφερε να πιέσει έτσι αφόρητα και τα δυτικοευρωπαϊκά μικρομεσαία στρώματα, που βασίζουν το εισόδημά τους σε μικρομεσαίες επιχειρήσεις, οι οποίες εξ ορισμού δυσκολεύονται ν' ανταγωνιστούν το χαμηλό κόστος παραγωγής του κινεζικού γίγαντα κι υπό ορισμένες συνθήκες καταρρέουν.

Το δυτικότροπο περιορισμένο άνοιγμα όμως θα οδηγήσει την Κίνα και σε 200 εκατομμύρια ανέργους, 50 εκατομμύρια¹⁷⁰ από τον κρατικό τομέα και 150 εκατομμύρια από τον αγροτικό πληθυσμό. Η απορρόφηση εργατικού δυναμικού θα συμβεί τελικά στον τομέα των ιδιωτικών επενδύσεων, που έρχονται αρχικά από ξένους επενδυτές και στη συνέχεια κυρίως από απόδημους. Ως το 2002, το 40% του ΑΕΠ της Κίνας θα οφείλεται σε ξένους επενδυτές ενώ η Κίνα το 2004 γίνεται η μεγαλύτερη χώρα αποδέκτης επενδύσεων, μετά τις ΗΠΑ¹⁷¹.

Νέα περιβαλλοντικά προβλήματα εγείρονται στον ασιατικό γίγαντα, λόγω της υπερσυγκέντρωσης ξένων βιομηχανιών, που σηματοδοτεί ταυτόχρονα

¹⁶⁸ Harvey: ό.π., σελ. 66.

¹⁶⁹ Harvey: ό.π., σελ. 62.

¹⁷⁰ Harvey: ό.π. σελ. 70.

¹⁷¹ Harvey: ό.π. σελ. 70.

αύξηση της ανεργίας στον χώρο της ευρωπαϊκής βιομηχανίας. Δημιουργεί ασφυκτικές πιέσεις σε ευρωπαϊκές, μικρομεσαίες επιχειρήσεις κι οικονομική ασφυξία στους εργαζόμενους, ιδίως της Δυτικής Ευρώπης και των ΗΠΑ.

Η Κίνα, καίτοι δεν αποτελεί κλασική, καπιταλιστική χώρα, αναδεικνύεται ως η πρωταγωνίστρια χώρα της νέας εποχής λόγω του ορुकτού πλούτου, που κατέχει. Επίσης, λόγω του ελέγχου, που έχει αποκτήσει στις σπάνιες γαίες, οι οποίες είναι απαραίτητες για την παγκόσμια παραγωγή πράσινων και ψηφιακών αγαθών, υπηρεσιών κι εξοπλισμού. Σε γεωπολιτικό επίπεδο δηλαδή η Κίνα ισχυροποιείται σταθερά σ' αυτό το στάδιο του καπιταλισμού και γεωπολιτικά το κέντρο βάρους από την ανεπτυγμένη Δύση μεταφέρεται στην Ασία.

Οι Κινέζοι, που βίωσαν την ανεργία, την αποβιομηχάνιση και την εργασία με εξευτελιστικά μεροκάματα βρίσκονται θεωρητικά σε καλύτερη οικονομικά θέση από πριν. Αναδεικνύονται πλέον σε δυναμικό παράγοντα τα αναδυόμενα μεσαία στρώματα. Αυτό δεν σημαίνει πως εντός της Κίνας δεν υπάρχουν ταξικές ή άλλου τύπου ανισότητες, αφού ο γεωργικός τομέας χάνει το έμψυχο δυναμικό του κι εισέρχεται στην ανεργία ή μετακινείται προς τη βιομηχανία. Σύμφωνα με όσα περιγράφει ο Γιάννης Μανιάτης, τα κινέζικα μεροκάματα¹⁷² ανέβηκαν. Το 1990 το 70% των κατοίκων ζούσε με λιγότερα από 2 δολάρια την ημέρα, δηλαδή με περίπου 60 δολάρια τον μήνα, ενώ το 2015 το ποσοστό των εξαθλιωμένων Κινέζων από άποψη αμοιβών κατέβηκε στο 1%.

Ούτως ή άλλως, όμως, κατά τον Χρίστο Παπαθεοδώρου, το 10,7% του παγκόσμιου πληθυσμού¹⁷³ ζει σε συνθήκες ακραίας ή απόλυτης φτώχειας. Από το 1980 κι έπειτα, παρά τις τεχνολογικές εξελίξεις, η εισοδηματική ανισότητα έχει αυξηθεί στις περισσότερες χώρες του πλανήτη. Ο «παράδεισος» επί της Γης μοιάζει να είναι ανύπαρκτος και στις συνθήκες του δίδυμου καπιταλισμού. Έτσι, κι από τα «μπλε» κολάρα της βιομηχανίας και τα «λευκά κολάρα» των υπηρεσιών, κατά τον Γιάννη Μανιάτη, περνάμε στα πράσινα¹⁷⁴ αλλά και στα ψηφιακά κολάρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^{ον}

ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΔΙΔΥΜΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

¹⁷² Μανιάτης: «Κλιματική Κρίση και Παγκόσμιες Προκλήσεις» στον συλλογικό τόμο «Θαλάσσιοι και Ωκεάνιοι χώροι, περιβάλλον, Βιώσιμη ανάπτυξη και Διεθνές Δίκαιο. Πολιτική και Διακυβέρνηση. Προκλήσεις στον 21^ο αιώνα», 2021, σελ. 522.

¹⁷³ Παπαθεοδώρου: Μετρώντας την Οικονομική και Κοινωνική Ανισότητα, σελ. 624-650 στον συλλογικό τόμο «Κοινωνική Πολιτική», 2018.

¹⁷⁴ Μανιάτης: Η πρόκληση της πράσινης ανάπτυξης, 2009.

Φυλές¹⁷⁵, λαοί ή τα κράτη στον πλανήτη δεν έχουν ούτε κοινές αφετηρίες ούτε κοινά τέρματα, προς μία γραμμική ή ταυτόχρονη κατεύθυνση με την ίδια ταχύτητα. Επομένως, δεν είναι γραμμική η κατεύθυνση προς τη βελτίωση του ανθρωπογενούς ή φυσικού περιβάλλοντος, προς μία περισσότερο πράσινη ή ψηφιακή οικονομία.

Κεντρικό ρόλο στη σχολή των Συγκρούσεων είναι το θέμα της οργάνωσης της εργασίας και των κοινωνικών ανισοτήτων, που απορρέουν απ' αυτήν¹⁷⁶. Αφετηρία, όμως για τις κοινωνικές ανισότητες, πέρα από την οικογενειακή κατάσταση και κατά το στάδιο του Δ' Καπιταλισμού, όπως και στα προηγούμενα καπιταλιστικά στάδια, είναι η προσχολική κι η σχολική δομή.

Η ιεραρχική διαστρωμάτωση παραμένει στο στάδιο του Πρασινοψηφιακού Καπιταλισμού κι εντείνει τις ήδη υπαρκτές, εκπαιδευτικές ανισότητες. Η ψηφιακή τεχνολογία δεν είναι προσβάσιμη σε κάθε παιδί ενώ διαφέρουν κι οι ταχύτητες, από χώρα σε χώρα ή από περιοχή σε περιοχή. Όπου όμως, είναι γενικευμένη η ψηφιακή τεχνολογία, δημιουργείται ένα νέο μοντέλο εκπαίδευσης για τα παιδιά. Αυτό το μοντέλο αφορά στη χρήση έξυπνων τεχνολογιών και στη βελτίωση των ψηφιακών δεξιοτήτων. Επιπλέον φέρνει ένα νέο εκπαιδευτικό παράδειγμα, στο οποίο κυριαρχεί η εικόνα, έναντι των λεκτικών παραδειγμάτων. Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ¹⁷⁷, τα κοινωνικά ρομπότ προσφέρονται ολοένα και περισσότερο για μαθησιακές χρήσεις και μπορούν να δημιουργήσουν καλύτερες προϋποθέσεις για παιδιά με ειδικές ανάγκες, για κωφούς και βαρήκοους μαθητές, τυφλούς ενώ διευκολύνουν τη διάγνωση σε μαθητές με δυσγραφία, αυτισμό κ.ά.

Οι ανισότητες εξακολουθούν στο γεωπολιτικό πεδίο. Κατά το στάδιο της Δ' Βιομηχανικής Επανάστασης ενώ υπάρχουν αποκλεισμένοι ή αυτόχθονες λαοί π.χ. από το νησί Σεντινέλ και χρησιμοποιούν τόξα και βέλη, άνθρωποι λ.χ. από τη Ρωσία ή τις ΗΠΑ πετούν στο φεγγάρι. Ενώ εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι, που ζουν στη Γη, δεν έχουν πρόσβαση σε καθαρό πόσιμο νερό ή ρεύμα, υπάρχουν χώρες, που στέλνουν δορυφόρους σε τροχιά, οι οποίοι μετά τον φυσιολογικό χρόνο παραμονής τους, μετατρέπονται σε δορυφορικά σκουπίδια.

¹⁷⁵ Srivastava: Ancient Tribes that have survived the test of time, 2018. Η Priya Srivastava αναφέρεται σ' αυτό το άρθρο στο γεγονός ότι μέχρι σήμερα υπάρχουν φυλές απομονωμένες από τον κόσμο σε διάφορα σημεία του πλανήτη, όπως λ.χ. η φυλή των Σεντινελέζων στο νησί Βόρειο Σέντινελ στον κόλπο της Βεγγάλης, που μετρά πάνω από 60.000 χρόνια ζωής στον πλανήτη κι εξακολουθεί να είναι εχθρική προς τον έξω κόσμο. Στο ίδιο άρθρο αναφέρεται στη φυλή Ασάρο (Παπούα, Νέα Γουϊνέα) κ.ά.

¹⁷⁶ Ξυπολυτάς: Εσωτερική οικιακή εργασία, 2013, σελ. 42-45.

¹⁷⁷ Baker: "Artificial Intelligence in education Bringing it all together" Volume 2 at OECD: Digital Education Outlook 2021: Pushing the frontiers with Artificial Intelligence, Blockchain and Robots".

Το σύστημα των κοινωνικών τάξεων, των καστών, που υπάρχουν στην Ινδία¹⁷⁸ κ.ο.κ. περιγράφει με σαφήνεια, ένα απτό κι ανυπέρβλητο, σύστημα κοινωνικών ανισοτήτων. Σύμφωνα μ' αυτό, το άτομο δεν μπορεί να υπερβεί ορισμένα στάδια κοινωνικής κινητικότητας, εύκολα ή και καθόλου, λόγω της εμπλοκής της θρησκείας. Αντίθετα, ο δίδυμος καπιταλισμός στην απόλυτη έκφρασή του στις ΗΠΑ, έχει θεωρητικά τουλάχιστον απεριόριστο ταβάνι κοινωνικής κινητικότητας προς τα πάνω. Έχει όμως ταυτόχρονα θέση στο βάραθρο και προς τα κάτω: αστεγία, φυλακή, ακόμη και φυσική εξόντωση σε περίπτωση στυγερών εγκλημάτων κ.ά.

Η Ευρώπη, παρότι είναι μία από τις πιο ανεπτυγμένες περιοχές στον κόσμο, με υψηλό ΑΕΠ, συγκριτικά με άλλες ηπείρους, και παρά τις διακηρύξεις, δεν έχει παρέμβει αποφασιστικά στο πρόβλημα της φτώχειας. Οι κοινωνικές ανισότητες κι η φτώχεια είναι μία εγγενής κατάσταση το καπιταλιστικό σύστημα, που παράγει εφεδρικό εργατικό, φτηνό δυναμικό, αλλά δημιουργεί πολλαπλές παρενέργειες, κοινωνικές διαμαρτυρίες κι ενίοτε συγκρούσεις.

Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή¹⁷⁹ [2017] ενώ οι ΗΠΑ έχουν πολύ υψηλό ΑΕΠ έχουν κολοσσιαία ψαλίδα ως προς τις ανισότητες των κατοίκων κρατώντας την 4^η θέση παγκοσμίως. Αυτή η ψαλίδα δείχνει ακριβώς ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για κοινωνίες αυτορρύθμισης, όπως περιγράφουν φιλελεύθεροι οικονομολόγοι. Ίσα – ίσα οι κοινωνικές ανισότητες, αντί να βελτιώνονται, διευρύνονται. Σε 13σέλιδο φυλλάδιο, που εκδόθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την Αντιμετώπιση των Ανισοτήτων και της Φτώχειας θίγονται δυο καίρια ζητήματα: το θέμα της **εισοδηματικής ανισότητας** και το θέμα της **ανισότητας ευκαιριών**.

Ταυτόχρονα υπάρχει κι ο κοινωνικός αποκλεισμός, ο οποίος μπορεί να μην οφείλεται σε αποκλειστικά οικονομικά κριτήρια αλλά π.χ. σε κριτήρια γοήτρου ή έμφυλες ανισότητες. Για παράδειγμα ένα άτομο διεμφυλικό¹⁸⁰ μπορεί να βιώνει ανισότητα ευκαιριών, λόγω της αδυναμίας του, να ενσωματωθεί σε μία κοινωνία, η οποία μπορεί να το απομονώνει και να το περιθωριοποιεί. Η περιθωριοποίηση δεν συνδέεται απαραίτητως με το εισόδημα ή τη μόρφωση αλλά οφείλεται πρωτίστως σε κοινωνικά στερεότυπα ή άγνοια ή και σε θεσμικούς κανόνες.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αναφέρεται και στην **ανισότητα πλούτου** επισημαίνοντας ότι παρά τον δείκτη πλούτου στην Αυστρία ή στη Γερμανία κι εκεί η εισοδηματική ανισότητα είναι ιδιαίτερα υψηλή. Παρατηρείται μεγάλη

¹⁷⁸ Bottomore: Κοινωνιολογία, 1983, σελ. 290.

¹⁷⁹ Ευρωπαϊκή Επιτροπή: Θεματικό ενημερωτικό δελτίο για το ευρωπαϊκό εξάμηνο: Αντιμετώπιση ανισοτήτων, 2017, σελ.1.

¹⁸⁰ Καραϊσκάκη: Η Ελλάδα των κοινωνικών ανισοτήτων, 2018.

ψαλίδα στην ανισότητα της κατανομής εισοδημάτων και η Ε.Ε. αναφέρεται στην αξιοπιστία του συντελεστή Gini. Αυτός μετρά τον αριθμητικό λόγο του 20% των πλουσιότερων νοικοκυριών σε σύγκριση με το 20% των φτωχότερων νοικοκυριών¹⁸¹. Στο ζήτημα της ανισότητας ευκαιριών¹⁸² τονίζεται, πως είναι συνδυασμός των ευκαιριών, των επιλογών και της τύχης, που έχει κάνει ένα άτομο στη ζωή του (!). Είναι σαφές ότι ο παράγοντας τύχη είναι μη μετρήσιμος κι ενδέχεται να περιλαμβάνει ψυχολογικά ή κι ανορθολογικά κριτήρια (π.χ. γνωριμίες, πιέσεις από οικογένεια ή άλλες επαγγελματικές ομάδες κ.ά.).

Ήδη πριν την εισβολή στην Ουκρανία, που στρατιές προσφύγων οδηγήθηκαν κυρίως προς κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, περίπου 84 εκατομμύρια άνθρωποι¹⁸³ στην Ευρώπη ζούσαν ήδη σε συνθήκες πείνας. Ο 1 στους 6 Ευρωπαίους ζει κάτω από το όριο της φτώχειας ενώ 7 εκατομμύρια άνθρωποι ζουν με λιγότερα από 5 ευρώ ημερησίως! Παρότι τα 5 ευρώ συγκριτικά με μία αφρικανική ή μία ασιατική χώρα, μπορεί να φαίνονται μεγάλο ποσό, ωστόσο, το κόστος ζωής στον ευρωπαϊκό χώρο είναι πολύ υψηλό.

Οι μαρξιστές Μπούουλς και Γκίντις θεωρούν αδιανόητο να κατανοούμε τη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος, δίχως την ανάλυση της ταξικής δομής της κοινωνίας¹⁸⁴. Επομένως, και στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού, οι εκπαιδευτικές ανισότητες, έχουν ταξικό χαρακτήρα και προκύπτουν ήδη από την προσχολική ηλικία. Δεν αμφισβητούνται ούτε τερματίζονται με την είσοδο στο σχολικό σύστημα. Κατά τους Χουάρ και Φέχνερ, ο Μαρξ αναγνωρίζει πως «το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας και της κάρπωσης της προϋποθέτει ότι υπάρχουν άτομα, που δεν είναι κάτοχοι περιουσίας. Έτσι, τα ανθρώπινα δικαιώματα του πολίτη αποδεικνύεται από το περιεχόμενό τους, πως είναι το δικαίωμα της εκμετάλλευσης»¹⁸⁵.

Ο νέος μετακαπιταλισμός περιλαμβάνει μία σειρά από εθιμικές επιβιώσεις του παρελθόντος. Έχει νέα προτάγματα κι ασυνέχειες αλλά ενίοτε παραμένει και σε προγενέστερα, πολιτισμικά πρότυπα. Ο δίδυμος πρασινοψηφιακός καπιταλισμός προτάσσει την διεύρυνση της χρήσης των ΑΠΕ, ανεμογεννητριών, ¹⁸⁶φωτοβολταϊκών πάνελ, την αξιοποίηση βιομάζας, γεωθερμίας κ.ά. Εντείνει την αναγκαιότητα υδροηλεκτρικών έργων και προωθεί

¹⁸¹ Ευρωπαϊκή Επιτροπή: Θεματικό ενημερωτικό δελτίο για το ευρωπαϊκό εξάμηνο: Αντιμετώπιση ανισοτήτων, 2017 σελ.3.

¹⁸² Ευρωπαϊκή Επιτροπή: ό.π. σελ.2.

¹⁸³ Ρετινιώτη & Μάντζιου: *Η πρόσβαση των φτωχών και κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων, που ζουν στο κέντρο της Αθήνας, στους τομείς της Υγείας, της Εκπαίδευσης και της Εργασίας*, 2010, σελ.12.

¹⁸⁴ Φραγκουδάκη: *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, 1985, σελ. 160.

¹⁸⁵ Χουάρ & Φέχνερ: *Ο Μαρξ και ο Ένγκελς για την πολιτική*, 1988.

¹⁸⁶ Tanuro: *Green Capitalism: Why it cant work?*, 2013, σελ.15.

τη αξιοποίηση των τεχνολογιών υδρογόνου. Το νεφελώδες της σύγχρονης τεχνολογίας, τα νέα κρυπτονομίσματα δημιουργούν σύγχυση κι απουσία νέου αφηγήματος, λόγω της κυριαρχίας των αλγορίθμων¹⁸⁷. Όμως, παραμένει καπιταλισμός, που, μολονότι χρησιμοποιεί οικολογικά εργαλεία, δεν είναι πράσινος, όπως ευαγγελίζεται. Τα οφέλη του τ' απολαμβάνουν όσοι έχουν την οικονομική ευμάρεια να τ' απολαύσουν.

Ο Ντανιέλ Τανούρο, στο βιβλίο του «*Green Capitalism: Why it can't work?*» αναφέρεται στην αχαλίνωτη παραγωγή με στόχο το κέρδος και στην απεριόριστη συσσώρευση. Θεωρεί πως αυτή είναι η αιτία της οικολογικής και κλιματικής κρίσης. Εξηγεί γιατί ο «Πράσινος Καπιταλισμός» είναι δήθεν οικολογικός Καπιταλισμός κι οποιαδήποτε άλλη ταύτισή του με την οικολογία παραμένει στη σφαίρα της ουτοπίας. Όπως σημειώνει, 3 δις άνθρωποι ζουν σε συνθήκες απόλυτης ένδειας, που προσβάλλουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Δεν έχουν ίδιες συνθήκες πρόσβασης στην εκπαίδευση, στην υγεία, στην ενέργεια, στο νερό, στην διατροφή, στη στέγαση κ.ά.

Σημειώνει πως το 80% της ενέργειας, που εκλύεται, αφορά σε ορυκτά καύσιμα, τα οποία είναι υπεύθυνα για το φαινόμενο του θερμοκηπίου. Υποστηρίζει πως το μεγάλο πρόβλημα του νεοφιλελευθερισμού, που οδηγεί στην Κλιματική Κρίση, είναι καταρχήν η **ανεξέλεγκτη παραγωγικότητα (productivism)**¹⁸⁸, η οποία επί 200 χρόνια δημιούργησε το πρόβλημα. Επιπλέον, σημειώνει πως τα λόμπι των κολοσσών, που προκάλεσαν το πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής, δεν είναι πρόθυμα να πληρώσουν και τον λογαριασμό.

Η υψηλή τεχνολογία παραμένει το νέο σημαντικό πεδίο ανάπτυξης και ανταγωνισμού ανάμεσα στις χώρες κι αφορά από μικροσυσκευές, μέχρι δορυφορικά συστήματα. Ανοίγει νέα πεδία πάνω στη φορολογική νομοθεσία των παγκόσμιων κολοσσών και των ξένων πλατφορμών. Επιπλέον, αναδεικνύει και τις δυνατότητες και τις αδυναμίες των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και νοικοκυριών ν' ανταποκριθούν στη νέου τύπου παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, όπως είναι το ηλεκτρονικό εμπόριο.

Η κινηματογραφική αναπαράσταση της δικτύωσης ως μεταφορά του σύγχρονου φουτουριστικού κόσμου φέρνει στο φως, νέες προβληματικές και διλήμματα βιοηθικής, πάνω στο θέμα των αυτοματοποιημένων συστημάτων. Εγείρει ζητήματα σχετικά με την τεχνητή νοημοσύνη και τ' ανθρωποειδή – ρομπότ. Θέτει νέα ερωτήματα πάνω στον νέο παγκοσμιοποιημένο, ψηφιακό πολιτισμό. Αυτός ο πολιτισμός ανήκει στη σφαίρα της υπερδομής, η οποία κινείται σ' ένα υβριδικό περιβάλλον - ρεαλιστικό και ψηφιακό. Ξεδιπλώνει και

¹⁸⁷ Harari: 21 μαθήματα για τον 21^ο αιώνα, 2018.

¹⁸⁸ Tanuro: ό.π., σελ. 2013, σελ.15.

νέες πτυχές του ψηφιακού φαινομένου, που περιλαμβάνει από τη νόμιμη αγορά εργασίας π.χ. στη μεταποίηση και τον τουρισμό ως τη νόμιμη, βιομηχανία του σεξ, με τη χρήση π.χ. ρομποτικών ανθρωποειδών για σεξουαλική ικανοποίηση¹⁸⁹.

Η πρασινοψηφιακή μετάβαση συνδέεται στη χρονική συγκυρία και με την εξάπλωση μίας υγειονομικής κρίσης, που δημιούργησε και νέα οικονομικά δεδομένα και συρρίκνωσε τα παγκόσμια οικονομικά μεγέθη. Ελάχιστοι κλάδοι έμειναν αρνητικά ανεπηρέαστοι εξαιτίας του Covid-19. Αντίθετα, αυξήθηκε ο πλούτος π.χ. για τον κλάδο της υγείας ή των υπολογιστών, για λόγους τηλεεκπαίδευσης, τηλεργασίας κ.ο.κ.

Ειδικότερα, οι κλάδοι που επηρεάστηκαν περισσότερο παγκοσμίως λόγω της πανδημίας Covid-19 ήταν: οι αεροπορικές εταιρείες¹⁹⁰ κι οι εγκαταστάσεις αναψυχής, δηλαδή τουριστικές μονάδες, κέντρα διασκέδασης, μπαρ κ.ά. Επίσης, οι γεωτρήσεις πετρελαίου κι αερίου (λόγω της μείωσης των μεταφορών), τ' ανταλλακτικά κι ο κλάδος εξοπλισμού αυτοκινήτων και τα εστιατόρια. Κατά την ίδια έρευνα της S&P Global Market Intelligence λιγότερο επηρεάστηκαν βιομηχανίες, που ασχολούνται με εξειδικευμένα προϊόντα κι εταιρείες ασφάλισης.

Η πίεση ήταν τέτοια την περίοδο της πανδημίας Covid-19 που υπήρξαν πτωχεύσεις σε 226 κολοσσούς. Οι πτωχεύσεις ήταν αυξημένες κατά 91% σε παγκόσμιες πολυεθνικές εταιρείες, σε σύγκριση με το 2019. Παρά ταύτα υπήρξαν οι δισεκατομμυριούχοι, οι οποίοι είδαν τα κέρδη τους να εκτοξεύονται, όπως ο Τζεφ Μπέζος, που θεωρήθηκε ως ο πιο πλούσιος άνθρωπος του πλανήτη με κέρδη άνω των 200 δις δολαρίων¹⁹¹.

Στον αντίποδα, η Παγκόσμια Τράπεζα εκτίμησε ότι για πρώτη φορά σε περίοδο 20 ετών, το ποσοστό φτώχειας το 2020 αυξήθηκε. Με λιγότερα από 2 δολάρια την ημέρα έμειναν 97 εκατομμύρια άνθρωποι ενώ και τα μεσαία στρώματα πιέστηκαν. Μόνο από τον Απρίλιο έως τον Ιούνιο του 2020, σύμφωνα με την Παγκόσμια Τράπεζα χάθηκαν 400¹⁹² εκατομμύρια θέσεις εργασίας παγκοσμίως. Οι κλάδοι, που επλήγησαν περισσότερο ήταν οι αερομεταφορές, ο τουρισμός/εστίαση και η διασκέδαση, που πρωταγωνίστησαν στην κατακόρυφη πτώση εσόδων και στη μείωση της απασχόλησης.

¹⁸⁹ Δρακόπουλος: Τα ρομπότ του σεξ έρχονται, αλλά πρέπει να τεθούν όρια στη χρήση τους, προειδοποιούν ειδικοί, 2017.

¹⁹⁰ Haydon & Kumar: *“Industries Most and Least Impacted by Covid-19 from probability of default perspective September 2020 Update”*, 2020.

¹⁹¹ Μαντικίδης: Έκρηξη του παγκόσμιου πλούτου στα 400 τρις δολάρια παρά την Covid-19, 2020, σελ. 8, 10 & 12.

¹⁹² Naftemporiki: Ποιοι κλάδοι θα επιβιώσουν από την πανδημία, 2020.

Η επιδημία Covid-19 υπήρξε καταστροφική για δεκάδες επαγγέλματα. Στον πάτο της κοινωνικής πυραμίδας και σ' αυτό το στάδιο εξέλιξης του δίδυμου καπιταλισμού, εξακολουθεί να παραμένει το λούμπεν προλεταριάτο, το οποίο δεν έχει κατά κανόνα ταξική συνείδηση. Ίσα – ίσα εξακολουθεί να είναι στο περιθώριο της κοινωνίας. Το γεγονός αυτό συντελεί στην έλλειψη και πολιτικής συνείδησης¹⁹³ και στην πρόσδεση ακόμη και στο άρμα φασιστικών μορφωμάτων. Πρόκειται για φασιστικές ομάδες ή κόμματα, που είχαν εξοβελιστεί στην κοινωνική συνείδηση των Ευρωπαίων πολιτών μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο με την νίκη κατά του ναζισμού – φασισμού. Όμως, εστίες τους παραμένουν ενεργές και θέλουν να εκφραστούν είτε ως κοινοβουλευτικά ή ως παρακρατικά στοιχεία: Χρυσή Αυγή, Τάγμα του Αζόφ κ.ά.

Η ποικιλομορφία παραδειγμάτων στο στάδιο του Πρασινοψηφιακού καπιταλισμού είναι προφανής και σχετίζεται με το φύλο. Οι γυναίκες εξακολουθούν να φορούν μπούργκα, να πληρώνονται ελάχιστα, να υφίσταται κλειτοριδεκτομή, να υφίστανται βία και κακοποίηση, ακόμη και βίαιο θάνατο και να είναι μαζί με τα παιδιά τα μεγαλύτερα θύματα στο δουλεμπόριο ανθρώπων. Εξακολουθούν να βιάζονται, να δολοφονούνται ακόμη και σε δυτικές ανεπτυγμένες, βιομηχανικά κοινωνίες, όπως των ΗΠΑ. Την ίδια στιγμή γυναίκες γίνονται ιδιοκτήτριες επιχειρήσεων, αναλαμβάνουν διευθυντικές θέσεις, γίνονται αρχηγοί κομμάτων, πρωθυπουργοί, βασίλισσες ή και Πρόεδροι της Δημοκρατίας.

Αυτή η πολυσχιδία κι η ρευστότητα αντιφατικών παραδειγμάτων, π.χ. εκλογή έγχρωμου Προέδρου των ΗΠΑ ή έγχρωμης αντιπροέδρου των ΗΠΑ, με έντονους συμβολισμούς αλλά όχι πάντα ουσιαστικό περιεχόμενο, είναι εντονότατη, ειδικά κατά τη Δ' Βιομηχανική Επανάσταση ή επανάσταση του Διαδικτύου. Μια εποχή, που χαρακτηρίζεται από νεοφιλελεύθερο μοντέλο, που βασίζεται περισσότερο στην εικόνα, από την ουσία.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας έδειξε πως περίπου 1 δις άνθρωποι¹⁹⁴ συνολικά δεν είχαν την παραμικρή πρόσβαση στην ηλεκτρική ενέργεια. Κατά τον Γιάννη Μανιάτη, 800.000.000¹⁹⁵ κάτοικοι της Αφρικής και της Ινδίας δεν διέθεταν τουλάχιστον έως το 2020, ηλεκτρικό ρεύμα.

¹⁹³ Ρίζος: Myth Bustin frog: Τρεις μύθοι για τους ψηφοφόρους της Χρυσής Αυγής, 2014. Η Χρυσή Αυγή ως ναζιστικό κόμμα, που βγήκε στη συνέχεια εκτός νόμου, για δολοφονίες ανθρώπων, σύμφωνα με δημοσκόπηση των εταιρειών Kara Research και GPO είχε το υψηλότερο ποσοστό μεταξύ των αγροτών, που έφτανε στο 16,5% και των ανέργων στο 10,8%, αν κι ένα 10,1% δεν δήλωσε επάγγελμα. Χαμηλότατη διείσδυση είχε μεταξύ των νοικοκυρών, μόλις 6,2%. Κατά τη δημοσκόπηση της GPO, που συνέβη τον Οκτώβριο του 2013, μόλις 7 στους 100 ψηφοφόρους της Χ.Α. είχε υψηλό μορφωτικό επίπεδο.

¹⁹⁴ Badger Emily: Where a billion people still live without electricity, 2013.

¹⁹⁵ Μανιάτης: «Ενεργειακή ασφάλεια, Υδρογονάνθρακες και Αγωγοί – Ευρωπαϊκές και Εθνικές Διαστάσεις» στον συλλογικό τόμο «Mare Nostrum: Μετατοπίσεις ισχύος στον Γεωπολιτικό

Στον ψηφιακό τομέα, υφίσταται το ζήτημα των «Ψηφιακών Ερήμων»¹⁹⁶, δηλαδή των περιοχών, που δεν είχαν γρήγορη σύνδεση ή είχαν προβλήματα ευρυζωνικότητας. Χαρακτηριστικό είναι πως οι σταθερές ταχύτητες λήψης ευρυζωνικότητας στις αγροτικές περιοχές¹⁹⁷ είναι ακόμη και 50% κάτω σε σχέση με τις πόλεις και στην Ευρώπη και στις χώρες του G-20.

Το ψηφιακό χάσμα¹⁹⁸, που αφορά στην άγνοια ή στην ελάχιστη γνώση των δικτύων εκτείνεται από τα παιδιά και τις γυναίκες (χάσμα φύλου), μέχρι τους υπερήλικες, που μπορεί να διαθέτουν ή όχι ψηφιακές δεξιότητες (χάσμα γενεών). Κοντά στον πάλαι ποτέ παραδοσιακό αναλφαβητισμό προστίθεται πλέον ο ψηφιακός αναλφαβητισμός ή ψηφιακό χάσμα (digital literacy/digital divide)¹⁹⁹. Η UNESCO σημειώνει πως η κρίση του Covid-19 έχει διαταράξει και μεγεθύνει τις εκπαιδευτικές ανισότητες. Ειδικότερα, έχει διαταράξει τον χώρο της εκπαίδευσης επηρεάζοντας δυσανάλογα 773 εκατομμύρια κατοίκους του πλανήτη²⁰⁰.

Από την άλλη πλευρά, η ψηφιακή τεχνολογία δημιουργεί νέα κοινωνική κινητικότητα. Κατά τον Σύνδεσμο Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων, η χώρα με το πιο γρήγορο ιντερνέτ για την κινητή τηλεφωνία στον πλανήτη με μέση ταχύτητα για κατέβασμα δεδομένων τα 138,38 Mbps, είναι τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, σύμφωνα με την κατάταξη της εταιρείας OOKLA. Ακολουθεί η Νορβηγία με 119,12 Mbps, η Νότια Κορέα με 108, 26 Mbps, η Κίνα με 104,44 Mbps και το Κατάρ με 104,30 Mbps. Ακολουθούν στην πρώτη δεκάδα, η Ολλανδία, η Σαουδική Αραβία, η Βουλγαρία, η Δανία και το Κουβέιτ για τα πιο γρήγορα δίκτυα για την κινητή τηλεφωνία²⁰¹.

Η αντίληψη που καλλιεργήθηκε σε προηγούμενες δεκαετίες από τον Φουκογιάμα περί του τέλους²⁰² απέχει πόρρω από την πραγματικότητα. Η κυριαρχία του καπιταλισμού στο παγκόσμιο στερέωμα είναι προφανής. Όμως, δεν λαμβάνονται υπόψη κι οι μετασοσιαλιστικές κοινωνίες, όπως της Ρωσίας ή της Κίνας, που παρά τις φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις, εξακολουθούν ν' ασπάζονται τον ενεργό, κεντρικό ρόλο του κράτους σε όλες τις διαδικασίες, παραγωγικές και μη.

χάρτη της Μεσογείου. Γεωπολιτικές και γεωοικονομικές προκλήσεις», Επιμ. Σωτήρης Ντάλης, 2020, σελ.371.

¹⁹⁶ Macdonald, Marshalian and Caldas “Researching digital deserts – extending access to broadband has never been so important, 2022.

¹⁹⁷ Macdonald, Marshalian and Caldas, ό.π., 2022.

¹⁹⁸ Ελαφρός: οι ψηφιακές ανισότητες και τα χάσματα γενεών, αμοιβών, 2020.

¹⁹⁹ Buckingham: Defining digital literacy, 2006-16.

²⁰⁰ UNESCO: International Literacy Day 2021, 2021.

²⁰¹ Φραγκούλη: «31^η η Ελλάδα μεταξύ 138 χωρών στις ταχύτητες mobile internet», 2022.

²⁰² Fukuyama: Το τέλος της ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος, 1992.

Σε κάθε περίπτωση, η μαρξιστική προσέγγιση υπογραμμίζει την ανισοκατανομή της χρήσης φυσικών πόρων, μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Θεωρεί πως η ανισοκατανομή πόρων προς την ικανοποίηση του κεφαλαίου ενδυναμώνει τελικά το φαινόμενο της κλιματικής κρίσης.

Στον αντίποδα, παρατηρείται μέχρι σήμερα το φαινόμενο της άρνησης της κλιματικής αλλαγής, ακόμη κι ατόμων, που υπηρέτησαν σε καίριες θέσεις, όπως συνέβη π.χ. με την περίπτωση του Στίβεν Μπάνον²⁰³, συμβούλου του άλλοτε, Αμερικανού Προέδρου, Ντόναλντ Τραμπ.

Ο Μπιλ Γκέιτς, ιδρυτής της Microsoft στο βιβλίο του «Πως ν' αποφύγουμε μία κλιματική καταστροφή» αναφέρει ότι χρησιμοποιεί ιδιωτικό ελικόπτερο για τις μετακινήσεις του. Επισημαίνει ότι θα χρησιμοποιεί στο εξής βιοκαύσιμα. Επιπλέον, μιλά για περιορισμό ή και κατάργηση των δραστηριοτήτων του ιδίου και των επιχειρήσεων του, που έχουν σημαντικό περιβαλλοντικό αποτύπωμα. Υπάρχουν, όμως, και πηγές βιοκαυσίμων, που, εάν δεν αφορούν υπολείμματα, παρακρατούν αγροτική γη. Χωράφια, δηλαδή που θα μπορούσαν ν' αξιοποιηθούν για την παραγωγή τροφής.

Ο Μπιλ Γκέιτς υπογραμμίζει ότι κατέληξε να σκέφτεται την κλιματική αλλαγή λόγω της ενεργειακής φτώχειας, που αντίκρισε στις αρχές της δεκαετίας του 2000 στο Λάγος²⁰⁴ της Νιγηρίας. Οι άνθρωποι έκαιγαν ξύλα, για να ζεσταθούν και να φάνε. Αυτό συμβαίνει μέχρι σήμερα συμπληρωματικά σε χωριά της επαρχίας της Ελλάδας (π.χ. για ψήσιμο πίτας). Σε απομακρυσμένα χωριά, μάλιστα, οι γυναίκες εξακολουθούσαν να μαζεύουν ξύλα, για να μαγειρέψουν ενώ τα παιδιά διάβαζαν, υπό το φως των κεριών ως τη δεκαετία του '80.

Ο Γκέιτς υποστηρίζει πως 51 δισεκατομμύρια τόνοι αερίων του θερμοκηπίου εκπέμπονται κάθε χρόνο (κατά το μάλλον ή ήτον), πριν την πανδημία. Η εικόνα δεν είναι παντού ίδια κι εξαρτάται κι από το γεωγραφικό ανάγλυφο, τις τοπικές συνθήκες και την ανάπτυξη και τις ανθρώπινες παρεμβάσεις. Κατά τον Πολάνι²⁰⁵ υπάρχουν τρία στάδια στη διαδικασία αποξένωσης του ανθρώπου από την γη, την περίοδο ανάπτυξης του Καπιταλισμού:

²⁰³ Περπιράκη: Οικοσέξουαλς: Οι οικολόγοι , που κάνουν σεξ με την Γη για να τη σώσουν είναι η είδηση του μήνα, 2016. Ο Στίβεν Μπάνον ήταν σύμβουλος του Αμερικανού Προέδρου, Ντόναλντ Τραμπ κι αρνητής της κλιματικής κρίσης.

²⁰⁴ Gates: «Πώς να αποφύγουμε μία κλιματική καταστροφή;», 2021. [Στο βιβλίο αναφέρεται το Λάγος αλλά στα ελληνικά αποδίδεται καλύτερα ως Λάγος].

²⁰⁵ Δημητρίου – Κοτσώνη: ό.π. 2005.

A. Εμπορευματοποίηση της Γης

B. Εντατικοποίηση της παραγωγής τροφίμων κι οργανικών πρώτων υλών

Επέκταση του συστήματος παραγωγής πλεονάσματος στις αποικίες της Δύσης

Είναι σαφές ότι το πρόβλημα της Κλιματικής Κρίσης σκοντάφτει σε ομάδες συμφερόντων: Υπερνοσηματοδοτείται ή υπονοσηματοδοτείται από επιστημονικούς κύκλους. Υπερσημασιολογείται από φιλοπεριβαλλοντικές οργανώσεις. Υπονοσηματοδοτείται από επιχειρηματικές ή άλλες κι αρνητές, που μπορεί να συνδέονται με πετρελαϊκά, πράσινα ή άλλου τύπου συμφέροντα κ.ά.. Εξ ου και το πρόβλημα καταστροφής των φυσικών πόρων για λόγους βιομηχανικής ανάπτυξης, αναγνωρίστηκε μόλις το 1968 με τη Συνάντηση του Club της Ρώμης (Λέσχης της Ρώμης)²⁰⁶.

Η άλλοτε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ)- σημερινή Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.) - που ξεκίνησε να λειτουργεί το 1957 ήδη το 1967 νομοθέτησε την εισαγωγή προτύπων για τα χημικά προϊόντα D67/548²⁰⁷. Όμως, κι εντός της Ευρώπης δεν ακολούθησαν όλοι εξ αρχής την οικολογική γραμμή για το περιβάλλον, όπως π.χ. οι σκανδιναβικές χώρες.

Το 1972 διοργανώθηκε η πρώτη Ευρωπαϊκή Διάσκεψη για το Περιβάλλον²⁰⁸. Το 1973-6²⁰⁹ σχεδιάστηκε το πρώτο περιβαλλοντικό πρόγραμμα της Κοινότητας. Το ατύχημα στο Σεβέζο στην Ιταλία²¹⁰, το δυστύχημα στο Τσέρνομπιλ της Ουκρανίας²¹¹, οι επικίνδυνες απορρίψεις στο Χίνκλεϊ της

²⁰⁶ Δημητρίου – Κοτσώνη: «Η διαμεσολάβηση της κουλτούρας», 2005, 86-87.

²⁰⁷ Θεοχάρη: «Η περιβαλλοντική πολιτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση, 2005, σελ. 127, στο συλλογικό βιβλίο: «Περιβάλλον και Κοινωνία. Μύθοι και Πραγματικότητα».

²⁰⁸ Θεοχάρη: ό.π. σελ. 128.

²⁰⁹ Θεοχάρη: ό.π., σελ. 128.

²¹⁰ Kathimerini: Σεβέζο: Η «κόλαση» έγινε 25 χρόνων, 2021.

²¹¹ Naftemporiki: Ουκρανία: 35 χρόνια από το δυστύχημα του Τσέρνομπιλ, 2021.

Καλιφόρνια²¹² εξασθενούς χρωμίου, που προκάλεσαν αλληπάλληλα περιστατικά καρκίνου, η διαρροή του πλοίου, Έξον Βαλντέζ²¹³ ταρακούνησαν την κοινή γνώμη. Υπήρξαν αλληπάλληλες διαρροές ραδιενέργειας από το πυρηνικό εργοστάσιο του Κοζλοντούι της Βουλγαρίας²¹⁴. Υπήρξε η βύθιση της πλατφόρμας πετρελαίου στον Κόλπο του Μεξικού ως αποτέλεσμα του τυφώνα «Ιβάν»²¹⁵. Συνέβη το πυρηνικό δυστύχημα στη Φουκοσίμα²¹⁶ της Ιαπωνίας κ.ά.

Ειδικότερα, η αυστηροποίηση των μέτρων συνέβη στον ευρωπαϊκό χώρο μετά την έκρηξη και τη διαρροή διοξίνης στη μικρή ιταλική πόλη, Σεβέζο. Αυτή η κατάσταση το 1976 οδήγησε στην ιστορική οδηγία D82/501²¹⁷. Δεν είναι τυχαίο ότι το 1980 ιδρύεται το κόμμα των Πράσινων στη Γερμανία²¹⁸. Μόλις 3 χρόνια αργότερα αποκτά 28 έδρες στη Βουλή δείχνοντας το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης για το περιβάλλον, κι αποκτώντας σημαντική πολιτική ισχύ.

Η αφύπνιση σ' άλλα μέρη της Ευρώπης για το πρόβλημα της μόλυνσης του φυσικού περιβάλλοντος θα συμβεί μετά τη μεγάλη οικολογική καταστροφή απ' την πυρηνική έκρηξη στο Τσέρνομπιλ, το 1986. Το ατύχημα στη φαρμακοβιομηχανία Σαντόζ²¹⁹ την ίδια χρονιά θα σταθεί αιτία, για να χυθούν 30 τόνοι χημικών στον ευρωπαϊκό ποταμό Ρήνο.

Ο Ρήνος, ο οποίος έχει υποστεί αλληπάλληλα πλήγματα λόγω βιομηχανικών δραστηριοτήτων ήδη από το 19^ο αιώνα – ενόσω τμήματά του ανήκουν στην Πρωσία -κοκκινίζει στη Βασιλεία της Ελβετίας. Το περιστατικό συμβαίνει στην 3^η μεγαλύτερη πόλη της Ελβετίας, μετά τη Ζυρίχη και τη Γενεύη. Κατά τους: Χάρπερ και Χόουκγουρθ²²⁰, η αναζήτηση του όρου «βιοποικιλότητα» εμφανίστηκε με μόλις 4 τίτλους σε ηλεκτρονικές βιβλιοθήκες το 1988. Αντίθετα, όπως σημειώνουν, μέσα σε 6 χρόνια υπήρχαν 921 τίτλοι και τον Απρίλιο του 2003 ανέρχονταν σε 9.360 δείχνοντας και το επιστημονικό ενδιαφέρον.

Αποφασιστικής σημασίας, όμως, θα είναι η παγκόσμια **Διάσκεψη του Ρίο ντε Τζανέιρο**, το 1992²²¹, που θα δρομολογήσει εξελίξεις κι αλλαγές, προς τη

²¹² Σαλτού: «Με σόκαρε ο Ασωπός», 2007.

²¹³ CNN Greece: Exxon Valdez: 30 χρόνια από την ασύλληπτη περιβαλλοντική καταστροφή, τι έχουμε διδαχθεί, 2019.

²¹⁴ Σταμάτη: Ο εφιάλτης του Κοζλοντούι, 1998.

²¹⁵ Αγγελίνη: Περιβαλλοντική καταστροφή: Επί 14 χρόνια χύνεται πετρέλαιο στον Κόλπο του Μεξικού, 2018.

²¹⁶ Nafteproiki: Φουκοσίμα: Η Ιαπωνία εγκρίνει την απόρριψη του μολυσμένου νερού στη θάλασσα, 2021.

²¹⁷ Θεοχάρη: ό.π., σελ. 128

²¹⁸ Χίλε/Επιμ. Γεωργακόπουλος: Γιατί οι Γερμανοί Πράσινοι είναι τόσο Δημοφιλείς; 2019.

²¹⁹ Θεοχάρη: ό.π., σελ. 128

²²⁰ Τρουμπής: «Η θολή προοπτική της Θεωρητικής Ενοποίησης», 2005, σελ.113, στο συλλογικό βιβλίο: «Περιβάλλον και Κοινωνία. Μύθοι και Πραγματικότητα».

²²¹ Θεοχάρη: ό.π., σελ. 128.

βελτίωση του φυσικού περιβάλλοντος. Αυτές με τη σειρά τους θα δρομολογήσουν τη δίδυμη μετάβαση του καπιταλισμού, σε πράσινο και ψηφιακό. Το 1993 δημιουργείται η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Περιβάλλοντος, για ν' ακολουθήσει στην Πράγα, η Πανευρωπαϊκή Διάσκεψη για το Περιβάλλον. Μόλις τον Δεκέμβριο του 1997 θα εγκριθεί ως παγκόσμια συμφωνία το **Πρωτόκολλο του Κιότο**²²² – Σύμβαση των Ενωμένων Εθνών, η οποία τίθεται σε ισχύ, 7 χρόνια αργότερα.

Η έκθεση Νίκολας Στερν το 2007 αποτέλεσε ηχηρό καμπανάκι στο παγκόσμιο πολιτικό κι επιχειρηματικό στερέωμα. Υπογράμμισε τις ασύμφορες συνέπειες, που θα έχει η κλιματική αλλαγή στην παραγωγή και την οικονομία των χωρών και κυρίως των μεγάλων επιχειρήσεων. Ο Δρ. Ν. Στερν, που του ανατέθηκε η σχετική έκθεση το 2005, εξήγησε επιστημονικά, πως τυχόν αύξηση της τάξης των 3-10 βαθμών Κελσίου²²³ της θερμοκρασίας της γης σε σχέση με την προβιομηχανική περίοδο ως το 2100, θα σήμαινε αβιοτικές συνθήκες για τον άνθρωπο, με τραγικές κοινωνικο-οικονομικές συνέπειες για τη ζωή του, για τα νοικοκυριά, τις επιχειρήσεις και τις οικονομίες των χωρών. Οι συνέπειες αυτές, όπως έδειξε, αναμένεται να επηρεάσουν ακόμη και τη χωρικότητα παράκτιων ή νησιωτικών κρατών, λόγω διαβρώσεων, μείωσης ή αλλαγής της υφής του εδάφους κ.ά. και θα δρομολογήσουν αλληπάλληλα κύματα κλιματικών προσφύγων.

Έτσι, καθοριστικής σημασίας είναι η **Συμφωνία του Παρισιού**²²⁴, που τέθηκε σε ισχύ το 2016. Έθεσε ως βραχυπρόθεσμο στόχο τον μετριασμό των φαινομένων, που οδηγούν στην κλιματική αλλαγή κι ως μεσο-μακρόπροθεσμο στόχο τη διατήρηση της αύξησης της θερμοκρασίας της γης, σε προβιομηχανικά επίπεδα.

Η Συμφωνία του Παρισιού μετά το Πρωτόκολλο του Κιότο θα είναι όντως μία ουσιαστική απάντηση απέναντι στην περιβαλλοντική κρίση. Μεταξύ 2000 -2016, σύμφωνα με στοιχεία του Κέντρου Επιστήμης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Ε.Ε. κατόρθωσε παρά την αύξηση παραγωγής ενέργειας, να μειώσει τους ρύπους της, κατά 6%²²⁵ ενώ η ανάπτυξη των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας ανήλθε στο +90%.

Οι μεγαλύτερες μειώσεις ρύπων παρατηρήθηκαν σε: Ελλάδα²²⁶, Σουηδία, Ηνωμένο Βασίλειο, Τσεχία, Ιταλία, Πορτογαλία και Βέλγιο. Βεβαίως, από το

²²² EUR-LEX. Γλωσσάρι για τις συνόψεις. Πρωτόκολλο του Κιότο. χ.χ.

²²³ Stern: Economics of Climate change. Κεφάλαιο 3. «Climate Change. Our Approach», 2007, σελ.2.

²²⁴ EUR-LEX. Γλωσσάρι για τις συνόψεις. Συμφωνία του Παρισιού, χ.χ.

²²⁵ European Commission: New database to monitor national energy use and CO₂ emissions, 2019.

²²⁶ European Commission: ό.π., 2019.

2009 κι έπειτα η Ελλάδα αντιμετώπισε αλληπάλληλα προβλήματα λόγω της αύξησης της κοινωνικής φτώχειας, της ανεργίας και της ενεργειακής φτώχειας. Η ελληνική πολιτική ηγεσία του υπουργείου Περιβάλλοντος προώθησε δράσεις για τη μείωση της ενεργειακής φτώχειας και της ανθρωπιστικής κρίσης μέσα από το Πρόγραμμα «Εξοικονομώ Κατ' Οίκον» και προχώρησε και σε επιδοματικές πολιτικές για να μειώσει το πρόβλημα. Όμως, οι κοινοτικοί πόροι παρέμειναν λίγοι συγκριτικά με την ένταση του προβλήματος.

Κορυφαία, μετά την Συμφωνία του Παρισιού, θα είναι τελικά η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία²²⁷ – γνωστή ως Green Deal. Με πακέτο πόρων ύψους 72 δις ευρώ συνυπολογίστηκε, πως θα ξεπεράσουν λόγω μόχλευσης στην Ελλάδα οι πόροι σε συνδυασμό με ιδιωτικά κεφάλαια τα 110 δις ευρώ. Κατά την Τράπεζα της Ελλάδας, η Ευρωπαϊκή Ένωση κατόρθωσε να μειώσει την τελευταία 20ετία τις εκπομπές αερίων CO₂ κατά 28%²²⁸ και πλέον δεσμεύεται το 2050 να είναι η πρώτη κλιματικά ουδέτερη ήπειρος, αν κι η υπόθεση της ρωσικής εισβολής, φάνηκε να δημιουργεί νέα ενεργειακά δεδομένα.

Ο ενεργειακός ευρωπαϊκός στόχος πριν την εισβολή είχε αναθεωρηθεί προς τα πάνω με στόχο την ταχύτερη μείωση των ρύπων ως το 2030 κατά 55%²²⁹. Η κινητοποίηση πόρων για πράσινες δράσεις κοντά στο 1 τρις για ολόκληρη την Ευρώπη, αφορούσαν κατά 672,5 δις κοινοτική συμμετοχή στο πλαίσιο του προϋπολογισμού για την ανάκαμψη 2021-28 και Next Generation EU (NGEU). Πρόκειται για πόρους, που συνδέονται με «ανάρρωση» της οικονομίας από την πανδημία Covid-19 και πρόγραμμα πράσινων επενδύσεων και μεταρρυθμίσεων.

Κατά την πανδημία Covid-19²³⁰, κι ειδικά στο πρώτο λουκέτο, κρατικών δομών κι ιδιωτικών επιχειρήσεων, υπήρξε μείωση των ατμοσφαιρικών ρύπων. Με την επιστροφή, εν μέρει, στην προ Covid-19 κανονικότητα, η μείωση ρύπων αποδείχτηκε προσωρινή. Ενίοτε δημιουργήθηκαν και περισσότερα προβλήματα λόγω της μαζικής χρήσης αυτοκινήτων και της φοβίας για χρήση των μέσων μαζικής μεταφοράς, λόγω του συνωστισμού, που διευκολύνει τη διασπορά του ιού²³¹. Η μείωση των ρύπων, σύμφωνα με τον Μπιλ Γκέιτς, κυμάνθηκε στην αρχή της υγειονομικής κρίσης, σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα, δηλαδή πολύ πιο κάτω από το προσδοκώμενο. Κατά τον Γκέιτς, οι ρύποι μειώθηκαν μόνο κατά 5%.

²²⁷ Μανιάτης: Πράσινη Ανάπτυξη: η απάντηση στην περιβαλλοντική κρίση, 2020.

²²⁸ Τράπεζα της Ελλάδας: «Κλαδική Μελέτη: Πράσινη Ενέργεια», Δεκέμβριος 2021, σ. 2.

²²⁹ European Commission: Investing in a green future χ.χ.

²³⁰ Δημητρίου: Μεταπτυχιακή Διατριβή: «Η επίδραση περιοριστικών μέτρων λόγω μίας πανδημίας πάνω σε διάφορους περιβαλλοντικούς δείκτες σε μία περιοχή, 2021.

²³¹ URBACT/European Union, European Regional Development Fund: Πως επηρεάζει ο Covid-19 τις αστικές συγκοινωνίες, 2020.

Από τα περίπου 51 δις διοξειδίου του άνθρακα, που παράγει η ανθρωπότητα περιορίστηκε δηλαδή σε ρύπους της τάξης των 48-49 δις²³².

Ο Έλληνας καθηγητής, πρώην υπουργός και κεντρικός τραπεζίτης, Γιάννης Στουρνάρας θεώρησε ότι η μείωση του CO₂ ανήλθε σε επίπεδα 4-7%, αλλά και πάλι είναι μακριά από τον ευρωπαϊκό περιβαλλοντικό στόχο²³³. Η μείωση βέβαια των μεταφορών δεν ήταν παντού κοινή ούτε διήρκεσε το ίδιο διάστημα. Έτσι, το ζήτημα της Κλιματικής Κρίσης βιώνεται διαφορετικά ανάλογα με την κάθε κοινωνική τάξη, το κοινωνικό στρώμα, τις ιδεολογικές καταβολές και την κάθε επαγγελματική κατηγορία. Έχει σαφώς και πολιτική - κρατική χροιά, διότι συνδέεται την περίοδο της πανδημίας με, τα κατά τόπους, μέτρα που ελήφθησαν. Σχετίζεται, επίσης, και με το θέμα της μνήμης, δημόσιας και ιδιωτικής και τον πολιτισμό. Δεκάδες μνημεία, φυσικά και τεχνητά αλλά κι άυλες πρακτικές, κινδυνεύουν με αφανισμό ή μερική καταστροφή.

Η έννοια της μνήμης δεν είναι βέβαια μόνο συλλογικό αγαθό αλλά ενίοτε είναι απόρροια προσωπικών, οικογενειακών, φιλικών, επαγγελματικών ή συνδικαλιστικών προσλαμβανουσών παραστάσεων αλλά κι ιδεολογικο-πολιτικών προσεγγίσεων. Επομένως, οι άνθρωποι, που χάνουν ένα κομμάτι της Γης, των αξιοθέατων φυσικών καλλονών, των κτηρίων, των πολιτιστικών μνημείων τους²³⁴ λόγω των ακραίων καιρικών φαινομένων ή της αύξησης της θερμοκρασίας της γης, εκτός από την ψυχολογική πίεση, που υφίστανται, αφήνουν πίσω τους, ένα κομμάτι της ιστορίας, μέσα από την οπτική της ατομικής και της συλλογικής μνήμης.

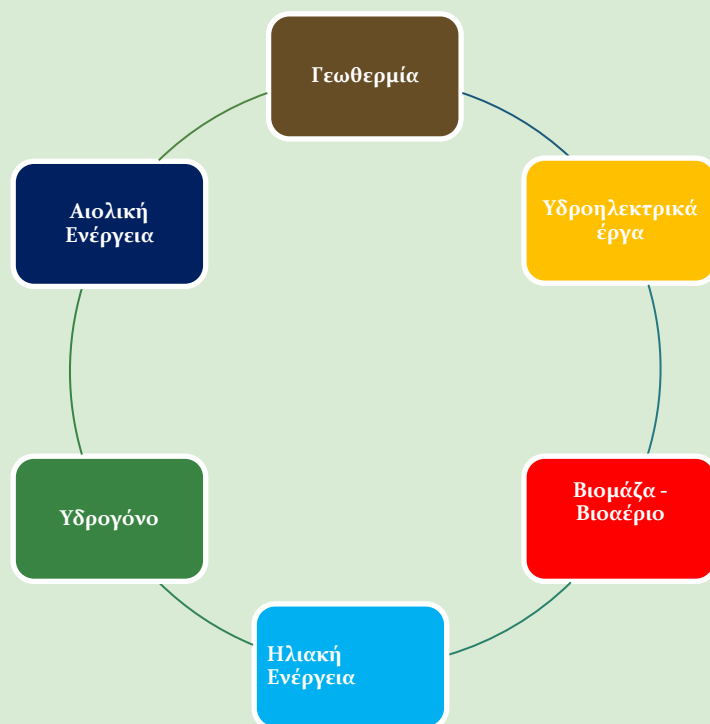
Διατυπώνουν ταυτόχρονα και το χάσμα μεταξύ των γενεών, που μαθαίνουν για την ιστορία τους, όχι πλέον από μία ρεαλιστική απεικόνιση ή βίωμα (π.χ. βόλτα στο άλλοτε όρθιο γεφύρι της Πλάκας στην Άρτα) αλλά μέσα από αφηγήσεις ή μιντιακά μέσα. Οι ρεαλιστικές απεικονίσεις μπορούν να συνδεθούν με ανακαινίσεις ή με σύγχρονες κατασκευές κι υλικά, που προσομοιάζουν αλλά προφανώς δεν αφορούν στην αρχική κατασκευή ενός έργου. Ενίοτε, δηλαδή λείπουν οι λεπτές αποχρώσεις, οι λεπτομέρειες, που διατυπώνονται. Λεπτομέρειες, που υπερβαίνουν τον πολιτισμό της εικόνας με νόρμες, που δεν είναι απόλυτα κανονιστικές αλλά έχουν αισθητικό και ψυχολογικό αποτέλεσμα ή ακόμη κι ατέλειες (π.χ. πέτρες με βρύα σ' ένα γεφύρι). Έτσι, κοντά στο ολοκληρωμένο έργο οι φυσικές ατέλειες ή η

²³² Gates: Πως ν' αποφύγουμε μία κλιματική καταστροφή, 2021.

²³³ Στουρνάρας: Ομιλία στο ΠΜΣ: Κλιματική Κρίση, Ψηφιακές Τεχνολογίες κι Επικοινωνία με θέμα: Η Κλιματική Κρίση και η Πράσινη Ανάκαμψη, 2020.

²³⁴ Σερεμετάκη: Αναγνωρίζοντας το καθημερινό, σελ.104-105. 2018. Η Σερεμετάκη αναφέρεται στις καταστροφές των μνημείων αλλά και στο θέμα της μνήμης.

αποτύπωση της φθοράς του χρόνου, δίνουν την ολοκληρωμένη, ιστορική εικόνα κι αντίληψη για το φυσικό περιβάλλον μέσα από τον αισθητηριακό πολιτισμό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο

ΤΑ ΚΥΡΙΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΠΡΑΣΙΝΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Θεμέλιος λίθος για την αλλαγή πλεύσης προς πιο πράσινες μορφές ανάπτυξης στις αρχές της δεκαετίας του '70, επισημαίνει η καθηγήτρια Κοινωνιολογίας του Περιβάλλοντος, Μαρία Κούση, ήταν η συνάντηση της Λέσχης της Ρώμης (Κλαμπ της Ρώμης). Τότε αναγνωρίστηκε από τον ΟΗΕ η

αμφίδρομη σχέση ανάπτυξης και περιβάλλοντος. Αναγνωρίστηκε δηλαδή ότι κι η έλλειψη ανάπτυξης μπορεί επίσης, να έχει δυσμενείς επιπτώσεις για το περιβάλλον και τον άνθρωπο. Επιπλέον, πως η έλλειψη στέγης κι αποχέτευσης συμβάλλει στην εξάπλωση ασθενειών²³⁵.

Η Μ. Κούση αναφέρει πως αυτή η εξέλιξη οδήγησε την επιστημονική σκέψη στη διατύπωση κι εφαρμογή της έννοιας του «**Οικοαναπτυξιακού Μοντέλου**» (ecodevelopment), που έδωσε ώθηση σε έργα με οικολογικά κριτήρια. Καθώς, όμως, ήταν φτιαγμένη εκ των άνω προς τα κάτω συναντούσε αντιδράσεις. Στα τέλη της δεκαετίας του '80 μία νέα προσέγγιση αφορούσε στην «**Υποστηρίξιμη Ανάπτυξη**» (Sustainable Development)²³⁶ ή κατά άλλους «**Βιώσιμη Ανάπτυξη**», η οποία οδήγησε στην επιλογή έργων ανάπτυξης από κάτω προς άνω ώστε να συναινούν σε μεγάλο βαθμό κι οι τοπικές κοινωνίες.

Το γεγονός αυτό έβαλε στο τραπέζι την, εν μέρει, αποδοχή και τη συμμετοχή της κοινωνίας των Πολιτών και σε αρκετές περιπτώσεις ήταν παράγοντας, που έκαμπε τις υπάρχουσες αντιδράσεις. Αυτού του είδους η συλλογική δράση, όπως την βλέπει ο C.Tilly – υποστηρίζει η Κούση – αναπτύσσεται κυρίως το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα. Κατά τον Weinberg, μάλιστα, το περιβαλλοντικό κίνημα θεωρείται ως μία πάλη εξουσίας για τον έλεγχο της εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων.

Ως και στις ΗΠΑ τη δεκαετία του '80 – επισημαίνει η Μ. Κούση – αναπτύσσονται έντονα τα οικολογικά κινήματα, τα οποία ενίοτε παίρνουν και τη μορφή της κοινωνικής σύγκρουσης. Αυτή η κοινωνική κινητοποίηση θα οδηγήσει σταδιακά τις κυβερνήσεις να πάρουν συγκεκριμένα μέτρα. Αναπτύσσονται έτσι διάφορες θεωρίες πάνω σε ζητήματα περιβάλλοντος, που επιχειρούν ν' αναδείξουν τα προβλήματα αλλά και τις σχέσεις πολιτών με το κράτος και τους τεχνοκράτες. Αυτές οι θεωρίες αφορούν και στις αξίες, που θέλει να εκφράσει κάθε κοινωνία. Έτσι, οι βασικές επιστημονικές προσεγγίσεις αφορούν στη «**Διαφοροποιημένη Γνώση**», στη «**Θεωρία του ρόλου των Αξιών**», στην «**Έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους Ειδικούς**».

Η θεωρία των «**Κεκτημένων Συμφερόντων**»²³⁷, κατά τον Σνάιμπεργκ, επιχειρεί να δώσει απαντήσεις ως προς την κοινωνική σύγκρουση, που αφορά στο περιβάλλον. Υποστηρίζει ότι προέρχεται από την τάση του παραγωγικού συστήματος να επεκτείνει τις δραστηριότητές του στα διάφορα οικοσυστήματα, χωρίς ν' αποδέχεται το κόστος από την καταστροφή ή τους αποδέκτες των

²³⁵ Κούση: «*Ανάπτυξη, περιβάλλον και κοινωνική κινητοποίηση. Μια ανάλυση σε μικροεπίπεδο*», 1991, στην Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών τ.8ο σελ.96.

²³⁶ Κούση: «*Ανάπτυξη, περιβάλλον και κοινωνική κινητοποίηση. Μια ανάλυση σε μικροεπίπεδο*», 1991, στην Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών τ.8ο σελ.97.

²³⁷ Κούση: *ό.π.*, σελ.99.

λυμάτων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργούνται αντιδράσεις σε σχέση με τους καταναλωτές, οι οποίοι, επιδιώκουν να έχουν πρόσβαση στα οικοσυστήματα, για κατοικία, αναψυχή, εργασία κ.ά.

Η εξέλιξη στην πράσινη τεχνολογία θα οδηγήσει τελικά στην Δ'βιομηχανική Επανάσταση, η οποία είναι κατ'επίφαση πράσινη. Πρόκειται για ένα de facto, καπιταλιστικό μοντέλο. Η κλιματική αλλαγή δημιουργεί το ιδεολογικό υπόβαθρο ενώ κι οι νέες τεχνολογίες συνάδουν προς αυτήν την κατεύθυνση. Στο ειδικό Ευρωβαρόμετρο 517 με θέμα: «το Μέλλον της Ευρώπης», που δημοσιεύτηκε τον Γενάρη του 2022, παρουσιάστηκε η έρευνα για τις αντιλήψεις νέων Ευρωπαίων πολιτών 15-24 ετών.

Η κοινή έρευνα από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή²³⁸ και το Ευρωκοινοβούλιο πραγματοποιήθηκε σε διάστημα ενός μηνός από τις 16 Σεπτεμβρίου ως τις 17 Οκτωβρίου 2021 στα 27 κράτη μέλη το 2021. Το 91% από τους 26.530 συνεντευξιαζόμενους συμφώνησαν, πως η αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής μπορεί να βοηθήσει στη βελτίωση της υγείας και της ευημερίας τους. Οι 4 στους 5 Ευρωπαίους νέους (81%) θεώρησαν, πως είναι ευτυχία να ζουν στην Ε.Ε. διότι προσφέρει μία ομπρέλα σταθερότητας σ'έναν ταραγμένο κόσμο.

Έτσι, ο πράσινος καπιταλισμός θωρακίζεται ιδεολογικά μέσα από την ιδέα της «Πράσινης Ανάπτυξης». Η ιδέα της πράσινης ανάπτυξης συνάδει με τη χρήση οικολογικών εργαλείων, την ανάπτυξη οικολογικών δράσεων και πρωτοβουλιών για τον «οικολογικό μετασχηματισμό» της κοινωνίας ακόμη και μέσα από επιχειρήσεις στο πλαίσιο της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης ή των χορηγιών. Ο πράσινος καπιταλισμός, όμως, δεν είναι αειφορικός. Οι εταιρείες παραγωγής αγροτικών εφοδίων, πλαστικού υλικού, πετρελαιοειδών, ένδυσης κι υπόδησης, υγειονομικού υλικού κ.ά. παραμένουν κι εξακολουθούν να παράγουν και να ρυπαίνουν, ακόμη κι αν ένα μέρος των υπολειμμάτων ανακυκλώνεται.

Στο στάδιο του Πρασινοψηφιακού Καπιταλισμού μειώνονται οι ρύποι στην ατμόσφαιρα ή στο θαλάσσιο περιβάλλον μέσα από μία σειρά δράσεων και πρωτοβουλιών. Λόγω όμως και των αναγκών της παγκόσμιας, εγχώριας ή τοπικής οικονομίας τα κράτη κι οι επιχειρήσεις εξακολουθούν ν'ασχολούνται ή να εγκρίνουν εξορύξεις και να δημιουργούν ρύπους. Επιπλέον, προετοιμάζονται για υπεράκτιες ανεμογεννήτριες. Εκτός από τα γνώριμα απορρίμματα, η νέα μορφή καπιταλισμού παράγει, ακόμη και πράσινα και ψηφιακά σκουπίδια, καθώς και δορυφορικά.

Η ιδέα του Πράσινου Καπιταλισμού δημιουργεί ένα νεφελώδες τοπίο συγχέοντας την πράσινη ανάπτυξη με την αειφορική προκαλώντας σύγχυση

²³⁸ European Commission: «Eurobarometer: Future of Europe», 2022.

στους μη γνωρίζοντες. Υιοθετεί τις βασικές αρχές του καπιταλισμού, για κερδοφορία. Οι άνισες αμοιβές μεταξύ πολιτών παραμένουν και δεν έχουν όλοι την ίδια πρόσβαση στα αγαθά και τις υπηρεσίες της παγκοσμιοποιημένης αγοράς. Υφίστανται δηλαδή περιορισμούς ή ακόμη κι αποκλεισμούς.

Ο παγκόσμιος ανταγωνισμός εντείνεται για το θέμα των σπόρων και των Γενετικά Τροποποιημένων Οργανισμών (ΓΤΟ)²³⁹. Στις αρχές του 2002 είχε ήδη δοθεί η άδεια για να μπουν περίπου 50 φυτά γενετικά τροποποιημένα στην παραγωγή κι αναμένονταν άλλα 500 στην Ευρώπη. Στις ΗΠΑ, όπου υπήρξε το μεγαλύτερο ποσοστό γενετικά τροποποιημένων οργανισμών, υφίσταται το 68% της παραγωγής ΓΤΟ. Ακολουθώς, 23% στην Αργεντινή και 7% στον Καναδά²⁴⁰, αν και στην Ευρώπη το θεσμικό πλαίσιο είναι πιο αυστηρό.

Παρότι οι ΗΠΑ υπερθεματίζουν υπέρ των ΓΤΟ, ωστόσο, αντιρρήσεις υπάρχουν για τυχόν επιμόλυνση αγαθών, παρά τις διαβεβαιώσεις, πως δεν υπάρχουν μακροπρόθεσμες αλλαγές, ακόμη και στο DNA. Μεταξύ των καλλιεργειών, που στις ΗΠΑ έχουν μεγάλη διείσδυση οι ΓΤΟ είναι το καλαμπόκι²⁴¹, η σόγια, η πατάτα, η ελαιοκράμβη, το βαμβάκι, η πατάτα, το σκουός, η μηδική (τριφύλλι για ζωοτροφή), το μήλο, το ζαχαρότευτλο, η παπάγια, ο σπόρος για λάδι κανόλα κ.ά.

Μετά την πανδημία Covid-19 δίνεται έμφαση όχι μόνο στην παγκοσμιοποίηση αλλά και στην τοπικότητα. Αυτή η τοπικότητα για τη μείωση των ρύπων αλλά και την ανάδειξη των ευρωπαϊκών προϊόντων, εκφράζεται στην Ε.Ε. με την νέα Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) στον χώρο της Αγροδιατροφής, την περίοδο 2021-27. Είναι η προσέγγιση «Από το χωράφι στο πιάτο» για την απορρόφηση των τοπικών προϊόντων, που έχουν μικρότερη επιβάρυνση από ρύπους μεταφορών. Η τοπικότητα ταυτόχρονα με την παγκοσμιοποίηση αποτελούν βασικές παραμέτρους του Δ' σταδίου του Καπιταλισμού. Η τοπικότητα παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις, όχι μόνο λόγω των ρύπων μεταφορών αλλά και λόγω του Covid-19, οπότε και διαπιστώθηκαν μεγάλες αδυναμίες στην τροφοδοσία των χωρών. Αυτό δεν αλλάζει το γεγονός ότι δεν στρέφει το βλέμμα της η Ευρωπαϊκή Ένωση, σε ευρωπαϊκές επιχειρήσεις, που παράγουν μαζικά π.χ. αυτοκίνητα ή ενδύματα. Τουνάντιον το στρέφει στην Κίνα με τα χαμηλά μεροκάματα, παρότι υπάρχει σημαντική επιβάρυνση ρύπων, λόγω των μεταφορών των προϊόντων.

²³⁹ Ο ορισμός, που δίνει η Ε.Ε. για τους Γενετικά Τροποποιημένους Οργανισμούς (ΓΜΟ) και Γενετικά Τροποποιημένους Μικροοργανισμούς (ΓΤΜ) (μπορούν να οριστούν ως οργανισμοί και μικροοργανισμοί, το γενετικό υλικό των οποίων έχει τροποποιηθεί με ξένη παρέμβαση κι όχι με σύζευξη ή φυσιολογικό ανασυνδυασμό).

²⁴⁰ Ο κόσμος σήμερα: Ιστορική και Γεωπολιτική Εγκυκλοπαίδεια: Η διαμάχη για τους ΓΤΟ, 2008. σελ.186.

²⁴¹ USA: Food and Drug (FDA): GMO, Animal Food, and beyond, 2022.

Η «Κόκκινη Βίβλος» ή «Κόκκινος Κατάλογος Απειλούμενων Ειδών»²⁴² εμπλουτίζεται τις τελευταίες δεκαετίες από σπάνια είδη ζώων και πουλιών κ.ά., που κινδυνεύουν με εξαφάνιση, παρότι μερικά πληθυσμοί ζώων λόγω επιτυχημένων προγραμμάτων κι επιστημονικών παρεμβάσεων, διασώζονται (π.χ. λύκος). Είναι σαφές, πως ο Πράσινος Καπιταλισμός δεν βρίθει μόνο αρνητικών στοιχείων συγκριτικά με πιο ενεργοβόρα εργαλεία και μέσα παραγωγής, που χρησιμοποιήθηκαν κατά το παρελθόν. Δημιουργεί συνθήκες για τη μείωση των ενεργειακών εξαρτήσεων και την τοπικότητα ως προς την παραγωγή ενέργειας με την ενδυνάμωση των τοπικών, κρατικών ή ιδιωτικών δικτύων ενέργειας, μειώνοντας το περιβαλλοντικό αποτύπωμα από την ευρεία χρήση ορυκτών πόρων.

Το ιδεολογικό αφήγημα περιλαμβάνει ένα πλέγμα σχέσεων κι αλληλεξαρτήσεων, το οποίο στοχεύει στην καπιταλιστική ανάπτυξη μέσω των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας. Οι Α.Π.Ε. έρχονται να λειτουργήσουν σε πρώτη φάση ως συμπληρωματικές μορφές ενέργειας, ώσπου να ολοκληρωθεί ο κύκλος και να μετατραπούν σε κύριες μορφές ενέργειας. Όμως, παραμένουν κοστοβόρες²⁴³ σε σχέση με τους ορυκτούς πόρους.

Εταιρείες - κολοσσοί δημιουργούν ή προγραμματίζουν τη δημιουργία «δασών ανεμογεννητριών», μεγάλων φωτοβολταϊκών πάρκων ή κολοσσιαίων χώρων αποθήκευσης, προκειμένου να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες ενέργειας, λόγω της παγκόσμιας αλλαγής του ενεργειακού μείγματος.

Η γεωργία, επί εποχής Δίδυμου Καπιταλισμού, δημιουργεί νέα μοντέλα αγροτικής ανάπτυξης με έξυπνη γεωργία, γεωργία κάθετη κι αναγεννητική. Πρόκειται για γεωργία και κτηνοτροφία, εντάσεως κεφαλαίου κι όχι εντάσεως εργασίας, που ενδυναμώνεται μέσω των σύγχρονων αυτοματισμών και των ρομποτικών συστημάτων. Βεβαίως, δεν έχουν όλοι οι αγρότες την ίδια εισοδηματική ικανότητα ή την τραπεζική ρευστότητα για να προχωρήσουν μαζικά σε τέτοιες επενδύσεις.

Έτσι άλλοι προχωρούν, άλλοι δυσκολεύονται κι άλλοι δεν καταφέρνουν τελικά να ολοκληρώσουν τη δίδυμη μετάβαση είτε κατά μόνας είτε με συνεταιρισμούς ή με άλλου είδους εταιρικά σχήματα. Επιπροσθέτως, δεν διαθέτουν όλοι τις τεχνικές δεξιότητες ν' ανταποκριθούν στα νέα τεχνολογικά πρασινοψηφιακά εργαλεία. Αυτό συμβαίνει κατά κανόνα λόγω της γήρανσης του αγροτικού πληθυσμού, της άγνοιας π.χ. μίας ξένης γλώσσας ή των προβλημάτων χειρισμού πολύπλοκων συστημάτων, ακόμη κι αν είναι αυτοματοποιημένα.

²⁴² Παλιαλέξης: Ο «Κόκκινος Κατάλογος» «ασπίδα» προστασίας για 17.000 ζώα και φυτά, 2021.

²⁴³ Τσαγκανέλιας: Η υστερία της κλιματικής αλλαγής, 2021.

Το κόστος δημιουργίας υπερσύγχρονων μονάδων παραγωγής τροφίμων, π.χ. θερμοκηπιακών μονάδων παραγωγής, μονάδων με σταβλισμένα ζώα, που έχουν αυτοματισμούς, σύγχρονων μονάδων ιχθυοκαλλιέργειας κ.ά. είναι σαφώς υψηλό και δεν ανταποκρίνεται στο βαλάντιο του μέσου αγρότη, ιδίως σε χώρες, που δεν υπάρχει εγχώρια, ανεπτυγμένη, βαριά, γεωργική ή αλιευτική τεχνολογία.

Βιομηχανικές χώρες, που παράγουν τεχνολογία κι εξοπλισμό κερδίζουν έδαφος κι απομακρύνονται από αναπτυσσόμενες ή υποανάπτυκτες χώρες. Δημιουργείται δηλαδή ένα νέο χάσμα, γεωπολιτικό, αγροτοτεχνολογικό κι αλιευτικό χάσμα, λόγω των εισαγωγών πρασινοψηφιακής τεχνολογίας, όπως συνέβη κατά την Α΄ βιομηχανική επανάσταση. Αγρότες, ιχθυοκαλλιεργητές και ψαράδες χαμηλών εισοδημάτων δυσκολεύονται ν΄ ανταποκριθούν στις νέες προκλήσεις, που σχετίζονται με πολύπλοκα συστήματα έντασης κεφαλαίου. Πιέζονται κι εξωθούνται σταδιακά να βγουν από την αγορά ή να μετατραπούν σε αγρεργάτες.

Η νέα Γεωργία αφορά τόσο στην ήπια όσο και στην εντατική παραγωγή αγαθών. Βασίζεται είτε σε παραδοσιακά μοτίβα (π.χ. βιολογικά προϊόντα από βιολογικά κτήματα) είτε σε σύγχρονες μεθόδους παραγωγής π.χ. έξυπνη γεωργία, αναγεννητική γεωργία²⁴⁴. Και τα δυο μοντέλα, βιολογικής κι αναγεννητικής γεωργίας στοχεύουν στην επαναφορά του εδάφους στη βέλτιστη δυνατή κατάσταση. Ακολουθούν ένα κυκλικό μοντέλο παραγωγής αγαθών, που αφορά στην αποκατάσταση εδαφών, στην ανακύκλωση, στην απονιτροποίηση εδαφών, στη δημιουργία οικολογικών γωνιών και πολλαπλών παραδειγμάτων, που υπάρχουν στη φύση και στη βελτίωση της ποιότητας νερού.

Ο Πράσινος Καπιταλισμός μειώνει το περιβαλλοντικό αποτύπωμα ως προς τους ρύπους αλλά καθώς η μετάβαση δεν έχει ολοκληρωθεί, εξακολουθεί να χρησιμοποιεί ορυκτές πρώτες ύλες για την παραγωγή αγαθών για την αγορά. Η έκθεση του ΟΟΣΑ για τα μικροπλαστικά²⁴⁵ δείχνει, πως αναμένεται να εξακολουθήσουν ν΄ αυξάνονται και τα επόμενα χρόνια, επιβαρύνοντας περαιτέρω το περιβάλλον, εξαιτίας της αυξημένης χρήσης τους ειδικά στις αναδυόμενες οικονομίες. Σύμφωνα με την έκθεση του ΟΟΣΑ για τα

²⁴⁴ Κουτσιανός: Ο όρος «Αναγεννητική Γεωργία» ειπώθηκε σε διάλεξη στο Πανεπιστήμιο Πειραιά στο ΜΠΣ Κλιματική Κρίση, Ψηφιακές Τεχνολογίες κι Επικοινωνία, Μάρτιος 2021. σελ. 47 από τον Νίκο Κουτσιανά, ιδρυτή της εταιρείας καλλυντικών «Arivita», ο οποίος παρουσίασε με τους συνεργάτες του σχετικό Power Point. Το νέο γεωργικό, παραγωγικό μοντέλο, που πρότεινε κι υλοποιείται με τη συνεργασία κι άλλων ερευνητικών φορέων κι αφορά σε: Ελαχιστοποίηση εδαφικών διαταραχών, Αύξηση ποικιλομορφίας καλλιεργειών, Φύτευση Καλλιεργειών Κάλυψης, Διατήρηση Ριζικών Συστημάτων, Ενσωμάτωση Ζωικού Κεφαλαίου, σελ.49.

²⁴⁵ OECD: «The case for microplastics mitigation. Introduction» at “Policies to reduce microplastics pollution in water”, Κεφάλαιο 1.1., 2021.

μικροπλαστικά, η παγκόσμια ετήσια παραγωγή πλαστικών το 1950 ήταν 0,5 Mt ενώ το 2019 η παγκόσμια ετήσια παραγωγή πλαστικών άγγιξε τα 465 Mt.

Η εκκίνηση της Δ΄ Βιομηχανικής Επανάστασης, δηλαδή το στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού θεωρούμε ότι γίνεται σε δυο φάσεις: Η πρώτη χρονικά συμπίπτει με την μαζική ανάπτυξη του διαδικτύου. Χρονικά διασταυρώνεται με την ανάπτυξη πράσινων μορφών ενέργειας, που βασίζονται στον ήλιο, τον αέρα, τον υδροηλεκτρισμό, τη βιομάζα και τη γεωθερμία. Η δεύτερη φάση στην τεχνολογία του υδρογόνου, η οποία είναι ακόμη στα σπάργανα αλλά λόγω των δεσμεύσεων της Ε.Ε. ιδίως μετά το 2030²⁴⁶ αναμένεται να παίξει σημαντική ρόλο στην ανάπτυξη.

Ο πολίτης στο πλαίσιο του «Πράσινου Καπιταλισμού» έχει τη δυνατότητα να εκμεταλλευθεί τα ψηφιακά εργαλεία και το νέο μιντιακό σύστημα και να επηρεάσει και να κινητοποιήσει την κοινή γνώμη πάνω σε περιβαλλοντικά ζητήματα. Δύναται να διοργανώσει ομάδες, διαδικτυακές συζητήσεις, διαμαρτυρίες ρεαλιστικές ή διαδικτυακές κ.ά., πάντα υπό το πρίσμα του μεγάλου αδελφού των κολοσιαίων ψηφιακών πλατφορμών. Στον Δίδυμο Καπιταλισμό, το πρεκαριάτο παραμένει στο περιθώριο της κοινωνίας, με χαμηλά μεροκάματα, ψυχολογική ταλαιπωρία, οικονομική αβεβαιότητα και προβλήματα στη συγκρότηση της ατομικής κι οικογενειακής ζωής.

Παρά το «πράσινο» νεοφιλελεύθερο αφήγημα, υπάρχουν περίπου 5.500 εργοστάσια²⁴⁷ άνθρακα σ' όλον τον κόσμο. Μόλις στη σύνοδο COP26 για το κλίμα στη Γλασκώβη, η Κίνα δεσμεύτηκε για τη μείωση της εξαγωγής τεχνογνωσίας παραγωγής εργοστασίων άνθρακα. Η Ευρώπη, που όντως έχει μειώσει τους ρύπους της διαθέτει 468 εργοστάσια άνθρακα αλλά χτίζει άλλα 27, ανεβάζοντας τον αριθμό τους σε 495.

Η Παγκόσμια Τράπεζα ανεβάζει πλέον τους κλιματικούς πρόσφυγες σε πάνω από 216²⁴⁸ εκατομμύρια άτομα ως το 2050, παρότι στο εγγύς παρελθόν έκανε λόγο για 143 εκατομμύρια άτομα²⁴⁹. Η προσέγγιση αυτή, αν και νέα, μάλλον είναι ιδιαίτερα φειδωλή. Το πραγματικό πρόβλημα είναι σαφές ότι είναι πολύ μεγαλύτερο κι έχει διεθνείς διαστάσεις, και τοπικές παραμέτρους, όπως συνέβη και με τους πρόσφυγες στην Ουκρανία. Η έξοδος τους από τη χώρα συνδέθηκε και με τις γεωπολιτικές αλλαγές αλλά και με το ενεργειακό ζήτημα.

²⁴⁶ Παπαγεωργίου: Υδρογόνο: ο 3^{ος} παγκόσμιος πόλεμος μόλις ξεκίνησε, 2021.

²⁴⁷ Μανιάτης, Καινούργιου, Κυρίτσης, Χατζηγεωργίου: «Έρευνα – Ανάλυση: Δεσμεύσεις για τη μείωση εκπομπών άνθρακα», 2022, σελ.8.

²⁴⁸ Μανιάτης: Φτωχοί και πλούσιοι στη Γλασκώβη, 2021.

²⁴⁹ Protothema: Κλιματική αλλαγή: μπορεί να μεταναστεύσουν πάνω από 216 εκατομμύρια άνθρωποι έως το 2050, λέει η Παγκόσμια Τράπεζα, 2021.

Η ιδέα του «**Ηθικού καπιταλισμού**»²⁵⁰, λόγω της πράσινης τεχνολογίας αλλά και της κρίσης του καπιταλισμού στις αρχές του 21ου αιώνα, ως ένα νέο προτεινόμενο μοντέλο, όπως διατυπώνεται από τον Τζούλιαν Ρίτσερ, δεν αλλάζει την ουσία του. Οι επιχειρήσεις συνεχίζουν να δρουν ως ξεχωριστές νομικά οντότητες κι οι εργαζόμενοι, που προσδένονται στο άρμα τους, είναι αναλώσιμοι π.χ. για λόγους μείωσης εργατικού κόστους, ηλικιακής ανανέωσης του εργατικού δυναμικού κ.ά.

Μεμονωμένοι εργοδότες, ηγεσίες μικρών ή μεγάλων εταιριών, που αναλαμβάνουν την εταιρική ευθύνη, ουσιαστικά παραμένουν επικεφαλής σ' ένα σύστημα, που αναπαράγει ανισότητες μεταξύ εργοδοτών κι εργαζομένων. Το εργατικό δυναμικό δεν έχει την ισχύ και τη διεκδικητική δύναμη, απέναντι σε τυχόν οικονομικές δυσκολίες των επιχειρήσεων ή στις επικείμενες αλλαγές, οι οποίες τους καθιστούν αναλώσιμους. Οι θέσεις στον ιδιωτικό τομέα παραμένουν επισφαλείς κι οι εργαζόμενοι έρμια των αποφάσεων της διοίκησης. Αυτό αλλάζει, μόνο εφόσον υπάρχει η δυνατότητα ισχυρής παρέμβασης του κράτους ή της δικαιοσύνης προς αυτήν την κατεύθυνση.

Το θεωρητικά οικολογικό μοντέλο ανάπτυξης εξακολουθεί να βασίζεται στις αρχές του καπιταλισμού, που προάγει την υπεραξία στην εξαρτημένη σχέση εργασίας, εργοδότη – εργαζόμενου. Από την άλλη πλευρά, υπάρχει κι η αντίληψη, πως οδεύουμε σε μοντέλο του **Καπιταλισμού των Συμμετόχων**²⁵¹ δηλαδή πιο ήπιο και πιο προσιτό, οικονομικά στις ευρύτερες μάζες. Αυτό αφορά κυρίως τα μεσαία στρώματα, που, υπό πίεση, μπορούν να είναι αυτοπαραγωγί και καταναλωτές. Το μοντέλο αυτό, που υπάρχει και στην Ελλάδα, όντως, αμβλύνει τις αντιθέσεις αλλά δεν τις καταργεί.

Ο **Πράσινος Καπιταλισμός** είναι απόρροια της αναγκαιότητας μείωσης των ρύπων αλλά και καθεαυτής της εξέλιξης της πράσινης τεχνολογίας. Βασίζεται σ' ένα πραγματικό γεγονός, όπως είναι η υπερθέρμανση του πλανήτη, που θίγει άμεσα ή μεσομακροπρόθεσμα περισσότερο τους ήδη ευάλωτους πληθυσμούς, που εξακολουθούν να βιώνουν κοινωνικές ανισότητες στη διαστρωμάτωση.

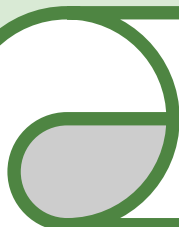
Οι ενεργειακές ανισότητες δεν μειώνονται δραστικά, ακόμη κι αν ευαγγελίζεται το νεοφιλελεύθερο δόγμα, τον ανταγωνισμό των ιδιωτικών εταιριών έναντι της κρατικής παρέμβασης, που θεωρητικά τουλάχιστον θα μειώσει τις τιμές για τον καταναλωτή.

Το ενεργειακό νεοφιλελεύθερο αφήγημα του Δίδυμου Καπιταλισμού αμφισβητήθηκε ήδη κατά τη ρωσο-ουκρανική κρίση, όπου ακόμη και

²⁵⁰ Julian Richer: The Ethical Capitalist, 2018.

²⁵¹ Μανιάτης: Τα γεωπολιτικά μυστικά της κλιματικής κρίσης, σελ. 10, 2021.

φιλελεύθερες κυβερνήσεις αναγκάστηκαν να προχωρήσουν σε κρατικά μέτρα για το ρεύμα, λόγω της δραματικής αύξησης των τιμών.

ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΡΑΣΙΝΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

1. Συγκέντρωση πλούτου και συσσώρευση Κεφαλαίου από πράσινες μορφές ενέργειας σε μεγάλους, ολιγοπωλιακούς πολυεθνικούς ομίλους και πλατφόρμες. Κέρδη από πράσινη ανάπτυξη των Α.Π.Ε., ανακύκλωση, πράσινη τεχνολογία.
2. Αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων παλαιότερων εποχών και δημιουργία νέων μορφών κοινωνικών ανισοτήτων: στεγαστική ενεργειακή και περιβαλλοντική φτώχεια.
3. Συρρίκνωση των επαγγελματιών, που βασίζονται στα ορυκτά καύσιμα, αύξηση πράσινων θέσεων εργασίας.
4. Κατάρρευση περιοχών ή χωρών, που είναι απόλυτα εξαρτημένες από τον λιγνίτη, το πετρέλαιο και σταδιακά και το φυσικό αέριο.

Σχήμα Α.
Στεργίου

Ο Ντανιέλ Τανούρο στο βιβλίο του για την αδυναμία του Καπιταλισμού να επιτύχει να γίνει πράσινος, επιμένει ότι το βασικό πρόβλημα γενικά στον καπιταλισμό είναι η λογική του «**παραγωγισμού**». Σημειώνει δηλαδή πως το πρόβλημα της **τάσης διαρκούς αύξησης της παραγωγής** είναι εγγενές του καπιταλισμού. Και κάνει λόγο για «**βουλμική κατανάλωση ενέργειας του συστήματος, η οποία προέρχεται από τη λογική της απεριόριστης συσσώρευσης, η οποία είναι η κύρια αιτία της οικολογικής κρίσης και της κλιματικής κρίσης**»²⁵².

²⁵² Tanouros: ό.π., 2013, σελ.

Αυτό, που λέει ο Τανούρο είναι πως ο πράσινος Καπιταλισμός παραμένει ψευδεπίγραφα οικολογικός, διότι δεν είναι αειφορικός. Όμως, έχει οικολογικές συνιστώσες, διότι χρησιμοποιεί, κατά το δοκούν, οικολογικά εργαλεία. Ενώ η ανθρωπότητα, δια των συμφωνιών μεταξύ κρατών, έχει δεσμευτεί για χρήση λιγότερων ορυκτών πόρων αναπτύσσονται νέα εργοστάσια άνθρακα κυρίως στην Κίνα και την Ινδία. Παραμένει ψευδεπίγραφα «οικολογικός» διότι στο δίλημμα μεταξύ οικολογίας και κέρδους π.χ. τουριστική μονάδα σε οικολογικά ευαίσθητη περιοχή, πρωτεύει η πλευρά του κέρδους.

Ο Καπιταλισμός των Συμμετόχων προφανώς είναι μία βελτιωμένη έκδοση του παραδείγματος του φιλελεύθερου καπιταλισμού, μία κεϋνσιανή εκδοχή και μία σαφής πρόοδος απέναντι στις ευρύτερες μάζες, αντί για το άκαμπτο, νεοφιλελεύθερο μοντέλο. Όμως, δεν είναι η κυρίαρχη άποψη, έναντι του νεοφιλελεύθερου μοντέλου. Παραμένει υπολειπόμενη άποψη κι αφορά κατεξοχήν χώρες, που πολιτικά υπάρχει εναλλαγή προς τη σοσιαλδημοκρατία.

Δεν αλλάζει την ουσία του καπιταλισμού, που είναι στη φύση του, να γεννά κρίσεις. Δεν αλλάζει τη φύση του καπιταλισμού, που στρέφεται σε εργασιακές εφεδρείες σε παγκόσμια σε κλίμακα σε ανθρώπινο εργατικό δυναμικό και πλέον και σε ρομπότ. Οι στρατιές ανέργων ή απασχολούμενων με χαμηλές αμοιβές, φτωχών ντόπιων, μεταναστών και προσφύγων αλλά ακόμη και πεισμένων μεσαίων στρωμάτων, παραμένουν. Ανατροφοδοτούν νέο κύκλο υπανάπτυξης, φτώχειας, ύφεσης, υστέρησης, κοινωνικών ανισοτήτων αλλά και φτηνού εργατικού δυναμικού.

Το μοντέλο του Καπιταλισμού των Συμμετόχων ως πτυχή του Δίδυμου Καπιταλισμού οριακά μπορεί ν' απαλύνει τις κοινωνικές ανισότητες με στόχο την αποσυμπύκνωση κοινωνικών στρωμάτων, ομάδων ή μεμονωμένων ατόμων. Δεν αλλάζει, όμως, το συνολικό πλαίσιο, όπως διαμορφώθηκε μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού. Ως αντίπαλο δέος πίεζε με το υπάρχον παράδειγμά του, θεωρητικά και συμβολικά τις καπιταλιστικές χώρες προς ευνοϊκότερες μεταρρυθμίσεις, υπέρ των εργαζομένων για λόγους κοινωνικής συνοχής.

Στο σημείο αυτό να υπογραμμίσουμε μία σημαντική πτυχή, που αναδεικνύουν οι Φαρμπότκο²⁵³ και Λάζρους. Αναφέρονται στη διαφορά ανάμεσα στους περιβαλλοντικούς πρόσφυγες και στους κλιματικούς πρόσφυγες και στο παράδειγμα των Παπούα, που ζουν σε ατόλη. Η διαφορά στην ελληνική γλώσσα είναι προφανής. Οι περιβαλλοντικοί πρόσφυγες μπορεί να δημιουργηθούν, γιατί το περιβάλλον μπορεί να είναι αβιοτικό. Κάποιος που νοικιάζει ένα σπίτι κοντά

²⁵³ Farbotko & Lazrus: «The First climate refugees? Contesting global Narratives in Tuvalu», in *Global Environmental Change*, 2011, σελ.382-390.

σε παλαιάς τεχνολογίας ελαιουργείο μπορεί να φύγει λ.χ. εξαιτίας των οσμών. Αν κλείσει, όμως η επιχείρηση ή αν αναβαθμίσει την τεχνολογία της τότε μπορεί το πρόβλημα να είναι μειωμένο ή κι ασήμαντο. Το κλίμα όμως, δεν επηρεάζεται μόνο από μία συγκεκριμένη χώρα και το πρόβλημα έχει πολλές και διαφορετικές παραμέτρους.

Οι αυτόχθονες κάτοικοι κοντά στην Αυστραλία της ατόλης των Παπούα, φοβούνται ότι θα κληθούν πολύ σύντομα να εγκαταλείψουν τις πατρογονικές εστίες τους, λόγω της ανόδου της στάθμης της θάλασσας. Πρόκειται για τα νησιά Καρτερέτ στη Νέα Γουϊνέα. Οι κάτοικοι, όπως αποτυπώνεται στις σχετικές μελέτες, έχουν ήδη κουραστεί να παρουσιάζουν τα μίντια τον τόπο τους, ως είδος υπό εξαφάνιση. Για να υπάρξει κινητοποίηση κι ευαισθητοποίηση των μαζών παρουσιάστηκε στη Γλασκώβη, βίντεο με την περίπτωση Τουβαλού, που έκανε τον γύρο του κόσμου. Ο υπουργός Δικαιοσύνης, Σιμόν Κόφε²⁵⁴, έδειξε με δραματικό τρόπο, τι θα σημαίνει η άνοδος της στάθμης της θάλασσας για την περιοχή του, δείχνοντας εαυτόν μέχρι τα γόνατα στο αλμυρό νερό.

Το παράδειγμα των Παπούα δείχνει, πως μαζί με το περιβάλλον, χάνονται αυτόχθονες πληθυσμοί. Χάνεται δηλαδή η σύνδεση των αυτόχθονων φυλών, με τον τόπο, δηλαδή με το ιστορικό, χωρικό περιβάλλον. Κι αυτό συμβαίνει ενώ υπάρχουν σύγχρονα μέσα κι εργαλεία για να σωθούν. Η περιοχή ανήκει στα μνημεία της παγκόσμιας κληρονομιάς της UNESCO από το 1981 κι εξαιτίας του θερμικού στρες άρχισαν ν' αλλάζουν χρώμα τα κοράλλια²⁵⁵. Εκτιμάται μάλιστα πως, αν ως το 2025 η θερμοκρασία κοντά στον ύφαλο είναι γύρω στον 1,5 βαθμό, θα καταστραφεί κατά 70%. Εσχάτως, η UNESCO εξετάζει να το θέσει ως μνημείο της παγκόσμιας κληρονομιάς, που είναι σε κίνδυνο λόγω κλιματικής αλλαγής.

Η κλιματική κρίση με τα ακραία καιρικά φαινόμενα αναμένεται να επιδεινώσει τα περιστατικά ρύπανσης, λόγω έκπλυσης των εδαφών. Τα μικροπλαστικά²⁵⁶, που βρίσκονται στην ξηρά ή στα ποτάμια, μετά από έντονες βροχοπτώσεις, έχει μετρηθεί ότι είναι τρεις φορές περισσότερα στη θάλασσα. Αυτό συμβαίνει διότι με τις ακραίες βροχοπτώσεις, μέρος του χώματος των επιφανειακών εδαφών οδηγείται στη θάλασσα. Οι Κόβιξ, Μπουκέ και Μπενουά Φοντέιν επικαλούμενοι έρευνα της Ελίζαμπεθ Κόλμπερτ (2014) εξηγούν ότι βρισκόμαστε προ των πυλών της 6^{ης} κατά σειράς μαζικής εξαφάνισης ειδών

²⁵⁴ Τσατσαράγκου: “COP26: Βυθίζεται το Τουβαλού – «Θέλουμε να παραμείνουμε κράτος κι όχι να γίνουμε κλιματικοί μετανάστες»”, 2021.

²⁵⁵ Cnn.gr: Μεγάλος κοραλλιογενής ύφαλος: Κινδυνεύει από την κλιματική κρίση, ο μεγαλύτερος οργανισμός της γης, 2021.

²⁵⁶ OECD: “Types, sources and pathways of microplastics” at Policies to Reduce Microplastics Pollution in Water: Focus on Textiles and Tyres, 2021.

στην ιστορία της γης. Κι αυτή τη φορά βασίζεται εξ ολοκλήρου σε ανθρωπογενείς δραστηριότητες²⁵⁷.

Οι χαμένες Ατλαντίδες φαίνεται να πολλαπλασιάζονται στο στάδιο ενός θεωρητικά Πράσινου Καπιταλισμού. Ταυτόχρονα αυτές οι μετακινήσεις πληθυσμών θεωρούνται δεδομένες, όταν καταρρέει το δομημένο περιβάλλον κι είναι σε κίνδυνο η υλική κι άυλη, πολιτιστική κληρονομιά της ανθρωπότητας.

Η διαστρωμάτωση στον Δίδυμο Καπιταλισμό αλλάζει προς όφελος των επαγγελμάτων υψηλής εξειδίκευσης στην πληροφορική, την ηλεκτρονική υγεία, την πράσινη ενέργεια κ.ά. Ήδη τα πράσινα και ψηφιακά επαγγέλματα γνωρίζουν άνθηση. Μια μελέτη στο Ηνωμένο Βασίλειο σε περιοχή με χαμηλή πυκνότητα πληθυσμού έδειξε ότι οι ευρυζωνικές συνδέσεις²⁵⁸ δημιούργησαν 17.000 θέσεις εργασίας κι αύξησαν τον τζίρο στις τοπικές επιχειρήσεις κατά 1,9 δις αγγλικές λίρες. Τα ψηφιακά επαγγέλματα και τα επαγγέλματα, που είναι σχετικά με την πράσινη ενέργεια αναμένεται να γνωρίσουν μεγαλύτερη αίγλη στο μέλλον, ένεκα των κονδυλίων στην αγορά. Επίκειται έτσι η δημιουργία πράσινων και ψηφιακών πόλεων ή χωριών και δράσεων σ' όλο το κύκλωμα της αγοράς. Παραδοσιακά επαγγέλματα ψηφιοποιούνται ή έχουν οικολογικό προσανατολισμό π.χ. μηχανικών προς ενεργειακά αυτόνομα σπίτια. Εκτιμάται ότι μέχρι το 2030 μπορούν να δημιουργηθούν έως 20 εκατομμύρια θέσεις²⁵⁹ εργασίας σε πράσινα επαγγέλματα. Επίσης, 250.000 νέα επαγγέλματα σχετιζόμενα με εμπόριο, ανακύκλωση, οικοδομή, βιομηχανία κ.ά.

Η μείωση του περιβαλλοντικού αποτυπώματος είναι σαφές, πως δίνει προβάδισμα σε περιβαλλοντικές ή τεχνικές ειδικότητες. Ωστόσο, η ανεργία δεν καταργείται και στο στάδιο του δίδυμου καπιταλισμού, αλλά παραμένει αγκάθι για τις πλατιές μάζες. Υπάρχει η στρατηγική εφεδρεία ανέργων για το πολυπλόκαμο και πολυεθνικό, παγκοσμιοποιημένο, καπιταλιστικό σύστημα. Ωστόσο, κατά μία επιστημονική άποψη, σε αντίθεση με άλλα στάδια ο δίδυμος καπιταλισμός είναι «άκεντρος», δηλαδή δεν έχει κατευθυντήρια γραμμή²⁶⁰ επιβεβαιώνοντας και την άποψη του Τσουκαλά περί αόρατου Λεβιάθαν.

²⁵⁷ Cowie, Bouchet & Fontaine: *"The sixth mass extinction: fact, fiction or speculation?"*, 2022, σελ.2.

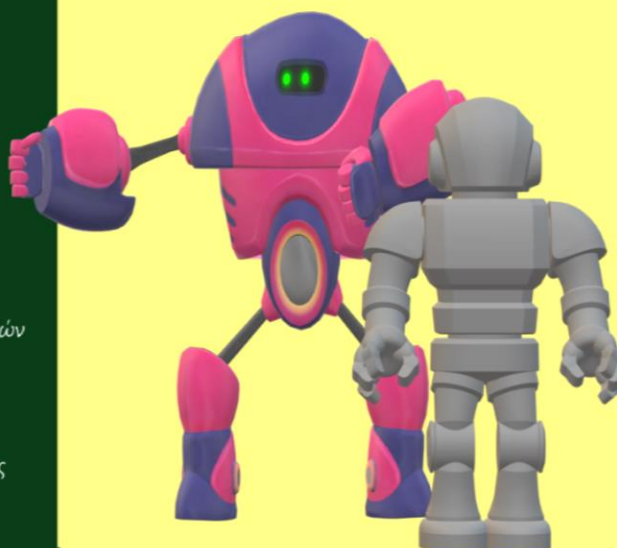
²⁵⁸ Macdonald, Marshalian & Caldas, ό.π., 2022.

²⁵⁹ Παπαδημητρίου: Τα «πράσινα» επαγγέλματα, που θα γνωρίσουν μεγαλύτερη άνθιση μετά την πανδημία, 2021.

²⁶⁰ Χτούρης: «Μεταβιομηχανική Κοινωνία και η Κοινωνία της Πληροφορίας», 1997, σελ.39-41.

ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΨΗΦΙΑΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Ευρεία χρήση του διαδικτύου
Ηλεκτρονική διακυβέρνηση
Έξυπνη γεωργία
Τηλεκπαίδευση
Τηλεργασία
Ηλεκτρονική Υγεία
Ψηφιακός Πολιτισμός
Έξυπνες πόλεις
Ψηφιακά Χωριά
Έξυπνα σπίτια
Έξυπνες επιχειρήσεις
Κρυπτονομίσματα
Χρήση σπάνιων γαιών για την παραγωγή αγαθών
Χρήση ρομπότ στην εργασία
Ψηφιακές ανισότητες
Ψηφιακή επικοινωνία και κοινωνικά δίκτυα
Μείωση θέσεων εργασίας χαμηλής εξειδίκευσης
Κοινωνία της επιτήρησης
Ψηφιακό έγκλημα
Ψηφιακά Απορρίμματα

Σχήμα Α.Στεργίου

Σχήμα Α.Στεργίου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο

ΤΑ ΚΥΡΙΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΨΗΦΙΑΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Ο **Ψηφιακός Καπιταλισμός** είναι γέννημα της άνθησης της ψηφιακής τεχνολογίας. Η ψηφιακή τεχνολογία δημιούργησε μία νέα ψηφιακή – υβριδική κοινωνία και μία νέα πραγματικότητα. Η καθημερινότητα έχει ήδη αλλάξει στον δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο κι ο μετασχηματισμός συνεχίζεται.

Η ψηφιακή τεχνολογία δημιουργεί νέα δεδομένα στο κοινωνικοπολιτικό κι οικονομικό μοντέλο διακυβέρνησης. Μετασχηματίζει τη σχέση των πολιτών με το κράτος και τις επιχειρήσεις λόγω της ψηφιοποίησης και της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης ενώ αλλάζει και τη σχέση με την αυτοδιοίκηση. Κυρίως, όμως

επιδρά οριζόντια στην καθημερινότητα των ανθρώπων ενώ κάθετα δημιουργεί διαρκώς νέες εφαρμογές στο πεδίο.

Η Έξυπνη ή Ψηφιακή Γεωργία²⁶¹, η Έξυπνη Πόλη²⁶² ή το Έξυπνο Χωριό ως σύγχρονα μοντέλα ανάπτυξης, που εξελίσσονται διαρκώς, αλλάζουν και το φυσικό και το ανθρωπογενές περιβάλλον. Η Ψηφιακή Κοινωνιολογία εξετάζει τον μετασχηματισμό της κοινωνίας, ο οποίος αναπτύσσεται σε ρεαλιστικό και εικονικό επίπεδο. Γι' αυτόν τον λόγο οι Κοινωνιολόγοι μιλούν για προψηφιακή και ψηφιακή εποχή, θέλοντας να υπογραμμίσουν τη σπουδαιότητα αυτής της μετάβασης²⁶³.

Η Ντέμπορα Λάμπτον κάνει λόγο για «ψηφιακή ζωή» και για «ψηφιακή κοινωνία», αναφερόμενη στις πολλές και διαφορετικές εφαρμογές, που έχει η ψηφιακή τεχνολογία στη ζωή μας. Επισημαίνει ότι εδώ και πάνω από 30 χρόνια σε οργανωμένες κοινωνίες, τα κινητά τηλέφωνα κι οι ταμπλέτες κ.ά. είναι σε εναρμόνιση, ακόμη και με τα σώματά μας²⁶⁴. Τη σύγχρονη αυτή τεχνολογία μπορούμε να την κουβαλάμε, να είναι κομμάτι δηλαδή πλέον του εαυτού μας. Το επίκτητο σώμα μας, όπως είναι το κινητό μας τηλέφωνο, το ρολόι κινητό μας κ.ά. προσφέρει πρόσβαση ή και δική μας παραγωγή μίας σειράς υπηρεσιών, δραστηριοτήτων ή καταγραφής και παρουσίασης γεγονότων.

Επομένως, ο νέος ψηφιακός μας εαυτός, κουβαλά επάνω του νέα, μουσική, τηλεόραση, ταινίες, φωτογραφίες, βίντεο, ιατρική περίθαλψη. Μπορεί να φέρνει την αγορά στο σπίτι ή το γραφείο μας, να ενεργοποιεί τον συναγερμό μας, το ψηφιακό πιστοποιητικό εμβολιασμού μας κ.ο.κ.

Αυτό, που περιγράφει η Λάμπτον κι είναι ουσιαστικό θα μπορούσε να περιγραφεί κι ως ο νέος «Ψηφιακός Εαυτός» και τείνει να δημιουργεί τη νέα «Ψηφιακή Οικογένεια», τον νέο «Ψηφιακό Άνθρωπο» κ.ά. Κατά τον καθηγητή, Νιλ Σέλγουιν, το 2017, στις ΗΠΑ, από τους 319 εκατομμύρια πολίτες οι 223 εκ. είχαν κινητό τηλέφωνο²⁶⁵. Αυτή η τάση είναι διαρκώς αυξανόμενη. Η Wikipedia αφιέρωσε άρθρα σε 280 γλώσσες με την αγγλική να κυριαρχεί. Η ψηφιακή εποχή επομένως δρα καταλυτικά απέναντι στις λιγότερο χρησιμοποιούμενες γλώσσες ή διαλέκτους και λειτουργεί αρνητικά ως προς την επιβίωση και την εξέλιξή τους περιθωριοποιώντας και τους ομιλώντες πληθυσμούς.

²⁶¹ Ζαλίδης: «Η Έξυπνη Γεωργία ως εργαλείο παραγωγής προϊόντων μειωμένου αποτυπώματος άνθρακα. Η σημερινή κατάσταση και μελλοντικές προοπτικές» στην Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Περιφερειών της Βουλής, 2019.

²⁶² Wang, Wu & Song: A framework of Intergrating Digital City and Eco-City, χ.χ.

²⁶³ Selwein: What is digital Sociology, 2019, σελ.2.

²⁶⁴ Lupton: Digital Sociology, 2015, σελ.1

²⁶⁵ Selwein: ό.π. σελ.3.

Η καθημερινότητα δεν περνά πλέον απλά από μία αυτοπαραγόμενη εικόνα του εαυτού (selfy), που ανεβαίνει στα κοινωνικά δίκτυα αλλά διατρέχει όλο το περιβάλλον μας. Στην ψηφιακή εποχή, τα 15 λεπτά δημοσιότητας του Άντι Γουόρχολ, μπορεί να διαρκέσουν μία ζωή, αν κάποιος γνωστός μας κυκλοφορήσει, μια φωτογραφία, ακόμη και χωρίς τη συγκατάθεσή μας, η οποία πιστοποιεί την παρουσία μας, σ' έναν γάμο, όπως σημειώνει η Λάπτον.

Η ίδια αναφέρεται στον «Πολίτη – Δημοσιογράφο»²⁶⁶, ο οποίος τελικά τραβά φωτογραφίες, σηκώνει βίντεο στο διαδίκτυο, σχολιάζει κοινωνικά δράματα, αντιδρά και καταγράφει φυσιολατρικές εικόνες και κοινωνικά γεγονότα, στα οποία συμμετέχει ο ίδιος, το οικείο περιβάλλον του κ.ά. Η εικονική παρουσία είναι σημαντική, όταν δεν είναι εφικτή η ρεαλιστική παρουσία. Όμως, παραμένει μη ρεαλιστικό, δηλαδή είναι εικονικό βίωμα.

Δίνει την ψευδαίσθηση της ολοκληρωμένης συμμετοχής, ενώ ουσιαστικά απομειώνει την έννοια των αισθήσεων, όπως την παρουσιάζει συνολικά στο έργο της, η καθηγήτρια Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας, Κωνσταντίνα – Νάντια Σερεμετάκη. Η ολοκληρωμένη εικόνα στον ψηφιακό κόσμο απουσιάζει και παραμένει η μιντιακή εικόνα. Αυτή η εικόνα μπορεί να είναι ίδια αλλά ενδέχεται και να είναι εν μέρει ή εξ ολοκλήρου κατασκευασμένη.

Πρόκειται για μειωμένη αισθητηριακή αντίληψη κι ο αισθητηριακός κόσμος είναι λειψός. Το άτομο ή η ομάδα δεν απολαμβάνει τη συνολική εμπειρία αλλά μέρος αυτής, που βασίζεται στην εικόνα μέσα από έναν υπολογιστή, μία ταμπλέτα ή ένα κινητό τηλέφωνο. Δεν έχει τη δυνατότητα της αφής, της οσμής ή της γεύσης κι επομένως μία ολοκληρωμένη, ρεαλιστική εμπειρία, ακόμη κι αν πρόκειται για εμπειρίες 3D. Σε αντίθεση με την τηλεόραση, ο ηλεκτρονικός υπολογιστής δίνει την ψευδαίσθηση της ίσης συμμετοχής, απέναντι στα δίκτυα και τις μεγάλες πλατφόρμες.

Ο εικονικός κόσμος ροκανίζει θέσεις εργασίας από μικρομεσαίες επιχειρήσεις, οι οποίες δεν μπορούν ν' ανταποκριθούν στο χαμηλό κόστος παραγωγής ή ταχείας παράδοσης προϊόντων κι υπηρεσιών, όπως συμβαίνει με τις μεγάλες πλατφόρμες ή εμπορικές εταιρείες. Η όραση, μέσω των υπολογιστών, των ταμπλετών, των κινητών τηλεφώνων, των έξυπνων τηλεοράσεων ή γενικότερα συσκευών, κυριαρχεί έναντι των άλλων αισθήσεων. Δημιουργεί προβλήματα σε άλλες κοινωνικές ομάδες (π.χ. άτομα με προβλήματα όρασης).

Ο νέος ψηφιακός πολιτισμός σε μεγάλο βαθμό συνδέεται με τις αισθήσεις της όρασης, της ακοής και της περιορισμένης αφής του

²⁶⁶ Lupton, ό.π., 2015, σελ.6.

πληκτρολογίου ή του ποντικιού. Στα πλεονεκτήματά του είναι πως δημιουργεί δυνατότητες για μεγαλύτερη πρόσβαση στην εργασία και την υγεία, ατόμων με αναπηρίες ή ηλικιωμένων. Υπάρχει η δυνατότητα φωνητικών ή άλλων εντολών ενώ μειώνονται τα προβλήματα για άτομα με προβλήματα κινητικότητας. Άτομα με κινητικά προβλήματα μπορούν να εργάζονται π.χ. από το σπίτι με τη μορφή της απομακρυσμένης εργασίας, χωρίς να χρειάζεται να ταλαιπωρούνται με μετακινήσεις για το μεροκάματο.

Ο πολιτισμός της εικόνας, μετά την τηλεόραση, μέσα από συγκεκριμένους αφαιρετικούς κώδικες αναλόγως και τις παθήσεις, μειώνει ή ενδυναμώνει αναλόγως το ψηφιακό χάσμα των Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες. Μειώνει ή βελτιώνει, ανάλογα και με τη φύση της ασθένειας ή των τραυματισμών (π.χ. από τροχαία ατυχήματα) τις δυνατότητες για εργασία. Έτσι, υπάρχουν περιπτώσεις, που η εικονική πραγματικότητα λειτουργεί υπέρ της μείωσης του χάσματος π.χ. με την τηλεϊατρική, τη χρήση φωνητικής εντολής για άτομα με ψηφιακές αναπηρίες στα χέρια ενώ δημιουργεί νέες ψηφιακές ανισότητες, σε άτομα με προβλήματα όρασης κ.ά.

Ο ιδιωτικός, οικιακός χώρος μετατρέπεται, ηθελημένα ή αναγκαστικά, εν μέρει, σε δημόσιο. Ιδίως, κατά την περίοδο του Covid-19, μετασχηματίζεται και χρησιμοποιείται μαζικά για τηλεκπαίδευση²⁶⁷, τηλεκατάρτιση, τηλεργασία, τηλεψυχαγωγία, σεμινάρια. Υφίσταται η επικοινωνία με τους οικείους ή με εξωτερικά περιβάλλοντα, μεταβάλλοντας ουσιαστικά τις κοινωνίες και τις διαπροσωπικές κι εργασιακές σχέσεις, δημιουργώντας ψηφιακές σχέσεις ή υβριδικές κ.ά.

Οι αλλαγές είναι πολλαπλάσιες στον δημόσιο χώρο, λόγω της διείσδυσης της ψηφιακής τεχνολογίας στο πεδίο της οικονομικο-κοινωνικής ζωής. Αυτή η ψηφιακή διείσδυση δημιουργεί νέους κινδύνους αλλά και πάμπολλες δυνατότητες σ' όλα τα πεδία: οικονομικό, κοινωνικό, ιδεολογικό, υγείας κ.ά.. Έχει ταυτόχρονα αντιφάσεις και προβλήματα κι ελλοχεύει νέους κινδύνους για τη χειραγώγηση και την ποδηγέτηση των μαζών.

Το πρώτο δίκτυο προήλθε από την προσπάθεια στις ΗΠΑ να υπάρξει διασύνδεση υπολογιστών. Το Advanced Research Project Agency (ARPANET) γεννήθηκε το 1969 από πόρους του υπουργείου Άμυνας των ΗΠΑ, για την επικοινωνία, απομακρυσμένων δικτύων²⁶⁸. Ακολούθησε το Πρωτόκολλο Διαδικτύωσης (Internet Protocol)²⁶⁹ το 1973, για να μπορούν να διακινούνται δεδομένα από το ένα δίκτυο στο άλλο. Τότε σχεδιάστηκε κι άλλη τεχνική για το Πρωτόκολλο Ελέγχου Μετάδοσης, για τη μεταφορά προδιαγραφών κι αρχείων και έτσι δημιουργήθηκαν τα ηλεκτρονικά μηνύματα. Το «ARPANET» στη

²⁶⁷ Κυριακούλιας: Η τηλεργασία στην Ε.Ε. πριν και μετά την πανδημία Covid-19, 2020.

²⁶⁸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας: Η ιστορία του ίντερνετ, Κεφ. 2. Δεκέμβριος 1997.

²⁶⁹ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας: ό.π. 1997.

συγκεκριμένη χρονική συγκυρία το χρησιμοποίησαν πλέον και πανεπιστημιακοί φορείς κι ιδρύματα άλλων χωρών από την Αγγλία και τη Νορβηγία.

Η ουσιαστική αλλαγή θα γίνει το 1983, όταν λόγω της επιβάρυνσης του δικτύου χωρίζεται σε «MILNET», για καθαρά στρατιωτικές επικοινωνίες και σε ARPANET, που αφορά στην πανεπιστημιακή κοινότητα. Δυο χρόνια αργότερα, το 1985 το Εθνικό Επιστημονικό Ίδρυμα των ΗΠΑ θα δημιουργήσει το δικό του γρήγορο δίκτυο «NSFNET», για να συνδέσει πέντε κέντρα υπερυπολογιστών. Οι προσωπικοί υπολογιστές φτιάχτηκαν στη δεκαετία του '80, αλλά ενώ το διαδίκτυο στην παγκόσμια εκδοχή του είχε ήδη ανακαλυφθεί το 1989, άρχισε να λειτουργεί, εν μέρει, όπως το γνωρίζουμε σήμερα, το 1994²⁷⁰.

Σταθμοί σε όλα αυτά ήταν η λειτουργία παγκόσμιων πλατφορμών από το 2001. Σύμφωνα με τη Λάμπτον, το LinkedIn λειτούργησε το 2003, το Facebook, το 2004, το Youtube, το 2005 και το Twitter 2006. Τα ψηφιακά κοινωνικά δίκτυα οδεύουν προς ομογενοποίηση της κουλτούρας κι έχουν δημιουργήσει νέα προβλήματα πάνω στα πνευματικά δικαιώματα, κυρίως ανθρώπων του πολιτισμού και νέες τεχνικές δεξιότητες, πάνω στα σύγχρονα τεχνολογικά μιντιακά μέσα.

Η Ψηφιακή Κοινωνία, όπως λειτουργεί στο πλαίσιο ενός καπιταλιστικού συστήματος δεν είναι απλώς ένα νέο στάδιο. Είναι μία μεταβολή του ίδιου του κόσμου, όπως άλλαξε με τις μεγάλες επαναστάσεις στην ιστορία, την Α' Γεωργική Επανάσταση, την Α' Βιομηχανική Επανάσταση κ.ά.. Όλα αυτά έχουν δημιουργήσει ανάγκες για σωρεία αλλαγών στο νομοθετικό πλαίσιο, το οποίο όμως δεν μπορεί να είναι αποτελεσματικό μόνο στα στενά όρια ενός έθνους – κράτους. Η ψηφιακή τεχνολογία είναι εξ ορισμού παγκοσμιοποιημένη, αν και δεν είναι όλες οι εφαρμογές, προσβάσιμες προς όλους.

Το 2014, που συντάσσεται έκθεση από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, μόλις το 18% των Ευρωπαίων καταναλωτών είχε χρησιμοποιήσει το διαδίκτυο για ψηφιακές αγορές από άλλη χώρα της Ε.Ε. Κύριος λόγος ήταν η έλλειψη εμπιστοσύνης ως προς την ασφάλεια δικαίου για τις διαδικτυακές πωλήσεις²⁷¹. Η Ευρωπαϊκή Ένωση επιχείρησε να δώσει κατευθυντήριες οδηγίες θεσπίζοντας την ενιαία ψηφιακή αγορά για το διαδικτυακό εμπόριο, βασιζόμενη στην οδηγία 1999/44/ΕΚ στις 6 Μαΐου 2015. Στόχος η ασφάλεια Δικαίου μεταξύ των Ευρωπαίων εμπόρων και καταναλωτών. Η νομοθεσία αυτή προέκυψε προκειμένου να καλύψει καταναλωτές, εφόσον αγόρασαν ηλεκτρονικά ένα ελαττωματικό προϊόν. Στις 9/12/2015 εξέδωσε πρόταση για την αγορά

²⁷⁰ Lupton: ό.π., σελ.2.

²⁷¹ Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκή Επιτροπή: Πρόταση οδηγία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με ορισμένες πτυχές, που αφορούν τις συμβάσεις για τις διαδικτυακές εξ αποστάσεως πωλήσεις αγαθών, 2015, σελ.2-3.

καταναλωτών δηλαδή για τις συμβάσεις, που αφορούν στις διαδικτυακές κι άλλες, εξ αποστάσεως, πωλήσεις αγαθών (2015/0288 (COD)), που είχε ως αποτέλεσμα την Οδηγία 2019/770.

Το πρόβλημα της επανόρθωσης των εταιρειών είχε επισημανθεί από το 49% των εμπόρων λιανικής της Ε.Ε., που πραγματοποιούσαν διαδικτυακές πωλήσεις και το 67% εκείνων, που επιχειρούσαν να πραγματοποιήσουν διασυνοριακές διαδικτυακές»²⁷². Εξαιτίας της κατάστασης, δημιουργούνταν εφάπαξ δαπάνες για τους εμπόρους λιανικής ύψους περίπου 4 δισ. ευρώ. Αυτού του είδους οι δαπάνες επηρέασαν αρνητικά τα μικροαστικά στρώματα, διότι αφορούν κυρίως πολύ μικρές και μικρομεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ). Έτσι, η βασική στρατηγική της Ε.Ε. για το ηλεκτρονικό εμπόριο ήδη από το 2016 βασίστηκε σε τρεις πυλώνες²⁷³:

- Καλύτερη πρόσβαση των καταναλωτών σε ψηφιακά προϊόντα κι υπηρεσίες ανά την Ευρώπη, ώστε να διευκολυνθεί το διασυνοριακό κι ηλεκτρονικό εμπόριο και να υπάρξει πιο αποτελεσματική προστασία των καταναλωτών.
- Δημιουργία (θεωρητικά τουλάχιστον) ισότιμων όρων ανταγωνισμού για την ανάπτυξη των ψηφιακών δικτύων και των καινοτόμων υπηρεσιών
- Μεγιστοποίηση του δυναμικού ανάπτυξης της ψηφιακής οικονομίας.

Η Ευρώπη έχει μείνει πίσω κι από την Ασία κι από την βόρεια Αμερική σε ό, τι αφορά στον ψηφιακό μετασχηματισμό. Ουσιαστικά βήματα έγιναν κυρίως μετά το 2015 και μεγάλες δρασκελιές μετά την εκδήλωση του Covid-19. Το ηλεκτρονικό εμπόριο ολοένα και κερδίζει έδαφος έναντι του συμβατικού. Το γεγονός αυτό μακροπρόθεσμα δημιουργεί την ανάγκη για λιγότερα κτήρια για εμπορικά μαγαζιά αλλά και μείωση των θέσεων εργασίας εμποροϋπαλλήλων, ιδίως, αν δεν διαθέτουν ψηφιακές ικανότητες.

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αναγνωρίζει πως οι αιτήσεις διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας στον τομέα της Τεχνητής Νοημοσύνης είναι 1.863 για τις ΗΠΑ, 1.085 για την Κίνα και 1.074 για την Ευρώπη. Μόλις στις 20 Οκτωβρίου 2020 ενέκρινε τρεις εκθέσεις, για να ρυθμιστεί το πλαίσιο για την Τεχνητή Νοημοσύνη (TN) και το τοπίο για τα ηθικά πρότυπα την καινοτομία και την εμπιστοσύνη στην τεχνολογία. Σύμφωνα με το Ευρωβαρόμετρο, Ευρωπαίοι πολίτες, που ρωτήθηκαν, θεωρούν σε ποσοστό 81%, πως τα ψηφιακά εργαλεία θα παίξουν σημαντικό ρόλο στο μέλλον. Σε ποσοστό 82% εκτιμούν πως πρέπει να διασφαλιστεί ένας ενιαίος, ψηφιακός μετασχηματισμός²⁷⁴.

²⁷² Ευρωπαϊκή Επιτροπή: ό.π., σελ.2-3

²⁷³ EUR-Lex. «Η νέα στρατηγική της Ε.Ε. για την ψηφιακή αγορά», 2015.

²⁷⁴ Ευρωβαρόμετρο: «Ψηφιακά Δικαιώματα κι Αρχές», 2021.

Επομένως, ενώ οι πρώτες εφαρμογές της Τεχνητής Νοημοσύνης άρχισαν κυρίως τη δεκαετία του '70, η γενίκευσή τους κι η ρύθμιση του τοπίου άργησε δραματικά ενώ δεν λειτούργησε κατά τον ίδιο τρόπο για όλες τις κοινωνίες. Ορισμένα αγαθά ή εφαρμογές της τεχνητής νοημοσύνης²⁷⁵ έγιναν πολύ γρήγορα γνωστές στο ευρύ κοινό π.χ. μηχανές αναζήτησης, ρομπότ, έξυπνα φανάρια. Άλλες εφαρμογές μπήκαν αργότερα στην καθημερινότητα: π.χ. αυτόματη μετάφραση στο διαδίκτυο, έξυπνες τηλεοράσεις, έξυπνες σκούπες, έξυπνα ρολόγια, έξυπνα ψυγεία, αυτοκινούμενα οχήματα κ.ά.

Κοινωνιολόγοι, λόγω της έντονης διείσδυσης των ψηφιακών μέσων και του ψηφιακού αποτυπώματος των πολιτών, όπως ο Μηνάς Σαματάς μιλούν για «**Καπιταλισμό της Επιτήρησης**»²⁷⁶. Η παρατήρηση είναι απολύτως σωστή κι είναι βασική παράμετρος του σύγχρονου Δίδυμου Καπιταλισμού. Ωστόσο, οι μελετητές υποεκτιμούν την «πράσινη» διάσταση του, εν λόγω, σταδίου, του καπιταλισμού. Αναφέρονται έτσι στη συλλογή δεδομένων από παγκόσμιες πλατφόρμες, μιλώντας για έλλειψη δημοκρατικής εποπτείας, κάνοντας ευθέως ή εμμέσως λόγο για ηλεκτρονικό φακέλωμα²⁷⁷, κάτι, που είναι αληθές κι επιβεβαιώνεται και στην πράξη. Ωστόσο, το ζήτημα των Wikileaks και της διαρροής εγγράφων κρατών είναι η ακριβώς, αντίθετη πλευρά του νομίσματος, καθώς πολίτες μαθαίνουν πράγματα, που αγνοούσαν.

Η ψηφιακή παρατήρηση κι έκθεση εμπεριέχει κινδύνους αλλά και ψηφιακή εγκληματικότητα (ηλεκτρονικό ψάρεμα, ηλεκτρονική παρακολούθηση, κλοπή δεδομένων, κλοπή τραπεζικών καρτών, σκοτεινό διαδίκτυο με παιδική πορνογραφία, κακοποίηση ή σεξουαλική κακοποίηση, εκδικητικό πορνό με ψηφιακή διαπόμπευση κ.ά.).

Την περίοδο 2014-18 υπήρξαν, σύμφωνα με στοιχεία, που παρέθεσε στη Βουλή, ο καθηγητής Εγκληματολογίας και βουλευτής της ΝΔ, Άγγελος Τσιγκρής «20.900.000 θύματα καταναγκαστικής εργασίας στον πλανήτη, 14.200.000 θύματα εργασιακής εκμετάλλευσης, 4.500.000 θύματα σεξουαλικής εκμετάλλευσης και 5.500.000 παιδιά θύματα εμπορίας και σεξουαλικής εκμετάλλευσης ή μαύρης εργασίας, 127 χώρες προέλευσης θυμάτων, σεξουαλικής εκμετάλλευσης και 137 χώρες προορισμού (...)». Ανέφερε πως «περισσότερα από 30.000 ασυνόδευτοι ανήλικοι εξαφανίστηκαν στην Ευρώπη μόνο τα έτη 2014 έως 2017 (...)».

²⁷⁵ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο: «Τι είναι η τεχνητή νοημοσύνη και πως χρησιμοποιείται;», 2021.

²⁷⁶ Zuboff : The Age of Surveillance Capitalism, 2019.

²⁷⁷ TVXS: Τα έξυπνα γυαλιά που κάνουν τη Google να φαίνεται χαζή, 2021. Νέες εφαρμογές, που αλλάζουν τη ζωή των πολιτών αλλά οδηγούν στην λογική των παρακολουθήσεων, ηθελημένων ή αθέλητων θυμίζοντας το έργο του Όργουελ «1984» εφευρίσκονται διαρκώς με αποκορύφωμα τα έξυπνα γυαλιά του Facebook.

Σημείωσε ότι μόνο το 1% έως 2% των θυμάτων κατάφεραν τελικά ν' αποδράσουν «από δουλεμπορικά κυκλώματα που τους εκμεταλλεύονται. Μόνο 1/100.000 διακινητές καταδικάζονται από τις εθνικές δικαστικές αρχές» (...) Την περίοδο 2014-2018 εντοπίστηκαν 142 περιπτώσεις εμπορίας ανθρώπων, με αντίστοιχο αριθμό αναγνωρισμένων θυμάτων 229 άτομα»²⁷⁸ στην Ελλάδα. Ωστόσο, δεν υπάρχει σαφής εικόνα, πόσα απ' αυτά συνδέονται μόνο με το ψηφιακό έγκλημα (π.χ. κλοπή κι επεξεργασία φωτογραφιών από το διαδίκτυο και προώθησή της σε δίκτυα πορνογραφίας).

Στην εποχή του πρασινοψηφιακού καπιταλισμού το συμβατικό έγκλημα συνυπάρχει με το ψηφιακό, σε δρόμους παράλληλους ή διασταυρώνεται ως υβριδικό. Ο θύτης λειτουργεί δηλαδή και στον εικονικό και στον ρεαλιστικό κόσμο. Το ψηφιακό έγκλημα εγείρει ενίοτε και ζητήματα δημοκρατίας. Οι, δε, παράνομες πράξεις, δημιουργούν νέες ανάγκες και για το ψηφιακό έγκλημα και την αντιμετώπισή του από τη δικαιοσύνη. Από τη νυν εταιρεία Meta – πρώην Facebook ανακοινώθηκε ότι αφαιρέθηκαν περίπου 1.600 λογαριασμοί, γιατί στόχευαν στην παρακολούθηση δημοσιογράφων κι ακτιβιστών.

Η υπόθεση αυτή αποκαλύπτει ένα μέρος μόνο αυτής της παγκόσμιας βιομηχανίας παρακολούθησης, η οποία δεν αφορά μόνο κράτη αλλά και μεμονωμένους πολίτες, επιχειρήσεις, δικηγορικά γραφεία κ.ά., με ό, τι αυτό συνεπάγεται για τη χειραγωγή των λαών ή την εκβίαση πολιτών ή μαζών²⁷⁹. Οι επτά πάροχοι υπηρεσιών επιτήρησης αποκαλύφθηκε, πως βρίσκονταν στην Κίνα, το Ισραήλ, την Ινδία και τη Βόρεια Μακεδονία και φέρεται να στόχευαν πάνω από 100 χώρες και περίπου 50.000 άτομα.

Ο δίδυμος καπιταλισμός ως μοντέλο νεοφιλελεύθερης καπιταλιστικής οργάνωσης εξακολουθεί να δημιουργεί ή ν' αναπαράγει νέες κοινωνικές ανισότητες μεταξύ ανθρώπων ή ομάδων, και να διαχωρίζει ομάδες πολιτών σε παρακολουθούμενους και σε παρακολουθούμενους, μέσω αλγορίθμων, λέξεων – κλειδιών κ.ά. με ό, τι αυτό συνεπάγεται όχι μόνο για ζητήματα ασφάλειας αλλά κι ελευθερίας, διακίνησης των ιδεών.

Ο Ψηφιακός Καπιταλισμός μπορεί ταυτόχρονα να λειτουργεί ως Καπιταλισμός της Επιτήρησης, λόγω των καμερών παρακολούθησης, των drones, της παραγωγής υλικού από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, μπισκότων, μέτρησης βημάτων από τα κινητά τηλέφωνα ή παρακολούθησης διαδρομών

²⁷⁸ Πρακτικά Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης και Υποεπιτροπή για την Καταπολέμηση της Εμπορίας και της Εκμετάλλευσης Ανθρώπων της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων με θέμα ημερησίας διάταξης: «Διδάγματα και προκλήσεις από νομολογίες του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ) σε υποθέσεις εμπορίας ανθρώπων». 2020.

²⁷⁹ Τσιριγωτάκη: Σχεδόν 50.000 δημοσιογράφοι κι ακτιβιστές έγιναν στόχοι παρακολούθησης στο Facebook και στο Instagram, 2022.

μέσω των GPS ή έξυπνων γυαλιών²⁸⁰. Η επιτήρηση αυτή ενδέχεται να είναι εκούσια π.χ. με αυξημένα μέτρα ασφαλείας στα σπίτια, συναγερμό με αφή, συναγερμό με ψηφιακό μάτι κ.ά. Ενδέχεται, όμως να είναι κι ακούσια, έξω από τη λογική του ανθρώπου, που την υφίσταται κι αγνοεί ότι συλλέγουν κάποιοι στοιχεία για εκείνον.

Η Λάπτον υπενθυμίζει την υπόθεση του Αμερικανού, Έντουαρντ Σνόουντεν²⁸¹, κυβερνητικού αξιωματούχου και τη διαρροή εγγράφων στα μέσα του 2013 στον Τύπο. Τότε γίνεται γνωστή η εκτεταμένη ψηφιακή παρατήρηση ατόμων στις ΗΠΑ, τη Νέα Ζηλανδία, την Αυστραλία, τη Μεγάλη Βρετανία και τον Καναδά. Η υπόθεση Σνόουντεν έδειξε εκτεταμένο δίκτυο παρακολούθησεων μέσω ηλεκτρονικών μηνυμάτων, τηλεφωνικών αρχείων, κινήσεων μέσω εφαρμογών κ.ά. Σ' αυτό το πλαίσιο δημιουργούνται διαρκώς νέες εφαρμογές, οι οποίες συγκλίνουν, ώστε μία σημαντική πτυχή του Δίδυμου καπιταλισμού, ν' αφορά στην κοινωνία της παρακολούθησης. Αυτό το δίκτυο παρακολούθησεων παραπέμπει σε καθεστώτα αυταρχικά μειώνοντας την ελευθερία των πολιτών. Η άλλη όψη του νομίσματος είναι πως συντηρητικοί κύκλοι θεωρούν ότι έτσι βελτιώνεται η ασφάλεια κι υπερθεματίζουν.

Η ψηφιακή κατασκοπεία παίρνει ανεξέλεγκτες διαστάσεις κι όχι μόνο από το κεντρικό κράτος, που μπορεί να επικαλεστεί υπό όρους, λόγους δημόσιας ασφάλειας. Γίνεται υπό όρους κι από άλλους οργανωμένους φορείς, ομάδες ή μεμονωμένα άτομα. Η οπτικοποίηση κι η ηχοποίηση από τα μεγάλα δίκτυα μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε για αντιδημοκρατικούς, εμπορικούς, πολιτικούς είτε για εγκληματικούς σκοπούς κ.ά, καθώς έχει αποδειχτεί πως υπάρχουν σοβαρές ατέλειες στην προστασία των προσωπικών δεδομένων²⁸².

Στον αντίποδα, στο στάδιο του πρασινοψηφιακού Καπιταλισμού είναι σαφές ότι μπορεί να βελτιωθεί κι η υγεία των ανθρώπων, απομακρυσμένων περιοχών μέσω της Τηλεϊατρικής²⁸³ ή των εξατομικευμένων εφαρμογών. Μπορούν επίσης να παρακολουθηθούν και να εξορθολογιστούν και τα δημόσια κι ιδιωτικά συστήματα Υγείας (π.χ. ορθολογική διαχείριση αποθεμάτων, υγειονομικών απορριμμάτων, ψηφιοποίηση διαδικασιών για τη μείωση χαρτιού, ψηφιακή διαχείριση επειγόντων περιστατικών, ρομποτική στην υγεία, βελτίωση προγεννητικού ελέγχου κ.ά.).

²⁸⁰ TVXS: Τα έξυπνα γυαλιά που κάνουν τη Google να φαίνεται χαζή, 2021.

²⁸¹ Lupton: ό.π., σελ.4.

²⁸³ Πρακτικά Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Έρευνας και Τεχνολογίας, με τίτλο: «Συζήτηση επί των εισηγήσεων, που θα συμπεριληφθούν στην Έκθεση της Επιτροπής κι έγκριση της έκθεσης», 2020.

Εξαιτίας της δίδυμης, καπιταλιστικής μετάβασης, είναι σαφώς μικρότερο το ενεργειακό αποτύπωμα από τη χρήση χαρτιού. Δεν αποφεύγονται, όμως, τα ψηφιακά σκουπίδια από παλαιούς υπολογιστές, κινητά τηλέφωνα, μπαταρίες, ταμπλέτες, έξυπνες τηλεοράσεις, δορυφορικές κεραιές και πιάτα, αισθητήρες στη γεωργία, ψηφιακά ρολόγια υγείας, ορειβατών κ.ά. Τ' απόβλητα στον χώρο της Υγείας, ας μην ξεχνάμε ότι εξαιτίας της πανδημίας Covid-19 επιβάρυναν υπέρμετρα τον πλανήτη (πλαστικές μάσκες, σύριγγες από εμβόλια, αντισηπτικά κ.ά.).

Εξαιτίας του ψηφιακού χάσματος, της πρόσβασης ή της έλλειψης πρόσβασης δημιουργούνται νέες κοινωνικές ελίτ ή παραμένουν ή αναδεικνύονται παλιές σε νέους ρόλους. Η ψηφιακή τεχνολογία επιτρέπει σε πολλές περιπτώσεις είτε στον ιδιωτικό είτε στον δημόσιο χώρο, ο εργαζόμενος να παραχωρεί την εργασιακή του δύναμη, κι ο εργοδότης να καρπώνεται την υπεραξία²⁸⁴, χρησιμοποιώντας μόνο ψηφιακά μέσα, που τα κατέχει ο ίδιος: κινητά τηλέφωνα για φωτογραφίες και ψηφιοποιήσεις εγγράφων, υπολογιστές, έξυπνες τηλεοράσεις κ.ά.

Καίτοι η μαρξιστική προσέγγιση βασίζει τον διαχωρισμό μεταξύ κεφαλαιοκρατών κι εργατών στην κατοχή ή όχι των μέσων παραγωγής, στο συγκεκριμένο ιστορικό στάδιο, δεν είναι καθολική αυτή εργασιακή διαδικασία για τους μισθωτούς εργαζόμενους. Κατά την Δ' Βιομηχανική Επανάσταση λόγω της ψηφιακής φύσης του καπιταλισμού, ο απομακρυσμένος εργαζόμενος δέχεται περαιτέρω επιβάρυνση λόγω τεχνολογικού, ενεργειακού ή άλλου κόστους. Ενδέχεται δηλαδή να πληρώνει για θέρμανση, φωτισμό, τηλεφωνικές επικοινωνίες, αγορά και φθορά υπολογιστή, στυλό, γραφική ύλη, κόστος εκτυπωτή κ.ά. Μπορεί δηλαδή ο ίδιος ο εργαζόμενος να κατέχει τον υπολογιστή, την ταμπλέτα ή το κινητό τηλέφωνο, να πληρώνει χρήματα για την ενέργεια, να χρησιμοποιεί USB, stick PC ή router για καλύτερο σήμα στον υπολογιστή κι αυξημένη ταχύτητα. Επίσης, συστήματα ήχου για καλύτερη ακουστική στον υπολογιστή, γραφική ύλη για εκτυπώσεις, εκτυπωτή 3D κ.ά.

Ο Σέλγουιν υποστηρίζει ότι η άποψη του Μαρξ πάνω στην τεχνολογία είναι κομβικής σημασίας, γιατί εισάγει τη δυνατότητα ν' αλλάζει τις κοινωνίες με

²⁸⁴ Μαρξ: Το Κεφάλαιο., 2010. Σημείωση: Είναι αληθές ότι τα όρια είναι ασαφή κι έχει παρέλθει προ καιρού, η περίοδος, που έγραψε τα συγγράμματά του ο Μαρξ, αφού στην Ελλάδα κι όχι μόνο, μπορεί ο ίδιος εργαζόμενος να έχει εξαρτημένη εργασία και ταυτόχρονα να είναι κι αυτοαπασχολούμενος, γεγονός, που δείχνει και την ποικιλομορφία της διαστρωμάτωσης ή να είναι κρατικός υπάλληλος και υπό ορισμένες συνθήκες να λειτουργεί κι ως αυτοαπασχολούμενος π.χ. καθηγητής Ιατρικής ή σε ανταγωνιστικό πεδίο στον ιδιωτικό τομέα π.χ. Μαιευτήρας - Γυναικολόγος.

την κυριαρχία όσων την κατέχουν²⁸⁵. Η απομάκρυνση από τον φυσικό τόπο εργασίας δεν ισχύει για όλα τα επαγγέλματα. Όμως, υφίσταται ως τροπος εργασίας και για τον ιδιωτικό και για τον δημόσιο τομέα. Επαναδιατυπώνει επομένως η απομακρυσμένη εργασία των διοικητικών υπαλλήλων τις σχέσεις και του κράτους – με τον πολίτη. Επίσης, αναδιατυπώνει την εργασιακή σχέση των κρατικών υπαλλήλων με τον εργοδότη – κράτος, αυτοδιοίκηση – Δημόσια Επιχείρηση Κοινής Ωφελείας κ.ά. ενώ αναδιατυπώνει τη σχέση με τους ιδιώτες.

Στα πλεονεκτήματα της τηλεεργασίας καταγράφονται μεταξύ άλλων: η μείωση του χρόνου προσέγγισης της εργασίας, η οικειότητα του χώρου και της ποιότητας ζωής για τον εργαζόμενο, η μείωση του κόστους καυσίμων, η αποφυγή ταλαιπωρίας σε μέσα μεταφοράς, η δυνατότητα των γονιών, να περνούν περισσότερο χρόνο με τα παιδιά τους. Υπάρχει εξάλλου η μείωση του κόστους παρουσίας στο γραφείο (π.χ. καφές, φαγητό, σνακ), η ευελιξίας του χρόνου εργασίας και του προσωπικού χώρου κ.ά.

Όμως, η τεχνολογική αυτή αλλαγή δεν αφορά τους πάντες. Επίσης, δεν σημαίνει de facto βελτίωση της θέσης του εργαζόμενου ή της αμοιβής του ή μείωση αυτομάτως των ωρών εργασίας. Ορισμένοι μεμονωμένοι, απομακρυσμένοι εργαζόμενοι ή ομάδες εργαζομένων μπορούν να περιορίσουν το κόστος ζωής λειτουργώντας ως ψηφιακοί νομάδες δηλαδή μετακομίζοντας σ' έναν άλλον τόπο είτε για λόγους αναψυχής είτε για μειωμένα έξοδα.

Το φτηνό εργατικό δυναμικό, που εργαλειοποιήθηκε τα προηγούμενα χρόνια ήταν οι μετανάστες κι οι φτωχοί ντόπιοι. Σύμφωνα με μελέτες, που έχουν δει το φως της δημοσιότητας έως το 2040, το 45% έως 57% των εργαζομένων στις ΗΠΑ και τις χώρες του ΟΟΣΑ κινδυνεύει να χάσει την εργασία του λόγω αυτοματισμού²⁸⁶. Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι 4 έως 6 στους 10 εργαζόμενους κινδυνεύουν να μείνουν άνεργοι μεσομακροπρόθεσμα λόγω αυτοματισμών και ρομποτικής. Τέτοιου είδους μαζικές απολύσεις αναπόφευκτα βάζουν υποθήκες για κοινωνική έκρηξη.

Επομένως, η **τεχνητή νοημοσύνη**²⁸⁷ δημιουργεί ένα δυνάμει, παράλληλο κι ανταγωνιστικό, εργασιακό μοντέλο μεταξύ ανθρώπων και ρομπότ. Απειλεί θέσεις εργασίας, κατεχοχήν χαμηλής εξειδίκευσης, οι οποίες αναμένεται τα επόμενα χρόνια να καλυφθούν μαζικά από ρομπότ, που ήδη χρησιμοποιούνται στην αγορά εργασίας ή από εργαζόμενους υψηλής εξειδίκευσης. Στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα θα πιεστούν υπέρμετρα έως το 2040 και χωρίς ψηφιακές δεξιότητες κινδυνεύουν να μείνουν εκτός εργασιακού χώρου. Ταυτόχρονα η ενεργειακή εξάρτηση από την Κίνα,

²⁸⁵ Selwyn: What is digital sociology, 2019, σελ.7.

²⁸⁶ Rodgers III & Freeman, How robots are beginning to affect workers and their wages, 2019.

²⁸⁷ Copeland: Artificial Intelligence (τεχνητή νοημοσύνη ή εν συντομία Α.Ι.), χ.χ.

καθηλώνει χώρες, που δεν κατέχουν σπάνιες γαίες, οι οποίες αποτελούν το κλειδί για την παραγωγή πρώτων υλών. Πρόκειται για 17 ειδικά μέταλλα, όχι απαραίτητα σπάνια, που χρησιμοποιούνται για έξυπνα τηλέφωνα, ανεμογεννήτριες, μαγνητικές τομογραφίες, κινητήρες έλξης αυτοκινήτων κ.ά. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση αυτή η ζήτηση καλύπτεται κατά 98% με εισαγωγές από την Κίνα²⁸⁸ γεγονός, που την κάνει εξαιρετικά ευάλωτη σε ό, τι αφορά στην ψηφιακή τεχνολογία. Για τον λόγο αυτό το 2020 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εγκαινίασε την Ευρωπαϊκή Συμμαχία Πρώτων Υλών, ώστε ν'αντιμετωπιστεί το ζήτημα του εφοδιασμού με κρίσιμες πρώτες ύλες.

Η Διεθνής Ομοσπονδία Ρομποτικής σημειώνει, πως το 2017 οι χώρες, που χρησιμοποιούσαν σε μεγαλύτερο βαθμό αυτοματισμούς στη βιομηχανία ήταν οι: Νότια Κορέα, Σιγκαπούρη, Γερμανία, Ιαπωνία, Σουηδία, Δανία, ΗΠΑ, Ιταλία, Βέλγιο και Ταϊβάν. Η μέση πυκνότητα ρομπότ επιταχύνθηκε στην εργασία με την Ευρώπη, να χρησιμοποιεί 99 μονάδες ρομπότ ανά 10.000 εργαζόμενους. Αντίστοιχα η αναλογία στις ΗΠΑ ήταν 84/10.000 ενώ στην Ασία 63/10.000 μονάδες.

Το νέο και φτηνό εργατικό δυναμικό απειλεί με, εκ νέου φτωχοποίηση τις πλατιές μάζες και τα συστήματα ασφάλισης και περίθαλψης σ' όλον τον κόσμο, μειώνοντας και τη δυνατότητα των συνδικάτων να παρέμβουν. Δημιουργεί προβλήματα στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων κι οδηγεί στη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Δημιουργεί, δε, νέες στρατιές ανέργων, που οι εργασίες τους μπορούν να καλυφθούν από ρομπότ κι αυτοματοποιημένα συστήματα.

Ως ενδεικτικό παράδειγμα αναφέρεται πως τον Απρίλιο του 2020, η αυτοκινητοβιομηχανία BMW AG προχώρησε στην παραγγελία περίπου 5.000 ρομπότ για τις νέες γραμμές παραγωγής της. Η εταιρεία «Alibaba», που δραστηριοποιείται στο ηλεκτρονικό εμπόριο μείωσε το εργατικό της δυναμικό κατά 70% λόγω της χρήσης ρομπότ²⁸⁹. Είναι σαφές πως υπάρχει κόστος για την αγορά εξειδικευμένων ρομπότ εργασίας. Όμως, η λειτουργία ρομπότ καλύπτει την εργασία άνω του ενός ανθρώπου και δεν έχει κόστος περίθαλψης, απεργίες, άρνηση εργασίας, άδειες ασθένειας ή κύησης ή διακοπών. Ο νέος ψηφιακός καπιταλισμός αναπαράγει σχέσεις εξάρτησης, μεταξύ των χωρών, που έχουν διαφορετικές ταχύτητες στην ρομποτική ανάπτυξη ενώ δημιουργεί και νέες ενδοπεριφερειακές ανισότητες.

Το χάσμα κέντρου – περιφέρειας αποκαλύπτεται στην περίπτωση των Ινδιάνων των ΗΠΑ. Όσοι ζουν μέσα στις πόλεις έχουν μεγαλύτερη πρόσβαση στα ψηφιακά αγαθά. Τα «πράσινα αγαθά» κατά περίπτωση μπορεί να είναι πιο

²⁸⁸ European Commission: Rare earth elements, permanent magnets and motors, χ.χ.

²⁸⁹ Mordor Intelligence: Global Robotics Market – Growth, Trends, Covid-19, Impact and Forecasts (2021-2026), χ.χ.

εύκολα προσεγγίσιμα στην ύπαιθρο. Σαφώς, αυτό δεν σημαίνει ότι εκτός πόλης, αυτομάτως σταματά η μόλυνση, λόγω φυτοφαρμάκων, κτηνοτροφικών, βιομηχανικών, τουριστικών, υγειονομικών ή άλλου είδους αποβλήτων κ.ά.

Το νέο εργατικό δυναμικό, όπως διαμορφώνεται, θα εξακολουθήσει να εμπλουτίζεται τα επόμενα χρόνια, όχι μόνο από τα ρομπότ αλλά κι από τους μετανάστες και κλιματικούς πρόσφυγες, που έρχονται ήδη να προστεθούν σε στρατιές μεταναστών για λόγους πολεμικών συγκρούσεων, εμφυλίων, εισβολών αυταρχικότητας κ.ά. Σαφώς σε καλύτερη μοίρα αναμένεται να είναι οι Ψηφιακοί Νομάδες, το νέο παγκοσμιοποιημένο εργατικό στρώμα με ψηφιακές δεξιότητες.

Οι Ψηφιακοί Νομάδες μπορούν να διεκδικήσουν καλύτερες αμοιβές σ' ένα παγκοσμιοποιημένο, εργασιακό περιβάλλον ως εξειδικευμένοι εργαζόμενοι αλλά όχι κατ'ανάγκη στον τόπο τους. Οι ψηφιακοί νομάδες ως μαζικό νεοαναδυόμενο, κοινωνικό στρώμα εγχώριο ή εξωχώριο παρουσιάζουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Υιοθετούν τρόπο εργασίας αμιγώς απομακρυσμένο ή υβριδικό. Προχωρούν δηλαδή σε περιοδική επαφή εκ του σύνεγγυς με την έδρα της εταιρείας και δια ζώσης επικοινωνία με τον εργοδότη ή με συναδέλφους ή συνεργάτες, πελάτες κ.ο.κ.. Αναζητούν εργασία σε περιοχές με καλό ψηφιακό σήμα κι εύκρατο κλίμα. Ενδιαφέρονται για την κουζίνα, τις συγκοινωνίες, το φορολογικό καθεστώς στις περιοχές, που θα μείνουν. Ενδιαφέρονται συχνά για τα πολιτιστικά μνημεία αλλά λαμβάνουν υπόψη τους και την δυνατότητα υγειονομικής περίθαλψης, ζητήματα φορολογικά, ευκολίας στη βίζα κ.ά.

Η θετική πλευρά των Ψηφιακών Νομάδων είναι πως μπορούν να λειτουργήσουν ως ομάδα – πόλος ανάπτυξης δραστηριοτήτων είτε σε κατοικημένες πόλεις και χωριά είτε σε απομακρυσμένους κι εγκαταλειμμένους οικισμούς. Μπορούν δηλαδή υπό προϋποθέσεις να δώσουν πνοή ζωής στην ύπαιθρο, δημιουργώντας επιστροφές ατόμων, ακόμη κι απόδημων ή απογόνων τους σε πατρογονικά, άδεια σπίτια, κάνοντας πράξη, υπό προϋποθέσεις, την αποκέντρωση και τη δυνατότητα αποσυμφόρησης των πόλεων.

Το γεγονός ότι οι Ψηφιακοί Νομάδες έχουν μία μορφή αυτονομίας ή ανεξαρτησίας μακριά από το εργασιακό περιβάλλον δεν είναι το μόνο χαρακτηριστικό στοιχείο. Ενώ ο εργαζόμενος δύναται να είναι συμμετοχος στα μέσα παραγωγής δεν είναι απαραίτητος συμμετοχος στα κέρδη. Δεν είναι απαραίτητο ο ψηφιακός νομάς να ταυτίζεται με μεγαλοστελέχη, που χρησιμοποιούν αυτοκίνητα της εταιρείας, κινητά τηλέφωνα και να λειτουργούν, όπως ορθά περιέγραψε ο Γκούλντερ ως υποκείμενα, που διαιωνίζουν την αναπαραγωγή της άρχουσας τάξης²⁹⁰.

²⁹⁰ Gouldner: Η άνοδος μίας νέας τάξης και το μέλλον των διανοομένων, 2020, σελ.20.

Η ιδέα του τεχνολογικού ντετερμινισμού, τονίζει, ο Σέλγουιν, κατά Βέμπλεν²⁹¹ πράγματι έχει νόημα κι εφαρμογή στην πράξη. Έτσι, ενώ μπορεί οι κοινωνίες να έχουν πισωγυρίσματα ως προς θέματα δημοκρατικών ελευθεριών, αυταρχισμού κ.ά., η τεχνολογία εξακολουθεί να είναι εφαρμόσιμη, ν' αγοράζεται ή να εξελίσσεται ακόμη κι εκεί, που υπάρχουν αυταρχικά, θεοκρατικά και στρατιωτικά καθεστώτα. Το **πρεκαριάτο**²⁹² (πρεκαριάτ), ωστόσο, ως μία νέα μορφή απασχολήσιμων εργαζόμενων, παραμένει στο περιθώριο της σύγχρονης κοινωνίας, εξαιτίας των χαμηλών μισθών και της αβεβαιότητας στον χώρο εργασίας, παρά τα όποια προσόντα και γνώσεις.

Η ψηφιακή τεχνολογία δίνει την αίσθηση της άρσης των αδιεξόδων της σύγχρονης μοναξιάς²⁹³ και της απομόνωσης. Δίνει τη δυνατότητα ψηφιακής επικοινωνίας μεταξύ διαφορετικών ανθρώπων ή ομάδων σε διαφορετικά σημεία του πλανήτη. Ο μετανάστης ή ο πρόσφυγας υπό προϋποθέσεις μπορεί να συνδεθεί με τη γενέτειρα. Η οπτικοποίηση κι η φωνητική αλληλεπίδραση των μέσων ψηφιακής επικοινωνίας, σαφώς δίνει περισσότερες δυνατότητες αλλά εν μέρει, είναι ψευδεπίγραφη. Ο πολιτισμός της εικόνας δεν αποτελεί ρεαλιστική απεικόνιση του κόσμου μας ούτε υποκαθιστά την ανθρώπινη, εκ του σύνεγγυς, επαφή.

Το ζήτημα της ψηφιακής κάρτας ενίοτε οδηγεί σε εργασιακή ομηρία, καθώς τα όρια μεταξύ εργατικού και ελεύθερου χρόνου, είναι ασαφή και δυσδιάκριτα. Η εφαρμογή της αποσύνδεσης δεν είναι δεδομένη κι αφήνει περιθώρια για λαθροχειρία από πλευράς των εργοδοτών. Επιπλέον, δημιουργεί δυσκολίες ως προς τη συνδικαλιστική ελευθερία των ατόμων, αφού η δυνατότητα οικοδόμησης σχέσεων αλληλεγγύης ή εμπιστοσύνης μεταξύ συναδέλφων μειώνεται, μέσα στον εικονικό, εργασιακό χώρο.

Οι συναδελφικές σχέσεις μεταβάλλονται σε εικονικές – ψηφιακές και δεν είναι απαραίτητο να εξελιχθούν σε πραγματικές με ψυχολογικό υπόβαθρο κι ενσυναίσθηση. Το διάλειμμα του εργαζόμενου, οι κοινές προσλαμβάνουσες παραστάσεις, οι κοινοί φόβοι ή χαρές, που «δένουν» συναισθηματικά τους ανθρώπους, η ενσυναίσθηση απέναντι σε γεγονότα στη δουλειά ή μετά απ' αυτήν είναι μειωμένη στον ψηφιακό κόσμο, καταρχήν λόγω της έλλειψης πραγματικής επαφής.

Ο αισθητηριακός κόσμος είναι περιορισμένος, αφού βασίζεται στην εικόνα. Δεν περιλαμβάνει μυρωδιές, γεύσεις, αγγίγματα, κοινές

²⁹¹ Selwyn: What is digital sociology, 2019, σελ.6.

²⁹² Ζαϊμάκης, Η ελαστικοποίηση της εργασίας και το νέο «πρεκαριάτ» στις συνθήκες του ευέλικτου καπιταλισμού, 2015.

²⁹³ Κάτσας: Η μοναξιά στην πόλη: Κοινωνικά δίκτυα και η εφαρμογή τους, 2015.

προσλαμβάνουσες, αγωνίες ή χαρές κ.ά. Κλασικό παράδειγμα, η φωτογραφία, που τραβήχτηκε και περιλαμβάνει μεγαλοστελέχη – διευθυντές, που είχαν διαδικτυακές συναντήσεις μέσω zoom την περίοδο της πανδημίας, η οποία αναρτήθηκε από τον Άμιτ Πάντεϊ, διευθύνοντα σύμβουλο στο PinCar²⁹⁴. Η φωτογραφία αυτή αποτυπώνει επακριβώς τον ψηφιακό πολιτισμό της κατασκευασμένης εικόνας. Δείχνει το κοστούμι, που φορούν από από τη μέση και πάνω και τις πιτζάμες ή τα σορτς από κάτω, τα μεγαλοστελέχη, όταν ο φακός του υπολογιστή δεν μπορεί να συλλάβει αυτές τις λεπτομέρειες, τις παντόφλες, τις σαγιονάρες, τις πιτζάμες κ.ά.

Στον ιδιωτικό βίο δεν έχουν όλοι τη δυνατότητα ν' αγοράσουν τις υπηρεσίες της ψηφιακής τεχνολογίας: π.χ. έξυπνα κινητά, έξυπνες τηλεοράσεις, έξυπνα σπίτια, έξυπνα συστήματα ασφαλείας κ.ά. και τα νοικοκυριά δέχονται επιπλέον οικονομικές επιβαρύνσεις. Η πολυπλοκότητα κι η ρευστότητα χαρακτηρίζει το στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού, όχι μόνο ως προς την πράσινη αλλά κι ως προς την ψηφιακή φύση του. Η ψηφιακή τεχνολογία μεταβάλλει και τον ιδιωτικό χώρο, ο οποίος μετατρέπεται υπό όρους, κάποιες ώρες της ημέρας σε δημόσιο για συγγενείς, φίλους, συμμαθητές, συνεργάτες, εργοδότες, συναδέλφους, παιδιά, εγγόνια κ.ο.κ. Επομένως, η δομή του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου διαφοροποιείται κι αλλάζει και τη δομή του ελεύθερου χρόνου.

Ο ψηφιακός καπιταλισμός έχει μία βασική πτυχή, που σχετίζεται με τον μιντιακό πολιτισμό του παρελθόντος. Αλλάζει τη διαστρωμάτωση και κατευθύνει ανοδικά όσους έχουν ώριμες ψηφιακές δεξιότητες και καθοδικά όσους δεν τις έχουν. Δημιουργεί νέα δεδομένα για τα Άτομα με Ειδικές Ανάγκες (ΑΜΕΑ) αλλά και για ανθρώπους, που βρίσκονται σε απομακρυσμένα περιβάλλοντα. Μόνο στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ο πληθυσμός των Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες ανέρχεται σε περίπου 55 εκατομμύρια²⁹⁵. Αφορά δηλαδή περίπου στο 15% του συνολικού πληθυσμού και συνδέεται με εκ γενετής νοσήματα, προβλήματα υγείας λόγω τραυματισμών, προβλήματα υγείας λόγω γήρατος κ.ά. Ο δίδυμος μετακαπιταλισμός εντείνει το ψηφιακό χάσμα δημιουργώντας νέες ανισότητες ανάμεσα σε χώρες, λαούς, κοινωνικές ομάδες, τάξεις, μεμονωμένα άτομα, μειονότητες, ΑμεΑ κ.ά.

Ο Γουίλιαμ Όγκμπουρν, τον οποίο επικαλείται ο Σέλγουιν, είχε διατυπώσει από το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα τα προβλήματα από την «πολιτιστική υστέρηση» ή την καθυστέρηση στην «υλική κουλτούρα», που θα

²⁹⁴ Usulor: Managers take group picture with outfits use for zoom meeting and the result is hilarious, 2022.

²⁹⁵ Πρακτικά Βουλής της Υποεπιτροπής για τα θέματα Ατόμων με Αναπηρία της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου με θέμα ημερήσιας διάταξης: «Προσβάσιμος Τουρισμός – Τουρισμός για όλους», 2022.

μπορούσε να εξηγήσει το χάσμα στην ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών²⁹⁶. Η ψηφιακή υστέρηση έχει ως πτυχή και την πολιτιστική υστέρηση πάνω στις ψηφιακές τεχνολογίες. Οι κουλτούρες διαφορετικών λαών, είναι πολιτιστικός πλουραλισμός της ανθρωπότητας. Η ψηφιακή υστέρηση έχει καθοδική τάση. Όμως, όσο πιο αργά γίνεται η ψηφιακή μετάβαση σε μία κοινωνία, τόσο περισσότερο διευρύνονται οι ψηφιακές ανισότητες, αφού δημιουργείται ένα νέο χάσμα λόγω της ταχύτητας προσαρμογής.

Ο ρόλος των διανοουμένων και της τεχνικής ιντελιγκέντσιας, όπως ορθά επέμεινε ο κοινωνιολόγος Άλβιν Γκούλντερ, αναβαθμίζεται από την είσοδο της πληροφορικής διεκδικώντας νέους αναβαθμισμένους ρόλους απέναντι σε παλαιές κεφαλαιοκρατικές τάξεις. Η επιστημονική γνώση, η επικοινωνία, η βιοτεχνολογία, η νανοτεχνολογία, η πληροφορική βρίσκονται στο επίκεντρο της οικονομικής δραστηριότητας²⁹⁷.

Ο νέος ψηφιακός κόσμος δημιουργεί νέα τεχνικά, επαγγέλματα, υψηλής εξειδίκευσης. Κι όσο μειώνονται οι θέσεις εργασίας χαμηλής εξειδίκευσης για τους ανθρώπους, καθώς θα καταλαμβάνονται κυρίως από τα ρομπότ, τόσο θ' αυξάνεται κι ο ανταγωνισμός μεταξύ ατόμων, κοινωνικών στρωμάτων και κοινωνικών ομάδων για θέσεις υψηλής εξειδίκευσης στο μέλλον.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ως θεσμός διαπιστώνοντας ότι 4 στους 10 ενήλικες, που ζουν στην Ευρώπη στερούνται βασικών ψηφιακών δεξιοτήτων έχει θέσει ως στόχο το 70% των ενηλίκων να διαθέτει ψηφιακές δεξιότητες ως το 2025, διαθέτοντας υλικούς πόρους. Πάνω από το 70% των επιχειρήσεων έχει δηλώσει, πως πάσχει από έλλειψη προσωπικού με ψηφιακές δεξιότητες και το γεγονός αυτό αποτελεί εμπόδιο για επενδύσεις²⁹⁸. Προωθείται έτσι σειρά προγραμμάτων για την βελτίωση των ψηφιακών δεξιοτήτων σε παιδιά, εργαζόμενους και επιχειρήσεις αλλά και στους απασχολούμενους στη δημόσια διοίκηση.

Ο νέος πλούτος κατά την περίοδο του Δίδυμου καπιταλισμού δεν αφορά μόνο υλικά κι άυλα αλλά και ψηφιακά περιουσιακά στοιχεία, χώρο στα υπολογιστικά νέφη, κρυπτονομίσματα κ.ά. Ο δικτυακός χώρος αποδεικνύεται σημαντικός και πηγή οικονομικού, χρηματιστηριακού και ψηφιακού κεφαλαίου για τις μεγάλες εταιρείες και τους μετόχους τους. Αντίθετα όσοι δεν τον κατέχουν μένουν εκτός νυμφώνος. Η αντίφαση είναι προφανής: ο δίδυμος καπιταλισμός προβάλλεται ως πράσινος ενώ για να φτιαχτούν κρυπτονομίσματα η διαδικασία είναι υπερπολλαπλάσια ενεργοβόρα.

²⁹⁶ Selwyn: ό.π., 2019, σελ.8.

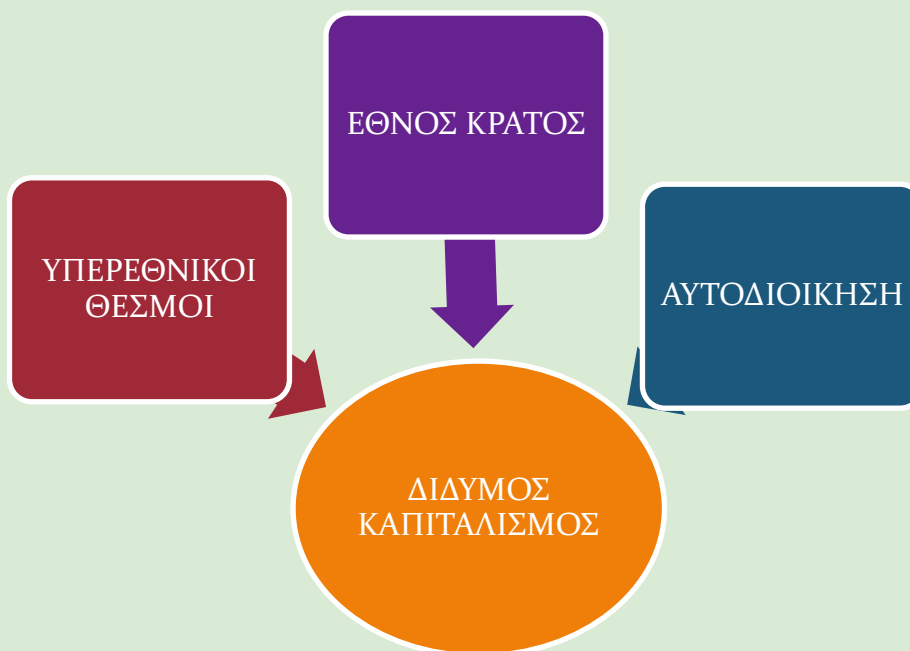
²⁹⁷ Gouldner: ό.π., σελ.23.

²⁹⁸ European Commission: Ψηφιακές δεξιότητες και θέσεις εργασίας, 2021.

Όμως, ακόμη κι αν η Ευρώπη καταφέρει να ολοκληρώσει τον, δύσκολα υλοποιήσιμο στόχο της ως το 2025, το 30% των πολιτών της παραμένει έξω από την ψηφιακή μετάβαση. Διευρύνεται έτσι το ψηφιακό χάσμα των πολιτών, ακόμη και μεταξύ χωρών, οι οποίες έχουν βελτιωμένο οικονομικό – κοινωνικό επίπεδο. Αυτή η παραμονή, ακόμη κι ελάχιστου χρόνου, έξω από την ψηφιακή μετάβαση παραμένει σημαντική. Αυτό συμβαίνει, διότι ανακαλύπτονται διαρκώς νέες εφαρμογές της ψηφιακής τεχνολογίας, διευρύνοντας εκ νέου το ψηφιακό χάσμα²⁹⁹. Πέρα από το ψηφιακό χάσμα μεταξύ πόλης – χωριού, παρατηρείται ψηφιακό χάσμα και μεταξύ διαφορετικών γενεών, το οποίο διαρκώς διευρύνεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9^{ον}

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΟΝ ΔΙΔΥΜΟ ΠΡΑΣΙΝΟΨΗΦΙΑΚΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

Η καπιταλιστική ποικιλομορφία παραμένει κι αναδιαμορφώνεται μετά τη δεκαετία του '90, όταν έχουμε τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και τους έντονους κραδασμούς, εξαιτίας της πτώσης της, σε Δύση κι Ανατολή. Το διπολικό σύστημα οργάνωσης³⁰⁰ με χώρες κυρίαρχες και χώρες δορυφόρους δημιουργεί πολυπόικιλες και σοβαρές αναταράξεις στο παγκόσμιο γίνεσθαι ενώ κάποιοι διαβλέπουν, πως το κενό αυτό έρχεται να καλύψει η Κίνα.

Ο ρόλος του έθνους - κράτους, όπως διαμορφώθηκε μετά την φεουδαρχία αποδυναμώνεται στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού. Αυτό

²⁹⁹ European Commission: ό.π., 2021.

³⁰⁰ Hollis: Φιλοσοφία των Κοινωνικών Επιστημών. Μία εισαγωγή, 2005, σελ. 15.

συμβαίνει λόγω και της φύσης της ψηφιακής τεχνολογίας, η οποία ενδυναμώνει την παγκοσμιοποίηση ως κοινωνικο-οικονομικό φαινόμενο. Έτσι, δημιουργείται η ανάγκη ρύθμισης, όχι μόνο μέσα από την εθνική νομοθεσία αλλά και μέσα από ένα υπερεθνικό, θεσμικό πλαίσιο, όπως συμβαίνει και με το πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής.

Για του λόγου το αληθές, μετά το β΄ μισό του 20^{ου} αιώνα ανοίγει σοβαρά η συζήτηση για το περιβάλλον. Στις αρχές της δεκαετίας του '70 θα κορυφωθεί, λόγω και της πετρελαϊκής κρίσης με τον πόλεμο του Γιομ Κιπούρ³⁰¹ στη Μέση Ανατολή κι η συζήτηση θα επανέλθει πρόσφατα με τη ρωσοουκρανική κρίση. Όμως, ήδη από τον πόλεμο του Γιομ Κιπούρ διαφαίνεται κι η αδυναμία της σύγχρονης παγκόσμιας κοινωνίας να λειτουργήσει χωρίς πετρέλαιο ως καύσιμη ύλη. Οι πολιτικές ηγεσίες των κρατών συνειδητοποιούν, πόσο αυτή η εξάρτηση δυσχεραίνει και δημιουργεί αλλεπάλληλες παρενέργειες σ' όλες ανεξαρτήτως τις δομές τους. Κυρίως, όμως, στις οικονομίες, στις επιχειρήσεις και τους πολίτες τους. Η ενεργειακή εξάρτηση συμβάλλει στην παραγωγή ελλειμμάτων και προκαλεί αδυναμίες στην περαιτέρω κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη των αδύναμων χωρών.

Το έθνος – κράτος εξακολουθεί να έχει καταλυτικό ρόλο στη θέσπιση της εθνικής, περιβαλλοντικής νομοθεσίας αλλά και στο θέμα της δικτύωσης. Παρόλα αυτά, λόγω της φύσης των περιβαλλοντικών προβλημάτων αλλά και της ευρυζωνικότητας ώστε να μην υπάρχουν «ψηφιακές έρημοι», χωρίς ψηφιακό σήμα παίζει ρόλο και η τοπικότητα. Τα περιβαλλοντικά προβλήματα διαμορφώνονται σε τόσο σε ό, τι αφορά στη γη και τις τοπικές επιχειρήσεις όσο και σε επίπεδο αυτοδιοίκησης πρώτου και δεύτερου βαθμού. Κι αυτό διότι η αυτοδιοίκηση ενδέχεται να παίζει ρόλο στα τοπικά δίκτυα ενέργειας, ψηφιακού σήματος κ.ά. Επιπλέον, καθοριστικό ρόλο παίζουν υπερεθνικοί οργανισμοί ή οργανώσεις για τη θέσπιση διεθνών κανονισμών και για την επέκταση των δικτύων και των περιβαλλοντικών συμφωνιών.

Η ψηφιακή τεχνολογία πλέον, ειδικά μετά την εποχή Covid-19, αποτελεί πλέον καθημερινότητα για σχεδόν 2 στους 3 πολίτες του κόσμου³⁰² (59,5% ως τον Σεπτέμβριο του 2021). Η αναλογία ανέβηκε στη συνέχεια στο 7 προς 3. Το διαδίκτυο αποτελεί πια βασικό τρόπο επικοινωνίας των μαζών, όπως παλαιότερα ήταν το τηλέφωνο. Κατά την περίοδο εφαρμογής των lock down λόγω της πανδημίας σε πολλές χώρες του πλανήτη, ο ψηφιακός τρόπος επικοινωνίας, συχνά έγινε ο κυρίαρχος. Εξαιτίας, δε, των περιοριστικών μέτρων κι ενίοτε κι ο μοναδικός. Επέτεινε έτσι τις απρόσωπες σχέσεις μεταξύ κεντρικής διοίκησης κι αυτοδιοίκησης και του πολίτη και δημιούργησε νέες διαδικασίες.

³⁰¹ Χούρχουλης, Η πρώτη πετρελαϊκή κρίση, 2019.

³⁰² Mikropoulou: Digital and social media. Στατιστικά στοιχεία για το 2021. 2021.

Άλλαξε και το κράτος, που λειτούργησε πλέον με κανόνες της ιδιωτικής αγοράς, θεσπίζοντας τηλε-εργασία και στον δημόσιο τομέα.

Η τεχνολογία του διαδικτύου μειώνει τον χρόνο επαφής μεταξύ ανθρώπων κι επιχειρηματικών ομίλων αλλά και το κόστος των επαγγελματικών ταξιδιών. Η ψηφιακή τεχνολογία μειώνει σημαντικά το κόστος τόσο στον ιδιωτικό τομέα όσο και στον δημόσιο. Πρόκειται για το κόστος χρήματος κι εργασίας ενώ σχετίζεται και με τη μείωση του χρόνου (πάρκινγκ, οδοιπορικά, υπερωρίες, χρόνος στα αεροδρόμια κ.ά.). Υπάρχει θεαματική μείωση του κόστους, όταν πρόκειται για άτομα ή επαγγελματικές ομάδες, που πρέπει να μετακινηθούν σε διαφορετικά κράτη ή ηπείρους (π.χ. αεροπορικό κόστος, κόστος συνεδρίων, κόστος βίζας κ.ά.) για εμπορικές ή άλλες συναλλαγές.

Μέσω της ψηφιακής τεχνολογίας, αλλάζει όλη η δυναμική στην καθημερινότητα και στον χώρο των επιχειρήσεων, χωρίς αυτό να σημαίνει πως έχουν όλοι ανάλογες ψηφιακές δεξιότητες, γνώσεις, δυνατότητες, ικανότητες κ.ά. ν' ανταποκριθούν στα νέα δεδομένα ή κατά τον ίδιο βαθμό. Η ψηφιακή τεχνολογία αναδιαμορφώνει διαρκώς το παράδειγμα του σύγχρονου κράτους, στις δομές, τις διαδικασίες, την προσέγγιση του πολίτη δια των υπηρεσιών του. Μακροπρόθεσμα, όμως, η ψηφιακή τεχνολογία «ψηφιοποιεί» υπάρχουσες επαγγελματικές ειδικότητες στο δημόσιο ή εντάσσει νέες ψηφιακές υπηρεσίες, που για να τις ολοκληρώσει το έμψυχο δυναμικό του χρειάζεται εξελιγμένες δεξιότητες.

Ακόμη κι αποδυναμωμένο, ως προς τις λειτουργίες, το κράτος στον δίδυμο καπιταλισμό παίζει εξέχοντα ρόλο στην πράσινη και ψηφιακή ολοκλήρωση. Προς αυτήν την κατεύθυνση λειτουργούν κι οι υπερεθνικοί οργανισμοί δίνοντας κίνητρα ή αντικίνητρα (π.χ. κατάργηση τραπεζικού δανεισμού από την Ε.Ε. για έργα φυσικού αερίου, αντικίνητρα για χρηματικές συναλλαγές δια ζώσης στις τράπεζες, ηλεκτρονικές κάρτες ώστε να διευρυνθούν οι ψηφιακές συναλλαγές, υπεράκτιες ανεμογεννήτριες και διεθνής οριοθέτηση και διευθέτηση νερών κ.ά.).

Στις αστικές δημοκρατίες, το κράτος γέρνει προς την πλάστιγγας των κεφαλαιοκρατών ή προς την πλευρά των εργατών, αναλόγως τον ιδεολογικό προσανατολισμό κάθε κυβέρνησης. Όμως, ενώ πρόκειται για μεικτές οικονομίες που βασίζονται στις ιδιωτικές, εγχώριες ή ξένες επενδύσεις, η σύγκρουση με κεφαλαιοκράτες εκ των πραγμάτων είναι περιορισμένη. Εξ ου κι οι κοινωνικές ανισότητες παραμένουν και διαιώνίζονται ή μετασχηματίζονται προς όφελος συγκεκριμένων αναδυόμενων, κοινωνικών στρωμάτων.

Ο Νικολάι Μπουχάριν, ο οποίος ήταν αρχικά ιδεολογικός καθοδηγητής στη Σοβιετική Ένωση έκανε λόγο για κράτος αστικό³⁰³, που στρέφεται εναντίον του προλεταριάτου και για κράτος προλεταριακό, που στρέφεται εναντίον της αστικής τάξης (μπουρζουαζίας). Ερμηνεύοντας όσα είχε γράψει ο Μαρξ αναφέρθηκε ρητά στη σταδιακή κατάργηση του κράτους ως δομή και στην απελευθέρωση υλικών κι έμφυτων πόρων με στόχο την αταξική κοινωνία, η οποία όμως δεν ολοκληρώθηκε τελικά ως διαδικασία.

Στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού το νεοφιλελεύθερο κράτος συρρικνώνεται ως προς τη δομή, ενώ πολλές λειτουργίες του μετατρέπονται σε ψηφιακές. Ενισχυμένους ρόλους αναλαμβάνουν ιδιώτες μέσω διαγωνισμών, συνεργασιών του δημόσιου με τον ιδιωτικό τομέα κ.ά. Ο κρατικός παρεμβατισμός μειώνεται. Παρά το όποιο θεσμικό διάλειμμα λόγω Covid-19 κι οι σχέσεις κράτους – πολίτη αποπροσωποποιούνται. Η απομείωση του δημοσίου τομέα, όμως, στον βαθμό, που η περιουσία του κράτους θεωρείται περιουσία των πολιτών, είναι σαφές ότι μειώνει και την πολιτική, την οικονομική, την κοινωνική και τη γεωπολιτική του ισχύ. Μειώνει δηλαδή την επιρροή του έθνους – κράτους ως νομική, πολιτική, οικονομική και κοινωνική οντότητα. Εξακολουθεί όμως να παίζει ρόλο ρυθμιστή των θεσμών και της αγοράς με καθοριστική σημασία για την υγεία, την παιδεία, την άμυνα, τη διπλωματία, τη δικαιοσύνη, την εγκληματικότητα, την εργασία, το περιβάλλον την ψηφιοποίηση. Επηρεάζει δε άμεσα το πεδίο των επιχειρήσεων, μέσω της νομοθεσίας για τη φορολογία, την ασφάλιση, τις εργασιακές σχέσεις κ.ά.

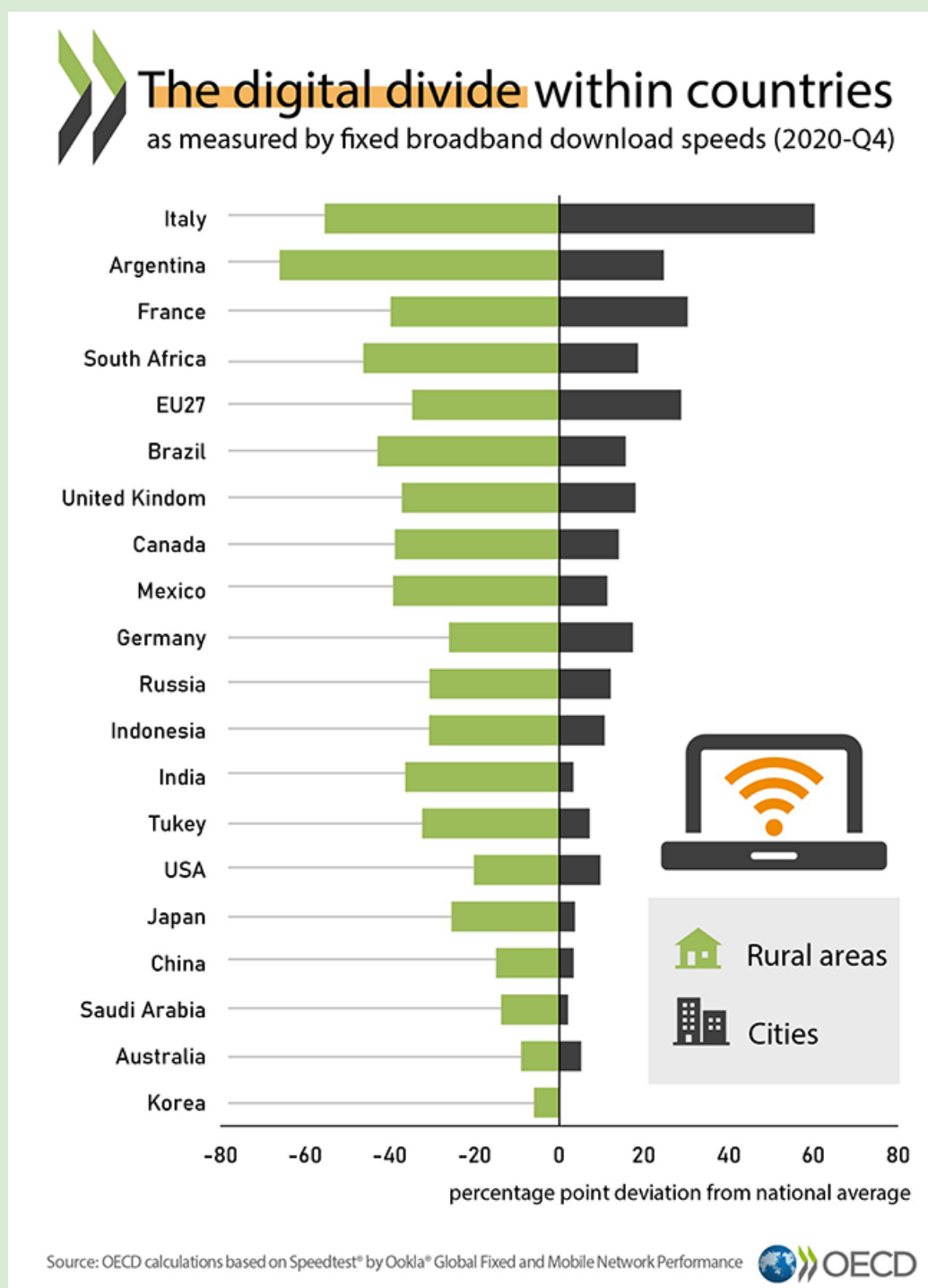
Μάλιστα, μέρος του δυτικού, αστικού κράτους είχε ήδη απομειωθεί προς το τέλος της Γ΄ Βιομηχανικής Επανάστασης, μετά την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης προς όφελος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Η στροφή αυτή άφησε σημαντικά περιθώρια ανάπτυξης στην ιδιωτική πρωτοβουλία και μείωσε ταυτόχρονα τη δύναμη επιρροής της πολιτικής εξουσίας προς όφελος των αγορών και του χρηματιστηριακού κεφαλαίου.

Η ταυτόχρονη παγκοσμιοποίηση των δικτύων σήμαινε αυτομάτως αύξηση της επιρροής πολυεθνικών, ψηφιακών πλατφορμών από οποιοδήποτε σημείο της γης και των μεγάλων πολυεθνικών ομίλων στον χώρο της ενέργειας, που λειτουργούν τοπικά, σε επίπεδο έθνους –κράτους ή υπεράκτια. Μέσω της ψηφιακής τεχνολογίας γίνεται πιο εύκολη κι άμεση η μεταφορά τραπεζικών κεφαλαίων κι η παραγωγή ή η ανακάλυψη εγκληματικών δραστηριοτήτων.

Παρά τις τεράστιες δυνατότητες, που ανοίγονται μέσω των δικτύων 5G και 6G κ.ο.κ., η ελευθερία των ατόμων περιορίζεται. Ολοένα και περισσότερο

³⁰³ Μπουχάριν: Το αλφαβητάρι του κομμουνισμού, 1965, σελ.55.

γίνεται πιο εύκολο το παγκόσμιο ηλεκτρονικό φακέλωμα³⁰⁴ από τις κυβερνήσεις, ενώ υπάρχουν μεγαλύτερες δυσκολίες στην προστασία πολιτών από τις κυβερνοεπιθέσεις³⁰⁵, την ψηφιακή τρομοκρατία κ.ά.

Το έθνος – κράτος επιχειρεί να ενδυναμώσει την κυριαρχία του μέσα από την ψευδο-οικολογικού τύπου, ανάπτυξη και την πρασινοψηφιακή φορολογία. Επιχειρεί έτσι να διευκολύνει τις εταιρείες ή και να είναι το ίδιο, παραγωγός ή

³⁰⁴ Robinson: The Global Police State, 2020.

³⁰⁵ ΣΕΠΕ: Σε άνοδο οι παγκόσμιες ψηφιακές επιθέσεις φωνητικού fishing (ψαρέματος), 2021.

συμμέτοχος ενέργειας ή ψηφιακής τεχνολογίας. Η δράση του κράτους είναι είτε καθ' ολοκληρίαν είτε μέσω μετοχών, συμπράξεων, κατευθύνσεων πόρων, κινήτρων για την προσέλκυση τέτοιου πράσινων και ψηφιακών εταιρειών, οργανισμών, ομάδων ή μεμονωμένων ατόμων κ.ά..

Ο δίδυμος, πρασινοψηφιακός καπιταλισμός λειτουργεί πρωτίστως προς όφελος της μεγαλοαστικής τάξης και των μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων. Αυτοί επιδιώκουν επενδύσεις στην πρασινοψηφιακή τεχνολογία, ανεξαρτήτως, αν δημιουργούν ή όχι προβλήματα στο φυσικό περιβάλλον: π.χ., εκχερσώσεις, εκδίωξη ενίοτε άγριων θηλαστικών ή μεταναστευτικών ειδών κ.ά., αισθητική υποβάθμιση περιβάλλοντος με κεραίες για ψηφιακό ή δορυφορικό σήμα, παράνομο εμπόριο άγριων ζώων, αύξηση θορύβου, υποβάθμιση του θαλάσσιου περιβάλλοντος κ.ά.

Υπό το πρίσμα του σύγχρονου, αστικού κράτους είναι εμφανές πως ο δίδυμος καπιταλισμός «μπολιάζεται» κι υιοθετεί ορισμένες ακίνδυνες για την ύπαρξή του, θέσεις. Σημαντικές όμως για τη βιωσιμότητά του παρμένες από τα Κινήματα των Πράσινων, των Σοσιαλδημοκρατών, των Αριστερών ρευμάτων και των Αναρχικών, για το περιβάλλον. Χρησιμοποιεί το «μπόλιασμα», κατά το δοκούν, κι ενσωματώνει την φιλοπεριβαλλοντική τάση της Κοινωνίας των Πολιτών δια μέσου κρατικών δομών κι επιχειρήσεων. Αποσκοπεί στην αξιοποίηση του πράσινου και ψηφιακού πλούτου, ο οποίος είναι σαφώς περιβαλλοντικά λιγότερο επιζήμιος, πόρρω απέχει, όμως, από το να θεωρείται κλιματικά μη ενεργοβόρος κι αειφορικός.

Κατά τη νέα φάση του δίδυμου καπιταλισμού, ο άνθρωπος εξακολουθεί να παράγει εκτός από τα γνώριμα απορρίμματα (οικιακά, βιομηχανικά, τουριστικά, ναυτιλιακά, υγειονομικά, αμυντικά κ.ά.) και νέα ενεργειακά και ψηφιακά σκουπίδια. Αυτά αφορούν σε μετασχηματιστές, φορτιστές, μπαταρίες κινητών τηλεφώνων, κομμάτια ανεμογεννητριών κ.ά., Έτσι, το κράτος οφείλει μέσω των δομών και των θεσμών του να διευθετήσει τις απορρίψεις. Στη νέα ιστορική φάση αναβαθμίζονται κράτη και περιοχές, που έχουν σπάνιους και μη, ορυκτούς πόρους³⁰⁶ για την παραγωγή πράσινης ενέργειας και ψηφιακών αγαθών, πολλοί εκ των οποίων, είναι εξ ορισμού πεπερασμένοι.

Το πλαστικό, που προέρχεται από τα πετρελαιοειδή ως υλικό, εξαιτίας των χαρακτηριστικών του: ελαφρύ, οικονομικό, ανθεκτικό, εύκολα μετακινήσιμο, εξακολουθεί να χρησιμοποιείται και να επιβαρύνει το περιβάλλον. Επιβαρύνει το χερσαίο, εναέριο και θαλάσσιο περιβάλλον και χρειάζεται το κράτος ή η αυτοδιοίκηση ή ακόμη και δικαστική εξουσία να παρέμβουν για τη

³⁰⁶ Μανιάτης Επιμ., Κούτρας, Μελά, Τσομπανίδου: Η Κλιματική κρίση σε αριθμούς, 2021.

διευθέτησή του. Το υπερεθνικό κράτος (π.χ. Ε.Ε.), το κεντρικό κράτος κι οι αυτοδιοικήσεις παρεμβαίνουν άμεσα ως προς τον πρασινοψηφιακό μετασχηματισμό των κοινωνιών καταρχήν με τη νομοθέτηση, τις κοινοτικές, υπουργικές, περιφερειακές ή δημαρχιακές αποφάσεις με προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα, κίνητρα ή αντικίνητρα.

Η παρέμβαση υπέρ της χρήσης των συγκεκριμένων τεχνολογιών γίνεται μέσω των θεσμικών δομών. Αφορά λ.χ. σε υπουργεία, δημόσιες επιχειρήσεις, ορυχεία κ.ά., μέσω της προώθησης πόρων από το κράτος ως κεντρικής δομής. Επίσης, σε συνεργασία με τις εθνικές ή ιδιωτικές τράπεζες, μέσω κρατικών μέσων ενημέρωσης, αναπτυξιακών εταιρειών, συμπράξεων δημόσιου κι ιδιωτικού τομέα, χρηματοδοτικών, κοινοτικών προγραμμάτων κ.ά. Ενθαρρύνεται με κίνητρα, έμμεσα ή έμμεσα μέσω της φορολογίας, των ασφαλιστικών εισφορών κ.ά. Προωθείται με την επιβολή πράσινων τελών, την προώθηση πράσινων και ψηφιακών χρηματοδοτικών προγραμμάτων, την ενδυνάμωση του πράσινου και θεσμικού πλαισίου, την ανάδειξη τέτοιων δραστηριοτήτων μέσω διαφημίσεων στα ΜΜΕ κ.ά.

Σε επίπεδο κρατών ή μεμονωμένων δομών, οι διαφοροποιήσεις παραδειγμάτων είναι υπαρκτές αλλά όχι κατ' ανάγκην ξεκάθαρες. Καίτοι ο καπιταλισμός στάθηκε όρθιος κι επεκτείνεται με διάφορους τρόπους και σε οικονομίες, που αφορούσαν στο σιδηρούν παραπέτασμα³⁰⁷ κι εκκαπιταλίζονται, ο ρόλος του κεντρικού κράτους καίτοι μειούμενος, παραμένει σημαντικός. Δημιουργείται έτσι, μία νέα βεντάλια νεοκαπιταλιστικών ή μετα-σοσιαλιστικών κρατών – μορφωμάτων (λ.χ. Κίνα, Ουκρανία, Ρωσία κ.ά.) με σαφείς διαφοροποιήσεις.

Σύμφωνα με τον Έγκελς, το κράτος δεν είναι μία δύναμη, που επιβλήθηκε από την κοινωνία αλλά προϊόν μίας συγκεκριμένης κοινωνίας σε μία ορισμένη βαθμίδα εξέλιξης³⁰⁸. Το κράτος, κατά τον Έγκελς, είναι η κοινή ομολογία ότι, επειδή απέτυχε ο τρόπος διαχείρισης συγκρούσεων, δημιουργήθηκε ένας οργανισμός, ο οποίος επιχείρησε να μετριάσει τις συγκρούσεις. Δημιουργήθηκε δηλαδή μία ισχυρή δύναμη, η οποία ολοένα κι απομακρύνεται από την κοινωνία.

³⁰⁷ Αθηναϊκό Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων: Πέντε πράγματα για το Σιδηρούν Παραπέτασμα, 2019. Η φράση **Σιδηρούν Παραπέτασμα** χρησιμοποιήθηκε αρνητικά από τους δυτικούς, για να εκφράσει το σύνορο ανάμεσα στην κομμουνιστική και την καπιταλιστική Ευρώπη αλλά και προκειμένου να τις υποτιμήσουν λεκτικά. Αρχικά από τον Ρώσο Ροζάνοφ αλλά στη συνέχεια από τον Βρετανό πρωθυπουργό, σερ Ουίνστον Τσόρτσιλ. Ο Τσόρτσιλ εκτός από αρχιτέκτονας της συμμαχικής νίκης κατά του ναζισμού μαζί με τους ηγέτες της Σοβιετικής Ένωσης Ι. Στάλιν και ΗΠΑ Φ. Ρούσβελτ ήταν ταυτόχρονα κι ο άνθρωπος, που έβαλε το πετρέλαιο ως καύσιμο στα καράβια του βρετανικού στόλου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα [Newsbeast: Ο Βρετανός ηγέτης Ουίνστον Τσόρτσιλ, 2013].

³⁰⁸ Έγκελς: Η καταγωγή της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους. Λουδοβίκος Φοϋερμαχ. χ.χ., σελ.185.

Το κράτος των σταδίων της καπιταλιστικής οργάνωσης των κοινωνιών δεν συνδέεται με τα γένη ή τους παλαιούς δεσμούς αίματος αλλά με την κοινή εδαφική κυριαρχία. Αυτή η εδαφική κυριαρχία, με την εξάπλωση της ψηφιακής διείσδυσης, αμφισβητείται εν τοις πράγμασι. Τα ψηφιακά και τα περιβαλλοντικά όρια είναι δυσδιάκριτα μεταξύ κρατών ή χρειάζονται κοινές διευθετήσεις. Στόχος του νέου, πρασινο-ψηφιακού, έθνους – κράτους η δημιουργία ευνοϊκού θεσμικού πλαισίου για την εξωστρέφεια και τη νέο-ιμπεριαλιστική πρασινοψηφιακή κυριαρχία σε άλλα κράτη. Αυτό συμβαίνει μέσω των μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων, ολιγοπωλίων, ιδιωτικών ή κρατικών, αλλά και μεμονωμένων προσώπων. Επιδιώκεται έτσι η εμπέδωση της πρασινοψηφιακής κυριαρχίας και η πραγματική ή εν δυνάμει εξαγωγή τεχνολογίας, κυρίως από κράτη αναπτυξιακά εξελιγμένα προς κράτη - δορυφόρους.

Το νέο στάδιο νεοφιλελεύθερου, πρασινοψηφιακού καπιταλισμού διαθέτει κι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που συνδέονται με τοπικότητες. Αφορά πολιτικές και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, οικονομικές και περιβαλλοντικές δυνατότητες κι αδυναμίες. Περιλαμβάνει επίσης κι αυξημένες μεταναστευτικές ή προσφυγικές ροές. Διαμορφώνει έτσι, κατά τη φιλοσοφία του Τόμας Κουν, «κρατικά» ή «τοπικά» παραδείγματα. Αναδιαμορφώνει το πλαίσιο κατά τη διάρκεια της πανδημίας Covid-19, η οποία επαναφέρει νέα διλήμματα, πάνω στο μοντέλο του έθνους - κράτους και τον ρόλο υπερεθνικών σχημάτων για τη διαχείριση κρίσεων.

Ο νεοφιλελεύθερος δίδυμος καπιταλισμός μέσω του σύγχρονου έθνους – κράτους προωθεί ένα νέο ψευδο-οικολογικό αλλά ρεαλιστικό, τεχνοκρατικό και νέο-ιμπεριαλιστικό μοντέλο. Εδώ κυρίαρχο ρόλο παίζουν οι επενδυτικές εταιρείες, τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και τα αναδυόμενα στον χώρο της πρασινοψηφιακής τεχνολογίας. Δευτερεύοντα ρόλο παίζουν τα εθνικά κράτη, όπως διαμορφώθηκαν ως τα μέσα του 20ου αιώνα. Ο δίδυμος καπιταλισμός αναβαπτίζεται κι επιχειρεί να ξεπεράσει την ασφυξία, που προκάλεσε η πετρελαϊκή κρίση του 2008³⁰⁹. Επίσης, επιχειρεί να ξεπεράσει την κρίση, που δημιουργήθηκε στην αγορά ακινήτων στις Η.Π.Α., η οποία γενικεύτηκε και στην Ευρώπη³¹⁰. Ταυτόχρονα, όμως το πρασινοψηφιακό παράδειγμα έρχεται να δώσει λύσεις και διεξόδους ως προς την κρίση υπερπαραγωγής αγαθών, δημιουργώντας νέες αγορές.

Στο πλαίσιο του σύγχρονου, αστικού κράτους, ο δίδυμος καπιταλισμός προβάλλεται ως ένα ήπιο μοντέλο, ιδανικό για όλες τις κοινωνικές τάξεις. Δεν ταυτίζεται με την έννοια της αειφορίας ή της χωρικής και ψηφιακής ισότητας.

³⁰⁹ Παναγιωτόπουλος: Περιπέτειες της Μεσαίας Τάξης, Β' Έκδοση, σελ.13, 2021.

³¹⁰ Ευρωπαϊκή Ένωση: Η ιστορία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι πρωτεργάτες, 2010-2019, μία δεκαετία προκλήσεων χ.χ.

Ούτε βεβαίως, έρχεται το κράτος να εξαφανίσει τις κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες, τις συγκρούσεις και τον ανταγωνισμό, ανάμεσα στην παλαιά κεφαλαιοκρατική τάξη και τ' αναδυόμενα κοινωνικά στρώματα, που αφορούν στην υψηλή εξειδίκευση πάνω στην πράσινη και ψηφιακή τεχνολογία.

Σχετικά με το αστικό κράτος, το βάρος δεν πέφτει στο πρασίνο του πλανήτη, στην ψηφιοποίηση διαδικασιών για λιγότερες ώρες εργασίας, στον βέλτιστο ελεύθερο χρόνο για την καλύτερη ποιότητα της ζωής των ανθρώπων ούτε στη συλλογική βελτίωση της υγείας και της χωρικότητας για όλους. Ίσα – ίσα η διευθέτηση αφορά σε ανθρώπους, που μένουν άνεργοι, λόγω της έλλειψης πράσινων και ψηφιακών δεξιοτήτων, λόγω ρομποτικής ή της μείωσης της χρήσης λιγνίτη, πετρελαίου κ.ά. Η μόνη διευθέτηση του κράτους αφορά στη θεσμική βελτίωση ως προς τους prosumers, λόγω της πρασινοψηφιακής τεχνολογίας. Το κράτος παρεμβαίνει πυροσβεστικά στις παρενέργειες της δίδυμης μετάβασης ώστε οι αντιδράσεις της Κοινωνίας των Πολιτών να είναι πιο ήπιες. Μάλιστα, το μοντέλο της βελτίωσης των συνθηκών εργασίας, δεν ακολουθείται ούτε από το αστικό κράτος ως εργοδότη.

Το καπιταλιστικό κέρδος προκύπτει από την υπεραξία, που δημιουργείται από συμβατικά επαγγέλματα, νέα επαγγέλματα ή σύγχρονες εκδοχές τους (π.χ. εμπόριο πράσινων υλικών). Επιπροσθέτως, από την νεοϊμπεριαλιστική εξάπλωση της πράσινης και ψηφιακής τεχνολογίας, ειδικά προς κράτη δορυφόρους. Ακόμη και σε χώρες, που η ηλεκτροδότηση έχει υπάρξει μονοπώλιο, το μοντέλο των κρατικών εταιρειών αμφισβητείται. Εισέρχονται σταδιακά ιδιώτες – επενδυτές ή μέτοχοι, που ενδιαφέρονται για την απόκτηση πλούτου μέσω της ενέργειας, όπως συνέβη και στην Ελλάδα, απομακρύνοντας το ενδεχόμενο για ενεργειακή και ψηφιακή δημοκρατία κι αυξάνοντας την ενεργειακή φτώχεια.

Η αντίφαση είναι πως ενώ η Κλιματική Κρίση αμφισβητεί το καταναλωτικό μοντέλο, που αποτελεί πεμπτούσια του καπιταλισμού, οι οικονομίες, αντί να μειώσουν την παραγωγή αγαθών, που προξενούν υπερπαραγωγή ενέργειας, την αυξάνουν. Βασικός στόχος η συνέχιση του καταναλωτικού μοντέλου ανάπτυξης τόσο για την αγορά όσο και για να εισπράττει το αυτονομημένο κράτος μεγαλύτερα έσοδα. Τα μεγαλύτερα έσοδα αφορούν στον διοικητικό μηχανισμό αλλά και στη νομενκλατούρα, που το διοικεί είτε πολιτικά είτε διοικητικά.

Η κατανάλωση ως προς τον πράσινο και τον ψηφιακό τομέα, δεν περιορίζεται αμιγώς στον τομέα της ενέργειας ή της ψηφιακής τεχνολογίας και των σχετικών υπηρεσιών. Τουναντίον επηρεάζει και μετασχηματίζει τις οικονομίες και τον εξοπλισμό όλων των χωρών. Αλλάζει σταδιακά ή και βίαια τις καταναλωτικές συνήθειες πολιτών – νοικοκυριών. Έτσι, πολίτες και

νοικοκυριά, θέλοντας και μη, αναγκάζονται να προσαρμοστούν στις επιταγές και τα νέα πρασινοψηφιακά, καταναλωτικά πρότυπα της εποχής. Ακολουθούν δηλαδή την πράσινη μόδα, τις έξυπνες οικοσυσσκευές, τα ηλεκτρικά αυτοκίνητα, τα ποδήλατα, τα πατίνια, την ανακύκλωση. Επηρεάζει τα κράτη σε ό, τι αφορά στην ψηφιακή άμυνα, τις υποδομές για τη δορυφορική γεωργία, για πολιτική προστασία κ.ά.

Η ύπαρξη κι η εξόρυξη ορυκτών πόρων διαχρονικά έχει συνδεθεί με τον πλούτο, ιδιωτικό και κρατικό. Επίσης με θέσεις εργασίας για ορισμένες περιοχές, παρά την όποια μεγάλη ή μικρή, οικολογική επιβάρυνση αλλά και χαμηλότερο κόστος ενέργειας για τα νοικοκυριά. Βεβαίως, η στροφή παραδοσιακών δεξιών/φιλελεύθερων κομμάτων κι ολιγοπωλίων προς την «πράσινη» κατεύθυνση δεν ήταν μία απόφαση, που πάρθηκε διεθνώς, δίχως τριγμούς. Υπήρχαν εσωτερικές κι επιχειρηματικές διαμάχες, συγκρούσεις και συμφέροντα. Αυτά αφορούσαν π.χ. εταιρείες εξόρυξης, διακίνησης, διύλισης & εμπορίας πετρελαίου. Από την άλλη πλευρά έχουν υπάρξει δυσκολίες προσαρμογής στη νέα τεχνολογία, υπάρχει έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού κ.ο.κ.

Ταυτόχρονα, όμως, υπήρχαν και λόμπι, που πίεζαν από την πλευρά της κοινωνίας των Πολιτών το πολιτικό σύστημα ώστε να παρέμβει και να κάνει οικολογική στροφή. Ασφαλώς, υπήρξαν κι αντίρροπες δυνάμεις κι από την πλευρά της Κοινωνίας των Πολιτών, που επηρέασαν και τις πολιτικές αποφάσεις των κομμάτων και των κυβερνήσεων των κρατών, υπέρ της εξακολούθησης χρήσης ορυκτών πόρων ως καύσιμο. Είναι φανερό, πως κι η Κοινωνία των Πολιτών δεν λειτουργεί όλη αναφανδόν, προς μία οικολογική κατεύθυνση, αφού υπάρχουν διαφορετικές κοινωνικές τάξεις κι ομάδες συμφερόντων (λόμπι).

Η συντριπτική πλειοψηφία ειδικά σε χώρες ανεπτυγμένες είχε ουσιαστικό ρόλο στην οικολογική, πολιτική στροφή, η οποία ξεκίνησε στη δεκαετία του '70 κι άρχισε να διαφαίνεται και να ωριμάζει σε μία μερίδα της κοινωνίας κυρίως κατά τη δεκαετία του '80. Τότε πήρε σάρκα και οστά το πράσινο κίνημα σε μία ηγέτιδα δύναμη της Ευρώπης, όπως είναι η Γερμανία και γιγαντώθηκε στη Γαλλία ενώ στη Σουηδία ιδρύθηκε το κόμμα Miljöpartiet de Grona με βασικό πλαίσιο την εναντίωση στην πυρηνική ενέργεια.

Η Ενωμένη Ευρώπη, η οποία επηρεάζει την περιβαλλοντική κι ενεργειακή πολιτική των κρατών - μελών και των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων, επιχειρεί να συμβιβάσει τις επενδύσεις με την μείωση του περιβαλλοντικού αποτυπώματος και την ανάπτυξη νέων αγορών. Η ζήτηση για πιο φιλοπεριβαλλοντική πολιτική από μία μερίδα της κοινής γνώμης είχε ξεκινήσει ήδη από την περίοδο κυριαρχίας της Μάργκαρετ Θάτσερ το 1979 στη διεθνή πολιτική σκηνή της

Μεγάλης Βρετανίας, του Ρόναλντ Ρίγκαν στις ΗΠΑ και του Γερμανού χριστιανοδημοκράτη, Χέλμουτ Κολ.

Η αντίπερα όχθη με τη λογική της σοσιαλδημοκρατίας εκφράστηκε από τον Γάλλο Πρόεδρο Φρανσουά Μιτεράν, τον δολοφονημένο στη συνέχεια, Σουηδό ηγέτη, Όλαφ Πάλμε και τον Έλληνα σοσιαλιστή ηγέτη, Ανδρέα Παπανδρέου, που είχαν σαφώς πιο φιλοπεριβαλλοντική και φιλοενεργειακή στρατηγική προσανατολισμένη προς τα μικρομεσαία στρώματα. Η στροφή προς την πράσινη και ψηφιακή ανάπτυξη των δυτικοευρωπαϊκών κρατών, όμως, παρά τα όποια ψήγματα εκείνης της περιόδου θα προχωρήσει και θα μετουσιωθεί πολύ αργότερα στην πράξη, όταν υπάρχει σχεδόν, καθολική στροφή της κοινωνίας. Καθοριστικής σημασίας για τη στροφή των συντηρητικών κομμάτων προς τον πράσινο πλούτο φάνηκε, η διαπίστωση των δυνατοτήτων, που ανοίγονται στην πράσινη και ψηφιακή οικονομία και στις εξαγωγές προϊόντων, εξοπλισμού και υπηρεσιών τεχνολογίας. Επίσης, στη δομή των κρατών καθεαυτών, με τη μείωση του ενεργειακού κόστους και του προσωπικού λόγω της ψηφιοποίησης.

Τελικά, τα κράτη – μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπογράφουν συμφωνίες ώστε μέχρι το 2050, να είναι δυνατή η έξοδος από το ενεργοβόρο μοντέλο των ορυκτών καυσίμων και της χρήσης λιγνίτη, πετρελαίου κι εν μέρει φυσικού αερίου, που θεωρείται μεταβατικό καύσιμο. Έχει ήδη ξεκινήσει η στροφή προς αιολική κι ηλιακή ενέργεια, υδροηλεκτρική ενέργεια, γεωθερμία, τεχνολογία υδρογόνου κ.ά. ώστε να μειωθούν οι συνέπειες από το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής και συγκεκριμένα από την αύξηση της θερμοκρασίας της γης, αλλάζοντας διαρκώς τα ενεργειακά μείγματα των κρατών – μελών της Ε.Ε.

Η ρευστότητα αυτή θέτει νέα ερωτήματα πάνω στην ενεργειακή εξάρτηση χωρών της Ε.Ε. από τη Ρωσία και το Αζερμπαϊτζάν και σε μεγάλο βαθμό επανακαθορίζει τη γεωπολιτική ισχύ των χωρών, αναλόγως με το αν έχουν ή όχι ενεργειακή εξάρτηση, από κάποια άλλη χώρα. Επιπλέον, έχει δημιουργήσει συγκρούσεις και της Ε.Ε. τον Φεβρουάριο του 2022 με τη Ρωσία. Το πρόσχημα είναι η τυχόν προσάρτηση εδαφών της Ουκρανίας. Όμως, η μεγάλη εξάρτηση της Ευρώπης από τη Ρωσία είναι γεγονός.

Η υπόθεση της ρωσικής εισβολής στην Ουκρανία συνοδεύτηκε από άνευ προηγουμένου αύξηση του κόστους ενέργειας. Μία προσπάθεια εγρήγορσης της Ε.Ε. για απεξάρτηση από το ρωσικό φυσικό αέριο, χωρίς ωστόσο να στεφθεί με μεγάλη επιτυχία έδειξε ότι η απεξάρτηση από τα ορυκτά καύσιμα έχει πήλινα πόδια. Το 2021 εισήγαγε η Ε.Ε. από τη Ρωσία, κατά τον Μανιάτη, 155 δισεκατομμύρια κυβικά μέτρα φυσικού αερίου δηλαδή περίπου το 45% της κατανάλωσής της. Το σχέδιο απεξάρτησής της, όπως αποτυπώθηκε δημοσίως από επίσημα χείλη στην Κοινότητα προβλέπει ν' αυξήσει τις πράσινες πηγές

ενέργειας, από άνεμο κι ήλιο αλλά κι από βιοκαύσιμα επιδιώκοντας να μειώσει τη σπατάλη. Ο 5^{ος} στόχος του οδικού χάρτη της, όπως διατυπώνεται από τον Διεθνή Οργανισμό Ενέργειας³¹ ουδεμία σχέση έχει με περιβαλλοντική ανάπτυξη. Αφορά μιν αύξηση της παραγωγής ενέργειας από βιοκαύσιμα αλλά και πυρηνικά εργοστάσια.

Η καταστροφή φυσικών πόρων, δεν είναι δίχως ταξικό ή γεωπολιτικό πρόσημο σε κάθε κράτος. Το θέμα των υποδομών για αγαθά όπως το νερό, το ρεύμα κ.ά. επανατίθενται στο τραπέζι, όταν μιλάμε για ανισότητες: Ένας μέσος Κενυάτης εκπέμπει 0,4 τόνους ρύπων τον χρόνο. Αντίστοιχα, ένας μέσος κάτοικος ανεπτυγμένης δυτικοευρωπαϊκής χώρας εκπέμπει 10,3 τόνους ρύπων/ανά έτος³². Ένας παρίας Ινδός μπορεί να μη διαθέτει ηλεκτρικό ρεύμα ενώ ένας Ινδός πλούσιος μπορεί να καταναλώνει πολλαπλάσια ενέργεια. Ένας φτωχός Αφρικανός μπορεί να μη διαθέτει καν καθαρό νερό κ.ά. Ένας μέσος, Αμερικανός ή Δυτικοευρωπαίος πολίτης, εφόσον δεν είναι άστεγος, κατά κανόνα, θεωρεί την ηλεκτροδότηση και το πόσιμο νερό ως δεδομένα.

Η αναλογική σχέση πλούσιων – φτωχών σ' ένα οργανωμένο κράτος καθορίζει, εν μέρει και το ποσοστό ρύπων. Είναι σαφές ότι η ψαλίδα είναι πολύ μεγαλύτερη, ανάμεσα σε κάποιον, που πηγαίνει με τα πόδια ή με λεωφορείο δημοσίας χρήσης στη δουλειά του, από κάποιον, που οδηγεί δικό του αυτοκίνητο με μηχανή εσωτερικής καύσης ή κάποιον, που χρησιμοποιεί γιοτ ή ιδιωτικό ελικόπτερο για τις μετακινήσεις του ή έναν άλλον πολίτη, ο οποίος ακολουθεί πρακτικές διαμοιρασμού οχημάτων. Έτσι, ένα κρατίδιο ισομεγέθες συγκρινόμενο μ' ένα κρατίδιο - φορολογικό παράδεισο μπορεί να διαφέρει με υπερπολλαπλάσιο ρυπογόνο φορτίο. Αυτό συμβαίνει τόσο λόγω π.χ. της εκτεταμένης χρήσης ορυκτών καυσίμων, όσο κι εξαιτίας του τρόπου διαχείρισης των απορριμμάτων αλλά και της καθημερινότητας των πολιτών.

Οι συνέπειες της κλιματικής κρίσης δεν εντοπίζονται μόνο σε κράτη π.χ. με έντονη βιομηχανική και μεταλλευτική δραστηριότητα γενικώς είτε ακόμη σε κράτη, που πρωταγωνιστούν στην αγορά πετρελαίου ή φυσικού αερίου. Οι νέες τεχνολογίες προσφέρουν μία νέα αγοραστική, εμπορική και φορολογική δυναμική από τον προηγούμενο κορεσμό της παγκόσμιας αγοράς. Στο πλαίσιο του έθνους κράτους και των μεγάλων εταιριών ανοίγονται νέες ενεργειακές και ψηφιακές δυνατότητες κι ευκαιρίες.

Το νέο έθνος – κράτος, μ' εξαίρεση συγκεκριμένες υπηρεσίες, είναι πιο λειτουργικό, απρόσωπο και ψηφιοποιημένο αλλά και με απεριόριστες δυνατότητες για ψηφιακή παρακολούθηση των μαζών. Η παρακολούθηση

³¹ International Energy Agency (IEA): “How Europe can cut natural gas imports from Russia significantly within a year”, 2022.

³² Μανιάτης: Πλούσιοι και Φτωχοί στη Γλασκώβη, 2021.

πολιτών - ενδοχώρια ή εξωχώρια – τυπική ή παράνομη, λαμβάνει και νέες ψηφιακές μορφές. Η άλλοτε συμβατική αστυνομία πλέον περιλαμβάνει υπηρεσίες για την πάταξη του ηλεκτρονικού εγκλήματος, χρησιμοποιώντας κάμερες, «μπισκότα», αναρτήσεις και φωτογραφίες στα κοινωνικά δίκτυα. Ανοίγει έτσι ο ασκός του Αιόλου για τα κράτη, τα κόμματα και τις κυβερνήσεις αλλά και τις εταιρείες ως προς τις προϋποθέσεις χειραγώγησης των μαζών. Στον αντίποδα, το θετικό στοιχείο είναι πως δημιουργούνται ταυτόχρονα δυνατότητες άμεσης δημοκρατίας, λόγω των ηλεκτρονικών μέσων, με τη διεξαγωγή δημοψηφισμάτων, για σοβαρά ζητήματα της καθημερινότητας, ώστε να μην αισθάνεται ο πολίτης αποξενωμένος από τις πολιτικές διαδικασίες.

Ο Δίδυμος Καπιταλισμός σηματοδοτεί ραγδαίες εξελίξεις, αλλαγές και προσαρμογές στην καθημερινότητα, σε μικροκλίμακα ή μακρο-κλίμακα στο πλαίσιο υπερεθνικών οργανισμών, του έθνους – κράτους ή της αυτοδιοίκησης. Φέρνει αλλαγές στον εξοπλισμό, στο εργασιακό δυναμικό και στην εργασιακή κουλτούρα και στο εσωτερικό μίας εταιρείας ή ενός κράτους αλλά κι απέναντι στους πολίτες.

Οι συνέπειες του πρασινοψηφιακού καπιταλισμού στο πλαίσιο του έθνους κράτους γίνονται ορατές ήδη από τις ψηφιοποιημένες εξετάσεις κατά τη διάρκεια της κύησης. Η πρασινοψηφιακή κοινωνία όμως γίνεται έντονα ορατή στα μικρά παιδιά με την τηλεκπαίδευση ή ακόμη και τηλεργασία των γονιών. Η πρασινοψηφιακή κοινωνία σχετίζεται με την ανακύκλωση, τα διαδικτυακά, διαδραστικά ή πολυδραστικά παιχνίδια. Αφορά στην επικοινωνία και στην επαφή με τους παππούδες την περίοδο της πανδημίας ή συνομήλικους μέσα από το διαδίκτυο. Παιδιά, που έχουν ήδη ενηλικιωθεί έχουν ζήσει την κουλτούρα του διαδικτύου, ήδη από τη γέννησή τους.

Η ψηφιακή τεχνολογία δημιουργεί την αναγκαιότητα ενός ολοκληρωμένου θεσμικού πλαισίου για την εξόρυξη ή επεξεργασία σπάνιων γαιών, την τηλεθέρμανση, τις τηλεπικοινωνίες και τους παρόχους, το ηλεκτρονικό εμπόριο, την ηλεκτρονική υγεία αλλά και τις πολιτικές για την ενέργεια, τη ρύπανση, την βιοποικιλότητα, την πράσινη ναυτιλία κ.ά.

Το πολυεθνικό, ψηφιακό, κεφαλαιοκρατικό σύστημα αναμετριέται με το παραδοσιακό έθνος – κράτος, το οποίο αναγκάζεται να εντάξει ένα παγκόσμιο σύστημα δικτύωσης. Αυτό περιλαμβάνει: νέες ψηφιακές φόρμες (π.χ. Amazon), πλατφόρμες (π.χ. zoom) ή κοινωνικά δίκτυα (Facebook, Twitter, Instagram, Pinterest, Linkedin κ.ά.). Τα δίκτυα αυτά μπορεί να δρουν ως μοχλός πίεσης μέσω της διαδραστικότητας ή πολυδραστικότητας. Έτσι, τα ψηφιακά δίκτυα βρίσκονται πολλά βήματα μπροστά σε σχέση με τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης, που έχουν περιορισμένη διείσδυση και διαδραστικότητα ή πολυδραστικότητα κι όχι real time σχολιασμό.

Κοντά στα παραδοσιακά εμπορικά κανάλια υπάρχουν νέα ψηφιακά κανάλια (π.χ. εμπορικές διαφημίσεις, που σχετίζονται με την επισκεψιμότητα στη google). Αυτή η κατάσταση δημιουργεί εκ των πραγμάτων την ανάγκη για νέα φορολογικά κι οικονομικά εργαλεία (π.χ. αγορά προϊόντων κι εξοπλισμού, φαρμακευτικού υλικού από το διαδίκτυο κ.ά.) στο σύγχρονο κράτος αλλά και νέα προβλήματα π.χ. από φαρμακευτικά σκευάσματα, που κυκλοφορούν ανεξέλεγκτα στο διαδίκτυο μέχρι απειλές.

Η λίστα Forbes με την πρώτη δεκάδα των πιο πλούσιων κι ισχυρών ανθρώπων στον κόσμο για το 2021 περιλαμβάνει 9 άτομα, που ασχολούνται με την ψηφιακή τεχνολογία και την ενέργεια (υπολογιστές, κοινωνικά δίκτυα, ηλεκτρικά αυτοκίνητα και υπολογιστικό νέφος, πετροχημικά)³¹³. Μόνο ένας ασχολείται αμιγώς με τη βιομηχανία μόδας, ο Μπερνάντ Αρνό. Η εταιρεία του περιλαμβάνει ακριβά σήματα της διεθνούς μόδας, όπως Luis Vuitton, Christian Dior, Sephora κι ο Γάλλος ιδιοκτήτης της έρχεται τρίτος στον κόσμο με περιουσία 150 δις δολάρια.

Αντίθετα, ο Τζεφ Μπέζος, ιδιοκτήτης της “Amazon” κατέχει 54 εκ.³¹⁴ μετοχές της εταιρείας και η περιουσία του ξεπέρασε πλέον τα 200 δις³¹⁵ δολάρια και θεωρείται ο πλουσιότερος άνθρωπος στον κόσμο. Ο Έλον Μασκ³¹⁶ της εταιρείας “Tesla”, που κατασκευάζει κι ηλεκτρικά αυτοκίνητα, αύξησε την περιουσία του λόγω της ηλεκτρικής αυτοκινητοβιομηχανίας κατά 126 δις δολάρια μέσα σε 12 μήνες. Ανέβασε έτσι την περιουσία του στα 151 δις δολάρια κάνοντας άλμα κατά 705%+ κι ήρθε δεύτερος στη λίστα Forbes³¹⁷.

Η ηλεκτρική αυτοκινητοβιομηχανία παράγει αυτοκίνητα με μηδενικό σχεδόν θόρυβο. Αυτό δεν σημαίνει αυτομάτως ότι δεν επιβαρύνουν το περιβάλλον τόσο λόγω της παραγωγής μπαταριών, όσο και λόγω του χρόνου ζωής τους. Επιπλέον κι οι σπάνιες γαίες, σε ορισμένες περιπτώσεις είναι περιορισμένοι ορυκτοί πόροι, με ό, τι αυτό συνεπάγεται για την επικείμενη έλλειψη πρώτων υλών για την κατασκευή υλικών κι εξοπλισμού ψηφιακής τεχνολογίας.

Η ψηφιακή τεχνολογία ανέδειξε 4^ο στη λίστα Forbes τον Μπιλ Γκέιτς με την εταιρία υπολογιστών Microsoft³¹⁸. Κι ο 5^{ος} στη λίστα Forbes προέρχεται από

³¹³ Newmoney: Forbes: «Αυτοί είναι οι πιο πλούσιοι άνθρωποι στη γη το 2021 – Ποιοι Έλληνες βρίσκονται στη λίστα», 2021.

³¹⁴ Newmoney: «Amazon: Γιατί ξεφορτώθηκε ο Τζεφ Μπέζος κι άλλες μετοχές της εταιρείας του αξίας 3,1 δις δολάρια», 2020.

³¹⁵ Μαντικίδης: «Έκρηξη του παγκόσμιου πλούτου στα 400 τρις δολάρια παρά την Covid-19, 2020», σελ.10.

³¹⁶ Newmoney: Forbes: «Αυτοί είναι οι πιο πλούσιοι άνθρωποι στη γη το 2021 – Ποιοι Έλληνες βρίσκονται στη λίστα», 2021.

³¹⁷ Newmoney: ό.π. 2021.

³¹⁸ Newmoney: ό.π. 2021.

την ψηφιακή τεχνολογία κι είναι ο Μαρκ Ζούκενμπεργκ, εκ των ιδρυτών του Facebook³¹⁹, νυν Meta, με περιουσία 97 δις δολάρια. Στην έκτη θέση ο Γουόρεν Μπάφετ³²⁰ της εταιρείας, Berkshire Hathaway, με 96 δις δολάρια, που αναλαμβάνει και ενεργειακά συστήματα ως εταιρεία χαρτοφυλακίου.

Στη λίστα των πιο πλούσιων ανθρώπων είναι κι ο Λάρι Έλison από την Oracle με 93 δις δολάρια³²¹, η οποία παρέχει κι υπηρεσίες στο υπολογιστικό σύννεφο. Την 8^η και την 9^η θέση μοιράζονται στην ίδια λίστα από τη google οι Λάρι Πέιτζ³²² με περιουσία 91,5 δις δολάρια και Σεργκέι Μπριν με 89 δις δολάρια. Στη 10^η θέση κατέχει η εταιρεία του Ινδού Μουκές Αλμπάνι³²³ “Reliance Industries”, η οποία ασχολείται με διάφορες επενδύσεις αλλά εξειδικεύεται και στον ενεργειακό τομέα σε ό, τι αφορά πετροχημικά, φυσικό αέριο κ.ά.

Ο θεσμικός ρόλος του κράτους παραμένει ταξικός κι όχι ουδέτερος. Καλείται να ορίσει τους κανόνες του παιχνιδιού και στο πλαίσιο της αυτονομίας του τρίπτυχου κράτος – κοινωνία – επιχειρήσεις επιδιώκει να πάρει μερίδιο της πίτας του πρασινοψηφιακού πλούτου. Στόχος να εκσυγχρονίσει τις δομές του και να μειώσει π.χ. το εργατικό του κόστος, το κόστος χαρτιού, ρεύματος, νερού, ενοικιαζόμενων χώρων. Γενικότερα να μειώσει το κόστος παραγωγής, αφού ορισμένες υπηρεσίες πλέον γίνονται ηλεκτρονικά κ.ά. Το σύγχρονο έθνος – κράτος, όμως, παρέμεινε ευάλωτο στις διεθνείς κρίσεις, όπως συνέβη με τον πόλεμο στην Ουκρανία, που δημιούργησε μεταξύ άλλων ράλι ανατιμήσεων³²⁴ κι αναταραχή κι ανασφάλεια στην αγορά.

Οι ρεαλιστικές στεγαστικές ανάγκες του σύγχρονου έθνους - κράτους στον 4^ο δίδυμο καπιταλισμό μειώνονται κι αυξάνονται στον εικονικό κόσμο. Το ψηφιακό κράτος χρειάζεται ν’ αναβαθμίσει διαρκώς την κυβερνοασφάλεια. Λειτουργεί στο cloud, χρειάζεται ν’ αυξάνει διαρκώς τον ψηφιακό του χώρο κ.ά. Έτσι, από τις παραδοσιακές εμπορικές χρήσεις των κτηρίων, που χρησιμοποιεί το κράτος και το κόστος ενέργειας, περνάμε στην αύξηση των ψηφιακών χώρων κι υποδομών, στην αύξηση των εξόδων στην ψηφιακή τεχνολογία και τον εξοπλισμό, στο ψηφιακό κόστος στελεχών, στην ψηφιακή εταιρική κουλτούρα κ.ά. Κατά τη Δ’ βιομηχανική επανάσταση, κύριο μέλημα των εθνικών κρατών είναι να προωθηθούν θεσμικά οι πρασινοψηφιακές τεχνολογίες, περιορίζοντας αντιδράσεις από πολίτες ή ομάδες, που θίγονται ή αντιδρούν για ιδεολογικούς ή άλλους λόγους. Στόχος είναι η κάμψη των αντιδράσεων π.χ. από μεμονωμένα

³¹⁹ Newmoney: ό.π. 2021.

³²⁰ Newmoney: ό.π. 2021.

³²¹ Newmoney: ό.π. 2021.

³²² Newmoney: ό.π. 2021.

³²³ Newmoney: ό.π. 2021.

³²⁴ Efsyn: «Δυναμική επιστροφή του λιγνίτη στην αγορά ενέργειας», 2022.

άτομα ή περιβαλλοντικές οργανώσεις, που αντιδρούν στις ανεμογεννήτριες, σε φωτοβολταϊκά πάνελ κ.ά. Η διοίκηση αποπροσωποποιείται και ψηφιοποιείται και μεγάλο μέρος δραστηριοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού υπερκαλύπτεται από αυτοματισμούς π.χ. τηλεφωνικά κέντρα.

Κατά τον **William I. Robinson**, καθηγητή Κοινωνιολογίας και Παγκόσμιων Σπουδών στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια³²⁵, ο παγκόσμιος καπιταλισμός αναδιαρθρώνεται και μετασχηματίζεται, οδηγώντας σε ψηφιοποίηση ολόκληρη την παγκόσμια οικονομία και κοινωνία στο πλαίσιο της Δ΄ Βιομηχανικής Επανάστασης. Πρωταγωνιστικό ρόλο, όπως λέει, παίζουν οι γιγαντιαίες εταιρείες τεχνολογίας σ' αυτήν την ιστορική συγκυρία.

Παρόλα αυτά δεν επαληθεύεται ο κοινωνιολόγος Άλβιν Γκούλντερ για την άνοδο της νέας τάξης των διανοουμένων και της ιντελιγκέντσιας, ο οποίος μιλά για μία αυτόνομη, κοινωνική και πολιτική δύναμη, καθότι υπάρχει πολυδιάσπαση. Ενώ η νέα τάξη διανοουμένων κι ιντελιγκέντσιας κατέχει την τεχνική γνώση, δεν καταλαμβάνει τα ηνία απέναντι σε παλιές κεφαλαιοκρατικές τάξεις³²⁶ αλλά πολυδιασπάται ιδεολογικά και δεν έχει ενιαία ταξική συνείδηση. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί μέσα:

- Από τη θεωρία του Νίκου Πουλαντζά, ο οποίος τονίζει πως ενώ τα αντικειμενικά χαρακτηριστικά (π.χ. διαδικασία της παραγωγής & εισόδημα) μπορούν να οδηγούν σε μία ορισμένη κοινωνική τάξη, ο προσδιορισμός των τάξεων σχετίζεται και με τις πολιτικές κι ιδεολογικές θέσεις. Επισημαίνει δηλαδή το ζήτημα της «εργατικής αριστοκρατίας»³²⁷, δηλαδή ατόμων, που πάνε κόντρα στα οικονομικά τους συμφέροντα εξαιτίας της ιδεολογικής τους τοποθέτησης κι ασπάζονται π.χ. αστικές, ταξικές θέσεις.
- Καθώς η εκπαίδευση στο αστικό κράτος έχει ταξικό πρόσημο, ουσιαστικά η άρχουσα τάξη εξακολουθεί να είναι σταθερά κομμάτι και της διάνοησης και της τεχνικής ιντελιγκέντσιας, αναπαράγοντας τον εαυτό της και τα κεκτημένα της, μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα.

Το κοινωνικό κράτος ή το κράτος Προνοίας της Δύσης, που χτίστηκε ως απότοκο συνδικαλιστικών κατακτήσεων της εργατικής τάξης και του φόβου της επέκτασης του κομμουνισμού, αμφισβητείται έντονα σ' αυτό το ιστορικό στάδιο. Ο νεοφιλελευθερισμός δυναμώνει μετά τον θατσερισμό και την άνοδο του Ρίγκαν. Γιγαντώνεται μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης το 1989, όταν εφαρμόζεται η Περεστρόικα³²⁸ κι έχουμε επανασύσταση των εθνικών κρατών

³²⁵ Robinson: The Global Police State, 2020.

³²⁶ Gouldner: ό.π., σελ.23.

³²⁷ Πουλαντζάς: Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό, 1974, σελ.18.

³²⁸ Γκορμπατσώφ: Περεστρόικα, Νέα Σκέψη για τη χώρα μας και τον κόσμο, 1987.

της Ανατολικής Ευρώπης. Η εξέλιξη αυτή δεν είναι γραμμική, αφού δεν προσδένονται όλα στο δυτικοευρωπαϊκό άρμα ή δεν έχουν την ίδια δυναμική, αναπτυξιακές δυνατότητες (π.χ. Αλβανία, Ουκρανία, Πολωνία, Λετονία κ.ά.) ούτε τις ίδιες δυνατότητες μετάβασης κ.ά.

Στο στάδιο του δίδυμου καπιταλισμού, δίκτυα και οργανώσεις αναλαμβάνουν σημαντικό κομμάτι των παραδοσιακών ρόλων και λειτουργιών του έθνους – κράτους ³²⁹. Αυτό συμβαίνει είτε αυτόνομα είτε μέσω συμπράξεων ιδιωτικού και δημόσιου τομέα ή αυτοδιοίκησης και διαγωνισμών παραχώρησης, μέσω απευθείας αναθέσεων, πώλησης μεριδίων κ.ά. Ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός έχει επικρατήσει μέσω της προπαγάνδας και των ΜΜΕ στο παγκόσμιο στερέωμα³³⁰ ως το κατεξοχήν αξιόπιστο, οικονομικό μοντέλο³³¹. Αυτή η άποψη εμφορείται από το μιντιακό, αστικό σύστημα, παραγνωρίζοντας τις παθογένειές του ως προς την ισότητα των ανθρώπων, την φτώχεια, την πείνα, την αστεγία, τις αδυναμίες στην υγεία, την αλλοτρίωση των μαζών, την κοινωνική απομόνωση, την ενεργειακή φτώχεια.

Συντηρείται ιδεολογικά θέτοντας την ταξική διαστρωμάτωση ως μία «φυσική διαστρωμάτωση» κι ως απόρροια της ατομικής ευθύνης των ανθρώπων κ.ά. Προτάσσεται δηλαδή ιδεολογικά, όχι μόνο το ατομικό συμφέρον και η ατομική ευημερία έναντι της συλλογικής ανάπτυξης και της κοινωνικής συνοχής αλλά κι η εγγενής αδυναμία του ατόμου να δημιουργήσει από τα μικροαστικά στρώματα ή τους λούμπεν σταθερά ανοδική κοινωνική τροχιά. Η νεοφιλελεύθερη αντίληψη, που διέπει το 4^ο στάδιο της βιομηχανικής επανάστασης δια μέσου των μίντια επιχειρεί να παραβλέψει τα ανυπέβλητα ταξικά εμπόδια για μεγάλο μέρος της κοινωνίας προς την οικονομική και κοινωνική ευημερία.

Η αντίφαση μεταξύ αστικής, δυτικής δημοκρατίας και καπιταλιστικής διείσδυσης, που υπάρχει στα δυτικοευρωπαϊκά συντάγματα και στην καθημερινότητα είναι προφανής ως προς το θέμα της ισότητας των πολιτών. Δεν ανατρέπεται ούτε στο στάδιο του Πρασινοψηφιακού καπιταλισμού αλλά παραμένει και διαιώνίζεται. Οι κοινωνικές ανισότητες, που απορρέουν από τη φύση του καπιταλισμού, ο οποίος δημιουργεί ως σύστημα τον διαχωρισμό των τάξεων, τις ιεραρχίες, την πυραμιδική διάταξη της κοινωνίας, τη συσσώρευση κεφαλαίων και την υπεραξία του ανθρώπινου δυναμικού, επιχειρείται μέσω των μίντια να κρυφτεί μέσα από την κουρτίνα της προσωπικής ευθύνης και της

³²⁹ Gouldner: ό.π., σελ.23.

³³⁰ Χατζηκωστής: Διατριβή: Σχέσεις Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης, 1945-1991, 2018.

³³¹ Debater Newsroom: Αντιδράσεις για τη μπλούζα της ΕΣΣΔ, που φόρεσε η Τζούλια Νόβα, 2021. Χαρακτηριστικό παράδειγμα και αντιδράσεις από τον όχλο, που δέχτηκε το μοντέλο – τηλεπαρουσιάστρια Τζούλια Νόβα, επειδή τόλμησε να δημοσιεύσει φωτογραφία της, που παραπέμπει στο σοβιετικό μοντέλο, σε σημείο να της εύχονται να χάσει το αγέννητο μωρό της.

φυσικής αδυναμίας του ατόμου να προσαρμοστεί και ν'αφομοιώσει τη δίδυμη, πρασινο-ψηφιακή μετάβαση. Η γιγάντωση στο πεδίο των μιντιακών ομίλων συναντά την μικρή αλλά δυναμική παρουσία και των εναλλακτικών μορφών ενημέρωσης, μέσω του διαδικτύου.

Η νέο-φιλελεύθερη φύση του δίδυμης μετάβασης του Καπιταλισμού διακόπτεται προσωρινά την περίοδο του Covid-19. Αυτήν την περίοδο έχουμε ενίσχυση των κρατικών δομών υγείας, επιχορήγηση τοπικών, εθνικών ή και πολυεθνικών επιχειρήσεων (π.χ. αεροπορικές εταιρείες, επιχειρήσεις τουρισμού, ενίσχυση αγροδιατροφικού τομέα κ.ά.), εθνικές κι υπερεθνικές προσπάθειες για τη διακοπή του ράλι τιμών ενέργειας. Επιχειρείται έτσι ένα είδος προστατευτισμού ώστε να μην καταρρεύσουν μαζικά, νοικοκυριά κι ιδιωτικές επιχειρήσεις κι οδηγήσουν σε συνολική κατάρρευση τις εθνικές οικονομίες. Αυτές με τη σειρά τους καταφεύγουν κατά μόνας ή μέσω υπερεθνικών οργανισμών (π.χ. ευρωπαϊκών ομολόγων) στον δανεισμό - εσωτερικό ή εξωτερικό και στην πώληση ή μετοχοποίησης κινητής ή ακίνητης περιουσίας κ.ά. Επιδιώκεται έτσι να μείνουν όρθιες οι επιχειρήσεις κι επαγγελματικές ομάδες και γενικότερα το έμψυχο δυναμικό για την επόμενη μέρα.

Αυτό δεν αλλάζει το γεγονός ότι τα μεγέθη σαφώς υπερτερούν υπέρ των κολοσσών ούτε σταματούν τα φαινόμενα κερδοσκοπίας. Έτσι, όμως, μέρος της κρατικής περιουσίας, που θεωρητικά τουλάχιστον είναι περιουσία ενός λαού μειώνεται και περνά σε ιδιωτικά χέρια προς εκμετάλλευση. Εντείνεται έτσι ο εγχώριος και ξένος ανταγωνισμός για τα κρατικά «φιλέτα», δηλαδή η ακίνητη περιουσία κι οι επιχειρήσεις κ.ά. που έχουν υψηλή αξία ή αναπτυξιακή δυναμική.

Ο χώρος της ενέργειας και της ψηφιακής τεχνολογίας σε παγκόσμια κλίμακα σημειώνει ρευστότητα κι ευκαιρίες ανόδου νέων ελίτ ενώ γεννά νέα βιοηθικά διλήμματα. Δημιουργεί πίεση κι ασφυξία των μαζών, που δεν έχουν τις δυνατότητες ή τις ικανότητες να προσαρμοστούν στη δίδυμη μετάβαση του καπιταλισμού. Μικρό κομμάτι της πίτας μένει για τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, που επιδιώκουν την πρασινοψηφιακή τεχνολογία για αυτοκατανάλωση ή για συμμετοχή σε μετοχικά ή κοινοτικά ενεργειακά σχήματα.

Σε παγκόσμια κλίμακα, την περίοδο της πανδημίας Covid-19, οι πλούσιοι γίνονται πλουσιότεροι κι οι φτωχοί, φτωχότεροι. Το 2020, το 1,1%³³² κατείχε το 45,8% του παγκόσμιου πλούτου, όταν το 2019 κατείχε το 43,9% και το 2018% το 44,8%, επανερχόμενο στα μεγέθη του 2015. Ο καθηγητής Δημήτρης Μάρδας επικαλείται παλαιότερη έρευνα του Πανεπιστημίου της Ζυρίχης τονίζοντας ότι 147³³³ οικογένειες ελέγχουν το σύνολο της παγκόσμιας οικονομίας, αν κι ο

³³² Μάρδας: 1% vs 99% και η παγκόσμια πρόκληση του πλούτου!, 2021.

³³³ Μάρδας, ό.π. 2021.

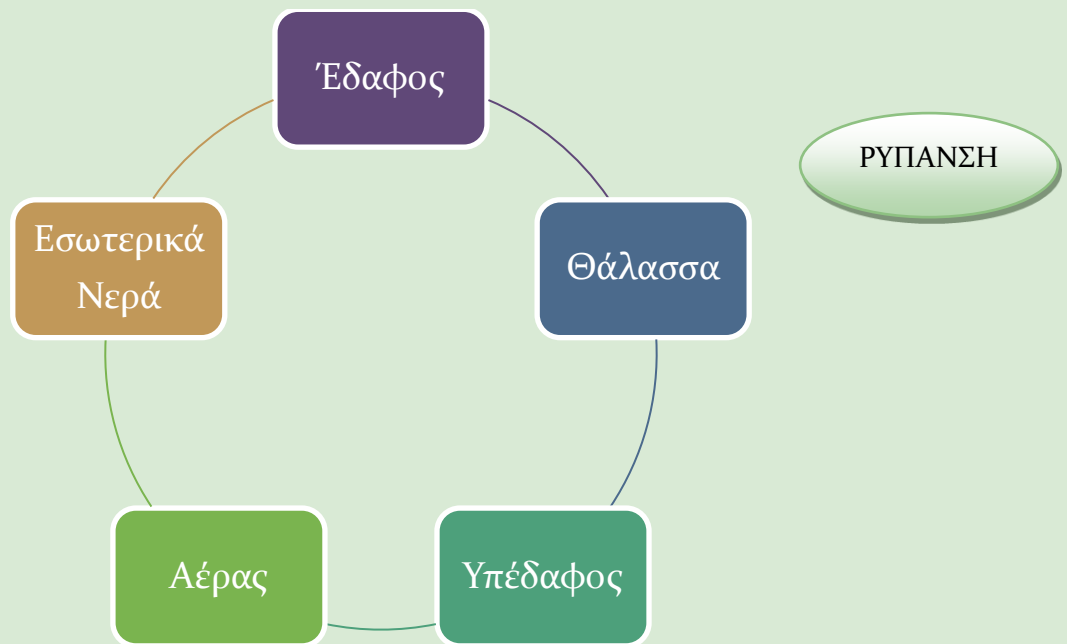
χάρτης της διαστρωμάτωσης από χώρα σε χώρα ποικίλει. Κατά τον πανεπιστημιακό καθηγητή, Δημήτρη Μάρδα ο παγκόσμιος πλούτος πήγαζε κατά 22% από ακίνητα, κατά 35% από μετοχές, εταιρικά ομόλογα κι επιχειρηματικά κεφάλαια, το 26% από νομίσματα, χρυσό και πολύτιμα μέταλλα, το 5% από τα εμπορεύματα, το 4% από έργα τέχνης κι αντικείμενα πλειστηριασμών και το 8% από κρατικά ομόλογα.

Αυτή η τάση, που περιγράφει ο Δημήτρης Μάρδας σταδιακά αλλάζει στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού. Η ψηφιακή τεχνολογία μέσω των μετοχών μεγάλων ομίλων φαίνεται να παίρνει κεφάλι κι είναι στην πρώτη γραμμή της παραγωγής του νέου παγκόσμιου πλούτου: Facebook/Meta, Amazon, Target, Walmart κ.ά. Γίνονται επενδύσεις πάνω στη νέα τεχνολογία³³⁴ ενώ επιδιώκεται η παραγωγή νέου πλούτου, ακόμη και μέσω κρυπτονομισμάτων.

Τα κρυπτονομίσματα, τα οποία είναι έντονα ενεργοβόρα, έχουν σχετικές εθνικές / τραπεζικές εγγυήσεις μόνο σε εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό κρατών. Τα έθνη – κράτη κι οι υπερεθνικοί οργανισμοί επιχειρούν να ψηφιοποιήσουν διαδικασίες για την απονομή δικαιοσύνης και να θεσπίσουν κανόνες για το άναρχο, ψηφιακό, παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον και τα νέα νομίσματα.

Ο κλάδος της ηλεκτρονικής Υγείας μετασχηματίζεται και πριν την εκδήλωση της πανδημίας Covid-19. Κατά την περίοδο της πανδημίας γιγαντώνεται κι επιταχύνει τα μεγέθη του. Η επιτάχυνση και του κλάδου της Υγείας – σε δημόσιο κι ιδιωτικό τομέα αφορά π.χ. φωτοβολταϊκά πάνελ σε νοσοκομεία, χρήση νέων τεχνολογιών στη διάθεση αποθεμάτων, στην εισαγωγή ασθενών, στην εξοικονόμηση ενέργειας & τον ηλεκτροφωτισμό των νοσοκομείων. Επίσης, στη ρομποτική στα χειρουργεία, στην άυλη συνταγογράφηση στις διαγνωστικές εξετάσεις, στην τηλεϊατρική στην ηλεκτρονική κάρτα υγείας. Περιλαμβάνει αυτοματισμούς στα ασφαλιστικά συστήματα, χρήση ρομπότ στην εφοδιαστική αλυσίδα της φαρμακοβιομηχανίας & των φαρμακαποθηκών, ατομική χρήση βραχιολιών υγείας για μέτρηση σφυγμών, βημάτων κ.ά.

³³⁴ Μαντικίδης: Έκρηξη του παγκόσμιου πλούτου στα 400 τρις δολάρια παρά την Covid-19, 2020, σελ.10.

Το έθνος κράτος την περίοδο του Δίδυμου Καπιταλισμού, όμως έχει ν'αντιμετωπίσει και μία σειρά από προκλήσεις, που φέρνει η κλιματική αλλαγή. Φαινόμενα όπως: ξηρασία, πυρκαγιές, ραγδαίες βροχοπτώσεις και πλημμύρες, χαλαζοπτώσεις, εκτός εποχής, τυφώνες, ανεμοστρόβιλους ή καιρικά φαινόμενα στην ακραία εκδοχή τους. Σεισμοί, τσουνάμι δημιουργούν δυσμενείς συνέπειες στη σωματική και την ψυχική υγεία των ανθρώπων. Αποδομούν το τεχνητό, ανθρωπογενές περιβάλλον καταστρέφοντας επιχειρήσεις, κατοικίες, δρόμους, αγροτοκτηνοτροφικές μονάδες, πλοία κ.ά.

Αυτές οι δυσμενείς συνέπειες δοκιμάζουν το εισόδημα και τις αντοχές ανθρώπων ή των κοινωνικών ομάδων και γεννούν την ανάγκη για νέα εργαλεία αντιμετώπισης της κλιματικής κρίσης και των φυσικών καταστροφών από πλευράς των κυβερνήσεων των εθνικών κρατών. Αυτές καλούνται να στηρίξουν οικονομικά, επαγγελματικά, ψυχολογικά κι υγειονομικά τους ανθρώπους και τις ομάδες, που πλήττονται και τις υποδομές τους. Η στήριξη αυτή θεωρείται εκ των ουκ άνευ για λόγους κοινωνικής συνοχής και διατήρησης του πολιτικού στάτους κβο αλλά και για τη συντήρηση του ίδιου του κράτους, ώστε να μην καταρρεύσουν τα έσοδα.

Έτσι, προκύπτει μεσομακροπρόθεσμα η καπιταλιστική στρατηγική για μεγαλύτερα σχήματα, τα οποία, όμως, απειλούν τη βιωσιμότητα των φτωχών νοικοκυριών. Η απειλή είναι μεγαλύτερη, όταν βρίσκονται εκτός συλλογικών σχημάτων για δορυφορική ή κάθετη γεωργία, ώστε να μην επηρεάζεται από καιρικά φαινόμενα. Ανάλογη είναι η κατάσταση και σε άλλους τομείς π.χ. κατασκευές.

Η νέα πανδημική σε συνδυασμό με την ενεργειακή και τη νέα προσφυγική κρίση δημιουργούν νέα κύματα νεόπτωχων, που επηρεάζονται περισσότερο. Κι οι φτωχοί ευάλωτοι πληθυσμοί δεν έχουν το απαραίτητο αρχικό κεφάλαιο για μειώσουν τα ενεργειακά κόστη (π.χ. αγορά φωτοβολταϊκών πάνελ, αγορά ηλεκτρικού αυτοκινήτου). Τα νέα περιβαλλοντικά και ψηφιακά κόστη στο πλαίσιο του έθνους κράτους παίρνουν έναν προσωρινό ή μόνιμο χαρακτήρα (π.χ. πράσινο τέλος για τα ρυπογόνα οχήματα κ.ά.). Δημιουργούνται κι ανάλογα χρηματοδοτικά πακέτα, κατά μόνας, με τις τράπεζες ή με υπερεθνικούς οργανισμούς κι ιδρύματα. Κατά κανόνα τα μικροαστικά στρώματα, εφόσον δεν υπάρχουν κρατικές εγγυήσεις, παραμένουν αποκλεισμένα ή στο περιθώριο αυτής της δίδυμης μετάβασης ή πιέζονται πολύ για ν' ανταποκριθούν.

Στο πλαίσιο του κράτους για την αντιμετώπιση της Κλιματικής Αλλαγής, ιδιωτικά και δημόσια κτήρια, δρόμοι, γέφυρες, αρδευτικά κι αποχετευτικά δίκτυα, λιμάνια, αεροδρόμια, νοσοκομεία, υπουργεία και γενικότερα υποδομές του κράτους κ.ά. πρέπει να ελεγχθούν, ώστε ν' αντέξουν στις νέες, πιο θερμές, κλιματολογικές συνθήκες ή τα έντονα πλημμυρικά φαινόμενα, χιονιάδες κ.ο.κ. Χρειάζεται ν' ανακαινιστούν, να θωρακιστούν και ν' αλλάξει κι ο σχεδιασμός των νέων κτηρίων, με πιο αυστηρούς κανονισμούς και προδιαγραφές.

ΕΥΡΩΠΑΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΛΙΜΑΤΙΚΗ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ

- Αύξηση του ενεργειακού μείγματος από ΑΠΕ
- Φυσικό αέριο ως μεταβατικό καύσιμο
- Αύξηση της Ηλεκτροκίνησης με την προώθηση ηλεκτρικών οχημάτων
- Προώθηση της Δορυφορικής ή Έξυπνης Γεωργίας
- Μείωση των ρύπων στο πλαίσιο της νέας ΚΑΠ 2021-27 με τίτλο: «Από τη φάρμα στο πιάτο» [From Farm to Fork σημαίνει από τη φάρμα στο πιρούνι].
- Πρόγραμμα προώθησης εξοικονόμησης ενέργειας
- Ορθή διαχείριση αποβλήτων
- Ορθολογική χρήση νερού
- Προστασία της βιοποικιλότητας
- Προώθηση τεχνολογιών υδρογόνου σε δεύτερο χρόνο
- Ψηφιοποίηση διαδικασιών στη διοίκηση για μείωση χαρτιού κι εργατικών πόρων κ.ά.

Πηγή: Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Δεκ. 2020

Στο ειδικό Ευρωβαρόμετρο για το μέλλον της Ευρώπης για το 2022 – πριν τη ρωσοουκρανική κρίση - σχεδόν οι μισοί νέοι ερωτηθέντες κάτοικοι της Ευρωπαϊκής Ένωσης (49%) θεωρούσαν την κλιματική αλλαγή ως την κύρια παγκόσμια πρόκληση για το μέλλον της. Συμφωνούν και στηρίζουν τους περιβαλλοντικούς στόχους της Ε.Ε. της Πράσινης Συμφωνίας (Green Deal) και

θεωρούν ότι πρέπει ν' αυξήσουμε την ενεργειακή απόδοση και το μερίδιο των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας σε ποσοστό 88%.

Ο 1 στους 5 Ευρωπαίους πολίτες (80%) θεωρεί πως πρέπει να καταστεί η Ευρώπη κλιματικά ουδέτερη ήπειρος και να προωθηθεί η αγορά οχημάτων μηδενικών ή χαμηλών ρύπων³³⁵. Αυτό πρακτικά σημαίνει πως και τα έθνη – κράτη της Ε.Ε. θα πρέπει να μεριμνήσουν προς αυτήν την κατεύθυνση.

Στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού, κύματα νεομεταναστών & κλιματικών προσφύγων προστίθενται στα ήδη υπάρχοντα, που ταξιδεύουν για να γλιτώσουν από εμφύλιες ή πολεμικές και θρησκευτικές συγκρούσεις και συρράξεις. Επηρεάζουν έτσι άμεσα ή έμμεσα τα κράτη διέλευσης κι εγκατάστασης και φέρνουν αλλαγές στους θεσμούς και την καθημερινότητα.

Οι νέες γεωπολιτικές ανακατατάξεις διαμορφώνουν νέες γεωπολιτικές και κοινωνικές ανισότητες και συσχετισμούς. Δημιουργούν συνθήκες για νέες μετακινήσεις πληθυσμών, όπως συνέβη με τους Ουκρανούς και νέες χωρικές, τόσο στις χώρες από τις οποίες εκλείπουν οι πρόσφυγες κι οι μετανάστες όσο και στις χώρες διέλευσης και πολύ περισσότερο στις χώρες εισδοχής κι εγκατάστασης.

Το ρευστό τοπίο αφορά και στην κλιματική μετανάστευση – εγχώρια ή εξωχώρια - αλλά και στη διηπειρωτική. Παράγονται έτσι νέα προβλήματα εγκατάστασης, ένταξης & κοινωνικής αποδοχής, ρατσισμού, επαγγελματικής δραστηριότητας. Ταυτόχρονα γεννώνται και νέες πολιτισμικές διεισδύσεις εμπλουτίζοντας τις κυρίαρχες κουλτούρες με υπολειπόμενες, οι οποίες φέρνουν νέα ζητήματα στην διαπολιτισμική εκπαίδευση, μεικτούς γάμους, ανάγκες για νέες σχολικές παρεμβάσεις, αλλαγές στην κοινωνική διαστρωμάτωση και την κοινωνική κινητικότητα.

Πρόκειται για μία διαδικασία, κοστοβόρα, ψυχολογική, σωματική κι οικονομική, η οποία δημιουργεί νέες ανακατατάξεις κι αναταράξεις, κυρίως στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα λόγω του ανταγωνισμού εργασίας μειώνοντας μεροκάματα και υπηρεσίες. Ταυτόχρονα δημιουργούνται κενά και ασυνέχειες στις κλιματικά παθούσες κοινωνίες, που «ορφανεύουν» από τις μέσες ηλικίες ή τις ηλικίες νέων ανθρώπων και παιδιών. Αυτά τα ανθρωπογενή κενά, που αφορούν ολόκληρες γενιές, δυσχεραίνουν την πρασινοψηφιακή μετάβαση. Υπογραμμίζουν τις γεωπολιτικές ανισότητες ανάμεσα στα κράτη, που οι πολίτες τους μεταναστεύουν και στα κράτη εισδοχής. Ανοίγουν έτσι νέα ζητήματα και προοπτικές στα κράτη διέλευσης. Έτσι, αν ο 20^{ος} αιώνας θεωρήθηκε από πολλούς επιστήμονες, ως ο αιώνας της μετανάστευσης, ο 21^ο αιώνας μπορεί

³³⁵ European Commission: “Eurobarometer: Future of Europe” 2022.

κάλλιστα να θεωρηθεί ως ο αιώνας της κλιματικής και ψηφιακής μετανάστευσης. Ο Άγγελος Γκουρία στην έκθεση του ΟΑΣΑ το 2021 με θέμα: «Φύλο και Περιβάλλον»³³⁶ υπογραμμίζει ότι λόγω σοβαρών περιβαλλοντικών κινδύνων, εξαιτίας των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής κινδυνεύουν να εκτοπιστούν εκατομμύρια άνθρωποι σε όλο τον κόσμο, εκ των οποίων το 75% είναι γυναίκες.

Η έννοια του Πράσινου και Ψηφιακού καπιταλισμού έρχεται να προσδώσει ένα νέο ιδεολογικό αφήγημα σ' αυτό το στάδιο του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, ο οποίος ντύνεται μία «οικολογική προβιά». Αυτή η οικολογική φορεσιά διαχέεται ιδεολογικά μέσω του μιντιακών μέσων αλλά έμμεσα ή άμεσα κι από το ίδιο το κράτος: κρατική τηλεόραση, διαφήμιση κρατικών ολιγοπωλίων κ.ά.

Η συγκέντρωση πράσινου και ψηφιακού πλούτου παραμένει στα χέρια ολιγαρχών κι ισχυρών πολυεθνικών ομίλων στον χώρο της ενέργειας και της ψηφιακής τεχνολογίας³³⁷. Οι όμιλοι μπορεί να είναι ιδιωτικοί ή κρατικοί ή με κύριο ή υπολειπόμενο μέτοχο το κράτος κ.ά. Ορισμένοι εκ των ομίλων απευθύνονται εξ ολοκλήρου σε εταιρείες, άλλοι σε καταναλωτές κι άλλοι και στα δυο. Παρά τις όποιες δυνατότητες νέων ευκαιριών γι' αυτοπαραγωγή³³⁸ κι αυτοκατανάλωση ή ψηφιακή παραγωγή κι εμπορία ψηφιακών αγαθών, ο δίδυμος πλούτος, πράσινος και ψηφιακός παραμένει στα χέρια κεφαλαιοκρατών, μεγαλοεπενδυτών και στελεχών εταιρειών.

Σ' αυτήν τη διαδικασία υπάρχουν αλλά είναι μειοψηφικά τα συνεργατικά σχήματα στον χώρο της ενέργειας. Τα ψηφιακά συνεργατικά σχήματα είναι σχεδόν αμελητέα στον χώρο της ψηφιακής τεχνολογίας. Η Δανία³³⁹ πρωτοστάτησε στην Ε.Ε. ήδη από τη δεκαετία του '70 ενώ η Γερμανία απέκτησε σημαντικό μερίδιο αγοράς, ιδίως μετά το δυστύχημα στον πυρηνικό σταθμό της Φουκοσίμα το 2011. Το 2018 υπήρξαν μόλις 2.671 καταχωρήσεις για ενεργειακούς συνεταιρισμούς συνολικά στην Ε.Ε., συμπεριλαμβανομένου του Ηνωμένου

³³⁶ OECD: Gender and the Environment: Building the Evidence Base and Advancing Policy Actions to Arcieve the SDG'S, 2021.

³³⁷ Βιομήχανων, εφοπλιστών κ.ο.κ.

³³⁸ Μανιάτης: Πράσινη Ανάπτυξη: Η απάντηση στην περιβαλλοντική κρίση, 2020. Αναφέρεται ο όρος prosumers, δηλαδή παραγωγών για αυτοκατανάλωση στο πλαίσιο των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας.

³³⁹ Wierling, Schwanitz, Zeiß, Bout, Candelise, Gilcrease and Gregg. «Statistical Evidence on the Role of Energy Transition in European Countries» στο περιοδικό "Sustainability 2018", σελ. 2-3. Σαφής εικόνα δεν υπάρχει για τις Ενεργειακές Κοινότητες – συνεταιρισμούς παγκοσμίως. Οι υπολογισμοί ποικίλουν για τους Ενεργειακούς Συνεταιρισμούς. Ορισμένες διεθνείς ιστοσελίδες και δημοσιεύματα στο διαδίκτυο κάνουν λόγο για αναλογία 1/10 σε ό, τι αφορά τους ενεργειακούς συνεταιρισμούς σε παγκόσμια κλίμακα, δηλαδή ανέρχονται σε περίπου 9% επί του συνόλου των συνεταιρισμών, με τους αγροτικούς συνεταιρισμούς να συγκεντρώνουν μερίδιο αγοράς άνω του 50%.

Βασιλείου. Ωστόσο, οι ενεργειακές κοινότητες³⁴⁰ θεωρούνται μία σημαντική πτυχή, που συμβάλλει στην ενεργειακή δημοκρατία, στη μείωση της ενεργειακής φτώχειας και των εκπομπών των αέριων ρύπων αλλά και στη βελτίωση της εικόνας της αυτοδιοίκησης, προς τον πολίτη.

Τα κύρια εμπόδια για τη λειτουργία των ενεργειακών συνεταιρισμών είναι η έλλειψη κατάλληλου πλαισίου στήριξης και χρηματοδότησης³⁴¹ ενώ δεν υπάρχουν παντού κατάλληλες υποδομές στην ένταξη και την ασφάλεια δικτύων. Όπου, όμως, υπάρχουν πετυχημένα παραδείγματα *Ενεργειακών Κοινοτήτων* (κατά άλλους είναι δόκιμος ο όρος «*Ενέργεια των Πολιτών*»³⁴²) μειώνεται η ενεργειακή φτώχεια και διευρύνεται η κοινωνική συνοχή. Οι ενεργειακές κοινότητες δίνουν χέρι βοηθείας ώστε να μείνουν όρθιες και μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις, που δυσκολεύονται ή δεν αντέχουν ν' ανταποκριθούν στο υψηλό κόστος ενέργειας ενώ επωφελούνται και καταναλωτές ή ομάδες καταναλωτών.

Οι νέες τεχνολογίες προξενούν αλλαγές στο οικογενειακό τοπίο και το κράτος οφείλει να θεσπίσει κανόνες για την ψηφιακή οικογένεια, την προστασία των προσωπικών δεδομένων, την ψηφιακή εργασία από το σπίτι κ.ά. Ο Νέλ Σέλγουιν κάνει λόγο για «Ψηφιακή Φυλή» και τονίζει πως ακόμη κι η παραδοσιακή εργασία ψηφιοποιείται, χρησιμοποιώντας τον όρο «*digitization*»³⁴³. Σύμφωνα, με τον Χαράρι, τον 21^ο αιώνα, «τα δεδομένα θα πάρουν τη θέση τόσο της γης, όσο και των μηχανών ως το πιο σημαντικό περιουσιακό στοιχείο – και η πολιτική θα είναι ένας αγώνας για τον έλεγχο της ροής των δεδομένων», τα οποία συγκεντρώνονται στα χέρια μίας μικρής, παγκόσμιας ελίτ³⁴⁴.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10^ο

ΤΟ ΜΙΝΤΙΑΚΟ ΤΟΠΙΟ ΚΙ ΟΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ

Η περιβαλλοντική κρίση γίνεται ορατή αλλά ως περιβαλλοντικό πρόβλημα οριοθετείται κυρίως κατά τον 20^ο αιώνα, μετά την ευαισθητοποίηση των πολιτών για τη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι. Είναι η εποχή της ρίψης ατομικών βομβών από τις ΗΠΑ στην Ιαπωνία αλλά και των δοκιμών, που γίνονται στα νησιά Μπικίνι. Η παγκόσμια κοινή γνώμη ευαισθητοποιείται κι από

³⁴⁰ Eichermuller, Furlan, Haberbrunner, Kordic: «Energy Co-Operatives. Comparative analysis in Eastern Partner countries and Western Balcans», 2017, σελ.3.

³⁴¹Eichermuller, Furlan, Haberbrunner, Kordic: ό.π., σελ.3-4.

³⁴² Eichermuller, Furlan, Haberbrunner, Kordic: ό.π., σελ. 4.

³⁴³ Selwyn: What is digital sociology?, 2019, σελ. 47, 48.

³⁴⁴ Harari: 21 μαθήματα για τον 21^ο αιώνα, 2018, σελ.91.

τη φωτογραφία της 9άχρονης, Kim Phuc, η οποία δέχτηκε επίθεση και υπέστη φρικιαστικά εγκαύματα από βόμβες ναπάλμ στο Βιετνάμ. Εξαιτίας της φωτογραφίας αυτής έγινε γνωστό το πρόβλημα σ' όλο τον κόσμο, ενδυναμώνοντας τις αντιδράσεις για τον συγκεκριμένο πόλεμο, ο οποίος δημιούργησε τραύματα κι αντίρροπες δυνάμεις στις ΗΠΑ κι όχι μόνο.

Η ανάπτυξη των μέσων μαζικής ενημέρωσης, του φωτο-ρεπορτάζ και των ντοκιμαντέρ ως ένα ξεχωριστό κινηματογραφικό είδος συνέβαλαν, ώστε να γίνουν πιο γρήγορα ή πιο έντονα γνωστά τα αλλεπάλληλα περιβαλλοντικά προβλήματα, οι συγκρούσεις, τα δυστυχήματα, τα ατυχήματα κι οι μολύνσεις. Προβλήματα, που έγιναν γνωστά και προκλήθηκαν κυρίως από ανθρώπινα λάθη ή ολιγωρία (διαρροές πετρελαίου, χημικών κ.ά.) ή σε συνδυασμό με φυσικά ή κοινωνικά φαινόμενα (π.χ. σεισμοί, τσουνάμι).

Συνήθως, τα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης (ραδιόφωνο, τηλεόραση) αρχικά λόγω του υψηλού κόστους παραγωγής ή λόγω της φυσιογνωμίας του κράτους ήταν κρατικά μονοπώλια ή δημιουργήθηκαν και στο πεδίο της αυτοδιοίκησης. Αυτό σταδιακά άλλαξε, αν κι υπάρχουν ως σήμερα κρατικά μέσα ενημέρωσης.

Με εξαίρεση τα κομματικά έντυπα ή τον ηλεκτρονικό κομματικό τύπο, που αναπτύχθηκε κατεξοχήν τον 19^ο αιώνα, τα ιδιωτικά μέσα ενημέρωσης παίζουν ειδικά κατά το τέλος του 20^{ου} αιώνα, σημαντικότερο ρόλο στη δίδυμη, πρασινοψηφιακή μετάβαση. Τα κέρδη τους προέρχονται από την ιδιωτική οικονομία και βασίζονται στην διαφημιστική αγορά. Η εμπορική διαφημιστική πίτα, ενδέχεται με τη σειρά της συνδέεται με την εμπορική προβολή πράσινων και ψηφιακών αγαθών ή επιχειρήσεων κ.ά. Επομένως, η οικονομική διαφήμιση για την λειτουργία των ιδιωτικών μέσων προέρχεται κι από επιχειρηματικά συμφέροντα, που εμπορεύονται και διακινούν τον πρασινοψηφιακό πλούτο κι όχι μόνο. Συνδέεται, επίσης, με τις τράπεζες, που ασχολούνται με τέτοιου είδους επενδυτικά προγράμματα. Επίσης, ενδέχεται η οικονομική διαφήμιση να προέρχεται από το ίδιο το έθνος- κράτος, που ενδιαφέρεται να επενδύσει κατά μόνας ή με εταίρους στον χώρο της ενέργειας ή της ψηφιακής τεχνολογίας. Η στάση των μέσων μαζικής ενημέρωσης εξαρτάται σαφώς από την έδρα εγκατάστασης κι από τη φιλοσοφία του μέσου σχετικά για το περιβάλλον, την ενέργεια και την ψηφιακή τεχνολογία. Επίσης, από το ιδεολογικό, ευρύ ή ειδικό κοινό στο οποίο απευθύνονται (π.χ. ιστοσελίδες με φιλοπεριβαλλοντικό περιεχόμενο).

Η εξάπλωση των μέσων μαζικής ενημέρωσης ωφέλησε διαχρονικά την πράσινη ατζέντα. Υπογράμμισε τις καταστροφικές συνέπειες της ρίψης ατομικών βομβών στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι το 1945, που κόστισαν τη ζωή σε χιλιάδες ανθρώπους και δημιούργησαν αβιοτικές συνθήκες σ' αυτές τις

περιοχές, μετά τη «μαύρη βροχή». Είναι η περίοδος, που ο πολίτης χρηματοδοτεί με τον οβολό του τις εφημερίδες, οι οποίες λόγω της μεγάλης κυκλοφορίας τους, έχουν κι εμπορική δύναμη και μία σχετική, οικονομική αυτονομία από τη διαφημιστική αγορά αλλά κι από το πολιτικό σύστημα. Αυτές οι εικόνες έγιναν κοινός τόπος της κοινής γνώμης. Τροφοδότησαν την ιδιωτική και τη δημόσια μνήμη και πέρασαν λόγω και των δυνατοτήτων καταγραφής από τα ΜΜΕ στο συλλογικό υποσυνείδητο της ανθρωπότητας³⁴⁵ κι έγιναν κομμάτι της συλλογικής μνήμης. Αυτή η ενδυνάμωση στο συλλογικό υποσυνείδητο δημιούργησε με τη σειρά της μία νέα δυναμική, κατά της πυρηνικής ενέργειας, ακόμη και για ειρηνικούς σκοπούς στην παγκόσμια κοινότητα. Μέσω των αφιερωμάτων των ΜΜΕ πάνω στα πυρηνικά ατυχήματα και δυστυχήματα, η συλλογική μνήμη ή γνώση ανατροφοδοτήθηκε.

Στο σύγχρονο, ψηφιακό, μιντιακό περιβάλλον, η χωρική διαφοροποίηση μπορεί να είναι εξ ορισμού εικονική, π.χ. σε επίπεδο υπολογιστικού νέφους. Νέα πρόσωπα κύρους μπορεί να είναι σύγχρονοι influencers και youtubers με χιλιάδες followers, που μπορούν να απολαμβάνουν υψηλές αμοιβές. Άτομα, τα οποία καταφέρνουν ν' αντιληφθούν εγκαίρως τις απεριόριστες δυνατότητες του ψηφιακού κόσμου μετατρέποντας την αναγνωρισιμότητά τους σε χρήμα. Τα πρόσωπα αυτά μπορεί να έχουν διάρκεια στο ψηφιακό, μιντιακό γίγνεσθαι ή να είναι εύκολα αναλώσιμα.

Η εικονική χωρικότητα κι αναγνωρισιμότητα, στο πλαίσιο του διαδικτύου μετριέται σε ακόλουθους, φίλους στα κοινωνικά δίκτυα, like κ.ά. Η θέση των influencers, you tubers κ.ά. , μπορεί να προκύπτει λόγω υψηλής αναγνωρισιμότητας αμιγώς στον ψηφιακό κόσμο³⁴⁶ ή να οφείλεται στην μετεξέλιξη από τον ρεαλιστικό κόσμο, στον εικονικό ψηφιακό κόσμο: π.χ. ένας βραβευμένος με Όσκαρ ηθοποιός ή ένας καλός μάγειρας με αστέρια Michelin έχει υψηλό ποσοστό ακολούθων στα κοινωνικά δίκτυα, ανατροφοδοτώντας το κοινό του.

Οι κοσμογονικές τεχνολογικές αλλαγές έχουν δημιουργήσει ρευστότητα και κατακλυσμαίες αλλαγές στο τοπίο των μέσων ενημέρωσης. Από την κυριαρχία των εφημερίδων και των περιοδικών, σταδιακά η δύναμη των παραδοσιακών μέσων υποχωρεί μπροστά στο ραδιόφωνο και την τηλεόραση. Καταβαραθρώνεται ιδίως σε ορισμένες ηλικιακές ομάδες μετά την έλευση του

³⁴⁵ Την ανάδειξη της μνήμης ως μεταφορά κι ως θραύσμα για το συλλογικό υποσυνείδητο ή το συνειδητό περιγράφει στα βιβλία της η καθηγήτρια Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας Κωνσταντίνα – Νάντια Σερεμετάκη αρχής γενομένης από τη διδακτορική της διατριβή για τη Μάνη με θέμα: «Η τελευταία λέξη στις Ευρώπης τ' Άκρα. Διάισηση – θάνατος - γυναίκες», 1994, στο οποίο ασχολείται με το μοιρολόι και τις γυναίκες, που το αφηγούνται.

³⁴⁶ Για το θέμα της αναγνωρισιμότητας η υπογράφουσα Άννα Ι. Στεργίου έχει μιλήσει στο 2^ο συνέδριο Κοινωνιολογίας στη Θεσσαλονίκη: Πρώτικα 2^ο Συνεδρίου Κοινωνιολογίας: Εισήγηση «ΜΜΕ κι αναγνωρισιμότητα», 18/4/2006.

20^{ου} αιώνα και την κυριαρχία των ψηφιακών μέσων ενημέρωσης, που μπορεί να συνδέονται με τα παραδοσιακά μέσα και να τροφοδοτούνται κι απ' αυτά. Έτσι, γνωστές εφημερίδες έχουν δικές τους ιστοσελίδες ή παραμένουν μόνο στο ψηφιακό τοπίο.

Στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού είναι πασιφανές ότι κυριαρχεί το διαδίκτυο. Ξεχωριστό ρόλο παίζουν στη ζωή των ανθρώπων, τα κοινωνικά δίκτυα, η παραγωγή ειδήσεων real time, ακόμη κι από πολίτες. Η απομείωση της επαγγελματικής δημοσιογραφίας έναντι της δημοσιογραφίας των πολιτών, οδηγεί σε μεγαλύτερη δημοκρατία ως προς τη διαχείριση της είδησης αλλά και σε μεγαλύτερο κίνδυνο ως προς τις ψευδείς ειδήσεις. Η αδυναμία διαχείρισης των ψευδών ειδήσεων έχει επισημανθεί τόσο στο ελληνικό κοινοβούλιο, όσο και στο ευρωκοινοβούλιο. Υπήρξε λ.χ. έντονο πρόβλημα και κατά την περίοδο εξάπλωσης του Covid-19 με τη δαιμονοποίηση π.χ. των εμβολίων.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση στις 9 Μαρτίου 2021 παρουσίασε το όραμά της για τον ψηφιακό μετασχηματισμό της κοινωνίας έως το 2030³⁴⁷. Αυτή η προοπτική βασίζεται σ' έναν συμβολικό, σχηματικά σταυρό με 4 σημεία: **Ψηφιακές Δεξιότητες, Δομές, Επιχειρήσεις και Κράτος**. Οι 4 στόχοι αφορούν:

- **Φύλα.** Κατεξοχήν στη σύγκλιση των δυο φύλων ως προς τις ψηφιακές δεξιότητες.
- **Κυβερνοασφάλεια.** Στοχεύει στις ασφαλείς και βιώσιμες ψηφιακές υποδομές.
- **Επιχειρήσεις.** Στον ψηφιακό μετασχηματισμό των επιχειρήσεων, ώστε να χρησιμοποιούν μαζικά εργαζόμενοι τις ψηφιακές τεχνολογίες για την εργασία.
- **Δημόσια Διοίκηση.** Σε επίπεδο δημόσιων υπηρεσιών επιχειρείται η ψηφιοποίηση των κύριων δημόσιων υπηρεσιών κατά 100%, η ηλεκτρονική υγεία κατά 100\$ και η ψηφιακή ταυτότητα έστω στο 80% των πολιτών.

Ο ψηφιακός χώρος, όμως, ανεξαρτήτως, αν επηρεάζει όλο το κοινωνικό γίνεσθαι είναι κατεξοχήν χώρος της επικοινωνίας. Ο ψηφιακός χώρος αλλάζει άρδην τα δεδομένα και στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, στην πολιτική και τη θεσμική οργάνωση και του κράτους και των μέσων μαζικής ενημέρωσης, στη δημοκρατία και την ισότητα των πολιτών.

Ο ψηφιακός χώρος οδηγεί σε νέες εικονικές και υβριδικές πραγματικότητες, όπως τις αντιλαμβάνονται μεμονωμένα άτομα, κοινωνικά στρώματα, ακόμη και κράτη. Τα έθνη – κράτη καλούνται να διαχειριστούν το

³⁴⁷ Ευρωπαϊκή Επιτροπή: Η ψηφιακή δεκαετία της Ευρώπης και οι ψηφιακοί στόχοι για το 2030. 2021.

νέο ψηφιακό τοπίο και να επιβάλλουν κανόνες κι ολοκληρωμένο θεσμικό πλαίσιο, το οποίο δεν μπορεί να ιδωθεί ξέχωρα από το παγκόσμιο περιβάλλον. Καθοριστικό ρόλο παίζουν τα ΜΜΕ³⁴⁸, που, εν πολλοίς, αναπαράγουν την κυρίαρχη ιδεολογία³⁴⁹ κι εμφανίζουν ως μονόδρομο τη δίδυμη καπιταλιστική μετάβαση. Αποφεύγουν ωστόσο να εστιάσουν με την ίδια συχνότητα στο πολύπτυχο ατόμων, ομάδων ή χωρών, που υποφέρουν κι επηρεάζονται αρνητικά από την Πράσινη Ανάπτυξη. Δεν υπάρχει ισόρροπη μιντιακή αντιμετώπιση ως προς τη χρήση Σπάνιων Γαιών, που δυναμιτίζει την αειφορία στον Δίδυμο Καπιταλισμό. Αποφεύγουν επίσης τη συνολική εικόνα, η οποία αφορά στην ανισότιμη, γεωπολιτική σχέση, που διαμορφώνουν τα πλούσια κράτη με τα φτωχά ως προς τη διαχείριση της περιβαλλοντικής, πράσινης και ψηφιακής ανάπτυξης.

Το παράδειγμα του νεκροταφείου πλοίων στην πόλη της Δυτικής Αφρικής, Nouadhibou³⁵⁰ είναι χαρακτηριστικό, των δυο μέτρων και δυο σταθμών. Λόγω των οικονομικών δυσκολιών στη Μαυριτανία εδρεύει το μεγαλύτερο νεκροταφείο πλοίων στον κόσμο. Έναντι χαμηλού αντιτίμου βρίσκονται εκεί πάνω από 300 σκουριασμένα πλοία. Αυτή η κατάσταση βέβαια έχει και το θετικό της πρόσημο, γιατί τα ποντισμένα σκουριασμένα καράβια έχουν δημιουργήσει ευνοϊκό περιβάλλον για την ανάπτυξη των ψαριών, που τα χρησιμοποιούν ως τεχνητούς υφάλους.

Υπάρχει πληθώρα δημοσιευμάτων για θέματα πράσινης ανάπτυξης ενώ ελάχιστα γνωρίζουν οι πολίτες π.χ. για τα νεκροταφεία υπολογιστών. Το παράδειγμα της Γκάννα αναφέρεται στην ψευδεπίγραφη αειφορία και στην χωρική ανισότητα, που ευδοκίμει και στη σφαίρα της γεωπολιτικής. Στις φτωχογειτονιές της Γκάννα³⁵¹, στην περιοχή της Άκκρα υπάρχουν κολοσσιαίες χωματερές ηλεκτρονικών ειδών. Παιδιά κι ενήλικες έρχονται για ν' αποσπάσουν πολύτιμα μέταλλα, όπως είναι ο χαλκός, ο ψευδάργυρος ή το αλουμίνιο. Όμως, λόγω της συχνής έκθεσής τους σε επικίνδυνα απόβλητα, χωρίς μέσα προστασίας, πεθαίνουν πιο γρήγορα από νοσήματα, όπως είναι ο καρκίνος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11^ο

Ο ΟΙΚΙΑΚΟΣ – ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΣΤΟΝ ΔΙΔΥΜΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

³⁴⁸ Σεραφετινίδου: Κοινωνιολογία των μέσων μαζικής επικοινωνίας, 2005.

³⁴⁹ Marcuze: Ο μονοδιάστατος άνθρωπος, 1971, σελ. 104-105.

³⁵⁰ E-Nautilia: «Το μεγαλύτερο νεκροταφείο πλοίων στον κόσμο», 2020.

³⁵¹ Iefimerida: «Η ζωή στο νεκροταφείο υπολογιστών: Αναζητώντας πολύτιμα μέταλλα στα τεχνολογικά σκουπίδια», 2014.

Η πολυπλοκότητα του οικιακού χώρου είναι χαρακτηριστικό του σταδίου του πρασινοψηφιακού καπιταλισμού. Οι δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες αλλάζουν και ταυτόχρονα αναδιαμορφώνονται οι εξουσιαστικές – κυριαρχικές σχέσεις, που υπήρξαν και σε προγενέστερα ιστορικά στάδια μέσα στην οικογένεια με την παιδική εργασία. Αναδιαμορφώνεται και το έμφυλο χάσμα, αφού η γυναίκα³⁵², κατά την μαρξιστική κοινωνιολογία, χρησιμοποιήθηκε ειδικά σε προηγούμενους αιώνες ως εργαλείο κοινωνικής αναπαραγωγής.

Η δημιουργία οικογένειας στον δυτικό κόσμο έχει τις ρίζες της στην αστική οικογένεια των μεσαίων στρωμάτων. Η μετεξέλιξή της σε σχέση με την κατοικία είναι απόρροια πολλών παραγόντων. Οφείλεται σε κοινωνικές αλλαγές, νοοτροπίες, κλιματολογικές συνθήκες, συνθήκες εργασίας κ.ά. Υπάρχουν πολλά και διαφορετικά παραδείγματα και ρευστότητα, ανάμεσα στις κοινωνίες και τα κοινωνικά στρώματα.

Ο ιδιωτικός χώρος πρώτα απ' όλα, εφόσον υπάρχει η οικονομική δυνατότητα είχε κι εξακολουθεί να έχει ως στόχο να καλύπτει τις ανάγκες των μελών του, της οικονομίας, της εργασίας. Ταυτόχρονα είναι σύμφυτος στον δυτικό κόσμο με την εξέλιξη της τεχνολογίας. Το σύγχρονο μοντέλο κατοικίας ουσιαστικά καθιερώνεται κι εξαπλώνεται κυρίως κατά τον 20^ο αιώνα. Συνδέεται με τις αλλαγές, που συντελέστηκαν στην εργασία, στον θεσμό της οικογένειας, στο δίπολο πόλης – χωριού κ.ο.κ.

Αυτό δεν σημαίνει αυτομάτως ότι είναι δυτικοευρωπαϊκό φαινόμενο, να σχεδιάζει κάθε οικογένεια, την «οικογενειακή πολυκατοικία» με τον θεσμό της αντιπαροχής ή τα «πανωθηκώματα»³⁵³. Αυτό λ.χ. είναι μία ελληνική πατέντα με τη δημιουργία στέγης για τα παιδιά. Δεν ασπάζονται π.χ. οι Γερμανοί γονείς αυτή τη νοοτροπία. Αντίστοιχα στην Ελλάδα υπάρχει ως μειονεκτούσα πραγματικότητα, ακόμη και σήμερα η εναλλάξ, εξοχική κατοικία τον καιρό των διακοπών στο πατρικό στο χωριό, όπως συμβαίνει λ.χ. με αδέρφια ή ξαδέρφια, εφόσον δεν έχει γίνει στην ώρα του ο κληρονομικός διαχωρισμός. Ο οικιακός – ιδιωτικός χώρος συνδέεται με την νοοτροπία, την έννοια της στέγης, ιδιόκτητης ή νοικιασμένης, είτε από το ίδιο το άτομο είτε από μέλη της οικογένειάς του. Εξαρτάται κι από οικονομικούς ή άλλους παράγοντες π.χ. αν έχει παρθεί το ακίνητο με δάνειο από τράπεζες, αν είναι γονική η παροχή, αν έχει γίνει παραχώρηση του μεριδίου από τα αδέρφια κ.ά.

Οι αλλαγές στον χώρο του σπιτιού είναι κατακλυσμαίες τον 20^ο αιώνα, παρότι μέχρι σήμερα υπάρχουν χώρες, που δεν έχουν ηλεκτρικό ή νερό εντός του σπιτιού ή οργανωμένο σύστημα ύδρευσης – αποχέτευσης. Δημιουργούνται

³⁵² Μαρξ & Ένγκελς: Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, 2005, σελ. 47.

³⁵³ Αλεξάκης: Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στη νεότερη Ελλάδα, 2014, σελ. 51.

πρόσθετες επιβαρύνσεις στο περιβάλλον αλλά και τεράστια προβλήματα κι επιβάρυνση στην οικογενειακή υγιεινή και τη δημόσια υγεία. Η γενικευμένη χρήση ρεύματος αποτελεί μία τεχνολογική και γενικευμένη πρόοδο ανάμεσα στις κοινωνίες, που ως σήμερα είναι χωρίς ρεύμα. Ενδέχεται να βρίσκονται και μέσα σε οργανωμένα κράτη σε απομακρυσμένες περιοχές, σε κατοικίες εκτός σχεδίου πόλης κ.ά.

Η πρώτη υποτυπώδης τουαλέτα θεωρήθηκε πως κατασκευάστηκε στη Σκοτία 3.000 π.Χ. Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν πως υπήρξαν συστήματα αποχέτευσης στην Ινδία περί το 4.000 π.Χ.. Κι όμως μέχρι σήμερα, περίπου 4,5 δις άνθρωποι δεν έχουν ιδιωτική τουαλέτα, τέτοια, που να διαχειρίζεται με ασφάλεια τα λύματα του σπιτιού τους. Σύμφωνα με τη UNICEF εν έτει 2018, περίπου το 60% των ανθρώπων του πλανήτη δεν έχουν ακόμη τουαλέτα κι αφόδευαν έξω από το σπίτι, επιτείνοντας το πρόβλημα της υγιεινής και των λυμάτων. Κι αυτό συμβαίνει ενώ τουαλέτες βρέθηκαν ήδη σε μινωικά ανάκτορα δηλαδή 1.700 χρόνια π.Χ.³⁵⁴ με τη χρήση μεγάλων πήλινων τηγανιών, που ήταν συνδεδεμένα με παροχή νερού. Είναι εξάλλου ορατή κι επισκέψιμη στο ευρύ κοινό η μπανιέρα στο παλάτι του βασιλιά Νέστορα στη Μεσσηνία. Σε πάρα πολλές περιοχές του κόσμου, οι ελλείψεις τουαλετών ή και μπάνιου γενικότερα αυξάνουν τις πιθανότητες μετάδοσης μολυσματικών ασθενειών. Έτσι, πάνω από 5.000 έως 6.000 χρόνια μετά την ύπαρξη της πρώτης τουαλέτας, υπάρχουν νοικοκυριά, που δεν τις διαθέτουν, θέτοντας σε κίνδυνο την προσωπική, οικογενειακή και δημόσια υγεία κι ασφάλεια!

Η αντίφαση είναι προφανής ανάμεσα σε σπίτια, που έχουν δυο ή και παραπάνω τουαλέτες, έξυπνες τουαλέτες και συστήματα καθαρισμού στον ψηφιακό πολιτισμό, από σπίτια με καθόλου τουαλέτες ή χαλέδες. Οι ανισότητες αυτού του τύπου, που είναι έντονες σε υποβαθμισμένες γειτονιές ή στον αγροτικό χώρο μειώνουν το προσδόκιμο ζωής. Η στέγη διαφέρει ανάλογα με τα υλικά κατασκευής αλλά και το είδος της, αν είναι μονοκατοικία, μεζονέτα, διαμέρισμα κ.ά. Θεωρητικά έρχεται να καλύψει τις ανάγκες των στεγαζόμενων, αφού δεν συνδέεται μόνο με τις ανάγκες και τις διαθέσεις του ατόμου, που την κατέχει αλλά και με την ικανότητα αγοράς ή ενοικίασης ενός σπιτιού. Η στέγη δηλαδή και πάλι είναι απόρροια της διαστρωμάτωσης.

Η στέγη αφορά όμως και πρακτικές κι εργασιακές ανάγκες (π.χ. χώρος για σταβλισμό ζώων) αλλά συνδυάζεται και με τα στάδια εξέλιξης της οικογένειας: από την πατριαρχική οικογένεια, στην εκτεταμένη οικογένεια, στην πυρηνική οικογένεια και πλέον και τη μονογονεϊκή οικογένεια, την οικογένεια ομόφυλου ζευγαριού, με παρένθετη μητέρα, την γκαρσονιέρα για φοιτητές κ.ά.

³⁵⁴ The British Association of Urological Surgeons: “A brief history of the flush toilette”. χ.χ.

Από τη μη ύπαρξη ψυγείου, περάσαμε στο ψυγείο με πάγο στο ηλεκτρικό ψυγείο και τώρα στην εποχή του δίδυμου Καπιταλισμού στο έξυπνο ψυγείο, που διαπιστώνει με αυτοματισμούς τ' αποθέματα και τις ελλείψεις του. Το νοικοκυριό στα τέλη του 20^{ου} και στις αρχές τους 21^{ου} αλλάζει με έξυπνες τηλεοράσεις, έξυπνους καθρέφτες, έξυπνα φώτα, έξυπνο συναγερμό κ.ά.

Ταυτόχρονα δημιουργείται ο φαύλος κύκλος να πληρώνουν μεγαλύτερο κόστος ενέργειας, οι άνθρωποι, που δεν μπορούν να εξορθολογήσουν το ενεργειακό και το ψηφιακό κόστος. Κυρίως διότι δεν έχουν τα οικονομικά μέσα για τις κατάλληλες αγορές, μετατροπές, ανακαινίσεις, αναβαθμίσεις, που αφορούν σε έξυπνες και πράσινες συσκευές κι εξοπλισμό.

Από τον ηλεκτρισμό από τα ορυκτά καύσιμα για τη χρήση κουζίνας κι οικιακών συσκευών ή τη χρήση φυσικού αερίου οδεύουμε στο πρασινο-ψηφιακό νοικοκυριό. Αυτό αφορά λάμπες led, φωτοβολταϊκά πάνελ στη στέγη, ηλιακούς θερμοσίφωνες, σειρά αυτοματισμών. Περιλαμβάνει λ.χ. την περίφημη Alexa, κινητά τηλέφωνα, υπολογιστές, ταμπλέτες, ψηφιακή αναγνώριση των δακτύλων, του ματιού ή της φωνής του ιδιοκτήτη, έξυπνες τηλεοράσεις που ρωτούν, αν θέλει κάποιος να συνεχίσει να βλέπει ένα πρόγραμμα, ρομπότ – σκούπες για καθαρισμό σπιτιού, πισίνας κ.ά.

Οι εφαρμογές αυτές πολλαπλασιάζονται διαρκώς, διευκολύνοντας τη ζωή των ανθρώπων, που μπορούν ν' αποκτήσουν τέτοιου είδους αγαθά κι υπηρεσίες ή εν μέρει υποχρεώνονται. Δυσχεραίνουν τη ζωή ατόμων, που δεν μπορούν εύκολα να προσαρμοστούν στις αλλαγές, γιατί δεν ξέρουν πώς να χρησιμοποιήσουν τη νέα, ελκυστική αλλά ακριβή τεχνολογία. Η σκηνή με τη γιαγιά – ηθοποιό Μπέτι Μίντλερ να μπερδεύεται με τις ψηφιακές συσκευές στην ταινία "Parental Guidance" (Γονική καθοδήγηση) [2012] και ν' αγωνίζεται να τις κλείσει είναι χαρακτηριστική. Ταυτόχρονα δεν έχουν όλοι τους πόρους για ν' αγοράσουν ψηφιακά αγαθά κι υπηρεσίες, αφού ο ιδιωτικός χώρος του σπιτιού είναι δυνάμει χώρος τηλεργασίας ή τηλεκπαίδευσης. Το νέο μοντέλο σπιτιού, που λανσάρεται, ενδέχεται να ενσωματώσει μαζικά στο μέλλον και την ηλεκτρική ταχυτροφοδοσία οχημάτων.

Η ηλεκτροκίνηση³⁵⁵ δεν είναι κάτι καινούργιο. Χρησιμοποιήθηκε ευρέως την περίοδο 1890-1930. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στις ΗΠΑ, το 40% περίπου των οχημάτων ήταν ατμοκίνητα, το 22% βενζινοκίνητα και το 38% ηλεκτροκίνητα³⁵⁶. Κατά τον φυσικό, Δ. Μητρόπουλο, τα ηλεκτροκίνητα έχαιραν αποδοχής ιδίως από μεγαλοαστικά στρώματα και γυναίκες. Μπορούσαν να κινούνται άμεσα και χωρίς μανιβέλα, όταν τα ψυγεία λειτουργούσαν με γκάζι.

³⁵⁵ Μητρόπουλος: Ηλεκτροκίνηση: ένα ακριβό παιχνίδι ή το μέλλον της αυτοκίνησης; 2021.

³⁵⁶ Μητρόπουλος: ό.π., 2021.

Σήμερα, η μεταβολή γίνεται αντίστροφα προς υβριδικά ή ηλεκτρικά οχήματα, τα οποία μπορούν να φορτίζονται σε ειδικούς σταθμούς φόρτισης ή ταχυφόρτισης.

Μέσα στο σπίτι μπορούν να συνυπάρχουν ταυτόχρονα προηγμένα συστήματα ασφάλειας και ψηφιακές συσκευές για την υγεία των ηλικιωμένων ατόμων. Αντίθετα, σε άλλα σημεία του πλανήτη υπάρχουν σπίτια - παραπήγματα και συσκευές παλαιάς τεχνολογίας, που πιστοποιούν την ενεργειακή, στεγαστική και ψηφιακή φτώχεια. Οι συνδέσεις μέσα στον οικιακό χώρο ή στις επιχειρήσεις, δημιουργούν νέο εργασιακό, εικονικό, εκπαιδευτικό χώρο ή χώρο ψυχαγωγίας. Αυτό δεν σημαίνει πως λείπουν οι κίνδυνοι από ψηφιακές επιθέσεις: ψηφιακό ψάρεμα, ψηφιακές κλοπές, και κάθε είδους μορφής ψηφιακό έγκλημα³⁵⁷ εντός του σπιτιού είτε βρίσκεται ο ιδιοκτήτης μέσα είτε όχι.

Οι «ψηφιακές γειτονιές», οι συναντήσεις μεταξύ οικογένειας, φίλων, συναδέλφων, συνεργατών, δημιουργούνται μέσα από κοινωνικά δίκτυα, ομάδες κοινών ενδιαφερόντων, κομμάτων κ.ά. Στάσεις, αντιλήψεις, σχόλια καταγράφονται και συχνά υπενθυμίζονται από τις ψηφιακές πλατφόρμες. Από τον «Κοινωνικό Εαυτό»³⁵⁸ επομένως των ατόμων, οι άνθρωποι ανακαλύπτουν ή διαμορφώνουν εκ νέου τον «Εικονικό ή Ψηφιακό Εαυτό» του διαδικτύου. Αυτό το «Ψηφιακό Άβαταρ» σχολιάζει κατά το δοκούν, ανεβάζει φωτογραφίες ή βίντεο, τοποθετεί e-moji, κάνει γνωριμίες μέσω του ψηφιακού κόσμου, εξαπατάται, αναδημιουργεί την εικόνα του, αποκτά σχέσεις ή ανακτά παγωμένες σχέσεις με απομακρυσμένους φίλους ή γνωστούς, ανακτά εικόνες από το μέρος καταγωγής του κ.ά. Η ψηφιακή διείσδυση, όταν είναι εφικτή, δημιουργεί, έστω και εικονικά την ψευδαίσθηση της συμμετοχής στα δρώμενα της πόλης ή του χωριού. Δεν αντικατοπτρίζει, όμως, απαραίτητως την πραγματική εικόνα του πολίτη, που συμμετέχει.

Το τηλε-σπίτι είναι σπίτι, που έχει ψηφιακές εφαρμογές κι είναι ανοιχτό στους διαδικτυακούς φίλους, συναδέλφους – εργοδότες, με ποικίλους τρόπους. Οι εικόνες του εσωτερικού του σπιτιού δεν είναι πάντα πλέον ιδιωτικές αλλά ενδέχεται να είναι και δημόσιες. Ορισμένες ώρες της ημέρας ο εργασιακός τηλε-χρόνος εγγράφεται πλέον σε πλατφόρμες όπως η zoom, η webex κ.ά. Η αίσθηση της προστασίας στο εσωτερικό του σπιτιού δεν είναι απολύτως ορθή, αφού εκτίθεται και σε ψηφιακούς κινδύνους. Μέρος του ελεύθερου ή εργασιακού

³⁵⁷ Interpol. Cybercrime, χ.χ.

³⁵⁸ Η έννοια του «Κοινωνικού Εαυτού» υπάρχει στο έργο των Κοινωνιολόγων, των Ψυχολόγων και των Κοινωνικών Ανθρωπολόγων και λαμβάνει διαφορετικό νόημα. Στην Κοινωνιολογία, όπως το χρησιμοποιούμε εμείς, αφορά στο οικογενειακό και σχολικό περιβάλλον, στο μορφωτικό κεφάλαιο, στις κοινωνικές στάσεις, αντιλήψεις, νοοτροπίες, πρότυπα, στερεότυπα κ.ά.

χρόνου πλέον καλύπτεται μέσα στο σπίτι. Αυτό συμβαίνει για διάφορους λόγους: εκπαίδευσης, εργασίας, αναψυχής μέσα από τη δικτύωση.

Έρευνα, που παρουσιάστηκε το 2020 υποστηρίζει πως ο πληθυσμός της Γης³⁵⁹ θα είναι γύρω στα 10 δις άτομα το 2060 αλλά με τάση καθοδική. Έτσι, τα επόμενα χρόνια αναμένεται ν' αυξηθεί περαιτέρω ο πληθυσμός των πόλεων αλλά ταυτόχρονα θα ενταθεί το πρόβλημα της γήρανσης του παγκόσμιου πληθυσμού. Ο υπολογιστής δίνει δυνατότητες επικοινωνίας με τον έξω κόσμο σε άτομα, που για λόγους υγείας, εργασιακούς ή άλλους δυσκολεύονται να μετακινηθούν κ.ά. Στο πλαίσιο του ιδιωτικού χώρου, οι ψηφιακές εφαρμογές, μπορούν να συνεισφέρουν στη βελτίωση της ποιότητας ζωής για ΑμεΑ αλλά και για άτομα της Γ' και Δ' ηλικίας. Ηλικιωμένοι κι ασθενείς έχουν μεγαλύτερες ενεργειακές ανάγκες για ψύξη – θέρμανση αλλά και καλύτερη ποιότητα ζωής κι υγειονομική περίθαλψη με τις εφαρμογές της ηλεκτρονικής υγείας. Αυτό βέβαια δεν αφορά πολίτες, που είναι ανασφάλιστοι στον ιδιωτικό τομέα ή δεν προσφέρουν τα κράτη τους, αξιοπρεπείς κρατικές δομές ασφάλισης και περίθαλψης. Κοντά στο 2100 ο πληθυσμός εκτιμάται πως θα μειωθεί γύρω στα 8,8 δις, λόγω της τάσης μείωσης των παιδιών από πολύτεκνες κοινωνίες κι εφόσον δεν αλλάξουν οι δυσκολίες, που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενες μητέρες στην αγορά εργασίας.

Ο οικιακός χώρος της Δύσης, κατά την περίοδο της πανδημίας Covid-19 μετατράπηκε συλλογικά σε δημόσιο χώρο. Εκατομμύρια πολιτών είδαν εαυτούς να μετατρέπονται σε απομακρυσμένους, ψηφιακούς εργαζόμενους. Αυτή η τάση της απομακρυσμένης εργασίας υιοθετήθηκε σε πολλές περιπτώσεις και στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα, όπου ήταν εφικτό. Οι σχέσεις μεταξύ εργοδοτών συναδέλφων, συνεργατών πέρασαν, θέλοντας και μη κι από το φίλτρο των μειωμένων αισθήσεων. Ο ελεύθερος χρόνος διαχύθηκε διαφορετικά μέσα κι έξω από το σπίτι με τη χρήση κινητών τηλεφώνων, υπολογιστή, ταμπλέτας.

Όλες οι έρευνες δείχνουν πως η τηλεργασία θ' αυξάνεται διαρκώς τα επόμενα χρόνια δημιουργώντας αλλαγές στον χώρο του σπιτιού. Νέες ευκαιρίες αλλά και νέα διλήμματα και προβλήματα με το παγκοσμιοποιημένο πλέον κι ανοδικό, κοινωνικό στρώμα των Ψηφιακών Νομάδων³⁶⁰. Ταυτόχρονα έχουμε τη δημιουργία Ψηφιακών Πόλεων ή Ψηφιακών Κοινοτήτων (Χωριών)³⁶¹ αλλά και νέες μορφές αλλοτρίωσης των μαζών. Η απουσία διαχωρισμού ελεύθερου κι

³⁵⁹ Γεωργακόπουλος: Η χώρα που σβήνει, 2020.

³⁶⁰ Κοινοβουλευτικός Έλεγχος. Κοινοβουλευτική Ομάδα ΣΥΡΙΖΑ προς την κυβέρνηση με θέμα: «Θέσπιση ενός ολοκληρωμένου θεσμικού πλαισίου για τους Ψηφιακούς Νομάδες», 2021.

³⁶¹ Επιχειρώ: Ένα νησί στην Πορτογαλία γίνεται το πρώτο «ψηφιακό νομαδικό χωριό» στον κόσμο, 2021. Τα Ψηφιακά Χωριά μπορούν να φτιάχνονται κατόπιν επιλογής ενός κράτους με τη βοήθεια εταιρειών κ.ά., όπως συνέβη π.χ. με χωριό της εταιρείας Samsung στην Αφρική για λόγους ηλεκτρονικής υγείας των ντόπιων.

εργασιακού χρόνου ή και η ταύτισή του, δημιουργεί αλλαγή στη δομή της εργασίας κι ενδεχομένως αποτελεί στρεσογόνο παράγοντα. Ταυτόχρονα το νέο ψηφιακό γίνεσθαι, η αναγνωρισιμότητα μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα, η σύνδεση της δικτύωσης με την ανάδειξη νέων καταναλωτικών προτύπων, δημιουργεί νέες παθογένειες αλλά κι ανάγκες για την επιβίωση κι ανάδειξη στον εικονικό κόσμο. Αυτό αφορά κυρίως τους νέους ανθρώπους, που μεγαλώνουν στην πραγματικότητα του διαδικτύου διατρέχοντας κινδύνους για διαδικτυακή εξάρτηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12^ο

Η ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ, Η ΦΤΩΧΕΙΑ, ΟΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΙ Ο ΔΙΔΥΜΟΣ - ΠΡΑΣΙΝΟΨΗΦΙΑΚΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ

Ο πατέρας της Κοινωνιολογίας, **Αύγουστος Κοντ** έκανε λόγο για θεολογικό στάδιο στις πρώιμες κοινωνίες. Αντίστοιχα, οι **Μαρξ** κι **Ένγκελς** επισήμαναν, πως υπήρχε κοινή ιδιοκτησία της γης σε προϊστορικές κοινωνίες ή καλύτερα προ γραφής κοινωνίες. Το γεγονός αυτό αποδείχτηκε κι από άλλους μελετητές: **Χατζτάουζεν**, **Μάουρερ**, **Μόργκαν** κ.ά. Κατά την μαρξιστική

κοινωνιολογία, αυτό αλλάζει και την ιστορία των κοινωνιών, η οποία μετατρέπεται σε «ιστορία ταξικών αγώνων»³⁶².

Ο κορμός των κοινωνικών τάξεων, πέρα από το αμιγώς οικονομικό κομμάτι, συνδέεται συχνά και με την εικόνα, που έχει και κάθε τάξη για τον εαυτό της. Η αφήγηση μίας τάξης ή μιας επαγγελματικής ομάδας για τον εαυτό της μπορεί τελικά να είναι πιο ισχυρή από τη δύναμή – επιρροή της καθεαυτή. Η κοινωνική διαστρωμάτωση έχει διαφορετικά από χώρα σε χώρα, ενώ παίζουν ρόλο κι άλλα ποιοτικά κριτήρια π.χ. καθοδική επαγγελματική κινητικότητα λ.χ. ηλικιακού ρατσισμού σε θέσεις – κλειδιά στον ιδιωτικό τομέα.

Από την πάλαι ποτέ βεβαιότητα στον χώρο εργασίας, όπου ένα άτομο στον ιδιωτικό τομέα θα μπορούσε να περάσει όλη του τη ζωή στην ίδια εταιρεία με τον ίδιο εργοδότη, περνάμε στην αβεβαιότητα. Εταιρείες ετών, ανοίγουν και κλείνουν και το άτομο καλείται ανά πάσα στιγμή ν' αναπτύξει δεξιότητες ώστε να μπορεί να συνεχίσει να λειτουργεί σ' ένα ιδιαίτερα ανταγωνιστικό περιβάλλον, με συνεχή επανακατάρτιση κ.ά. Ενώ ένα στέλεχος επιχείρησης μπορεί να αμείβεται πολύ καλά, την επόμενη στιγμή, λόγω αλλαγής στρατηγικής της εταιρείας, δύναται να μείνει άνεργο. Η αδυναμία στον ιδιωτικό τομέα φαίνεται κι ως προς τα ίδια τα συνδικάτα, που αδυνατούν να παρέμβουν πλέον αποτελεσματικά.

Η ρευστότητα αυτή δεν σημαίνει ότι το άτομο αυτομάτως αμφισβητεί το καπιταλιστικό σύστημα, όταν βιώνει την εισοδηματική καταβαράθρωση³⁶³ και την καθοδική κινητικότητα, που είναι σύμφυτη του Καπιταλισμού ως κοινωνικο-οικονομικού συστήματος. Ούτε σημαίνει πως το άτομο αποκτά αυτομάτως ταξική συνείδηση απομάκρυνσης από τα υπάρχοντα μοντέλα κεφαλαιοκρατών – εργατών, όπως υποστήριζε ο Γκούλντερ. Ενδέχεται ν' αμφισβητεί μόνο τη διοίκηση της εταιρείας, που τον απέλυσε και να θεωρεί εαυτόν μέρος του καπιταλιστικού συστήματος ως «εργατική αριστοκρατία», όπως έλεγε ο Πουλαντζάς.

Με τη συλλογιστική του Μαρξ θα έπρεπε λογικά όλοι οι εργάτες με την άνοδο του εκπαιδευτικού τους επιπέδου να είναι έτοιμοι υπό την κατάλληλη καθοδήγηση ν' αποκτήσουν ταξική συνείδηση και να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους. Αντίθετα, βλέπουμε την ενσωμάτωση εργατικών στρωμάτων, που κατευθύνονται και σε φιλελεύθερες παρατάξεις, που είναι ξένες προς τα εργατικά συμφέροντά τους κ.ά..

Βεβαίως, ο Πουλαντζάς επισημαίνει πως ο Μαρξ δεν υποεκτίμησε τον ρόλο της υπερδομής. Εξ ου κι είναι σημαντική η παρατήρηση της καθηγήτριας

³⁶² Μαρξ & Ένγκελς: Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, 2005, σελ.25.

³⁶³ Τσουκαλάς: Κράτος, κοινωνία κι εργασία, 1987, σελ. 174.

Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας, **Κ-Νάντιας Σερεμετάκη** για την έννοια της κουλτούρας, πως είναι «ταυτόχρονα υλική και συμβολική»³⁶⁴ ενώ η ίδια εισάγει την μνήμη ως αφετηρία για δράση³⁶⁵.

Το μιντιακό σύστημα αναπαράγει την κυρίαρχη καπιταλιστική κουλτούρα και το πλασματικό αφήγημά της, για χωρίς όριο, ανοδική κοινωνική κινητικότητα στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος. Το αφήγημα είναι εξαιρετικά περιορισμένο και σχεδόν ψευδεπίγραφο, αφού αφορά κάτω από το 1% του παγκόσμιου πληθυσμού. Λιγότεροι από 1 άνθρωπος κάθε 10 εκατομμύρια ανθρώπους καταφέρνουν να γίνουν Ωνάσης και συνήθως έχουν οικογενειακό background που τους επιτρέπει να κερδίσουν αυτή τη θέση.

Η τοποθέτηση ενός κοινωνικού στρώματος στο πλαίσιο ενός κράτους – έθνους μπορεί να είναι εντελώς διαφορετική στο πλαίσιο του παγκόσμιου στερεώματος ή σε μικροκλίμακα. Αγρότες, που θεωρούνται πένητες στην Ελλάδα συγκρινόμενοι με συναδέλφους τους από τη Ρουάντα μπορεί να θεωρούνται ζάμπλουτοι. Συγκρινόμενοι με Γερμανούς ή Γάλλους συναδέλφους τους, λόγω του μειωμένου και κατακερματισμένου κλήρου, θεωρούνται πένητες. Εν τούτοις, οι θέσεις κύρους και γοήτρου είναι χωροχρονικά και τοπικά προσδιορισμένες. Για παράδειγμα ένας κτηνοτρόφος μπορεί να έχει μειωμένο κύρος ή ν' αυτοκτονεί στη Γαλλία ενώ ένας συνάδελφός του στην Αυστραλία να ανήκει στην ελίτ και ν' αναλαμβάνει καθήκοντα πρωθυπουργού.

Ο Μαρξ διαχωρίζει τις οργανωμένες κοινωνίες, που οδηγούν σ' ένα ευρύ πλέγμα κοινωνικών ανισοτήτων και ιεραρχιών. Αναφέρεται στην ταξική διαίρεση που οργανώνεται, κυρίως, κατά το στάδιο της φεουδαρχίας αλλά κορυφώνεται στο στάδιο του καπιταλισμού³⁶⁶. Παρόλα αυτά, όμως, δεν μπορούμε να μιλάμε για έλλειψη ανισοτήτων ούτε σε προκαπιταλιστικά στάδια. Οι κοινωνικές – ταξικές ανισότητες παίρνουν κατά καιρούς, διαφορετικό περιεχόμενο ή μορφές. Ο καπιταλισμός παραμένει ένα ισχυρό σύστημα κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης, βαθιά ταξικό, το οποίο αποδεικνύεται εξαιρετικά ευέλικτο, ανά χρονική συγκυρία.

Τα είδη κοινωνικών ανισοτήτων ποικίλλουν. Ο Αμάρτσα Σεν στο βιβλίο του «Επανεξετάζοντας την ανισότητα» [2004] θέτει το δίλημμα «Ισότητα ως προς

³⁶⁴ Σερεμετάκη: Εισαγωγή στην Πολιτισμική Ανθρωπολογία, 2019, σελ. 39.

³⁶⁵ Ο παράγοντας «Μνήμη», που στο έργο της Σερεμετάκη έχει κεντρικό ρόλο, μπορεί να εξηγήσει γιατί άνθρωποι, που έχουν μέσα παραγωγής στα χέρια τους μπορούν να στραφούν στον σοσιαλισμό ή και στον κομμουνισμό ενώ θεωρητικά δεν έχουν οικονομική ανάγκη να βελτιώσουν τη θέση τους ή πηγαίνουν θεωρητικά και κόντρα στα οικονομικά συμφέροντά τους. Η παρουσία ενός παππού στην εξορία, όπως συνέβη στην Ελλάδα κατά τις δικτατορικές περιόδους δημιουργεί πολιτική σύγχυση και διαφοροποίηση, ακόμη και σε οικογένειες, με οικονομική ισχύ.

³⁶⁶ Irmak & Guclu: Revisiting Marx and Dahrendorf on Social Exclusion and Inclusion, 2012.

τι;». Σημειώνει, πως υπάρχουν διάφοροι δείκτες, οι οποίοι αναφέρονται στο θέμα του διαλόγου περί ανισοτήτων κι ενίοτε συμπορεύονται, αλληλοσυγκρούονται κ.ά. Εξηγεί πως η μία πλευρά αποτίμησης της ανισότητας σχετίζεται με τη διάκριση μεταξύ «*επιτεύγματος*» κι «*ελευθερίας επίτευξης*»³⁶⁷.

Πρακτικά θα μπορούσαμε να το ερμηνεύσουμε ως εξής: Εάν π.χ. μία έφηβη μουσουλμάνα ζει με γονείς έντονα θρησκευόμενους μπορεί να μην καταφέρει να σπουδάσει Ιατρική, ακόμη κι αν διαθέτει τα εκπαιδευτικά εφόδια. Ο αποκλεισμός αυτός δεν οφείλεται αυτομάτως στη διαστρωμάτωση. Ο αποκλεισμός της έχει θρησκευτικό πρόσημο κι οφείλεται στην επιστροφή ή στη συνέχιση πατριαρχικών προτύπων, που είναι ζωντανά και στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού. Αυτή η τάση μπορεί να μην είναι κυρίαρχη στις δυτικές κοινωνίες αλλά είναι εμφανής συχνά σε κοινότητες μεταναστών.

Η στοχοπροσήλωση στη³⁶⁸ θρησκεία παράγει ανελαστικότητα και δυνάμει έμφυλη ανισότητα αλλά αυτό εξαρτάται κι από τη νοοτροπία της οικογένειας. Αυτή η έμφυλη ανισότητα κατά συνέπεια καταργεί στην πράξη, την ελευθερία επίτευξης. Αυτού του είδους η κοινωνική ανισότητα δεν υπάρχει σε κοινωνίες του υπαρκτού σοσιαλισμού, γιατί η θρησκεία έχει περιορισμένο, υποβόσκοντα ή κι ανύπαρκτο ρόλο. Κατά τον Σεν, οι δείκτες και οι μεταβλητές μπορεί να διαφέρουν. Ενδέχεται, όμως, να προκύπτουν δυσαρμονίες διότι «*ίσος πλούτος δεν παρέχει αυτομάτως ίση ευδαιμονία ή πλήρωση αναγκών*»³⁶⁹.

Η ύπαρξη κοινωνικών ανισοτήτων ουσιαστικά σημαίνει την παντελή έλλειψη πρόσβασης ή τη μειωμένη πρόσβαση σε ορισμένα αγαθά ή υπηρεσίες. Αφορά δηλαδή στη μειωμένη πρόσβαση σε εκπαίδευση, εργασία, τεχνολογία, ενέργεια, δυνατότητα συμμετοχής στα κοινά κ.ά. σε σύγκριση με κάποιον άλλον ή σε σύγκριση με άλλες κοινωνικές ομάδες και κοινωνικά στρώματα. Ωστόσο, οι κοινωνικές ανισότητες, στις οποίες εντάσσονται κι οι περιβαλλοντικές και χωρικές ανισότητες, οι ανισότητες στη στέγη, οι συμβολικές ανισότητες, οι ανισότητες πρόσβασης στην τεχνολογία δεν είναι κάτι καινούργιο.

Ο μανδύας των κοινωνικών ανισοτήτων καλύπτει πάρα πολλά πεδία. Σχετίζεται με έμφυλες, διαγενεακές, φυλετικές, στεγαστικές³⁷⁰, τουριστικές, ψηφιακές κ.ά. Πολύτεκνες οικογένειες, ζευγάρια, που αναγκάζονται να συγκατοικήσουν με άλλους συγγενείς, μετανάστες, που διαβιούν ο ένας πάνω στον άλλον, φυλακισμένοι, νοσηλευόμενοι, ψυχικά άρρωστοι, που ζουν σε

³⁶⁷ Σεν: Επανεξετάζοντας την ανισότητα, 2004, σελ. 35.

³⁶⁸ Παπαδής: Σοβιετική Ένωση: Η ίδρυση του Σκοτεινού σιδήρου, 2019.

³⁶⁹ Σεν: Επανεξετάζοντας την ανισότητα, 2004, σελ. 33.

³⁷⁰ Κουβέλη: Κοινωνικοοικονομικές ανισότητες στον τομέα της στέγασης. Μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας. Τυπολογία νοικοκυριών. 1997, σελ. 61. Η Αναστασία Κουβέλη μεταξύ των μεταβλητών, που επηρεάζουν την κατοικία αναφέρεται στα αντικειμενικά χαρακτηριστικά των κατοικιών συνδυάζοντάς τα με το είδος του νοικοκυριού (π.χ. φοιτητές, οικογένειες κ.ά.).

απρεπείς συνθήκες σε κρατικές ή ιδιωτικές δομές, άνθρωποι, που έχουν συσσωρεύσει απλήρωτα ενοίκια κ.ά. κι ανήκουν στους ευάλωτους χωρικά πληθυσμούς, μανάδες με παιδιά εκτός γάμου, που έχουν ελάχιστο εισόδημα κ.ά.

Κατά τον Ψημίτη, ο οποίος επικαλείται τους: Νόγια και Ροντρίγκεζ³⁷¹ στον αναπτυγμένο καπιταλισμό, οι παλαιές ανισότητες απλά επικαλύπτονται. Η παγκοσμιοποίηση προκαλεί νέους άξονες ανισοτήτων από νέες παγκόσμιες ελίτ. Δημιουργείται δηλαδή μία νέα «υπερ-τάξη», που δεν καλύπτεται από τις εγχώριες ελίτ των εθνικών κρατών. Απεναντίας, οι παλαιές ανισότητες διατηρούνται ή ενισχύονται. Πιο εκτεθειμένο το λούμπεν προλεταριάτο, που μπορεί ν' αφορά μεμονωμένα άτομα, ολόκληρες κοινωνικές ομάδες, κ.ά. Έτσι, ένα άτομο, ΑμεΑ σε μία εύπορη οικογένεια είναι λιγότερο αποκλεισμένο, από ένα άτομο, που έχει την ίδια πάθηση αλλά ζει σε μία παραγκούπολη.

Η ταξική θέση στην κοινωνική διαστρωμάτωση δεν λύνει απαραίτητως το πρόβλημα της πάθησης αλλά μπορεί να βελτιώσει την ποιότητα υγείας του ατόμου. Αυτό συμβαίνει γιατί μπορεί να λαμβάνει καλύτερη θεραπεία, εγχώρια ή στο εξωτερικό, δυνατότητα για αποθεραπεία σε καλύτερο και πιο εξειδικευμένο κέντρο αποκατάστασης, τουρισμό υγείας, καλύτερη ιατρική, ιδιωτική περίθαλψη κ.ά. Η κοινωνική τάξη επηρεάζει τις δυνατότητές του για εργασία, εκπαίδευση, υγεία κ.ά. Οι έμφυλες ανισότητες, η διαφορετική διαστρωμάτωση, οι ιεραρχίες είναι υπαρκτές και νωρίτερα και δεν περιορίζονται στο καπιταλιστικό σύστημα αλλά και σε προγενέστερα όπως το δουλοκτητικό, η φεουδαρχία κ.ά.

Τα ιεραρχικά – πυραμιδικά και προκαπιταλιστικά συστήματα, σε αντίθεση με τα κυκλικά, προκαταπιταλιστικά, βασίζονται στο γεγονός ότι κάποιοι άνθρωποι, φύλα, φυλές, κοινωνικές ομάδες απολαμβάνουν μεγαλύτερο βαθμό ισότητας. Επομένως, η χωρική ισότητα ανήκει στη σφαίρα της ουτοπίας, ακόμη και σε προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Εκεί, όμως το επίκεντρο δύναται να είναι η βασιλική οικογένεια, ο μονάρχης, ο αρχηγός της φυλής, ο ιερέας κ.ά.

Η έμφυλη ανισότητα σε προκαπιταλιστικά συστήματα κοινωνικής οργάνωσης, μπορεί να έχει πολλές μορφές. Είναι πολυπαραγοντική κι ενίοτε βάσει ορισμένων κριτηρίων, αναστρέψιμη. Για παράδειγμα στις αρχές του 20ου αιώνα, η πεθερά σε μία περιοχή της ηπειρωτικής Ελλάδας απολάμβανε μεγαλύτερα προνόμια από τη νύφη της, ως προς τη διοίκηση του σπιτιού. Η νύφη, όταν θα έφτανε στην ηλικία της, εφόσον είχε γιο, πιθανότητα ν' απολάμβανε παρόμοια προνόμια. Υπάρχουν επομένως διαφοροποιήσεις και στην έμφυλη ανισότητα. Η βελτίωση λ.χ. της κοινωνική θέσης λόγω ηλικίας μίας γυναίκας παραπέμπει σε προκαπιταλιστικά στάδια, γεγονός, που επισημαίνεται από εθνολόγους, όπως ο Λευτέρης Αλεξάκης. Η πεθερά με

³⁷¹ Ψημίτης: Κοινωνικά Κινήματα στην καθημερινή ζωή, 2017, σελ.72-73.

προϊκα πολλά κτήματα ή οικονομική περιουσία ήταν σαφέστατα σε καλύτερη κοινωνική θέση, από μία γυναίκα δίχως προσωπική περιουσία.

Κύρια πηγή όμως πολλών μορφών ανισοτήτων είναι η κατανομή του παγκόσμιου πλούτου, που επηρεάζει και την ταξική διαστρωμάτωση. Σήμερα το 0,8% του παγκόσμιου πληθυσμού³⁷² κατέχει το 45% του πλούτου. Την περίοδο της πανδημίας, κατά τον Γ. Μανιάτη, το πλούσιο 0,8% αύξησε κατά 54 τρις δολάρια τον πλούτο του. Αντίθετα, το φτωχότερο 50% του παγκόσμιου πληθυσμού παρέμεινε σε λιγότερο από το 1% του παγκόσμιου πλούτου κι υπήρξε περαιτέρω άνοιγμα της ψαλίδας, την περίοδο της εξάπλωσης του Covid-19.

Η έκθεση του Παγκόσμιου Οργανισμού Τροφίμων των Ηνωμένων Εθνών (FAO) για το 2021 αναφέρεται στους υποσιτισμένους του πλανήτη την περίοδο 2018-2019. Πρώτη και με διαφορά, κατά τον FAO, στον υποσιτισμό του πληθυσμού της έρχεται η Ινδία³⁷³. Περίπου 208,6 εκ. του πληθυσμού της υποσιτίζονται. Οι χώρες της Αφρικής και της Ασίας και δευτερευόντως της Νότιας Αμερικής κατέχουν σημαντική θέση στον χάρτη της ανέχειας.

Ο χάρτης της φτώχειας και του υποσιτισμού (αλφαβητικά) δείχνει την κατάσταση, που βιώνουν μαζικά οι πολίτες της Αιγύπτου, της Αιθιοπίας, της Αϊτής, της Ανγκόλα, του Αφγανιστάν, της Κορέας, του Κονγκό, της Ινδονησίας, του Ιράκ, της Κένυας, της Μαδαγασκάρης, του Μεξικού, της Μοζαμβίκης, του Μπαγκλαντές, του Τσαντ. Στις χώρες αυτές, πάνω από 5 εκατομμύρια πολίτες ζουν χωρίς να μπορούν να χορτάσουν την πείνα τους.

Την πρώτη δεκάδα του υποσιτισμού των πολιτών τους απαρτίζουν εκτός από την Ινδία, με 208,6 εκ. πολίτες, το Κονγκό με 36,2 εκ. η Νιγηρία με 29,4 εκ. το Πακιστάν με 28,9% η Αιθιοπία με 18,2 εκ πολίτες, η Ινδονησία με 17,6 εκ., το Ιράκ με 14,7 εκ. η Μαδαγασκάρη με 11,7 εκ. πολίτες, ενώ το Μπαγκλαντές με 10,9 εκ. πολίτες κι η Δημοκρατία της Κορέας ισοβαθμούν με 10,9 εκ. πολίτες³⁷⁴, που υποσιτίζονται.

Σύμφωνα με στοιχεία του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, για το 2020, 149 εκατομμύρια παιδιά κάτω των 5 ετών εκτιμήθηκε, πως ήταν υποσιτισμένα. Πάνω από 820.000 παιδιά κάτω των 5 ετών εκτιμήθηκε, πως θα μπορούσαν να σωθούν αν όλα τα παιδιά 0-23 μηνών θηλάζονταν βέλτιστα³⁷⁵. Κατά τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας ο υποσιτισμός σχετίζεται με 2,7 εκατομμύρια

³⁷² Μανιάτης: ό.π. 2021.

³⁷³ FAO: Statistical Pocketbook 2021, σελ.35.

³⁷⁴ FAO, ό.π., 2021, σελ.35.

³⁷⁵ WHO: Infant and young child feeding, 2021.

θανάτους παιδιών ετησίως, δηλαδή αφορά στο 45% θανάτων, παιδιών και βρεφών³⁷⁶.

Στα Βαλκάνια, σύμφωνα με την έκθεση του FAO, η Αλβανία και τη Βόρεια Μακεδονία περίπου 100.000 πολίτες ζουν σε συνθήκες πείνας κι υποσιτισμού. Στην άλλοτε κραταιά Σερβία, ο αριθμός αυτός ανέρχεται σε περίπου 300.000. Η ίδια έκθεση δεν περιλαμβάνει τις στρατιές λ.χ. των φτωχών των ΗΠΑ, που κάνουν ουρές στα συσσίτια.

Στην επίσημη έκθεση «Εισόδημα και Φτώχεια στην Αμερική: 2020» το μέσο αμερικανικό νοικοκυριό μείωσε τα εισοδήματά του το 2020, κατά 2,9% συγκριτικά με το 2019. Το μέσο εισόδημα ενός Αμερικανού μειώθηκε από 69.560 δολάρια στα 67.576 δολάρια³⁷⁷. Το κατά κεφαλήν εισόδημα μπορεί να δείχνει τον δείκτη ευημερίας ενός κράτους ή μίας κοινωνίας αλλά αγνοεί την ψαλίδα ανάμεσα στα μέλη. Η αύξηση του εισοδήματος παρότι παρουσιάζεται σε δρόμο παράλληλο δεν κυμαίνεται το ίδιο για όλες τις φυλές. Υπάρχουν οικονομικές διαφορές στη διαστρωμάτωση ανάμεσα σε λευκούς, ισπανόφωνους ή ανθρώπους από τη μαύρη ή την κίτρινη φυλή κ.ά. Μάλιστα, οι Ασιάτες, που ζουν στις Ηνωμένες Πολιτείες φαίνεται να έχουν μεγαλύτερο, μέσο εισόδημα από τους λευκούς καίτοι βίωσαν ρατσισμό την περίοδο της πανδημίας³⁷⁸.

Οι αμοιβές των γυναικών στις ΗΠΑ³⁷⁹, παρότι αυξήθηκαν από το 1960, οπότε κι υπολείπονταν κατά 40% μισθολογικά των ανδρών, τώρα υπολείπονται γύρω στο 17%. Οι Αμερικανοί πολίτες, που βιώνουν φτώχεια, έφτασαν στο 11,4% του συνολικού πληθυσμού το 2020. Το ποσοστό φτωχών ανέβηκε πάνω σχεδόν κατά 1 ποσοστιαία μονάδα σε σχέση με το 2019, που ήταν στο 10,5%. Πάνω από 1 δηλαδή στους 10 πολίτες σε μία από τις πλουσιότερες χώρες του πλανήτη, η οποία εξάρει το παράδειγμα του καπιταλισμού, είναι πάμπτωχος στα όρια της εξαθλίωσης. Παρά το αμερικανικό όνειρο του ατομικού πλουτισμού, περίπου 3,3 εκατομμύρια περισσότεροι άνθρωποι σε σχέση με το 2019 φτώχυναν, ανεβάζοντας αυτόν τον αριθμό σε 37,2 εκατομμύρια³⁸⁰ ανθρώπους και χωρίς να έχει φανεί η εξάπλωση της φτώχειας το 2021.

Η ταλάντωση των ανισοτήτων ενισχύεται από τις μεγάλες επενδύσεις στον χώρο της ενέργειας και της ψηφιακής τεχνολογίας. Δεν αφορά μόνο ως προς την οικονομική – χρηματιστηριακή επιρροή κι ευμάρεια αλλά και ως προς την πολιτική δύναμη επιρροής³⁸¹. Η δύναμη αυτή συνδέεται με το κράτος ή τους

³⁷⁶ WHO: ό.π., 2021.

³⁷⁷ Shrider, Kollar, Chen & Semega: Income and poverty in the United States, 2020, σελ.2.

³⁷⁸ Shrider, Kollar, Chen & Semega, ό.π. σελ. 5.

³⁷⁹ Shrider, Kollar, Chen & Semega, ό.π. σελ. 11.

³⁸⁰ Shrider, Kollar, Chen & Semega, ό.π. σελ. 13.

³⁸¹ Παπαδούλης: Το παραγωγικό υπόδειγμα της ευέλικτης εξειδίκευσης στο νέο διεθνές περιβάλλον. Μια βιβλιογραφική επισκόπηση, 2004.

πολίτες, μέσω κοινωφελών ιδρυμάτων αλλά και με τη δύναμη στο μιντιακό σύστημα κ.ά.

Η ψηφιακή τεχνολογία όμως δεν αφορά ούτε επηρεάζει μόνο τους φτωχούς αλλά είναι πράγματι ένας αόρατος Λεβιάθαν, όπως υποστηρίζει ο Τσουκαλάς. Κορυφαίο γεγονός η παύση της λειτουργίας του λογαριασμού του Προέδρου των ΗΠΑ Τραμπ και το άκομψο κόψιμο του «τιτιβίσματός» του από το κοινωνικό δίκτυο twitter³⁸². Τα ψηφιακά μέσα έδειξαν την απεριόριστη δύναμη των συγκεκριμένων, ιδιωτικών, πολυεθνικών δικτύων, απέναντι και σ' εκλεγμένες ηγεσίες με το σκεπτικό της παραβίασης των κανόνων τους.

Ο **Κοινωνική Ανισότητα** έχει διαφορετικές προσεγγίσεις σ' ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Ο φιλόσοφος Ρουσσό υποστήριξε πως ο άνθρωπος είναι αγαθός αλλά διαφθείρεται από τους θεσμούς της κοινωνίας κι έκανε τη διάκριση ανάμεσα στην κοινωνική και τη φυσική ανισότητα³⁸³. Το πεδίο των κοινωνικών ανισοτήτων αφορά ένα ευρύ πεδίο διακρίσεων. Εκτείνεται σε διάφορα πεδία της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής και της ψηφιακής ζωής και σχετίζεται με ιεραρχικά συστήματα διαστρωμάτωσης, που παίρνουν διαφορετικές μορφές. Οι ορισμοί είναι πολλοί και δεν ταυτίζονται για τη διαμόρφωση ενός ενιαίου πλαισίου.

Προϋποθέτουν, ωστόσο ένα ιεραρχικό σύστημα, όπου κάποιος ή κάποιои έχουν ανώτερο ιεραρχικά ρόλο κι οι άλλοι έχουν περιφερειακούς ή κι υποδεέστερους. Το πεδίο των ανισοτήτων είναι εξαιρετικά ευρύ και μπορεί να διασταυρώνεται με διαφορετικά είδη ανισοτήτων, τα οποία μπορεί να ενισχύει ή ν' αναιρεί: π.χ. ένας άνδρας σ' ένα μικρό αλλά οργανωμένο νησί δεν απολαμβάνει τις ίδιες δομές υγείας με κάποιον, που βρίσκεται στην ηπειρωτική χώρα ενός δυτικού κράτους. Όμως, με τις βελτιωμένες δομές τηλε-ιατρικής μέρος της ανισότητας αυτής μειώνεται.

Οι κοινωνικές ανισότητες, που παρουσιάζονται, μπορεί να οφείλονται σε προγενέστερα στάδια της κοινωνίας, ή σε ασυνέχειες λόγω επικράτησης θεοκρατικών ή στρατιωτικών καθεστώτων, ξένων επεμβάσεων, συντηρητικών κυβερνήσεων κ.ο.κ. κι όχι απλά σε οικονομικούς λόγους. Το παράδειγμα της μπούργκας, που έχει θεωρηθεί ως σύμβολο της ταλαιπωρίας των γυναικών από τους Ταλιμπάν δεν γεννιέται στον Δίδυμο καπιταλισμό. Αυτό δεν σημαίνει πως η παγκόσμια κοινότητα δεν έχει ευθύνη, για την αδυναμία της, κατά την Δ' βιομηχανική επανάσταση να βοηθήσει ουσιαστικά τις γυναίκες πιέζοντας με διάφορους τρόπους: εμπορικούς, διπλωματικούς, τουριστικούς κ.ά.

³⁸² Κυρανούδη: Το Twitter, το αμερικανικό κράτος και ο Τραμπ 2021.

³⁸³ Πάτσης: Κοινωνιολογία και Κοινωνικά Συστήματα, β' έκδοση, 2004, σελ.27.

Στην Ελλάδα κατά τη δικτατορία του στρατηγού Πάγκαλου είχαμε την εναντίωση και το κυνήγι των γυναικών για τις κοντές φούστες. Αυτού του είδους οι έμφυλες απαγορεύσεις δεν ήταν απόρροια της Γ΄ Βιομηχανικής Επανάστασης. Ο 20^{ος} αιώνας επανέφερε στο προσκήνιο τις Δυτικοευρωπαϊκές γυναίκες και λειτούργησε απελευθερωτικά, ως προς τα κοινωνικά δικαιώματα. Όμως, αυτή η απελευθέρωση δεν ήταν ταυτόχρονη ούτε αφορούσε ταυτόχρονα όλες τις γυναίκες στον κόσμο ενώ οι θρησκείες, οι νοοτροπίες ή τα αυταρχικά καθεστώτα έπαιζαν τον ρόλο τους.

Οι γυναίκες βιώνουν, πιο έντονα το καθεστώδες ανελευθερίας έκφρασης ως προς τη διαχείριση του σώματός τους σε αυταρχικά κράτη. Εξακολουθούν να βιώνουν την κλειτοριδεκτομή, να είναι εύκολα θύματα πολεμικών συγκρούσεων και βιασμών. Οι γυναίκες εξακολουθούν μέχρι σήμερα να γίνονται μέσα πολεμικής διεκδίκησης κι εμφύλιων αντιπαραθέσεων, εργαλεία σεξουαλικής εκμετάλλευσης.

Η εικόνα της έμφυλης ανισότητας είναι πιο έντονη σε μορφές κρατών, που δεν διαπνέονται από κοινοβουλευτική ωριμότητα. Προάγουν τον αυταρχισμό και τις έμφυλες ανισότητες ως μία στρεβλή παραλλακτικότητα, που παραπέμπει σε προγενέστερα στάδια πατριαρχικής δομής κι οργάνωσης. Στον αντίποδα, το δυτικοευρωπαϊκό μιντιακό πρότυπο, που ενίοτε προβάλλεται, αφορά στην έννοια της φτωχής αλλά όμορφης γυναίκας που λόγω των προτύπων ομορφιάς καταφέρνει τελικά να παντρευτεί αυτόν, που θέλει. Αυτή η άποψη είναι το ίδιο επικίνδυνη, αφού δείχνει πάλι τη γυναίκα να προσπαθεί ν' αγκιστρωθεί σ' έναν άντρα. Η πατριαρχία δύναται να μεταφερθεί ως νοοτροπία από τον πατέρα στον σύζυγο. Το γεγονός αυτό διατυπώνεται με υπεραπλουστευμένο τρόπο στις ταινίες του Μπόλιγουντ, μέχρι σήμερα.

Έτσι, κόντρα σε κάθε έννοια διεθνούς δικαίου, αναπαράγονται έμφυλα στερεότυπα. Οι στρεβλώσεις κι η έλλειψη ισότητας μεταξύ των δυο φύλων οδηγεί ακόμη και σε νομιμοποιημένες δολοφονίες γυναικών π.χ. για λόγους τιμής της οικογένειας. Πρόκειται ξεκάθαρα για γυναικοκτονίες (femicide), που προέρχονται από πατριαρχικά κατάλοιπα κι επιβιώσεις. Συμβαίνουν από την κορυφή της πυραμίδας της διαστρωμάτωσης έως τις φτωχογειτονίες κι ενίοτε σ' αυτόν τον αγώνα απόδοσης «τιμής» πρωτοστατούν, ακόμη και γυναίκες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13^ο

ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΣΤΟΝ ΔΙΔΥΜΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

Οι κοινωνικές ανισότητες συνδέονται κατά κανόνα με την οικονομία και την ταξική διαστρωμάτωση αλλά υπάρχουν κι ανισότητες, οι οποίες αφορούν

και στην εργασία καθεαυτή. Αφορούν λ.χ. στις διαδικασίες πρόσληψης, ανόδου, απόλυσης, στην πρόσβαση στην υγεία κ.ά.

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχει τονίσει ότι βάσει του άρθρου 31 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πρέπει να διασφαλίζονται οι συνθήκες για την υγεία, την ασφάλεια και τον σεβασμό της αξιοπρέπειας των εργαζομένων. Εφιστά, δε, την προσοχή στη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό και τις διακρίσεις στην ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, που δύνανται να μειώσουν την κοινωνική συνοχή. Ως προς την εισοδηματική ανισότητα μεταξύ των δυο φύλων η «*Ευρωπαϊκή Ένωση ως παγκόσμια περιφέρεια είναι μικρότερη (...) απ' ό, τι ορισμένες άλλες μεγάλες προηγμένες οικονομίες*»³⁸⁴.

Οι διαφορετικές φεμινιστικές προσεγγίσεις αναφέρονται στο πεδίο των έμφυλων ανισοτήτων. Είναι γεγονός ότι για τη μαρξιστική κοινωνιολογία, οι κοινωνικές ανισότητες απορρέουν από τον ταξικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης. Μιας εκπαίδευσης, η οποία στο πλαίσιο των καπιταλιστικών συστημάτων μεθοδεύει κι επηρεάζει αρνητικά και τη μετέπειτα κοινωνική κινητικότητα των νυν μαθητών. Αντίθετα, οι φιλελεύθερες προσεγγίσεις βλέπουν την ατομική ευθύνη, χωρίς να εστιάζουν στις αντικειμενικές συνθήκες, που συνδέονται με τη διαστρωμάτωση στην εκπαίδευση, δημιουργώντας έναν φαύλο ταξικό κύκλο.

Στελέχη επιχειρήσεων, ακόμη κι αν δεν έχουν τα δικά τους μέσα ή κεφάλαια εξακολουθούν³⁸⁵ να παίζουν σημαίνοντα ρόλο του στάτους κβο και στη διατήρηση του καπιταλισμού³⁸⁶. Εκπροσωπούν συνειδητά ή ασυνείδητα ένα νέο ταξικό μόρφωμα με τη μορφή της ιντελιγκέντσιας, που στελεχώνει θέσεις ευθύνης κι αμείβεται καλύτερα από τον μέσο όρο των εργαζομένων. Η νέα αυτή, τάξη, κατά Γκούλντνερ, που απαρτίζεται από διανοούμενους και τεχνική ιντελιγκέντσια έχει μεγαλύτερη δυνατότητα διαπραγματεύσεως κι επιδιώκει την ενδυνάμωσή της³⁸⁷.

Παρόλα αυτά η δυνατότητα παρέμβασης είναι περιορισμένου βεληνεκούς, όταν οι θέσεις-κλειδιά των ελίτ είναι εξ ορισμού περιορισμένες. Συχνά καλύπτονται από αποφοίτους κορυφαίων Πανεπιστημίων, στα οποία είναι δύσκολο να ενταχθεί κάποιο άτομο, αν η οικογένειά του, δεν έχει τις

³⁸⁴ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο: *Πρόταση Ψηφίσματος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, Έκθεση σχετικά με τη μείωση των ανισοτήτων με ειδική έμφαση στη φτώχεια των εργαζομένων με εισηγήτρια την Ozlem Demirel*, 2021.

³⁸⁵ Ο κοινωνιολόγος, Άλβιν Γκούλντνερ έχει μιλήσει για την επανάσταση των διανοουμένων αλλά ενώ επαληθεύτηκε ως προς κάποια χαρακτηριστικά αυτού του μορφώματος της ιντελιγκέντσιας δεν επαληθεύτηκε ως προς την διαμόρφωση της δικής της συνείδησης.

³⁸⁶ Πάτσης, ό.π. σελ. 65. Αναλυτικά στο ζήτημα αυτό έχει αναφερθεί ο Άλβιν Γκούλντνερ, ο οποίος έχει μιλήσει για την επανάσταση των διανοουμένων.

³⁸⁷ Gouldner: ό.π., σελ.56.

οικονομικές δυνατότητες. Βασικός παράγοντας για τα είδη των ανισοτήτων είναι ο οικονομικός, παρότι υπάρχουν εξαιρέσεις. Ο – η αρχηγός ενός κομμουνιστικού κόμματος μπορεί να έχει ελάχιστη αμοιβή αλλά δεν έχει αυτομάτως περιορισμένη ισχύ. Όμως, βασικό στοιχείο στις κοινωνικές ανισότητες παραμένει η οικονομική ευρωστία. Συνδέεται με την αμοιβή εργασίας, με τη μία ή τις πολλαπλές συντάξεις, άλλα εισοδήματα από ενοίκια, μετοχές στο χρηματιστήριο ή μικρότερες επιχειρήσεις, όπως ορθά επισημαίνουν οι Γιαννίτσης – Ζωγραφάκης³⁸⁸. Επίσης, εμβάσματα, πνευματικά δικαιώματα, πωλήσεις από παραγωγικές δραστηριότητες, επιδόματα αναπηρίας κ.ά.

Ο οικονομικός παράγοντας είναι πρωτεύων και συμπαρασύρει άλλους. Δεν είναι, όμως, ο μοναδικός ή απαραίτητος ο κυρίαρχος. Η σχέση πόλης – χωριού δημιουργεί ένα νέο πεδίο ανισοτήτων. Μπορεί, δε, υπό προϋποθέσεις, να συμπαρασύρει κι άλλους τομείς π.χ. εργασιακές ή υγειονομικές ανισότητες στην περίθαλψη. Μία ηλικιωμένη γυναίκα, που ζει στην ύπαιθρο, μπορεί να αντιμετωπίζει ανισότητες στην Υγεία, εφόσον είναι μακριά από το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό. Μπορεί να βιώνει πολιτιστικές ανισότητες, γιατί είναι μακριά από κέντρα πολιτισμού, θέατρα, μουσικές παραστάσεις κ.ά. Το χάσμα πόλης – χωριού παραμένει σημαντικό και παράγει ανισότητες.

Το θέμα των κοινωνικών ανισοτήτων σχετίζεται άμεσα με το κεφάλαιο του κοινωνικού αποκλεισμού. Περιλαμβάνει έμφυλες ανισότητες, ανισότητες φύλου, διαγενεακές, κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων, επαγγελματικών ομάδων, πολιτικές, δηλαδή δυνατότητες πρόσβασης στην εξουσία, πολιτιστικές κ.ο.κ. Οι μεταμαρξιστικές προσεγγίσεις, δίνουν έμφαση και σε ζητήματα, που άπτονται του κοινωνικού αποκλεισμού (π.χ. σχολικός εκφοβισμός σε μεταναστούπουλα, μέλη της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας). Παρόλα αυτά η οικονομική δυσπραγία, που απορρέει από τη θέση στο πυραμιδικό σύστημα διαστρωμάτωσης πρωτεύει. Επιφέρει δε κι άλλου είδους ανισότητες π.χ. περιβαλλοντικές, χωρικές, ενεργειακές, υγειονομικές, στεγαστικές. Κορυφαίο παράδειγμα η ενεργειακή φτώχεια, η υψηλή θνησιμότητα από ενεργειακά δυστυχήματα³⁸⁹, οι ασθένειες από την έλλειψη κατάλληλου πόσιμου νερού κ.ά.

Εν ολίγοις, οι κοινωνικές ανισότητες δεν καταργούνται στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού. Ίσα – ίσα έρχονται να προστεθούν και νέες. Η πράσινη και ψηφιακή τεχνολογία δημιουργεί νέα κοινωνική κινητικότητα, από στρώματα αναδυόμενα λόγω της υψηλής εξειδίκευσης στην πράσινη ή την ψηφιακή

³⁸⁸ Γιαννίτσης & Ζωγραφάκης: Ανισότητες, φτώχεια, οικονομικές ανατροπές στα χρόνια της κρίσης, 2016, 84 - 94. Οι Γιαννίτσης – Ζωγραφάκης αναφέρονται στα εισοδήματα από μισθούς – αμοιβές, από την άσκηση ελεύθερου επαγγέλματος, τα εισοδήματα από κεφάλαιο (νοίκια, μερίσματα, τόκοι κ.ά.), από αγροτικά εισοδήματα και συντάξεις.

³⁸⁹ Η ενεργειακή φτώχεια έχει συνδεθεί με θανάτους από μαγκάλια κ.ά.

τεχνολογία και καθοδική προς όσους δεν διαθέτουν τέτοιους είδους δεξιότητες ή δυσκολεύονται να συμπορευτούν με το νέο μοντέλο ανάπτυξης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14^ο

ΟΙ ΕΜΦΥΛΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΟΝ ΔΙΑΔΥΜΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

Οι έμφυλες ανισότητες δεν εκλείπουν ούτε στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού. Η περίοδος της πανδημίας Covid-19 δημιουργεί και νέα αρνητικά δεδομένα και προβλήματα στις σχέσεις των δυο φύλων. Το έμφυλο χάσμα στην εργασία, που είναι εξαιρετικά σημαντικό δεν αφορά μόνο στην πρόσληψη ή στην απόλυση των γυναικών για οικογενειακούς λόγους. Δημοσίευμα βρετανικής εφημερίδας, εν έτει 2021, δείχνει ότι λόγος απόλυσης ήταν κι επειδή γυναίκες είχαν έντονα συμπτώματα εμμηνόπαυσης³⁹⁰ με συνέπεια τέτοιες εργατικές υποθέσεις να είναι σ' εξέλιξη στα βρετανικά δικαστήρια.

Οι κύριοι τύποι έμφυλης βίας αφορούν στη **σωματική, σεξουαλική, ψυχολογική** κι **οικονομική βία**, η οποία παίρνει διαφορετικές μορφές. Την ίδια στιγμή εγείρεται το ζήτημα των δυνατοτήτων μίας γυναίκας ν' ανέλθει στην κοινωνική και πολιτική ιεραρχία. Και στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στο ψήφισμά του, διαπιστώνει τον κίνδυνο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού και κρούει τον κώδωνα του κινδύνου για γυναίκες. Ηλικιωμένες, ανύπανδρες γυναίκες, μητέρες με παιδιά, ανύπανδρες ή χωρισμένες μητέρες, πρόσφυγες, μετανάστριες, έγχρωμες γυναίκες, γυναίκες ΑμεΑ, γυναίκες από εθνοτικές μειονότητες (π.χ. Ρομά), γκέι, αμφιφυλόφιλες, διεμφυλικές κ.ά. είναι πιο ευάλωτες.

Ειδικότερα, θεωρεί ότι ορισμένες κατηγορίες γυναικών είναι πιο ευάλωτες από άλλες, δηλαδή κοντά στο έμφυλο χάσμα, δημιουργείται ή ενυπάρχει ένα δεύτερο ή και τρίτο χάσμα. Στο ίδιο ψήφισμα διατυπώνεται η άποψη πως 4 στα 5 μέλη των κοινοτήτων Ρομά είναι κάτω από το όριο της φτώχειας. Στοιχεία της Eurostat, μόνο στα κράτη – μέλη [2021] δείχνουν πως υπάρχουν 64,6 εκ. γυναίκες και 57,6 εκ. άνδρες, που ζουν σε συνθήκες φτώχειας. Το μισθολογικό χάσμα ανδρών – γυναικών, ανθεί και βασιλεύει³⁹¹. Χαρακτηριστικό του έμφυλου χάσματος και της κοινωνίας δυο ταχυτήτων μεταξύ ανδρών – γυναικών σε παγκόσμια κλίμακα σε συνθήκες Δίδυμου Καπιταλισμού είναι η εμπλοκή στην υψηλή τεχνολογία, η οποία είναι εξαιρετικά περιορισμένη.

Το έμφυλο χάσμα δεν είναι κοινό σε όλες τις κοινωνίες. Η αντιμετώπιση των γυναικών είναι διαφορετική από χώρα σε χώρα. Η πρώτη αποστολή ανδρών στο φεγγάρι έγινε στις 20 Ιουλίου 1969, όταν προσηδαφίστηκε το διαστημικό

³⁹⁰ Reid: “Why the menopause is having its day in court: Bullied for hot flushes, sidelined by exhaustion or felt compelled to leave their jobs due to brain fog but after suffering workplace discrimination in silence, more women are taking a stand”, 2021.

³⁹¹ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο: Πρόταση Ψηφίσματος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, Έκθεση σχετικά με τη μείωση των ανισοτήτων με ειδική έμφαση στη φτώχεια των εργαζομένων με εισηγήτρια την Ozlem Demirel, 2021.

αεροσκάφος «Apollo 11» με τους Νιλ Άρμστρονγκ και Έντουιν Όλντριν³⁹². Η πρώτη γυναίκα, που πέταξε σε διαστημικό ταξίδι, ήταν η Ρωσίδα, Βαλεντίνα Τερέσκοβα το 1963 ως κοσμοναύτης με την πτήση Τσάικα. Έκτοτε ακολούθησαν κι άλλες γυναίκες από τη Σοβιετική Ένωση αποτυπώνοντας τη μείωση του χάσματος γυναικών – ανδρών σε χώρες του Υπαρκτού Σοσιαλισμού. Αντίθετα, η πρώτη γυναίκα, που θα προσγειωθεί από την πλευρά της NASA στη σελήνη, αναμένεται να συμμετάσχει σε διαστημική αποστολή το 2024!

Οι έμφυλες ανισότητες δεν είναι παντού ίδιες. Συνδέονται κατά το μάλλον ή ήττον με τη διαστρωμάτωση, τους λαούς, τις φυλές, τις θρησκείες κ.ά. αλλά και με τις νοοτροπίες, τα πολιτικά συστήματα οργάνωσης. Για τις γυναίκες υπάρχουν διαφορετικές αντιλήψεις μεταξύ φυλών, μειονοτήτων, ντόπιων ή ξένων. Υπάρχουν π.χ. άλλες αντιλήψεις μεταξύ Εσκιμών, Ινδιάνων, Ρομά, Μορμόνων, μουσουλμάνων ή ινδουιστών μεταναστών πρώτης γενιάς, εκπροσώπων, κεντροδεξιών ή κομμουνιστικών κομμάτων κ.ά.

Η περιχαράκωση των μειονοτήτων ή των μειονοτήτων μέσα στις ίδιες τις μειονότητες (π.χ. μία ορισμένη μειοψηφούσα φυλή Ινδιάνων από άλλες, που πλειοψηφούν στην αμερικανική κοινωνία) είναι ένα πρόβλημα, το οποίο συμβαίνει και συχνά εντείνει το έμφυλο χάσμα. Υπάρχουν ωστόσο διαφορετικές ιδεολογικές προσεγγίσεις.

Ορισμένες εξ αυτών επιχειρούν να τοποθετήσουν ξανά τη γυναίκα στο κάδρο του ιδιωτικού χώρου, προτάσσοντας τον ρόλο της μάνας, έναντι της γυναίκας – εργαζόμενης³⁹³. Διαφοροποιούν έτσι τη γυναίκα από το άντρα – πατριάρχη, ο οποίος αλώβητος μπορεί να συνεχίσει τον γονεϊκό ρόλο, όντας και πατέρας κι εργαζόμενος, δίχως να διακινδυνεύει χαμηλές αμοιβές ή έξοδο από το εργασιακό περιβάλλον. Τα στοιχεία δείχνουν πως 137³⁹⁴ γυναίκες δολοφονούνται κάθε μέρα σ' όλο τον κόσμο, από πρώην ή νυν συντρόφους.

Από τις 87.000³⁹⁵ δολοφονίες γυναικών σε παγκόσμια κλίμακα το 2017, το 58% αφορούσε πρώην ή νυν συζύγους ή μέλη της οικογένειάς τους. Η περίοδος του Covid-19 δημιούργησε νέα προβλήματα στις σχέσεις των δυο φύλων, που αποτυπώθηκαν με έξαρση της βίας³⁹⁶ και σωρεία γυναικοκτονιών, ακόμη και σε κοινωνίες του Δυτικού Κόσμου, όπως η Ελλάδα αλλά με πολιτισμικές διαφορές στο εσωτερικό.

³⁹² EFSYN: NASA: Ετοιμάζεται η αποστολή της πρώτης γυναίκας στο φεγγάρι, 2020.

³⁹³ Πολυμέρου – Καμηλάκη: Η γυναίκα πάνω απ' όλα είναι μάνα: από την παράδοση στη σύγχρονη πραγματικότητα, 2017.

³⁹⁴ Πετράκη Επιμ.: Γυναικοκτονίες: διαπιστώσεις, ερωτήματα κι ερωτηματικά, 2005, Εισαγωγή, σελ.13.

³⁹⁵ Πετράκη Επιμ.: ό.π., 2005, σελ.13.

³⁹⁶ Ευρωκοινοβούλιο: “Violence against Women”, 2021.

Το έμφυλο, διοικητικό χάσμα παραμένει και στον Δίδυμο Καπιταλισμό³⁹⁷, ακόμη και στον Δυτικό Κόσμο. Οι έμφυλες ανισότητες δεν εξέλιπταν από τις χώρες της Ε.Ε. καίτοι ήταν ένα σημαντικό βήμα η Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης, για την πρόληψη της βίας κατά των γυναικών.

Η απαρχή των έμφυλων ανισοτήτων με το φυσικό περιβάλλον ανάγεται κατά ορισμένους πολιτιστικούς ανθρωπολόγους περίπου 8.000 έως 10.000 χρόνια π.Χ. με τη μόνιμη εγκατάσταση των ανθρώπων σ' ένα συγκεκριμένο σημείο. Τότε έχουμε τη δημιουργία των πρώτων μόνιμων γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Πρόκειται για την ιστορική περίοδο, που γίνεται γνωστή ως Γεωργική ή Νεολιθική Επανάσταση³⁹⁸. Πολιτισμικοί ανθρωπολόγοι τότε οριοθετούν την αλλαγή στη σχέση μεταξύ δυο φύλων μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων. Κατά άλλους μελετητές, τότε μετατρέπονται ή αταξικές ή μητρογραμμικές κοινωνίες σε πατριαρχικές³⁹⁹.

Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, όχι μόνο για λόγους εγκατάστασης αλλά διότι για πρώτη φορά διαχωρίζεται ο χώρος, σε οικιακό και δημόσιο, κατά την **Πατρίτσια Ντράπερ**⁴⁰⁰. Η διαφοροποίηση αυτή θεωρείται, πως αποτελεί κομβικό σημείο αφετηρίας των έμφυλων, κοινωνικών ανισοτήτων, μεταξύ ανδρών και γυναικών. Ο οικιακός χώρος, που θεωρήθηκε όλους τους προηγούμενους ιστορικούς αιώνες χώρος των γυναικών, μετατρέπεται σε δημόσιο πολλές ώρες της ημέρας. Έτσι, ο «χώρος των γυναικών», ουσιαστικά μεταβάλλεται σε «χώρο της δημόσιας σφαίρας» κάποιες ώρες της ημέρας για λόγους λειτουργίας της τηλεκπαίδευσης, τηλεργασίας, σεμιναρίων, ηλεκτρονικής υγείας, τηλεπαιχνιδιών, βιντοκλήσεων, τηλεσυνεδριάσεων, επαφής των παιδιών με συνομήλικους, παππούδες, φίλους κ.ά.

Η **Γιοχάνα Οξάλα** στο άρθρο της «*Feminism, capitalism and ecology*»⁴⁰¹ αξιολογεί το θέμα του σοσιαλιστικού ή οικο/πράσινου φεμινισμού. Επισημαίνει ότι οι συνδέσεις μεταξύ του καπιταλισμού έγιναν μέσω της υποταγής των

³⁹⁷ Ortner, Strathern Rosaldo: Επιμ. Αλεξ. Μπακαλάκη « Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο, σελ. 60. 1994. Κατά τη Rosaldo, «η πεποίθηση ότι ο διαχωρισμός μεταξύ του δημόσιου και του οικιακού είναι οικουμενικός ανάγεται στη βικτωριανή αντίληψη ότι η θέση των γυναικών είναι στο σπίτι».

³⁹⁸ History: Neolithic Revolution, 2018, updated 2019. Οι απόψεις διαφέρουν και η Σίβυλλα Κοτσώνη – Δημητρίου τοποθετεί την γεωργική επανάσταση περίπου 8.000 π.Χ.

³⁹⁹ Στον Γ' τόμο του Κεφαλαίου ο Μαρξ αναφέρεται στην πατριαρχική κοινωνία και τη διαχωρίζει από τα δουλοκτητικά συστήματα της Αρχαίας Ελλάδας και της Αρχαίας Ρώμης.

⁴⁰⁰ Ortner, Strathern, Rosaldo: Ανθρωπολογία και φύλο, σελ.29, 1994. Εισαγωγή. Η Αλεξάνδρα Μπακαλάκη αναφέρεται στην εισαγωγή της στη μελέτη, που έκανε η Ντράπερ το 1975 στις μετακινούμενες ομάδες κυνηγών και συλλεκτών Kung αλλά και στην έρευνα της Ραπ Ρέιτερ το 1975 στο γαλλικό χωριό Colpied τονίζοντας τη διάσταση ανδρών στον δημόσιο , γυναικών στον ιδιωτικό χώρο.

⁴⁰¹ Oksala: “*Feminism, capitalism and ecology*”, στο περιοδικό “*Hypatia*” , Volume 33, Issue 2, Cambridge University Press

γυναικών και της καταστροφής του φυσικού περιβάλλοντος (υλιστικός οικοφεμινισμός και μαρξιστικός οικολογικός φεμινισμός). Όμως και στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού, παρά την μετατροπή του οικιακού χώρου σε χώρο της δημόσιας σφαίρας, το έμφυλο χάσμα παραμένει. Ενίοτε επιδεινώνεται, όπως συνέβη κατά την περίοδο της πανδημίας Covid-19 ή με την κυριαρχία των Ταλιμπάν το 2021.

Η διαφορά της ηλικίας ή της κοινωνικο-οικονομικής θέσης των γυναικών⁴⁰² και το θρήσκευμα παίζουν ανέκαθεν τον ρόλο τους στις έμφυλες ανισότητες. Μέσα στο ίδιο κράτος συχνά υπάρχουν αποκλίσεις στις έμφυλες ανισότητες. Αν παραδείγματος χάρη μία γυναίκα μένει έγκυος χωρίς γάμο αλλά ανήκει στη χριστιανική, τη μουσουλμανική ή την ινδουιστική κοινότητα, η αντιμετώπιση κατά κανόνα είναι διαφορετική. Αντίστοιχα, κατά κανόνα είναι η διαφορετική η αντιμετώπιση, όταν η γυναίκα μένει σε μεγάλη πόλη, επαρχιακή πόλη ή χωριό.

Ακόμη και τον 20^ο αιώνα π.χ. στην Ελλάδα μία γυναίκα θα μπορούσε να εκδιωχθεί από το πατρικό της σπίτι γιατί δεν είχε προγαμιαίες σχέσεις. Η μη αποδοχή δηλαδή των άτυπων κοινωνικών κανόνων, μπορούσε να σημαίνει ταυτόχρονα και απαγόρευση στην πατρογονική χωρικότητα. Ο ετεροκαθορισμός της διαστρωμάτωσης των γυναικών δεν είναι φαινόμενο, που εκλείπει κατά τη Δ' Βιομηχανική Επανάσταση, καίτοι είναι περιορισμένο. Διαχρονικά ενώ οι παλλακίδες ή οι μουσουλμάνες γυναίκες είχαν περιορισμένα προνόμια, οι βασίλισσες, οι αριστοκράτισσες, οι γυναίκες της μεσαίας τάξης, οι αγρότισσες είχαν διαφορετικές δυνατότητες ή προβλήματα αλλά συνδέονταν με τον ταξικό φωτισμό του άνδρα.

Η θέση στο παλάτι της γυναίκας μέχρι σήμερα σε μεγάλο βαθμό ετεροκαθορίζεται από την οικογένεια, που προέρχεται και δευτερευόντως από την οικογένεια του συζύγου. Ενώ η κλασική Αθήνα έχει πολλάκις μιλήσει για τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας, η αλήθεια είναι πως οι Σπαρτιάτισσες, που ζούσαν σ' ένα μοναρχικό καθεστώς, λόγω και της συχνής απουσίας των ανδρών από το σπίτι, απολάμβαναν περισσότερες ελευθερίες κινήσεων. Τόσο οι Μινωίτισσες όσο κι οι Σπαρτιάτισσες βρίσκονταν σε ευνοϊκότερη θέση από τις Αθηναίες, αστές οικοδέσποινες, που διέφεραν σαφώς από τις Αθηναίες δούλες.

Στην αρχαία Αθήνα προϋπόθεση για το δικαίωμα σε κάποιον να είναι πολίτης σήμαινε, πως θα έπρεπε και οι δυο γονείς του, να είναι πολίτες της Αθήνας⁴⁰³. Οι γυναίκες στην κλασική Αθήνα είχαν θέση στην κοινωνία ανάλογα με τους ρόλους που κατείχαν πολίτης, τροφός⁴⁰⁴, οικονόμος, δούλα, εταίρα,

⁴⁰² Hurriyet Daily News: Women in Ottoman Society, 2012.

⁴⁰³ Gschnitzer: Ιστορία της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας, 2011, σελ.288.

⁴⁰⁴ Gschnitzer: ό.π., σελ.84.

σπανίως ή εν κρυπτώ επιστήμονας κ.ά. Αν μία «δούλα» είχε αποκτήσει παιδί με το αφεντικό της αυτό άλλαζε και τη δική της χωρικότητα κ.ά. Η παρθενία διαχρονικά έχει παίξει τον ρόλο της στον διαχωρισμό μεταξύ των ανύπανδρων γυναικών. Εξακολουθεί, δε, σε διάφορες περιοχές του πλανήτη ν' αποτελεί λόγο διακρίσεων, ταλαιπωρίας και καταπίεσης μεταξύ γυναικών.

Οι «σεμνές» γυναίκες είχαν αυξημένη χωρικότητα και δυνάμει καλύτερη κοινωνική τροχιά σ' ένα σύστημα έμφυλων ιεραρχιών. Η έλλειψη σεξουαλικότητας στον δυτικό κόσμο με τον εκχριστιανισμό αποτέλεσε το συμβολικό, καλό όνομα της οικογένειας. Συνιστούσε την «τιμή» της οικογένειας ενώ συνδέθηκε με απάνθρωπες πράξεις, όπως η ζώνη παρθενίας ή στην Ελλάδα κ.ά. με το ματωμένο σεντόνι και τους πυροβολισμούς στην «άτακτη» νύφη.

Είναι σαφές ότι σε όλα τα ιστορικά στάδια και τις κοινωνίες υπάρχουν διαφοροποιήσεις κι ιεραρχήσεις ανάλογα με την κοινωνική τάξη, το κοινωνικό στρώμα, την ηλικία. Οι ιεραρχήσεις συνδέονται με τις κατηγορίες στις οποίες τυπικά ή τυπικά εντάχθηκαν ως γυναίκες⁴⁰⁵ : ανύπανδρες παρθένες, ανύπανδρες μη παρθένες, αρραβωνιασμένες, παντρεμένες, παντρεμένες με παιδιά, παντρεμένες με άρρενα τέκνα⁴⁰⁶, χήρες⁴⁰⁷, γιαγιάδες, γυναίκες με τέκνα εκτός γάμου, άτεκνες, ηλικιωμένες χωρίς παιδιά, γυναίκες με υιοθετημένα παιδιά, λεσβίες, μοιχές κ.ά.

Ειδικά κατά το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα είναι σαφές πως στις δυτικές κοινωνίες έγιναν άλματα ως προς τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας. Υπήρξαν σαφείς βελτιώσεις ως προς την καταπίεση της σεξουαλικότητάς της, παρά τις αντιρρήσεις της χριστιανικής εκκλησίας. Η βελτίωση αυτή δεν αφορά όλες τις γυναίκες ούτε έγινε κατά τον ίδιο τρόπο. Οι γυναίκες σε ουκ ολίγες κοινωνίες μέχρι σήμερα ή περιοχές εξακολουθούν να έχουν μειωμένη χωρικότητα και μόνο, επειδή σύναψαν προγαμιαίες σχέσεις, δηλαδή εξακολουθούν να μην ορίζουν το σώμα τους και τη σεξουαλικότητά τους. Το γεγονός συμβαίνει και σε σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, σε μειονότητες,

⁴⁰⁵ Η Ελένη Φιλιππίδη στο βιβλίο της «Η Σαρακατσάνικη ποδιά της Θράκης» Μέλισσα (1994) αναφέρεται στη διαφοροποίηση των γυναικείων φορεσιών ανάλογα με το στάτους τους (παντρεμένες, με παιδιά κ.ά.), γεγονός, που απεικονίζεται στην ποδιά τους.

⁴⁰⁶ Hurriyet Daily News: Women in Ottoman society, 2012. Σύμφωνα με το άρθρο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η θέση μίας μητέρας ήταν ενισχυμένη, όταν είχε γιο και χρεωνόταν να του βρει κατάλληλη σύντροφο γάμου, ενώ η πεθερά από την πλευρά του γαμπρού είχε ενισχυμένη θέση σε σχέση με τη νύφη της, εφόσον ήταν παρούσα.

⁴⁰⁷ Η Κλερ Κρόστον περιγράφει στο άρθρό της «Γυναίκες, φύλο και συντεχνίες στην πρώιμη σύγχρονη Ευρώπη: επισκόπηση πρόσφατης έρευνας» στη Διεθνή Επιθεώρηση της Κοινωνικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Cambridge (2008) πως οι χήρες είχαν περισσότερα προνόμια στη μεσαιωνική Ευρώπη σε συντεχνίες την περίοδο 1500-1800. Υπήρξε δε περίοδος, κατά την προκαπιταλιστική οικονομία, επικαλούμενη τον Κλαρκ με μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών αλλά στην πορεία μετά την έναρξη της Α' Βιομηχανικής Επανάστασης, ακόμη σε επαγγέλματα υψηλού επιπέδου, όμως αυτό άλλαξε κι οι γυναίκες είχαν μειωμένη πρόσβαση στην αγορά εργασίας.

όπως π.χ. στους μουσουλμάνους Ρομά της Γαλλίας⁴⁰⁸. Είναι χαρακτηριστικό ότι η άλλοτε πριγκίπισσα Νταϊάνα⁴⁰⁹ δεν θα μπορούσε να παντρευτεί τον Κάρολο της Αγγλίας, αν δεν είχε διαπιστωθεί, πως ήταν παρθένα. Αντίστοιχα, η Καμήλα Πάρκερ είχε μειωμένη χωρικότητα, ακριβώς επειδή ίσχυε ο κανόνας περί παρθενίας. Η είσοδος στο κάστρο και στα ανάκτορα σε πριγκιπική θέση είχε ως βασικό κριτήριο την παρθεσία, πέρα από το «βασιλικό αίμα».

Στην έρευνα της «Grant Thornton» το ποσοστό των γυναικών, που βρίσκεται σε ανώτερες, διοικητικές θέσεις κατέγραψε άλμα κατά 9 ποσοστιαίες μονάδες το 2021, στο 33%, έναντι 24% το 2020. Όμως, αυτή είναι η μία όψη της έμφυλης διάστασης, δηλαδή της μείωσης του χάσματος στο επιχειρείν⁴¹⁰. Η μέση μισθολογική απόκλιση ανδρών – γυναικών στην Ε.Ε. παραμένει στο 16% κι έχει υπολογιστεί πως θα χρειαστούν 60 χρόνια, για να κλείσει το χάσμα.

Ωστόσο, παρατηρείται και μία βελτίωση της εκπαιδευτικής θέσης της γυναίκας στις ΗΠΑ. Για 12^η συνεχή χρονιά το 2020 περισσότερες γυναίκες κατάφεραν να πάρουν διδακτορικό. Για κάθε 100 άνδρες, που πήραν διδακτορικό δίπλωμα υπήρξαν 113 γυναίκες. Η τάση βελτίωσης του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών αλλάζει το 1981 στις ΗΠΑ⁴¹¹, οπότε για πρώτη φορά σημειώνεται μεγαλύτερη αύξηση των μεταπτυχιακών σπουδών στις γυναίκες. Το 1982 για πρώτη φορά είναι περισσότερες οι γυναίκες, που παίρνουν πανεπιστημιακό πτυχίο.

Αντρικά κάστρα παραμένουν οι θετικές επιστήμες, η επιχειρηματικότητα, το μαθηματικό, το φυσικό, οι μηχανικοί ενώ γυναικεία κάστρα είναι η δημόσια διοίκηση κι η εκπαίδευση. Το έλλειμμα αυτό στις θετικές επιστήμες αναμένεται μακροπρόθεσμα να δημιουργήσει περισσότερες ευκαιρίες για δουλειά σε άντρες στο στάδιο του δίδυμου καπιταλισμού μειώνοντας ταυτόχρονα τις επαγγελματικές ευκαιρίες για τις γυναίκες. Ο ψηφιακός και πράσινος πολιτισμός επιτάσσει πράσινες και ψηφιακές δεξιότητες και ξεκλειδώνει θέσεις υψηλής εξειδίκευσης (π.χ. μηχανικών, μηχανικών υπολογιστών, πληροφορικών κ.ά.).

Σε παγκόσμια κλίμακα, η έννοια της χωρικότητας και της έμφυλης ανισότητας αποκαλύπτεται με μυθιστορηματικό τρόπο στον κινηματογράφο, εγχώριο και ξένο. Ξετυλίγεται ανάμεσα στα αρχοντόσπιτα ή σε υποβαθμισμένα σπίτια – φαβέλες. Η έλλειψη χωρικότητας ή η μειωμένη χωρικότητα, κανονική ή συμβολική σε ό, τι αφορά στο γυναικείο φύλο σηματοδοτεί κι ανελευθερία κι έλλειψη ισότητας. Πρόκειται για δυο αγαθά, που θεωρητικά προστατεύονται από τα Συντάγματα των Δυτικών Κοινωνιών αλλά κι από τα Ηνωμένα Έθνη κ.ά.

⁴⁰⁸

⁴⁰⁹ Δήμα: «Ο μοναδικός βασιλικός κανόνας που άλλαξε μετά τον γάμο του Κάρολου με τη Νταϊάνα», 2018.

⁴¹⁰ Πρακτικά της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ό.π., 2021.

⁴¹¹ AEI.ORG “Women earned the majority of doctoral degrees in 2020 for the straight year and outnumber men in grand school 148 to 100”, 2021.

Η γυναίκα εργαζόμενη αντιμετωπίζει ποικίλα προβλήματα στον χώρο εργασίας: π.χ. μειωμένα μεροκάματα, δουλειές υποβαθμισμένες, σεξουαλική παρενόχληση, χαμηλή σύνταξη κ.ά.

Λόγω του ετεροκαθορισμού της γυναίκας, ακόμη και σε τωρινές κοινωνίες, η κοινωνική κινητικότητά της παρουσιάζει κοινωνική ρευστότητα κι εξάρτηση κι από τη συγκυρία π.χ. ανύπανδρη, παντρεμένη, ζωντοχήρα ή χήρα. Η έμφυλη αυτή ρευστότητα αναδιαμορφώνεται όχι μόνο στη συγκυρία π.χ. χήρα, που ξαναπαντρεύεται αλλά π.χ. με το επάγγελμα του 1^{ου}, του 2^{ου} συζύγου κ.ά..Είναι προφανής η διαφορά στην κινητικότητα των γυναικών, στο καπιταλιστικό σύστημα και δείχνει πως η ισότητα δεν μπορεί να επιτευχθεί. Η παντρεμένη γυναίκα εξακολουθεί να ετεροκαθορίζεται μέσα από τον σύζυγο και τον θεσμό του γάμου ή την ταξική θέση του πατέρα, εφόσον είναι ανύπανδρη.

Το πρώτο διαζύγιο καταγράφεται την 3η χιλιετία π. Χ, στη Μεσοποταμία και τη Βαβυλωνία. Κατά τη Γ' Βιομηχανική Επανάσταση το διαζύγιο από πρωτοφανές γίνεται μαζικό, μετά τη δεκαετία του '70⁴¹². Οι διαφορές στην διαστρωμάτωση και τις έμφυλες ανισότητες δεν είναι τωρινό φαινόμενο. Κατά την ρωμαϊκή κυριαρχία και πάλι οι γυναίκες παραμένουν στα μετόπισθεν, περιοριζόμενες κατά κόρον σε ρόλο παρασκηνιακό. Αντίθετα κατά τους βυζαντινούς χρόνους, υπάρχουν και οι γυναίκες, οι οποίες ξεχωρίζουν σε ηγετικές θέσεις, παρά την ύπαρξη του συζύγου (π.χ. Θεοδώρα). Ωστόσο, οι έμφυλοι περιορισμοί, όπως κι οι κίνδυνοι για μία γυναίκα (σκλάβα, δούλα κ.ά.) δεν εξέλιπαν στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία σταδιακά άρχισε να περιορίζεται εδαφικά ιδίως στις αρχές του 20^ο αιώνα με τους Βαλκανικούς Πολέμους.

Όμως, ακόμη και στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας, μία γυναίκα δεν έχει απαραίτητως, διαχρονικά τα ίδια δικαιώματα ή δεν αντιμετωπίζεται απαραίτητως το ίδιο. Μία γυναίκα ενδέχεται να μη μπορεί να ξεμυτίσει από το σαράι, ενώ είναι η γυναίκα του σουλτάνου, που του έχει προσφέρει αρσενικό απόγονο. Αυτή η αντιστοιχία δεν θα μπορούσε να συμβεί εύκολα στην αριστοκρατική Δύση. Η απόκτηση τίτλου εξουσίας στη Δύση διέπεται από πλαίσιο συγκεκριμένων κανόνων. Προάγει την αυξημένη ισχύ και χωρικότητα αλλά και την επίσημη διαδοχή, από την νομιμοποιημένη με δεσμά γάμου, σύζυγο, υπογραμμίζοντας τον ρόλο της εκκλησίας της Δύσης.

Η Βαλιδέ Σουλτάνα, δηλαδή η εκάστοτε βασιλομήτωρ του σουλτάνου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μπορούσε να διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο

⁴¹² Ortiz – Ospina & Roser: “Marriages and divorces”, 2020.

στα πολιτικά πράγματα, ρεαλιστικό, παρασκηνιακό και συμβολικό⁴³. Επίσης να έχει χωρική κυριαρχία με δικά της κτήματα κι οικήματα και γενικότερα περιουσιακά στοιχεία, ασκώντας έτσι και πολιτική, υπό την προϋπόθεση και πάλι, πως έχαιρε της νομιμοποίησης και της αποδοχής του σουλτάνου.

Η ποικιλομορφία στη διαστρωμάτωση, η θρησκευτική τάξη πραγμάτων, οι γεωγραφικές και γεωπολιτικές ανισότητες⁴⁴ είναι σαφές ότι ακουμπούν τα πεδία της έμφυλης ανισότητας και της ενδοοικογενειακής βίας. Δεν σημαίνει πως συνδέονται de facto με το συγκεκριμένο στάδιο του Πράσινου και Ψηφιακού Καπιταλισμού. Ωστόσο, εξακολουθούν να είναι ενεργές επιβιώσεις και στο συγκεκριμένο ιστορικό στάδιο του Καπιταλισμού κι ενίοτε επανέρχονται με δριμύτερη ένταση π.χ. λόγω της πανδημίας.

Στη μετα-βιομηχανική κοινωνία, παρότι εμφανίζεται μειωμένη η ισχύς των θρησκειών, η θρησκευτική τάξη των πραγμάτων εξακολουθεί να επηρεάζει ιδιαίτερα τη ζωή των γυναικών. Δημιουργεί μία ευρεία βεντάλια υποχρεώσεων, πεποιθήσεων και μειωμένων δικαιωμάτων. Συνδέεται με την οργανωμένη ή άτυπη λατρεία και τη θρησκευτική προσήλωση κ.ά. (π.χ. ISIS, Ταλιμπάν, απαγόρευση γυναικών στο Περιβόλι της Παναγίας, κυριαρχία των ανδρών στο Βατικανό κ.ο.κ.). Παρόλα αυτά η κοινωνική θέση της γυναίκας στον Δυτικό Κόσμο στην καθημερινότητα είναι σαφώς βελτιωμένη.

Οι γεννήσεις εκτός γάμου έχουν αυξηθεί. Το 1970 αποτελούσαν από τις χώρες του ΟΟΣΑ, μόλις το 10%, ενώ το ποσοστό γεννήσεων εκτός γάμου είχε αυξηθεί σε πάνω από 20% το 2014⁴⁵. Η γέννηση άρρενος παιδιού, όμως μέχρι σήμερα, εξακολουθεί σε πολλές κοινωνίες να θεωρείται υπέρτερη έναντι των κοριτσιών.

Στην Κίνα η πολιτική του ενός παιδιού οδήγησε στην ραγδαία αύξηση των γεννήσεων αγοριών και στη μείωση των κοριτσιών. Η έλλειψη γυναικών τελικά οδήγησε σε τράφικινγκ προκειμένου ορισμένοι στην Κίνα και την Ινδία ν' αποκτήσουν γυναίκα - σύντροφο. Λόγω των διακρίσεων δεκαετιών στην Ινδία και την Κίνα ζουν 80 εκατομμύρια περισσότεροι άνδρες από γυναίκες και με ψεύτικες υποσχέσεις παρασύρονται γυναίκες, ώστε με τη βία ν' αποκτήσουν σύζυγο⁴⁶. Μέχρι σήμερα γυναίκες εξακολουθούν ν' ακολουθούν πρακτικές, με κίνδυνο της ζωής τους, ώστε ν' αποκτήσουν αγόρι. Στο Πακιστάν, μία έγκυος γυναίκα το 2022 τοποθέτησε κατόπιν οδηγίας τοπικού σαμάνου – θεραπευτή ένα

⁴³ Mihanitouxronou: Τα χαρέμια από χριστιανές σκλάβες. Πως κινούσαν τα νήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τι ήταν το «σουλτανάτο των Γυναικών» και η πανίσχυρη Βαλιδέ Σουλτάνα». χ.χ.

⁴⁴ Harvey: Χώροι του νεοφιλελευθερισμού. Μία θεωρία της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης, 2020, σελ.15-16.

⁴⁵ Ortiz – Ospina & Roser: *Marriages & Divorces*, 2020.

⁴⁶ Στυλιανίδου: «Νύφες: η συνεχώς αυξανόμενη παράνομη αγορά της Ασίας», 2019.

καρφί στο κεφάλι της για ν' αποκτήσει γιο⁴¹⁷. Φοβόταν την αντίδραση του συζύγου, επειδή ήδη είχαν αποκτήσει κόρες. Στην Ελλάδα αυτό εκφράστηκε μεταξύ αστείου και σοβαρού με το περίφημο «σερνικοβότανο» (μανδραγόρας).

Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια υποβάθμισης των γυναικών με εξουσία, τόσο από τον τέως Πρόεδρο Ντόναλντ Τραμπ⁴¹⁸ με απρεπή κίνηση απέναντι στη βασίλισσα Ελισάβετ όσο κι απέναντι στην Φον Ντερ Λάιεν⁴¹⁹ με την έλλειψη καθίσματος προς την πλευρά της από τον Τούρκο ηγέτη, Ερντογάν. Πέραν της προσωπικής προσβολής, η έλλειψη καρέκλας εκφράστηκε στην πράξη ως έλλειψη χωρικότητας και ως συμβολική ανισότητα, παρότι κι οι δυο ήταν ψηλά στη θέση της κοινωνικής ιεραρχίας. Ουσιαστικά ήταν αποτύπωση της έμφυλης ανισότητας κι υποτίμηση, πολιτική κι έμφυλη, ακόμη και σε ανώτατο επίπεδο. Χαρακτηριστική είναι η καθυστέρηση στο νομοθετικό πλαίσιο για την κύρωση και της Συνθήκης της Κωνσταντινούπολης⁴²⁰. Η συνθήκη της Κωνσταντινούπολης υπογράφηκε το 2011 τουλάχιστον ως τις αρχές Δεκέμβρη 2021, δεν είχε κυρωθεί από τη Βουλγαρία, την Τσεχία, την Ουγγαρία, τη Λετονία, τη Λιθουανία και την Σλοβακία⁴²¹.

Πιο έντονο αποκλεισμό και ανισότητες αντιμετωπίζουν μέλη, λ.χ. της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας. Κατά τον Δίδυμο Καπιταλισμό π.χ. οι διακρίσεις στην εργασία για την ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα μπορεί να παραμένουν στον δυτικό κόσμο, παρά την ίση αντιμετώπιση από το θεσμικό πλαίσιο. Εν τούτοις, είναι μειωμένη η ψαλίδα μεταξύ ορισμένων κύκλων ή επαγγελματικών κατηγοριών π.χ. καλλιτεχνικός χώρος.

Πιο εύκολα ορατό γίνεται το πεδίο των έμφυλων ανισοτήτων, των ιεραρχιών και της χωρικής διαστρωμάτωσης στον κινηματογράφο. Κατά κανόνα το πλαίσιο είναι υπεραπλουστευτικό, δηλαδή δεν περιλαμβάνει το πολύπτυχο των ανισοτήτων. Όμως, σε γενικές γραμμές απεικονίζεται η θηλυκή ιεράρχηση, η οποία μπορεί να προσφέρει πολλαπλές αναγνώσεις για παραπάνω από μία, έμφυλες ανισότητες στο ίδιο άτομο. Μία γυναίκα, που ανήκει στο κοινωνικό

⁴¹⁷ Teh: "Police are searching for a religious "healer" convinced a pregnant woman into her skull would give her a son», 2022.

⁴¹⁸ Newpost: «Η απρέπεια του Τραμπ στο δείπνο με τη βασίλισσα Ελισάβετ», 2019.

⁴¹⁹ Ethnos: «Επίθεση Φον ντερ Λάιεν σε Ερντογάν: Θα συνέβαινε αυτό, αν φορούσα κοστούμι και γραβάτα;» 2021.

⁴²⁰ Η κύρωση της Συνθήκης της Κωνσταντινούπολης έγινε με τον νόμο 4531/2018 και δημοσιεύτηκε σε ΦΕΚ 5/4/2018, παρότι υπογράφηκε από το Συμβούλιο Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης στις 11/5/2011. Συνέβη δηλαδή μετά από σχεδόν 7 χρόνια καθυστέρησης, σύμφωνα με τον ιστότοπο της Γενικής Γραμματείας Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων, η οποία ανήκει στο ελληνικό υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων.

⁴²¹ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο: Ισότητα των φύλων: άνιση πρόσβαση στην εργασία, μισθολογικό χάσμα, 2021.

περιθώριο αντιμετωπίζει και νέες ανισότητες, αν είναι π.χ. Ρομά, τοξικομανής, ή φυλακισμένη.

Στον ελληνικό κινηματογράφο της δεκαετίας του '60, η «φτωχιά», η «ορφανή», η «δούλα»⁴²², η λούμπεν προλετάρια, όπως η «ανύπαντρη μάνα»⁴²³ ή ακόμη κι η «πόρνη»⁴²⁴ αντιπαραβάλλονται από την μεγαλοαστή κυρία, την υποψήφια δήμαρχο, την κόρη με τον πλούσιο πατέρα, τη διευθύντρια ή ακόμη και την ανύπανδρη μητέρα, η οποία όμως έχει αστική καταγωγή κι οικογενειακή περιουσία. Η πολυπλοκότητα των διαφόρων τύπων ανισοτήτων απεικονίζεται στον λαϊκό κινηματογράφο σ' ένα γραφικό κι υπεραπλουστευτικό πλαίσιο. Η χωρικότητα λεκτικά εκφράζεται ως το «φτωχικό σπίτι», το «παλάτι», ο «πύργος» κ.ά.

Το πατριαρχικό πρότυπο παραμένει ισχυρό ακόμη και μέσα στην πανδημία Covid-19. Υπήρξαν επανειλημμένα εκκλήσεις, για περιορισμό της άσκησης βίας απέναντι στις γυναίκες. Η βία δεν απαντάται μόνο σε μειονότητες ή σε κοινωνίες, που βιώνουν οπισθοδρόμηση από άποψη κοινωνικών δικαιωμάτων αλλά και σε οργανωμένες κοινωνίες, από ντόπιους και ξένους. Βασική διαφορά, όμως, είναι η αντίληψη της κοινωνίας, απέναντι στην κακοποιημένη γυναίκα, καθώς η κοινή γνώμη στον δυτικό κόσμο κατά κόρον εκφράζεται στο πλευρό της.

Στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής δείχνουν, πως το 2015⁴²⁵ στην αγορά εργασίας, το έμφυλο χάσμα ήταν υψηλό στην Ευρώπη ανάμεσα σε άνδρες - γυναίκες δηλαδή 16,3%. Μεγαλύτερο ήταν το έμφυλο εργασιακό χάσμα στην Εσθονία, την Αυστρία, την Τσεχία, τη Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο και τη Σλοβακία κ.ά. με βάση τις ωριαίες μισθολογικές αμοιβές. Το 2016, το 1/3 περίπου των εργαζόμενων γυναικών στην Ε.Ε. των «28», εργαζόταν σε καθεστώς μερικής απασχόλησης (31,4%). Το υψηλότερο χάσμα είχε καταγραφεί στις Κάτω Χώρες με άνω του 75% των γυναικών να εργάζονται σε καθεστώς μερικής απασχόλησης.

⁴²² Την ταλαιπωρία των γυναικών, που έρχονταν ως «δούλες» στα σπίτια απεικονίζει η ταινία «Το προξενιό της Άννας» [1972], του Παντελή Βούλγαρη με την Άννα Βαγενά.

⁴²³ Η ταινία «Ορφανή σε ξένα χέρια» [1962] του Ερρίκου Θαλασσινού ουσιαστικά καθιέρωσε ως δραματική πρωταγωνίστρια την Ελληνίδα ηθοποιό, Μάρθα Βούρτση. Η Μάρθα Βούρτση σ' αυτήν την ταινία εποχής βίωσε μία τριπλή κοινωνική ανισότητα, ως φτωχή, ορφανή κι ανύπανδρη μάνα. Παρότι αυτού του τύπου οι δραματικές ταινίες επικρίθηκαν στη συνέχεια απεικόνιζαν την καταβαράθρωση της θέσης της Ελληνίδας και την εξάρτησή της από τον άνδρα στην ελληνική πατριαρχική κοινωνία.

⁴²⁴ Σημαντική ταινία για τη θέση των λούμπεν στις γυναίκες, η ταινία του Βασίλη Γεωργιάδη «Τα κόκκινα φανάρια», που αποτυπώνει τη ζωή 7 γυναικών στην Τρούμπα του Πειραιά [1963].

⁴²⁵ European Commission: Ενημερωτικό Δελτίο Ευρωπαϊκού Εξαμήνου. Οι γυναίκες στην αγορά εργασίας, 2017.

Η μαζική χρήση οικοσυσκευών, μικροσυσκευών, ψηφιακών συσκευών, κινητών τηλεφώνων, ψυγείων, κουζινών, τηλεοράσεων, πλυντηρίων διευκόλυναν τη ζωή της Ευρωπαϊκής γυναίκας τον 20^ο αιώνα. Βελτίωσαν τη θέση της μητέρας, που έχει αυξημένες υποχρεώσεις στο σπίτι και την ανατροφή των παιδιών. Απέκτησε «τεχνολογικούς συμμάχους», που της επέτρεψαν την αυτονομία, τη μαζική έξοδο ή τη μεγαλύτερη συμμετοχή της στην αγορά εργασίας. Αντίθετα, κατά το παρελθόν, είχε να φροντίσει π.χ. για την ενεργειακή τροφοδοσία του σπιτιού με καυσόξυλα, νερό κ.ά.

Σύμφωνα με τον δείκτη του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για την Ισότητα των δύο Φύλων, η Ε.Ε., θα χρειαστεί τουλάχιστον 60 χρόνια για την επίτευξη πλήρους ισότητας, διότι από το 2010 έως το 2021 ο δείκτης για την ισότητα ανέβηκε μόνο κατά 4,9 μονάδες. Η μέση βαθμολογία των κρατών ήταν 68 στα 100, ενώ άλλα κράτη μέλη σημείωσαν βελτίωση στον δείκτη ισότητας κάτω από 60 μονάδες⁴²⁶.

Οι γυναίκες, που έχουν μονογονεϊκές οικογένειες, ανήκουν στην κατηγορία των πιο ευάλωτων νοικοκυριών. Οι συνθήκες είναι σαφές πως δεν είναι ίδιες σε κάθε κοινωνία, π.χ. στην Γερμανία με την Ινδία. Σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά δεδομένα το 47% των μονογονεϊκών οικογενειών⁴²⁷ εμπεριέχει το ρίσκο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Αντίθετα, το ποσοστό φτώχειας στην Ευρώπη, που αφορά ζευγάρια κι εμπεριέχει το ρίσκο της φτώχειας είναι στο 21%. Κορίτσια και γυναίκες είναι πιο ευάλωτες ως θύματα εμπορίας στο ψηφιακό έγκλημα (Cyber Crime)⁴²⁸. Το ποσοστό γυναικών – κοριτσιών αφορά περίπου το 70-75%, σε αντίθεση με αγόρια κι άντρες. Κοντά στο 60-63%⁴²⁹ μάλιστα είναι η εμπορία ανθρώπων για σεξουαλικά εγκλήματα. Τα ψηφιακά εγκλήματα μπορούν να είναι υβριδικά, δηλαδή ν'αφορούν εκτός από διαδικτυακή και φυσική πορνεία, παράνομη εργασία, εμπόριο οργάνων κ.ά.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή σημειώνει πως μειώθηκε το ψηφιακό χάσμα και περιορίστηκε από το 7% στο 2%, την τελευταία δεκαετία (2010-2020). Όμως, αυτό αφορά στον μέσο όρο της Κοινότητας. Δεν είναι ενδεικτικό για όλες τις χώρες – μέλη ούτε δείχνει τις ενδιάμεσες διαφορές. Ο μέσος όρος της Κοινότητας δείχνει επίσης ότι οι περισσότεροι άνδρες (86%) και οι περισσότερες γυναίκες (84%) συνδέονται με το διαδίκτυο τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα⁴³⁰. Έτσι, στον πίνακα των αποτελεσμάτων της επιτροπής για τις

⁴²⁶ Ευρωκοινοβούλιο: Ισότητα των φύλων: άνιση πρόσβαση στην εργασία, μισθολογικό χάσμα, 2021.

⁴²⁷ Ortiz – Ospina & Roser: ό.π., 2020.

⁴²⁸ Πρακτικά της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ό.π., 2021.

⁴²⁹ Πρακτικά της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ό.π., 2021.

⁴³⁰ European Commission: ό.π. 2020.

γυναίκες στην ψηφιακή τεχνολογία, γεωγραφικά, οι βόρειες χώρες εξακολουθούν να έχουν το προβάδισμα. Αντίθετα, οι βαλκανικές χώρες είναι εκ των τελευταίων στην κατάταξη.

Διαφορετικού τύπου ανισότητες και κοινωνικό αποκλεισμό βιώνει το τρίτο φύλο και μέσα στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού. Το 1989 η Δανία αναγνώρισε πρώτη φορά νομικά τις σχέσεις μεταξύ ομόφυλων ζευγαριών⁴³¹, ενώ τον Δεκέμβριο του 2000, η Ολλανδία καθιέρωσε πρώτη με νόμο γάμους ομοφυλοφίλων. Μέχρι τον Δεκέμβριο του 2019 ο γάμος ομοφυλοφίλων είχε αναγνωριστεί νομικά σε 30 χώρες⁴³².

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15^ο

ΔΙΔΥΜΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΚΑΙ ΦΥΛΕΤΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ

Οι φυλετικές ανισότητες ουδέποτε εξέλιπαν, παρά τη βελτίωση των συνθηκών ζωής, Λατινοαμερικάνων, Ασιατών ή Αφρικανών μεταναστών κ.ά. Αυτό συνέβη, ακόμη και μετά την εισοδηματική ανάκαμψη, μέσω καλλιτεχνικών ή αθλητικών επαγγελματιών ή επαγγελματιών κύρους. Πάντως, υπήρξε σαφής βελτίωση της ταξικής θέσης και των άλλων φυλών, πέραν της λευκής φυλής κυρίως κατά τον 20^ο αιώνα. Ρατσισμός, όμως υπάρχει και μεταξύ των ατόμων της λευκής φυλής (π.χ. βόρειοι και νότιοι κ.ά.), που βασίζεται σε στερεότυπα και αποτυπώνεται σε χαρακτηρισμούς ακόμη και στο διαδίκτυο.

Η Βασιλική Μητσέλου εξηγεί στη διδακτορική της διατριβή πως δεν είναι οι ίδιοι οι όροι του **ρατσισμού** και του **φυλετισμού**⁴³³, παρότι στην ελληνική γλώσσα έχουν, εν πολλοίς, ίδιο νοηματικό περιεχόμενο. Εξηγεί πως ο ρατσισμός συνδέεται με κριτήρια διακριτικής μεταχείρισης, τα οποία επιλέγονται ανάλογα με την εθνοτική καταγωγή του ατόμου, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, την ομιλούσα γλώσσα, τον σεξουαλικό προσανατολισμό ή τις σωματικές και νοητικές μειονεξίες κ.ά. Ο φυλετισμός τονίζει όμως ότι σημαίνει πολιτική διαχωρισμού ανάμεσα σε ανώτερες και κατώτερες φυλές. Ανάγεται στον επεκτατισμό των Ευρωπαίων κατακτητών του 15^{ου} αιώνα και των γηγενών φυλών (κατά άλλους πρωτόγονες ή αυτόχθονες).

Οι φυλετικές ανισότητες δεν λαμβάνουν το ίδιο περιεχόμενο παντού. Οι Αφρικανοί Μασάι λ.χ. θεωρούνται μία φυλή ψηλά στην ιεραρχία στο δικό τους κράτος, όμως, σ' ένα άλλο ευρωπαϊκό, ενδέχεται να θεωρούνται εξοβελιστέοι. Οι φυλετικές διακρίσεις μπορούν να εκδηλώνονται και στην ίδια την κοινωνία, μεταξύ φυλών. Οι φυλετικές διακρίσεις σε παγκόσμια κλίμακα συμβολικά και

⁴³¹ Ortiz – Ospina & Roser: ό.π. 2020.

⁴³² Ortiz – Ospina & Roser: ό.π. 2020.

⁴³³ Μητσέλου: Η καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου: Ν. 927/1979, όπως τροποποιήθηκε με τους νόμους 4285/2014 και 4492/2017, 2021.

ρεαλιστικά αποτυπώθηκαν εκ νέου στο άτυπο κίνημα “*I can’t breathe*”⁴³⁴, μετά τον θάνατο του **George Floyd**, έγχρωμου (μαύρου) πολίτη από αστυνομικό, ο οποίος καταδικάστηκε από δικαστήριο των ΗΠΑ, που δολοφονήθηκε το 2014.

Έρευνα έδειξε πως τις περισσότερες διακρίσεις μέσα στην Ε.Ε. τις αντιμετωπίζουν πρώτα οι Ευρωπαίοι Ρομά⁴³⁵ (28%), παρόλο που είναι κομμάτι της Ιστορίας της Ευρώπης. Αμέσως μετά, ακολουθούν τα άτομα βορειοαφρικανικής καταγωγής (27%). Το πρόβλημα διαφαίνεται κυρίως, όταν πρόκειται να ενοικιάσουν ή ν’ αγοράσουν σπίτι λόγω ονόματος (44%), χρώματος δέρματος/σωματικής εμφάνισης (40%) κι ιθαγένειας (22%). Οι συμμετέχοντες στην έρευνα εξήγησαν, πως χωρίς απαραίτητα να πράξουν κάτι παράνομο, είναι στο στόχαστρο της Αστυνομίας, εξαιτίας των παραπάνω χαρακτηριστικών.

Στην Ε.Ε. διαπιστώνεται, πως παραμένουν διάφορες μορφές κοινωνικού ρατσισμού, που συνδέονται με την έννοια της φυλής. Διαπιστώνεται ρατσισμός εναντίον των μαύρων, των τσιγγάνων⁴³⁶, των Εβραίων, των Ασιατών, των Ισλαμιστών. Η αξία των ανθρώπων υποβαθμίζεται λόγω των στερεοτύπων. Η διαστρωμάτωση, η ιδεολογία, το γοήτρο επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά κι ενισχύουν ή αποδυναμώνουν τα στερεότυπα. Οι κοινωνικές ανισότητες στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού, που αφορούν στη φυλή, δεν περιορίζονται. Ίσα – ίσα ενισχύονται κυρίως λόγω της έλλειψης ψηφιακών δεξιοτήτων ή λόγω της άγνοιας ή της μειωμένης παρουσίας στο πεδίο της πράσινης ενέργειας.

Παρά τις βελτιώσεις σε επίπεδο αμοιβών, την κοινωνική κινητικότητα σε υψηλόβαθμες θέσεις εργασίας, το πεδίο των φυλετικών διακρίσεων, ακόμη και μετά την κατάργηση του απαρτχάιντ παραμένει. Απεικονίζεται μέσα από παραγκουπόλεις, υποβαθμισμένες γειτονιές με μεγάλη εξάπλωση των ναρκωτικών, ενεργειακή και ψηφιακή φτώχεια κ.ά. Το φυλετικό χάσμα, που παρατηρείται και σε προγενέστερα καπιταλιστικά στάδια, παρά τις όποιες βελτιώσεις, παραμένει. Το χάσμα της ευρυζωνικότητας κι οι χρεώσεις είναι μία σημαντική παράμετρος, η οποία είναι πολύ βασική για την είσοδο διαφορετικών φυλών στην τεχνολογική ανάπτυξη αλλά εξαρτάται κι από άλλους παράγοντες.

⁴³⁴ In: «*I can’t breathe*”: Το κίνημα, που ένωσε τον κόσμο κατά του ρατσισμού», 2020.

⁴³⁵ Ευρωπαϊκή Επιτροπή: «*Μία ένωση ισότητας: σχέδιο δράσης της ΕΕ για την καταπολέμηση του ρατσισμού 2020-5*», 2020.

⁴³⁶ Έξαρχος: Κοινωνικός Αποκλεισμός των Τσιγγάνων, στο βιβλίο: Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία, 1998. Υπάρχουν κατά τον Έξαρχο, 160 διαφορετικά προσωνύμια για τους τσιγγάνους ενώ ο περισσότερος κόσμος αγνοεί ότι είναι διαφορετικά φύλα, ενίοτε ακόμη κι εχθρικά μεταξύ τους, με διαφορετικό γλωσσικό ιδίωμα με τρία βασικά φύλα τους Ρομ τους Μανούς και τους Καλέ. Ο πληθυσμός των Ελλήνων τσιγγάνων κατά τον συγγραφέα πριν το 1990 υπολογίζεται σε περίπου 130.000 -150.000 ενώ μετά την έξοδο των Βαλκάνιων περίπου 180.000 - 250.000.

Η Τερέζα Μπίτζελ αναφερόμενη στο παράδειγμα των Ινδιάνων Ναβάχο στα τέλη του 20^{ου} αιώνα δηλαδή, όταν η Αμερική έχει μπει για τα καλά στην ψηφιακή εποχή, επισημαίνει πως το 39% των Αμερικανών αυτοχθόνων φυλών⁴³⁷, που έμενε στην ύπαιθρο, δεν είχε πρόσβαση στην τηλεφωνική υπηρεσία. Αντίθετα, πολίτες, που προέρχονταν από αυτόχθονες φυλές κι είχαν μετακομίσει στις πόλεις είχαν καταφέρει κατά 94%⁴³⁸ να έχουν πρόσβαση σε τηλεφωνικές υπηρεσίες.

Το ψηφιακό χάσμα κέντρου – περιφέρειας επομένως φάνηκε στη συγκεκριμένη έρευνα να είναι μία σημαντική μεταβλητή, που καθόριζε εν πολλοίς και το χάσμα μεταξύ των φυλών σε μία ανεπτυγμένη κοινωνία. Παρά ταύτα το κόστος των υπηρεσιών πληροφορικής παραμένει υψηλό. Δεν μπορούν εύκολα άτομα με χαμηλό εισόδημα να το αντέξουν. Το πρόβλημα επομένως των ανισοτήτων ως προς τους αυτόχθονες ή μεταξύ διαφορετικών φυλών, είναι πολύ βαθύτερο και συνδέεται με μεγαλύτερα κοινωνικά προβλήματα ένταξης αλλά και φτώχειας.

Χαρακτηριστική είναι η μελέτη στις ΗΠΑ από το Γραφείο Αναφοράς Πληθυσμού (PRB) εν έτει 2001: «Οι λευκοί είναι πιο πιθανό να απασχοληθούν από τους μαύρους ή τους Ισπανόφωνους και οι λευκοί είναι πιο πιθανό να κατέχουν διευθυντικές ή επαγγελματικές θέσεις. Την τελευταία δεκαετία, το ποσοστό των εργαζομένων, που είναι διευθυντές ή επαγγελματίες αυξήθηκε από 29% σε 33% για τους λευκούς, από 16% σε 22% για τους μαύρους και από 13% σε 14% για τους Ισπανόφωνους»⁴³⁹. Η έρευνα εκείνης της εποχής, ωστόσο, έδειξε πως από το 1990, το χάσμα απασχόλησης μεταξύ Ισπανόφωνων κι άλλων πληθυσμιακών ή φυλετικών ομάδων έχει διευρυνθεί κι αυξήθηκε κυρίως λόγω των νεομεταναστών, Ισπανόφωνων⁴⁴⁰.

Το φυλετικό χάσμα στην πρόσβαση στο διαδίκτυο υπολογίζεται κοντά στο 20%⁴⁴¹. Βεβαίως, δεν συνάδει μόνο με τη φυλή αλλά και με το εισόδημα, τις γεωγραφικές διαφορές. Παρά τις όποιες βελτιώσεις έγιναν με την συμβολική αλλά και ρεαλιστική ανάδειξη στο ύπατο αξίωμα του Προέδρου των ΗΠΑ, Μπαράκ Ομπάμα ή της Καμίλα Χάρις, στο αξίωμα της αντιπροέδρου των ΗΠΑ, η υπόθεση των φυλετικών ανισοτήτων καλά κρατεί και στην Αμερική και στην Ευρώπη και στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού. Από την πάλαι ποτέ, διαβόητη Κου Κλουξ Κλαν και τη ναζιστική θηριωδία με την Άρια Φυλή δεν επιτεύχθηκε ο στόχος για το ζήτημα του ακραίου διχαστικού – ρατσιστικού

⁴³⁷ Bissell: The digital divide dilemma: preserving native American culture while increasing access to information technology on reservations, 2004.

⁴³⁸ Bissel: ό.π., 2004.

⁴³⁹ PRB: Racial equalities in managerial and professional jobs, 2001.

⁴⁴⁰ PRB: ό.π. 2001.

⁴⁴¹ Bauer, Feir & Gregg: "The tribal digital divide: Extent and Explanations, 2021.

λόγου. Τουναντίον παραμένει και διαχέεται και μέσα από το διαδίκτυο, αναπαράγοντας φυλετικά, ρατσιστικά στερεότυπα. Υπάρχει άνοδος ρατσιστικών μορφωμάτων, κομμάτων, κινημάτων άμεση ή υπό τον μανδύα διαφόρων δραστηριοτήτων, όπως π.χ. αθλητικών. Έτσι, από τα πογκρόμ εναντίον Εβραίων ή τσιγγάνων κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο ρατσιστικός λόγος κι η λαϊκιστική ρητορεία παραμένουν και στο διαδίκτυο εναντίον των νεομεταναστών από τις χώρες κυρίως της Ασίας, της Ευρώπης και της Λατινικής Αμερικής προς τον ανεπτυγμένο Δυτικό Κόσμο.

Ο δίδυμος καπιταλισμός δίνει βέβαια μεγαλύτερες δυνατότητες των ντόπιων φτωχών ή των μεταναστών για επικοινωνία με τις οικογένειές τους: Κινητά τηλέφωνα, ψηφιακές εφαρμογές για τηλεφωνική ή οπτικοποιημένη επαφή με τους συγγενείς τους σε διάφορα σημεία του κόσμου ώστε να αισθάνονται λιγότερη μοναξιά και ψυχολογική πίεση σ' ένα απομακρυσμένο και συχνά εχθρικό, νέο περιβάλλον. Παρόλα αυτά το θέμα της ενέργειας, του καθαρού νερού ή της στέγης σε κανονικά σπίτια αλλά και της εκπαίδευσης των παιδιών των μεταναστών, των προσφύγων ή ακόμη και μειονοτήτων μέσα στην κοινωνία είναι συνήθως ζητούμενα και στο ιστορικό στάδιο του δίδυμου καπιταλισμού.

Ο ρατσισμός βιώνεται όχι μόνο ως πραγματικός αλλά κι ως εικονικός μέσα στο διαδίκτυο με τη ρητορική μίσους και την υποκίνηση της βίας, η οποία στρέφεται κατά μεταναστών και προσφύγων, μειονοτήτων κ.ά. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έκρουσε επανειλημμένα τον κώδωνα του κινδύνου για την αύξηση της ρητορικής βίας, με βάση τη φυλή. Τον Ιούλιο του 2020, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (ECRI) του Συμβουλίου της Ευρώπης απηύθυνε ειδική προειδοποίηση, κατά της κατάρτισης προφίλ, βασιζόμενου σε φυλετικά χαρακτηριστικά.

Όπως διαπιστώθηκε, τα άτομα αφρικανικής καταγωγής με πανεπιστημιακή εκπαίδευση εξακολουθούν να βιώνουν χαμηλότερες αμοιβές και ποιότητα εργασίας συγκριτικά με τον γενικό πληθυσμό. Υποψήφιος κι υποψήφιοι μουσουλμάνοι δέχονται λιγότερες προσκλήσεις για συνεντεύξεις σε σχέση με συνοψήφιος ή συνοψήφιος με τα ίδια προσόντα. Ανάλογα προβλήματα έχουν συναντήσει στον χώρο εργασίας, εκτός από τους Αφρικανούς κι εκπρόσωποι κοινοτήτων Ρομά, που είναι η πιο σημαντική μειονότητα της Ευρώπης ενώ το πρόβλημα υπάρχει και στα παιδιά.

Σύμφωνα με στοιχεία, που κατατέθηκαν στο ελληνικό κοινοβούλιο στην Ευρώπη ζουν περίπου 6 εκατομμύρια Ρομά. Έρευνα το 2016 σε 9 κράτη – μέλη

έδειξε πως το 80% ζούσε κάτω από το όριο της φτώχειας⁴⁴². Ο 1 στους 3 διέμενε σε χώρες της Ε.Ε. σε σπίτια χωρίς παροχή νερού και χωρίς στοιχειώδεις υποδομές. Ο 1 στους 2 νέους άνω των έξι ετών βρίσκονταν εκτός σχολείου και τα ίδια στοιχεία επιβεβαιώθηκαν κατόπιν νέας έρευνας το 2019. Παρόλα αυτά υπήρξε μία σημαντική βελτίωση ως προς τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση των Ρομά στις αρχές του 21^{ου} αιώνα και μειώθηκε κατά 19% η έξοδος από το σχολείο αλλά ο Covid-19 κι η τηλεκπαίδευση επέφεραν πισωγύρισμα. Λόγω ελλειπών επαγγελματικών εφοδίων η αγορά εργασίας είναι σχεδόν απαγορευτική για τους Ρομά, αφού μόλις το 40% εργάζεται κανονικά στην Ε.Ε. κι αναμένεται να επιδεινωθεί ελλείψει ψηφιακών δεξιοτήτων.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει θέσει ως στόχο το 90% των Ρομά να έχουν έως το 2030 πρόσβαση σε νερό. Επομένως, ο δίδυμος καπιταλισμός, που περιλαμβάνει ψηφιακές δεξιότητες περιθωριοποιεί εκ νέου τους Ρομά, που δεν διαθέτουν τα μορφωτικά εφόδια και τις κατάλληλες υποδομές, για ν' ανταποκριθούν ούτε καν προγενέστερα καπιταλιστικά στάδια. Στον αντίποδα, την περίοδο του Covid-19, κι ενώ η Κίνα είναι και παραμένει ο οικονομικός γίγαντας στον Δίδυμο Καπιταλισμό επανήλθε στον Δυτικό Κόσμο η λεγόμενη «**Σινοφοβία**»⁴⁴³ ή «**Κίτρινος Κίνδυνος**». Ενώ δηλαδή η Κίνα είναι ο πολιορκητικός κριός στις νέες τεχνολογίες, λόγω της εξάπλωσης του Covid-19, εντάθηκε ο ρατσισμός προς άτομα, που ανήκουν στην κίτρινη φυλή.

Καταστήματα στην Ιταλία ανάρτησαν πινακίδες, που πληροφορούσαν ότι δεν επιτρέπονται Κινέζοι⁴⁴⁴ κι οι Ασιάτες άρχισαν να δέχονται επιθέσεις ελέω κορωνοϊού. Το ιταλικό, νεοφασιστικό κόμμα "Forza Nuova" εξαπέλυσε πογκρόμ εναντίον κινεζικών καταστημάτων. Κινέζοι τουρίστες βρέθηκαν στο στόχαστρο ομάδας παιδιών στη Βρετανία. Ένας 24άχρονος Ταϊλανδός⁴⁴⁵ καταγράφηκε ως πρώτο θύμα ρατσιστικής επίθεσης λόγω κορωνοϊού. Ρατσιστική επίθεση με πέτρες, ξύλα και βόμβες μολότοφ δέχτηκαν Κινέζοι πολίτες από Ουκρανούς⁴⁴⁶ στο Νόβι Σάντζαρι, γιατί υπήρχε η υποψία ότι ήταν φορείς του κορωνοϊού.

⁴⁴² Πρακτικά της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της Διαρκούς Επιτροπής Κοινωνικών Υποθέσεων. Συνεδρίαση με θέμα ημερησίας διάταξης: «*Νέα Στρατηγική για την Κοινωνική ένταξη των Ρομά. Η έκθεση του Παρατηρητηρίου Συνηγορίας και Προάσπισης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Ρομά*», 2021.

⁴⁴³ Θεοδώρου: Ρατσισμός: Μία επιδημία χειρότερη του κορωνοϊού, 2020.

⁴⁴⁴ Θεοδώρου: ό.π., 2020.

⁴⁴⁵ Θεοδώρου: ό.π., 2020.

⁴⁴⁶ Θεοδώρου: ό.π. 2020.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16^ο

ΔΙΔΥΜΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ, ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΗ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ

Μία από τις βασικές πηγές άμβλυνσης ή μεγέθυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων είναι οι ανισότητες στην εκπαίδευση. Συναντώνται και στο στάδιο του Δίδυμου καπιταλισμού κι είναι έντονες στον Δυτικό Κόσμο με την πληθώρα εκπαιδευτικών εργαλείων, εκπαιδευτηρίων, ιδιωτικών πανεπιστημίων κ.ά. Η ανισότητα στα εισοδήματα γονιών επηρεάζει αναπόφευκτα και τη δυνατότητα των παιδιών από χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα να σπουδάσουν. Επίσης, επηρεάζει τη δυνατότητά τους, να έχουν ποιοτικότερη εκπαίδευση (π.χ. μικρότερο αριθμό μαθητών ανά τάξη, περισσότερα πεδία για ανίχνευση των δυνατοτήτων των παιδιών, δυνατότητες κοινωνικής κινητικότητας, εξωσχολικές δραστηριότητες, φροντιστηριακά μαθήματα κ.ά.).

Η συμμετοχή σε ιδιωτικούς βρεφονηπιακούς σταθμούς, σχολεία, κολέγια ή πανεπιστήμια, εγχώρια ή της αλλοδαπής με υψηλά δίδακτρα, σε περιοχές με υψηλά ενοίκια ή με σημαντικό χρόνο σπουδών κ.ά. είναι σαφές ότι δίνει προβάδισμα σε παιδιά οικογενειών με υψηλότερο εισόδημα. Κατά κανόνα αφήνει ελάχιστες πιθανότητες επιτυχίας για κοινωνική άνοδο σε παιδιά φτωχών οικογενειών, που έχουν ως μοναδικό βοήθημα τις υποτροφίες, οι οποίες δεν επαρκούν πάντα για ολοκληρωμένο κύκλο σπουδών.

Τα οικολογικά σχολεία⁴⁴⁷ δεν είναι ανεπτυγμένα. Όμως, το ψηφιακό έλλειμμα αρχίζει πλέον να υφίσταται ήδη από την προσχολική και τη σχολική ηλικία. Ο Σέλγουιν αναφέρεται στην κατηγοριοποίηση μεταξύ ψηφιακών δεξιοτήτων⁴⁴⁸. Στον Δυτικό Κόσμο υπάρχουν παιδιά της γενιάς του Μιλένιουμ, που γεννιούνται εξοικειωμένα με το κινητό τηλέφωνο, τις ταμπλέτες ή τους υπολογιστές. Απεναντίας, άλλα συνομήλικα παιδιά, σε άλλες γωνίες του πλανήτη δεν έχουν καν πρόσβαση σε ρεύμα ή καθαρό πόσιμο νερό.

Τα παιδιά, που έχουν πρόσβαση στην ψηφιακή γνώση είναι δεδομένο ότι είναι πιο ωφελημένα από άλλα, από άποψη μάθησης και παραστάσεων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι απαραίτητα πιο ευτυχισμένα. Όμως, κι η πολύωρη

⁴⁴⁷ Πρόγραμμα για οικολογικά σχολεία υπάρχει σε όλο τον κόσμο και σύμφωνα με την ιστοσελίδα “Eco-schools global” υπάρχει πρόγραμμα στο οποίο το 2021 συμμετείχαν 56.000 σχολεία σε 70 χώρες. Όμως, η αυτόνομη πορεία οικολογικών σχολείων, που υπάρχουν, είναι ελλειμματική. Χαρακτηριστικό είναι πως τα πρώτα χρόνια γέννησης του ελληνικού κράτους οι άρρενες μαθητές ήταν υποχρεωμένοι να γνωρίζουν τα περί σηροτροφίας, δενδροκομίας, μελισσοκομίας κ.ο.κ. ΦΕΚ Α’ 11/1834.

⁴⁴⁸ Selwyn: ό.π., σελ.59.

χρήση υπολογιστή γεννά νέα προβλήματα (π.χ. παθολογική εξάρτηση από τον υπολογιστή, μυοσκελετικά προβλήματα, ξηροφθαλμία, μακροπρόθεσμα προβλήματα στην ακοή λόγω πολύωρης χρήσης ακουστικών κ.ά.).

Τα πρώτα παιδιά της γενιάς της Ψηφιακής Κοινωνίας έχουν πλέον ενηλικιωθεί. Γνωρίζουν πιο γρήγορα τον ψηφιακό κόσμο κι είναι σαφώς πιο εξοικειωμένα συγκριτικά με παιδιά χαμηλότερων κοινωνικο-οικονομικών εισοδημάτων ή παιδιών από περιοχές, που δεν υπάρχει ψηφιακό σήμα. Αντιλαμβάνονται γρήγορα και εύκολα τις δομές του ψηφιακού κόσμου, τις εφαρμογές και τις αλλαγές, κάνουν χρήση διαδικτυακών παιχνιδιών, αλλά είναι και πιο ευάλωτα σε θέματα εγκληματικότητας.

Η έκφραση «Before Google» και «After Google» αποτυπώνει τη διαφορά μεταξύ γενεών. Οι σημερινοί μαθητές κάτω των 18 ετών ή γενιά του Μιλένιουμ (Millennium), θεωρείται «Ψηφιακά Αυτόχθονη»⁴⁴⁹, (Digital Native), όμως, υπάρχουν κι άλλες πτυχές λιγότερο ανιχνεύσιμες. Έρευνα, που έγινε, λίγο πριν την πανδημία COVID-19 από δυο κύκλους του ICILS στην ΕΕ έδειξε ότι το 1/3 των μαθητών σε 9 χώρες της Ε.Ε.⁴⁵⁰ πέτυχαν χαμηλές βαθμολογίες, δηλαδή κάτω από 2. Αυτή η βαθμολογία έδειξε πως το ψηφιακό χάσμα είναι υπαρκτό και διευρύνεται ακόμη κι ανάμεσα σε χώρες με υψηλότερο οικονομικό εισόδημα. Μέσα στην περίοδο της πανδημίας Covid-19 υπήρξαν μεγάλες αδυναμίες σε ορισμένες χώρες να προσαρμοστούν κυρίως στον τρίτο κόσμο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα σχολικές τάξεις να μη λειτουργήσουν ούτε κανονικά ούτε εικονικά.

Το ψηφιακό χάσμα έτσι ενέτεινε και το εκπαιδευτικό χάσμα. Παιδιά⁴⁵¹ σε ουκ ολίγες περιοχές του πλανήτη βίωσαν μία χαμένη σχολική χρονιά ή έκαναν μάθημα με δυσκολίες (απώλεια ψηφιακού σήματος, απώλεια οπτικού σήματος, διακοπές στο ψηφιακό σήμα, μάθημα μέσα από κινητό τηλέφωνο κ.ά.). Έτσι, το χάσμα στην ψηφιακή εκπαίδευση επηρεάζει και την κοινωνική κινητικότητα των παιδιών.

Η **διαγενεακή κινητικότητα**⁴⁵² ή κατά άλλους μελετητές, η «**κοινωνική ρευστότητα**» αναφέρεται στον βαθμό συσχέτισης της θέσης γονέων και παιδιών, όταν αυτά γίνουν ενήλικες. Προσφέρει μία εικόνα μέσω του εισοδήματος, κατά τον Παπαναστασίου, κι αποτυπώνει την «**ανοιχτότητα**». Αποτυπώνει δηλαδή την δυνατότητα διείσδυσης από ένα κοινωνικό στρώμα

⁴⁴⁹ Eteokleous: «Εκπαίδευση ενηλίκων... Μαθητεύομενοι χαρακτηρίζονται και «Ψηφιακά μετανάστες» και «ψηφιακά αυτόχθονες», 2019.

⁴⁵⁰ European Commission: The 2018 International Computer and Information Literacy (ICILS), 2019.

⁴⁵¹ ΚΚΕ: «Συνάντηση του γ.γ. του ΚΚΕ Δημήτρη Κουτσούμπα με την ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΕ, 2021.

⁴⁵² Παπαναστασίου: Διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα και τύποι κράτους προνοίας στην Ευρώπη, Εισαγωγή, 2018.

ανώτερο ή κατώτερο ή από μία κοινωνική τάξη σε μία άλλη (κοινωνική κινητικότητα ή κοινωνική τροχιά).

Σύμφωνα με την καμπύλη Great Gatsby ⁴⁵³ από τον Καναδό οικονομολόγο, Μάιλς Κόρακ, το κλειδί για την κοινωνική κινητικότητα βρίσκεται σήμερα στην εισοδηματική ανισότητα. Η εισοδηματική ανισότητα είναι δηλαδή το βαρύ χαρτί, σε σχέση με το παρελθόν, που λ.χ. επηρέαζε η αριστοκρατική καταγωγή την κατάταξη του ατόμου σ' ένα σύστημα ιεράρχησης. Αυτό διαπιστώνεται ακόμη και στον τρόπο επιλογής συζύγων από τις βασιλικές οικογένειες, που μέχρι πρότινος ακολουθούσαν συγκεκριμένα πρωτόκολλα, προκειμένου να υπάρχει διαφοροποίηση από τις πλατιές μάζες.

Οι εκπαιδευτικές ανισότητες συνδέονται άμεσα κι έμμεσα από την κοινωνικο-οικονομική θέση των γονιών κι από τις δυνατότητες να βοηθήσουν τα παιδιά τους, όπως διατυμπάνιζε ο Μπουρντιέ. Σ' αυτό το πλαίσιο οι Έρικσον και Γκολντθορπ το 1992 απέδειξαν πως υπάρχει πολύ μικρή ή καθόλου βελτίωση στη διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα⁴⁵⁴ μεταξύ των ανεπτυγμένων χωρών. Κατέρριψαν έτσι τον μύθο περί υπεροχής των ΗΠΑ ως χώρας των ευκαιριών και κοινωνία της ευημερίας για τις πλατιές μάζες.

Οι εκπαιδευτικές ανισότητες, ωστόσο, αγγίζουν κι άλλες πτυχές. Σε φτωχές χώρες, βιώνει πιο έντονο τον κοινωνικό αποκλεισμό ένα παιδί με ειδικές ανάγκες. Βεβαίως, η ψηφιακή τεχνολογία φέρνει εφαρμογές, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη βελτίωση της καθημερινότητας των παιδιών με ειδικές ανάγκες, ανάλογα με τον βαθμό αναπηρίας. Δημιουργούν, όμως κι ένα νέο κοινωνικό, πράσινο και ψηφιακό χάσμα, όταν τα παιδιά αυτά δεν μπορούν για λόγους διαστρωμάτωσης ή υγείας ν' ανταποκριθούν στις επιταγές της νέας εποχής (π.χ. εκπαίδευση, ολοκληρωμένη ανάπτυξη ψηφιακών δεξιοτήτων, πρόσβαση στην ιατρική τεχνολογία).

Οι εκπαιδευτικές ανισότητες διευρύνουν το χάσμα μεταξύ των φτωχών και των πλούσιων χωρών. Σχετίζονται με τη δομή κέντρου – περιφέρειας ακόμη και μέσα στα ίδια τα κράτη ή τους υπερεθνικούς οργανισμούς. Δημιουργούν μακροπρόθεσμα και νέες κοινωνικές ανισότητες, στους τομείς της Υγείας και της Εργασίας. Το σύγχρονο καπιταλιστικό μοντέλο⁴⁵⁵ διευρύνει ήδη από το σχολείο τις ανισότητες, εν προκειμένω, ψηφιακές.

⁴⁵³ Παπαναστασίου: Διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα και τύποι κράτους προνοίας στην Ευρώπη, Εισαγωγή, 2018.

⁴⁵⁴ Παπαναστασίου: Διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα και τύποι κράτους προνοίας στην Ευρώπη, Εισαγωγή, 2018

⁴⁵⁵ Φραγκουδάκη: ό. π., σελ. 160.

Έως το 2010, 1,2 δισεκατομμύρια άνθρωποι⁴⁵⁶ εξακολουθούσαν να μην έχουν πρόσβαση στο ηλεκτρικό ρεύμα, σύμφωνα με την έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας. Εξ αυτών, 173 εκατομμύρια ζούσαν σε αστικές περιοχές καίτοι το 95% των κατοίκων αστικών περιοχών του πλανήτη είχε πρόσβαση σε ηλεκτρικό ρεύμα. Η πρόσβαση στην ψηφιακή τεχνολογία δεν αφορά μόνο σε παιδιά – πολίτες τριτοκοσμικών χωρών. Αναφέρεται ακόμη και σε παιδιά, που ζουν σε χώρες με υψηλό ΑΕΠ, αλλά δεν είχαν πρόσβαση στην τηλεεκπαίδευση⁴⁵⁷ ή σε ηλεκτρικές υποδομές.

Οι εκπαιδευτικές ανισότητες, που δημιουργούνται μέσα στην οργανωμένη κοινωνία από τοπικούς πληθυσμούς π.χ. κοινοτήτων Ρομά, έρχονται να συμπληρωθούν κι από παιδιά, που προέρχονται π.χ. από δομές μεταναστών, προσφύγων κ.ά. Κατά την Ελένη Τομπέα, η βασική διάκριση, που γίνεται, είναι ανάμεσα στην **ανισότητα των συνθηκών** και στην **ανισότητα των ευκαιριών**⁴⁵⁸, οι οποίες αποτελούν τις δυο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Το ταξικό πρόσημο της εκπαίδευσης είναι προφανές, στον δυτικό κόσμο. Ωστόσο, η δύναμη ισχύος μπορεί ν' αφορά κι άλλα χαρακτηριστικά, που βασίζονται στην τυπολογία του Μαξ Βέμπερ για το κοινωνικό στάτους ή την πολιτική δύναμη. Για παράδειγμα ένα παιδί, που πηγαίνει σε δημόσιο σχολείο ή ένα άτομο με ειδικές ανάγκες, που έχει γονιό υψηλόβαθμο, πολιτικό αξιωματούχο π.χ. διπλωμάτη με μεγαλύτερη δύναμη ισχύος⁴⁵⁹ για τη βελτίωση της κοινωνικής του θέσης, ανεξαρτήτως οικονομικού εισοδήματος. Η θρησκευτική, στρατιωτική, η πολιτική δύναμη είναι εξίσου ισχυροί παράγοντες σ' ένα σύστημα ιεραρχιών και συμβόλων.

Η ψηφιακή γνώση βοηθά τα παιδιά, καθώς τα επαγγέλματα ήδη έχουν ψηφιακές πτυχές ενώ δημιουργούνται επαγγέλματα αμιγώς για τον ψηφιακό χώρο. Είναι μία θετική όψη του νομίσματος αλλά η έλλειψη της δημιουργεί π.χ. νέες εκπαιδευτικές ανισότητες. Ένα παιδί λ.χ., που δεν έχει ψηφιακές γνώσεις μειονεκτεί να παρακολουθήσει ψηφιακά, πολιτιστικά ή άλλα προγράμματα.

Στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, τα αγόρια περνούν, σύμφωνα με σχετική έρευνα, διπλάσιο χρόνο συγκριτικά με τα κορίτσια σε ηλεκτρονικά παιχνίδια, που συνδέονται και με παθολογείες, όπως ο ηλεκτρονικός τζόγος⁴⁶⁰. Σύμφωνα με την ίδια έρευνα, ο τζόγος στο διαδίκτυο αποτελεί δημοφιλή δραστηριότητα στην Ευρώπη. Η Ελλάδα βρίσκεται στην κορυφή των χωρών με

⁴⁵⁶ Badger Emily: Where a billion people still live without electricity, 2013.

⁴⁵⁷ Trust-West: Education Equity in Crisis: The digital divide, 2020.

⁴⁵⁸ Τομπέα: Κοινωνιολογία της κοινωνικής ανισότητας, 2016.

⁴⁵⁹ Στεργίου: Το γυναικείο σώμα, η ελληνική κοινωνία και ο Big Brother καθρέφτης... χ.χ.

⁴⁶⁰ European Monitoring Center for Drugs and Drug Addiction, ΕΠΙΨΥ, ESPAD: Πανευρωπαϊκή Έρευνα για τη χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών και άλλες εξαρτητικές συμπεριφορές, 2020.

υψηλά ποσοστά μεταξύ των εφήβων, που λαμβάνουν μέρος σε λοταρίες / κληρώσεις/ στοιχήματα κ.ά.

Η υγειονομική κρίση του ιού Covid-19 λειτούργησε ως επιταχυντής της δίδυμης μετάβασης του πρασινοψηφιακού καπιταλισμού. Αυτό συνέβη λόγω των αλλεπάλληλων lock down και της νομοθέτησης κρατών για τηλεκπαίδευση, ηλεκτρονικό εμπόριο και τηλεργασία, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο τομέα⁴⁶¹. Αυτά τα βασικά στοιχεία αλλαγής στην καθημερινότητα δημιούργησαν αλλαγές ως προς την αγορά, την εκπαίδευση, την εργασία, τις τραπεζικές συναλλαγές και τη διαχείριση του ελεύθερου χρόνου και της επαφής των ανθρώπων.

Καθώς υπήρξε πραγματικό κενό επαφής και ψυχολογική πίεση στις ανθρώπινες σχέσεις, ανάγκασε ιδίως ηλικιωμένα άτομα⁴⁶², που έμειναν αποκλεισμένα από παιδιά κι εγγόνια ή γενικότερα από τον έξω κόσμο, ν' αποκτήσουν μεγαλύτερη εξοικείωση με την ψηφιακή τεχνολογία και τα κοινωνικά δίκτυα, προκειμένου να μη χάσουν την επαφή με τους οικείους αλλά και με στόχο να εξυπηρετηθούν καλύτερα.

Οι «ηλεκτρονικοί παππούδες» μπήκαν στη διαδικασία, να κάνουν οι ίδιοι ή μέσω τρίτων, βιντεοκλήσεις ή ακόμη και πληρωμές λογαριασμών, τραπεζικές συναλλαγές, αγορές προϊόντων κι υπηρεσιών. Η νέα ψηφιακή κοινωνία κι η πανδημία δημιούργησαν αλλαγές στην ανθρώπινη επαφή, ειδικά ηλικιωμένων ατόμων, δύσκολα μετακινούμενων, για λόγους υγείας ή επειδή έμεναν μόνοι σε απομακρυσμένες περιοχές κ.ο.κ.

Παρότι, η ψηφιακή τάση ήταν αυξητική και σε μεγαλύτερες ηλικίες, ακόμη και πριν την πανδημία Covid-19 απογειώθηκε, κατά τη διάρκεια της υγειονομικής κρίσης. Συντελέστηκε αύξηση των χρηστών κοινωνικών δικτύων πάνω από 9%, δηλαδή είχαμε 3,8 δισεκατομμύρια χρήστες συγκριτικά με τον Γενάρη του 2019. Κατά τον Κεμπ, παγκοσμίως πάνω από 5,19 δισεκατομμύρια άνθρωποι⁴⁶³ πλέον χρησιμοποιούν κινητά τηλέφωνα, δηλαδή 124 εκατομμύρια περισσότεροι (2,4%) σε σχέση με το 2019. Αυτή η ψηφιακή τάση μεγάλωσε το 2021 και συνεχίζει να είναι ανοδική.

Έρευνα του Τζόζεφ Τζόνσον στον ιστότοπο Statista δείχνει πως τον Ιανουάριο του 2021 υπήρχαν 4,66 δις άτομα, που έκαναν χρήση του διαδικτύου⁴⁶⁴, δηλαδή 59,5% του παγκόσμιου πληθυσμού κι η τάση ήταν

⁴⁶¹ Ο πληθυσμός της γης κατά τη Wikipedia αποτιμήθηκε το 2020 στα 7,753 δις.

⁴⁶² Κασσίμη: Το κίνημα των e-παππούδων, 2021.

⁴⁶³ Kemp: ό.π., 2020.

⁴⁶⁴ Johnson: Worldwide digital population, 2021.

διαρκώς ανοδική. Εκ των πραγμάτων, όμως, πάνω από το 1/3 των ανθρώπων της γης εξακολουθούσε να παραμένει ψηφιακά αποκλεισμένο.

Η νέα τάση των ηλεκτρονικών παππούδων δεν έχει μετρηθεί σ' όλο της το εύρος. Υπάρχει αφενός η ψυχολογική πίεση των παππούδων ν' ανταποκριθούν, αφετέρου η αυτοπεποίθηση όσων τελικά τα κατάφεραν να συνδεθούν και να βελτιώσουν τις ψηφιακές τους δεξιότητες με τα υπάρχοντα ψηφιακά εργαλεία και ν' ανταποκριθούν στα κελεύσματα της ψηφιακής εποχής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17^ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΓΕΝΕΑΣ ΣΤΟΝ ΔΙΑΔΥΜΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

Το ψηφιακό χάσμα⁴⁶⁵ μεταξύ γενεών έχει ερευνηθεί και παραμένει μία από τις προτεραιότητες της Ε.Ε., για ν' αμβλυνθεί. Ηλικιωμένοι κι υπερήλικες ανταποκρίνονται πιο δύσκολα στις επιταγές της ψηφιακής εποχής. Στην αρμόδια επιτροπή Τεχνολογίας της Βουλής τονίστηκε πως έρευνες οικονομολόγων στη Σουηδία⁴⁶⁶, δείχνουν πως για κάθε 1 ευρώ, που δαπανάται στον ψηφιακό τομέα, το κοινωνικό όφελος είναι πενταπλάσιο.

Η διαγενεακή κοινωνική στασιμότητα, κατά τον Παπαναστασίου, δεν συνδέεται μόνο με το εισόδημα αλλά και με την γενικευμένη έλλειψη πόρων, που τελικά εγκλωβίζει τις γενιές σε μία «κατάσταση συσσωρευμένης μειονεξίας»⁴⁶⁷. Παρά την κυκλική αναπαραγωγή της φτώχειας, δηλαδή τον φαύλο κύκλο έλλειψης πόρων κι εγκλωβισμού του ατόμου και την καθολικότητα της πάλης των τάξεων και των συγκρούσεων υπάρχει η έννοια της «δομικής κινητικότητας» (*structural mobility*)⁴⁶⁸. Έχουμε δηλαδή, όπως σε κάθε περίοδο ιστορικής μετάβασης, αναδυόμενα κοινωνικά στρώματα. Στον δίδυμο καπιταλισμό έχουμε αναδυόμενα κοινωνικά στρώματα, που προκύπτουν από την γρήγορη ανταπόκριση και παρακολούθηση της πρασινοψηφιακής τεχνολογίας.

Ο κοινωνιολόγος, Άντονι Γκίντενς είχε αναφερθεί στις περιόδους ζωής του ατόμου, που κρίνονται από βιολογικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Η

⁴⁶⁵ Πασχαλίδου: Διπλωματική εργασία. Ψηφιακό χάσμα και ανισότητες στη χρήση νέων τεχνολογιών, 2011. Όπως γράφει η Πασχαλίδου, ο όρος «Ψηφιακά Χάσμα» χρησιμοποιήθηκε νωρίτερα το 1989 αλλά έγινε ευρέως γνωστός από τις ομιλίες του Προέδρου των ΗΠΑ, Μπιλ Κλίντον και του αντιπροέδρου του, Μπιλ Γκορ το 1996.

⁴⁶⁶ Πρακτικά της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Έρευνας και Τεχνολογίας της Βουλής, ό.π. 2020.

⁴⁶⁷ Παπαναστασίου: Διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα και τύποι κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη, 2018, σελ. 23.

⁴⁶⁸ Παπαναστασίου: ό.π., σελ.23.

τυπολογία, που ακολουθείται, αφορά στον διαχωρισμό σε 9 φάσεις ή περιόδους της ζωής του ανθρώπου⁴⁶⁹.

- Βρέφος (0-1 έτους)
- Νήπιο (1-5 ετών)
- Παιδί (6-14 ετών)
- Έφηβος (12-17 ετών)
- Νέος (15-24 ετών)
- Νέος ενήλικας (25-34 ετών)
- Ενήλικας (35-64 ετών)
- Υπερήλικας Γ' Ηλικίας (65-74 ετών)⁴⁷⁰
- Υπερήλικας Δ' Ηλικίας (75 κι άνω)

Το ψηφιακό χάσμα μετατρέπεται τελικά σε σχολικό χάσμα και σε ψαλίδα ανισοτήτων μεταξύ παιδιών, που ζουν σε αναπτυγμένες χώρες και μη. Οι διαφοροποιήσεις αυτές και το χάσμα των γενεών παραμένει και διευρύνεται.

Η UNICEF υποστηρίζει ότι 750 παιδιά την ημέρα κάτω των 5 ετών, με στοιχεία του 2018, πεθαίνουν καθημερινά από διάρροιες, που προκαλούνται από μη ασφαλές νερό, έλλειψη αποχέτευσης και κακή υγιεινή⁴⁷¹. Το 1/3 των σχολείων δεν διαθέτει επαρκείς τουαλέτες και το 23% καθόλου τουαλέτες, όπως τονίζει η οργάνωση. Περίπου 892 εκ. άτομα δεν είχαν τουαλέτα κι υποχρεώνονταν να πηγαίνουν στην ύπαιθρο. Το 90% των ανθρώπων, που δεν είχαν τουαλέτα ζούσε σε αγροτικές περιοχές. Ενώ για παιδιά κυρίως στον δυτικό κόσμο η ψηφιακή τεχνολογία είναι η καθημερινότητα για συνομήλικά τους είναι κάτι εξωφρενικό, διότι δεν έχουν διασφαλίσει ούτε καν τα απαραίτητα προς το ζην. Δημιουργείται έτσι ένα νέο εκπαιδευτικό χάσμα λόγω του ψηφιακού αναλφαριθμητισμού.

Στο Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης τέθηκε το 2020 το ζήτημα της ενσωμάτωσης των ηλικιωμένων στις νέες τεχνολογίες. Όπως διαπιστώθηκε, το ψηφιακό χάσμα μεταξύ γενεών αυξάνεται ανάλογα με την ηλικία. Έρευνα, που αφορούσε πολίτες της Ε.Ε. από τον Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, έδειξε πως ενώ το διαδίκτυο το χρησιμοποιεί, έστω περιστασιακά το 98% των ατόμων 16 έως 29 ετών. Όμως, στην Δ' Ηλικία (75+) χρησιμοποιείται μόλις από 1 στα 5 άτομα, δηλαδή μόλις από το 20%⁴⁷².

⁴⁶⁹ Μουσούρου: Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία των ηλικιών και των γενεών, 2005, σελ.16.

⁴⁷⁰ Θεωρούμε πως ο προσδιορισμός της Γ' Ηλικίας θα πρέπει να αναθεωρηθεί σε άλλους πληθυσμούς μπορεί να σηματοδοτεί απόλυτη

⁴⁷¹ UNICEF. "7 Fast facts about toilets. Find out how these humble fixtures are saving lives around the world". 2018.

⁴⁷² Συμβούλιο της Ευρώπης, Ανθρώπινα Δικαιώματα, συμμετοχή και ευημερία των ηλικιωμένων στην εποχή της ψηφιοποίησης, 2020, σελ.5.

Η έρευνα έδειξε, πως οι ηλικιωμένοι δυσκολεύονται στις τραπεζικές τους συναλλαγές. Άτομα άνω των 75 ετών κάνουν περιστασιακά αγορές από το διαδίκτυο, χωρίς να γνωρίζουμε με βεβαιότητα, αν τις κάνουν οι ίδιοι ή άλλα μέλη της οικογένειάς τους για λογαριασμό τους ή φίλοι τους, δημιουργώντας νέα προβλήματα ευαλωτότητας (π.χ. κλοπή δεδομένων από ψηφιακές κάρτες). Το ποσοστό των ηλικιωμένων καταναλωτών στο ηλεκτρονικό εμπόριο αφορά μόλις το 46% , όταν το ποσοστό αυτό ανεβαίνει στο 81% στις ηλικίες 16-29%.

Την ίδια στιγμή, το χάσμα και στο θέμα των ενεργειακών αναγκών είναι υπαρκτό και σημαντικό. Σε χώρες, που μετέβησαν από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό, επιδεινώθηκαν οι ενεργειακές ανισότητες. Στην Τσεχία η ενεργειακή φτώχεια επιδεινώθηκε κατεξοχήν σε μονογονεϊκές και πολύτεκνες οικογένειες και συνταξιούχους⁴⁷³. Γενικότερα, οι συνταξιούχοι ως κοινωνική κατηγορία έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα εμφάνισης ενεργειακής φτώχειας ή να ζουν σε «γερασμένες», ενεργειακά κατοικίες⁴⁷⁴, δηλαδή χρησιμοποιώντας παλιούς καυστήρες, που δουλεύουν με πετρέλαιο θέρμανσης.

Η ενεργειακή φτώχεια το 2012 έπληττε 54 εκατομμύρια πολίτες, που ανήκαν στην Ευρωπαϊκή Ένωση δηλαδή είχε διπλάσιο ποσοστό σε σχέση με τη φτώχεια καθεαυτή. Όμως, δεν έχουμε σαφή εικόνα, πόσοι εξ αυτών ήταν συνταξιούχοι. Η ενεργειακή φτώχεια επιδεινώθηκε με τη ρωσο-ουκρανική κρίση, κι οδήγησε σε βαθιά ενεργειακή κρίση την Ευρώπη. Όμως, ήδη στον χώρο της Ε.Ε. η ενεργειακή φτώχεια είχε επιδεινωθεί και πριν την πανδημία.

Περίπου 80 εκατομμύρια νοικοκυριά⁴⁷⁵ δεν μπορούσαν να διατηρήσουν επαρκώς ζεστά τον χειμώνα τα σπίτιά τους κι εκτιμάται πως ένα σημαντικό ποσοστό αφορούσε συνταξιούχους με χαμηλά εισοδήματα. Το γεγονός αυτό, όμως, έχει άμεσες συνέπειες και στη σωματική υγεία. Η ενεργειακή φτώχεια έχει κριθεί ως υπαίτια για την εκδήλωση ή την επιδείνωση νοσημάτων. Πλήττει επομένως περισσότερο τα ηλικιωμένα άτομα αποδεικνύοντας τις ισχυρές ενεργειακές, στεγαστικές και ψηφιακές ανισότητες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 18^ο

ΑΓΡΟΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΕΣ, ΧΩΡΙΚΕΣ & ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗ ΔΙΑΔΥΜΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

⁴⁷³ Νταϊντάση: Μεταπτυχιακή διατριβή ειδίκευσης. Μέτρηση της ενεργειακής φτώχειας στην Ελλάδα: σύγκριση αντικειμενικών και υποκειμενικών μεθόδων αξιολόγησης, 2018, σελ. 45.

⁴⁷⁴ Νταϊντάση: ό.π., 2018, σελ. 99.

⁴⁷⁵ ΤοΒΗΜΑ Team: Ενεργειακή φτώχεια: Διπλάσια απ'ό, τι η γενική φτώχεια στην ΕΕ, 2021.

Ο νεοφιλελεύθερος – πρασινοψηφιακός καπιταλισμός ως σύστημα κοινωνικο-πολιτικής κι οικονομικής οργάνωσης δεν ενδιαφέρεται, πως θα μπορέσουν να καλύψουν οι άνθρωποι τις αγροδιατροφικές ανάγκες ή αν θα μπορούν να ζήσουν. Οι υποστηρικτές αυτού του είδους της πολιτικο-οικονομικής οργάνωσης ενδιαφέρονται στον βαθμό, που επηρεάζει και δημιουργεί κρίσεις, μείωση κερδών ή συγκρούσεις δημιουργώντας εμπόδια στις αγορές, απεργιακές κινητοποιήσεις ή εν γένει αναταραχή στην αγορά.

Η πείνα, που δεν αφορά μόνο τα υποανάπτυκτα κράτη, υφίσταται ήδη και μετά το πέρας της πανδημικής κρίσης Covid-19. Αναμένεται να επιδεινωθεί μετά και την ρωσο-ουκρανική κρίση με τα κύματα προσφύγων. Ακόμη και χώρες με ανεπτυγμένα ασφαλιστικά συστήματα για τους πολίτες βιώνουν έντονα την πανδημική κρίση. Υπάρχει συρρίκνωση μεγεθών, κατάρρευση επιχειρήσεων και οικονομική φτώχεια μεμονωμένων ατόμων ή νοικοκυριών. Υπάρχει ευαλωτότητα σε συγκεκριμένους κλάδους, που είχαν ζητήματα ρευστότητας, βρέθηκαν στα πρόθυρα κατάρρευσης, κατέρρευσαν ή άλλαξαν ιδιοκτήτες (π.χ. ξενοδοχεία, αεροπορικές εταιρείες, επιχειρήσεις κ.ά.).

Ανισότητες περιβαλλοντικές – χωρικές - ενεργειακές, ακόμη και πάνω στον αγροδιατροφικό τομέα αφορούν διάφορα πεδία: από τη δυνατότητα χρήσης νερού, την ποιοτική διατροφή με βιολογικά τρόφιμα, τρόφιμα ορθών γεωργικών πρακτικών ή τρόφιμα με χαμηλό αποτύπωμα άνθρακα, μέχρι τη δυνατότητα χρήσης κατοικίας (αστεγία), ηλεκτρικού ρεύματος, συστημάτων θέρμανσης – ψύξης κ.ά.

Ο άνθρωπος, που δεν μπορεί να έχει καθαρό νερό, καλή ποιότητα αέρα, αδυναμία να ζήσει σ' ένα σπίτι, με θέρμανση και ψύξη και καλή ποιότητα φαγητού, νερού κι αέρα σαφέστατα βιώνει διατροφικές, ενεργειακές ή χωρικές ανισότητες, οι οποίες συχνά δημιουργούν ή αναπαράγουν και υγειονομικές ανισότητες⁴⁷⁶. Το παράδειγμα των νομάδων Ρομά, οι οποίοι ενώ ζουν σε δυτικές κοινωνίες έχουν χαμηλότερο επίπεδο διαβίωσης και μικρότερο προσδόκιμο όρο ζωής είναι χαρακτηριστικό. Δεν είναι όμως το μόνο. Είναι σαφές, πως οι φτωχοί μπορούν να είναι ντόπιοι, άνεργοι, υποαπασχολούμενοι, αποφυλακισμένοι, ΑμεΑ, μετανάστες, πρόσφυγες. Όλοι βιώνουν μία σειρά από αποκλεισμούς, που στενεύουν και τη δική τους χωρικότητα και δημιουργούν ή εντείνουν τα υγειονομικά προβλήματα, λόγω και των ενεργειακών ανισοτήτων (π.χ. μειωμένη θέρμανση σε τολ, σκηνές, έντονη υγρασία, έντονη ζέστη το καλοκαίρι κ.ά.).

Το νερό ως πολύτιμος πόρος παραμένει ζητούμενο μεταξύ των λαών κι υπάρχει παγκόσμια ανισοκατανομή αλλά κι αδυναμία στην απόκτηση νερού υψηλής ποιότητας. Η αγορά βιολογικών προϊόντων ή ορθής γεωργικής

⁴⁷⁶ Σουλιώτης: Οικονομικές Ανισότητες και Πολιτική Υγείας, 2007, σελ. 103.

πρακτικής, παραμένει εκτός μαζικής κατανάλωσης⁴⁷⁷. Λόγω της αυξημένης αξίας των βιολογικών προϊόντων στην αγορά θεωρείται απαγορευτική για χαμηλά βαλάντια: π.χ. για την ανάπτυξη των παιδιών, για την αύξηση του προσδόκιμου ζωής των συνταξιούχων, για την βελτίωση της υγείας ατόμων με βαριά ή μεταβολικά – διατροφικά νοσήματα (π.χ. κοιλιοκάκη) κ.ά.

Οι χωρικές ή στεγαστικές ανισότητες βιώνονται και στα όρια των νοικοκυριών. Μία μητέρα μπορεί να βιώνει έμφυλη ανισότητα ως προς την αμοιβή κάνοντας την ίδια ακριβώς δουλειά με τον σύζυγο. Λόγω των κοινών, μεσαίων ή υψηλών εισοδημάτων, να μη βιώνουν ενεργειακές ανισότητες. Έτσι, ενώ η έμφυλη ανισότητα μπορεί να είναι ισχυρή στο πεδίο της εργασίας, σ' επίπεδο ενέργειας δύναται να είναι ανύπαρκτη.

Η έννοια του χώρου είναι κομβική στο πεδίο των περιβαλλοντικών ανισοτήτων, οι οποίες μπορεί να οφείλονται σε βαθιά ταξικές διαφορές ή να συνδέονται με το χάσμα κέντρου – περιφέρειας. Ενδέχεται ν' αφορούν στη στενότητα χώρου μέσα στην πόλη ή ν' αφορούν ποιοτικά υποβαθμισμένο περιβάλλον (π.χ., οσμές, αιθαλομίχλη, θορυβώδες περιβάλλον κ.ά.).

Η χωρική ανισότητα διαφοροποιείται και σχετίζεται και με την συγκυρία, το μικροκλίμα, την αξία της γης κ.ά. Μπορεί ένας Ιταλός αγρότης να έχει υψηλής ποιότητας αέρα, να καταναλώνει βιολογικά τρόφιμα και κρασιά από το αγρόκτημά του. Όμως, η ανταλλακτική ή χρηματική αξία της γης, που κατέχει, να είναι μηδαμινή, σε σχέση μ' ένα στενό διαμέρισμα με θόρυβο και καυσαέριο αλλά με μεγαλύτερη χρηματική αξία στο κέντρο της Ρώμης.

Έτσι, η ταξική ανισότητα δεν ταυτίζεται απαραίτητως με τη χωρική ανισότητα. Για παράδειγμα ένας κάτοικος ενός μικρού χωριού μπορεί να έχει καλύτερη ποιότητα αέρα, από κάποιον, που ζει σε πολυτελή συνοικία στην πρωτεύουσα. Ωστόσο, η ταξική ανισότητα υπερτερεί της χωρικής ανισότητας, εφόσον μετρηθεί η αξία της γης σε χρήμα ανάλογα με τη συγκυρία. Η αξία της γης κι η αξία του χρήματος εξαρτώνται από τη χρονική συγκυρία. Σε περιόδους κρίσεων, η αξία της γης μπορεί να παραμείνει σταθερή αλλά η αξία του χρήματος να καταρρεύσει.

Με πόλεις - κράτη με άτεγκτες ιεραρχίες, η σχέση φύσης – ανθρώπου, διαχωρίζει διαχρονικά, τον αγροτικό πληθυσμό από την αριστοκρατία, τους δούλους κ.ά. Πάντα, όμως, αυτή η ιεράρχηση γίνεται σε σχέση εξάρτησης με τη Γη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έχουμε παντού την ίδια πυραμίδα κοινωνικών και χωρικών ανισοτήτων.

⁴⁷⁷ Αποστολοπούλου: Ποιοι είναι οι καταναλωτές βιολογικών προϊόντων, 2017.

Η χωρική ανισότητα γίνεται φανερή μεταξύ μεγαλοαστικών στρωμάτων και χαμηλών κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων. Η γη ως πόρος στα αδύναμα κοινωνικά στρώματα είναι δυσεύρετη και πολύτιμη. Αξιοποιείται επομένως, εξ ολοκλήρου για την παραγωγή αγαθών για την αγορά ή την αυτοκατανάλωση κι όχι για την ψυχική ανάταση, παρά μόνο σε περιορισμένο βαθμό (π.χ. γλάστρες για λουλούδια). Η χωρική ανισότητα απεικονίζει τη διαστρωμάτωση κατά τη ροή της ιστορίας. Ηγεμόνες, σουλτάνοι και αξιωματούχοι διαθέτουν αρκετή γη, ώστε να τη διαχωρίζουν και για λόγους αναψυχής, σε σχέση με τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα, που δεν έχουν κρατική ή εισοδηματική εξουσία ή αριστοκρατική καταγωγή ή π.χ. πολεμικές – στρατιωτικές δεξιότητες⁴⁷⁸, για ν' αποκτήσουν ευρύτερη κι όχι περιορισμένη, χωρικότητα.

Η ακούσια απομάκρυνση από τη Γη αποτελεί μία από τις τιμωρίες, που επιβάλλεται στην αρχαία Ελλάδα μέσω του οστρακισμού⁴⁷⁹ (ostracism)/ εξοστρακισμού. Μέχρι σήμερα αποτελεί τρόπο τιμωρίας σε αυταρχικά - δικτατορικά και θεοκρατικά καθεστώτα. Η «ανεπιθύμητη» παρουσία στον δυτικό κόσμο εκφράζεται με την αδυναμία απόκτησης βίζα, κάρτας εργασίας, δηλαδή με την αδυναμία προσέγγισης στη χωρικότητα κ.ά. Η ανταλλαγή πληθυσμών κατά τη λήξη πολέμων αποτελεί, επίσης, απομάκρυνση από τη γη.

Η φυλακή ως περιοριστική – στερητική κατάσταση έχει την έννοια της στενής χωρικότητας και της αποστέρησης της γης. Αντίθετα, βελτιωμένη είναι η χωρικότητα στις αγροτικές φυλακές, που οι κρατούμενοι, εκτός από τον προαυλισμό τους, βιώνουν μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων, επειδή έχουν εκτίσει μεγάλο μέρος της ποινής ή έχουν χαμηλές ποινές. Η απομάκρυνση από τη Γη δεν αφορά μόνο σε αγαθά ή υπηρεσίες, αναφέρεται στην ελληνική γλώσσα συμβολικά στον «ξεριζωμένο» άνθρωπο κι ενσωματώνει έτσι και τις ψυχολογικές συνέπειες της απομάκρυνσης από τον τόπο καταγωγής προς έναν άλλον άγνωστο, χωρίς προστατευτικά δίκτυα αλληλεγγύης ή γνώση του οικείου χώρου.

Η χωρική ανισότητα, επομένως, δεν μπορεί να ταυτιστεί με την εδαφική ή την οικονομική αλλά με την αξία της γης, η οποία μπορεί ν' αλλάζει από κοινωνία σε κοινωνία κι από εποχή σε εποχή. Αφορά όμως και το ψυχικό δέσιμο του ατόμου με τη γη, με την χωρικότητα. Η έννοια των περιβαλλοντικών ανισοτήτων παραμένει κι εμπλουτίζεται στη φάση του Δίδυμου Καπιταλισμού, μέσα από τις ενεργειακές («πράσινες») ανισότητες. Ένας κρατούμενος έχει μικρότερο χώρο διαβίωσης αλλά και μειωμένες ψηφιακές δεξιότητες, αφού η φυλακή κατά κανόνα σχετίζεται με την απουσία επικοινωνίας με τον έξω κόσμο.

⁴⁷⁸ Newsbeast: Ο τρομερός κουρσάρος, ο κοκκινογένης, 2014.

⁴⁷⁹ Cartwright: Ostracism, 2016.

Επομένως, η χωρική ανισότητα δεν είναι απαραίτητο να προκύπτει από το εισόδημα αλλά κι από μία σειρά από παραμέτρους π.χ. γεωργική αξία, κτηνοτροφική αξία, τουριστική αξία κ.ά. Έτσι, η ίδια γη σ' ένα προάστιο, που κατά το παρελθόν ήταν κοντά στη θάλασσα κι είχε μηδαμινή χρηματική αξία σε εποχές ανάπτυξης της γεωργίας, σήμερα μπορεί να έχει πολλαπλάσια, λόγω του τουρισμού ή της ένταξης στον πολεοδομικό ιστό μίας πόλης.

Αντίστοιχα, αν ένας άνθρωπος έχει χαμηλό εισόδημα, γιατί έχασε τη δουλειά του αλλά έχει κληρονομήσει ένα σπίτι, υψηλότερων προδιαγραφών από το βαλάντιό του και των εισοδημάτων του λόγω εργασίας, η οικονομική του στενότητα δεν συνάδει με τη χωρικότητά του. Επομένως, η οικονομική – ταξική ανισότητα με την περιβαλλοντική – χωρική μπορεί συχνά να ταυτίζονται ή να είναι κι εντελώς διαφορετικές ή ν' αλλάζουν στη συγκυρία.

Η αγοραστική αξία του ακινήτου μπορεί να μειωθεί, αν αύριο χτιστεί απέναντί του μία φυλακή, ένα νεκροταφείο ή ένα ψυχιατρικό ίδρυμα ή ν' αυξηθεί αν χτιστεί ένα πάρκο δημιουργώντας νέες συνθήκες για τους πολίτες. Μια γυναίκα, που χωρίζει από τον πλούσιο σύζυγό της, γιατί τον απάτησε αλλά υπάρχει προγαμιαίο συμβόλαιο, μπορεί να χάνει ταυτόχρονα και την εισοδηματική της ευημερία και δει να μειώνεται η χωρικότητά της.

Κάθε χώρα επηρεάζεται σαφώς κι από τις δεσμεύσεις και τις συμφωνίες αμυντικές ή οικονομικές κ.ά. Μετά τη δημιουργία της Ε.Ε. , για κράτη – μέλη όπως η Ελλάδα, σημαντικό ρόλο παίζουν κι οι υπερεθνικές, περιβαλλοντικές δεσμεύσεις, που αναλαμβάνει η χώρα για τη βελτίωση των χωρικών, στεγαστικών ή ενεργειακών ανισοτήτων αλλά και της βιοποικιλότητας κ.ά.

Η Αναστασία Κουβέλη αναφέρεται στις στεγαστικές ανισότητες, που παρατηρούνται μεταξύ των ελληνικών νοικοκυριών. Ορισμένες από τις μεταβλητές, που χρησιμοποιεί, αφορούν στην περίοδο κατασκευής ενός κτηρίου^{48ο}, στον όροφο, τον αριθμό των δωματίων, το εμβαδόν της κατοικίας, τον υπαίθριο χώρο της κατοικίας, τον κύριο τρόπο θέρμανσης κ.ά.

Η στεγαστική ανισότητα δεν περιορίζεται εδώ. Αν το σπίτι των ίδιων τετραγωνικών, στον ίδιο όροφο, είναι κοντά σε μία χωματερή ή σ' ένα νεκροταφείο, δηλαδή με τις ίδιες ακριβώς μεταβλητές, δεν έχει την ίδια αξία, όπως, αν ήταν σ' ένα πάρκο κι οι κάτοικοι απολαμβάνουν καθαρό αέρα και χωρική άνεση.

Αν κάποιος είναι κάτοικος ενός κάστρου θεωρητικά είναι πλούσιος λόγω της σημαντικής ακίνητης περιουσίας. Πρακτικά μπορεί να κρυώνει μέσα σ' αυτό το γιγαντιαίο οίκημα, αν δεν έχει τη δυνατότητα να το θωρακίσει ενεργειακά ή

^{48ο} Κουβέλη: ό.π. σελ. 61.

ακόμη και να μη μπορεί γενικά να το συντηρήσει φορολογικά, λόγω της καθοδικής του κινητικότητας προς άλλη ταξική θέση. Οι χωρικές ανισότητες είναι κατακλυσμιαίες και κατά την Δ' περίοδο της Βιομηχανικής Επανάστασης, του Δίδυμου Καπιταλισμού. Οι ενεργειακές κι οι χωρικές ανισότητες παραμένουν και σταθμίζονται με τη διαστρωμάτωση και τις γεωπολιτικές ανισότητες. Η κλιματική κρίση δημιουργεί αβιοτικές συνθήκες σε περιβάλλοντα κι επηρεάζει αναπόφευκτα εκείνους, που δεν έχουν δυνατότητες για πολλαπλές επιλογές. Κατά την ξηρασία, που μάστιζε επί 3 χρόνια τη Συρία⁴⁸¹ (2007-10), ο Μπιλ Γκέιτς διαπιστώνει ότι μετακινήθηκε περίπου 1,5 εκατομμύριο πληθυσμού προς τις πόλεις. Η ξηρασία αποτέλεσε μία από τις αιτίες, για το ξέσπασμα ένοπλης σύρραξης. Αυτή η μετακίνηση πληθυσμών εντός της χώρας, τελικά οδήγησε και σ' εξωτερική μετανάστευση και προσφυγιά.

Το παράδειγμα της Εύβοιας με τις φωτιές του Αυγούστου το 2021 είναι χαρακτηριστικό για τους ανθρώπους, που ξεσπιτώθηκαν. Άλλοι κάτοικοι, που χρησιμοποιούσαν τα σπίτια αυτά ως δεύτερες (εξοχικές) κατοικίες, ταλαιπωρήθηκαν αλλά είχαν εναλλακτική επιλογή στέγης.

Στη φάση του Δίδυμου Καπιταλισμού ένας άνθρωπος, που έχει μεγάλη οικογενειακή περιουσία αλλά χαμηλό εισόδημα, βιώνει ενεργειακό έλλειμμα. Το ενεργειακό έλλειμμα ενίοτε πλήττει και τα μεσαία στρώματα, που μπορεί να καλύπτουν μεγάλο μέρος των αναγκών τους σε σχέση με τα κατώτερα αλλά ενδέχεται να δυσκολεύονται να καλύψουν τις ανάγκες τους σε ψύξη – θέρμανση ή μετακίνηση.

Είναι φανερό ότι στην Δ' Βιομηχανική Επανάσταση του πρασινοψηφιακού καπιταλισμού, οι χωρικές – περιβαλλοντικές – στεγαστικές – ενεργειακές και ψηφιακές ανισότητες, έχουν ιδιαίτερη σημασία στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Συντελούν ή διαμορφώνουν την ποιότητα ζωής αλλά και την βελτιωμένη υγεία, σωματική και ψυχική & αναψυχή: θέα, αξία της γης, καλή ποιότητα αέρα, καλαίσθητο φυσικό περιβάλλον στον περιβάλλοντα χώρο, αυτονομία στη θέρμανση, σύγχρονα κουφώματα, έξυπνες λύσεις για μείωση του περιβαλλοντικού αποτυπώματος κι ενεργειακή αυτονομία, μειωμένο κόστος ρεύματος, ηλεκτρικό αυτοκίνητο κ.ά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 19^ο

ΟΙ ΕΛΠΤ, ΟΙ ΑΣΤΕΓΟΙ & ΟΙ ΥΠΟΣΤΕΓΑΣΜΕΝΟΙ

Η ρύπανση συνδέεται με την αύξηση των καταναλωτικών αναγκών λόγω της αύξησης του παγκόσμιου πληθυσμού. Όμως, σύμφωνα με την μαρξιστική κοινωνιολογία, δεν αποτελεί βασική παράμετρο, για την κλιματική κρίση, αλλά

⁴⁸¹ Gates: ό.π., σελ. 58.

η κατασπατάληση πόρων και την καταναλωτική μανία, που είναι σύμφυτη του καπιταλισμού.

Κοντά στο πρόβλημα της παγκοσμιοποίησης των αγαθών, που γεννούν ανάγκες για περισσότερα καύσιμα, υπάρχει επίσης, η άγνοια ή η ολιγωρία για τις σύγχρονες τεχνολογίες, που αφορούν απορρίμματα και λύματα. Υφίσταται η ευρεία χρήση πλαστικού μίας ή πολλαπλών χρήσεων. Επιπλέον, υπάρχει πάντα ο παράγοντας της αδιαφορίας δηλαδή της έλλειψης κοινωνικής συνείδησης. Υπάρχει η αντίδραση, που ορίζεται στη φράση «Not in my back yard», για τη διαχείριση των σκουπιδιών και την ανακύκλωση κ.ο.κ. Κυρίως, όμως, σύμφωνα με τη μαρξιστική κοινωνιολογία, συνδέεται με την άλογη χρήση των πόρων από μέρους μίας παγκόσμιας ελίτ. Οι πόροι κι η παραγωγή ρύπων δεν κατανέμονται ισομερώς στον καπιταλισμό κι οι ελίτ επιβαρύνουν υπέρμετρα το περιβάλλον.

Η μακρινή Αυστραλία είναι μεταξύ των χωρών του G20, που εκπέμπει περισσότερους κατά κεφαλήν ρύπους⁴⁸², ανάλογα με τον πληθυσμό της. Ακολουθούν η Νότια Κορέα, η Νότια Αφρική, οι ΗΠΑ, η Κίνα, η Γερμανία, η Ιαπωνία, ο Καναδάς κι η Ευρωπαϊκή Ένωση των «27». Έπονται κάτω από τον παγκόσμιο μέσον όρο η Τουρκία, η Ρωσία, η Ινδία, η Ινδονησία, το Μεξικό, η Γαλλία, η Βραζιλία κι η Αργεντινή.

Η εικόνα αυτή βέβαια είναι διαφορετική, σε ό, τι αφορά στους ρύπους παγκοσμίως ανά χώρα. Δεν κατανέμεται δε ισομερώς, ανά άτομο. Είτε για λόγους πολυτελούς κατανάλωσης και πρεστίτζ είτε για λόγους ανταγωνισμού μεταξύ των ελίτ, εγχώριων ή παγκοσμιοποιημένων, κι επιβεβαίωσης του ηγεμονικού ρόλου τους στις μάζες, η περιβαλλοντική επιβάρυνση, ακόμη κι η καταστροφή της βιοποικιλότητας έχουν εν γένει ταξικό πρόσημο.

Οι ελίτ – τοπικές, κρατικές ή παγκόσμιες - είχαν ανέκαθεν αυξημένο ρόλο στην περιβαλλοντική επιβάρυνση του πλανήτη (π.χ. υπερπαραγωγή στην εξόρυξη πολύτιμων λίθων, αγορά σπάνιων ζωντανών ζώων για γούνες, τσάντες, παπούτσια, πολυτελή αυτοκίνητα μεγάλων κυβικών, υπερπολυτελή γιοτ κ.ά.). Οι νέες ελίτ τόσο στη δημόσια διοίκηση όσο και στον ιδιωτικό τομέα προέρχονται είτε από παραδοσιακές ελίτ, που αλλάζουν προσανατολισμό και διεκδικούν μερίδιο στον νέο πράσινο και ψηφιακό πλούτο είτε από νεοανερχόμενες. Τα νεοαναδυόμενα κοινωνικά στρώματα έχουν την τεχνική γνώση κι επάρκεια πάνω στη σύγχρονη πράσινη και ψηφιακή τεχνολογία.

Η παγκόσμια ελίτ απεικονίζεται ως προς τη χωρικότητα ήδη από προγενέστερα καπιταλιστικά στάδια συμβολικά μέσα από οικήματα σε υψηλούς μοντέρνους ή πύργους - πολιτιστικά μνημεία, πολυτελείς βίλες, εντυπωσιακά

⁴⁸² Μανιάτης και των μεταπτυχιακών φοιτητών Καινούργιου, Κυρίτση και Χατζηγεωργίου: «Έρευνα - ανάλυση: Δεσμεύσεις για μείωση εκπομπών άνθρακα», Καθημερινή, 2022, σελ.8.

σαλέ. Επίσης, αυτοκίνητα μεγάλου κυβισμού, γιοτ, ελικόπτερα, ιδιωτικά αεροπλάνα, ρούχα, κοσμήματα κ.ά. Οι παγκόσμιες ελίτ απολαμβάνουν αυξημένη χωρικότητα, υψηλής ποιότητας στέγη και πολυτελή εδέσματα, , οχήματα μεγάλου κυβισμού ή άλλα μέσα μεταφοράς π.χ. ιδιωτικά αεροπλάνα κ.ά. Αυτό δεν αλλάζει, κατά το στάδιο του πρασινοψηφιακού καπιταλισμού. Προστίθενται μόνο και νέα στρώματα που διεκδικούν μερίδιο από τον νέο πρασινοψηφιακό πλούτο και μερίδιο στην εξουσία.

Πολυτελή, ιδιωτικά μέσα μεταφοράς, απλησίαστα για τους κοινούς θνητούς, καλύπτουν ιδιωτικές κι επιχειρηματικές ανάγκες. Λειτουργούν θετικά ως προς τον παράγοντα της ασφάλειας από πραγματικούς ή δυνάμει κινδύνους. Εξυπηρετούν τις προσωπικές ή τις ανάγκες των εταιρειών και των ανθρώπων, που είναι επικεφαλής και συμβολίζουν το καπιταλιστικό όνειρο του «Think big», χωρίς να συνυπολογίζεται η ζημιά, που γίνεται λ.χ. στο εναέριο ή στο θαλάσσιο φυσικό περιβάλλον, από την άλογη χρήση πόρων, π.χ. κηροζίνης, αγροδιατροφής με σπάνια είδη ζώων και πουλιών, λαθρεμπόριο άγριων θηλαστικών κ.ά.

Ενώ η παγκόσμια ελίτ και στο στάδιο του Πρασινοψηφιακού καπιταλισμού απολαμβάνει τα οφέλη του πλούτου στον χώρο των ακινήτων άλλοι παραμένουν άστεγοι αλλά ή «υπο-στεγασμένοι». Οι «υποστεγασμένοι» είναι οι άνθρωποι, που δεν είναι άστεγοι αλλά είναι παστωμένοι σαν σαρδέλες, ο ένας πάνω στον άλλον. Βιώνουν μειωμένη χωρικότητα, κακή ποιότητα στέγης, κακή ποιότητα αέρα ή περιμένουν στη σειρά για την τουαλέτα. Υπάρχει αδυναμία να έχουν έναν αξιοπρεπή ιδιωτικό χώρο ώστε ν' αναπτύξουν την προσωπικότητά τους και τις δεξιότητές τους. Τρανό παράδειγμα οι Ρομά, οι πρόσφυγες, οι μετανάστες, οι ντόπιοι από αυτόχθονες φυλές και μη κ.ά.

Το όριο για την **ακραία φτώχεια** με βάση τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών⁴⁸³ για τις φτωχές χώρες είναι 1,90 δολάρια την ημέρα. Αντίθετα, για τις πιο ανεπτυγμένες χώρες, το όριο φτώχειας, κατά την Παγκόσμια Τράπεζα (σε κράτη με κατά κεφαλήν εισόδημα, που κυμαίνεται μεταξύ 1.000 – 12.000 δολαρίων) έχει οριστεί σε 3,20 έως και 5,50 δολάρια ημερησίως.

Οι πραγματικές ανάγκες για διατροφή και στέγη αλλά και για μετακίνηση είναι δύσκολο έως αδύνατον να καλυφθούν ή και να μετατρέψουν το έλλειμμα σε ευκαιρία. Στον αντίποδα του ορίου της φτώχειας είναι το καταναλωτικό πρότυπο, που προβάλλεται με διαφορετικές πτυχές, ανάλογα και την κοινωνική τάξη: π.χ. ένα ιδιόκτητο ή νοικιασμένο νησί για τα ανώτερα κοινωνικά

⁴⁸³ Roser: Global poverty in an unequal world: Who is considered poor in a rich country? And what does this mean for our understanding of global poverty, 2021.

στρώματα. Σε χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, οι προσδοκίες είναι χαμηλές και το όνειρο μπορεί ν' αφορά ένα ιδιόκτητο δωάρι.

Η αποβιομηχάνιση στο τοπίο των ορυκτών καυσίμων, όπως π.χ. στα λιγνιτωρυχεία ως το οριστικό τους λουκέτο, λόγω διεθνών συμφωνιών, αναμένεται να δημιουργήσει νέες στρατιές ανέργων, άστεγων, υποστεγασμένων, λόγω της μείωσης των ορυκτών καυσίμων στον χώρο του λιγνίτη, πετρελαίου ή φυσικού αερίου. Αυτές οι αλλαγές δεν επηρεάζουν μόνο όσους χάνουν τις θέσεις εργασίας στους λιγνίτες ή στο πετρέλαιο. Σταδιακά επηρεάζεται όλο το κύκλωμα της αγοράς κι αλλάζει η αρμονία της τοπικής κοινωνίας. Όσοι δυσκολεύονται να παρακολουθήσουν τις νέες εξελίξεις, βιώνουν τ' απόνερα της λιγνιτικής και πετρελαϊκής αποβιομηχάνισης και της βίαιης προσαρμογής ή έρχονται αντιμέτωποι με ενεργειακές κρίσεις, όπως συνέβη με την άνοδο της τιμής του φυσικού αερίου λόγω της ρωσο-ουκρανικής κρίσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 20^ο

ΟΙ ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΙ Η ΠΑΝΔΗΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ COVID-19

Η πανδημία Covid-19 λειτούργησε ως επιταχυντής, ειδικά για τον ψηφιακό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Οι υγειονομικές ανισότητες δεν είναι ξένες προς τις ταξικές ανισότητες. Συνδέονται άμεσα με τις ανισότητες στη διαστρωμάτωση και σχετίζονται με τις ανισότητες στη στέγη, στην έλλειψη καλής ποιότητας τροφής, στην έλλειψη πόσιμου νερού κ.ά. Κυρίως, όμως, επηρεάζουν την υγεία του ατόμου, βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα.

Ο Δρ. Κυριάκος Σουλιώτης ορίζει τις υγειονομικές ανισότητες στο πεδίο των οικονομικών ανισοτήτων. Υποστηρίζει ότι υπάρχουν τρεις μορφές αμφίδρομης σχέσης μεταξύ εισοδήματος κι υγείας κι αφορούν: α) στο εισόδημα⁴⁸⁴, ατομικό και κοινωνικό, β) την υγεία ή την έλλειψη αυτής, που επηρεάζει αυτομάτως εκείνη το εισόδημα σε ατομικό ή εθνικό επίπεδο, γ) κι οι εξωτερικοί παράγοντες, που επηρεάζουν την υγεία και το εισόδημα.

Λόγω της κλιματικής και της ενεργειακής κρίσης του 2022 οι υγειονομικές ανισότητες αναμένεται να επιδεινωθούν. Η ρύπανση δεν ταλαιπωρεί την υγεία των ανθρώπων, μόνο εξαιτίας των ανεξέλεγκτων χωματερών, της δηλητηρίασης των υδάτων από βαρέα μέταλλα, παράσιτα, κ.ά. Για ένα υγιές άτομο σε μία δυτική κοινωνία, τα πράγματα είναι πιο ξεκάθαρα, στον πίνακα, που βλέπουμε παρακάτω.

⁴⁸⁴ Σουλιώτης: Οικονομικές ανισότητες και πολιτική υγείας, 2007, σελ.27.

ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ - ΕΙΣΟΔΗΜΑ

Η έλλειψη πόσιμου ή καθαρού νερού αφορά στο 40% του ανθρωπίνου γένους, καθώς στην Ινδία και στις αφρικανικές χώρες το ποσοστό αυτό κυμαίνεται μεταξύ 50% έως 80% του πληθυσμού⁴⁸⁵. Η κακή υγιεινή και η έλλειψη του νερού συνδέεται κάθε χρόνο με περίπου 4,3 εκατομμύρια θανάτους, εκ των οποίων 1 εκατομμύριο αφορά σε ακάθαρτες γεννήσεις⁴⁸⁶.

Σε έρευνα, που έγινε το μακρινό 1983, από τη Σταματίνα Κ. Κοκκινάκη⁴⁸⁷ στην περιοχή Άνω Λιοσίων Αττικής, μόλις το 35,1% των νοικοκυριών διέθετε βρύση μέσα στο σπίτι. Το 44,1% υδρεύονταν από δημόσια βρύση ενώ το 20,8% έπαιρνε νερό από γείτονες. Σχεδόν το 45% των νοικοκυριών δεν είχε τουαλέτα μέσα στο σπίτι. Μόνο το 8% είχε λουτρό ενώ κανένα σπίτι δεν διέθετε κεντρική θέρμανση. Παρόλα αυτά μέχρι σήμερα έχουμε νοικοκυριά με κάκιστη υγιεινή σε όλη την Ευρώπη. Σε ό, τι αφορά στους Ρομά, στην Ελλάδα, ο ένας στους τρεις παραμένει χωρίς παροχή νερού. Περίπου δηλαδή 40 χρόνια πέρασαν ώστε το 1/3 των Ρομά στη χώρα ν' αποκτήσει παροχή νερού!

⁴⁸⁵ Σαραντής: Τα θύματα της «πανδημίας του νερού» δεν θα γίνουν πρωτοσέλιδα, 2020.

⁴⁸⁶ Σαραντής: ό.π., 2020.

⁴⁸⁷ Έξαρχος: «Κοινωνικός Αποκλεισμός των Τσιγγάνων», σελ. 203-204 στο βιβλίο: «Κοινωνικός Αποκλεισμός: η ελληνική Εμπειρία», 1998.

Κατά τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, 7 εκατομμύρια άνθρωποι πέθαναν το 2012 μόνο λόγω της ατμοσφαιρικής ρύπανσης. Εξ αυτών 3,3 εκατομμύρια απ' τη ρύπανση μέσα στις κατοικίες⁴⁸⁸. Στην Ανατολική Αφρική υπολογίστηκε ότι λόγω της ξηρασίας και της έλλειψης τροφής, που ακολούθησε, πέθαναν 50-100.000 άτομα, εκ των οποίων πάνω από τα μισά ήταν παιδιά⁴⁸⁹.

Ο ΟΗΕ σε μελέτη του επισημαίνει πως το 2031 θα ζουν σε παραγκουπόλεις – φαβέλες πάνω από 2 δισεκατομμύρια άνθρωποι⁴⁹⁰. Από την πρώτη φαβέλα του 1900 στη Βραζιλία έως σήμερα, οι παραγκουπόλεις δεν είναι μόνο δείγμα εξαθλίωσης των μαζών. Συνιστούν παράγοντα αύξησης της θνητότητας λόγω των συμμοριών και της ανομίας. Συνδέονται με την εμπλοκή σε κυκλώματα ναρκωτικών, ξεκαθαρίσματα λογαριασμών μεταξύ συμμοριών κ.ά.

Παραγκουπόλεις (slums)⁴⁹¹ και «γκέτο», που έχουν φυλετικό πρόσημο αποτελούν διαχωριστικό παράγοντα μεταξύ των εργατικών στρωμάτων και του λούμπεν προλεταριάτου από την υπόλοιπη αστική κοινωνία. Υπάρχουν μέχρι και σήμερα στον 21^ο αιώνα. Οι παραγκουπόλεις αποτελούν μία απεικόνιση του κοινωνικού αποκλεισμού με ορατά ή νοητά οδοφράγματα. Οι παραγκουπόλεις συνήθως είναι νοητά ξεκομμένες ή δίπλα στον αστικό ιστό.

Η εξαθλίωση των μαζών στις παραγκουπόλεις ήταν από τα βασικά ζητήματα, που οδήγησαν, κατά τον 19^ο αιώνα στην Κομμούνα του Παρισιού⁴⁹²(1871), δηλαδή στο πρώτο επαναστατικό κίνημα πόλης. Αυτό επηρέασε τον Μαρξ και στάθηκε αφετηρία για ιδεολογική επεξεργασία και πολιτικές αλλαγές κατεξοχήν στην Ανατολική Ευρώπη αλλά και σ' άλλα μέρη του πλανήτη.

Η κατάσταση στις παραγκουπόλεις παραμένει ιδιαίτερα επώδυνη για τα χαμηλότερα κοινωνικο-οικονομικά εισοδήματα, που συνωστίζονται στις παρυφές των πόλεων. Αποτελεί παράγοντα επιδείνωσης της υγείας τους κι αυτό δεν αναμένεται ν' αλλάξει άμεσα. Η έννοια της παραγκούπολης αποτυπώνει ένα κομμάτι του κοινωνικού αποκλεισμού⁴⁹³. Τα άτομα που μένουν εκεί έχουν μειωμένα, προβληματική ή και μηδενική πρόσβαση σε διάφορα αγαθά,

⁴⁸⁸ Naftemporiki: ΠΟΥ: Επτά εκατομμύρια άνθρωποι πέθαναν το 2012 λόγω της ατμοσφαιρικής ρύπανσης, 2014.

⁴⁸⁹ Σαραντής: «Η κλιματική αλλαγή σκοτώνει», 2015.

⁴⁹⁰ Μουντζούρα: Φαβέλες: φαινόμενα κοινωνικής ανισότητας, τ.13, 2020.

⁴⁹¹ Arimah: Slums as expressions of social exclusion: explaining the prevalence of slums in African countries, 2011.

⁴⁹² Πετροπούλου: Από τη σχολή του Σικάγο στις σύγχρονες προσεγγίσεις κοινωνικο-χωρικών διαχωρισμών, Τμήμα Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου, σελ. 8.

⁴⁹³ Arimah, ό.π.

διατροφής κι ενέργειας κι υπηρεσίες ενώ η χαμηλής ποιότητας, στέγαση σηματοδοτεί και μη υγιές, οικιστικό περιβάλλον. Η έννοια του κοινωνικού γεωγραφικού αποκλεισμού εμπεριέχει την έννοια της φτώχειας αλλά είναι ευρύτερη⁴⁹⁴.

Οι μεγαλύτερες παραγκουπόλεις σήμερα υπάρχουν στην Ασία (581 εκ.), στην υποσαχάρια Αφρική (199 εκ.), και στη Λατινική Αμερική (134 εκ.)⁴⁹⁵. Οι άνθρωποι, που ζουν στις παραγκουπόλεις, σύμφωνα με την κοινωνιολόγο, Νίκη Μουντζούρα, ζουν τουλάχιστον 20 χρόνια λιγότερα από τον μέσο όρο του τοπικού πληθυσμού, δηλαδή περίπου 48 χρόνια έναντι 68, που είναι κατά κανόνα, ο μέσος όρος του πληθυσμού στις κοινωνίες αυτές.

Σύμφωνα με τη μελέτη του Φίλιπ Τ. Λάντριγκαν για την «Υγεία και την Ατμοσφαιρική Ρύπανση», εκατομμύρια άνθρωποι πεθαίνουν κάθε χρόνο, εξαιτίας της ατμοσφαιρικής ρύπανσης. Ο ίδιος τη χαρακτηρίζει ως «έναν από τους μεγαλύτερους φοιιάδες της εποχής μας»⁴⁹⁶. Στη μελέτη του ο Λάντριγκαν τονίζει ότι μόνο το 2015, ο μολυσμένος αέρας ήταν υπεύθυνος για 6,4 εκατομμύρια θανάτους παγκοσμίως. Εξηγεί πως οι μη μεταδοτικές ασθένειες από ατμοσφαιρική ρύπανση αφορούν στο 70% των θανάτων. Η ατμοσφαιρική ρύπανση έχει αποδειχτεί πως συνδέεται με θανάτους από καρδιαγγειακά νοσήματα (19%), ισχαιμικά επεισόδια (24%) κι εγκεφαλικά επεισόδια (21%) κι από καρκίνο του πνεύμονα (23%) ενώ ενδέχεται να προξενεί και νευροαναπτυξιακές διαταραχές στα παιδιά και νευροεκφυλιστικές ασθένειες στους ενήλικες⁴⁹⁷. Ο Λάντριγκαν υποστηρίζει πως, αν δεν αλλάξει κάτι ως το 2060, μόνο η ατμοσφαιρική ρύπανση θα συνεχίσει να προκαλεί 6 έως 9 εκατομμύρια θανάτους ετησίως.

Πέρα όμως από την ατμοσφαιρική ρύπανση, υπάρχει κι η θαλάσσια. Επανειλημμένα έχει διαπιστωθεί ότι η διασπορά πλαστικού στις θάλασσες δημιουργεί απορρίμματα, που φτάνουν μέσω της τροφικής αλυσίδας στον άνθρωπο. Το πλαστικό δεν φτάνει μόνο μέσω των ψαριών προς βρώση στον άνθρωπο αλλά και μέσω και των κουνουπιών⁴⁹⁸, τα οποία αναμένεται ν' αυξηθούν σε περίπτωση ανόδου της θερμοκρασίας της γης, φέρνοντας ξανά στο

⁴⁹⁴ Δήμα: Ενοιολογικός προσδιορισμός του κοινωνικού αποκλεισμού, 2018. Η Δήμα αναφέρεται στην έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, ο οποίος αναφέρεται για πρώτη φορά στη Γαλλία σε κείμενα του Pierre Masse, γενικού γραμματέα του υπουργείου Σχεδιασμού της Γαλλίας, γύρω στα μέσα της δεκαετίας του '60 αρχικά για να περιγράψει πληθυσμό, που είχε μείνει εκτός της οικονομικής ανάπτυξης, δηλαδή είχε διαφορετικό εννοιολογικό περιεχόμενο, απ' αυτό, που θεωρούμε σήμερα.

⁴⁹⁵ Μουντζούρα: ό.π. τ.13, 2020.

⁴⁹⁶ Landrigan J Philip: Air Pollution and health, στο περιοδικό Lancet, 2016.

⁴⁹⁷ Landrigan J Philip: ό.π., 2016.

⁴⁹⁸ Τσώλη: Το πλαστικό εξαπλώνεται στην τροφική αλυσίδα μέσω των κουνουπιών, 2018.

προσκήνιο ασθένειες ξεχασμένες ή περιορισμένες, όπως π.χ. η ελονοσία⁴⁹⁹. Έχει επίσης διαπιστωθεί από έρευνα στην Αργεντινή, ότι υπάρχει ευθεία συσχέτιση ανάμεσα στη φτώχεια και την κατάσταση των δοντιών⁵⁰⁰. Διαπιστώθηκε ότι το 60-70% των φτωχών Μεξικανών είχε ελάχιστα έως καθόλου δόντια⁵⁰¹. Ο Γιάννης Μανιάτης αναφερόμενος στην Κλιματική Κρίση⁵⁰² σημειώνει πως οι διακρατικές, κλιματικές και ταξικές ανισότητες κορυφώθηκαν την περίοδο της πανδημίας Covid-19, γεγονός, που αυτομάτως συνεπάγεται περαιτέρω επιδείνωση του υγειονομικού παράγοντα.

Βεβαίως, οι υγειονομικές ανισότητες θεωρούνται σημαντικές αλλά είναι δευτερογενείς, αφού απορρέουν κατεξοχήν από τη διαστρωμάτωση (π.χ. θεραπεία για τον καρκίνο ατόμων σε χώρα της κεντρικής Αφρικής ή στις ΗΠΑ). Ενίοτε σχετίζονται ή είναι απότοκες και των στεγαστικών – χωρικών ανισοτήτων, των γεωπολιτικών και των αγροδιατροφικών, που επίσης απορρέουν από την κοινωνική διαστρωμάτωση και την ταξική θέση.

Στην Κύπρο, κατά την α' περίοδο των περιοριστικών μέτρων λόγω Covid-19, σημειώθηκε, σύμφωνα με έρευνα της Μαρίας Δημητρίου, σημαντική μείωση των οξειδίων αζώτου⁵⁰³ (NOx, NO, NO₂ κατά 65,07%, 75,2% και 59,67% αντιστοίχως). Επίσης, χαμηλότερη μείωση παρατηρήθηκε σε συγκεντρώσεις μονοξειδίου του άνθρακα κατά 28,5% και βενζολίου C₆H₆ 58,34%. Η βελτίωση της ποιότητας της ατμόσφαιρας επηρέασε θετικά τους νοσούντες και τους έχοντες κληρονομικότητα σε αναπνευστικά νοσήματα. Κατά την περίοδο της πανδημίας Covid-19, άνθρωποι με περιορισμένα εισοδήματα και στεγαστικές ανισότητες, αναγκάστηκαν να παραμείνουν μόνοι ή να ζήσουν σε εξαιρετικά περιορισμένο χώρο. Βίωσαν έτσι επώδυνα την πανδημία και πιέστηκαν ψυχολογικά λόγω των αλληπάλληλων περιοριστικών μέτρων⁵⁰⁴.

Η αυξημένη τιμή των βιολογικών προϊόντων ή των προϊόντων ορθής γεωργικής πρακτικής, που υπάρχει στην καθημερινότητα των ανθρώπων, αποτελεί ένα απτό δείγμα της διαστρωμάτωσης και του ταξικού διαχωρισμού των κοινωνικών στρωμάτων. Η καλή ή η κακή ποιότητα διατροφής εντείνει τις υγειονομικές ανισότητες και συνδέεται με μεγαλύτερο ή μικρότερο προσδόκιμο μέσον όρο ζωής. Η παχυσαρκία έχει διαπιστωθεί, πως σχετίζεται με καθοδική ή χαμηλή διαστρωμάτωση. Είναι σαφές, πως οι άνθρωποι, που αντιμετωπίζουν υγειονομικά προβλήματα δεν έχουν τις ίδιες δυνατότητες για τακτικές

⁴⁹⁹ Gates: ό.π., σελ.54.

⁵⁰⁰ Ivy: "Oral health care in poor countries", 2015.

⁵⁰¹ Ivy: ό.π.,2015.

⁵⁰² Μανιάτης: Τα οικονομικά μυστικά της κλιματικής αλλαγής, 2021.

Δημητρίου: Η επίδραση των περιοριστικών μέτρων λόγω μίας πανδημίας πάνω σε διάφορους περιβαλλοντικούς δείκτες σε μία περιοχή, 2021, 189

⁵⁰⁴ Reix: Οι φοιτητές, που περνούν την πανδημία στα μικροσκοπικά διαμερίσματα τους, 2021.

υγειονομικές εξετάσεις, προληπτικά τεστ, πρόσβαση σε πρωτοποριακές θεραπείες κ.ά. Σύμφωνα με τον Νίκο Σιαφάκα⁵⁰⁵, ομότιμο καθηγητή Πνευμονολογίας, τα νοσήματα του αναπνευστικού στην Ελλάδα χτυπούν περισσότερο τους νέους και τους φτωχούς, μεταξύ άλλων, επειδή δεν μπορούν ν' ανταπεξέλθουν στο κόστος μίας τέτοιας θεραπείας κι οι ασφαλιστικοί φορείς δεν καλύπτουν όλο το κόστος.

Οι Dahlgren και Whitehead⁵⁰⁶ έχουν τονίσει ποιοι είναι οι βασικοί παράγοντες, που επηρεάζουν την υγεία του ατόμου και του κοινωνικού συνόλου αλλά και τις πιθανότητες να νοσήσουν ή να πεθάνουν πρόωρα σε σχέση με κάποιους άλλους, πέραν της ηλικίας του φύλου και των κληρονομικών παραγόντων:

1. Γενικές κοινωνικοοικονομικές και περιβαλλοντικές συνθήκες
2. Στέγαση
3. Γεωργία και παραγωγή τροφίμων
4. Μορφωτικό επίπεδο
5. Εργασιακό περιβάλλον
6. Ανεργία
7. Ύδρευση κι υγιεινή
8. Υπηρεσίες υγείας
9. Τρόπος ζωής
10. Λοιποί παράγοντες

Πριν την υγειονομική κρίση Covid-19 ο μέσος όρος είχε ανέβει από 66,8 έτη το 2000⁵⁰⁷ σε 73,3 χρόνια το 2019. Σε χειρότερη μοίρα ήταν οι άνθρωποι, που ζούσαν στην Αφρική, αφού ο μέσος όρος ηλικίας είχε ανέβει στα 64,5 χρόνια από 56 αλλά παρέμεινε πολύ χαμηλός σε σχέση με άλλες χώρες. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, για τις γυναίκες ο μέσος όρος ηλικίας αντιστοιχούσε από 64,9 χρόνια το 2000, σε 75,9 το 2019. Η πανδημία είναι σαφές ότι τ' άλλαξε όλα αυτά και σε πολλές περιπτώσεις χάθηκαν πληθυσμιακά σε παγκόσμια κλίμακα, πολλές μεγάλες μητροπόλεις.

Η κλιματική αλλαγή, σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (World Health Organization), σε μελέτη, που έγινε τον Οκτώβριο του 2021 αναμένεται να προκαλέσει περίπου 250.000 θανάτους⁵⁰⁸ κάθε χρόνο, από το

⁵⁰⁵ Onmed. Τα αναπνευστικά νοσήματα χτυπούν τους νέους και τους φτωχούς. Η πρόληψη δεν επαρκεί, 2016.

Η επιστημονική ανακοίνωση από τον ομότιμο καθηγητή Πνευμονολογίας, Νίκο Σιαφάκα έγινε στο πλαίσιο του συνεδρίου υπό την αιγίδα του Συνδέσμου Φαρμακευτικών Επιχειρήσεων Ελλάδας και της Πανελληνίας Ένωσης Φαρμακοβιομηχανίας.

⁵⁰⁶ Σουλιώτης: ό.π., 2007, σελ.31.

⁵⁰⁷ WHO: World Health Statistics 2021, σελ.16 190

⁵⁰⁸ WHO: Climate change and health,2021.

2030-2050, εξαιτίας της έλλειψης καθαρού αέρα, υποσιτισμού, μη ασφαλούς πόσιμου νερού, ελονοσίας, διάρροιας ή θερμικού σοκ κ.ά. Οι θάνατοι αυτοί υπολογίζεται να προκληθούν μόνο από υποσιτισμό, ελονοσία, διάρροια και θερμικό στρες. Το κόστος μόνο γι' αυτές τις βλάβες υγείας έχει αποτιμηθεί σε περίπου 2-4 δις δολάρια ετησίως έως το 2030.

Κατά τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, η κλιματική κρίση είναι η μοναδική και μεγαλύτερη απειλή για την υγεία, που αντιμετωπίζει οι ανθρωπότητα, ακόμη κι από τον Covid-19. Ειδικότερα, το ερευνητικό πρόγραμμα Παγκόσμιας Αλλαγής των Ηνωμένων Πολιτειών στην έκθεσή του⁵⁰⁹ αναφέρει συνοπτικά ότι λόγω της αύξησης της θερμοκρασίας της γης, η αλλαγή κλίματος θα επηρεάσει υγειονομικά κατά κόρον τα παιδιά, τους ηλικιωμένους και τις οικονομικά ασθενέστερες – ομάδες, που μειονεκτούν.

Το πρόβλημα της αύξησης της θερμοκρασίας της γης, οδηγεί ήδη σταδιακά σε πιο ζεστές μέρες το καλοκαίρι θέτοντας σε κίνδυνο την ικανότητα του σώματος ν' ανταποκριθεί στην αλλαγή και της εσωτερικής του θερμοκρασίας. Αυτό το γεγονός προκαλεί άμεσες ή έμμεσες επιπλοκές στην υγεία. Αυτό από μόνο του μπορεί να οδηγήσει σε μία λίστα ασθενειών⁵¹⁰, που σχετίζονται με την αφόρητη ζέση: θερμικές κράμπες, θερμική εξάντληση, θερμοπληξία, υπερθερμία ενώ σε περιπτώσεις απότομης αλλαγής θερμοκρασίας, υποθερμία και ακραίο κρύο.

Σύμφωνα με όσα τονίζονται στην έκθεση, οι ακραίες θερμοκρασίες μπορούν να επιδεινώσουν χρόνιες παθήσεις, όπως καρδιαγγειακά νοσήματα, αναπνευστικά, εγκεφαλοαγγειακές παθήσεις ή νοσήματα σχετιζόμενα με διαβήτη, προκαλώντας ασφυξία και στα συστήματα υγείας. Όπως επισημαίνει, η ίδια έκθεση, η παρατεταμένη παραμονή σε υψηλές θερμοκρασίες σχετίζεται με αυξημένες εισαγωγές σε νοσοκομεία για καρδιαγγειακές, νεφρικές κι αναπνευστικές διαταραχές.

Οι πολύ υψηλές θερμοκρασίες έχουν επίδραση και στον κύκλο της υγείας των φυτών και των ζώων και των ψαριών. Παρατηρείται αύξηση των ανθρώπινων νοσημάτων και των αλλεργιών, που σχετίζονται με τον κύκλο των εντόμων, που είναι ξενιστές, όπως κουνούπια, τσιμπούρια και ψύλλοι, κ.ά.

⁵⁰⁹ Balbus, J., A. Crimmins, JL Gamble, DR Easterling, KE Kunkel, S. Saha και MC Sarofim. Κεφάλαιο Α' : Εισαγωγή: Κλιματική Αλλαγή και Ανθρώπινη Υγεία. Οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στην ανθρώπινη υγεία στις Ηνωμένες Πολιτείες: Μια επιστημονική αξιολόγηση, σελ. 25-42, 2016.

⁵¹⁰ Balbus, ό.π., Κεφάλαιο Α', σελ.25-42, 2016.

Ο Γκέιτς υπολογίζοντας δεδομένα με βάση την ισπανική γρίπη τονίζει ότι η κλιματική κρίση θα έχει ως αποτέλεσμα 14 νεκρούς ανά 100.000 πληθυσμού ως το 2050, αυτό όμως, με άνοδο της θερμοκρασίας μπορεί να οδηγήσει σε 75 επιπλέον θανάτους ανά 100.000 ανθρώπους. Σύμφωνα δηλαδή με το μοντέλο, που αναφέρει, η κλιματική κρίση μπορεί να αποβεί μοιραία για τις ζωές 5 φορές παραπάνω ανθρώπων από την πανδημία Covid-19⁵¹¹!

Η ψηφιακή τεχνολογία, όμως, ανοίγει και νέες προοπτικές για άτομα, που αντιμετωπίζουν κοινωνικό αποκλεισμό λόγω των παθήσεών τους. Δημιουργεί συνθήκες ένταξης στην αγορά εργασίας ή δημιουργεί πιο ευοίωνες προοπτικές για ορισμένες ομάδες του πληθυσμού ενώ είναι πιο γρήγορη κι έγκαιρη η ενημέρωση για νέες θεραπείες.

Νέες εφαρμογές πάνω στην υγεία φέρνουν θετικές αλλαγές σε άτομα, που δυσκολεύονται να μετακινηθούν, λόγω προβλημάτων κινητικότητας⁵¹². Ήδη γίνονται προσπάθειες σε παράλυτους ασθενείς να ξαναπερπατήσουν με εμφυτεύματα σπονδυλικής στήλης. Σε κάθε περίπτωση, εκτός από τους φτωχούς και τους ανθρώπους των μειονοτήτων⁵¹³, κατά κανόνα οι μετανάστες βιώνουν προβλήματα ως προς την υγεία τους, σε ό, τι αφορά στις ανισότητες και στον Δίδυμο Καπιταλισμό. Όμως, και μεταξύ των ΑμεΑ δεν υφίστανται παντού η ίδια πρόσβαση στις βέλτιστες θεραπείες υγείας, γεγονός, που εξαρτάται και πάλι από τη διαστρωμάτωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 21^ο

ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΩΝ ΨΗΦΙΑΚΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΣΤΟΝ ΔΙΔΥΜΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

Μετά την ανάπτυξη των δικτύων 1^{ης} γενιάς έρχεται να προστεθεί κι ένα νέο πεδίο ανισοτήτων, που αφορά σε ψηφιακές ή εικονικές ανισότητες. Πρόκειται για ένα πεδίο ανισοτήτων, που παρουσιάζει υψηλή ρευστότητα κι έντονη κοινωνική κινητικότητα. Σχετίζεται με τις ανισότητες, που δημιουργούσε ανέκαθεν η αλλαγή της τεχνολογίας από ένα ιστορικό στάδιο σ' ένα άλλο.

Οι ψηφιακές ανισότητες είναι πολυπαραγοντικές. Εξαρτώνται κι από τις πολιτικές των κρατών αλλά κι από την ανάπτυξη κι εξάπλωση της ψηφιακής τεχνολογίας. Η, εν λόγω τεχνολογία, αναπτύσσεται από μεγάλους ομίλους αλλά ακόμη κι από μικρομεσαίες επιχειρήσεις, που ασχολούνται με όλο το κύκλωμα της αγοράς: π.χ. πωλήσεις κινητών τηλεφώνων, εμπορία μεταχειρισμένων

⁵¹¹ Gates: ό.π., 2021, σελ. 60.

⁵¹² ΑΠΕ – ΜΠΕ: «Θαύμα στο Ισραήλ: Ελπίδες σε παράλυτους ασθενείς να ξαναπερπατήσουν με εμφυτεύματα σπονδυλικής στήλης» [Εικόνες – βίντεο], 2022.

⁵¹³ WHO: «Refugee and migrant health», χ.χ.

κινητών τηλεφώνων, υπολογιστών, δημιουργία εφαρμογών μέσω νεοφυών επιχειρήσεων, αγορά υπηρεσιών, αγορά διαδικτυακών παιχνιδιών κ.ά..

Αντίθετα, με τις υπόλοιπες μορφές ανισοτήτων, η ανάπτυξη των δικτύων προκύπτει κυρίως μετά την ανακάλυψη του διαδικτύου. Διαμορφώνεται, όμως κυρίως μετά το 1985. Τότε διευρύνεται το πεδίο ψηφιακών ανισοτήτων με ιλιγγιώδη ταχύτητα κατά την περίοδο της πανδημίας Covid-19. Οι ψηφιακές ανισότητες αφορούν ένα ευρύ πεδίο τεχνολογικών και κοινωνικών ανισοτήτων, που εκτείνεται στον εικονικό ή και τον πραγματικό κόσμο.

Δημιουργεί νέες, υβριδικές ανισότητες αλλά και νέες μοναδικές ή πολλαπλές ψηφιακές ταυτότητες για τους πολίτες, που ασχολούνται με τα κοινωνικά δίκτυα. Από τα κλασικά βιντεοπαιχνίδια μέχρι τη σημερινή διαδραστικότητα, η διαδρομή χρονικά είναι σχετικά γρήγορη, πολύπλοκη και τα δεδομένα διαρκώς αλλάζουν. Η τεχνολογία του διαδικτύου προς χρήση δεν είναι μόνο διαδεδομένη στα χέρια μίας μικρής ελίτ αλλά επεκτείνεται ραγδαία προς κάθε κατεύθυνση: μικρότερες και μεγαλύτερες ηλικίες, χαμηλότερα εισοδήματα, άνδρες και γυναίκες κ.ο.κ. Η πραγμάτωσή της, όμως, η εμπορία της, οι τεχνολογίες λογισμικού, οι παγκόσμιες πλατφόρμες και τα κοινωνικά δίκτυα παραμένουν ως επί το πλείστον στα χέρια μίας μικρής, παγκόσμιας ελίτ, η οποία διαθέτει την τεχνογνωσία, που απαιτεί υψηλή εξειδίκευση και κεφάλαια.

Η έλλειψη ψηφιακού σήματος ή οι χαμηλές συχνότητες σε απομακρυσμένες περιοχές ή ακόμη και μέσα στις πόλεις, ειδικά κατά την περίοδο της πανδημίας Covid-19, παραμένει μία πραγματικότητα. Αυτή η έλλειψη ψηφιακού σήματος δημιουργεί σωρεία προβλημάτων σε μία σειρά από δραστηριότητες⁵¹⁴: τηλεργασία, ηλεκπαίδευση, τηλεϊατρική, μεταφορές κ.ο.κ. Αυτές οι δυσκολίες αναμένεται να επιλυθούν με την μαζική χρήση κι ευρεία εξάπλωση των δικτύων 5^{ης} γενιάς (5G)⁵¹⁵, η οποία συμβαίνει και σήμερα αλλά δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη.

Τα δίκτυα 5^{ης} γενιάς, που έχουν ιδιαίτερος υψηλές ταχύτητες έχουν ξεκινήσει να λειτουργούν, μεταφέροντας εύκολα και γρήγορα δεδομένα, μέσω υψηλών συχνοτήτων στο ασύρματο φάσμα 30 – 300 GHz. Σε ό, τι αφορά στο αισθητικό - περιβαλλοντικό κομμάτι, χρειάζονται πολύ περισσότερες μικρές κεραιές για να στηρίξουν το εγχείρημα⁵¹⁶. Γεννώνται έτσι νέα ζητήματα λειτουργίας σε ό, τι αφορά στην υγεία και την αισθητική, απέναντι σε όσους

⁵¹⁴ Naftemporiki: «Λευκές περιοχές»: 160.869 νοικοκυριά σε 4.079 οικισμούς αποκτούν δωρεάν πρόσβαση σε τηλεοπτικό σήμα, 2021.

⁵¹⁵ Επιχειρώ: Με απλά λόγια: Τι είναι το 5G και πως πρόκειται ν' αλλάξει τη ζωή μας, 2018.

⁵¹⁶ Επιχειρώ: ό.π., 2018.

ευαγγελίζονται την ψηφιακή ανάπτυξη με οικολογικό τρόπο, αλλά δεν θέλουν αισθητική υποβάθμιση του περιβάλλοντος.

Την ώρα, που χρησιμοποιούνται ήδη τα δίκτυα 5^{ης} γενιάς μελετώνται από την επιστημονική κοινότητα τα δίκτυα 6^{ης} γενιάς. Παρά ταύτα υπάρχουν άνθρωποι, που μέχρι σήμερα δεν έχουν ηλεκτρικό ρεύμα, για να φορτίσουν ένα κινητό τηλέφωνο, ενδέχεται να μην γνωρίζουν τον χειρισμό υπολογιστή ή να τον χρησιμοποιούν στη δουλειά γιατί δεν έχουν τη δυνατότητα ν' αγοράσουν δικό τους στο σπίτι ενώ άλλοι, που έχουν πολλαπλάσιους ή με σημαντικές δυνατότητες υπολογιστές για δουλειά, αναψυχή κ.ά.

Η ανάπτυξη ενός ψηφιακού πολιτισμού φέρνει στην αγορά καταναλωτών μία σειρά από ψηφιακά αγαθά κι υπηρεσίες: φορτιστές, ταχυφορτιστές, έξυπνα ψυγεία, έξυπνες σκούπες, υπολογιστές, ταμπλέτες, έξυπνα τζάμια κ.ά. Δεν μπορεί να γίνει δίχως την ανάπτυξη ψηφιακών δεξιοτήτων αλλά κι ένα κύκλωμα της αγοράς, που τα τροφοδοτεί και τα διακινεί όλα αυτά. Η ψηφιοποίηση των διαδικασιών περνά από το τρίπτυχο κράτος – ιδιοκτήτες μέσω παραγωγής και μη, κι επιφέρει θετικές κι αρνητικές συνέπειες και μεταβολές στο πεδίο της οικονομικό – κοινωνικής ζωής. Όμως, λόγω της φύσης της ψηφιακής τεχνολογίας, που συμβαίνει στον ψηφιακό κόσμο κι ελάχιστα στον ρεαλιστικό (π.χ. cloud) οι δυνατότητες είναι ελάχιστα ορατές και σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητες. Η δημόσια σφαίρα αλλάζει, οι διαδικασίες ψηφιοποιούνται, ο δημόσιος τομέας συρρικνώνεται σε έμψυχο δυναμικό, αναβαθμίζεται στο ψηφιακό περιβάλλον και μειώνεται η ρεαλιστική του χωρικότητα. Η δημόσια σφαίρα καταλαμβάνει ολοένα και μεγαλύτερη εικονική χωρικότητα κι αυτό επηρεάζει αναπόφευκτα και τ' άτομα, που μετέχουν, μετέχουν λίγο ή δεν μετέχουν καν σ' αυτές τις διαδικασίες.

Ο ιδιωτικός τομέας δημιουργεί κι επενδύει πάνω στα νέα αυτοματοποιημένα συστήματα. Η καθημερινότητα των ανθρώπων αλλάζει και ταυτόχρονα χρειάζεται να υπάρξει προσαρμογή στα νέα δεδομένα, που απαιτούν χρήση ηλεκτρονικού χρήματος, ψηφιακές πληρωμές λογαριασμών και καταναλωτικών αγαθών, διαδραστικότητα στις υπηρεσίες, ψηφιακές ταυτότητες. Επιπλέον, ελλοχεύουν και κίνδυνοι από ψηφιακές απάτες, ψηφιακά εγκλήματα κ.ά.

Οι ψηφιακές δεξιότητες εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό κι από τις γεωπολιτικές ανισότητες, τις ανισότητες κέντρου – περιφέρειας κ.ά. Η έννοια του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου, όπως διαμορφώνεται, όμως, όλους τους προηγούμενους αιώνες αλλάζει στην ψηφιακή εποχή. Ο βαθμός συμμετοχής στο ψηφιακό γίνεσθαι φέρνει προς τα μπρος μία βεντάλια νέων ανισοτήτων, υπό τον όρο «ψηφιακό χάσμα» (digital divide). Η Λάπτον ορίζει το ψηφιακό χάσμα ως «τεχνολογικό χάσμα», το οποίο καθορίζεται από διαφορετικές κοινωνικές,

πολιτιστικές και γεωγραφικές ομάδες⁵⁷. Επικαλείται και τους Χάλφορντ και Σάβατς, που σημειώνουν τη σχετικότητα, που έχουν οι κοινωνικές ανισότητες στη διαστρωμάτωση με τις ψηφιακές.

Η γειτονιά μετατρέπεται σε «ψηφιακή γειτονιά» ενώ φίλοι και μη, παίζουν διαδραστικά ψηφιακά παιχνίδια. Η οικογένεια αποκτά νέα νοσηματοδότηση μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα και μετατρέπεται σε ψηφιακή, προβάλλοντας τις δραστηριότητές της στον εικονικό κόσμο του διαδικτύου, ο οποίος όμως στην καθημερινότητά του παραμένει ρεαλιστικός. Η έλλειψη συνειδητοποίησης των συνεπειών συμμετοχής στον ψηφιακό κόσμο δημιουργεί νέα δεδομένα και στα κοινωνικά δίκτυα με φιλτραρισμένες ή αφιλτράριστες ειδήσεις πάνω στο μεμονωμένο άτομο, στο νοικοκυριό, στην εργασία κ.ά., ακόμη και στους ερωτικούς ή συζυγικούς συντρόφους. Η διαδικτυακή επαφή δημιουργεί νέα δεδομένα και στον οικογενειακό περίγυρο. Η οικογένεια πέρα από τη ρεαλιστική απεικόνισή της διαμορφώνει και την ψηφιακή κι υβριδική, ως προς τη δομή, τις επαφές μεταξύ των μελών της, τις συγκρούσεις της αλλά και τη σχέση της με τον έξω κόσμο.

Οι οικογενειακές, φιλικές, επαγγελματικές σχέσεις αναδημιουργούνται μέσα από τον ψηφιακό κόσμο, μέσα από τις θέσεις, τις στάσεις και τη μόχλευσή τους, σε παλαιότερα ή νέα ζητήματα. Η οικογένεια επανασυστήνεται μέσα από τα blog, τις ιστοσελίδες, που μπορεί να διαθέτει ή παρακολουθεί, τα τηλέφωνα, τις βιντεοκλήσεις, τα βίντεο και τις φωτογραφίες από οικογενειακές στιγμές κι επαγγελματικές δραστηριότητες, που αποτυπώνουν την παρουσία σε συγκεκριμένες περιοχές με συγκριμένα άτομα κ.ο.κ.

Τα νέα μεταφέρονται μέσα από το νέο ψηφιακό τοπίο, με τα κάδρα των μελών της οικογένειας να επανανοσηματοδοούνται ή να παρουσιάζουν μία απεικόνιση του εαυτού τους, μέσα από e-mozzi, φωτογραφίες, βίντεο ή απουσία αυτών. Κάθε οικογένεια ασχολείται συνειδητά ή ασυνείδητα με την κοινωνική κατασκευή της. Αυτή η κατασκευή σχετίζεται με τη διαδραστικότητα ή την πολυδραστικότητα, μέσω των δικτύων.

Το 2019 περίπου το 58% των κατοίκων της Αφρικής, σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ⁵⁸ ζούσε σε περιοχές, που καλύπτονταν από τη χρήση δικτύων 4^{ης} γενιάς σε σύγκριση με μόλις 23% το 2015 ενώ υπήρξε υποστήριξη για την ανάπτυξη των νεοφυών επιχειρήσεων τεχνολογίας. Σε ό, τι αφορά στην ψηφιοποίηση, ο Σάιμον

⁵⁷ Lupton: Digital Sociology, 2015, σελ.123.

⁵⁸ Traore, Orozco, Velandia “Digital drivers of inclusive growth in Africa and Latin America and the Caribbean». Κεφάλαιο 1^ο στην έκθεση του ΟΟΣΑ Development of Co-operation Report 2021: Shaping a just digital transformation, 2021.

Κεμπ⁵¹⁹ λόγω του Covid-19 υποστηρίζει ότι το 2020 αυξήθηκε κατά 7% ο αριθμός των ατόμων, που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο κι έφτασε τα 4,54 δις.

Αυτή η ραγδαία αύξηση αποτιμήθηκε στα 298 εκατομμύρια χρήστες, σε σύγκριση με τον Ιανουάριο του 2019, όταν ανακοινώθηκε επισήμως, στις 11/1/2019, ο πρώτος θάνατος από τον κορωνοϊό, Covid-19⁵²⁰. Παρά ταύτα περίπου 3,213 δις του παγκόσμιου πληθυσμού μέχρι σήμερα – κατά τον Κεμπ, δεν έχουν πρόσβαση ή τις τεχνικές δεξιότητες για ν' ανταποκριθούν επαρκώς στις ανάγκες, που απορρέουν από το χρονικό του ψηφιακού κόσμου.

Στον δίδυμο καπιταλισμό, κοντά στα συμβατικά νομίσματα έρχονται να κουμπώσουν τα νέα ψηφιακά νομίσματα, που δημιουργούν νέες γενιές πλούσιων και φτωχών. Βασική πτυχή του Ψηφιακού Καπιταλισμού είναι τα **ψηφιακά νομίσματα**⁵²¹ ή **κρυπτονομίσματα** με πιο γνωστό το «*bitcoin*», τα οποία θεωρούνται εξόχως ενεργοβόρα. Η πιο παραγωγική χώρα σε κρυπτονομίσματα ήταν η Κίνα. Όμως, λόγω της καθολικής απαγόρευσης, που επέβαλε, το μεγαλύτερο ποσοστό κρυπτονομισμάτων παράγεται στις Ηνωμένες Πολιτείες⁵²². Τα κρυπτονομίσματα δεν έχουν αναγνωριστεί σ' όλες τις χώρες. Σε ορισμένες έχουν απαγορευτεί κιάλας, γιατί για την παραγωγή τους χρησιμοποιούνται τεράστιες ποσότητες ενέργειας. Νεφελώδης είναι κι η διαδικασία παραγωγής κρυπτονομισμάτων, αν κι η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, τα χαρακτηρίζει ως «*ψηφιακές μονάδες αξίας*»⁵²³, δημιουργώντας νέους, ψηφιακά και νομισματικά φτωχούς, κοντά στους συμβατικούς φτωχούς.

Δημιουργείται έτσι ένα παράλληλο σύμπαν με τα παραδοσιακά νομίσματα, που βασίζονταν στη δυνατότητα μίας χώρας, να έχει απόθεμα σε χρυσό ή σε άλλα ευγενή μέταλλα⁵²⁴. Το εικονικό νόμισμα έχει χρηματιστηριακή αξία αλλά όχι απαραίτητα νομική κάλυψη⁵²⁵. Το νέο είδος χρήματος υφίσταται μεγάλες διακυμάνσεις (αστάθεια) κι είναι ευάλωτο σε χάκερς.

Η ευρεία χρήση του διαδικτύου δεν σημαίνει βέβαια, πως όλοι έχουν τις ίδιες δυνατότητες παραγωγής πλούτου, παραγωγής, συναλλαγής ή ανταλλαγής γνωστών εγγυημένων νομισμάτων ή κρυπτονομισμάτων. Το ψηφιακό νόμισμα δεν είναι ισχυρό σε όλες τις περιοχές. Δεν έχουν όλοι οι άνθρωποι του πλανήτη τη δυνατότητα να κάνουν ψηφιακές αγορές κρυπτονομισμάτων, κ.ά.

⁵¹⁹ Kemp: Digital 2020: Global digital overview, 2020.

⁵²⁰ Efsyn: Πρώτος θάνατος από Covid-19 εδώ και οκτώ μήνες στην Κίνα, 2019.

⁵²¹ Σπάθη: Ξεκινάει νέα εποχή στα ψηφιακά νομίσματα, 2021, σελ.72.

⁵²² Μποζανίνου: «*Bitcoin: Πως η εξόρυξη crypto φουντώνει την κλιματική αλλαγή*», 2022.

⁵²³ Τράπεζα της Ελλάδος: Τι είναι το bitcoin; 2018.

⁵²⁴ Μαρξ: Το Κεφάλαιο. Τόμος Γ', 1978, σελ. 714, 196

⁵²⁵ Τράπεζα της Ελλάδος: ό.π., 2018.

Από το 2018 κι έπειτα η Κορέα⁵²⁶ υπήρξε πρωτοπόρος στα δίκτυα 5^{ης} γενιάς. Αυτό σημαίνει ότι γεωπολιτικά μετατοπίζεται το κέντρο βάρους στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού σε χώρες της Ασίας. Ασιατικά κράτη της Άπω Ανατολής με προεξάρχουσα την Κίνα πρωταγωνιστούν, τόσο στην πράσινη ενέργεια όσο και στην ψηφιακή τεχνολογία κι επιχειρούν μέσω αυτών, ν' αυξήσουν την παγκόσμια, γεωπολιτική τους ισχύ. Αυτό δεν σημαίνει πως αυτομάτως όλοι οι πολίτες τους, έχουν εντριφύσει κι υπερέχουν σε πράσινες ή ψηφιακές δεξιότητες.

Η ανάπτυξη των δικτύων 5^{ης} και 6^{ης} γενιάς αναμένεται να επιφέρει ακόμη μεγαλύτερες αλλαγές μέσα στον 21^ο αιώνα. Τα εν λόγω δίκτυα αφορούν σε πιο γρήγορη μεταφορά δεδομένων, μηδαμινή καθυστέρηση, αξιοπιστία στη σύνδεση, διαρκή και μεγάλη κάλυψη σε εσωτερικούς κι εξωτερικούς χώρους για αυτόνομα οχήματα κ.ά. Το γεγονός αυτό, αναμένεται να διευκολύνει ακόμη περισσότερο τις αυτοκινούμενες μεταφορές μειώνοντας σε μεγάλο βαθμό τις θέσεις εργασίας χαμηλής ειδίκευσης στις μεταφορές κ.ά.

Κατά τον Κωνσταντίνο Μασσέλο, τα δίκτυα 5^{ης} γενιάς αφορούν ενισχυμένη κινητή ευρυζωνικότητα και μεγαλύτερες ταχύτητες. Τα δίκτυα 5^{ης} γενιάς αφορούν σε μεγαλύτερη εμπλοκή των μηχανών σ' αυτού του είδους την τεχνολογία κι αξιόπιστες επικοινωνίες, που θα έχουν σημαντικές εφαρμογές και στην τηλεϊατρική⁵²⁷. Επιπλέον, έχουν και σημαντικές απαιτήσεις στο θέμα των συχνοτήτων. Η ανάπτυξη της ψηφιακής τεχνολογίας δίνει ώθηση σε νέα ψηφιακά επαγγέλματα ή γενικότερα σε επαγγέλματα υψηλής εξειδίκευσης και σ' εταιρείες και δομές, που ασχολούνται με αυτά και μειώνει λ.χ. θέσεις οδηγών.

Η Λάπτον επισημαίνει τους τέσσερις βασικούς άξονες, οι οποίοι σχετίζονται με το ψηφιακό χάσμα. Οι άξονες, που περιγράφει η Λάπτον, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και τις ψηφιακές ανισότητες κι αφορούν αποστέρηση σε:

1. Ψηφιακή εμπειρία.
2. Πρόσβαση στις νέες τεχνολογίες.
3. Ψηφιακές δεξιότητες.
4. Άγνοια των δυνατοτήτων, που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες.

⁵²⁶ Πρακτικά Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Έρευνας και Τεχνολογίας, με θέμα ημερήσιας διάταξης: «Ο ρόλος της Εθνικής Επιτροπής Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων στο Εθνικό Οικοσύστημα Καινοτομίας και η πρόκληση των δικτύων 5^{ης} γενιάς», 2020. Ομιλία Κωνσταντίνου Μασσέλος: Πρόεδρος της Εθνικής Επιτροπής Τηλεπικοινωνιών και καθηγητή Σχεδίασης Υπολογιστικών Συστημάτων στο Τμήμα Πληροφορικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

⁵²⁷ Ομιλία Κωνσταντίνου Μασσέλου Προέδρου της Εθνικής Επιτροπής Τηλεπικοινωνιών και καθηγητή Σχεδίασης Υπολογιστικών Συστημάτων στο Τμήμα Πληροφορικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, ό.π. στην αρμόδια Ειδική Επιτροπή Έρευνας και Τεχνολογίας της Βουλής, 2020.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 22^ο ΨΗΦΙΑΚΟ ΕΓΚΛΗΜΑ, ΛΟΥΜΠΙΕΝ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟ ΚΑΙ ΔΙΔΥΜΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ

Οι νέες θέσεις υψηλής εξειδίκευσης, που διαρκώς αυξάνονται, εκτείνονται και σε ζητήματα Κυβερνοασφάλειας και γενικότερα Ψηφιακής Ασφάλειας. Οι θέσεις εργασίας σχετικά με την πληροφορική αυξάνονται και σε παραδοσιακά επαγγέλματα, όπως του αστυνομικού. Έτσι, δίπλα στην παραδοσιακή δομή των Σωμάτων Ασφαλείας λ.χ. υπάρχει εξειδίκευση και προς το ηλεκτρονικό έγκλημα, δημιουργώντας νέες, αυξημένες ανάγκες πληροφορικής στη μηχανοργάνωση των εγκληματολογικών υπηρεσιών για τα ψηφιακά ίχνη.

Τα ψηφιακά εγκλήματα είναι μία νέα μορφή αδικημάτων, που αυτονομούνται ή συμβαδίζουν με τα παραδοσιακά εγκλήματα, τα οποία γίνονται αμιγώς ψηφιακά ή υβριδικά. Για τον λόγο αυτό είναι σε εξέλιξη παγκόσμιο πρόγραμμα από τα Ηνωμένα Έθνη για την πρόληψη και καταστολή του ψηφιακού εγκλήματος. Ο θύτης ή οι θύτες στο ψηφιακό έγκλημα μπορεί να βρίσκεται σε διαφορετική χώρα και χωρίς καν να μετακινηθεί να υποκλέπτει π.χ. δεδομένα ή χρήματα από κάποιον, εκατοντάδες χιλιόμετρα μακριά.

Τα Ηνωμένα Έθνη τονίζουν πως οι περισσότεροι άνθρωποι στο διαδίκτυο βλέπουν μόλις το 4% αυτού, που συμβαίνει στον ψηφιακό κόσμο⁵²⁸. Μεγάλο μέρος των εγκλημάτων μπορεί να είναι υβριδικό, δηλαδή να εξελίσσεται και στον πραγματικό και στον ψηφιακό κόσμο ταυτόχρονα ή με σχετική χρονοκαυστέρηση. Τα Ηνωμένα Έθνη διαχωρίζουν τα ψηφιακά εγκλήματα σε τρεις κύριες κατηγορίες:

Α. Έγκλημα, που εξαρτάται αποκλειστικά από τον κυβερνοχώρο (χακάρισμα, ανάπτυξη κακόβουλου λογισμικού, κυβερνοεπιθέσεις κ.ά.), το οποίο απαιτεί ειδικές πληροφορίες.

Β. Έγκλημα, το οποίο ενεργοποιείται στον κυβερνοχώρο π.χ. ξέπλυμα μαύρου χρήματος.

Γ. Έγκλημα, που αφορά στους πολίτες π.χ. σεξουαλική εκμετάλλευση και κακοποίηση παιδιών, εκβιασμός γυναικών, παράνομη διακίνηση ναρκωτικών κ.ά.

Τα Ηνωμένα Έθνη διαχωρίζουν το διαδίκτυο, σε «**Δημόσιο**» ή «**Επιφανειακό δίκτυο**» ή «**Δίκτυο Επιφανείας**» σε αντίθεση με το «**Βαθύ**

⁵²⁸ United Nations. Office of Drug and Crime. “Cybercrime” χ.χ.

Διαδίκτυο» (Deep). Το Δίκτυο Επιφανείας είναι ορατό στους πολίτες. Συνήθως, αφορά ειδήσεις στο διαδίκτυο, καταναλωτικές αγορές, σχολιασμό στα κοινωνικά δίκτυα κ.ά. Στο βαθύ διαδίκτυο υπάρχουν γενικές πληροφορίες π.χ. για τεχνικές κατασκευής ψηφιακών εργαλείων, δεδομένα κρατών, τραπεζών, ακαδημαϊκές πληροφορίες κ.ά. Τέλος, υπάρχει το «**Σκοτεινό**» (**Σκούρο/Σκοτεινό Διαδίκτυο**) (**Dark**), που κρύβει κινδύνους και παγίδες κι έχει κρυπτογραφημένα μηνύματα και κώδικες και παράνομες πληροφορίες ή διαδικασίες, ή πληροφορίες αποκτημένες με παράνομους τρόπους.

Το Λούμπεν⁵²⁹ Προλεταριάτο λόγω της περιθωροποίησης ενδέχεται να είναι πιο ευάλωτο μέσα από το **Μαύρο Δίκτυο**⁵³⁰ ή **Σκοτεινό Διαδίκτυο** (dark net), να χειραγωγείται απ' αυτό, να δέχεται επιθέσεις ή ν' αξιοποιείται για εικονικά ή και υβριδικά εγκλήματα⁵³¹ (δηλαδή ταυτόχρονα πραγματικά και ψηφιακά) με την υποβοήθηση της ψηφιακής τεχνολογίας, μέσα από νέες ψηφιακές φόρμες. Το σκοτεινό διαδίκτυο χρησιμοποιεί κανόνες κρυπτογράφησης με τη χρήση του εργαλείων, όπως π.χ. το **“The Onion Router”** ή εν συντομία **“Tor”** ώστε να μη μπορεί ο χρήστης να καταγραφεί⁵³². Αυτό το δίκτυο έχει θετικό πρόσημο, όταν χρησιμοποιείται από αντικαθεστωτικούς σε αυταρχικά καθεστώτα αλλά αρνητικές συνέπειες σχεδόν σε όλες τις υπόλοιπες περιπτώσεις.

Το **“Σκοτεινό» διαδίκτυο**⁵³³ (Dark Web) προβάλλει ως ένας νέος κίνδυνος την ψηφιακή εποχή, ως προς την εγκληματικότητα και τη δικτύωση. Το ψηφιακό έγκλημα απειλεί κρατικές δομές ή δομές, που είναι σημαντικές για τη λειτουργία του κράτους και των επιχειρήσεων (π.χ. τράπεζες), πληθυσμιακές ομάδες ή μεμονωμένους πολίτες δημιουργώντας νέους αποκλεισμούς κι ανισότητες μεταξύ των πολιτών, που πέφτουν θύματα οργανωμένων κυκλωμάτων. Η φτώχεια, ο κοινωνικός αποκλεισμός, η άγνοια των ψηφιακών κινδύνων, εντείνει τις ανισότητες στους λούμπεν, τα παιδιά, τις γυναίκες, τους ηλικιωμένους, που πέφτουν εύκολα, θύματα, ψηφιακών εγκλημάτων ή ψηφιακών εγκληματικών ομάδων.

Ο κίνδυνος της μοναξιάς και της αλλοτρίωσης από την απομάκρυνση στον ψηφιακό κόσμο μπορεί να δημιουργήσει περαιτέρω προβλήματα ειδικά σε ηλικιωμένους ανθρώπους, που έχει φανεί, πως είναι ευάλωτοι λόγω έλλειψης ψηφιακών δεξιοτήτων. Δυσκολεύονται ν' αναγνωρίσουν τους κινδύνους της

⁵²⁹ Μαρξ & Έγκελς: Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850, 2011.

⁵³⁰ Wlearn: *Τι είναι το σκοτεινό διαδίκτυο και (Dark Web) και πως μπορεί κάποιος ν' αποκτήσει πρόσβαση σε αυτό;* 2019.

⁵³¹ European Commission: *Transnational organized crime and Hybrid threats*, χ.χ.

⁵³² Wlearn.: *ό.π.*, 2019.

⁵³³ The LIFO team: *Dark Web: Το σκοτεινό διαδίκτυο κάτω από την «επιφάνεια του ίντερνετ» που χρησιμοποιούν οι πολλοί*, 2021.

ψηφιακής τεχνολογίας και των εφαρμογών, που μπορεί να τους ξαφρίσουν από χρήματα μέχρι να κάνουν χρήση προσωπικών τους φωτογραφιών, να τους βλάψουν μ'εκβιασμούς κ.ά. Οι γυναίκες είναι πιο ευάλωτες στην ψηφιακή εγκληματικότητα, γιατί έχουν μειωμένες ψηφιακές δεξιότητες συγκριτικά με τους άνδρες. Επίσης, τα παιδιά ενώ έχουν καλύτερες ψηφιακές δεξιότητες δεν παύουν να κινδυνεύουν περισσότερο, λόγω άγνοιας κινδύνου.

Ελλοχεύει ο κίνδυνος για την ασφάλεια των συστημάτων διακυβέρνησης, ασφάλειας, διαρροής προσωπικών δεδομένων κι εγγράφων, όπως έχει συμβεί και κατά το παρελθόν με τα Wikileaks κ.ά. Ο κίνδυνος για τα παιδιά λόγω της έκθεσης στο διαδίκτυο είναι ακόμη μεγαλύτερος με το ψηφιακό έγκλημα, το ηλεκτρονικό ψάρεμα για εμπορία ανθρώπων ή ακόμη και επικίνδυνων ψηφιακών παιχνιδιών, που προτρέπουν λ.χ. σε αυτοκτονία, όπως το παιχνίδι της μπλε φάλαινας⁵³⁴ κ.ά.

Οι **Ηλεκτρονικές Κοινότητες**⁵³⁵, στον βαθμό που αφορούν ανθρώπους με κοινά χαρακτηριστικά, προσφέρουν ενημέρωση, ψυχαγωγία, νέες δυνατότητες πάνω στην εργασία, νέα ψηφιακή, πολιτική κουλτούρα και συμβαδίζουν με τις ρεαλιστικές ανθρώπινες κοινότητες. Ενίοτε προωθούν και σχέσεις αλληλεγγύης και μπορούν δυνάμει, να δημιουργήσουν πραγματικές σχέσεις.

Όμως, θέτουν και νέα διλήμματα ως προς την γνώση προσωπικών δεδομένων και την εκμετάλλευσή τους από χάκερς, ασφαλιστικές και διαφημιστικές εταιρείες, εμπορικές επιχειρήσεις κ.ά. Εκθέτουν σε κίνδυνο, όποιον δεν αντιλαμβάνεται πως οι πληροφορίες μπορεί να είναι εύκολα μεταβιβάσιμες ή εκμεταλλεύσιμες, μέσω των γνωστών ηλεκτρονικών μπισκότων. Η γνώση προσωπικών δεδομένων συνηγορεί στον καπιταλισμό της επιτήρησης και στην εύκολη χειραγώγηση των μαζών. Παιδιά, γυναίκες, ηλικιωμένοι κ.ά., μπορούν πιο εύκολα να γίνουν αντικείμενο εκμετάλλευσης από εγκληματικές ομάδες ή άτομα: π.χ. προβολή διακοπών στο χωριό από τον πολίτη σε real time και ρεαλιστική κλοπή του ιδιωτικού του σπιτιού στην πόλη, γνώση ιδεών κι εκμετάλλευση από παρακρατικές, τρομοκρατικές, ακραίες θρησκευτικές ομάδες κ.ά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 23^ο

ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΩΝ ΣΥΜΒΟΛΙΚΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΣΤΟΝ ΔΙΑΔΥΜΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

⁵³⁴ Iefimerida.gr “Μπλε Φάλαινα»: Το σοκαριστικό παιχνίδι αυτοκτονίας, που ήρθε και στην Ελλάδα», 2022.

⁵³⁵ Χτούρης: Μεταβιομηχανική κοινωνία και η κοινωνία της πληροφορίας, 1997, σελ. 160.

Οι συμβολικές ανισότητες συνάδουν με τα ιεραρχικά συστήματα και λειτουργούν συχνά ως καθρέφτες των κοινωνικών ανισοτήτων. Οι συμβολικές ανισότητες βρίσκονται στα μετόπισθεν των ρεαλιστικών ανισοτήτων αλλά δεν είναι λιγότερο σημαντικές. Ίσα – ίσα έχουν πολυμορφικό υπόβαθρο κι εκτείνονται σ' όλα τα πεδία της οικονομικο-κοινωνικής ζωής ενώ σχετίζονται με τις κουλτούρες των ανθρώπων.

Ο κόσμος των συμβόλων ανήκει στη σφαίρα της υπερδομής. Αυτά τα σύμβολα ενδέχεται να μειώνουν ή να ενδυναμώνουν την επιρροή των ταξικών, κοινωνικών ή και πολιτικών αντιθέσεων. Μπορεί να έχουν μεγαλύτερη ή μικρότερη απήχηση κι ισχύ στην κοινωνία ή σε επί μέρους κοινωνικές ομάδες.

Ο συμβολικός πολιτισμός, ο οποίος είναι ένα κομμάτι της σφαίρας της υπερδομής, υφίσταται σ' όλες τις κοινωνίες και σ' όλες τις εποχές. Εκτείνεται πέραν της πραγματικής ζωής π.χ. η σημαία, στη μεταθανάτια ζωή π.χ. το σπαθί του ήρωα, το μαντίλι της αρχόντισσας κ.ά.. Επομένως τα σύμβολα, κοσμικά ή όχι, περιλαμβάνονται σ' όλα τα κοινωνικο-οικονομικά συστήματα, κυρίαρχα ή υπολειπόμενα. Διαδραματίζουν, επίσης, σημαντικό ρόλο στις θρησκείες, που κατεξοχήν απευθύνονται στον συμβολικό κόσμο. Η θρησκεία, η οποία εδράζει τη δύναμή της, κυρίως στη σφαίρα της υπερδομής, ενισχύει τη δύναμή της κυριαρχεί στον κόσμο των συμβόλων. Ο συμβολικός κόσμος, όμως, είναι διαφορετικός, όταν πρόκειται για ιεραρχικά συστήματα κατάταξης ή κυκλικά σχήματα κατάταξης, όπως π.χ. σε ορισμένες προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Οι καταναλωτικές, καπιταλιστικές κοινωνίες βασίζονται στη δημιουργία «ψευδών αναγκών»⁵³⁶, κατά τον Μαρκούζε.

Η συμβολική ανισότητα κατά κανόνα συνδέεται με την ταξική διαστρωμάτωση κι υπογραμμίζει τις κοινωνικές ανισότητες, που σχετίζονται με πραγματικές ή ψευδείς ανάγκες. Ο άνθρωπος, που έχει το μικρό αμάξι τύπου Fiat είναι οικονομικά αδύναμος σε αντίθεση με το άτομο, που διαθέτει Porsche Cayenne, ιδιωτική συλλογή έργων τέχνης κ.ά. Το σύμβολο – αυτοκίνητο υπογραμμίζει κι απεικονίζει αυτή την ανισότητα. Οι συμβολικές ανισότητες, όμως μπορεί ν' αφορούν στην πολιτική ιεραρχία, την ιεραρχία στον θρησκευτικό χώρο ή τον χώρο του πολιτισμού – αθλητισμού κ.ά.

Ο καταναλωτισμός αποτελεί βασική πτυχή του καπιταλιστικού συστήματος οργάνωσης κι οι συμβολικές ανισότητες πηγάζουν από τη δύναμη ισχύος. Το άτομο επιβεβαιώνει την ισχύ του στην κοινωνία μέσα απ' αυτές τις συμβολικές ανισότητες. Αυτό δεν σημαίνει ότι το αποτύπωμα στο περιβάλλον,

⁵³⁶ Λαμπίρη – Δημάκη: Η κοινωνιολογία και η μεθοδολογία της, 1990, σελ. 166.

που συνδέεται με συμβολικές ανισότητες και καταναλωτικά πρότυπα είναι απαραίτητως μικρότερο.

Η πλαστική τσάντα μίας γυναίκας της εργατικής τάξης σε σύγκριση με την τσάντα από δέρμα κροκοδείλου μίας μεγαλοαστής υπογραμμίζει τις ταξικές διαφορές. Όμως, κι η πλαστική τσάντα της γυναίκας της εργατικής τάξης επιδεινώνει την κλιματική κρίση, λόγω της χρήσης πλαστικού κι η δεύτερη επηρεάζει αρνητικά τη βιοποικιλότητα. Το ρολόι Rolex είναι συνυφασμένο μ' αυτόν τον συμβολικό πολιτισμό, που αφήνει εκτός, όσους δεν μπορούν να το αποκτήσουν.

Οι συμβολικές ανισότητες απεικονίζουν τις ανισότητες ανάμεσα στους κοινωνικά αδύναμους και τους πλούσιους ολιγάρχες, ακόμη και σε επίπεδο διατροφής. Η διαφορά ανάμεσα στο λαϊκό σουβλατζίδικο της γειτονιάς ή σ' ένα εστιατόριο με αστέρια Mishelin είναι προφανής. Η διαφορά ανάμεσα σε μέρη, που υπάρχουν φραγμοί εισόδου π.χ. σε κλαμπ, λέσχες, καζίνο κ.ά. παραμένει.

Η συμβολική ανισότητα σχετίζεται με το οικονομικό επίπεδο γενεών ή είναι απότοκο νεοαναδυόμενων κοινωνικών στρωμάτων. Από τον 20^ο αιώνα κι έπειτα η κοινωνική κινητικότητα φαίνεται να είναι πιο εύκολη στα επαγγέλματα με υψηλή αναγνωρισιμότητα π.χ. ηθοποιοί, τραγουδιστές, αθλητές, παρουσιαστές τηλεόρασης κ.ά. Την ίδια στιγμή αναδεικνύονται επαγγέλματα, που σχετίζονται με τον χώρο της πράσινης και ψηφιακής τεχνολογίας, ηλεκτρονικής υγείας κ.ά.

Οι συμβολικές ανισότητες σχετίζονται με την ταξική διαστρωμάτωση και την υπογραμμίζουν ή τη δραματοποιούν. Η βίλα, το σαλέ, το κότερο, το ελικόπτερο, η τεθωρακισμένη μερσεντές, η ιδιωτική πισίνα στο πεντάστερο ξενοδοχείο, η τσάντα Luis Vuitton είναι δείγμα αυτών των συμβολικών ανισοτήτων. Αντίστοιχα, μία κουβέρτα μέσα στον δρόμο υπογραμμίζει την αστεγία. Ο τρόπος ντυσίματος, τα κοσμήματα, τα παπούτσια αποτυπώνουν την οικονομική κατάσταση κι κι αφορούν μία ελίτ του πλούτου, με αριστοκρατική ή όχι καταγωγή και κατά την περίοδο του Δίδυμου Καπιταλισμού. Η διαφορά είναι ότι ορισμένα σύμβολα αλλάζουν: το πλουσιόσπιτο γίνεται η ενεργειακά αυτόνομη βίλα, το σπίτι γίνεται ψηφιακό κι έξυπνο, το αυτοκίνητο γίνεται ηλεκτρικό, το ελικόπτερο κινείται με βιοκαύσιμα κ.ά.

Από την άλλη πλευρά, το ζήτημα των συμβόλων παραμένει ισχυρό ιδίως στο πεδίο της θρησκείας. Η παραγωγή π.χ. γελοιογραφιών με τον προφήτη Μωάμεθ για τους μουσουλμάνους, η σατιρική αντιμετώπιση γελοιογραφιών, που αφορούν στην Παναγία και τον Χριστό, οι σημαίες – σύμβολα των κρατών προκαλούν ή εγείρουν αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις. Η τεχνοκρατική

αντίληψη είναι κυρίαρχη σε πολλές ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη αλλά όχι καθολική. Ο Δίδυμος Καπιταλισμός δεν σταματά τη δυναμική της θρησκείας.

Οι συμβολικές ανισότητες συνδέονται συχνά και με το φαντασιακό και με κοινωνικές αναπαραστάσεις και κατασκευές κι ενδέχεται να συνδέονται με τα ΜΜΕ, με την ατομική ή συλλογική μνήμη. Οι εικόνες μέσω των παραδοσιακών και των νέων μιντιακών συστημάτων και των κοινωνικών δικτύων μπορούν να κινητοποιήσουν, ν' αποδυναμώσουν ή ν' αποπροανατολίσουν τις πλατιές μάζες.

Ο συμβολικός κόσμος είναι πολυπαραγοντικός. Οι μη εμβολιασμένοι την μετά Covid-19 εποχή απολαμβάνουν μειωμένη χωρική ανισότητα και κοινωνικό αποκλεισμό. Αντίθετα, οι ανεμβολίαστοι μπορεί να θεωρούν τους εμβολιασμένους ως αντίχριστους, που κουβαλούν μικροσίπ κ.ά. Η πίστη σε σύμβολα - τσιπ κυοφορείται στη σφαίρα του ανορθολογισμού. Οι ανεμβολίαστοι μπορεί να έχουν αντίθετα, ορθολογικές αντιρρήσεις πάνω στον μαζικό εμβολιασμό.. Όμως, δεν παύουν κι αυτοί να βιώνουν τις πραγματικές συνέπειες. Αυτές μπορεί ν' αφορούν π.χ. αναστολή εργασίας, απόλυση, χαμηλό εισόδημα, ανεργία, μείωση της χωρικότητας στα μαγαζιά, μειωμένη ελευθερία κινήσεων, περιθωριοποίηση από την πλευρά του κράτους, η επιβολή προστίμων κ.ά. Το χαρτί του εμβολίου – ψηφιακό πιστοποιητικό αποτελεί σαφή τρόπο διαχωρισμού κι είναι σύμβολο χωρικότητας της πανδημικής εποχής.

Οι συμβολικές ανισότητες, όμως, ως επί το πλείστον, είναι καθρέφτης της ταξικής διαστρωμάτωσης. Το καπιταλιστικό όνειρο για την εργατική τάξη μπορεί να είναι ένα μικρό αυτοκίνητο ή ένα ιδιόκτητο σπίτι. Για τη μεγαλοαστική τάξη, η βίλα, το ρετιρέ διαμέρισμα, το διαμέρισμα σ' έναν πύργο στο κέντρο μίας μεγαλούπολης του δυτικού κόσμου, δεν είναι δίχως ταξικό πρόσημο. Οι συμβολικές ανισότητες δεν αφορούν μόνο στον κόσμο της ροής του χρήματος αλλά συνδέονται άλλοτε και με εκτεταμένα δίκτυα εγκληματικότητας, καρτέλ ναρκωτικών, εμπορίας ανθρώπων κ.ά.

Οι συμβολικές ανισότητες δεν περιορίζονται στο ρεαλιστικό, κανονιστικό πλαίσιο επί της γης. Αντίστοιχα, η έννοια της «αθάνατης» ή της «καθαρής/αγνής ψυχής» συνδέεται και με τη μεταθανάτια κουλτούρα. Συμβολικές, μεταθανάτιες ανισότητες υφίστανται, κυρίως μεταξύ λαών ή μειονοτήτων, που αρνούνται ή αποφεύγουν την καύση. Η μετά θάνατον χωρικότητα είναι ένα ζήτημα, που συνδέεται με δοξασίες, αντιλήψεις, θρησκευτικές ή πολιτικές πεποιθήσεις κ.ο.κ.

Το συμβολικό πρόσημο είναι υπαρκτό στην καθημερινότητα και συνδέεται με διαβατήριες τελετουργίες και στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού. Ο ήρωας π.χ. που κηδεύεται με τελετή κύρους ενώ ο ντόπιος φτωχός ή μετανάστης, πεθαίνει αλλά το πτώμα του βρίσκεται στα αζήτητα ενός ψυγείου περιμένοντας αναγνώριση. Αυτή η ανισότητα δεν έχει μόνο ένα

ρεαλιστικό περιεχόμενο αλλά κι ένα συμβολικό, που διατυπώνεται και γλωσσικά: «το πτώμα του έμεινε στα αζήτητα».

Η έλλειψη αναζήτησης υποδηλώνει γλωσσικά στο πλαίσιο σημαίνοντος – σημαϊνόμενου κατά Σοσίρ, όχι μόνο τη χωρικότητα, τη συμβολική ανισότητα, ανάμεσα στον ήρωα και τον φτωχό της πόλης, που μένει μόνος χωρίς φροντίδα για τον τελευταίο χώρο κατοικίας αλλά και στην απαξία μίας κοινωνίας, η οποία ενδέχεται να συμβαδίζει ή να τροφοδοτεί τον κοινωνικό ρατσισμό.

Η ιδέα της επίκλησης της φύσης, μέσα από συμβολικές τελετουργίες & επιβιώσεις συμβαίνει μέχρι σήμερα. Υπάρχει λ.χ. το έθιμο της Περπερούνας⁵³⁷, για την πρόκληση βροχής στην Ελλάδα, τη δέηση για επίκληση βροχής μέσα από τον Χριστιανισμό ή διάφορα άλλα έθιμα και παραδόσεις, π.χ. αγιασμός των Υδάτων. Έτσι, στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού, ο επιστημονικός ορθολογισμός μπορεί και πάλι να επιβιώνει ταυτόχρονα με τον ανορθολογισμό, που απορρέει από λαϊκές ή θρησκευτικές παραδόσεις, διαμορφώνοντας κι ένα εμπορικό πλαίσιο. Τα γούρια παραμένουν για την καλή χρονιά, συμβαίνει ο αγιασμός των υδάτων, γίνεται ο αγιασμός του ηλεκτρικού αυτοκινήτου, ο αγιασμός ψηφιακού σπιτιού, υπάρχει το γούρι για το κακό μάτι μέσα στο αυτοκίνητο, η τράπουλα ταρώ πουλιέται κι υπάρχει διαδικτυακό διάβασμα της μοίρας κ.ά.

Η συμβολική διαστρωμάτωση δεν συνδέεται αποκλειστικά με το στάδιο του Πρασινοψηφιακού καπιταλισμού αλλά παραμένει. Στην περίοδο του Μεσαίωνα λ.χ. συνδέεται με τις μάγισσες, που αμφισβητούν με την ύπαρξή τους το επίσημο ιερατείο κι εμφανίζονται ως γνώστριες κι ερμηνεύτριες της φύσης. Αμφισβητούν δηλαδή τον ρόλο άνδρα ηγεμόνα ή θρησκευτικού ηγέτη ως αντιπρόσωπο του θεού ως προς τη φύση. Σε επίπεδο Δίδυμου Καπιταλισμού, όμως, ο συμβολικός κόσμος, ως υποδόριο λίπος συνεχίζεται κι οι σύγχρονες «μάγισσες» παραμένουν ισχυρές στον χώρο των ζωδίων, της τράπουλας ταρό, ως τσιγγάνες κ.ά. Πηγάζει από τη θρησκευτική πίστη, την ψυχολογική ανάγκη για μεταφυσική επικοινωνία με τους οικείους νεκρούς, την εξασφάλιση για μετά θάνατον ζωή, την ανάγκη του ατόμου για ψυχολογική δικαίωση σ' ένα σύστημα άνισων ευκαιριών κ.ά.

Η επίκληση του θεϊκού στοιχείου για την πρόκληση ή ακύρωση καιρικών φαινομένων, εξακολουθεί μέσω της κυρίαρχης θρησκείας ή επιβιώσεων να παραμένει μέχρι σήμερα. Εξ ου και μέχρι σήμερα, η επίκληση στο θεϊκό στοιχείο γίνεται στο πρόσωπο του «βροχοποιού» σε ινδιάνικες φυλές. Αναπαρίσταται στον γάμο βατράχων στην Ινδία για την πρόκληση βροχής⁵³⁸ αλλά και σε

⁵³⁷ Νάκη: Λαϊκά δρώμενα – Το έθιμο της Περπερούνας, 2004.

⁵³⁸ Chakraborty, Bring forth the rains! Indian folklore and tribal practices to invoke rainfall, 2018.

δεκάδες άλλες τελετουργίες, είτε για λόγους πραγματικής πίστης είτε για λόγους φολκλόρ κ.ά. Στον αντίποδα, των θρησκευτικών ελίτ με τα χρυσοποίκιλτα άμφια υπάρχει ως αντικαταναλωτικό μοντέλο ο μοναχισμός. Ως ιδέα προωθεί τη μειωμένη χωρικότητα, την ελαχιστοποιημένη αξιοποίηση φυσικών πόρων, τακτική νηστεία κ.ά. Επομένως, οι συμβολικές ανισότητες αφορούν κοσμικές ή θρησκευτικές ιεραρχίες, κυρίαρχες ή υπολειπόμενες.

Στον Δίδυμο καπιταλισμό, που τα δυο φύλα θεωρητικά είναι σε τροχιά σταδιακής σύγκλισης, άνδρες και γυναίκες αναπαράγουν εαυτούς μέσω διαβάσματος της μοίρας μέσω οργανωμένων ιστοσελίδων στο διαδίκτυο ή και μέσω της τηλεόρασης αλλά σε ό, τι αφορά στους Ρομά λ.χ. αυτή η διαδικασία γίνεται μέσω των γυναικών.

Η γυναίκα στον συμβολικό χώρο (που ενίοτε μπορεί να εξελίσσεται ως ανορθολογικός), συμπληρώνει σε μεγάλο βαθμό τα κενά του ρεαλιστικού χώρου κι αναδεικνύει την ύπαρξή της, υπερβαίνοντας συχνά το ασφυκτικό, έμφυλο πλαίσιο. Στον βαλκανικό χώρο, από την Ιταλία έως τη Μικρά Ασία η ανατροπή υπέρ των γυναικών γίνεται μέσα από ένα πλέγμα αφηγήσεων, που οι γυναίκες – σύμβολα της φύσης μεταφέρουν. Εξ ου και διατυπώνεται, ακόμη και μέσα στον

20^ο αιώνα, το συμβολικό αφήγημα για τις *Υπερ-Γυναίκες*⁵³⁹ αλλά και μέσα από τη μεταφορά των διαβατήριων τελετουργιών του κύκλου της ζωής.

Τα στοιχεία της φύσης, ρεαλιστικά ως όμορφες γυναίκες ή συμβολικά είναι *Νεράιδες*. Αυτά τα πλάσματα, κατά τον Δρέττα, συνδέονται συμβολικά με τον ανεμοστρόβιλο. Η νεράιδα ως οικολογικό πλάσμα είναι ταυτισμένο με τη γη και το νερό. Θεωρείται συμβολικά απόμακρο κι υπερφυσικό ον. Σε αντίθεση με τον αποδιοπομπαίο τράγο, τη «μάγισσα» της Φεουδαρχίας, η νεράιδα επαναδιατυπώνει ρεαλιστικά ή συμβολικά, τη θετική θέση της Υπέρ-Γυναίκας, η οποία είναι υποβαθμισμένη σε πυραμιδικά κοινωνικο-οικονομικά συστήματα. Η νεράιδα σε συμβολικό επίπεδο είναι ον μίας παράπλευρης, σπάνια ορατής, οικολογικής κοινωνίας. Μίας κοινωνίας, όμως, που υπάρχει στα παραμύθια κι είναι στο όριο του δάσους. Είναι δηλαδή περιφραγμένη σε σχέση με τον οικιστικό ιστό κι ορατή σε συλλογικό επίπεδο από άνδρες και ξετυλίγεται μέσα από μύθους και παραμύθια, που ενίοτε μπορεί να της προσθέτουν ένα κουσούρι, για ν' απομειώσουν συμβολικά τη δύναμή της. Στην πραγματική ζωή, όμως, συνοδεύεται από την ομορφιά της νεράιδας, που επιβιώνει κι έχει δυνάμει ανοδική κοινωνική κινητικότητα, λόγω εξωτερικών προσόντων.

Αντίθετα, οι έμφυλες, συμβολικές ανισότητες εξακολουθούν να υπάρχουν και μετά θάνατον στο Ισλάμ. Η φαινομενική γεωμετρία και τακτοποίηση, που επικαλείται ο Ραγκλς⁵⁴⁰ για τον Μουσουλμανικό Κήπο, μία γνώριμη μορφή χωρικότητας στον χώρο του Ισλάμ, είναι ουσιαστικά το περίκλειστο. Ο ηθικός βίος επί της Γης ουσιαστικά φέρνει μετά θάνατον τους άντρες κοντά σε ουρί⁵⁴¹ του παραδείσου. Αδικεί έτσι, ακόμη και σε επίπεδο συμβόλων τις μουσουλμάνες γυναίκες, που εργαλειοποιούνται ακόμη και μετά θάνατον ως υποτακτικά πλάσματα στην υπηρεσία του άνδρα. Επομένως, το έμφυλο χάσμα στον μουσουλμανικό κόσμο παραμένει συμβολικά ισχυρό ακόμη και μετά θάνατον.

Επιστρέφοντας στον ρεαλιστικό ορθολογισμό, η συμβολική ισχύς εμπλουτίζει το φαντασιακό. Συχνά συνδέεται με το υπεραπλουστευμένο, αμερικανικού τύπου, καπιταλιστικό όνειρο⁵⁴² πλουτισμού κι ισχύος. Το πλαίσιο των συμβόλων στον νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό εξακολουθεί να προάγει την ατομικότητα, έναντι της συλλογικότητας και τον μοναχικό δρόμο της «επιτυχίας».

⁵³⁹ Δρέττας: «Οι κλέφτρες της φωνής: Συμβολή στη μελέτη της αναπαράστασης του γυναικείου σώματος», σελ.126-131 στον συλλογικό τόμο «Ανθρωπολογία και Συμβολισμός στην Ελλάδα», 2008.

⁵⁴⁰ Ruggles: *Islamic Gardens and Landscapes*, 2007.

⁵⁴¹ Newsbeast Weekend edition, Πως είναι ο παράδεισος κι η κόλαση στις μεγάλες θρησκείες, 2018.

⁵⁴² Illouz: *From the romantic Utopia to the American Dream*, Κεφάλαιο 3^ο, στο βιβλίο *Consuming the Romantic Utopia*, 1997.

Το ιδεολογικό αφήγημα, όμως, για την, χωρίς ταβάνι, κοινωνική κινητικότητα στην κοινωνική πυραμίδα, αφορά μόλις μία εξαιρετικά περιορισμένη ελίτ, κάτω του 1% στον πλανήτη. Κι ενώ προβάλλεται μιντιακά η χωρίς όριο κοινωνική κινητικότητα προς τα πάνω, υποβαθμίζεται η σταθερή τροχιά ή η κοινωνική καθοδική κινητικότητα, που αφορά στις πλατιές λαϊκές μάζες.

Οι συμβολικές ανισότητες στην ψηφιακή εποχή μπορεί να διατρανώνονται και ν' αναπαράγονται μέσα από φωτογραφίες από εξωτικά μέρη στο facebook, στο instagram κ.ο.κ. κατά μόνας, με ζευγάρια, οικογένεια, φίλους, ομάδες. Στις εικόνες αυτές όμως δεν εμφανίζεται κατά ανάγκη ολόκληρη η πραγματικότητα. Η εικόνα των ζευγαριών στα κοινωνικά δίκτυα δεν είναι αυτομάτως πραγματική. Η ωραιοποιημένη εικόνα των ζευγαριών, όπως της Καρολάιν Κράουτς, που ο σύζυγός της ομολόγησε τη δολοφονία της μπορεί να είναι εξ ολοκλήρου κατασκευασμένη και να υποκρύπτει έμφυλες ανισότητες, παρότι σε συμβολικό επίπεδο είναι ωραιοποιημένη. Το παράδειγμα της Άννα Ντέλβι, που λόγω των συμβόλων, που χρησιμοποίησε, εξαπάτησε κόσμο στο διεθνές στερέωμα είναι ισχυρό.

Η εικόνα ευτυχισμένων ζευγαριών, όπως της πριγκίπισσας Νταϊάνας με τον πρίγκιπα Κάρολο κι η συμβολική υπεροχή μέσω ρούχων υψηλής ραπτικής, κοσμημάτων, εξαιτίας του μιντιακού φίλτρου των παραδοσιακών και σύγχρονων μιντιακών μέσων, αποδείχτηκε τελικά πλασματική. Λειτουργήσε ωστόσο υπέρ της αναπαραγωγής της έννοιας της μοναρχίας και του διαχωρισμού από τους κοινούς θνητούς. Οι συμβολικές ανισότητες απεικονίζουν κι αναπαράγουν κοινωνικά και πολιτικά συστήματα, π.χ.. διαφύλαξη της μεγαλοαστικής τάξης, του θεσμού της μοναρχίας κ.ά., Υποκρύπτουν ότι στόχος είναι η ατομική ευμάρεια, και δια της διαδικτυακής εικόνας η διατήρηση της μοναρχίας κι ο διαχωρισμός από τις μάζες.

Έτσι, στο στάδιο του δίδυμου καπιταλισμού, το συμβολικό επίπεδο δημιουργεί νοητούς φράχτες και διατρανώνει το συναίσθημα της κυριαρχίας, της ηγεμονίας. Τα σύμβολα μπορεί να είναι απόρροια μίας ρεαλιστικής εικόνας: προϊόν πραγματικής δουλειάς, έργου γενεών, δυναμικής παρουσίας, εξαιρετικής ευφυΐας, ταλέντου, πολιτικής δυναστείας κ.ά. Η χρονική διάρκεια όμως των συμβολικών ανισοτήτων έχει τη σημασία της. Ένας ηθοποιός του Χόλυγουντ ή ένα μοντέλο στις πασαρέλες μπορεί να είναι στην κορυφή της οικονομικής ελίτ. Την επόμενη ημέρα, όμως, να πιαστεί με ναρκωτικά και να μείνει πλέον από άποψη εργασίας στα αζήτητα. Ο πραγματικός κόσμος γκρεμίζεται μαζί με τον συμβολικό. Οι συμβολικές ανισότητες βεβαίως μπορούν ταυτόχρονα να είναι αποτέλεσμα διαφθοράς ή άλλων παραγόντων κι ιεραρχιών.

Σε αντίθεση με τη συσσώρευση κεφαλαίου για λόγους θρησκείας, όπως πραγματεύεται ο Μαξ Βέμπερ⁵⁴³ το αμερικανικό όνειρο βρίσκεται στον αντίποδα της μαρξιστικής θεωρίας ή της βεμπεριανής προτεσταντικής ηθικής για τη συσσώρευση κεφαλαίων. Ενσωματώνει την έννοια της κατανάλωσης ως δείγμα προόδου με την υιοθέτηση προτύπων ζωής, δημιουργώντας σαφώς νέα οικολογικά προβλήματα.

Η Κοινωνία της Κατανάλωσης με την εξάπλωση των μίντια είναι σύμφυτη της Γ' βιομηχανικής επανάστασης και παραμένει ως αντιπεριβαλλοντική νοοτροπία. Συμβαίνει και για λόγους ευμάρειας και κοινωνικού γοήτρου ενώ τα σύμβολα προσελκύουν, ακόμη και τα μικροαστικά στρώματα, που επιχειρούν να κυνηγήσουν το καπιταλιστικό όνειρο, δίχως ωστόσο ν' αντιλαμβάνονται τις αδυναμίες στην προσέγγισή του. Η συμβολική ανισότητα ή η μειωμένη κοινωνική ισχύς μπορεί λ.χ. ν' αποτυπώνεται στην καθημερινότητα αλλά και σε συγκεκριμένα κοινωνικά γεγονότα π.χ. όπως ο πανάκριβος γάμος νεονύμφων⁵⁴⁴ ή η τελετουργία του μονόπετρου.

Η μαρξιστική προσέγγιση εμφανίζεται αδύναμη ως προς την μελέτη του συμβολικού κόσμου και των πραγματικών ή συμβολικών ανισοτήτων, που εκφράζονται μέσα απ' αυτόν. Είναι η ουσιαστική δύναμη και γοητεία, που ασκεί, όπως λανσάρεται, ο καπιταλισμός σε ιδεολογικό επίπεδο, σ' οποιαδήποτε ιστορική φάση του, σε μεσαία και μικροαστικά στρώματα. Έτσι ενώ ο μαρξισμός βλέπει τη μεγάλη εικόνα χάνει στο πεδίο του φαντασιακού. Υιοθετεί τη νομοτελειακή – ντετερμινιστική εξέλιξη⁵⁴⁵ της κοινωνίας σε διαφορετικά στάδια και τη γραμμικότητα με την εξέλιξη των σταδίων σε: δουλοκτητικό, φεουδαρχικό, καπιταλιστικό και σοσιαλιστικό έως την αταξική ή κομμουνιστική κοινωνία. Δεν περιλαμβάνει, όμως, τις συμβολικές σχέσεις και τις συμβολικές ανισότητες, τις εξουσιαστικές, συμβολικές σχέσεις, οι οποίες μπορεί να είναι ορθολογικές ή ανορθολογικές, ως προς τη σφαίρα της Υπερδομής. Οριοθετούν έτσι συμβολικά παλαιές και νέες ομάδες συμφερόντων ή κοινωνικές τάξεις, που ενίοτε επηρεάζουν και το πολιτικό σύστημα. Οι συμβολικές ανισότητες μπορεί να μην είναι εύκολα ανιχνεύσιμες αλλά δεν σημαίνει ότι δεν είναι υπαρκτές.

Στα μεσαία στρώματα, αλλάζουν τα συμβολικά, καταναλωτικά πρότυπα. Ο μάτσο άντρας της Γ' βιομηχανικής Επανάστασης με το άλογο και το τσιγάρο, που διαφεντεύει τη Γη, σε διαφήμιση τσιγάρων της δεκαετίας του '80⁵⁴⁶ κατά τη Δ' Βιομηχανική Επανάσταση αντικαθίσταται από τον άνδρα, που κρατά το παιδί

⁵⁴³ Weber: Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού, 1984, σελ.1-3 και 41-42.

⁵⁴⁴ Παναγιωτόπουλος: Περιπέτειες της μεσαίας τάξης, σελ.120.

⁵⁴⁵ Στην Αμερική αναπτύχθηκε το Ρεύμα της Πολιτισμικής Οικολογίας (Cultural Ecology), όπως περιγράφεται στο βιβλίο των Δημητρίου – Κοτσώνη & Δημητρίου, Ανθρωπολογία κι Ιστορία, 1996.

⁵⁴⁶ Lifo: Πέθανε ο Robert Noris, ο διάσημος καπνιστής στις διαφημίσεις Marlboro, 2019.

αντί για τη νταντά, γυμνάζεται π.χ. τακτικά και τρώει συγκεκριμένες υγιεινές τροφές, διαμορφώνοντας νέα καταναλωτικά πρότυπα ανά γενιά.

Οι συμβολικές ανισότητες ενδέχεται να πυροδοτούν αντιδράσεις και πραγματικές εξελίξεις. Ενδέχεται να είναι το ίδιο ισχυρές στον κόσμο του φαντασιακού ή και περισσότερο από τον πραγματικό κόσμο⁵⁴⁷. Η συμβολική διαφοροποίηση μεταξύ των κυρίαρχων ελίτ διατυπώνεται έτσι οικονομικά και συμβολικά μεταξύ καπιταλιστών κι εργατών, μεταξύ κατώτερου υπαλληλικού προσωπικού και στελεχών επιχειρήσεων⁵⁴⁸ κ.ά. αλλά έχει σημαντικό αποτύπωμα και στα μεσαία στρώματα ενώ ανατροφοδοτείται μέσω της μνήμης.

Σε επίπεδο χωρικότητας, η πίσίνα μέχρι σήμερα παραμένει ταξικό σύμβολο, μεσαίων και κυρίως ανώτερων στρωμάτων. Επομένως, η διαφοροποίηση των ελίτ αφορά μία σειρά από προϊόντα κι υπηρεσίες αλλά και φυσικούς πόρους: γη αλλά και πόσιμο νερό, το οποίο είναι μεν ανανεώσιμος πόρος αλλά όχι ανεξάντλητος⁵⁴⁹. Σαφώς, υπάρχουν και πισίνες, που χρησιμοποιούν θαλασσινό νερό κι είναι λιγότερο ενεργοβόρες ή λειτουργούν κατόπιν επεξεργασίας του βρόχινου νερού.

Τα σπίτια – σύμβολα αναδεικνύουν και τη διαφοροποίηση και του κοινωνικού χώρου, μεταξύ ανώτερων και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Άνθρωποι των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων ζουν σε καλύτερες συνοικίες, με ωραιότερη θέα, με περισσότερα τετραγωνικά οικοδομήσιμου χώρου, περισσότερα δωμάτια, τουαλέτες κι ελεύθερους χώρους, π.χ. πάρκινγκ, κήπους κ.ά.. Πρόκειται για ρεαλιστικές απεικονίσεις, οι οποίες όμως έχουν και συμβολικό περιεχόμενο. Τα σύμβολα κοινωνικής αίγλης επεκτείνονται και στον υδάτινο χώρο π.χ. μεγάλα γιοτ, τάνκερ, κ.ά. Οι συμβολικές ανισότητες ακολουθούν τον κύκλο της ζωής του ανθρώπου από αρχής κόσμου και δεν σταματούν στο στάδιο του Πρασινοψηφιακού Καπιταλισμού αλλά επιβεβαιώνουν την ταξική διαστρωμάτωση.

⁵⁴⁷ Το παράδειγμα ορισμένων ανεμβολίαστων πολιτών, για τον Covid-19 που φαντάζονται τσιπ, αντί για προστασία από την πανδημία αφορά στο παράδειγμα των «κακών συμβόλων», που παραπέμπουν σε συνωμοσιολογία.

⁵⁴⁸ Στελέχη επιχειρήσεων ή της Γουόλ Στριτ απέκτησαν τον όρο “Golden Boys”, δηλαδή τα «Χρυσά Αγόρια», κάτι που στο διαδικτυακό λεξικό του Cambridge ορίζεται ως «ο επιτυχημένος άνθρωπος, ο οποίος θαυμάζεται αλλά αυτή η διαδικασία κατά κανόνα είναι προσωρινή». Ο όρος στη Ελλάδα αναφέρθηκε κατά κανόνα από το μιντιακό σύστημα, για να εξηγήσει τις υψηλές αμοιβές ανθρώπων, που μετέχουν ως σύμβουλοι, πρόεδροι οργανισμών, τραπεζικά στελέχη κ.ά. και θεωρούνται ένα κομμάτι της εγχώριας ή παγκόσμιας ελίτ, που δεν κατέχει τα μέσα παραγωγής ούτε έχει αναφορά στην παραγωγική διαδικασία αλλά λόγω μορφωτικού επιπέδου και γνωριμιών καταλαμβάνει υψηλόβαθμες θέσεις με παχυλές αμοιβές και κατά κανόνα συνδέεται με το Χρηματιστήριο.

⁵⁴⁹ Νικολάου: 100.000 πισίνες στην Ελλάδα της λειψυδρίας, 2009.

Οι συμβολικές ανισότητες μπορούν να ξεκινήσουν από την γέννηση ενός παιδιού σ' ένα πολυτελές μαιευτήριο. Μπορεί ν' αφορούν ιδιωτικό νηπιαγωγείο με στολές – σύμβολα. Επίσης, ένα δημοφιλές ιδιωτικό σχολείο αξιώσεων στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Περιλαμβάνουν οικογενειακές διακοπές σε πολυτελή θέρετρα, φοίτηση σε Πανεπιστήμιο με ιστορικό χαρακτήρα κι υψηλά δίδακτρα.

Η ιδέα του δημοφιλούς Πανεπιστημίου σε επίπεδο συμβόλων μπορεί να είναι πιο σημαντική τελικά σε φαντασιακό επίπεδο, απ' ό, τι από το επίπεδο των ίδιων των φοιτητών. Περιορίζει όμως, κατά κανόνα, τις δυνατότητες ενός άλλου φοιτητή, σε κάποιο επαρχιακό Πανεπιστήμιο λίγα χιλιόμετρα μακριά με πιο ευρεία μόρφωση με λιγότερη αναγνωρισιμότητα και χαμηλότερα δίδακτρα να κερδίσει καλύτερη θέση στην αγορά εργασίας, την επόμενη ημέρα ακόμη κι αν την αξίζει ή μένει εγκλωβισμένος σε φοιτητικά δάνεια.

Η χωρικότητα και η συμβολική ανισότητα αποτελούν τελικά αποτύπωση των κοινωνικών ανισοτήτων σε όλα τα στάδια του καπιταλισμού. Διαρκώς όμως εξελίσσονται και διατυπώνονται με νέα γεωμετρικά και συμβολικά δεδομένα π.χ. μέσα από τον όγκο και το ύψος, εντός γης, θάλασσας ή αέρα, ως φαλλικά σύμβολα της νέας πρασινοψηφιακής εποχής^{55ο} κ.ά.

Έτσι, αν σε προηγούμενες εποχές οι συμβολικές ανισότητες μπορεί να αφορούσαν απλά π.χ. μία μεγάλη πισίνα, στο πεδίο της πράσινης και ψηφιακής εποχής μπορεί να υπερτονίζονται με τη χρήση ιδιωτικού ελικόπτερου ή αεροπλάνων υδρογόνου, στόλου πράσινων πλοίων στον επιχειρηματικό χώρο κ.ά.

Οι συμβολικές ανισότητες π.χ. μεταξύ παιδιών της σχολικής ηλικίας μπορεί να αφορούν σ' έναν υπολογιστή με μεγάλη χωρητικότητα και δυνατότητα πολλών διαδραστικών παιχνιδιών κ.ά., σε ένα ρούχο μερικών ή χιλιάδων ευρώ γνωστής πολυτελούς μάρκας κ.ά. ή σε μεγάλο play room με τεράστιες δυνατότητες. Ο κόσμος των συμβόλων είναι σύμφυτος με το πολιτιστικό γίγνεσθαι, πέρα από τη διαστρωμάτωση. Σαφώς, ο χώρος του πολιτισμού και του αθλητισμού δίνουν μεγαλύτερες ευκαιρίες στην κοινωνική κινητικότητα και στη δημιουργία ή αναπαραγωγή εγχώριων ή παγκόσμιων συμβόλων (π.χ. ο Μαραντόνα, ο Πελέ κ.ά.).

Οι συμβολικές ανισότητες μέσα στο σπίτι μπορεί να υπογραμμίζονται από τη δυνατότητα ρομποτικών συστημάτων στο νοικοκυριό με αυτοματοποιημένες συσκευές καθαρισμού, τηλεόρασης, ασφάλειας κ.ά. Στον

^{55ο} Στεργίου: «Τα φαλλικά σύμβολα εν καιρώ κορωνοϊού», χ.χ.

δημόσιο χώρο οι συμβολικές εικόνες μπορεί ν'αφορούν χρυσοποίκιλτα ιερά άμφια.

Η έννοια των συμβόλων αφορά έτσι στην έννοια της μίμησης και της ταύτισης, που είναι βασικοί κανόνες κοινωνικοποίησης ή και χειραγώγησης των μαζών. Σε σοσιαλιστικές – κομμουνιστικές κοινωνίες την είδαμε με την ταύτιση με τον Κόκκινο Στρατό, την προώθηση αθλητών – συμβόλων, χορευτών κ.ά. μέσα από τον πολιτισμό. Στόχος να ενδυναμωθεί η συλλογική ταυτότητα και να χτιστεί όχι πλέον η εθνική συνείδηση ή το καπιταλιστικό όνειρο αλλά η σοσιαλιστική συνείδηση ως μέρος της συλλογικής εμπειρίας κι ευημερίας κ.ά.

Στο στάδιο του δίδυμου καπιταλισμού πάντως εξακολουθούν οι συμβολικές ανισότητες ν'αποτελούν απεικόνιση των ταξικών ανισοτήτων και των ανισοτήτων στη διαστρωμάτωση, ενώ συχνά συνδέονται και με τον κοινωνικό αποκλεισμό. Δημιουργούνται έτσι νέα αναδυόμενα κοινωνικά στρώματα και κοινωνικές κι επαγγελματικές ομάδες (π.χ. influencers, youtubers, παραγωγοί σατιρικών εκπομπών στο TikTok κ.ά.), που διεκδικούν ανοδική κοινωνική τροχιά λόγω της συμβολικής δύναμής τους στα social media, σε πλατφόρμες δικτύωσης κ.ά. Αυτή η συμβολική δύναμη τελικά μετατρέπει τα άτομα, σε εμπορευματικά προϊόντα προς πώληση στην ψηφιακή αγορά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 24^ο

ΟΙ ΜΕΤΑΘΑΝΑΤΙΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΑ ΚΑΙ ΣΤΟ ΣΤΑΔΙΟ ΤΟΥ ΔΙΔΥΜΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Ο μύθος του Ερυσίχθωνα, που προκαλεί τη φύση, αφορά στην έννοια του αρχαίου ελληνικού μέτρου, που πλέον μεταφράζεται μετά από τις παγκόσμιες συμφωνίες για το κλίμα, σε βιώσιμη ανάπτυξη ή σε κλιματική ουδετερότητα. Ο Ερυσίχθων⁵⁵¹ σκοτώνει τη φύση κόβοντας το Ιερό Άλσος της Θεάς Δήμητρας και πληρώνει βαρύ τίμημα, να μη χορταίνει, όσο κι αν φάει. Η αρχαιοελληνική εκδοχή του μέτρου για τη φύση απεικονίζει την αντίθεσή της στην καπιταλιστική τάση προς την αλαζονική και χωρίς όριο χρήση της. Ουσιαστικά πρόκειται για μία πρώιμη άποψη περί βιώσιμης⁵⁵² ανάπτυξης.

Παρά ταύτα, διαχρονικά όπως δείξαμε η χωρική ανισότητα απεικονίζει το χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών κι αποτελεί παράγοντα και συμβολικής διαφοροποίησης μεταξύ κοινωνικών τάξεων. Η χωρική ανισότητα, που

⁵⁵¹ Kearns: "Erysichthon", 2006.

⁵⁵² Ευθυμιοπούλου: Το μέλλον της Ελλάδας πρέπει να είναι πράσινο, 2021.

συνδέεται με την κοινωνική διαστρωμάτωση, δεν αφορά μόνο στην διάρκεια ζωής ενός ανθρώπου αλλά, όπως είδαμε, παραμένει ενεργή και μετά τον θάνατο με τη δημιουργία ιδιαίτερων ταφικών μνημείων, οικογενειακών τάφων, κενοτάφια, γλυπτών απεικονίσεων ή επιτύμβιας στήλων κ.ά.

Η χωρική ανισότητα μπορεί να μεταφράζεται σε σπίτια και καταστήματα, εργοστάσια κ.ά. Ενδέχεται να επεκτείνεται και σε κυριαρχία πάνω σε κινητή περιουσία π.χ. αυτοκίνητα, τροχόσπιτα, γιοτ, ιδιωτικά ελικόπτερα, διαστημόπλοια κ.ά. Αντίθετα, η διαδικασία της μεταθανάτιας χωρικότητας συνδέεται με την τελετουργία του θανάτου καθεαυτή, δηλαδή με τη ρεαλιστική απεικόνισή της στον χώρο αλλά και με τη συμβολική της αναπαράσταση ή συμβολική χωρικότητα (π.χ. το καντηλάκι του εκλιπόντος).

Η αυξημένη μεταθανάτια χωρικότητα αποτυπώνει τη διαφορά στη διαστρωμάτωση και την ισχύ της οικογένειας. Αυτό συμβαίνει από τους υπερμεγέθεις τάφους των Φαραώ μέχρι τους τύμβους βασιλιάδων. Περιλαμβάνει από κτερίσματα από τάφους ευγενών μέχρι σύγχρονους, χριστιανικούς, οικογενειακούς και με γλυπτά, τάφους, κροίσων. Η συμβολική αυτή ανισότητα είναι δείγμα οικονομικής δύναμης κι αποτύπωση της μεταθανάτιας χωρικότητας. Επιπλέον εκφράζεται και ρεαλιστικά και συμβολικά μέσα από φιλανθρωπικά έργα – κτήρια στη μνήμη τους, λ.χ. κλινικές, αίθουσες πανεπιστημιακές κ.ά., φιλανθρωπικά ιδρύματα, εκπαιδευτικές σχολές. Όλα αυτά ως μνήμη καταλαμβάνουν από μόνα τους μία νέα χωρικότητα, ρεαλιστική και συμβολική, αφού φέρουν το όνομα του ευεργέτη.

Στην αρχαία Ελλάδα η, μετά θάνατον, ζωή για τους αγαθούς ανθρώπους, μεταφράστηκε στη θρησκεία συμβολικά ως τα λιβάδια με τους ασφόδελους⁵⁵³. Αντίστοιχα, οι μη αγαθοί άνθρωποι όφειλαν να ζουν μακριά απ' αυτήν, δηλαδή να έχουν ανισότητα πρόσβασης στα συμβολικά, μεταθανάτια, πράσινα αγαθά. Το ήθος κατά την επίγειο ζωή ορίστηκε από τις θρησκείες ως ένα κανονιστικό πρότυπο. Ορίστηκε ως ένα μέτρο, ηθικού τύπου, για τη μεταφορά στο δίπολο παράδεισος – κόλαση, χωρίς, όπου η φύση και τα στοιχεία της παίζουν κεντρικό ρόλο για την επαναφορά στο δυαδικό δίπολο – παράδεισου – κόλασης.

Ο χριστιανικός παράδεισος, στη μετά θάνατον ζωή, εμφανίζεται ως ένα μέρος ηρεμίας και χαλάρωσης. Επομένως, υπάρχει στη χριστιανική θρησκεία η πεποίθηση ότι ο άνθρωπος, που έχει ήθος επιστρέφει στον Κήπο, που εν προκειμένω, είναι συμβολικά ο παράδεισος. Ανακτά δηλαδή τη χωρικότητα, που είχε αποστερηθεί ελέω «προπατορικού αμαρτήματος». Το σώμα δηλαδή ρεαλιστικά επιστρέφει στη γη, όμως, η ψυχή επιστρέφει συμβολικά στον αρχικό

⁵⁵³ Valentine: Γνωρίζετε ότι οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν ότι οι ασφόδελοι αποτελούσαν τροφή των νεκρών, καθώς πίστευαν ότι υπήρχε στον Κάτω Κόσμο ένα μεγάλο λιβάδι με ασφόδελους; - Ασφόδελος, 2002.

της παράδεισο. Ενώνεται, εκ νέου, συμβολικά με τις ρίζες από τις οποίες είχε αποκοπεί. Το μεν σώμα παραμένει ενταφιασμένο αλλά επανέρχεται η απομακρυσμένη – ξεριζωμένη ψυχή.

Έτσι, η επίγειος ζωή χρησιμοποιείται ως ένα μέσο, ως ένα τεστ ηθικής για την επιθανάτιο, συμβολική αιώνια ζωή. Αυτή η μακροχρόνια, διαγωνιστική διαδικασία του ανθρώπου απέναντι στον Θεό, δημιουργεί συμβολικές αλλά και ρεαλιστικές, μεταθανάτιες ανισότητες.

Στον Χριστιανισμό ο πυρήνας στη σχέση φύσης – ανθρώπου υπογραμμίζεται κι εμφορείται από την έννοια του **προπατορικού αμαρτήματος**. Αφορά στην έξοδο του ανθρώπου απ' τον παράδεισο, ο οποίος θεωρείται ως η αρχετυπική μορφή της φύσης. Ο Θεός εμφανίζεται ως αγαθός και φιλάνθρωπος κι ως πατέρας – τιμωρός. Εξορίζει, δηλαδή “ξεριζώνει” τον άνθρωπο από τον παράδεισο. Είναι ο φύλακας του Κήπου, δηλαδή ο ρυθμιστής της χωρικότητας.

Η τιμωρία είναι διαφορετική για τα δυο φύλα ως μία πρώιμη έκφραση διατύπωσης των έμφυλων ανισοτήτων, που ισχυροποιείται μέσω της εβραϊκής και στη συνέχεια και της χριστιανικής θρησκείας. Το κύριο στοιχείο, όμως, είναι πως η εβραϊκή θρησκεία ξεκουμπώνει το μοντέλο συμπόρευσης με τη φύση και τείνει προς την κυριαρχία. Έχουμε δηλαδή την πρώιμη προσπάθεια κυριαρχίας του ανθρώπου προς τη φύση, ώστε να επιβιώσει. Επομένως, μετά την συμβολική έξοδο από τον παράδεισο του Αδάμ και της Εύας έχουμε μεταβολή από ένα **φυσιολατρικό σ' ένα ανθρωποκεντρικό μοντέλο ανάπτυξης**. Ταυτόχρονα, σε συμβολικό επίπεδο περνάμε θεωρητικά στην αρχή της **έμφυλης ανισότητας**, αφού υπονοείται ότι εξαιτίας της αρχετυπικής Εύας, ο Αδάμ βρέθηκε έξω από τον παράδεισο με περιορισμένη χωρικότητα.

Ο παράδεισος εμφανίζεται στον Χριστιανισμό μόνο στο μεταθανάτιο μοντέλο ως επιβράβευση. Εμφανίζεται ως τόπος άχρονος, μακάριος, κενός πόνου ή εκμετάλλευσης, ο οποίος όμως, χρειάζεται πλέον προσπάθεια για να κερδηθεί, όπου δεν βιώνονται ανισότητες. Το δίπολο των ανισοτήτων δεν αναφέρεται σε ταξικό πρόσημο αλλά προσδιορίζεται μέσα από τη διττή σχέση Παραδείσου – Κόλασης. Όμως, η λέξη «Κόλαση» έχει διττή σημασία κι αφορά και στο «κλάδεμα, δηλαδή την αναχαίτιση κλάδων και δένδρων», κατά τον μητροπολίτη Ναυπάκτου, **Ιερόθεο**, πέρα από την τιμωρία. Οι άνθρωποι λοιπόν ανάλογα με τον βίο τους κι επί της Γης θα βρεθούν την ημέρα της Κρίσης κοντά ή μακριά από τη φύση, όταν θα βρεθούν στον Κάτω Κόσμο⁵⁵⁴.

⁵⁵⁴ Μητροπολίτης Ναυπάκτου, Ιερόθεος: Κεφάλαιο Ζ' Παράδεισος και Κόλαση, 2010.

Η έννοια της χωρικότητας είναι ουσιαστική, ακόμη και κατά τη διάρκεια της ταφής και μετά θάνατον, πραγματικά και συμβολικά. Το κλάμα, ο οδυρμός, το μοιρολόι⁵⁵⁵ δεν αποτελούν μόνο ψυχολογικές συνέπειες κι αντιδράσεις. Είναι κύρια συστατικά στοιχεία αυτής της συμβολικής κι ουσιαστικής μετάβασης στο θάνατο κι αναπαράστασης της ρεαλιστικής και συμβολικής χωρικότητας. Το ταξίδι της μετάβασης στον Κάτω Κόσμο ενίοτε συνοδεύεται ή υπογραμμίζεται ενίοτε από την ποιητική δημιουργία (π.χ. μοιρολόγια) ή από τις ιερές τροφές ή ιερά ποτά της μετάβασης: κόλλυβα, καφές, κονιάκ κ.ά. Ο τρόπος μετάβασης π.χ. το ακριβό ξύλο της κάσας, η πολυτελής νεκροφόρα έχει τη σημασία, συμβολική και μεταθανάτια. Η γυναίκα – γη είναι στυλοβάτης της συμβολικής και ρεαλιστικής μεταφοράς μέσω της ποίησης, της εκφοράς του λόγου ή του συμβολικού τραγουδιού της, που υπογραμμίζει τη μεταφορά του νεκρού. Οικειοποιείται τον θάνατο, ακριβώς, επειδή έχει το προνόμιο της ρεαλιστικής γέννησης. Το μοιρολόι αποτελεί σαφέστατα έναν τρόπο αποχαιρετισμού αλλά και διαδικασία μετάβασης και τελετουργίας. Σηματοδοτεί μία νέα, χωρική τοποθέτηση, ρεαλιστικής του σώματος στον τάφο και συμβολική ως προς την ιδέα της ψυχής.

Τα ταφικά μνημεία αποτελούν ένδειξη κι αποτύπωση κατά κανόνα της μεταθανάτιας χωρικότητας. Η επιθανάτια χωρικότητα επί της Γης είτε ως τάφος είτε ως κενοτάφιο δίνει το στίγμα των κοινωνικών ανισοτήτων, τόσο κατά τη στιγμή της τελετουργίας της ταφής όσο και μετά την εκταφή ή την αποθήκευση των οστών. Παρά την πολυπλοκότητα (π.χ. καύση ακόμη και σε πληθυσμούς της Δύσης), η μεταθανάτια χωρικότητα παραμένει στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού. Είτε σε συμβολικό είτε σε ρεαλιστικό επίπεδο αποτελεί δείκτη σε μεγάλο βαθμό της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Ο έχων χρήματα έχει μεγάλο οικογενειακό τάφο, μεγάλη εκκλησιαστική χορωδία, ακριβό ξύλο ή χερούλια για την κάσα ο μη έχων πρέπει να εκταφεί γρήγορα, για να ταφεί ο επόμενος ή να πάει με το κάρο του δήμου.

Ο νεκρός, ο στρατιώτης, που δεν έχει τάφο, ο φονευμένος, που έχει διαμελιστεί ή ο αγνοούμενος, που δεν έχει βρεθεί το πτώμα του, βιώνει στον έσχατο βαθμό αυτήν την απουσία χωρικότητας⁵⁵⁶, η οποία πέρα από τον ίδιο, έχει ψυχολογικές και τραυματικές συνέπειες για τους οικείους του.

⁵⁵⁵ Σερεμετάκη: Η τελευταία λέξη στην Ευρώπη τ' άκρα, 1994. Η Σερεμετάκη αναφέρεται και στην αίσθηση της αφής, στον κόσμο των αισθήσεων αλλά και στο τελετουργικό τραγούδι, που είναι ουσιαστικά η τελευταία λέξη, για την ολοκλήρωση του κύκλου της ζωής προς έναν νέο συμβολικό κύκλο, που έρχεται με τον θάνατο.

⁵⁵⁶ Η απουσία χωρικότητας μεταφράζεται ως το φάντασμα, που δεν βρίσκει δικαίωση, η νεράιδα, η οποία είναι γυναίκα. Κατά τον Ε. Αλεξάκη, η νεράιδα στην ελληνική παράδοση είναι η δαιμονοποιημένη, ψυχή πεθαμένης γυναίκας, η οποία επιστρέφει το βράδυ στο σπίτι της, υποσημείωση 16, στο άρθρο της Ελένης Ψυχολογίου «Κρατεί ν' ου δέντρους τη δρουσιά, κρατεί κι ου νιός την κόρη. Η συμβολική και μαγική σημασία του νερού στην τελετουργία του γάμου μέσα

Η έλλειψη τάφου, ακόμη κι αν πρόκειται για ήρωα πολέμου, είναι ατιμωτική. Τη συναντάμε στην μεταφορά της σορού του Έκτορα και την έκκληση του βασιλιά Πριάμου στην Ιλιάδα. Επομένως, η κατάληψη μεγαλύτερου μέρους οικιακού ή επιχειρηματικού χώρου ή γενικότερα χωρικού περιβάλλοντος, ακόμη και μετά θάνατον, διατυπώνει και την ιεραρχική θέση του ατόμου στην κοινωνία. Απεικονίζει εξάλλου τη συμβολική σχέση του ανθρώπου με τη γη. Επιπλέον, αναφέρεται στην αναγνώριση των, εν ζωή, επιτευγμάτων του: λ.χ. με την τιμητική ταφή στην Ελλάδα στο Α΄ νεκροταφείο, οικονομικά εύρωστων ατόμων, φιλόanthρωπων, αξιωματούχων ή ηρώων της εκάστοτε εποχής. Ή ακόμη την στοχοποίησή του από συγκεκριμένους κύκλους, όπως συνέβη π.χ. με την ταφή του κορυφαίου συγγραφέα, Νίκου Καζαντζάκη.

Αντίστοιχα, οι χωρικές ανισότητες μεταφράζονται διαφορετικά στη μουσουλμανική θρησκεία. Η αρχιτεκτονική των μωαμεθανικών δημόσιων κτηρίων προσβλέπει στον περίπατο στον Κήπο, ο οποίος εμφανίζεται στα μουσουλμανικά κάστρα (σεράγια) αλλά περιχαράκωνει και διασφαλίζει την εξουσία απέναντι στις γυναίκες αφενός για λόγους ασφαλείας, αφετέρου για λόγους κοινωνικού ελέγχου, διατρανώνοντας τις έμφυλες ανισότητες.

Ο Κήπος, όπως είδαμε είναι αφενός τροφός για την παραγωγή αγαθών, αφετέρου φράγμα και κοινωνικό όριο ανάμεσα στην ανώτερη και την κατώτερη διαστρωμάτωση (Βερσαλλίες, Τατόι, Μπάκιγχαμ κ.ά.). Αναδιατυπώνει την αίσθηση του μεταθανάτιου χώρου, απέναντι σε άτομα, που έχουν πολιτική εξουσία, αριστοκρατική καταγωγή, οικονομική ευμάρεια συγκριτικά με τα λαϊκά στρώματα, μέσα από έναν συμβολικό κήπο, ο οποίος μπορεί να είναι και μεταθανάτια κατοικία.

Οι μεταθανάτιες χωρικές δύνανται να διατυμπανίζουν κι άλλα είδη ανισοτήτων, δηλαδή διαστρωμάτωσης, έμφυλων ανισοτήτων, φυλετικών ανισοτήτων κ.ο.κ. Χαρακτηριστική είναι η ελληνική ταινία με την Ελληνίδα πρωταγωνίστρια, Νόρα Βαλσάμη: «Οι βάσεις και η Βασούλα» (1975) του σκηνοθέτη Ντίνου Δημόπουλου. Ο πρωταγωνιστής –σωματέμπορος, ηθοποιός, Χρήστος Ζορμπάς την απειλεί ότι αν δεν συμμορφωθεί, θα αφήσει τον πατέρα της, να τον μεταφέρουν πεθαμένο με το κάρο του δήμου. Η μεταφορά αυτή του νεκρού είναι, κοινωνικά ατιμωτική κι εξοβελιστέα και πάνω απ' όλα συμβολική. Επιβεβαιώνει την δύσκολη θέση της σεξεργάτριας, η οποία συμμορφώνεται παρά τη θέλησή της, ώστε να μην αναγκαστεί ο πατέρας της, να υποστεί αυτήν την ατιμωτική, χωρική και μεταθανάτια ήττα αλλά στην ουσία ανισότητα. Το ξόδι, η τελευταία μετάβαση προς τη γη, έχει συμβολικό περιεχόμενο και συνδέεται με

από τα τραγούδια», σελ.60, στα Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης: Το νερό πηγή ζωής, κίνησης και καθαρισμού, 1997.

τις αξίες κάθε κοινωνίας. Κριτής είναι εν προκειμένω, η γειτονιά, ως φορέας άτυπης κοινωνικής κριτικής κι άτυπος θεσμός επικύρωσης των πεπραγμένων. Ο κρυπτόμενος στόχος, όμως, αφορά στην δικαίωση και στην καλή, μεταθανάτιο χωροθέτηση του πατέρα στο πεδίο των νεκρών, με την κόρη του να καλείται να καλύψει το συμβολικό χρέος.

Επομένως, η έννοια της μεταθανάτιας χωρικότητας παραμένει σημαντική και στο στάδιο της Δ' Βιομηχανικής Επανάστασης. Παίρνει διαφορετικές μορφές ανάλογα με τις θρησκείες, που παίζουν λιγότερο ή σημαντικό ρόλο ανάλογα με το κράτος, το νοικοκυριό, την κοινωνική ομάδα, την εποχή, τον τόπο, την ιδεολογική αφετηρία, τις κοινωνικές επαφές, τη σχέση με το Ιερατείο κ.ά. Παραμένει, όμως, σημαντική, αφού η ταξική διαστρωμάτωση εξακολουθεί να επηρεάζει κατά το μάλλον ή ήττον και τη μεταθανάτια χωρικότητα.

Οι μεταθανάτιες ανισότητες υπάρχουν και στο στάδιο του δίδυμου καπιταλισμού και συνδέονται με την τεχνολογία. Έτσι, αν στη Γ' βιομηχανική επανάσταση έχουμε τα ηλεκτρικά καντηλάκια στη Δ' βιομηχανική επανάσταση ο σχεδιασμός στις ΗΠΑ, την Ιαπωνία κ.ά. είναι να περάσουμε σε ολογράμματα⁵⁵⁷. Επίσης, σε αναπαραστάσεις των νεκρών, ψηφιακές διαδικασίες στον αριθμό των καλεσμένων, ενδεχομένως αιψόρα νεκροταφεία με κάθετη τοποθέτηση των νεκρών κ.ά. για μείωση του περιβαλλοντικού αποτυπώματος κ.ά. Αποδεικνύεται έτσι, πως η εμπορική, μεταθανάτια εκμετάλλευση και η αξιοποίηση του νεκρού για εμπορικούς λόγους αποτελεί άλλη μία εμπορευματική, καπιταλιστική διάσταση και δείγμα ανισότητας, ακόμη και μετά θάνατον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 25^ο

ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΩΝ ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΣΤΟΝ ΔΙΔΥΜΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

Η στρατηγική θέση μίας χώρας, ο πληθυσμός της, η οικονομική της ανάπτυξη, τα χρέη της, οι δυνατότητές της, οι αδυναμίες της, οι πρώτες ύλες της, οι εγχώριες ή ξένες επενδύσεις της, η αμυντική της βιομηχανία, το πολιτιστικό αποτύπωμά της στον κόσμο, η τεχνογνωσία της, το μορφωτικό της κεφάλαιο κι η διοικητική της οργάνωση καθορίζουν τη θέση της σ' ένα γεωπολιτικό, ταξικό σύστημα, που κατατάσσει τις χώρες, σε κυρίαρχες και κυριαρχούμενες, χώρες δορυφόρους κ.ά. ανάλογα με τη χρονική συγκυρία. Και στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού, κατά την λογική του Εμανουέλ Βαλερστάιν, όπως σημειώνει ο Σ. Χτούρης έχουμε ομάδες χωρών, που ανήκουν

⁵⁵⁷ Ramos: "Graves in cemeteries are now equipped with technology", 2020.

στον στενό καπιταλιστικό πυρήνα. Υπάρχουν χώρες της ημιπεριφέρειας και της περιφέρειας, που δεν ακολουθούν με την ίδια ταχύτητα τη συγκεκριμένη πορεία, καίτοι «η ταξική διάρθρωση ολοκληρώνεται σε παγκόσμια κλίμακα»⁵⁵⁸.

Κατά τη Δ' Βιομηχανική Επανάσταση πιο δύσκολη είναι η κατάσταση για τα κράτη, που δεν παράγουν ενεργειακό ή ψηφιακό πλούτο, έχουν μειωμένη παραγωγή κι οικονομικά ελλείμματα. Κατά συνέπεια δυσκολεύονται να παρακολουθήσουν τα κελεύσματα της νέας εποχής, λόγω της ενεργειακής φτώχειας⁵⁵⁹ ή της απουσίας ανθρώπινου κεφαλαίου με πράσινες και ψηφιακές δεξιότητες. Ας σημειωθεί ότι η ψαλίδα μεταξύ πλούσιων και φτωχών κρατών επιδεινώθηκε την περίοδο της εξάπλωσης του Covid-19.

Η περιβαλλοντική κρίση υποσκάπτει ή καταστρέφει τις υποδομές κρατών, ακόμη και καλά οργανωμένων κρατών, όπως η Γερμανία, οι ΗΠΑ, η Αυστραλία εξαιτίας των ακραίων καιρικών φαινομένων⁵⁶⁰ και πυρκαγιών, δημιουργώντας οικονομικό και περιφερειακό χάσμα ή εντείνοντάς το. Πάνω από 200 ήταν οι νεκροί πολίτες στον Καναδά⁵⁶¹ εξαιτίας του φονικού κύματος καύσωνα τον Ιούνιο του 2021.

Χαρακτηριστικό το παράδειγμα του τυφώνα «Μαρία» που το 2017 κατέστρεψε υποδομές στο Πουέρτο Ρίκο. Η περιοχή επέστρεψε αναπτυξιακά στο σημείο, που βρισκόταν πριν δυο δεκαετίες⁵⁶². Ολόκληρες περιοχές ή και κράτη κινδυνεύουν από την έλλειψη νερού, τους απότομους χιονιάδες, τις ξαφνικές πλημμύρες, τους ακραίους καύσωνες, εντείνοντας τις γεωπολιτικές ανισότητες. Αναμένονται περαιτέρω προβλήματα εξαιτίας της αύξησης της στάθμης της θάλασσας στις τουριστικές περιοχές και μείωση της βιοποικιλότητας αλλά κι εξάπλωσης ασθενειών εξαιτίας του μικρότερου κύκλου αναπαραγωγής των εντόμων σε συγκεκριμένα κράτη κ.ά. Ταυτόχρονα με την κλιματική προσφυγιά⁵⁶³ λόγω της Κλιματικής Κρίσης αλλά και τη μείωση επιρροής χωρών, που είχαν ως προνομιακό πεδίο, πόρους από πετρέλαιο και το φυσικό αέριο⁵⁶⁴, δημιουργούνται νέες γεωπολιτικές συμμαχίες, ανταγωνισμοί και συγκρούσεις, οι οποίοι έχουν ενταθεί την περίοδο της ρωσο-ουκρανικής κρίσης.

Η πανδημία Covid-19 ήρθε να επιδεινώσει την κατάσταση στις αγορές. Η γραμματεία του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου ανακοίνωσε το 2022 πως η πανδημία προκάλεσε μείωση 35% στις εξαγωγές υπηρεσιών στις Λιγότερο

⁵⁵⁸ Χτούρης: Μεταβιομηχανική κοινωνία και η κοινωνία της Πληροφορίας, 1997, σελ. 62.

⁵⁵⁹ Μανιάτης: Ενεργειακή φτώχεια και δημοκρατία: Οι απαιτούμενες μεταρρυθμίσεις, 2020.

⁵⁶⁰ Κουπαράνης: «Πλημμύρες με νεκρούς κι αγνοούμενους στη Γερμανία», 2021.

⁵⁶¹ News247: «Καύσωνας: πάνω από 200 νεκροί σε ΗΠΑ και Καναδά – Πρωτοφανείς θερμοκρασίες», 2021.

⁵⁶² Gates: Πώς να αποφύγουμε την κλιματική κρίση, 2021.

⁵⁶³ Ida: Climate Refugees – the world's forgotten victims, 2021.

⁵⁶⁴ DESFA: Στοιχεία της ΔΕΣΦΑ για την κατανάλωση φυσικού αερίου το α' τρίμηνο του 2021, 2021.

Αναπτυγμένες Χώρες (ΛΑΧ) και μείωση 12% στις εξαγωγές αγαθών. Ο στόχος για αύξηση των εξαγωγών των χωρών ΛΑΧ στο παγκόσμιο εμπόριο δεν επιτεύχθηκε κι η πανδημία αντέστρεψε την οικονομική πρόοδο, που επιτεύχθηκε τα τελευταία δέκα χρόνια⁵⁶⁵. Η ρωσοουκρανική κρίση ενέτεινε τον κίνδυνο κι ενεργειακής κι επισιτιστικής ασφάλειας, καθώς Ρωσία κι Ουκρανία πρωταγωνιστούν παγκοσμίως στην παραγωγή σιτηρών.

Η γεωπολιτική, ενεργειακή και κοινωνικο-οικονομική ψαλίδα είναι σαφές ότι επηρεάζει τις σχέσεις μεταξύ κρατών. Όμως, υπάρχουν κι εσωτερικές γεωπολιτικές διαφορές και διαφορετική διαστρωμάτωση μεταξύ των εθνικών κρατών. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των ΗΠΑ. Ενώ ανήκει στην 4^η θέση της πρώτης πεντάδας χωρών παγκοσμίως έχει τεράστια ψαλίδα μεταξύ πλούσιων και φτωχών, αν και δεν έχει τα ίδια χαρακτηριστικά κάθε πολιτεία. Κατά την Παγκόσμια Έκθεση Ανισότητας 2018, που δημοσιεύτηκε από τον Γάλλο οικονομολόγο Τομά Πικετί, το ευπορότερο 0,1% του πλανήτη αύξησε τον πλούτο του, από το 1980 όσο το φτωχότερο 50%, σημειώνοντας πως στην ακραία φτώχεια κατατάσσονταν περίπου 3,8 εκατομμύρια άνθρωποι⁵⁶⁶.

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τροφίμων των Ηνωμένων Εθνών (FAO) στην 55σέλιδη έκθεση του για το 2021 δείχνει σε πόσο δεινή κατάσταση έχουν περιέλθει άνθρωποι από τη Μέση Ανατολή και κράτη της Βόρειας Αφρικής. Η πείνα αυξάνεται σε περιοχές, που είναι εμπόλεμες ζώνες κατά έξι φορές περισσότερο απ' ό, τι σε άλλες, που δεν έχουν αυτό το χαρακτηριστικό. Το διάστημα 2000 -2020 σ' αυτές τις χώρες υπάρχει δραματική αύξηση της πείνας⁵⁶⁷ και του υποσιτισμού, ενώ πλέον έρχεται να προστεθεί το πρόσφατο παράδειγμα της ουκρανικής προσφυγιάς.

Σύμφωνα με την έκθεση του FAO, περίπου 69 εκατομμύρια άνθρωποι, που ζουν στις περιοχές της Εγγύς Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής υποσιτίστηκαν το 2020, δηλαδή 4,8 εκατομμύρια περισσότεροι σε σχέση με το 2019, λόγω και της πανδημίας Covid-19. Κατά την ίδια έκθεση του FAO, 141 εκατομμύρια άνθρωποι δεν είχαν πρόσβαση σε επαρκή τροφή, δηλαδή αυξήθηκαν το 2020 πάνω από 10 εκατομμύρια οι φτωχοί σε σχέση με το 2019.

Σε μακροεπίπεδο οι ανισότητες στο γεωπολιτικό πεδίο, οι θρησκευτικές κι εθνοτικές συγκρούσεις δημιουργούν νέα μεταναστευτικά και προσφυγικά ρεύματα, είτε λόγω εμπόλεμων συγκρούσεων είτε εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής. Οι προβλέψεις είναι δυσόιωνες ενώ ο συνωστισμός ανθρώπων στις

⁵⁶⁵ World Trade Organization (WTO): "WTO members look at how trade can help LDCs recover from Covid-19", 2022.

⁵⁶⁶ EFSYN: Άνοιξε δραματικά η ψαλίδα μεταξύ πλούσιων και φτωχών, 2017.

⁵⁶⁷ FAO: Near East and North Africa. Regional overview of food security and nutrition, 2021, σελ.7.

πόλεις προβλέπεται να επιδεινωθεί. Στην παρούσα φάση εξελίσσεται το πρόβλημα της ρωσο-ουκρανικής κρίσης, με την ύπαρξη των Ουκρανών προσφύγων, που εισρέουν κυρίως στην κεντρική Ευρώπη και τα Βαλκάνια αλλά και την Ελλάδα λόγω των ιστορικών δεσμών. Υπάρχει το ζήτημα των Ψηφιακών Νομάδων, που μπορεί ν' ανατρέψει πληθυσμιακά το δίπολο πόλης – χωριού, στον βαθμό, που υπάρχουν και οι δομές που θα τους υποστηρίξουν (π.χ. σχολεία, υγειονομικές δομές κ.ά.).

Την περίοδο της δίδυμης μετάβασης του πρασινοψηφιακού καπιταλισμού, σημαίνοντα ρόλο παίζουν οι χώρες με σημαντικές δυνατότητες στην παραγωγή ηλιακού κι αιολικού φορτίου. Συγκαταλέγονται δηλαδή περιοχές με μεγάλη ηλιοφάνεια ή μεγάλο αιολικό φορτίο. Σ' αυτές έρχονται να προστεθούν χώρες με δυνατότητες για παράκτιες ανεμογεννήτριες, που αποτελούν βασικό στόχο για την αύξηση του ευρωπαϊκού δυναμικού ενέργειας από πλευράς της Ευρωπαϊκής Κοινότητας κ.ά. Παρά τούτα έως κι εν έτει 2022, το πετρέλαιο και το φυσικό αέριο εξακολουθούν να είναι στο προσκήνιο της παραγωγής ενέργειας και να επηρεάζουν τις γεωπολιτικές συνθήκες φέρνοντας αλλαγές.

Τα φωτοβολταϊκά πάνελ έχουν μεγαλύτερες αποδόσεις σε περιοχές με μεγάλη ηλιοφάνεια. Οι κλιματολογικές συνθήκες επομένως δημιουργούν νέες ευκαιρίες και δυνατότητες σε χώρες, οι οποίες έχουν ηλιακό κι αιολικό φορτίο, υπό την προϋπόθεση, πως διαθέτουν και τα κατάλληλα δίκτυα για τη μεταφορά και την αποθήκευση ενέργειας. Η πράσινη κι η ψηφιακή τεχνολογία αναδεικνύουν την Κίνα σε πανίσχυρη δύναμη⁵⁶⁸, αφήνοντας μόνο ένα μικρό κομμάτι της πρασινοψηφιακής πίτας στην Ευρωπαϊκή Ένωση κυρίως σε ό, τι αφορά στη Γερμανία, η οποία έχει το δυναμικό υψηλής εξειδίκευσης αλλά δεν διαθέτει «πράσινες» ή ψηφιακές πρώτες ύλες. Η άλλη όψη του νομίσματος είναι πως με στοιχεία του 2019, η Κίνα έχει παραγάγει το 27% των ατμοσφαιρικών ρύπων, δηλαδή περισσότερους, ακόμη κι από τις ΗΠΑ, οι οποίες είναι η 2η χώρα σε παραγωγή ατμοσφαιρικών ρύπων⁵⁶⁹ στον κόσμο.

Οι Αγγλοσάξονες μετά την έξοδο από την Ε.Ε. με το Brexit δημιούργησαν αμυντική συμμαχία με τις ΗΠΑ και την Αυστραλία, βγάζοντας έξω από το πεδίο, όχι μόνο την Κίνα και τη Γαλλία. Προχώρησαν στη σύμπραξη ασφαλείας με την παράδοση στόλου υποβρυχίων πυρηνικής πρόωσης στην Καμπέρα της Αυστραλίας, εξοβελίζοντας γαλλικά συμβατικά υποβρύχια, ύψους 56 δις ευρώ. Απέδειξαν έτσι την ευαλωτότητα της παγκόσμιας ειρήνης, η οποία υποσκάπτει την πράσινη μετάβαση και προσκρούει πρώτα απ' όλα στον παγκόσμιο

⁵⁶⁸ Μανιάτης: Εθνική Απεξάρτηση κι Ανθεκτικότητα, 2021.

⁵⁶⁹ Wong/The New York Times: Η Κίνα εξάγει ρύπανση στις Ηνωμένες Πολιτείες, 2014.

ανταγωνισμό πάνω την πώληση οπλικών συστημάτων⁵⁷⁰ κι ενέργειας, όπως συνέβη με την Ουκρανία. Η παραγωγή οπλικών συστημάτων έχει κι ενεργειακό και ψηφιακό κόστος ενώ κι οι εμπόλεμες ζώνες αντιμετωπίζουν στη συνέχεια και μεγάλα περιβαλλοντικά προβλήματα.

Η Ευρώπη, κατά τον Γ. Μανιάτη, είναι εξαρτημένη κατά 60% από την Κίνα, σε ό, τι αφορά στις πρώτες ύλες, για την παραγωγή έξυπνων τηλεφώνων, μπαταριών, ηλεκτρικών αυτοκινήτων. Η Κίνα παράγει το 85% των φωτοβολταϊκών πάνελ ενώ άλλο ένα 10% κατασκευάζεται από κινεζικές εταιρίες σε άλλα μέρη της Ασίας⁵⁷¹. Έχει υπολογιστεί ότι ως το 2050, για να καλυφθούν οι ενεργειακές και ψηφιακές ανάγκες θα πολλαπλασιαστούν αντίστοιχα οι ανάγκες σε ποσότητες γραφίτη⁵⁷² (494%), λιθίου (488%), κοβαλτίου (460%), ινδίου (231%), βαναδίου (189%). Ακολουθώς, χρειάζεται νικέλιο (99%), ασήμι (56%), νεοδύμιο (37%), μόλυβδος (18%), αλουμίνιο (9%), ψευδάργυρος (9%) και χαλκός (7%).

Παρόλα αυτά η εξόρυξη κι η εμπορία αυτών των πρώτων υλών, δεν είναι χωρίς ρυπαντικό κόστος. Η ίδια έρευνα δείχνει ότι το μεγαλύτερο ρυπαντικό κόστος έχει η εξόρυξη και κυρίως η επεξεργασία κοβαλτίου, που εκπέμπει πάνω από 15 τόνους εναέριων ρύπων, ανά 1 τόνο μετάλλου. Μικρότερο ρυπαντικό φορτίο έχει το νικέλιο, κοντά στους 10 τόνους καυσαερίων, ανά 1 τόνο μετάλλου. Ακολουθούν το λίθιο με περίπου 5 τόνους CO₂ και ο χαλκός με κατά τι λιγότερο. Έτσι, εκτός από τη χώρα εξόρυξης αυτών των αγαθών, υπάρχει έντονο ρυπογόνο φορτίο και για τις χώρες, που τα επεξεργάζονται ή αποτελούν κόμβους διέλευσης, αποθήκευσης τέτοιου είδους υλικών κ.ά.

Η Κίνα εμφανίζεται ολοένα και πιο μπροστά από τις ευρωπαϊκές χώρες και τις ΗΠΑ σε επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης. Τα προβλήματα ατμοσφαιρικής ρύπανσης είναι ορατά δια γυμνού οφθαλμού στην Κίνα⁵⁷³, λόγω της μεταφοράς των βιομηχανικών δραστηριοτήτων της Δύσης, που ανάγεται σε προηγούμενες δεκαετίες, όταν ήταν πολύ χαμηλά τα κινεζικά μεροκάματα.

Η κατάσταση αυτή έχει οδηγήσει σε μεγάλες κοινωνικές αλλαγές στη διαστρωμάτωση στην Κίνα, με την βελτίωση της ταξικής θέσης των μεσαίων στρωμάτων. Δημιουργείται ενεργειακή εξάρτηση από χώρες, που δεν κατέχουν αυτές τις πρώτες ύλες, με απρόβλεπτες συνέπειες για το μέλλον και τις οικονομίες των δυτικών χωρών, που χρειάζεται να εισάγουν αυτόν τον πλούτο

⁵⁷⁰ Capital: Νέα στρατηγική συμμαχία ΗΠΑ – Αυστραλίας – Βρετανίας, 2021.

⁵⁷¹ Μανιάτης: Εθνική Απεξάρτηση κι Ανθεκτικότητα, 2021.

⁵⁷² Μανιάτης έρευνα – ανάλυση, Κούτρας, Μελά, Τσομπανίδου : «Ζήτηση για τα κρίσιμα ορυκτά το 2050 από τις τεχνολογίες ενέργειας», 2021.

⁵⁷³ Enpinow: Η Κίνα φτάνει ξανά τα ρεκόρ της στην ατμοσφαιρική ρύπανση μετά το lock down, 2020.

και για την παραγωγή αγαθών, για την κάλυψη των δικών τους αναγκών αλλά και τις εξαγωγές τους κ.ά. και διακινδυνεύουν αιφνιδιαστικές ανόδους τιμών πρώτων υλών.

Δραματικές, όμως, αναμένονται κι οι συνέπειες για χώρες της Μέσης Ανατολής, που έχουν ολοκληρωτική ή σημαντική οικονομική εξάρτηση από το πετρέλαιο και δεν έχουν επενδύσεις ή δρομολογήσει νέους πόλους ανάπτυξης της οικονομίας τους. Χώρες της Μέσης Ανατολής όπως είναι τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, η Σαουδική Αραβία κ.ά. θα επιβιώσουν την επόμενη μέρα του πετρελαίου γιατί αναζητούν νέα πεδία ανάπτυξης ιδίως στην πράσινη οικονομία ή στον τουρισμό, καθώς έχουν μεγάλη ηλιοφάνεια αλλά οι μικρότερες χώρες θα πιεστούν.

Οι Έξυπνες Πόλεις, που χρησιμοποιούν και πράσινες και ψηφιακές τεχνολογίες αυξάνονται σε διάφορες περιοχές του πλανήτη και καθίστανται πιο ελκυστικές για την είσοδο ψηφιακών νομάδων. Η αντίφαση είναι προφανής, ανάμεσα σε περιοχές, που δεν έχουν ηλεκτρικό φως ή είναι Ψηφιακές Έρημοι. Κι ενώ αναζητούνται λύσεις στο πράσινο υδρογόνο υπάρχουν άλλοι, που χρησιμοποιούν ως πρώτη ύλη, έως σήμερα ανεπεξέργαστα οργανικά απόβλητα ως καύσιμη ύλη, για καθημερινές δραστηριότητες, όπως το μαγείρεμα⁵⁷⁴.

Ο Τρίτος Κόσμος παραμένει με αναπτυξιακά ελλείμματα. Τα ψηφιακά ή πράσινα σκουπίδια δημιουργούν νέες γεωπολιτικές ανισότητες ανάμεσα στις χώρες εισδοχής τέτοιου είδους απορριμμάτων. Οι ανισότητες αυτές συμβάλλουν στην υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής των ανθρώπων και των ζώων, φτωχών περιοχών του πλανήτη, όπως είναι η Αφρική. Οι αποθέσεις γίνονται με νόμιμο ή παράνομο τρόπο.

Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Ινστιτούτου Οικολογίας και Πολιτικής το 2017, 155.000 τόνοι ηλεκτρικών και ηλεκτρονικών σκουπιδιών από τη Γερμανία βρέθηκαν σε χώρες της Ασίας και της Αφρικής με αποτέλεσμα με την καύση να παράγονται δηλητηριώδη αέρια⁵⁷⁵.

Παρά τη δυναμική της Κίνας και των ΗΠΑ στο στάδιο του δίδυμου καπιταλισμού η κλιματική κρίση δεν αφήνει αλώβητα ούτε μεγάλα κράτη κι ο παράγοντας, τοπικότητα είναι βασικός. Κινδυνεύουν, ακόμη και μεγάλες, ισχυρές πρωτεύουσες, όπως το Πεκίνο⁵⁷⁶, η Ουάσινγκτον, η Τζακάρτα να βυθιστούν. Ανάλογη είναι η κατάσταση σε πόλεις, όπως το Χιούστον, το Λάγος κ.ά. ενώ οι πολεμικές συγκρούσεις, όπως συνέβη στην Ουκρανία καταστρέφουν

⁵⁷⁴ Naftemporiki: ΠΟΥ: Επτά εκατομμύρια θάνατοι το 2012 εξαιτίας της ατμοσφαιρικής ρύπανσης, 2014.

⁵⁷⁵ Naftemporiki: Οργιάζει το εμπόριο ηλεκτρονικών σκουπιδιών, 2018.

⁵⁷⁶ Δρίζος: Κλιματική αλλαγή: αυτές είναι οι πόλεις, που κινδυνεύουν να βουλιάξουν τα επόμενα χρόνια, 2021.

το φυσικό περιβάλλον, δημιουργώντας περαιτέρω προβλήματα στην πράσινη μετάβαση και τη βιοποικιλότητα, πέρα από τις συνέπειες στον ανθρώπινο και τον ζωικό πληθυσμό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 26^ο

ΦΤΩΧΟΙ, ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ, ΚΛΙΜΑΤΙΚΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ

Οι σκηνές, τα τολ, οι καταυλισμοί έχουν συνδεθεί διαχρονικά με τους μετανάστες - πρόσφυγες αλλά και με άτομα που βιώνουν φυσικές καταστροφές (π.χ. σεισμούς, φωτιές κ.ά.). Η υποβαθμισμένη στέγη έχει συνδεθεί με τους φτωχούς, τους μετανάστες κ.ά. Η μετανάστευση, η προσφυγιά, το λαθρεμπόριο ανθρώπων, με τις ακούσιες μετακινήσεις πληθυσμών έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά ως προς τη χωρικότητα.

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας εκτιμά πως το 2020 οι μετανάστες παγκοσμίως ήταν περίπου 1 δις του πληθυσμού⁵⁷⁷. Εξ αυτών μόλις 281 εκατομμύρια ήταν οι διεθνείς μετανάστες⁵⁷⁸, 82,4 εκτοπισμένοι με τη βία, 48 εκατομμύρια εσωτερικά εκτοπισμένοι, 26,4 εκατομμύρια πρόσφυγες και 4,1 εκατομμύρια αιτούντες άσυλο και χωρίς να συνυπολογιστούν σ' αυτούς τα νέα προσφυγικά κύματα από την Ουκρανία, που ο αριθμός υπολογίζεται σε περίπου 3,5 εκατομμύρια με τάση διαρκώς ανοδική⁵⁷⁹.

Πάνω από τα 2/3 των προσφύγων ως τα μέσα του 2021 προέρχονται από 5 χώρες. Πρόκειται για τη Συρία, τη Βενεζουέλα, το Αφγανιστάν, το Νότιο Σουδάν και το Μιανμάρ, σύμφωνα με τα Ηνωμένα Έθνη, Αντίστοιχα, τον μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων φιλοξενεί η Τουρκία δηλαδή 3,7 εκατομμύρια άτομα, 2^η η Κολομβία με 1,7 εκ. άτομα, 3^η έρχεται η Ουγκάντα με 1,5 εκατομμύριο πρόσφυγες, 1,4 εκατομμύρια το Πακιστάν και 1,2 εκατομμύρια πρόσφυγες η Γερμανία, εκ των οποίων 35 εκ. είναι παιδιά.

Σε αντίθεση λοιπόν με τις ψευδείς ανάγκες, όπως τις ορίζει ο Μαρκούζε, εδώ έχουμε πραγματικές. Ο κόσμος μεταναστεύει, γιατί κατά βάση δεν μπορεί να καλύψει ανάγκες του. Έτσι δεν πρόκειται για «ευδαιμονιστική υπνηλία»⁵⁸⁰ αλλά για μία πραγματικότητα, που συμπυκνώνεται ανάμεσα στα κριτήρια των

⁵⁷⁷ WHO: «*Refugee and Migrant health*», χ.χ.

⁵⁷⁸ UNHCR: «*Refugee data Finder*», 2021.

⁵⁷⁹ Πρακτικά Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης, σε συνεδρίαση με θέμα: «Κυκλώματα εκμετάλλευσης. Προστασία των θυμάτων κι αποτελεσματική δίωξη των δραστών», 23/3/2022, 11.15', σελ. 16.

⁵⁸⁰ Λαμπίρη – Δημάκη: ό.π. σελ. 166.

πραγματικών ανθρώπινων αναγκών και των ψευδοαναγκών, όπως διέγινωσε ο **Μακλντάιρ**⁵⁸¹.

Αν και δεν είναι όλοι οι μετανάστες στην ίδια κατάσταση, ωστόσο η μετανάστευση διαχρονικά ως μαζικό φαινόμενο έχει γενικά συνδεθεί με τη φτώχεια, την εξαθλίωση, τις κοινωνικές ανισότητες, τις χαμηλές εργασιακές αμοιβές, τη μικροεγκληματικότητα ή μικροπαραβατικότητα και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Οι μετανάστες στην πλειοψηφία τους βιώνουν γενικότερα κι όχι μόνο στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού, ανισότητες στη διαστρωμάτωση, ανισότητες στην υγεία, ανισότητες στην παιδεία, ανισότητες στην εργασία, στις αμοιβές και τα κοινωνικά δικαιώματα. Αυτό μπορεί να βελτιώνεται κατάτι σε ορισμένες χώρες εισδοχής, που είναι πιο οργανωμένες ως προς τη μετανάστευση αλλά δεν αλλάζει επί της ουσίας ούτε στο στάδιο του Δ' Καπιταλισμού.

Πρώτιστο επομένως μέλημα η κάλυψη των βασικών αναγκών για τροφή και νερό κι έπειτα για στέγη, ενέργεια κ.ά. Οι ντόπιοι φτωχοί κι οι μετανάστες φτωχοί βιώνουν και δραματικές συνέπειες ακόμη και στις βασικές τους ανάγκες: π.χ. έλλειψη τροφής. Βέβαια το καλάθι του καταναλωτή διαφέρει από χώρα σε χώρα, ενώ η σύγκριση μεταξύ βασικών ειδών διατροφής, δεν μπορεί να είναι ενιαία αλλά εξαρτάται από τις διατροφικές συνήθειες.

Βασικά είδη διατροφής για μία χώρα μπορεί να είναι σχεδόν αδιάφορα για μία άλλη (π.χ. η κατανάλωση αγελαδινού γάλακτος στην Κίνα σε σχέση με τις ευρωπαϊκές χώρες)⁵⁸². Επίσης, μέσα στην ίδια κοινωνία μπορεί να ενυπάρχουν πολύ περισσότερες από μία γαστρονομικές, θρησκευτικές ή πολιτιστικές κουλτούρες, που επηρεάζουν τις καταναλωτικές συνήθειες αλλά και κοσμοθεωρίες, π.χ. το κίνημα των Χορτοφάγων (Βίγκαν), σε απόλυτη αναντιστοιχία με την πιστοποίηση χαλάλ, για τα τρόφιμα μουσουλμάνων.

Οι ανάγκες σε αγροδιατροφή είναι βασικές συγκριτικά με άλλα ενεργειακά ή ψηφιακά προϊόντα κι υπηρεσίες. Το καλάθι του καταναλωτή ως προς τη διατροφή διαφέρει από χώρα σε χώρα ή από φυλή σε φυλή ή μπορεί να συνδέεται με καταναλωτικές και θρησκευτικές παραδόσεις ή απαγορεύσεις⁵⁸³ ή νοοτροπία. Αν λ.χ. το χοιρινό κρέας είναι στο καθημερινό καλάθι ενός Δυτικοευρωπαίου καταναλωτή, αντίστοιχα είναι ανύπαρκτο στο καλάθι του μουσουλμάνου καταναλωτή. Θεωρείται λόγω της θρησκείας βρόμικο⁵⁸⁴.

⁵⁸¹ Λαμπίρη – Δημάκη: ό.π. σελ. 166.

⁵⁸² Lawrence: Can the world quench China's bottomless thirst for milk?, 2019.

⁵⁸³ Η τροφή συνδέεται με τις «ιερές» κι «ανιερές» τροφές, που αφορούν θρησκευτικές και φιλοσοφικές αναζητήσεις.

⁵⁸⁴ Κατσιλάς: Οι διατροφικές συνήθειες των μουσουλμάνων μέσα από την εμπειρία ενός διατροφολόγου, 2017.

Μετανάστες και πρόσφυγες ειδικά της πρώτης γενιάς βιώνουν χωρικές ανισότητες και περιθωριοποίηση. Η περιθωριοποίηση αυτή μπορεί να συνδέεται και με άλλου τύπου ανισότητες π.χ. φυλής ή φύλου. Ενδέχεται να υποστεγασμένοι ή αστέγαστοι (σε σκηνές, χωρίς σταθερό μέρος κατοικίας, άστεγοι, κακοστεγασμένοι, υποστεγασμένοι ή πολυστεγασμένοι κ.ά.). Μέρος αυτής της προβληματικής κατάστασης αποτυπώνεται στην έκθεση της FEANTSA με τον όρο «**Στεγαστικός Αποκλεισμός**»⁵⁸⁵.

Η FEANTSA και το Ίδρυμα Abbe Pierre εκτιμούν ότι περιστασιακά ή σε καθημερινή βάση στην Ευρώπη, περίπου 700.000 άνθρωποι είναι χωρίς στέγη. Θα περίμενε κάποιος ότι με την τεχνοκρατική αλλαγή και την επικράτηση της κοινωνίας του διαδικτύου προ της πανδημίας τα μεγέθη να ήταν βελτιωμένα αλλά κάτι τέτοιο δεν συνέβη. Ίσα – ίσα εκτιμάται, πως σημειώθηκε αύξηση των αστέγων μέσα στο διάστημα 2011-20 κοντά στο 70%!

Η κατάσταση αυτή αναμένεται να χειροτερέψει τα επόμενα χρόνια, ώσπου να απορροφηθούν οι συνέπειες από την πανδημία Covid-19 κι από τη ρωσο-ουκρανική κρίση, που έχουν επηρεάσει τα νοικοκυριά, τις επιχειρήσεις, το κράτος και τις τράπεζες. Τίθεται έτσι και το ζήτημα των υποστεγασμένων, κακοστεγασμένων ή πολυστεγασμένων δηλαδή ανθρώπων, που βιώνουν την μειωμένη ή την κακή ποιότητας χωρικότητα ως προς τη στέγη (π.χ. υπόγειες κατοικίες, που πλημμυρίζουν). Τέτοιου είδους στεγαστικές κι υγειονομικές ανισότητες επιβαρύνουν και τον υπόλοιπο πληθυσμό. Επομένως, το ενδιαφέρον για την ενέργεια και για την ψηφιακή τεχνολογία παραμένει στον κεντρικό πυρήνα της άσκησης πολιτικής – εγχώριας και διεθνούς. Ο τρόπος διάχυσής της στην κοινωνία, είναι κατανοητό ότι έχει ιδεολογικό – ταξικό πρόσημο και συντηρεί το στάτους κβο ως προς τη γεωπολιτική ισχύ και δυναμική.

Η μαύρη κι η αδήλωτη εργασία πλήττει κατά κύριο λόγο μετανάστες, όπως ορθά περιγράφει ο κοινωνιολόγος, **Σωτήρης Χτούρης** στη μεταβιομηχανική κοινωνία. Βεβαίως, ακόμη και μεταξύ των μεταναστών, ενυπάρχουν διαφοροποιήσεις και ταξικές, όπως και διαφορετικά στάδια ένταξης στην ίδια την κοινωνία, που γίνεται αντικείμενο μελέτης.

Έτσι, την ίδια στιγμή, που υπάρχουν φτωχοί κι εξαθλιωμένοι μετανάστες, υπάρχουν κι άλλοι, που είναι στην πυραμίδα των μεσαίων ή των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων: διπλωμάτες, εξειδικευμένα τουριστικά στελέχη, εκπαιδευτικοί, γιατροί, μηχανικοί κ.ά.. Όμως, η μεγάλη πλειοψηφία κατά κανόνα, προέρχεται από μετανάστες, οι οποίοι έφυγαν, επειδή εξαναγκάστηκαν. Αν κάποιος είναι δεύτερης γενιάς μετανάστης, ακόμη κι αν ο πρόγονός του ήρθε σε δεινή οικονομική θέση από την πατρίδα του στη νέα χώρα κατοικίας,

⁵⁸⁵ FEANTSA: 6th overview of housing exclusion in Europe, 2021, σελ.2.

ενδέχεται να έχει βελτιωμένη κοινωνική θέση, αφού από την τόσο χαμηλή κοινωνική κινητικότητα μπορεί να βελτιωθεί. Ωστόσο, δεν έχουμε σαφή εικόνα, αν και κατά πόσο η δεύτερη γενιά μεταναστών έχει μεγαλύτερη ή μικρότερη εμπλοκή ως προς τον δείκτη εγκληματικότητας, εξαιτίας της χαμηλής κοινωνικής κινητικότητας και του ταξικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης αλλά και των αδυναμιών των παιδιών δεύτερης γενιάς να παρακολουθήσουν επαρκώς και ν' ανταποκριθούν στη γλώσσα της κοινωνίας εισδοχής⁵⁸⁶.

Έτσι, υπάρχουν πλούσιοι ή μεσαίων εισοδημάτων μετανάστες, που εγκαταλείπουν μία χώρα για μία άλλη για υψηλότερες απολαβές, λ.χ. μετανάστες – γιατροί με το λεγόμενο brain drain ή επιχειρηματίες, π.χ. από τον χώρο της ναυτιλίας, που δύνανται ν' αποκτήσουν δικαιώματα σε ξένη χώρα, κάτοχοι χρυσής βίζας. Άλλοι πρόσφυγες, έχουν οικονομική ευρωστία αλλά θέλουν να μεταναστεύσουν, γιατί η ζωή τους είναι σε κίνδυνο (π.χ. εμπόλεμη ζώνη, στρατιωτικό καθεστώς, πολιτική αναταραχή κ.ά.). Σύμφωνα με την άποψη, που εκφράζει ο Caron στο ευρωπαϊκό περιοδικό για την Αντι-Φτώχεια [2010], σπανίως η μετανάστευση σχετίζεται μόνο με το οικονομικό επίπεδο βελτίωσης. Τουναντίον συνδέεται συχνά και με άλλους παράγοντες: στρατιωτικές συγκρούσεις, καταπατήσεις δικαιωμάτων κ.ά.

Η βεντάλια ανισοτήτων είναι τεράστια και η κοινωνική τροχιά είναι περιορισμένη, ώσπου τα μεταναστευτικά κύματα, υπό προϋποθέσεις, να ενταχθούν, σε μία κοινωνία. Υπάρχουν κάποιες εκτιμήσεις ότι χρειάζονται τέσσερις με πέντε γενιές για να φτάσει ένας φτωχός ή μετανάστης στα ίδια επίπεδα π.χ. με τα μεσαία στρώματα. Ο Θανάσης Αλεξίου μιλά για την κουλτούρα του σχολείου και την κουλτούρα της μεσαίας τάξης και την αδυναμία παιδιών προερχόμενων από την εργατική τάξη, ν' ανταποκριθούν.

Τι πιθανότητες π.χ. έχει ένας φτωχός μετανάστης από την Αφρική να εκλεγεί ο γιος του Πρόεδρος ενός ευρωπαϊκού κράτους; Οι κοινωνικές ανισότητες και στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού, κατά κανόνα γεννούν και πολιτικές ανισότητες (π.χ. αδυναμία απόκτησης ιθαγένειας, αν κάποιος είναι φτωχός ενώ άλλος μπορεί να την κερδίσει μέσω χρυσής βίζας ή να έχει προσωρινή βίζα αλλά με μεγάλη διάρκεια κ.ά.).

Οι εκούσιοι μετανάστες π.χ. για λόγους εκπαίδευσης, προτάσεων εργασίας, γάμου κ.ά. κατά κανόνα δεν είναι στην ίδια κοινωνική θέση με πρόσφυγες ή μετανάστες, που έφυγαν για οικονομικούς ή λόγους συρράξεων

⁵⁸⁶ Μπλιού: «Μετανάστες Δεύτερης Γενιάς στην Ελλάδα: Κινητικότητα και Διεθνικότητα στην εποχή της κρίσης» - "Second Generation Immigrants in Greece: Mobility and Transnationalism at the time of crisis", 2018, σελ.66

⁵⁸⁷ Αλεξίου: «Κοινωνική τάξη, σχολείο και κοινωνική αναπαραγωγή: θεωρητικά κι ερευνητικά ζητήματα», 2020.

κ.ά. Ζουν υπό καλύτερες συνθήκες σε ό, τι αφορά στη στέγη, το νερό κ.ά. Αυτό δεν σημαίνει πως απαραίτητως είναι καλύτερες οι συνθήκες για τους ντόπιους φτωχούς.

Η κλιματική κρίση επηρεάζει περισσότερο τους ευάλωτους πληθυσμούς, καταρχήν γιατί δεν έχουν εναλλακτικές λύσεις (φτωχούς, άνεργους, υποαπασχολούμενους, μικροσυνταξιούχους, τοξικομανείς, αποφυλακισμένους, μετανάστες, πρόσφυγες κ.ά.). Επίσης, δεν διαθέτουν πρώτη ή δεύτερη στέγη, δυνατότητες για εύκολη μετακίνηση κ.ά. Οι νέοι ακόμη και σε χώρες του Δυτικού Κόσμου βιώνουν πιο έντονα τη φτώχεια. Η τάση αυτή επιδεινώθηκε με την πανδημία Covid-19, ενώ η μεγαλύτερη μειονότητα της Ε.Ε., οι Ρομά πισωγύρισαν στο κοινωνικό περιθώριο, λόγω προβλημάτων στην τηλεεκπαίδευση.

Η έρευνα της FEANTSA δείχνει πως στη Γαλλία το 20%⁵⁸⁸ των νέων ηλικίας 18-24 ετών έχουν καταφύγει σε επισιτιστική βοήθεια και το 35% φοβάται ότι δεν μπορεί να πληρώσει χρήματα για στέγη το 2021. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, 1 στους 3 εργαζόμενους 18 έως 24 ετών έχασε τη δουλειά του ή απολύθηκε εξαιτίας της πανδημίας συγκριτικά μ'έναν στους 6 ενήλικες, άνω των 24 ετών.

Το παράδειγμα της Αφρικής αποτυπώνει μέρος του προβλήματος, που δείχνει και την απόσταση, που χωρίζει και τα ανεπτυγμένα κράτη με τα υποανάπτυκτα κράτη. Κατά καιρούς δημιουργήθηκαν ανεξέλεγκτες χωματερές, εστίες μόλυνσεων κι υπήρξε μείωση της χλωρίδας και της πανίδας. Τα μισά αφρικανικά πτηνά και θηλαστικά ελλοχεύει ο κίνδυνος να χαθούν ενώ λίμνες και φυτικό κεφάλαιο αναμένεται να χάσουν παραγωγικότητα κατά 30% έως 40%, την ώρα που ο αφρικανικός πληθυσμός επίκειται να διπλασιαστεί ως το 2050⁵⁸⁹.

Όπως δείχνουν όλες οι μετρήσεις, σε περίπτωση, περαιτέρω αύξησης της θερμοκρασίας της γης οι συνέπειες, κατά κανόνα θα είναι οδυνηρότατες για εκείνους, που έχουν διαχρονικά το μικρότερο μερίδιο ευθύνης στην αλόγιστη χρήση φυσικών πόρων. Η υπόθεση αυτή δεν είναι ξένη από την ίδια τη φύση του καπιταλισμού. Όπως τονίζει ο Τανούρο⁵⁹⁰ δεν μπορεί εκ των πραγμάτων να πρασινίσει ουσιαστικά ο καπιταλισμός, διότι εκ των πραγμάτων ως σύστημα επιδιώκει να επεκτείνεται σε νέες αγορές. Το γεγονός αυτό δημιουργεί έναν φαύλο κύκλο, ολοένα και μεγάλης παραγωγικότητας, αυξημένης κατανάλωσης

⁵⁸⁸ FEANTSA: Homeless in Europe. The legacy of a decade – Long social emergency and a year – long pandemic. 2021, σελ.16.

⁵⁸⁹ Naftemporiki: Η εξαφάνιση των ειδών χλωρίδας και πανίδας επιταχύνεται σε επικίνδυνο ρυθμό, 2018.

⁵⁹⁰ Tanuro: ό.π., σελ.17.

και κατασπατάλησης πόρων. Ήδη το πρόβλημα της έλλειψης νερού είναι σημαντικό σε πολλές περιοχές του πλανήτη κι αναμένεται να διογκωθεί επικίνδυνα, δημιουργώντας τεράστια πίεση σε πάνω από τον μισό πληθυσμό της γης⁵⁹¹, δηλαδή σε 4,8 δις δισεκατομμύρια ανθρώπους έως το 2050.

Κατά το Παγκόσμιο Ταμείο για τη Φύση, ήδη περίπου 1,1 δις⁵⁹² άνθρωποι παγκοσμίως δεν έχουν πρόσβαση σήμερα σε γλυκό νερό. Το πόσιμο νερό αποτελεί μόλις το 3% των παγκόσμιων υδάτων. Συνολικά 2,7 δις πολίτες πάσχουν από έλλειψη νερού τουλάχιστον έναν μήνα τον χρόνο, ενώ η έλλειψη υγιεινής λόγω νερού εκθέτει σε κίνδυνο περίπου 2,4 δισεκατομμύρια ανθρώπους⁵⁹³. Η εκτίμηση αυτή δεν περιλαμβάνει τα ζώα συντροφιάς, άγρια, οικόσιτα ή αγροτικά, που επίσης, χρειάζονται γλυκό νερό, για να πιουν και να ξεδιψάσουν αλλά και νερό άρδευσης για να καθαριστούν, να έχουν μικρότερο κίνδυνο προσβολής από ασθένειες κ.ά.

Ο όρος «**Κλιματικός Πρόσφυγας**» ενώ αναφέρεται σε δημοσιεύματα και στη βιβλιογραφία, δεν έχει αναγνωριστεί επίσημα από τα Ηνωμένα Έθνη. Για πρώτη φορά δικαστήριο της Γαλλίας στην περιοχή του Μπορντό αναγνώρισε στις 7 Ιανουαρίου 2021 τον όρο «κλιματικός πρόσφυγας». Τοιουτοτρόπως αποφεύχθηκε η απέλασή του μετανάστη⁵⁹⁴ στο Μπαγκλαντές. Ο ίδιος επικαλέστηκε πάθηση του αναπνευστικού⁵⁹⁵, καθώς η Ντάκα είναι η 2^η πρωτεύουσα στον πλανήτη Γη, που είναι πιο επιβαρυνμένη ως προς την ατμοσφαιρική ρύπανση.

Μετανάστες και πρόσφυγες, πριν την κρίση στο Αφγανιστάν, αποτιμήθηκαν κατά το μάλλον ή ήττον, σε περίπου 700 εκατομμύρια παγκοσμίως⁵⁹⁶. Άλλοι οργανισμοί υπολογίζουν πως αριθμός τους ξεπερνά το 1 δις. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα επιδιώκει ν' αναχαιτίσει την οριακή κατάσταση με χρηματοδοτήσεις για την πράσινη μετάβαση και για φυσικές καταστροφές⁵⁹⁷ με το πρόγραμμα "Fit For 55" και την τιμολόγηση του άνθρακα.

Οι κλιματικοί πρόσφυγες δεν περιλαμβάνονται στην σύμβαση του 1951 για τους πρόσφυγες ούτε στην Σύμβαση του 1969 με τον Οργανισμό

⁵⁹¹ International Union for Conservation of Nature. Water and Climate Change. 2015.

⁵⁹² WWF: Water Scarcity. Overview. χ.χ.

⁵⁹³ WWF: ό.π. χ.χ.

⁵⁹⁴ Iefimerida: Γαλλία: η πιο περίεργη αναγνώριση πρόσφυγα λόγω της ατμοσφαιρικής ρύπανσης στη χώρα του, 2021.

⁵⁹⁵ Iefimerida: ό.π., 2021.

⁵⁹⁶ Πρακτικά Ειδικής Διαρκούς Επιτροπής Ευρωπαϊκών Υποθέσεων, Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης με θέμα: «*Η διαχείριση του μεταναστευτικού – προσφυγικού ζητήματος κατά την προηγούμενη πενταετία και τα επόμενα βήματα*», 2019.

⁵⁹⁷ Πρακτικά Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Προστασίας Περιβάλλοντος, με θέμα: «*Ενημέρωση της Επιτροπής για τη νέα δέσμη νομοθετικών προτάσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής "Fit for 55"*» 2021.

Αφρικανικής Ενότητας (OAU) ούτε στη σύμβαση του 1984 της Καρθαγένης. Όμως, υπήρξαν ορισμένες νομικές δεσμεύσεις το 2020. Στατιστικά στοιχεία, από το Κέντρο Παρακολούθησης Εσωτερικών Μετατοπίσεων⁵⁹⁸, από το 2008 δείχνουν πως κατά μέσον όρο 26,4 εκατομμύρια άνθρωποι κάθε χρόνο σ' όλο τον κόσμο εκτοπίζονται βίαια λόγω ακραίων καιρικών φαινομένων: πλημμυρών, σεισμών, ξηρασιών κ.ά.

Αυτή η μελέτη δείχνει πως η Παγκόσμια Τράπεζα προφανώς είναι πίσω σε ό, τι αφορά στις εκτιμήσεις της, για τις μετακινήσεις πληθυσμών λόγω κλιματικής αλλαγής. Πρακτικά, όπως υπολογίστηκε 1 άνθρωπος, κάθε 1 δευτερόλεπτο⁵⁹⁹ υφίσταται τις επιπτώσεις των μεγάλων φυσικών καταστροφών και τα φαινόμενα αυτά αναμένεται ν' αυξηθούν λόγω της κλιματικής κρίσης.

Η Σχολή του Σικάγο, καίτοι μη μαρξιστική, αναφέρθηκε πριν πολλές δεκαετίες στα προβλήματα, που δημιουργούνται στις παρυφές των πόλεων στο πλαίσιο μίας οικολογικής προσέγγισης για την κοινωνική παθολογία των πόλεων⁶⁰⁰ και την ανομία⁶⁰¹.

Η κοινωνική παθολογία, χωρίς τη μαρξιστική τοποθέτηση, είναι σαφές ότι πάσχει διότι παραμένει στο επίπεδο των αξιών, χωρίς να δείχνει τις αδυναμίες του καπιταλιστικού συστήματος να εντάξει τους κοινωνικά αποκλεισμένους μετανάστες και πρόσφυγες από άποψη κοινωνικής διαστρωμάτωσης και κατ' επέκταση χωρικότητας. Επιμένει στον χαρακτηρισμό της ανομίας ενώ είναι γνωστό ότι υπάρχει ταξική διαστρωμάτωση κι ως προς τα αδικήματα λευκού κολλάρου και μη. Οι οικονομικά μη εύρωστοι πληθυσμοί αδυνατούν να πληρώσουν καλούς δικηγόρους, συλλαμβάνονται πιο εύκολα, δεν γνωρίζουν τόσο καλά τα δικαιώματά τους, γίνονται πιο εύκολα θύματα σύλληψης λόγω ρατσιστικών στερεοτύπων κ.ά.

Η οικολογική προσέγγιση του Ρ. Παρκ [1967], κατά τον Αλεξίου, αναφέρεται στην κυκλικότητα⁶⁰² της ζωής των πόλεων, η οποία συμπυκνώνεται σε τρία βασικά στάδια. Αυτή η προσέγγιση μπορεί να ιδωθεί σε πραγματικές συνθήκες σε ό, τι αφορά στους μετανάστες και τους όρους στέγασης, που έχουν επίδραση και στις υγειονομικές ανισότητες. Είναι σαφές, ότι η παλαιότερη προσέγγιση του Παρκ έχει τη σημασία της, για την κινητικότητα στην πόλη ή και για τις περιθωριοποιημένες γειτονίες, στις οποίες αναπτύσσονται παρακμιακά

⁵⁹⁸ European Parliament: Think Tank, The Concept of "Climate Refugee": Towards a possible definition, 2019.

⁵⁹⁹ European Parliament: ό.π. 2019.

⁶⁰⁰ Αλεξίου, Κοινωνικές τάξεις, κοινωνικές συνθήκες και χωρικές ανισότητες, 2009, σελ.278-279.

⁶⁰¹ Το θέμα της ανομίας έθιξε και ο κλασικός της Κοινωνιολογίας, Εμίλ Ντιρκέμ και ο Ρόμπερτ Μέρτον μιλώντας για δομική ανομία κι αποκλίνουσα συμπεριφορά, η οποία εξετάζεται και στο θέμα της Εγκληματολογίας αλλά και της Κοινωνιολογίας της Αποκλίνουσας Συμπεριφοράς.

⁶⁰² Αλεξίου, ό.π. 2009, σελ. 278-279.

φαινόμενα ή ανθεί η παραβατικότητα, η οποία λειτουργεί κι ως αντίστροφη, κοινωνική κινητικότητα. Παροδική δηλαδή ευφορία για τον εκτοπισμό των προηγούμενων ιδιοκτητών με το σκεπτικό ότι η παραβατικότητα τιμωρείται.

Ο Παρκ όμως, υποβάθμιζε τις συνολικές συνθήκες. Για παράδειγμα τις δυνατότητες του κράτους ή των τοπικών αρχών να παρέμβουν, είτε με μέσα πρόληψης είτε με μέσα καταστολής, προκειμένου να εγγυηθούν την ασφάλεια των ντόπιων πολιτών ή τη μη υποβάθμιση της περιοχής τους. Υπάρχουν αποστάσεις ανάμεσα στην ανομία και τον κοινωνικό αποκλεισμό και στην αδυναμία – ηθελημένη ή αθέλητη – στην ενσωμάτωση των μεταναστών, οι οποίοι χρειάζονται χώρο και χρόνο προσαρμογής για την ανεύρεση εργασίας, εκμάθηση της γλώσσας, εκπαίδευση των παιδιών κ.ά.

Είναι γνωστό ότι στη μαρξιστική ιδεολογία και κριτική, το κράτος στο καπιταλιστικό μοντέλο δεν παίζει τον ρόλο του διαιτητή. Ίσα – ίσα δημιουργεί δίκτυο προστασίας, υπέρ των μεγαλοαστικών στρωμάτων. Οι υποβαθμισμένες γειτονιές λόγω κλιματικής κρίσης αναμένεται να υποβαθμιστούν ακόμη περισσότερο από εξαθλιωμένους παρίες – μετανάστες, που αναζητούν έναν νέο τόπο κατοικίας κι επιβίωσης αλλά δυσκολεύονται. Έτσι, δημιουργούνται νέες στρατιές εφεδρικού δυναμικού, που δυσχεραίνουν τη ζωή των ανειδίκευτων ντόπιων εργατών.

Είναι σαφές, πως δεν είναι όλοι οι μετανάστες στην ίδια κατάσταση. Υπάρχουν και μετανάστες, που μεταβαίνουν για λόγους εκπαιδευτικούς, συναισθηματικούς, προτάσεων εργασίας κ.ά. Αυτού του είδους οι μετανάστες, εξ ορισμού εντάσσονται πιο γρήγορα σε μία νέα κοινωνία, διότι δεν έχουν τα ίδια προβλήματα διαστρωμάτωσης και προσαρμογής. Στα μαζικά, προσφυγικά ή μεταναστευτικά ρεύματα, όμως η εικόνα αλλάζει. Οι κατοικίες υποβαθμίζονται, εάν δεν υπάρχει δυναμική πολιτική ενσωμάτωσης κι αξιοποίησης του έμφυχου υλικού αλλά και πόροι για την ένταξη.

Έτσι, τα μεγαλοαστικά στρώματα έχουν τα μέσα και τους πόρους για μεγαλύτερες δυνατότητες αυτοπροστασίας, παρά τον όποιο, υψηλό ή χαμηλό δείκτη παραβατικότητας εναντίον τους. Όμως, η κλιματική κρίση επηρεάζει επώδυνα τους ήδη ευάλωτους πληθυσμούς, ντόπιους ή μετακινούμενους, που επιχειρούν να μεταναστεύσουν προκειμένου να επιβιώσουν, αυξάνοντας τον κίνδυνο παραβατικότητας, όταν δεν υπάρχουν οργανωμένες δομές.

1. **Εισβολή** μίας ομάδας ή μίας δραστηριότητας, η οποία διαμορφώνει νέες συνθήκες.
2. **Διαδοχή**, λόγω της κυριαρχίας του ισχυρότερου.
3. **Εκδίωξη** ή **εκτοπισμός** κάποιων εκ των δραστηριοτήτων, ομάδων ή μειονοτήτων, ανατρέποντας την οικολογική ισορροπία της πόλης [Παρκ].

Η κλιματική αλλαγή αναμένεται να επιδεινώσει τις ανισότητες ανάμεσα στις κοινωνίες εισδοχής και στις κοινότητες των μεταναστών, αφού στους ήδη υπάρχοντες αναμένεται να προστεθούν κι οι κλιματικοί, ελλοχεύοντας συγκρούσεις ακόμη και μεταξύ των ιδίων.

Οι εκτιμήσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας για τους κλιματικούς πρόσφυγες είναι διαρκώς ανοδικές. Σύμφωνα με την έκθεση Groundswell II, η Παγκόσμια Τράπεζα εκτιμά ότι 216 εκατομμύρια ανθρώπων, θα μετακινηθούν ως Κλιματικοί Πρόσφυγες στο εσωτερικό των χωρών τους⁶⁰³ ως το 2050. Η θέση αυτή είναι μάλλον πολύ μακριά από την πραγματικότητα. Ήδη οι μετακινήσεις είναι πολύ περισσότερες και μπορούν να καλυφθούν μέσα σε πολύ λιγότερα χρόνια, με εξαίρεση το διάστημα του Covid-19, όπου είχαμε λιγότερες μετακινήσεις πληθυσμών λόγω και των περιοριστικών μέτρων μετακίνησης. Αυτό άλλαξε κατά την περίοδο της ρωσοουκρανικής κρίσης, όπου είχαμε νέες μετακινήσεις πληθυσμών, ιδίως, σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Αν κι η Παγκόσμια Τράπεζα μιλά για εγχώρια κινητικότητα και μετακινήσεις υπάρχει ασάφεια ως προς τη μετανάστευση προς άλλες χώρες. Το επίπεδο ζωής των μεταναστών δεν είναι ίδιο, αν πρόκειται για μετανάστες, πρώτης, δεύτερης, τρίτης γενιάς, αν έχουν ενσωματωθεί ή βρίσκονται στο κοινωνικό περιθώριο κ.ά., αν έχουν κοινή γλώσσα, θρησκεία κ.ά. Οι κλιματικοί πρόσφυγες κατά τους συγγραφείς της έρευνας της Παγκόσμιας Τράπεζας θ' αναγκαστούν⁶⁰⁴ να μετακινηθούν λόγω: έλλειψης νερού, χαμηλής παραγωγικότητας των εδαφών, θερμικού σοκ, ακραίων καιρικών φαινομένων, ανόδου της στάθμης της θάλασσας, καταστροφής έργων υποδομής, διάβρωσης των εδαφών κ.ά. Καίτοι η Παγκόσμια Τράπεζα διαπιστώνει εγχώρια μετανάστευση, ωστόσο, τα μεταναστευτικά ρεύματα, δεν κινούνται πάντα μονοσήμαντα.

Η ίδια έκθεση εντοπίζει το πρόβλημα πρώτα στην υποσαχάρια Αφρική. Η έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας υπολογίζει τις εγχώριες μετακινήσεις τονίζοντας ότι από εκεί θα μετακινηθούν περίπου 85,7 εκατομμύρια άνθρωποι. Ακολουθεί η Ανατολική Ασία με τον Ειρηνικό Ωκεανό, με 48,4 εκατομμύρια κατοίκους να μετακινούνται. Κάνει λόγο για 40,5 εκατομμύρια μετακινούμενους από χώρες της Νότιας Ασίας, 19,3 εκατομμύρια μετακινούμενους πολίτες από τη

⁶⁰³ Clement, Viviane, Kanta Kumari Rigaud, Alex de Sherbinin, Bryan Jones, Susana Adamo, Jacob Schewe, Nian Sadiq, and Elham Shabahat. Groundswell Part 2: Acting on Internal Climate Migration. Washington, DC: The World Bank. 2021, σελ. 26.

⁶⁰⁴ Clement, Viviane, Kanta Kumari Rigaud, Alex de Sherbinin, Bryan Jones, Susana Adamo, Jacob Schewe, Nian Sadiq, and Elham Shabahat, 2021, σελ. 19 & 26.

Βόρεια Αφρική, 17 εκατομμύρια στις χώρες της Λατινικής Αμερικής και 5,1 εκατομμύρια από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Κεντρική Ασία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 27^ο

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΙΣ ΧΩΡΕΣ ΤΟΥ ΠΡΩΗΝ ΥΠΑΡΚΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

Το μοντέλο της κυριαρχίας του ανθρώπου στη φύση δεν ακολουθήθηκε μόνο από καπιταλιστικές χώρες. Τουναντίον ακολουθήθηκε κι από χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, οι οποίες ενώ είχαν στην ατζέντα τους φιλοπεριβαλλοντική πολιτική αν δεν προχώρησαν όλες με τον ίδιο τρόπο ή απαραίτητως σε οικολογικό μετασχηματισμό της κοινωνίας τους.

Τόσο οι σοσιαλιστικές κοινωνίες, όπως της Κούβας όσο κι οι μετασοσιαλιστικές κοινωνίες δεν είναι παντού ίδιες. Η διαφορά είναι εμφανής και μόνο, αν δει κάποιος στο κάδρο το δίπολο Ρωσίας – Ουκρανίας. Το αναπτυξιακό τους υπόβαθρο είναι εντελώς διαφορετικό, παρά την κοινή συνιστώσα τους ως προς τον γενικό τρόπο λειτουργίας των κρατικών δομών. Τα τοπικά χαρακτηριστικά, η νοοτροπία, η πολιτική οργάνωση του κράτους, η πληθυσμιακή οντότητά του, οι πυρηνικές εγκαταστάσεις, το θρησκευτικό υπόβαθρο, το μορφωτικό κεφάλαιο, οι μειονότητες, οι υποστηρικτές ή όχι των καθεστώτων υπαρκτού σοσιαλισμού έπαιξαν και συνεχίζουν να διαδραματίζουν τον ρόλο τους.

Έτσι το σοσιαλιστικό – κομμουνιστικό κράτος δεν είχε ενιαία έκφραση ούτε ενιαία επιρροή σε όλες τις άλλοτε σοσιαλιστικές χώρες. Επιπλέον, υπήρχαν κοινωνίες, ανοιχτές όπως π.χ. ενωμένη Γιουγκοσλαβία, που ήταν στο κίνημα του Αδεσμεύτων ή περισσότερο κλειστές π.χ. Αλβανία. Η δυνατότητα λ.χ. των ταξιδιών στο εξωτερικό δεν ήταν ίδια ανάμεσα στα μέλη ενός σοβιετικού κράτους, ενώ τέτοιες δυνατότητες ήταν δεδομένες, εκ των ουκ άνευ, σε ανθρώπους της Τέχνης ή του Αθλητισμού.

ΜΟΝΤΕΛΟ ΜΕΤΑΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

- Ενισχυμένο μοντέλο διοίκησης και λειτουργίας του κράτους ως δομή κι εργοδότης
- Δομή των επιχειρήσεων και παραδοσιακές οικονομικές μορφές οργάνωσης. Η Γιουγκοσλαβία του Τίτο, π.χ. ανήκε στο κίνημα των Αδεσμεύτων άνοιξε τη λειτουργία μικρομεσαίων επιχειρήσεων νωρίτερα
- Διαφορετικά μοντέλα σύνδεσης ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξης κάθε χώρας, που είχε προσδεθεί στο άρμα του Υπαρκτού Σοσιαλισμού [π.χ. ένταξη στην Ε.Ε.]
- Επαναφορά θρησκευτικών διαφορών παρά τη θρησκευτική αποστέρηση μετά την αθεΐα (γεωπολιτικές αλλαγές)
- Διαφοροποίηση στις μορφές οργάνωσης σε ΜΜΕ και κοινωνικά δίκτυα

Η αντιοικολογική πολιτική ακολουθήθηκε στο πλαίσιο ενός διεθνούς ανταγωνισμού με τη Δύση. Αφορούσε στην αξιοποίηση των υπαρχόντων φυσικών πόρων για λόγους βιωσιμότητας, στρατιωτικής υπεροχής, βέλτιστης χρήσης των πόρων, διατήρησης του status quo του υπαρκτού σοσιαλισμού κι έρευνας του διαστήματος αλλά κι εξαγωγών, όπως συνέβη με το πετρέλαιο και το φυσικό αέριο.

Είχε όμως και θετικά αποτελέσματα – παρά τη μειωμένη χωρικήτητα - στη διαδικασία της στέγασης και τη μείωση της ψαλίδας των έμφυλων και ταξικών ανισοτήτων. Οι χωρικές και στεγαστικές ανισότητες είναι σαφώς περιορισμένες στις χώρες αυτές σε αντίθεση με τις καπιταλιστικές χώρες και το οξύτατο πρόβλημα της αστεγίας. Χαρακτηριστικό είναι πως μετά την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης τον Δεκέμβριο του 1991, μέσα σε πέντε χρόνια οι άλλοτε στεγασμένοι Ρώσοι βρέθηκαν άστεγοι.

Η αστεγία από εκεί, που ήταν το μεγάλο στοίχημα της Σοβιετικής Ένωσης, μόλις άρχισε τη μετασοσιαλιστική από τον πληθυσμό περίπου 1,5 εκατομμύριο του πληθυσμού της Ρωσίας βρέθηκε άστεγο⁶⁰⁵. Η άλογη διαχείριση των πόρων δεν αφορούσε τους απλούς πολίτες, που είχαν de facto, το μίνιμουμ

⁶⁰⁵ Lang: “The social stigma of homelessness people in Russia”, 2020.

του χώρου στέγασης, συγκριτικά με την κομματική νομενκλατούρα και τους μανδρινούς, που απολάμβαναν μεγαλύτερα προνόμια.

Ο χώρος στέγασης είναι σαφές πως δεν ήταν ίδιος για όλους αλλά η κομμουνιστική Ρωσία αντιμετώπισε με σαφή τρόπο την αστεγία. Υπήρχε π.χ. το φαραωνικής έμπνευσης κτίσμα ο «Οίκος της Κυβέρνησης», στις όχθες του ποταμού Μόσκοβα, που είχε 505 διαμερίσματα και φιλοξενούσε πάνω από 2.500 ανθρώπους⁶⁰⁶. Στο πλαίσιο της ιδεολογικής υπεροχής επί Στάλιν επιχειρήθηκε να χτιστούν οι «Επτά Αδελφές», δηλαδή 7 πύργοι - ουρανοξύστες⁶⁰⁷ μεταξύ ρωσικού μπαρόκ και γοθτικού στυλ ως εμβληματικά κτήρια της αίγλης της Σοβιετικής κουλτούρας.

Ο ανταγωνισμός με τη Δύση φάνηκε στα λόγια του Χρυστσόφ, που απέδωσε στον Ιωσήφ Στάλιν τη φράση: «Κερδίσαμε τον πόλεμο... Ξένοι θα έρθουν στη Μόσχα, θα περπατήσουν και δεν υπάρχουν ουρανοξύστες. Αν συγκρίνουν τη Μόσχα με καπιταλιστικές πόλεις είναι ηθικό πλήγμα για μας»⁶⁰⁸. Ωστόσο, αναπτύχθηκε από πολύ νωρίς και για οικονομικούς λόγους η κουλτούρα της ανακύκλωσης υλικών⁶⁰⁹ μέσα απ' το εκπαιδευτικό σύστημα. Η αντικαταναλωτική κουλτούρα αλλά κι οι ελλείψεις σε βασικά αγαθά είχαν σαφώς λιγότερο ενεργοβόρο περιβαλλοντικό αποτύπωμα.

Το οικιστικό ζήτημα είναι σαφές, πως ήρθε δεύτερο σε σχέση με τα προβλήματα, που δημιουργήθηκαν και σε χώρες του Υπαρκτού Σοσιαλισμού από τη βιομηχανική ανάπτυξη ή την πυρηνική ενέργεια αλλά και τις γεωπολιτικές δυνατότητες λόγω των κοιτασμάτων πετρελαίου και φυσικού αερίου. Χαρακτηριστικότερα τα παραδείγματα των πυρηνικών διαρροών στο Τσέρνομπιλ της Ουκρανίας το 1986⁶¹⁰ κι επανειλημμένα στο Κοζλοντούι⁶¹¹ της Βουλγαρίας. Τα προβλήματα δεν εξέλιπαν από την υψηλή συγκέντρωση ρύπων στην Κίνα, ειδικά στο Πεκίνο⁶¹². Ίσα - ίσα γιγαντώθηκαν και στο μετασοσιαλιστικό μοντέλο.

Η εκτεταμένη χρήση ή κι εξαγωγή ορυκτών πόρων συμβαίνει και στη Ρωσία και στην Κίνα, που θεωρήθηκαν πυλώνες του υπαρκτού σοσιαλισμού, στη μετά Γκορμπατσόφ και μετά Μάο εποχή. Όμως, η διαφορά ανάμεσα στο καπιταλιστικό και το μοντέλο του υπαρκτού σοσιαλισμού είναι πως η χρήση

⁶⁰⁶ Τζιαντζή: Η σοβιετική κατοικία σαν σύνθετη αντανάκλαση της κοινωνικής ανισότητας, τ.7. 2018.

⁶⁰⁷ Gelfreikh, Mordvinov etc "Seven sisters in Moscow", 2021.

⁶⁰⁸ Gelfreikh, Mordvinov etc, ό.π. 2021.

⁶⁰⁹ Χονδρόγιαννος : Έτσι κυλούσε η ζωή στη Σοβιετική Ένωση, 2018.

⁶¹⁰ Κλουγκ/ Επιμ.Βαχτσεβάνου: Μύθοι κι αλήθειες για το Τσέρνομπιλ, 2021.

⁶¹¹ Ευρωκοινοβούλιο, Κακλαμάνης: επίκαιρη ερώτηση προς την Επιτροπή με θέμα: «Διαρροή ραδιενέργειας στη Βουλγαρία», 1998.

⁶¹² Newmoney: «Ο κορωνοϊός εξαφάνισε την ατμοσφαιρική ρύπανση στη βιομηχανική Κίνα», 2020.

ενεργειακών πόρων δεν έχει το νόημα της πώλησης για λόγους της συσσώρευσης κεφαλαίου, με την έννοια, που τη συναντάμε στον καπιταλισμό. Αφορά κατεξοχήν λόγους κάλυψης αναγκών της χώρας, για παραγωγή, άμυνα, κατανάλωση, στρατηγικές κι οικονομικές συμμαχίες κ.ά. ή εξομάλυνση του εμπορικού ισοζυγίου.

Μεταπολεμικά εξαπλώνεται ραγδαία ο εξηλεκτρισμός της κοινωνίας, ο οποίος επιφέρει σημαντικές αλλαγές και στην παραγωγή και στην καθημερινότητά των ανθρώπων. Αυξάνει τις ενεργειακές ανάγκες, βελτιώνει την υγιεινή και την καθημερινότητα δημιουργώντας μεγαλύτερες ανέσεις αλλά και εισοδηματικές μειώσεις στον οικογενειακό προγραμματισμό και προϋπολογισμό.

Παρόλα αυτά το θέμα της αστεγίας αρχίζει να παίρνει κολοσιαίες διαστάσεις και στην Κίνα. Στοιχεία του 2012 έδειξαν πως οι άστεγοι υπολογίζονται σε περίπου 200 εκατομμύρια στον κινεζικό γίγαντα, μεταξύ του 1,4 δισεκατομμυρίου κατοίκων⁶¹³. Διαφαίνεται επομένως, πως οι καπιταλιστικές μεταρρυθμίσεις ωφέλησαν κυρίως τα μεσαία στρώματα, αλλά άφησαν εκτός τον ευάλωτο πληθυσμό της. Δημιούργησαν δηλαδή αλλαγές στην κοινωνική διαστρωμάτωση επί τα χείρω στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και νέες χωρικές ανισότητες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 28^ο

ΤΟ ΑΝΑΔΥΟΜΕΝΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΤΡΩΜΑ ΤΩΝ ΨΗΦΙΑΚΩΝ ΝΟΜΑΔΩΝ ΣΤΟΝ ΔΙΔΥΜΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

Αν και τα ταξίδια συμβαίνουν εδώ και χιλιάδες χρόνια, ο μαζικός τουρισμός ως δικαίωμα προκύπτει τον 20^ο αιώνα κι είναι μία από τις κατακτήσεις των εργαζομένων. Παρότι αναγνωρίζεται στον σύγχρονο κόσμο η ανάγκη για αναψυχή και για διακοπή από την καθημερινότητα, δεν έχουν όλοι οι άνθρωποι τις ίδιες δυνατότητες να ταξιδέψουν για αναψυχή και εκατομμύρια άνθρωποι παραμένουν καθηλωμένοι στο ίδιο μέρος σε όλη τους τη ζωή.

Ο τουρισμός παραμένει σημαντική παράμετρος του κοινωνικού, οικονομικού κι εργασιακού γίνεσθαι και στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού, παρά τη δραματική συρρίκνωση των τουριστικών δραστηριοτήτων την περίοδο του Covid-19. Ο τουρισμός ως ένα πλέγμα δραστηριοτήτων αποτελεί από μόνος του κι αποτύπωση των κοινωνικών ανισοτήτων και της διαστρωμάτωσης αλλά γεννά και νέες διαφορετικές ανισότητες: οικονομικές, διακρατικές, περιφερειακές, αστικές, νησιωτικές, γεωπολιτικές κ.ά.

⁶¹³ Newsbeast: «Έτσι ...«λύνει» η Κίνα το πρόβλημα των αστέγων. Τοποθετήθηκαν τσιμεντένιες «πυραμίδες» κάτω από γέφυρες». 2012.

Παρότι οι τυπολογίες διαφέρουν (μέθοδος της υπόληψης, υποκειμενική μέθοδος, αντικειμενική μέθοδος) η διαφορά στη διαστρωμάτωση είναι σε άμεση συνάρτηση με τις τουριστικές ανισότητες⁶¹⁴. Έτσι, δημιουργεί κι αναπαράγει δευτερογενείς τουριστικές ανισότητες. Στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού, όμως, ο τουρισμός είναι το σημαντικό υπόστρωμα, πάνω στο οποίο πατά το αναδυόμενο, κοινωνικό στρώμα των Ψηφιακών Νομάδων.

Το 1950, τα ταξίδια για τουρισμό, σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού αφορούσαν μόλις 25 εκατομμύρια του παγκόσμιου πληθυσμού⁶¹⁵. Αφορούσαν δηλαδή μία μικρή παγκόσμια ελίτ του πλούτου. Σημαντικό ρόλο έπαιξε για την ανάπτυξη του διεθνούς τουρισμού η Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών στη Ρώμη το 1962. Ειδικά πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ο τουρισμός αφορούσε μόνο μία μικρή ελίτ, που συνήθιζαν να ταξιδεύουν σε λουτροπόλεις, ασχολούνταν με τις ιπποδρομίες και το καζίνο κ.ά⁶¹⁶, σε σημείο να κάνουν λόγο οι Κοινωνιολόγοι του Τουρισμού για «αριστοκρατικό τουρισμό».

Λίγο πριν το 2000, ο πληθυσμός των τουριστών ήταν κοντά στα 600 εκατομμύρια άτομα⁶¹⁷. Αντίστοιχα, το 2018 πριν την έναρξη της υγειονομικής κρίσης 1,2 δις του παγκόσμιου πληθυσμού ταξίδευε για τουρισμό⁶¹⁸. Ο μαζικός τουρισμός ειδικά μετά τη δεκαετία του '50 άλλαξε τα δεδομένα σε πολλές περιοχές του πλανήτη και δημιούργησε νέες εποχιακές ή μόνιμες εργασιακές ανάγκες. Ο μαζικός τουρισμός διεκδίκησε μερίδιο στη χωρικότητα, την αγροτική παραγωγή και την ηλεκτρική ενέργεια αλλά και στα ορυκτά καύσιμα για φωτισμό, ψύξη, θέρμανση, υδροδότηση, άρδευση, μεταφορές κι αερομεταφορές κ.ά.

Η εξάπλωση του Covid-19 συρρίκνωσε δραματικά την τουριστική δραστηριότητα. Βελτίωσε προσωρινά το φυσικό περιβάλλον, λόγω της μείωσης των αεροπορικών ταξιδιών. Εξαιτίας της συρρίκνωσης των τουριστικών μονάδων υπήρξε μείωση χρήσης του ηλεκτρικού ρεύματος για ψύξη, θέρμανση, νερού για την πισίνα και την καθαριότητα κ.ά. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού, η τουριστική δραστηριότητα, μόλις που έφτασε το 2021 τα 415 εκατομμύρια ταξιδιωτών, σε σχέση με το 2020, που ήταν περίπου 400 εκατομμύρια, δηλαδή αισθητά μειωμένος κάτω από το επίπεδο του 2000. Η Ευρώπη (+19%) κι η Αμερική (+17%) κατέγραψαν πιο υψηλούς ρυθμούς

⁶¹⁴ Λύτρας, ό.π. 1998, σελ. 96-97.

⁶¹⁵ Μουμούρης: «Τουρισμός: το περιβαλλοντικό αποτύπωμα και οι ψηφιακές προοπτικές», χ.χ.

⁶¹⁶ Λύτρας, ό.π., 1998, σελ.55.

⁶¹⁷ Λύτρας: Κοινωνιολογία του Τουρισμού, 1998, σελ. 174.

⁶¹⁸ Μουμούρης: ό.π., χ.χ.

ανάκαμψης αλλά παρέμειναν κοντά στο 1/3 των ταξιδιωτών τους, προ πανδημίας⁶¹⁹.

Ο τουρισμός για αναψυχή κι όχι γι' άλλους λόγους (π.χ. για να παρευρεθεί κάποιος σε κάποιο κοινωνικό γεγονός γάμο, βάφτιση κ.ά.) εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το επάγγελμα, το εισόδημα, τους όρους διαβίωσης, το μορφωτικό επίπεδο, τις δυνατότητες ψυχαγωγίας, τη νοοτροπία κ.ά. Οι τουριστικές δραστηριότητες βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα έχει αποδειχτεί, πως συντελούν σημαντικά στην αύξηση του περιβαλλοντικού αποτυπώματος και λόγω της εκτεταμένης αύξησης της χρήσης πλαστικού: καρεκλών, ομπρελών, τραπεζιών κ.ά. ή πλαστικών μίας χρήσης.

Ο κοινωνιολόγος του Τουρισμού, Περικλής Λύτρας αναφέρθηκε εκτεταμένα στις επιπτώσεις από την αύξηση ή εγκατάλειψη σκουπιδιών και πλαστικών στις ακτές, τις παράκτιες ζώνες. Επίσης, από τη φθορά των ιστορικών και πολιτιστικών μνημείων, από τις ορδές τουριστών. Υπογράμμισε την ανεξέλεγκτη κατασκήνωση και την έλλειψη τουριστικής συνείδησης⁶²⁰. Επίσης, αναφέρθηκε στα φαραωνικά έργα από μπετόν, ειδικά προηγούμενων δεκαετιών, από υπερμεγέθεις τουριστικές μονάδες. Αυτή η τουριστική πολιτική άλλαξε σε σύγκριση με τη σύγχρονη προσέγγιση με την αρχιτεκτονική τοπίου. Ο Λύτρας αναφέρθηκε και στην ηχητική ρύπανση⁶²¹, που προξενείται στους τουριστικούς προορισμούς, η οποία προκαλεί ποικίλα προβλήματα στα φυσικά οικοσυστήματα κι αύξηση των σκουπιδιών. Ολοένα και περισσότερο τα τελευταία χρόνια αναζητείται η χρυσή τομή κι η εκλογίκευση των διαδικασιών στον τουρισμό με τη μείωση της εκτεταμένης χρήσης νερού για πόση, καθαριότητα, υγιεινή, αρδεύσεις, κολύμπι, χρήση για τυχόν διακοσμητικά ενυδρεία κ.ά. αλλά και τη μείωση της σπατάλης στα τρόφιμα.

Από την άλλη πλευρά, ο τουρισμός λειτουργεί ως πόλος ανάπτυξης, για περιοχές με φυσικά πλεονεκτήματα (π.χ. πολιτιστικά μνημεία) ή μειονεκτήματα (πολεμικός τουρισμός, μνημεία πεσόντων). Μπορεί να είναι και στρατηγική επιλογή για την ανάπτυξη μίας περιοχής π.χ. με τη δημιουργία ενός θεματικού πάρκου. Οι τουριστικές δραστηριότητες συμβάλλουν στη δημιουργία πλούτου αλλά και στην αύξηση του ενεργειακού αποτυπώματος. Εξ ου κι υπάρχουν περιοχές, που έχουν υπεραναπτυχθεί εξαιτίας του τουρισμού. Ο υπερτουρισμός δημιουργεί ποικίλα περιβαλλοντικά προβλήματα στην καθημερινότητα των τοπικών κοινωνιών: π.χ. διακοπές ρεύματος, έλλειψη νερού, κυκλοφοριακό κομφούζιο, δραματική μείωση πρασίνου κ.ά. Οι διαφοροποιήσεις, όμως, είναι τεράστιες ανάμεσα στα διαφορετικά είδη τουρισμού (π.χ. γαμήλιος, ορεινός –

⁶¹⁹ UNWTO: "Tourism grows 4% in 2021 but remains far below pre-pandemic levels", 2022.

⁶²⁰ Λύτρας, ό.π., 1998, σελ. 174.

⁶²¹ Λύτρας, ό.π. 1998, σελ. 173.

χειμερινός, θρησκευτικός κ.ά.). Το περιβαλλοντικό αποτύπωμα του τουρισμού διαφέρει κι έχει διαφορετικές επιπτώσεις στην κινητικότητα στις τοπικές κοινωνίες αλλά και στην εξωγαμία (γάμοι μεταξύ ντόπιων και τουριστών).

Υπάρχουν μεγάλες διαφοροποιήσεις στο προφίλ των ταξιδιωτών και διαφορετική διαστρωμάτωση. Αποτυπώνονται στις παροχές (αγορά τροφίμων πολυτελείας, σπάνιων υλικών ή εδεσμάτων με υψηλό μεταφορικό κόστος στα ξενοδοχεία). Κάθε τουριστική δραστηριότητα είναι εντελώς διαφορετική ως προς το περιβαλλοντικό αποτύπωμα κι αυτό καθορίζεται από τα υλικά κατασκευής των ξενοδοχείων, τις διαφορετικές κουζίνες μέσα στο ξενοδοχείο, την καθημερινή λειτουργία του κ.ά. Ενίοτε βέβαια το γεγονός ότι μία περιοχή είναι ταξιδιωτικός προορισμός μπορεί να λειτουργεί κι υπέρ του φυσικού περιβάλλοντος (π.χ. τακτικός καθαρισμός παραλιών).

Το περιβαλλοντικό αποτύπωμα του τουρισμού διαφέρει αν πρόκειται για τουρισμό πολυτελείας, αστικό τουρισμό, αγροτουρισμό, τουρισμό υγείας κ.ά. Από τις ατομικές πισίνες νερού σε υπερπολυτελή ξενοδοχεία και τη χρήση σάουνας κι από τον αγροτουρισμό μέχρι τον ορειβατικό τουρισμό το ένα είδος τουρισμού με το άλλο, διαφέρουν παρασάγγας ως προς τη χρήση φυσικών ή ενεργειακών πόρων. Πολυτελή ξενοδοχεία είναι απρόσιτα στους κοινούς θνητούς.

Ενώ ο τουρισμός πολυτελείας διαχρονικά έχει κατηγορηθεί για την άλογη χρήση πόρων στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού, ένα τουριστικό θέρετρο πολυτελείας, με τα σύγχρονα μέσα κι εργαλεία κι εξοπλισμό μπορεί να είναι κλιματικά ουδέτερο. Αυτό μπορεί να συμβεί, χρησιμοποιώντας π.χ. ανακυκλώσιμα υλικά για την κατασκευή, θαλασσινό νερό για την πισίνα, τοπικά είδη για φύτευση, φωτοβολταϊκά πάνελ στις στέγες, φώτα με λαμπτήρες led, δεξαμενή για τη συλλογή βρόχινου νερού για άρδευση, ψηφιοποίηση διαδικασιών αντί για χαρτί, ανακύκλωση υλικών στην πηγή, βίγκαν διατροφή κ.ά. Φυσικά δεν έχουν όλοι οι κάτοικοι του πλανήτη τη δυνατότητα να μεταβούν σε κλιματικά ουδέτερα πολυτελή θέρετρα ή να πάνε καν διακοπές.

Υπάρχουν και τα επαγγελματικά ταξίδια, που μπορεί να πληρώνονται από εταιρείες, οργανισμούς και κοινωφελή ιδρύματα, κράτη ή υπερεθνικούς οργανισμούς για πολιτικούς - διπλωματικούς, αθλητικούς, πολιτιστικούς ή εμπορικούς/επιχειρηματικούς, επιστημονικούς λόγους κ.ά. Επίσης, υπάρχουν άνθρωποι που ταξιδεύουν λόγω και της φύσης της εργασίας τους (π.χ. πιλότοι, αεροσυνοδοί, ναυτικοί κ.ά.). Όμως, οι τουριστικές ανισότητες συνάδουν κατά κανόνα με τη διαστρωμάτωση, το εισόδημα και το γόητρο διαχωρίζοντας τον μαζικό τουρισμό από τον τουρισμό πολυτελείας.

Το πεδίο των τουριστικών ανισοτήτων ανιχνεύεται κι απεικονίζεται με διάφορους τρόπους: στον τρόπο ταξιδιού (κατά μόνος, μαζικά, με μια μικρή ή μεγαλύτερη ομάδα, σε ξένο κράτος, με μετακίνηση με πλοίο, με υδροπλάνο, με γιοτ, με ελικόπτερο, κρουαζιέρα κ.ά.).

Σχετίζεται επίσης, με την απόσταση, που θα διανύσει ο ταξιδιώτης, τις μέρες, που θα παραμείνει στο είδος της στέγης, που θα προτιμήσει: π.χ. ξενοδοχείο, απλό κατάλυμα, γιοτ, κρουαζιερόπλοιο, κάμπινγκ, εξοχική κατοικία ή και στο είδος των δωματίων ξενοδοχείου: απλό, σουίτα, bungalow ή του κάμπινγκ: σκηνή, τροχόσπιτο, δωμάτιο κ.ά. Διαφαίνεται στα χρήματα, που θα ξοδέψει ο ταξιδιώτης κατά την μεταφορά και την παραμονή κ.ά., αν καλύπτεται μέρος του κόστους από το κράτος – αν πρόκειται για ταξίδι, που καλύπτεται από τα ασφαλιστικά ταμεία, ως κοινωνικός τουρισμός κ.ο.κ.

Ο τουρισμός είναι διαχρονικά μία αποδοτική αλλά ιδιαίτερα ευπαθής, οικονομική δραστηριότητα, γεγονός που φάνηκε και κατά το στάδιο της δίδυμης μετάβασης του καπιταλισμού. Εφόσον συντρέχουν γεωπολιτικές ή άλλου είδους κρίσεις (τρομοκρατικές ενέργειες, περιβαλλοντικές, υγειονομικές & μεταναστευτικές ή προσφυγικές κρίσεις, εγκληματική δραστηριότητα, εμφύλιοι κ.ά.) επηρεάζεται άμεσα. Επομένως ήταν λογικό να θιγεί σθεναρά και κατά την περίοδο της πανδημίας Covid-19.

Το 2021 τα ταξίδια για τουρισμό, σε σχέση με το 2019, που ξέσπασε η πανδημική κρίση, ήταν κοντά στο 72% σε σχέση με τα προπανδημικά επίπεδα⁶²². Στο γενικό πλαίσιο, η διαστρωμάτωση κι η ηλικία διαμορφώνουν διαφορετικά πεδία για τον τουρισμό ενώ ρόλο παίζει κι η νοοτροπία. Οι συνταξιούχοι, που έχουν συνδέσει εαυτούς με τον Ασημένιο Τουρισμό ή Τουρισμό Γ' Ηλικίας ενδιαφέρονται π.χ. κατά κόρον για τον τουρισμό υγείας κι ευεξίας ή τον θρησκευτικό τουρισμό. Οι άνθρωποι της υπαίθρου πιο δύσκολα επιλέγουν τα ταξίδια αναψυχής, σε σχέση με τους κατοίκους της πόλης.

Άλλες κατηγορίες ταξιδιωτών είναι παιδιά και νέοι, που μεταφέρονται οργανωμένα ή ανοργάνωτα σε κάποιες περιοχές, μέσω των γονιών. Ταξιδεύουν με τους γονείς ή π.χ. μέσω εκπαιδευτικών προγραμμάτων (π.χ. Erasmus), εκδρομές με εκπαιδευτικούς, μόνοι ή με φίλους σε παιδικές κατασκηνώσεις, καταλύματα, ξενοδοχεία. Παιδιά και νέοι αναζητούν διασκέδαση, παιχνίδια κ.ά. και δεν ασχολούνται κατά κόρον με το ζήτημα του περιβαλλοντικού θορύβου.

Το ζήτημα του τουρισμού συνδέεται και με τη σχέση πόλης – χωριού αλλά και με τον ελεύθερο χρόνο. Αφορά σε κοινωνικά στρώματα, που μπορούν να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες, αποκλείοντας εν μέρει τους ανθρώπους,

⁶²² UNWTO: "Tourism grows 4% in 2021 but remains far below pre-pandemic levels", 2022.

που είναι περιθωριοποιημένοι ή αντιμετωπίζουν φτώχεια κι οικονομικές δυσκολίες (π.χ. χαμηλοσυνταξιούχους, χαμηλά αμειβόμενους εργαζόμενους κ.ά.). Καίτοι οι ανισότητες στον τουρισμό θεωρούνται δευτερογενείς, αφού δεν πρόκειται για τις βασικές ανάγκες επιβίωσης, δεν είναι ασήμαντες. Κι αυτό γιατί ο τουρισμός αναψυχής αφορά στην ξεκούραση, την κοινωνικοποίηση, την αλλαγή παραστάσεων, την επαφή με τη φύση, τη βελτίωση της ψυχολογικής διάθεσης των ατόμων και της σωματικής υγείας κ.ά.

Πέρα από τα ταξίδια, που είναι για λόγους εργασίας, η έννοια της αναψυχής θεωρείται βασικό δικαίωμα του σύγχρονου ανθρώπου, το οποίο όμως δεν το απολαμβάνουν όλοι. Η διαφορά στη διαστρωμάτωση οδηγεί σε τουριστικές ανισότητες. Αυτές με τη σειρά τους σε περιβαλλοντικές κι ενεργειακές ανισότητες⁶²³ κι υγειονομικές ανισότητες στο πεδίο του τουρισμού, ο οποίος μπορεί να παίρνει τη μορφή του οργανωμένου ή ανοργάνωτου τουρισμού σε κρατικές ή ιδιωτικές υποδομές είτε με τη μορφή ιδιωτικής εξοχικής κατοικίας, βίλας, τροχόσπιτου κ.ο.κ. Το πρόβλημα περιβαλλοντικού αποτυπώματος έχει δώσει διεξόδους σε εναλλακτικές μορφές του τουρισμού υπό τον γενικό όρο «Τουρισμός Υπαίθρου», ο οποίος περιλαμβάνει ορειβατικό τουρισμό, καταδυτικό τουρισμό, αγροτουρισμό, σαφάρι κ.ά.

Ο τουρισμός δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας και βελτιώνει υπό προϋποθέσεις τις υποδομές στην ύπαιθρο, βελτιώνει επίσης τις συνθήκες υγιεινής κ.ά. Δημιουργεί ταυτόχρονα νέες αυξημένες ανάγκες σε ψύξη – θέρμανση, χρήση νερού για πόση, άρδευση, κολύμπι, νεροτσουλήθρες. Επίσης, φέρνει νέες συνήθειες ως προς την καθαριότητα, την αποπαρασίτωση και τις απολυμάνσεις στα ξενοδοχεία κ.ά. Χρειάζεται πλέον ψηφιακές υποδομές: χρήση διαδικτύου, υψηλές ταχύτητες, ψηφιακές συσκευές στα δωμάτια κ.ά. Κυρίως, όμως δημιουργεί νέες τουριστικές ανισότητες, ανάμεσα στους ανθρώπους, που μπορούν ν' απολαύσουν ταξίδια, περιπέτειες ή ακόμη και ταξίδια εργασίας από τη χώρα καταγωγής εμπλουτίζοντας τις βιωματικές εμπειρίες των ατόμων.

Στη φάση του Δίδυμου Καπιταλισμού δίνεται έμφαση στη μείωση του περιβαλλοντικού αποτυπώματος των ξενοδοχείων, την είσοδο των ψηφιακών εφαρμογών και την προσβασιμότητα. Η νέα πρασινοψηφιακή εποχή μειώνει π.χ. τη δυναμική ορισμένων μορφών τουρισμού, όπως ο συνεδριακός, αφού αντικαθίσταται π.χ. με τηλεσυνεδριάσεις. Προσφέρει νέες δυνατότητες σε άλλα πεδία π.χ. στον οικοτουρισμό ή τον ψηφιακό τουρισμό κ.ά. Τα πιο σύγχρονα ξενοδοχεία στρέφονται σε ψηφιακές υποδομές: π.χ. ψηφιακούς καθρέφτες,

⁶²³ Παπαδημητρίου & Φραγκόπουλος: Περιβαλλοντική ανισότητα, χώρος, πολιτισμικές αναπαραστάσεις και κοινωνικές πρακτικές, 2018, σελ.4. Οι Παπαδημητρίου & Φραγκόπουλος μιλούν για την κατά κεφαλήν χρήση περιβάλλοντος, αναφερόμενοι στον Matthews.

ψηφιοποίηση στη ροή εγγράφων στα ξενοδοχεία, χρήση ρομπότ στην υποδοχή, την καθαριότητα κ.ά.

Στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού το πλέον περιζήτητο αναδυόμενο κοινωνικό στρώμα του παγκόσμιου τουρισμού είναι οι Ψηφιακοί νομάδες. Δημιουργείται έτσι ένα νέο πεδίο ανταγωνισμών προσέλκυσής τους, μεταξύ περιοχών, κρατών, υπερεθνικών οργανισμών αλλά κι επιχειρήσεων.

Οι «Ψηφιακοί Νομάδες» είναι ένα παγκοσμιοποιημένο κοινωνικό στρώμα, που γεννιέται μετά την Δ΄ Βιομηχανική Επανάσταση. Κατά ορισμένους μελετητές αποτελεί μία νέα κατηγορία τουριστικών καταναλωτών/ταξιδιωτών, αν και δεν κατοικούν μόνο σε ξενοδοχεία. Οι Ψηφιακοί Νομάδες είναι μία εργασιακή έκφανση του Πρασινοψηφιακού Καπιταλισμού, που βασίζεται στην εργασία υψηλής εξειδίκευσης. Αποτελεί μία αναδυόμενη τεχνική ιντελιγκέντσια, με σχετικά κοινά χαρακτηριστικά. Για την προσέλκυσή τους κράτη, υπερεθνικοί οργανισμοί κι επιχειρήσεις προσφέρουν κίνητρα εγκατάστασης (π.χ. φορολογικά, ασφαλιστικά, χωρικά κ.ά.) και μεγαλύτερου χρόνου παραμονής.

Η δυναμική των Ψηφιακών Νομάδων δίνει νέα οικονομική ώθηση στις κοινωνίες εισδοχής αλλά απειλεί τους ντόπιους, όπως κατά το παρελθόν έχει συμβεί με τις ψηφιακές πλατφόρμες βραχυχρόνιας μίσθωσης ακινήτων. Μακροπρόθεσμα σε περιοχές με υψηλή ζήτηση, οι ντόπιοι χαμηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων αναγκάζονται να μετακομίσουν από τις περιοχές τους προς όφελος των ξένων, που έχουν τη δυνατότητα να πληρώσουν υψηλότερα ενοίκια. Δημιουργούνται έτσι νέες στεγαστικές ανισότητες για τα άτομα χαμηλών εισοδημάτων αλλά και νέες δυνατότητες για τους ιδιοκτήτες ακινήτων. Επιπλέον, δίνονται νέες δυνατότητες σε ξενοδοχεία τουριστικών περιοχών, να πολεμήσουν την εποχικότητα και να δημιουργήσουν υποδομές για περισσότερες θέσεις απασχόλησης σε μεγαλύτερο χρονικό διάστημα.

Το νέο αυτό παγκοσμιοποιημένο κοινωνικό στρώμα αντλεί και βασίζει τη δυναμική του - κατά κανόνα - στο υψηλό μορφωτικό επίπεδο και τις ψηφιακές δεξιότητες. Η υπόθεση των Ψηφιακών Νομάδων αναμένεται ν' αλλάξει στη μετά Covid-19 τη συνολική στρατηγική στον Τουρισμό και δυνάμει στις αεροπορικές Συνδέσεις. Έτσι, το πεδίο του τουρισμού επανέρχεται δριμύτερο ανακτώντας τον χαμένο δρόμο και νέες θέσεις απασχόλησης προσφέροντας μεροκάματα, για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα.

Εξαιτίας των ψηφιακών νομάδων ωφελούνται οι τοπικές κοινωνίες ως προς τις θέσεις απασχόλησης. Σε μέρη, με πολιτιστικό ενδιαφέρον εφόσον υπάρχει έλλειψη στέγης, πιέζονται τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, που δεν διαθέτουν ιδιόκτητη στέγη. Επίσης, σε περιοχές με υψηλή τουριστική ζήτηση για Ψηφιακούς Νομάδες ανεβαίνουν κι οι τιμές γενικότερα. Αυτό το γεγονός

δημιουργεί επιπλέον πίεση στα μικρομεσαία στρώματα του υπάρχοντος τοπικού πληθυσμού.

Το παγκοσμιοποιημένο αυτό κοινωνικό στρώμα βασίζει τη δυναμική του στην ψηφιακή τεχνολογία και δεν ενδιαφέρεται καταρχήν για μόνιμη εγκατάσταση. Αφορά κυρίως νεότερες γενιές εξοικειωμένες με την νέα τεχνολογία. Ανοίγει νέες προοπτικές αλλά δημιουργεί και νέα περιβαλλοντικά προβλήματα, ως προς την υπερσυγκέντρωση ή την απομάκρυνση από περιοχές, που δεν έχουν τις κατάλληλες ψηφιακές υποδομές. Διεκδικεί γρήγορες ταχύτητες, χώρους για επαγγελματικά ραντεβού, ύπαρξη συνεδριακών χώρων κ.ά.

Ταυτόχρονα δημιουργείται ψηφιακός ανταγωνισμός και μεταξύ των ίδιων των εργαζομένων – στελεχών επιχειρήσεων. Η τεχνική αυτή ιντελιγκέντσια είναι σαφές ότι ακόμη δεν είναι οργανωμένη ώστε να διεκδικεί συλλογικά, νέα δικαιώματα. Παρόλα αυτά θα πρέπει να ληφθούν υπόψη, οι παρατηρήσεις του Γκούλντνερ⁶²⁴ για το δικαίωμά της στην ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Όμως, πρόκειται για ένα αναδυόμενο κοινωνικό στρώμα, το οποίο δεν έχει αναπτύξει κοινωνική ή ταξική συνείδηση.

Η ψηφιακή ιντελιγκέντσια αναδεικνύεται μέσω της γνώσης της ψηφιακής τεχνολογίας και του Internet of things κ.ά. Ο αριθμός των ψηφιακών νομάδων είναι αυξητικός και εξερράγη, μετά την εκδήλωση της πανδημίας Covid-19. Μελέτη δείχνει ότι στα μέσα του 2020 ο πληθυσμός των ψηφιακών νομάδων ανήλθε από 7,3⁶²⁵ εκατομμύρια σε 10,9 εκατομμύρια. Όπως έχει φανεί από τα στοιχεία, εξαιτίας των Ψηφιακών Νομάδων, υπήρξε σημαντική αύξηση των βραχυχρόνιων μισθώσεων, εξαιτίας της πανδημίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις η βραχυχρόνια μίσθωση διπλασιάστηκε στις σχετικές πλατφόρμες.

Προτιμήθηκαν περιοχές, με εξοχικές κατοικίες, που ήταν εξοπλισμένες με wi-fi ώστε να μπορούν οι εργαζόμενοι να κινούνται πιο ελεύθερα απ' ό, τι μέσα στις πόλεις. Οι Ψηφιακοί Νομάδες μπορούν μακροπρόθεσμα ν' αλλάξουν τη σχέση πόλης – χωριού προς όφελος του δεύτερου, που διαρκώς συρρικνώνεται. Η αναλογία ατόμων σε πόλη – χωριό είναι κοντά στο 7/3 ή και 8/2, χωρίς αυτό να είναι θέσφατο. Επιπλέον, υπάρχουν και διακρατικοί περιορισμοί για τους Ψηφιακούς Νομάδες π.χ. καθαρό ποινικό μητρώο, βίζα κ.ά.).

Η τάση των Ψηφιακών Νομάδων είναι διαρκώς αυξητική αλλά δεν είναι φυλετικά ίση. Έρευνα, που έγινε στη δεκαετία του '90 στις ΗΠΑ έδειξε πως αντιλαμβάνονται τις ψηφιακές τεχνολογίες ανάλογα με την φυλή. Η συντριπτική πλειοψηφία για τους εργαζόμενους, που ήταν απομακρυσμένοι,

⁶²⁴ Gouldner: Η άνοδος μία νέας τάξης και το μέλλον των διανοομένων, 2019, σελ.157.

⁶²⁵ Lufkin: *Is the great digital nomad workforce actually coming?* 2021.

ήταν λευκοί κατά 78%. Το 65% αφορούσε μαύρους εργαζόμενους ενώ το υπόλοιπο 58% ισπανόφωνους⁶²⁶. Η έρευνα, που έγινε τον 21^ο αιώνα από το Ινστιτούτο Οικονομικής Πολιτικής, που επικαλείται ο Λάφκιν έδειξε πως ο 1 στους 4 λευκούς εργαζόμενους⁶²⁷ μπορεί να εργάζεται από το σπίτι, ενώ αυτό συμβαίνει με 1 στους 5 μαύρους εργαζόμενους και το ίδιο με 1 στους 6 ισπανόφωνους. Η διαφοροποίηση σχετίζεται και με το μορφωτικό επίπεδο. Ο 1 στους 3 εργαζόμενους, που εργάζονταν από το σπίτι κατά την περίοδο της πανδημίας είχε πτυχίο Πανεπιστημίου. Αντίθετα, αυτό αφορούσε μόλις 1 στους 20 εργαζόμενους με πτυχίο από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Αυτή η διαφοροποίηση φέρνει ξανά στο προσκήνιο και τις εκπαιδευτικές αλλά και τις τουριστικές ανισότητες και το ψηφιακό χάσμα. Οι κοινωνικοί επιστήμονες αναφέρονται στον όρο «**Ψηφιακή Φυλή**». Επιπλέον, δημιουργούνται χώροι υψηλής ψηφιακής εξειδίκευσης, όπως είναι η Silicon Valley ή άλλες κοινότητες στο Βερολίνο, το Ισραήλ κ.ά. που είναι περιοχές, που όχι απλά μπορούν να ζήσουν ψηφιακοί νομάδες αλλά είναι οικοτεχνολογικά, γεωγραφικά συστήματα, τα οποία είναι ψηφιακές εστίες, δηλαδή το επίκεντρο αυτής της δυναμικής, όπως ήταν κατά το παρελθόν οι βιομηχανικές ζώνες.

Η νέα Ψηφιακή Φυλή, όμως δεν περιλαμβάνει μόνο μετακινήσεις από ένα κράτος στο άλλο αλλά κι εγχώριες μετακινήσεις, προς το πατρικό στο χωριό, το εξοχικό σε κοντινή απόσταση από τη μητρόπολη κ.ο.κ. Αυτού του είδους οι μετακινήσεις περιγράφονται με τον όρο “**counterurbanization**”⁶²⁸. Στην ελληνική γλώσσα περιγράφονται υπό τον όρο της «**πληθυσμιακής αναστροφής**». Δημιουργείται έτσι μία νέα δυναμική αλλά και δυνάμει συγκρούσεις στον χώρο της Περιφέρειας, καθώς επηρεάζουν τη χωρική και ταξική διαστρωμάτωση και δημιουργούν νέες ευκαιρίες και νέες ανισότητες στην ύπαιθρο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 29^ο

ΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΑ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Η άναρχη δόμηση στις πόλεις, η καταπάτηση δασικών περιοχών, η δημιουργία παραγκουπόλεων, η έλλειψη ισοζυγίου πρασίνου, τα προβλήματα γραφειοκρατίας, η ακριβή στέγη, η ασυνεννοησία μεταξύ υπηρεσιών, το

⁶²⁶ Selwyn: ό.π., σελ.59.

⁶²⁷ Lufkin: “*Is the great digital-nomad workforce actually coming?*”, 2021.

⁶²⁸ Παπαδόπουλος Απ.: «*Κοινωνικές ανισότητες και οι Κοινωνικές Επιπτώσεις της Αγροτικής Πολιτικής στην ελληνική ύπαιθρο*», στο πλαίσιο του διεθνούς συνεδρίου: *Η κοινωνική πολιτική σ’ ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον: προκλήσεις και προοπτικές*, 2006.

«γρηγορόσημο» στις Πολεοδομίας⁶²⁹, οι αδυναμίες στην εκάστοτε πολιτική ηγεσία και στη δημόσια διοίκηση να δώσει λύσεις αλλά και να παρέμβει όπου χρειάζεται, δημιούργησαν μία σειρά από περιβαλλοντικά και χωρικά προβλήματα στην Ελλάδα, τα οποία με την κλιματική κρίση εντείνονται. Παρά την εναλλαγή των κυβερνήσεων και τη μερική τακτοποίηση, πολλά εξ αυτών δεν επιλύθηκαν ή επιλύθηκαν μερικώς π.χ. μπαζώματα ρεμάτων κι ανεξέλεγκτη δόμηση.

Η Αθήνα, το 1827 είναι μία μικρή πόλη με μία στρατιωτική βάση των Οθωμανών. Διεκδικεί να γίνει η πρωτεύουσα της Ελλάδας, εξαιτίας του πολιτιστικού αποθέματος και του συμβολικού φορτίου, που κουβαλά. Τελικά, βαφτίζεται πρωτεύουσα το 1834⁶³⁰ με λιγότερους από 10.000 κατοίκους.

Το 1920, πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή, Αθήνα και Πειραιάς έχουν μαζί, μόλις 53.042 κατοίκους. Το 1928 ο πληθυσμός αυτός έχει σχεδόν διπλασιαστεί, ενοποιώντας τις δυο πόλεις, που είχαν πλέον από κοινού, 801.622 κατοίκους⁶³¹. Στην πρωτεύουσα ως και τον 20^ο αιώνα χρησιμοποιούνται παραγωγικά ζώα για μεταφορές ή αγροτική δραστηριότητα: άλογα, γαϊδούρια, και καμήλες ⁶³²κ.ά. Το πρώτο αυτοκίνητο κυκλοφορεί στην Αθήνα το 1896. Νωρίτερα υπάρχουν οι άμαξες, τα «παμφορεία»⁶³³ που ήταν λεωφορεία έως 18 ατόμων, που κινούνταν με τροχούς και ταλαιπωρημένα άλογα κ.ά.

Το πρώτο σοβαρό έργο μεταφοράς ανθρώπων κι εμπορευμάτων είναι ο σιδηρόδρομος. Το 1869 εγκαινιάζεται η γραμμή Αθηνών – Πειραιά. Το έργο κατασκευάζεται από τον Άγγλο επιχειρηματία, Εδουάρδο Πίκερινγκ κι αναφέρεται στη διαδρομή Θησείου – Πειραιά. Η κατασκευή της υπόγειας σήραγγας της Ομόνοιας θα γίνει το 1889. Αρχικά ο σιδηρόδρομος είναι ατμοκίνητος και στη συνέχεια το 1904 γίνεται ηλεκτρικός⁶³⁴. Το 1922 το τραμ είναι το κύριο μέσο μεταφοράς. Η έκρηξη των ιδιωτικών μέσων μεταφοράς συμβαίνει μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η ελληνική πρωτεύουσα αντιμετωπίζει ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα προβλήματα στην υδροδότηση, τα οποία γιγαντώνονται, όταν εγκαθίστανται κι οι Μικρασιάτες πρόσφυγες. Λόγω των αυξημένων αναγκών σε

⁶²⁹ Δελεβεγκος: «Γιατί δε «ρίχνουν μάυρο» στις Πολεοδομίες της διαφθοράς», 2016.

⁶³⁰ Σκλαβούνος: Συγκοινωνίες και Κοινωνική Διαίρεση του Αστικού χώρου: Η Αθήνα από τον 19^ο ως τον 20^ο αιώνα, σελ. 39, 47.

⁶³¹ Σκλαβούνος: Συγκοινωνίες και Κοινωνική Διαίρεση του Αστικού χώρου: Η Αθήνα από τον 19^ο ως τον 20^ο αιώνα, σελ. 39, 47.

⁶³² Υπάρχουν τραγούδια για τους καμηλιέρηδες αλλά αυτό αναφέρεται και στα πρώτα ΦΕΚ, που εκδόθηκαν στο ελληνικό κράτος για τη φορολογία των αγροτικών ζώων.

⁶³³ Μπορδόκας: Όταν η συγκοινωνία γινόταν με εξαντλημένα άλογα, 2021.

⁶³⁴ ΣΤΑΣΥ: Ιστορικά στοιχεία, χ.χ.

πόσιμο νερό υπογράφεται σύμβαση με την αμερικανική εταιρεία ULEN για την υδροδότηση των κατοίκων της πρωτεύουσας από τη λίμνη του Μαραθώνα⁶³⁵.

Ως προς την ενέργεια η Ελλάδα διαθέτει κοιτάσματα λιγνίτη, στην Εύβοια, στην περιοχή της Φλώρινας και της Κοζάνης, στη Δράμα, τη Λάρισα, την Αρκαδία, την Καβάλα⁶³⁶. Γίνονται και υδροηλεκτρικά έργα ενώ ο λιγνίτης ειδικά κατά τον 20^ο αιώνα θα συνδεθεί στην Ελλάδα κατεξοχήν με την περιοχή της Εύβοιας⁶³⁷, τη Δυτική Μακεδονία και τη Μεγαλόπολη Αρκαδίας. Μολονότι πρόκειται για φτηνή ενέργεια ο λιγνίτης θα κατηγορηθεί, όχι άδικα, για τη μεγάλη αύξηση των ατμοσφαιρικών ρύπων και φυσικά για τους κινδύνους για τους ίδιους τους εργαζόμενους στα λιγνιτωρυχεία και τους κατοίκους των περιοχών αυτών.

Λόγω των διεθνών συμφωνιών, τη μεταπολεμική περίοδο η Ελλάδα θα παραμείνει λόγω της συμφωνίας της Γιάλτας⁶³⁸ στη σφαίρα επιρροής της Δύσης. Το μοντέλο ανάπτυξης, που θ' ακολουθηθεί και τον 20^ο αιώνα θα είναι ανορθολογικό από άποψη παραγωγική κι αναπτυξιακή επηρεάζοντας αρνητικά το φυσικό περιβάλλον. Η κομματοκρατία και το πελατειακό κράτος θα δημιουργήσουν μεγάλες στρεβλώσεις κι αδυναμίες ως προς τη χωροταξία και τη δόμηση, λόγω και της πίεσης του εργατικού δυναμικού για φτηνή στέγη.

Ειδικά, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και κυρίως την περίοδο της δικτατορίας των Συνταγματαρχών θα δοθεί έμφαση στην ανάπτυξη της Αττικής σε ύψος και σε πλάτος, δημιουργώντας νέου τύπου, χωρικές και στεγαστικές ανισότητες. Αυτή τη φορά η συμβολική ανισότητα θα αναφέρεται στο ρετιρέ σε αντίθεση με τις παλιές μονοκατοικίες, όπως αποτυπώνεται και στην ταινία του 1965 «*Η δε γυνή να φοβήται τον άνδρα*» σε σενάριο – σκηνοθεσία του Γιώργου Τζαβέλλα. Αυτή η δυσαρμονική ανάπτυξη, προκειμένου να καλυφθούν οι στεγαστικές ανάγκες της εργατικής τάξης, που αφορά κυρίως αγροτόπαιδα από την επαρχία, θα δημιουργήσει σωρεία μακροχρόνιων, περιβαλλοντικών προβλημάτων, νέες εργασιακές θέσεις και νέες ανάγκες (π.χ. ο θεσμός των διαχειριστών, του θυρωρού κ.ά.).

Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς βλέπει τουλάχιστον κατά τον 19^ο αιώνα το ελληνικό κράτος ως εργοδότη λόγω της υπερτροφίας του κρατικού μηχανισμού. Κάνει λόγο για «*άνθηση του πολυσθενούς, οικογενειακού μικροαστισμού*» και για την αντίφαση μεταξύ του «*κράτους προστάτη*» και του «*κράτους – μπαμπούλα*».

⁶³⁵ ΕΥΔΑΠ: Η κατασκευή του σύγχρονου συστήματος ύδρευσης της πρωτεύουσας: το έργο του Μαραθώνα, χ.χ.

⁶³⁶ ΔΕΗ: Αποθέματα και ποιότητα, χ.χ.

⁶³⁷ Μιχανιτουκρονου: Το πολύνεκρο δυστύχημα στο λιγνιτωρυχείο της Εύβοιας. Το μοιραίο λάθος του επιστάτη. Επέζησε το καναρίνι, που κατέβαζαν 170 μέτρα κάτω από τη γη. χ.χ.

⁶³⁸ Iefimerida Newroom: Τι είναι η συμφωνία της Γιάλτας, που υπογράφηκε στις 4 Φεβρουαρίου 1945, 2013.

Αυτό το πρόσωπο του Ιανού για το ελληνικό κράτος, κατά τον Τσουκαλά, συνυπάρχει στη συλλογική συνείδηση των μικροαστικών στρωμάτων και συνδέεται με την άνθηση της παραοικονομίας⁶³⁹. Ο Σακελλαρόπουλος πάλι σημειώνει τις παθογένειες του ελληνικού κράτους, που αφορούν στον πολυδάπανο στρατό, 2,5 φορές⁶⁴⁰ μεγαλύτερο απ' αυτόν, που χρειάζεται η χώρα, στην υπερτροφική γραφειοκρατία και στο διαρκώς αυξανόμενο εξωτερικό χρέος.

Η διανομή αγροτικών γαιών σε ακτήμονες ήταν από τα πρώτα μελήματα της νεοσυσταθείσας διοίκησης τον 19^ο αιώνα. Μέχρι σήμερα, υπάρχουν περιοχές στις οποίες οι αναδάσμοι δεν έχουν ολοκληρωθεί ενώ οι ανάγκες για έργα αρδευτικά, υποδομών, παραμένουν ή κι αυξάνονται. Το έλλειμμα νερού στον κάμπο της Λάρισας, που είναι βασικός τροφοδότης τροφίμων, παραμένει βασικό αίτημα του θεσσαλικού αγροτικού πληθυσμού. Οι αγρότες του κάμπου της Λάρισας βιώνουν τις ανισότητες της Κλιματικής κρίσης και των ανθρωπογενών δραστηριοτήτων πληρώνοντας πολλαπλάσια τιμή του ρεύματος συγκριτικά με αγρότες άλλων περιοχών, εξαιτίας του νερού. Η, κατά τόπους, υφαλμύρωση νερού, όπως π.χ. στην Αργολίδα, εντείνει τις αγροτικές ανισότητες, οι οποίες είναι υπαρκτές. Οι αγρότες ευελπιστούν στην ολοκλήρωση του έργου του Ανάβαλου. Η εκβιομήχανιση κι η ψηφιοποίηση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας δεν συμβαίνει παντού και σε όλους τους κλάδους αλλά και σ' όλες τις περιφέρειες ή δήμους με την ίδια ταχύτητα.

Η διαφορά μεταξύ της αγροτικής διαστρωμάτωσης είναι προφανής είτε ανάμεσα σε κλάδους είτε ανάμεσα σε ηπειρωτικές – νησιωτικές περιοχές. Η πίεση είναι μεγαλύτερη για τα αγροτικά στρώματα κατά το στάδιο του πρασινοψηφιακού καπιταλισμού. Η βεντάλια ανισοτήτων μεταξύ των αγροτικών στρωμάτων διευρύνεται, ανάμεσα σ' όσους παραμένουν στην παραδοσιακή γεωργία και κτηνοτροφία και σ' εκείνους, που έχουν προχωρήσει στη βιομηχανική γεωργία (π.χ. υδροπονία, αεροπονία), στη δορυφορική, στη βιολογική κ.ά. Το χαμηλό εισόδημα της συντριπτικής πλειοψηφίας των αγροτών κι η γήρανση του πληθυσμού, τα συσσωρευμένα χρέη τους απομακρύνουν από μεγάλες αλλαγές κι αγροτικές επιχειρήσεις έντασης κεφαλαίου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης μεταξύ των ετών 1976-2006⁶⁴¹ ο αριθμός των περιοχών, που επλήγησαν από την ξηρασία, αυξήθηκε κατά 20%. Το κόστος αντιμετώπισης αφορούσε χώρες της Νότιας

⁶³⁹ Τσουκαλάς: Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1987, σελ. 168-169.

⁶⁴⁰ Σακελλαρόπουλος: ό.π., σελ. 96.

⁶⁴¹ Ευρωπαϊκή Επιτροπή: «Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών. Έκθεση σχετικά με την επανεξέταση της Ευρωπαϊκής Πολιτικής για την αντιμετώπιση της λειψυδρίας και της ξηρασίας». 2012.

Ευρώπης αλλά ακόμη και της Βόρειας, κοντά στα 100 δις ευρώ με αποκορύφωμα την ξηρασία του 2011, οπότε το ύψος της βροχής συρρικνώθηκε στο 40% του κανονικού.

Η γεωπολιτική θέση της Ελλάδας ορίζεται μεταξύ τριών ηπείρων. Πολλές από τις παθογένειες της πρώτης περιόδου του νεοελληνικού κράτους εξακολουθούν να ταλανίζουν την Ελλάδα έως σήμερα, διευρύνοντας το χάσμα μεταξύ του πληθυσμού της υπαίθρου και της πόλης. Είναι σαφές πως η ενεργειακή θέση της Ελλάδας έχει ενισχυθεί μετά τη διέλευση αγωγών φυσικού αερίου⁶⁴² και τη βελτίωση των μεγεθών της ως προς την παραγωγή πράσινης ενέργειας. Αυτή όμως η βελτίωση ως προς τα πράσινα μεγέθη δεν αποτυπώνεται στους πολίτες. Ειδικά, τα λαϊκά στρώματα κλήθηκαν να πληρώσουν εξωφρενικούς λογαριασμούς ρεύματος μετά την πώληση σημαντικού μέρους της ΔΕΗ κι απώλειες του πλειοψηφικού πακέτου από το κράτος⁶⁴³.

Το άναρχο, περιβαλλοντικό μοντέλο της ελληνικής πρωτεύουσας, δυστυχώς μιμήθηκαν σε μεγάλο βαθμό κι άλλες μητροπόλεις, που βιώνουν την έλλειψη πρασίνου, το κυκλοφοριακό κομφούζιο, την αδυναμία εύρεσης πάρκινγκ, τα μπαζώματα ρεμάτων κ.ά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα άναρχης δόμησης το Ηράκλειο της Κρήτης με την υπερπληθώρα αυθαίρετων σπιτιών. Η κοινωνική διαστρωμάτωση κι εδώ έπαιξε τον ρόλο της στη διαμόρφωση χωρικών κι ενεργειακών ανισοτήτων. Ακόμη και στην Αττική, όμως, χαρακτηριστική κι εμφανής η διαφορά πρασίνου στο πολυτελές προάστιο της Κηφισιάς λ.χ. με τα Εξάρχεια.

Κατά τη γέννηση του νεοελληνικού κράτους δημιουργούνται οι αστικοί κήποι του Όθωνα και της Αμαλίας κατά το γερμανικό πρότυπο. Δίνονται και γαίες στους ήρωες του 1821, για τη συνεισφορά τους στον αγώνα. Σύμφωνα με όσα περιγράφει η Χριστίνα Αγριαντώνη, το 1839 παρότι το νεοελληνικό κράτος ήταν πολύ μικρό σε μέγεθος ήταν αραιοκατοικημένο κι αντιστοιχούσαν 17 κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο⁶⁴⁴. Αντίστοιχα, το 1856 η Ελλάδα αριθμεί μόλις 12 πόλεις με πληθυσμό άνω των 5.000 κατοίκων και μόνο η Αθήνα έχει ξεπεράσει τους 200.000 κατοίκους⁶⁴⁵.

⁶⁴² Πρακτικά της Διαρκούς Επιτροπής Εθνικής Άμυνας κι Εξωτερικών για την «Κύρωση της συμφωνίας μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Ιταλικής Δημοκρατίας για την οριοθέτηση των αντίστοιχων θαλάσσιων ζωνών τους» και «Κύρωση της συμφωνίας μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της κυβέρνησης της Αραβικής Δημοκρατίας της Αιγύπτου για την οριοθέτηση της Οικονομικής Ζώνης μεταξύ των δυο κρατών», 2020.

⁶⁴³ Χατζηγεωργίου: «Χωρίς «Δ» η ΔΕΗ», 2021.

⁶⁴⁴ Αγριαντώνη: «Πόλεις και εκβιομηχάνιση, ή εκβιομηχάνιση σε μία μόνο πόλη», σελ. 26 στο συλλογικό βιβλίο υπό την επιμέλεια Γκυ Μπουρσέλ: Η νεοελληνική πόλη. 1989.

⁶⁴⁵ Αγριαντώνη, ό.π., σελ.26.

Στην Ελλάδα το ηλεκτρικό ρεύμα έρχεται το 1889 από την Γενική Εταιρεία Εργοληψιών⁶⁴⁶, η οποία κατασκευάζει στην Αθήνα επί της οδού Αριστείδου, την πρώτη μονάδα παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος. Φωτίζονται πρώτα τα Ανάκτορα και στη συνέχεια η τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη από Βέλγους. Το 1899 έρχονται στην Ελλάδα πολυεθνικές εταιρείες ηλεκτρισμού ενώ η Εθνική Τράπεζα θα ιδρύσει την Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία, η οποία αναλαμβάνει την ηλεκτροδότηση των πόλεων. Ως το 1929 θα ηλεκτροδοτηθούν περίπου 250 πόλεις με πληθυσμό άνω των 5.000 κατοίκων. Ως το 1950, που ιδρύεται η ΔΕΗ υπήρξαν στη χώρα περίπου 400 εταιρείες παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας με πρώτη ύλη το πετρέλαιο και τον γαιάνθρακα, που εισάγονταν από το εξωτερικό. Η ηλεκτροδότηση σε ελληνικά χωριά συνέβη ακόμη και μετά τη δεκαετία του '80. Από την ίδρυσή της Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού το 1950 μέχρι σήμερα, ήταν και παραμένει ο κυριότερος παράγοντας για την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος. Ωστόσο, η απελευθέρωση της ενέργειας με τη μείωση του ποσοστού της από το 51% στο 33%⁶⁴⁷ έχει αφήσει ανοιχτό το πεδίο και γι' άλλες ιδιωτικές εταιρείες αλλά έχει διευρύνει την ενεργειακή φτώχεια.

Η φροντίδα για το φυσικό περιβάλλον στη σύγχρονη Ελλάδα εκφράστηκε σε πρώιμη φάση από τους ορειβατικούς συλλόγους. Οι πιο παλαιοί ιδρύθηκαν το 1928, όπως ο Αθηναϊκός Ορειβατικός Σύλλογος⁶⁴⁸ από 33 αθλητές του Γυμναστικού Συλλόγου Αμαρουσίου και - με διαφορά λίγων μηνών - ο Ελληνικός Ορειβατικός Σύλλογος Πατρών, οι οποίοι ανέπτυξαν φυσιολατρικές δραστηριότητες. Η ανάπτυξη των περιβαλλοντικών δράσεων στην Ελλάδα, όμως, αρχίζει κυρίως μεταπολεμικά με την Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσης, η οποία είναι η παλαιότερη περιβαλλοντική οργάνωση πολιτών (1951)⁶⁴⁹.

Η έννοια της προστασίας της φύσης συνδέθηκε ενίοτε φυσιολατρικές εκδρομές, κοινωνικά κινήματα, με τοπικά προβλήματα κι αποξηράνσεις (π.χ. Αχερουσία λίμνη, Κωπαΐδα κ.ά.) αλλά και με διαμαρτυρίες και διαδηλώσεις για τα πυρηνικά όπλα. Οι κινητοποιήσεις είχαν συνήθως τοπικό περιεχόμενο για περιβαλλοντικά ζητήματα (π.χ. Σαγιάδα). Μεταδικτατορικά, μεγάλες συγκρούσεις υπήρχαν ανάμεσα στο κεντρικό κράτος και τους κατοίκους για τη χωροθέτηση και την επεξεργασία των απορριμμάτων με τη μορφή ΧΥΤΑ κ.ά.

⁶⁴⁶ ΔΕΙ. ΔΕΗ ΑΕ. Η ΔΕΗ σήμερα, χ.χ.

⁶⁴⁷ Χατζηγεωργίου, ό.π., 2021.

⁶⁴⁸ Ελληνικός Ορειβατικός Σύλλογος Αθηνών: Ιστορικό, χ.χ.

⁶⁴⁹ Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσης (ΕΕΠΦ): Ιστορικό και δράσεις, χ.χ. Η Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσης προήλθε ουσιαστικά ως συνέχεια του Ελληνικού Ορειβατικού Συνδέσμου κι είχε σημαντικό ρόλο στην Ελλάδα σε πολλά περιβαλλοντικά ζητήματα ενώ ο Βύρων Αντύπας το 1958 ιδρυτικό μέλος και γραμματέας της, πρωτοστάτησε για τη δημιουργία των Εθνικών Δρυμών και τη Συνθήκη Ραμσάρ για τους υγρότοπους Διεθνούς Σημασίας.

Διεθνή, ευρωπαϊκά κι ελληνικά ζητήματα θα συνταράξουν την ελληνική κοινωνία, όπως συνέβη και με το πυρηνικό δυστύχημα στο Τσέρνομπιλ ενώ κατά καιρούς θα δημιουργηθούν και τοπικά προβλήματα ρυπάνσεων, όπως συνέβη π.χ. στην περίπτωση του Ασωπού⁶⁵⁰. Κρίσιμα ζητήματα που απασχόλησαν διαφορετικές επαγγελματικές ομάδες αφορούσαν π.χ. αποξηράνσεις για τη χρήση νερού, αναδασμούς, αρδευτικά έργα, οικονομικά προβλήματα των ΤΟΕΒ κ.ά.

Το πρόβλημα, όμως, της επαρκούς άρδευσης, ο κατακερματισμένος κλήρος, η εξαγορά μεγάλων αγροτικών γαιών τοπικών τσιφλικάδων, από Οθωμανούς στα πρόθυρα της ίδρυσης ή της επέκτασης των ορίων του ελληνικού κράτους θα παραμείνει διαχρονικά ένα σημαντικό πρόβλημα. Εξακολουθεί μέχρι σήμερα να δημιουργεί προβλήματα στους Έλληνες αγρότες, οι οποίοι έχουν σημαντικό μικρότερο και κατακερματισμένο κλήρο σε σχέση με τους Ευρωπαίους συναδέλφους τους.

Τα περιβαλλοντικά προβλήματα, που αντιμετωπίζει η Ελλάδα, ξεκινούν ήδη από τον 19^ο αιώνα με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, που θα χρειαστεί πάνω από έναν αιώνα, για να ολοκληρωθεί εδαφικά. Παρά τις αλλεπάλληλες προσπάθειες, λόγω διαφόρων παθογενειών κι εγγενών προβλημάτων, δεν έχει ολοκληρωθεί μέχρι σήμερα το κτηματολόγιο.

Τα κοιτάσματα λιγνίτη θα καθορίσουν τη μοίρα και της Ελλάδας, λόγω των υπαρκτών κοιτασμάτων κ.ά. και θα συνοδευτούν από εργατικά δυστυχήματα. Επιπλέον, θα οδηγήσουν σε μαζική μετανάστευση ανειδίκευτου προσωπικού κυρίως από την ελληνική επαρχία σε χώρες, πλούσιες σε κοιτάσματα λιγνίτη. Το γεγονός αποτυπώνεται στο χαρακτηριστικό τραγούδι της δεκαετίας του '60 με τη φωνή του Έλληνα τραγουδιστή Στέλιου Καζαντζίδα: «Στις φάμπρικες της Γερμανίας και στου Βελγίου τις στοές...»⁶⁵¹. Η επαφή με τον λιγνίτη δημιουργεί θέσεις εργασίας σε ευρωπαϊκές χώρες και γεννά σημαντικές κοινότητες Ελλήνων αποδήμων.

Η Ελλάδα μετά την είσοδο στην Ευρωπαϊκή Ένωση ζει τον μαζικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής γεωργίας μέσα από αγροτικά προγράμματα με τις μαζικές εισαγωγές σύγχρονων μέσων και εξοπλισμού (τρακτέρ, αγροτικά αυτοκίνητα κ.ά.) αλλά δεν καταφέρνει να εξορθολογίσει την παραγωγή της. Η αγροτική παραγωγή της βασίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις επιδοτήσεις και παρουσιάζει ελλείμματα σε βασικά αγροτικά προϊόντα, όπως είναι το αγελαδινό γάλα, το βόειο και το χοίρειο κρέας, ο μαλακός σίτος κ.ά.

⁶⁵⁰ Lifo: «Το παράδοξο του Ασωπού. Τι αποκαλύπτει έρευνα για τους νέους ρύπους», 2020.

⁶⁵¹ Το τραγούδι «Στις φάμπρικες της Γερμανίας» γράφτηκε από τον Κώστα Βίρβο, σε μουσική του Στέλιου Καζαντζίδα και εκδόθηκε στις 45 στροφές το 1961.

Τα περιβαλλοντικά προβλήματα της Αττικής γίνονται πιο έντονα τη δεκαετία του '80. Η σταδιακή μίμηση των ελίτ προς ξένα καταναλωτικά πρότυπα αποτυπώνεται, ακόμη και στα μικροαστικά στρώματα της Ελλάδας. Εδραιώνεται με διαφορετικό τρόπο στη δομή και τη συμπεριφορά μερίδας των μεσαίων στρωμάτων δημιουργώντας ή αναπαράγοντας καταναλωτικά πρότυπα. Αυτά ο Παναγιής Παναγιωτόπουλος τα ονομάζει μεταξύ άλλων ως «ύστατα καύσιμα του ναρκισσιστικού ευδαιμονισμού»⁶⁵². Η ρύπανση της ατμόσφαιρας, ειδικά στο κέντρο της Αθήνας, είχε ως αποτέλεσμα το οικολογικό κίνημα την περίοδο 1989-90 να εκλέξει για πρώτη φορά βουλευτή, τη Μαρίνα Δίζη - Πατσουρέα⁶⁵³.

Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα αντιμετώπισαν διαχρονικά, διαφορετικά το φυσικό περιβάλλον, τη δόμηση και την ενεργειακή πολιτική. Παρά την πολυνομία και την προσπάθεια για διευθέτηση, πολλές από τις παλαιές πληγές της ελληνικής κοινωνίας ως προς την άναρχη δόμηση παρέμειναν και δημιούργησαν νέες, λόγω και της κλιματικής αλλαγής με κόστος και σε ανθρώπινες ζωές, όπως στη Μάνδρα, τη Ζαχάρω Ηλείας, το Μάτι, την Ιπποκράτειο πολιτεία κ.ά.

Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρώπη το 1981 ως 10^ο μέλος, όπως κι άλλων χωρών σταδιακά θα μειώσει τη λειτουργία του εθνικού κράτους, αφού μέρος των λειτουργιών και των αποφάσεων θα κατευθύνεται από το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τη μορφή οδηγιών, κανονισμών, σχετικών ψηφισμάτων και κυρώσεων. Παρόλα αυτά η χώρα θα πορευτεί με υψηλό δανεισμό ενώ η σταδιακή έξοδος της ελληνικής βιομηχανίας προς τρίτες βαλκανικές χώρες, που ανοίγουν τα σύνορά τους μετά την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης και τα προβλήματα στο συνεταιριστικό κίνημα, θα δημιουργήσουν σταδιακά νέα αποβιομηχάνιση στον παραγωγικό της ιστό.

Αρχικά αυτό θα συμβεί στην Αχαΐα και την Εύβοια και στη συνέχεια στη Βόρεια Ελλάδα, που είναι συγκεντρωμένος ο κύριος όγκος των ελληνικών παραγωγικών μονάδων. Μειώνονται τα περιβαλλοντικά προβλήματα από τους ρύπους της βιομηχανίας αλλά ταυτόχρονα μειώνονται κι οι θέσεις εργασίας και τα έσοδα για το κράτος. Δημιουργούνται ανυπέρβλητα προβλήματα στην ελληνική οικονομία με τη μείωση των θέσεων εργασίας και στροφή σε μη παραγωγικούς κλάδους της οικονομίας.

Το δίκτυο για τη μεταφορά εμπορικών προϊόντων θα παραμείνει για πολλές δεκαετίες προβληματικό, μακριά από τις δυτικοευρωπαϊκές αγορές, μ' εξαίρεση τα μεγάλα λιμάνια, με μικρά και μη ανταγωνιστικά μεγέθη κι

⁶⁵² Παναγιωτόπουλος: Περιπέτειες της μεσαίας τάξης, 2021, σελ. 72.

⁶⁵³ Ta Nea Team "Αφού μοίρασε λουλούδια, άνοιξε πανό για το νέφος», 2012.

έλλειψη κουλτούρας συνεργασίας. Το έλλειμμα ανάπτυξης θα ισοσκελιστεί, εν μέρει, με το συγκριτικό πλεονέκτημα στον τουρισμό. Μακροπρόθεσμα θα δημιουργηθεί πρόβλημα, παραγωγικό, οικονομικό κι αναπτυξιακό λόγω της ανισόρροπης ανάπτυξης και της σημαντικής εξάρτησης από τον τουρισμό.

Το ελληνικό έθνος - κράτος, που ουσιαστικά διαμορφώνεται μετά την μεταπολίτευση, το 1974 έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά από τα οργανωμένα κράτη της Ευρώπης, που είχαν πιο γρήγορη εδαφική και θεσμική ολοκλήρωση. Η υπερτροφία της κρατικής υπαλληλίας⁶⁵⁴, το φαινόμενο της γραφειοκρατίας, η δαιδαλώδης περιβαλλοντική νομοθεσία, ο υπερδανεισμός, η άνοδος των μικροαστικών στρωμάτων, η υπερτροφία των υπηρεσιών, έναντι των παραγωγικών δραστηριοτήτων της γεωργίας και της βιομηχανίας συνθέτουν έναν αντιπαραγωγικό ιστό.

Η σταδιακή μίμηση των ελίτ αποτυπώνεται, ακόμη και στα μικροαστικά στρώματα της Ελλάδας. Εδραιώνεται με διαφορετικό τρόπο στη δομή και τη συμπεριφορά μερίδας των μεσαίων στρωμάτων δημιουργώντας ή αναπαράγοντας καταναλωτικά πρότυπα, τα οποία ο Παναγής Παναγιωτόπουλος, κατονομάζει μεταξύ άλλων ως «ύστατα καύσιμα του ναρκισσιστικού ευδαιμονισμού»⁶⁵⁵.

Ο αντιπαραγωγικός ιστός επηρεάζει αρνητικά και τη διαστρωμάτωση των Ελλήνων πολιτών και τους μισθούς και τις συντάξεις σε σύγκριση με άλλων Ευρωπαίων συναδέλφων τους, χωρών, που μπήκαν νωρίς στην Ε.Ε. Είναι χαρακτηριστικό ότι σ' όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης ο κατώτατος μισθός⁶⁵⁶ αυξήθηκε από το 2010 κι έπειτα και μόνο στην Ελλάδα μειώθηκε⁶⁵⁷. Υπήρξε μικρή αύξηση στις αρχές του 2019 κι ελαχιστότατη με την υπουργική απόφαση 2634/22- ΦΕΚ τ.Β. 14-1-2022 σε υπαλλήλους κι εργατοτεχνίτες.

Η εκπαίδευση δημιουργεί μία νέα κοινωνική κινητικότητα μεταδικτατορικά με την κατάργηση και του πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων, το οποίο έχει τεθεί σε ισχύ με τον μεταξικό νόμο 1938 για τους δημοσίους υπαλλήλους αλλά γνικεύθηκε με τον αναγκαστικό νόμο 516/1948. Ο νόμος 516 απέκλειε οποιονδήποτε είχε συμπάθεια προς τον κομμουνισμό από τις δημόσιες υπηρεσίες ή τις εταιρείες κοινής ωφελείας.

Η σοσιαλιστική κυβέρνηση του '81 για πρώτη φορά φέρνει τα μικρομεσαία στρώματα στις παρυφές της εξουσίας. Δημιουργεί νέες χωρικές διαφοροποιήσεις, αναδιάταξη της πρωτεύουσας, που απλώνεται στα προάστια,

⁶⁵⁴ Σακελλαρόπουλος: ό.π. σελ. 49.

⁶⁵⁵ Παναγιωτόπουλος: Περιπέτειες της μεσαίας τάξης, 2021, σελ. 72.

⁶⁵⁶ Κατώτατος μισθός δεν υπάρχει στη Δανία, την Ιταλία, την Κύπρο, την Αυστρία, τη Φιλανδία και τη Σουηδία.

⁶⁵⁷ Eurostat: File: Minimum wages highlight FP2020-El.png, 2020.

μειώνει την ψαλίδα στις έμφυλες ανισότητες, σε μία εποχή που το γυναικείο κίνημα ανθεί και στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Ενώ προωθεί την αποκέντρωση στις δομές του κράτους, αλλά δεν καταφέρνει ν' ανατρέψει το κύμα εσωτερικής μετανάστευσης προς τις μητροπόλεις.

Ο σοσιαλιστής πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου καταργεί το ντροπιαστικό καθεστώς της ιδεολογικής επιτήρησης με νόμο δίνοντας τέλος στο θεσμικό κενό δημοκρατίας, που ισχυροποιούσε ένα πλέγμα συμφερόντων. Καταργεί με νόμο τους «ρουφιάνους γείτονες»⁶⁵⁸, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται, όπως διαπιστώθηκε από τα σχετικά αρχεία, ορισμένοι θυρωροί, περιπτεράδες, ταξιτζήδες, συμφοιτητές, συνάδελφοι κ.ά. Χαρακτηριστική είναι η ανισότητα προσέγγισης στη δημόσια διοίκηση, μεταξύ δεξιών και των υπόλοιπων πολιτών. Με νόμο του ΠΑΣΟΚ καταργήθηκε αυτή η καταφανής αδικία στη δημόσια διοίκηση.

Ως το 1984 επί υπουργίας Σκουλαρίκη ανακοινώθηκε πως βρέθηκαν 41.358.906 φάκελοι πολιτών. Το 1989 οι φάκελοι κάηκαν με απόφαση της ΝΔ και του Ενιαίου Συνασπισμού, χωρίς να υπάρξουν αποζημιώσεις θυμάτων. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει κάλλιστα ότι παρά την έλλειψη ψηφιακής τεχνολογίας δεν υπήρξαν εμπόδια στην κρατική και παρακρατική επιτήρηση, την αντιδημοκρατικότητα, την καταπάτηση ελευθεριών και τον ανορθολογισμό. Το πελατειακό κράτος θεωρητικά μόνο έληξε με τον νόμο Πεπονή για το Ανώτατο Συμβούλιο Επιλογής Προσωπικού ΑΣΕΠ, 2190/1994. Περιορίσε δραστικά το πελατειακό κράτος κι ήταν η πιο σημαντική παρέμβαση για την ισότητα των πολιτών απέναντι στη δημόσια διοίκηση. Μέχρι σήμερα όμως γίνονται βραχύβιες συμβάσεις στο Δημόσιο, εκτός ΑΣΕΠ, οι οποίες ανανεώνονται, δημιουργώντας υπαλλήλους πολλαπλών ταχυτήτων. Οι διορισμοί γίνονται είτε επειδή οι πολίτες αυτοί παίρνουν bonus έναντι άλλων, είτε επειδή καλύπτουν «πάγιες και διαρκείς ανάγκες». Επανειλημμένα έχουν καταγγελθεί φωτογραφικοί διαγωνισμοί, δείχνοντας την έλλειψη ισότητας καταρχήν ως προς το κράτος, τόσο των πολιτών, όσο κι επιχειρήσεων.

Ο δακτύλιος διαχρονικά υπήρξε ένα μέτρο για την κυκλοφορία στο κέντρο της Αθήνας, που ψηφίστηκε το 1979 λόγω της πετρελαϊκής κρίσης. Εφαρμόστηκε στην καθημερινότητα των κατοίκων της από το 1982 για την αντιμετώπιση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης⁶⁵⁹. Σημαντική παρέμβαση για τη μείωση του ρυπογόνου φορτίου στο κέντρο της Αθήνας ήταν η δημιουργία του μετρό τον Ιανουάριο του 2000. Μερικώς σημαντική αποδείχτηκε η δημιουργία

⁶⁵⁸ Σωτήρχου: «Φάκελοι πολιτικών φρονημάτων: Όταν το τραυματικό παρελθόν έγινε στάχτη, για να ξεχαστεί κακήν κακώς», 2019.

⁶⁵⁹ CNN. Δακτύλιος πως καθιερώθηκε ο περιορισμός στην κυκλοφορία οχημάτων στο κέντρο της Αθήνας, 2018.

του τραμ και του προαστιακού σιδηροδρόμου. Υπολογίστηκε ότι η λειτουργία του μετρό μείωσε κατά 71.000 τα αυτοκίνητα, που εισέρχονται στο κέντρο της Αθήνας, δηλαδή κατά 8% τους ετήσιους ρύπους^{66ο}, παρά την αναταραχή στο επιβατικό κοινό λόγω πανδημίας. Μέχρι σήμερα, ωστόσο καρκινοβατεί το έργο του μετρό στη Θεσσαλονίκη. Η κίνηση στην Αττική βελτιώνεται και με την δημιουργία του αυτοκινητοδρόμου της Αττικής οδού, παρά τα παράπονα για το ύψος του αντιτίμου, όπως και των υψηλών διοδίων σε όλους τους μεγάλους αυτοκινητόδρομους της Ελλάδας, που γίνονται με κοινοτική συγχρηματοδότηση. Τρανή απόδειξη τα εκτεταμένα προβλήματα, που συνέβησαν με τον χιονιά του 2022, που οδήγησαν και σε κυβερνητική κρίση.

Η ανορθολογική δόμηση θα δημιουργήσει πολλαπλά προβλήματα στην Κοινωνία των Πολιτών, το κράτος και τις εκάστοτε κυβερνήσεις: π.χ. αδυναμία έγκαιρης προσέγγισης σε φωτιές, νέφος αιθαλομίχλης, προβληματική δόμηση στους δήμους, δυσκολίες στα δίκτυα ύδρευσης κι αποχέτευσης, μειωμένο πράσινο, αισθητική υποβάθμιση περιβάλλοντος, οσμές κ.ά. Από την άλλη πλευρά το νεοελληνικό κράτος όμως έχει κι αυτό ευθύνη για τα προβλήματα με ανεξέλεγκτα μπαζώματα ρεμάτων, χειμάρρων, χτίσιμο σε περιοχές χωρίς σχέδιο, καθυστέρηση στην υλοποίηση πολεοδομικών σχεδίων, διαφθορά κ.ά.

Στη δεκαετία του '80 η πτώση των τιμών στην αγορά αυτοκινήτου στην Ελλάδα, όπως είδαμε, θα οδηγήσει στην αύξηση των οχημάτων και στα περίφημα μονά – ζυγά, από τον τελευταίο αριθμό του αριθμού κυκλοφορίας των οχημάτων. Το 2021 εφαρμόζεται για πρώτη φορά ο «πράσινος δακτύλιος»⁶⁶¹. Πρόκειται για ένα μέτρο, που επιτρέπει την παρουσία στο κέντρο της Αθήνας όσων έχουν ηλεκτρικά κι υβριδικά αυτοκίνητα. Στον δίδυμο νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό ωφελούνται δηλαδή άτομα μεσαίων ή μεγαλοαστικών στρωμάτων, που μπορούν να καλύψουν το κόστος ενός ηλεκτρικού αυτοκινήτου.

Πέρα από το νέφος, η πρώτη επαφή με τη σκληρή πραγματικότητα της κλιματικής αλλαγής έρχεται για τους Έλληνες τον Αύγουστο του 1987. Ο παρατεταμένος καύσωνας οδήγησε περίπου 4.000 ανθρώπους⁶⁶² στον θάνατο ενώ υπήρξαν και πολυήμερες νοσηλείες στα νοσοκομεία. Προξένησε αλλαγές ενεργειακών συνηθειών στα νοικοκυριά με την αύξηση της αγοράς air-condition και προκάλεσε ασφυξία στο δημόσιο σύστημα υγείας, καθώς τότε το κράτος, οι επιχειρήσεις κι οι κατοικίες δεν είχαν θωρακιστεί με συστήματα κλιματισμού κ.ά.

^{66ο} Σαν σήμερα/Η πρώτη μέρα λειτουργίας του μετρό στην Αθήνα (35 σπάνιες φωτογραφίες), 2015.

⁶⁶¹ Bikeit: Πράσινος δακτύλιος από τις 25/10/2021, οι τελικές διευκρινήσεις, 2021.

⁶⁶² Fortune Greece: Οι χειρότεροι καύσωνες στην ιστορία της Ελλάδας, 2021.

Η κρίση ακινήτων⁶⁶³, που αρχίζει το 2007 στις ΗΠΑ ταρακουνά με σφοδρότητα τον αμερικανικό παράγοντα με τον «θάνατο» της Lehman Brothers και πλήττει βάνουσα την Ελλάδα. Η οικονομία του νεοελληνικού κράτους είναι ήδη πληγωμένη, λόγω του υψηλού χρέους και των ελλειμμάτων και του δημοσιονομικού εκτροχιασμού την περίοδο διακυβέρνησης Κώστα Καραμανλή. Η κρίση αυτή δρομολόγησε πολιτικές εξελίξεις κι αλληπάλληλες εναλλαγές πολιτικών κομμάτων ή πολιτικών συνασπισμών στην εξουσία. Σηματοδότησε καταπόνηση της μεσαίας τάξης, η οποία ορίστηκε μεταξύ άλλων από τον Παναγή Παναγιωτόπουλο ως τόπος συνάντησης του «εγχώριου ατομικισμού με τον κρατισμό»⁶⁶⁴ και δημιούργησε ασφυκτικές πιέσεις προς καθοδική διαστρωμάτωση κατεξοχήν προς τα μικρομεσαία στρώματα ενώ φτωχοποίησε και τα μεσαία. Δημιουργούνται για πρώτη φορά ελληνικά, μαζικά μεταναστευτικά ρεύματα εξειδικευμένων στελεχών και νέων επιστημόνων.

Δημιουργείται ένα μικρό κενό στη διαστρωμάτωση ανάμεσα στα ανώτερα και τα κατώτερα στρώματα, διότι μεγάλο μέρος των μεσαίων στρωμάτων, με υψηλό μορφωτικό επίπεδο αναγκάζεται να μεταναστεύσει, διευρύνοντας την ψαλίδα των κοινωνικών ανισοτήτων. Προκαλούνται περαιτέρω πιέσεις στους περιθωριοποιημένους Έλληνες και στους λούμπεν, φτωχούς Έλληνες και πρόσφυγες. Δημιουργείται ντόμινο λουκέτων στον χώρο των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και παρατηρούνται αδυναμίες στην αποπληρωμή δανείων για την αγορά σπιτιών κι επιχειρήσεων αλλά και κτημάτων. Ειδικότερα, δημιουργούνται λουκέτα σε ολόκληρες εμπορικές συνοικίες, σηματοδώντας τον «θάνατο» του Έλληνα εμποράκου, όπως συνέβη στην Αμερική με την κρίση του 1929.

Σε δεινότερη θέση όλων οι άστεγοι, που στην Ελλάδα ουδείς γνωρίζει με ακρίβεια τον αριθμό τους κι όλοι μιλούν με εκτιμήσεις⁶⁶⁵. Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Τυπολογία των Αστέγων και του Αποκλεισμού Κατοικίας (ETHOS) το 2009 είχαν καταμετρηθεί 7.720 άστεγοι κι άτομα με αποκλεισμό στέγασης⁶⁶⁶. Η άλλη όψη του νομίσματος ήταν πως το 2009 στην Ελλάδα είχαν καταγραφεί περίπου 100.000 πισίνες⁶⁶⁷ δημιουργώντας ωστόσο και διαφορετικά περιβαλλοντικά προβλήματα ανά περιοχή⁶⁶⁸.

⁶⁶³ Ντουράν: 2008: Πως η κρίση ακινήτων των ΗΠΑ εξελίχθηκε σε παγκόσμια οικονομική κρίση, 2018.

⁶⁶⁴ Παναγιωτόπουλος: ό.π., Β' Έκδοση, σελ.24.

⁶⁶⁵ Σαλτού: "Άστεγοι: οι «αόρατοι» άνθρωποι, που ζουν ανάμεσά μας", 2020.

⁶⁶⁶ Ziomas, Konstantinidou, Capella, Vezirgianni: "National strategies to fight homelessness and housing exclusion", 2019, σελ.6.

⁶⁶⁷ Νικολάου: 100.000 πισίνες στην Ελλάδα της λειψυδρίας, 2009.

⁶⁶⁸ Χτούρης: *Μεταβιομηχανική κοινωνία και η Κρισιμότητα της Πληροφορίας. Παγκόσμια Δίκτυα*. Ο ρόλος τους στη νέα κοινωνική διαφοροποίηση, 1997, σελ.82. Ο Σ. Χτούρης αναφέρεται στην έρευνα του Μίτσελ για το «στιλ ζωής» και για την αναγνώριση 9 διαφορετικών στιλ ζωής στην αμερικανική κοινωνία, που ξεπερνούν τα παλαιότερα σχήματα και διαστρωματώσεις.

Η διαφορά στην κοινωνική διαστρωμάτωση απεικονίστηκε αυτομάτως στην χωρικότητα. Οι μεν Έλληνες και ξένοι άστεγοι, κατά κύριο λόγο άνδρες άνεργοι δεν μπορούσαν να καλύψουν ούτε τις βασικές διατροφικές και στεγαστικές ανάγκες. Άλλοι, πάλι, Έλληνες και ξένοι πολίτες, κάτοικοι της Ελλάδας είχαν χιλιάδες πισίνες, είτε για λόγους ιδιοχρησίας είτε για λόγους εμπορικούς.

Η βελτίωση των μεγεθών στον τουρισμό θα δημιουργήσει αναχώματα μετά το 2010 και στην ολική κατάρρευση της ελληνικής οικονομίας. Τα χρηματοδοτικά πακέτα από ξένους δανειστές συνοδεύονται από σκληρά μνημόνια με ασφυκτικούς δημοσιονομικούς περιορισμούς για τα μικροαστικά και τα μεσαία στρώματα.

Η πληθυσμιακή έκρηξη λόγω τουρισμού ή το φαινόμενο του υπερτουρισμού, δημιούργησε νέο πλούτο αλλά και νέες ενεργειακές παθογένειες στη Μύκονο, τη Σαντορίνη, τη Ρόδο, την Κρήτη, την Κέρκυρα. Κραυγαλέο παράδειγμα το νησί της Μυκόνου με τον υπερπολλαπλασιασμό των υδάτινων αναγκών το καλοκαίρι⁶⁶⁹, το οποίο όμως αν και βρίσκεται στην Ελλάδα παραμένει απλησίαστος ταξιδιωτικός προορισμός για τα λαϊκά στρώματα. Τα προβλήματα ζήτησης ρεύματος⁶⁷⁰ κι η αδυναμία διαχείρισης των αποβλήτων⁶⁷¹, εξαιτίας της ανεξέλεγκτης δόμησης, τελικά δημιούργησαν απειλές στο τουριστικό προϊόν του νησιού και στις θέσεις εργασίας. Οι τουριστικές ανισότητες μέσα στον εγχώριο πληθυσμό ήταν δείκτης και της ταξικής διαστρωμάτωσης, αφού οι κάτοικοι της Ελλάδας δυσκολεύονταν και να πάνε για τουρισμό, ακόμη και σε τουριστικές περιοχές χαμηλού μπάτζετ, παρότι η χώρα έχει υπερπληθώρα τουριστικών ξενοδοχείων και καταλυμμάτων. Οι εγχώριοι ταξιδιώτες μείωσαν τις μέρες παραμονής ή συνωστίστηκαν στα εξοχικά ή σε συγγενικά σπίτια⁶⁷². Η εξάρτηση αυτή από τον τουρισμό δημιούργησε προϋποθέσεις ανάκαμψης την περίοδο υπογραφής των οικονομικών μνημονίων αλλά νέας, οδυνηρής διολίσθησης λόγω της συρρίκνωσης του κλάδου επισιτισμού – τουρισμού την περίοδο της εξάπλωσης της πανδημίας.

Η υποτονική βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα δημιούργησε μειωμένο περιβαλλοντικό αποτύπωμα συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, που έχουν βιώσει πιο έντονη τη ρύπανση π.χ. στα ποτάμια. Υπό αυτήν την έννοια η Ελλάδα κατέχει σημαντική παγκόσμια θέση ως προς τη βιοποικιλότητά της, συγκριτικά με το μέγεθός της. Έρευνα του WWF, το 2012 έδειξε πως στην Ελλάδα

⁶⁶⁹ Μακρή: διπλωματική εργασία. Νοηματικός σχεδιασμός έκθεσης φωτογραφίας: Τοπίο και άνθρωποι της Μυκόνου, 2017.

⁶⁷⁰ Χατζηγεωργίου: Διακοπές στην Κρήτη αλλά όμως στο ρεύμα, 2021.

⁶⁷¹ Δρακοντίδης και Σταμπούλου: Μύκονος: «έσκασε» η αποχέτευση από την υπερβολική δόμηση, 2021.

⁶⁷² ΟΤ: Τουρισμός: Μεγάλη μείωση ταξιδιών και απανών των Ελλήνων, το 2020, 2021.

συναντάμε το 17,8% των ειδών ζώων και το 40% των φυτικών ειδών της Ευρώπης⁶⁷³. Μέχρι σήμερα στη χώρα έχουν καταγραφεί πάνω από 23.000 είδη ζώων της ξηράς και των γλυκών νερών και περίπου 3.500 θαλάσσια είδη, ενώ ο συνολικός αριθμός εκτιμάται πως είναι πολλαπλάσιος. Επίσης, η ελληνική χλωρίδα, κατά το WWF, αριθμεί πάνω από 5.800 καταγεγραμμένα είδη φυτών ενώ άλλοι οργανισμοί εκτιμούν ότι είναι περίπου 7.000 κι η Ευρώπη επιδιώκει να βελτιώσει τα μεγέθη της ως προς τη βιοποικιλότητα. Οι κάτοικοι ειδικά της υπαίθρου βιώνουν πιο καθαρή ατμόσφαιρα αλλά η χώρα δεν έχει καταφέρει να δημιουργήσει πράσινο, ενεργειακό ισοζύγιο. Εξακολουθεί να χρησιμοποιεί πετρέλαιο, λιγνίτη, φυσικό αέριο και καυσόξυλα επιβαρύνοντας το φυσικό περιβάλλον.

Οι περιβαλλοντικές – χωρικές – στεγαστικές ανισότητες είναι δεδομένες ανάμεσα σε ανθρώπους, που δεν έχουν σπίτι κι είναι στον δρόμο. Επίσης, ανάμεσα σ' εκείνους, που αδυνατούν να πληρώσουν τους λογαριασμούς ψύξης – θέρμανσης κ.ο.κ. ή να τροφοδοτήσουν όπως πρέπει με ρεύμα τις επιχειρήσεις τους. Οι ενεργειακές ανισότητες συνδέονται και με τη δυνατότητα ατόμων ή ομάδων για ανακαινίσεις παλαιών σπιτιών ή επιχειρήσεων, ξενοδοχείων, εργοστασίων, συνεταιρισμών κ.ά. με ενεργειακά αποδοτικές λύσεις. Το ενεργειακό έλλειμμα ισχύει και στις κρατικές δομές: νοσηλευτικά ιδρύματα, υπουργεία, στρατιωτικές εγκαταστάσεις κ.ά. κι εξακολουθεί να επιβαρύνει υπέρμετρα τους κατοίκους της Ελλάδας, παρά τις όποιες προσπάθειες έχουν γίνει π.χ ενεργειακή αναβάθμιση κτηρίου της Βουλής των Ελλήνων.

Κατά τον 21^ο αιώνα, το παλαιό ελληνικό υπουργείο Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων (ΥΠΕΧΩΔΕ) μετονομάστηκε σε Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής. Αυτονομήθηκε μετά τις φωτιές του Αυγούστου του 2021 κι υπήρξε ξεχωριστό χαρτοφυλάκιο⁶⁷⁴ για την Κλιματική Αλλαγή χωρίς όμως να ενισχυθεί άμεσα από επαρκές προσωπικό. Μέχρι στιγμής καρκινοβατεί, ελλείπει δυναμικού ενώ έχουν γίνει κάποιες προτάσεις για βελτίωση των μεγεθών του κι αναβάθμιση των υποδομών.

Από τις σημαντικές παρεμβάσεις, που έγιναν διαχρονικά ήταν ο νόμος 3851/2010 για την κατανάλωση και παραγωγή ανανεώσιμων πηγών ενέργειας⁶⁷⁵.

⁶⁷³ WWF: Βιολογική ποικιλότητα: Ελλάδα – μία πλούσια χώρα, 2012, σελ.1.

⁶⁷⁴ Κούση: «Περιβάλλον, Οικονομική Κρίση και Κινήματα στην Ελλάδα των μνημονίων και των πολιτικών λιτότητας», Κεφάλαιο 7^ο στον συλλογικό τόμο Κοινωνικές όψεις της Κρίσης στην Ελλάδα, 2014. Η Μαρία Κούση, καθηγήτρια Κοινωνιολογίας του Περιβάλλοντος στο Πανεπιστήμιο Κρήτης κι επί σειρά ετών πρόεδρος του Τμήματος έχει αναφερθεί στο έργο της στα περιβαλλοντικά κινήματα, που οδήγησαν και το κράτος σε μία σειρά από θεσμικές παρεμβάσεις.

⁶⁷⁵ Κούση: «Περιβάλλον, Οικονομική κρίση και κοινωνικά κινήματα στην Ελλάδα των μνημονίων και των πολιτικών λιτότητας», Κεφάλαιο 7^ο, 2014 ό.π., 2014.

Σχεδιάστηκε το «Στρατηγικό Πρόγραμμα Δράσης για την Πράσινη Ανάπτυξη» (2010-15), που περιελάμβανε την «Ελληνική Στρατηγική για την Αειφόρο Ανάπτυξη». Βασικός στόχος ήταν η αύξηση της παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος έως και 40% από Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας μέχρι το 2020, κάτι που σχεδόν επιτεύχθηκε.

Το στρατηγικό σχέδιο προέβλεπε τη μείωση κατανάλωσης ενέργειας έως 20% μέχρι το 2020 αλλά και την ανάπτυξη 180.000 νέων θέσεων εργασίας, με προϋπολογισμό 44,4 δις ευρώ. Το θέμα των ΑΠΕ αποσαφηνίστηκε με τους νόμους 3851/2010 και 3855/2010 και δόθηκε ώθηση στην πράσινη ενέργεια με στόχο τουλάχιστον 27.000 θέσεις εργασίας στον τομέα της πράσινης ανάπτυξης, ώστε να εξελιχθούν σε μόνιμες. Από τις δημόσιες παρεμβάσεις, που έγιναν κι είχαν σημασία ήταν η παραγωγή ρεύματος από αγροτικά φωτοβολταϊκά με τον νόμο 3851/2010. Αυτή βέβαια η παραγωγή εξαιτίας ελληνικών παθογενειών δεν εξελίχθηκε ως ισόρροπη είτε γιατί δεν μπορούσαν ν' αντέξουν παντού τα ηλεκτρικά δίκτυα είτε γιατί δεν εκδηλώθηκε ανάλογο ενδιαφέρον κι από τους πολίτες. Έτσι, είχαμε υπερπληθώρα αγροτικών φωτοβολταϊκών σε περιοχές, που ήταν βελτιωμένο το δίκτυο κι εκδηλώθηκε τοπικό ενδιαφέρον (π.χ. Αιτωλοακαρνανία, Βοιωτία κ.ά.) ενώ χαμηλή ήταν η ζήτηση σε άλλες περιοχές, παρά τις ενεργειακές ανάγκες.

Για την καταπολέμηση της ενεργειακής φτώχειας επιχειρήθηκε η βελτίωση της θέσης των λαϊκών στρωμάτων με τη δυνατότητα ένταξης στο πρόγραμμα «Εξοικονομώ κατ' Οίκον»⁶⁷⁶ με αρχιτέκτονα τον τότε υφυπουργό και μετέπειτα, υπουργό Περιβάλλοντος, Γιάννη Μανιάτη. Με το κοινοτικό πρόγραμμα «Εξοικονομώ κατ' οίκον» επιχειρήθηκε κι η συγκράτηση της κρίσης στον τομέα της οικοδομής, που ανέκαθεν αποτελούσε σταθερό εργασιακό πυλώνα της χώρας. Το 2011 έγινε γνωστό από την έκθεση Ζερεφού της Τράπεζας της Ελλάδας, πως αν δεν παρθούν μέτρα για την Κλιματική Αλλαγή οι ζημιές μπορεί ν' ανέλθουν έως και 701 δις ευρώ για την Ελλάδα ως το 2100⁶⁷⁷.

Οι στεγαστικές ανισότητες κορυφώθηκαν την πρώτη περίοδο της οικονομικής κρίσης. Το 2011, στοιχεία από την ΕΛΣΤΑΤ έδειξαν πως 3.381 άτομα είχαν καταγραφεί ως άστεγοι ενώ άλλα 42.942 ζούσαν σε ανεπαρκείς συνθήκες στέγασης. Μία νέα έρευνα, το 2015 από το Πανεπιστήμιο Κρήτης έδειξε πως μόνο οι άστεγοι στην ευρύτερη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας ήταν 17.800. Εξ αυτών 15.436 ζούσαν σε ξενώνες, καταφύγια κι ιδρύματα. Διέτρεχαν κίνδυνο από 93.820 έως 514.000 να μείνουν άστεγοι ή κακοστεγασμένοι. Νέα

⁶⁷⁶ Energypress: Γ. Μανιάτης: ομάδα υποστήριξης για το Εξοικονομώ κατ' Οίκον, 2010.

⁶⁷⁷ Στουρνάρας: Ομιλία στο ΠΜΣ «Κλιματική Κρίση, Ψηφιακές και Τεχνολογίες κι Επικοινωνία» του Πανεπιστημίου Πειραιώς με θέμα: «Η κλιματική κρίση και η πράσινη ανάκαμψη», 2020.

δειγματοληπτική έρευνα από το Πάντειο Πανεπιστήμιο⁶⁷⁸ το 2018 σε 7 περιοχές, δηλαδή σε: Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη, Νέα Ιωνία Αττικής, Ηράκλειο Κρήτης, Τρίκαλα κι Ιωάννινα έδειξε πως οι 1.645 άστεγοι ήταν κατά κύριο λόγο άνδρες μεταξύ 18-44 ετών. Στην πλειοψηφία τους ήταν Έλληνες κι ο κύριος λόγος, που οδηγήθηκαν στον δρόμο ήταν πως είχαν οικονομικές δυσκολίες ή είχαν μείνει άνεργοι. Οι 691 έμεναν στον δρόμο κι οι άλλοι 954 σε διάφορες δομές.

Κατά τον Χρίστο Παπαθεοδώρου, ακραία υλική αποστέρηση βίωσε τον 21^ο αιώνα κατά μέσον όρο το 8,1% στις χώρες της Ε.Ε. Όμως στην Ελλάδα ο δείκτης αυτός την περίοδο των τριών μνημονίων ήταν στο 22,2% και στη Σουηδία 1,1%⁶⁷⁹. Έτσι, ενώ το 23,5% του πληθυσμού της ΕΕ των «28» ήταν σε κίνδυνο φτώχειας ή αποκλεισμού στην Ελλάδα αυτός ο κίνδυνος ανήλθε στο 35,6%.

Η Ελλάδα δηλαδή σε σχέση με την Ευρώπη είχε διπλάσιο σχεδόν ποσοστό κινδύνου φτώχειας ή αποκλεισμού, αφού 4 στους 10 πολίτες, Έλληνες ή μετανάστες διέτρεχαν κίνδυνο ή βίωναν τη φτώχεια. Αποδείχτηκε έτσι περίλαμπρα πως παρά τις απεριόριστες δυνατότητές της, για την παραγωγή τουλάχιστον πράσινου πλούτου, που είναι βασικό στοιχείο του Δίδυμου Καπιταλισμού, δεν κατάφερε να ωφελήσει την Κοινωνία των πολιτών.

Ο πράσινος πλούτος, που βελτιώθηκε στη χώρα, παρέμεινε σε λίγα χέρια και η μεγάλη πλειοψηφία των πολιτών βίωσε την περίοδο της πανδημίας Covid-19 παλιρροιακό κύμα ενεργειακής φτώχειας, που συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια της ρωσο-ουκρανικής κρίσης. Και τα δυο κυβερνητικά κόμματα της μεταπολίτευσης, το ΠΑΣΟΚ/ΚΙΝΑΛ και ο ΣΥΡΙΖΑ, παρά τις όποιες διαφωνίες κι επιφυλάξεις μεταξύ τους ως προς τη ΔΕΗ (μικρή ΔΕΗ ή ΔΕΗ με τον μέγιστο δυνατό κρατικό χαρακτήρα) επιχείρησαν να διαφυλάξουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τον δημόσιο χαρακτήρα της, απέναντι στους ξένους δανειστές, παρά τις κοινοτικές νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις περί στρέβλωσης του ανταγωνισμού.

Η αντίφαση βεβαίως εδώ αφορά και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, η οποία ενώ θεωρητικά διεκδικεί και συνδράμει με πακέτα στη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων δεν αναγνωρίζει ότι μερικά αγαθά, όπως το ρεύμα, το νερό, εφόσον δεν είναι κρατικά, διευρύνουν τη φτώχεια μεταξύ των πιο ευάλωτων νοικοκυριών. Η κοινωνική πίεση οδήγησε ώστε μέρος της ενεργειακής φτώχειας να καλυφθεί με επιδόματα, όπως το κοινωνικό τιμολόγιο, το κοινοτικό πρόγραμμα για την ενεργειακή φτώχεια «Εξοικονομώ κατ' οίκον» με

⁶⁷⁸ Ziomas etc., ό.π., σελ.7.

⁶⁷⁹ Παπαθεοδώρου: «Μετρώντας την οικονομική ανισότητα και τη φτώχεια», 2018, σελ.647.

αρχιτέκτονα τον Γιάννη Μανιάτη. Επί υπουργίας Γιώργου Σταθάκη στο υπουργείο Περιβάλλοντος ψηφίστηκε ο νόμος περί ενεργειακών κοινοτήτων, ενώ υπήρξε κι επί Φάμελλου η επέκταση των περιοχών Natura^{68ο} κ.ά.

Το πρόγραμμα «Εξοικονομώ κατ'οίκον», που ξεκίνησε επί Μανιάτη για μείωση των ενεργειακών ελλειμμάτων λόγω της επιτυχίας του επαναλήφθηκε και με τις επόμενες δυο κυβερνήσεις, αριστερή και δεξιά αλλά με διαφορετικούς όρους. Η μεγάλη διαφοροποίηση επί πρωθυπουργίας Κυριάκου Μητσοτάκη δεν έλυσε προβλήματα σε όσους πραγματικά το έχουν ανάγκη, αλλά σε όσους ήταν ταχύτεροι στην κούρσα ένταξης στο πρόγραμμα κατά της ενεργειακής φτώχειας. Ενδεικτικό της κατάστασης ότι κατέθεσε αναφορά στη Βουλή, ο τότε κυβερνητικός βουλευτής ΝΔ Άρτας και μετέπειτα υφυπουργός, Γιώργος Στύλιος⁶⁸¹ τονίζοντας ότι το πρόγραμμα στην Ήπειρο έκλεισε μέσα σε 45 μόλις λεπτά. Έτσι, αρκετοί ηλικιωμένοι από την Άρτα δεν κατόρθωσαν ούτε καν να συγκεντρώσουν τα δικαιολογητικά, πολλώ δεν μάλλον, να τα υποβάλλουν.

Η αδυναμία του ελληνικού κράτους να οργανωθεί εγκαίρως αλλά και τα οικονομικά προβλήματα, οι αλληλεξαρτήσεις, οι οικογενειοκρατία, η πελατοκρατία, η φτώχεια, το έλλειμμα εκπαίδευσης, η διαφθορά εμπόδισαν διαχρονικά να δημιουργηθεί ένα ορθολογικό πλαίσιο δημόσιας διοίκησης, που επηρέασε αναπόφευκτα και την περιβαλλοντική νομοθεσία κι οικονομία. Η Ελλάδα βαδίζει στον 21^ο αιώνα, την εποχή του πρασινοψηφιακού καπιταλισμού, με παθογένειες προγενέστερων σταδίων και με εγγενείς αδυναμίες, που αφορούν σε εισαγωγή τεχνολογίας, μειωμένη παραγωγικότητα, διατροφικά ελλείμματα σε βασικά προϊόντα, μικροσκοπική βιομηχανία σε σχέση με τις ανάγκες της, ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο εισαγωγών – εξαγωγών. Όλα αυτήν την καθιστούν εξαιρετικά ευάλωτη ως χώρα σε χρηματιστηριακά παιχνίδια κι αξιολογήσεις ξένων οίκων, παρά τις όποιες αναβαθμίσεις.

Από το 2019 κι έπειτα η ευκαιρία για πράσινη ανάπτυξη, λόγω του υψηλού ηλιακού κι αιολικού φορτίου της Ελλάδας προγραμματίζεται κυρίως μέσα από τις ανάγκες των εταιριών κι όχι της ορθολογικής κατανομής και της ισορροπίας μεταξύ Κοινωνίας των Πολιτών – Επιχειρήσεων. Έτσι διαμορφώνονται νέες ανισορροπίες μεταξύ πόλης κι υπαίθρου, αλλά και μεταξύ των πολιτών ή συγκεκριμένων περιοχών, όπως π.χ. το δάσος ανεμογεννητριών στην Εύβοια.

^{68ο} Κόπελα & Βαφειάδου: Ο νέος περιβαλλοντικός νόμος 4685/2020 και η θεσμοθέτηση αναγκαίων προστατευτικών μέτρων για τις περιοχές του Δικτύου Natura 2000, χ.χ.

⁶⁸¹ Στύλιος: Αναφορά προς τη Βουλή με θέμα: «Σε 45 λεπτά εξαντλήθηκε το «Εξοικονομώ» στην Ήπειρο», 2019.

Η νεοφιλελεύθερη αυτοδύναμη κυβέρνηση μετά το 2019⁶⁸², με φωτεινή εξαίρεση τον νόμο για την ανακύκλωση ψήφισε τον νόμο 4685/20 για τη δόμηση σε περιοχές Natura⁶⁸³. Δεν κατάφερε να μειώσει τις συνέπειες της διεθνούς ενεργειακής κρίσης και προκάλεσε μεγάλη αναταραχή στα ελληνικά νοικοκυριά. Σήμερα παρά τη δεινή οικονομική της θέση, η Ελλάδα πλέον δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει ταυτόχρονα μέχρις εξαντλήσεως τα τυχόν αποθέματά της σε λιγνίτη. Δεν μπορεί να εκμεταλλευθεί τυχόν κοιτάσματα σε φυσικό αέριο, όπως αντίστοιχα πράττει η Γερμανία⁶⁸⁴. Δημιουργούνται έτσι νέα προβλήματα σε πολίτες και νοικοκυριά, στραγγαλίζοντας και τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις κι αγροτικές εκμεταλλεύσεις, δημιουργώντας υπερκέρδη σε ενεργειακούς κολοσσούς και το κράτος και δυσβάσταχτα έξοδα για τους Έλληνες καταναλωτές σε σπίτια κι οχήματα.

Η Ελλάδα παρουσιάζει ετήσιο ενεργειακό οικονομικό έλλειμμα ύψους 5,5 δις ευρώ⁶⁸⁵. Παρά την αύξηση των επενδύσεων σε ΑΠΕ, το ενεργειακό έλλειμμα υφίσταται κι αναμένεται να διογκωθεί τα επόμενα χρόνια, φτάνοντας κοντά στα 7 δις ευρώ τον χρόνο, λόγω της παύσης των λιγνιτωρυχείων στη Δυτική Μακεδονία και την Αρκαδία. Τα περιβαλλοντικά και στεγαστικά προβλήματα εκδηλώνονται πιο έντονα, όταν συμβαίνουν καταστροφές ενώ επανειλημμένες υπήρξαν αντιδράσεις για τα μπαζώματα ρεμάτων και ποταμών, σε ό, τι αφορά στους ποταμούς Ιλισσό, Κηφισό κ.ά.

Η στροφή της Ελλάδας στην πράσινη ανάπτυξη παραμένει ατελής κι επιδερμική. Παράγει μεν πράσινη ενέργεια κι έχει βελτιώσει τα μεγέθη της αλλά δεν έχει καταφέρει επ' ουδενί λόγο να είναι αυτάρκης. Ίσα – ίσα εξακολουθεί να εισάγει ενέργεια και να είναι ενεργειακά ευάλωτη από γειτονικές και μη, χώρες. Έτσι, δεν έχει καταφέρει ν' απαντήσει ούτε στο ενεργειακό της έλλειμμα ως προς την πράσινη ανάπτυξη ούτε ως προς τη λύση του ενεργειακού της προβλήματος μέσω των δυνάμει κοιτασμάτων φυσικού αερίου.

Ο κίνδυνος διεύρυνσης της φτώχειας και της ενεργειακής φτώχειας παραμένει υψηλός. Κατά την ΕΛΣΤΑΤ⁶⁸⁶, στις ηλικίες 18-64 ετών εκτιμάται πως το 30% των Ελλήνων και το 52,2% των αλλοδαπών⁶⁸⁷, που μένουν στην Ελλάδα είναι σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού. Γενικά, δηλαδή το 17,7%

⁶⁸² Κόπελα & Βαφειάδου: ό.π., χ.χ. Η αναφορά γίνεται στον νόμο 4586/2020.

⁶⁸³ Καραβέλλας: Ο περιβαλλοντικός νόμος δεν κάνει το αυτονόητο, 2020.

⁶⁸⁴ Μανιάτης: Εθνική Απεξάρτηση κι ανθεκτικότητα, 2021.

⁶⁸⁵ Μανιάτης: Πράσινη Ανάπτυξη: Η Απάντηση στην περιβαλλοντική κρίση, 2020.

⁶⁸⁶ Ελληνική Στατιστική Αρχή: Κίνδυνος φτώχειας. Έρευνα εισοδήματος και Συνθηκών διαβίωσης των Νοικοκυριών (SILC) έτους 2020, με περίοδο αναφοράς εισοδήματος το έτος 2019, 2021.

⁶⁸⁷ Οι αλλοδαποί δεν ανήκουν όλοι στις ίδιες κατηγορίες, γιατί καταχωρίζονται από το αν έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα, αν ήρθαν από την Ε.Ε. ή από τρίτες χώρες κ.ο.κ.

του πληθυσμού της Ελλάδας, κατά την ΕΛΣΤΑΤ βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας και το 16,6% σε υλική στέρηση⁶⁸⁸.

Σύμφωνα με την έκθεση της Τράπεζας της Ελλάδας, η Ελλάδα αύξησε το ποσοστό της σε ΑΠΕ από 11% το 2005 σε 35% το 2021 ενώ έχει μειώσει τον λιγνίτη από 60% το 2005 σε 15% το 2020⁶⁸⁹. Η μείωση του λιγνίτη έχει σαφώς περιβαλλοντικά οφέλη. Δεν είναι, όμως, δίχως κόστος στις περιοχές, που τον παράγουν, τόσο σε επίπεδο θέσεων απασχόλησης όσο και σε έσοδα στις τοπικές οικονομίες⁶⁹⁰. Οι νέοι φτωχοί πρωτίστως είναι όσοι εργάζονταν στον λιγνίτη και δεν έχουν τις γνώσεις για να μπουν στην πράσινη τεχνολογία.

Οι πράσινες τεχνολογίες ενίοτε ανταγωνίζονται άλλες χρήσεις της Γης (π.χ. για κτηνοτροφία, δασοπονία, τουρισμό) αλλά μπορούν ταυτόχρονα να επηρεάζουν θετικά και τη μείωση του κοστολογίου ενέργειας. Οι ΑΠΕ επηρεάζουν ως ένα βαθμό τη βιοποικιλότητα, όταν χωρίς σχέδιο, εντάσσονται σε βιότοπους, περάσματα, φωλιές άγριων ζώων, τόπους συγκέντρωσης τοπικών ή μεταναστευτικών ειδών πουλιών. Δημιουργούν πολλές φορές κι αισθητικές ή άλλες παρεμβάσεις, οι οποίες υποβαθμίζουν το τοπίο (εκχερσώσεις, θόρυβος, αισθητική υποβάθμιση του τοπίου κ.ά.).

Είναι σαφές ωστόσο ότι οι ΑΠΕ συνεισφέρουν στη μείωση των ρύπων άνθρακα. Βελτιώνουν την ποιότητα της ατμόσφαιρας για τον άνθρωπο και τα ζώα με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη δημόσια υγεία. Όμως, δημιουργούν κι άλλου είδους παθογένειες, όπως το ρυπαντικό κόστος μεταφοράς, διάλυσης, ανακύκλωσης⁶⁹¹ κι απόθεσης των «πράσινων» σκουπιδιών. Η κατανομή των ΑΠΕ δεν συνάδει με την ενεργειακή δημοκρατία κι εξακολουθεί να είναι ανορθολογική ως προς τη χωρικότητα. Έτσι, άλλες περιοχές πνίγονται στις ανεμογεννήτριες (π.χ. Εύβοια) κι άλλες έχουν εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό ανεμογεννητριών ή φωτοβολταϊκών πάνελ.

Παρά τις επιστημονικές αναλύσεις σε μία χώρα με ανορθολογική, χωρική ανάπτυξη έρχονται να προστεθούν και νέα προβλήματα από ακραία καιρικά

⁶⁸⁸ Ελληνική Στατιστική Αρχή: Κίνδυνος φτώχειας. ό.π., 2021.

⁶⁸⁹ Εθνική Τράπεζα: «Κλαδική Μελέτη: Πράσινη Ενέργεια», Δεκέμβριος 2021, σελ.1.

⁶⁹⁰ Το σχετικό νομοσχέδιο με θέμα: «Δίκαιη αναπτυξιακή μετάβαση και ρύθμιση ειδικότερων ζητημάτων απολιγνιτοποίησης» κατατέθηκε στην Ελληνική Βουλή στις 3/12/2021 και συζητήθηκε πρώτη φορά στην Διαρκή Επιτροπή Παραγωγής κι Εμπορίου στις 6/12/2021 ενώ στις 7/12/2021 κατέθεσαν τις απόψεις τους, οι εκπρόσωποι φορέων και καταγράφηκαν αντιδράσεις για το αν και κατά πόσο το συγκεκριμένο σχέδιο μπορεί να ανταποκριθεί στα προβλήματα και στην ανεργία και την υποαπασχόληση στις περιοχές, που κλείνουν τα ορυχεία λιγνίτη.

⁶⁹¹ Λευθεριώτης: ό.π., χ.χ.

φαινόμενα: όπως π.χ. η κακοκαιρία «Ιανός»⁶⁹², «Μήδεια»⁶⁹³, «Ελπίς»⁶⁹⁴ κ.ά., Αναδεικνύουν τις βαριές αδυναμίες του κρατικού μηχανισμού και της πολιτικής ηγεσίας του τόπου ν' αντιληφθεί εγκαίρως τις ανάγκες και ν' ανταποκριθεί σ' αυτές, τόσο ως προς τις δημόσιες όσο κι ως προς τις ιδιωτικές υποδομές με νέα ψηφιακά εργαλεία (π.χ. παρακολούθηση με αυτοκινούμενα ιπτάμενα οχήματα κ.ά.).

Καθώς η Ελλάδα είναι τουριστική χώρα κι υπό κανονικές συνθήκες, οφείλει πάνω από το 20% του ΑΕΠ της στον τουρισμό, οφείλει να προβλέψει και τις νέες, ενεργειακές και ψηφιακές ανάγκες, που απορρέουν από την τουριστική της μετάβαση. Αυτό σημαίνει πως πρέπει ν' αυξήσει τα ενεργειακά και ψηφιακά της μεγέθη, δίχως να υποβαθμίσει το φυσικό της περιβάλλον, όχι μόνο για τους ντόπιους αλλά και για τους ξένους επισκέπτες της. Επιπλέον, να οριοθετήσει τη στρατηγική για τις τεχνολογίες υδρογόνου.

Στον βαθμό που η κλιματική αλλαγή είναι παρούσα οφείλει να θωρακίσει και τα πολιτιστικά της μνημεία και να επιδιώξει την κατάλληλη χωροθέτηση για τις ΑΠΕ, ώστε κι ο πολίτης να έχει ενεργειακή αυτονομία κι οι επιχειρήσεις να ξέρουν, που ν' αναζητήσουν χώρο εγκατάστασης. Κυρίως, όμως να μην ταλαιπωρούν ή απειλούν σπάνια φυτικά είδη ή άγρια ζώα, ούτε να υποβαθμίζουν περιβαλλοντικά κι αισθητικά το φυσικό περιβάλλον από άτσαλες παρεμβάσεις, απειλώντας και το φυσικό περιβάλλον και το εισόδημα από τον τουρισμό.

Προς την κατεύθυνση της προστασίας των ορεινών όγκων η νεοφιλελεύθερη κυβέρνηση εξήγγειλε περιβαλλοντική μεταρρύθμιση με τίτλο: «**Απάτητα Βουνά**»⁶⁹⁵, η οποία έχει ως στόχο να συμβάλλει στην προστασία των ορεινών όγκων. Η μεταρρύθμιση αυτή αφορά, όμως, μόλις 6 βουνά, που έχουν σημαντικά ενδημικά είδη, ενώ η Ελλάδα βρίθει βουνών κι οροσειρών. Η απόφαση αυτή σαφώς έχει θετικό πρόσημο αλλά αφορά μόλις το 1% των ορεινών όγκων της χώρας. Πρόκειται για μία πρωτοβουλία, που ήδη υπάρχει στις ΗΠΑ με τίτλο: «**Περιοχές Άνευ Δρόμων**» (ΠΑΔ) δηλαδή Roadless Rule κι ήδη υφίσταται από το 2001.

Τα βασικά ζητήματα, που τέθηκαν, κατά την περίοδο της πανδημίας Covid-19 στη ελληνική Βουλή κι ήταν απόλυτα συνδεδεμένα με το στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού αφορούσαν μεταξύ άλλων: τηλεκπαίδευση, τηλεργασία,

⁶⁹² Protothema: Κακοκαιρία Ιανός – Θεσσαλία: «Βομβαρδισμένο τοπίο» - Τρεις νεκροί, μία αγνοούμενη, βιβλικές καταστροφές, 2020.

⁶⁹³ Protothema: Κακοκαιρία «Μήδεια»: Χιονιάς εικοσαετίας, σύμφωνα με την ΕΜΥ, 2021.

⁶⁹⁴ Τζάννε: «Κακοκαιρία «Ελπίς»: Σχεδόν 1.000 νοικοκυριά χωρίς ρεύμα για 4^η μέρα στην Αττική, 2022.

⁶⁹⁵ Λιλιπούλου: «Ακυρώνονται οι άδειες για αιολικά πάρκα. Τα «6» απάτητα βουνά της Ελλάδας, που μπαίνουν σε καθεστώς απόλυτης προστασίας». 2022.

ΑΠΕ, επένδυση της El Dorado για εξόρυξη χρυσού στη Χαλκιδική, τουριστική επένδυση στην περιοχή Ερημίτη στην Κέρκυρα, δημιουργία του Μητροπολιτικού Πάρκου Ελληνικού, κίνητρα για τους Ψηφιακούς Νομάδες κ.ά. Επί μέρους ζητήματα τέθηκαν για την ανακύκλωση, την προώθηση πράσινων και ψηφιακών δράσεων, την ηλεκτρονική διακυβέρνηση και την ψηφιοποίηση κι άλλα, που άπτονταν του Ταμείου Ανάκαμψης.

Τις μεγαλύτερες αντιπαραθέσεις στη Βουλή, πάνω σε περιβαλλοντικά ζητήματα μετά την εκδήλωση της πανδημίας Covid-19 προκάλεσαν η απώλεια του πλειοψηφικού πακέτου της ΔΕΗ, οι φωτιές του Αυγούστου του 2021, η ενεργειακή ακρίβεια αλλά κι η εξόχως προβληματική διαχείριση του χιονιά τον Γενάρη του 2022. Αυτή έδωσε το έναυσμα στην αξιωματική αντιπολίτευση να καταθέσει πρόταση μομφής, που ψήφισαν κι όλα τα κόμματα της ελάσσονος αντιπολίτευσης.

Οι πυρκαγιές το καλοκαίρι του 2021 είχαν ως αποτέλεσμα μεγάλες καταστροφές, ιδίως στην Εύβοια και τη Βαρυμπόμπη. Σύγκρουση κορυφής μεταξύ κυβέρνησης κι αξιωματικής αντιπολίτευσης προκάλεσε κι η επένδυση από την канаδέζικη εταιρεία για εξόρυξη χρυσού «El Dorado» στη Χαλκιδική. Η πολιτική διαμάχη είχε ως επίκεντρο την ενδεχόμενη υποβάθμιση της περιοχής, του υδροφόρου ορίζοντα, εις βάρος του φυσικού κάλλους και της αγροτικής και τουριστικής ανάπτυξης, λόγω της επένδυσης κ.ά. Η δυνατότητα ένταξης ανεμογεννητριών, ακόμη και σε περιοχές Natura, με νόμο του κράτους δέχθηκε σφοδρή κριτική, ακόμη κι εκ των έσω⁶⁹⁶. Το γεγονός αυτό επισημάνθηκε με αλληπάλληλες ανακοινώσεις περιβαλλοντικών συλλόγων, δημοτικά ψηφίσματα⁶⁹⁷, με αντιδράσεις και πορείες κ.ά.

Ειδικότερα, τριάντα ελληνικές περιβαλλοντικές οργανώσεις⁶⁹⁸, κοινοβουλευτικά κόμματα και μεμονωμένοι πολίτες ζήτησαν την απόσυρση του άρθρου 219 από τον νέο επενδυτικό νόμο με επιστολή και προς τον τον Έλληνα πρωθυπουργό, Κυριάκο Μητσοτάκη⁶⁹⁹. Το σκεπτικό των περιβαλλοντικών οργανώσεων ήταν, πως η κυβέρνηση ανοίγει τον ασκό του Αιόλου, διότι εισάγει πλέον αποσπασματική προστασία στις περιοχές Natura 2000. Αυτή η αποσπασματική προστασία υποστήριζαν πως είναι αντίθετη στην κοινοτική

⁶⁹⁶ Newscenter: Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία: Οι ανεμογεννήτριες δεν έχουν θέση στα Άγραφα, 2021.

⁶⁹⁷ Ο δήμος Ζηρού Πρέβεζας εξέφρασε την αντίθεσή του για τις ανεμογεννήτριες.

⁶⁹⁸ Στις 3/3/2021 30 ελληνικές περιβαλλοντικές οργανώσεις ή παραρτήματα και ξένων που εδρεύουν στην Ελλάδα με την υπογραφή 29.630 πολιτών έστειλαν στον Έλληνα πρωθυπουργό, Κυριάκο Μητσοτάκη ανοιχτή επιστολή διατυπώνοντας την έντονη αντίθεσή τους προς το άρθρο 219 του νομοσχεδίου για τις δημόσιες συμβάσεις, τονίζοντας πως έρχεται σε αντίθεση με την Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία (Green Deal). 262

⁶⁹⁹ Business Daily Newsroom: Η πράσινη οικονομία θα γίνει ατμομηχανή ανάπτυξης για την χώρα, 2020.

οδηγία 92/43/ΕΟΚ, που ζητά να μην κατακερματίζονται οι προστατευόμενες περιοχές. Τελικά, η διάταξη δεν αποσύρθηκε.

Για τις ανεμογεννήτριες υπονοηματοδοτήθηκε το γεγονός, πως χρειάζονται και κάποιες υποτυπώδεις εργασίες στο έδαφος (άνοιγμα δρόμων, επιχωματώσεις, θόρυβο κ.ά.) ενώ προξενείται ταλαιπωρία κυρίως των άγριων ζώων ή μεταναστευτικών ειδών⁷⁰⁰, επομένως χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή στη χωροθέτηση. Το ζήτημα των ανεμογεννητριών δημιούργησε και νέα προβλήματα στο τρίπτυχο Κράτος – Κοινωνία των Πολιτών – Επιχειρήσεις. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Τήνου, όπου οι κάτοικοι ήρθαν σε αντιπαράθεση με την Αστυνομία (ΜΑΤ) για τις ανεμογεννήτριες⁷⁰¹ αμφισβητώντας έτσι την οικολογική διάστασή τους. Αντίθετα στην Τήλο υπήρξε αποδοχή από τους κατοίκους ώστε να γίνει ενεργειακά αυτόνομο το νησί.

Η ιδέα περί Πράσινου Καπιταλισμού βρίσκει την απόλυτη έκφρασή της και στο παράδειγμα της επένδυσης της εταιρείας εξόρυξης χρυσού «*El Dorado*»⁷⁰². Το αίτημα περί αντισυνταγματικότητας,⁷⁰³ για το νομοσχέδιο υπέρ αυτής έπεσε στο κενό⁷⁰⁴. Στις αιτιάσεις της αξιωματικής αντιπολίτευσης κι όχι μόνο, ότι η τροποποίηση της σύμβασης παραβίασε και την κοινοτική νομοθεσία περί περιβαλλοντικής αδειοδότησης της Οδηγίας των Οικοτόπων και του Περιβαλλοντικού Ελέγχου και το άρθρο 24 της σύμβασης, που αφορά στις υποχρεώσεις της εταιρείας, που απορρέουν από το Σύνταγμα, δεν υπήρξαν αλλαγές κι υπερψηφίστηκε.

Έτσι, παρότι όλα τα ελληνικά κόμματα ευαγγελίζονται θεωρητικά το καθαρό περιβάλλον δεν έχουν την ίδια αντίληψη περί πράσινης ανάπτυξης. Η νεοφιλελεύθερη κυβερνώσα παράταξη, που προτάσσει το ζήτημα των επενδύσεων έναντι του περιβάλλοντος, επιβεβαιώνει στην πράξη, αυτό που υποστηρίζει ο Τανούρο. Ό, τι η καπιταλιστική ιδεολογία δεν συνάδει λόγω της φύσης του καπιταλισμού με την οικολογία και την αειφορία. Αποδεικνύει δηλαδή στην πράξη πως και στο στάδιο του πρασινοψηφιακού καπιταλισμού, η ανάπτυξη μπορεί να έχει οικολογικά στοιχεία ή πτυχές αλλά ξεχνά τον οικολογικό της χαρακτήρα, όταν τίθεται στη ζυγαριά το καπιταλιστικό κέρδος.

⁷⁰⁰ Λευθεριώτης: *Αιολική Ενέργεια & Ενέργεια του Νερού*, χ.χ.

⁷⁰¹ Koutirandoras: Πογκρόμ αστυνομικής βίας στην Τήνο για τις ανεμογεννήτριες, 2021.

⁷⁰² Πρακτικά της Επιτροπής Παραγωγής κι Εμπορίου κατά την α' ανάγνωση του νομοσχεδίου με την επωνυμία «Ελληνικός Χρυσός Μονοπρόσωπη Ανώνυμη Εταιρεία Μεταλλείων και Βιομηχανίας Χρυσού και Συναφείς Διατάξεις», 2021.

⁷⁰³ Ανάμεσα στα ζητήματα, που τέθηκαν από την αντιπολίτευση ήταν πως το νομοσχέδιο για την *El Dorado* εισήγαγε ρήτρα στο άρθρο 11, παρ.3 με την οποία το ελληνικό Δημόσιο δεν θα μπορεί ν' ασκήσει αγωγή.

⁷⁰⁴ Πολλές φορές τίθενται θέματα αντισυνταγματικότητας σ' ένα νομοσχέδιο αλλά κατά κανόνα δεν λαμβάνονται υπόψη από τις ελληνικές κυβερνήσεις με αποτέλεσμα να καταπίπτουν στο ΣτΕ, ενώ άλλες διατάξεις μπορεί να επαναδιατυπώνονται για να είναι νομικά ορθές.

Από την άλλη πλευρά, στο πεδίο της ψηφιακής τεχνολογίας η χώρα είναι σε δεινή θέση ως προς τον χάρτη παραγωγής της παγκόσμιας ψηφιακής τεχνολογίας⁷⁰⁵. Παρά την βελτίωση των μεγεθών και των ψηφιακών δεξιοτήτων, μετά το 2015 με τη δημιουργία υπουργείου Ψηφιακής Πολιτικής και την βελτίωση των μεγεθών στις κρατικές και τραπεζικές συναλλαγές κατά την περίοδο της πανδημίας, το ψηφιακό χάσμα σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρώπης παραμένει και χρειάζονται άλματα για να καλυφθεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 30^ο

ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ & ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΟΝ ΔΙΔΥΜΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

Η «**κοινωνική ανισότητα**»⁷⁰⁶ (social inequality) στη νεοελληνική γλώσσα, κατά τον καθηγητή Γλωσσολογίας, Γεώργιο Μπαμπινιώτη, αφορά στην έλλειψη ισότητας σε κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο. Αφορά δηλαδή στη διαφορά κατανομής του πλούτου, τη διαφορετική κοινωνική τάξη ή το κοινωνικό στρώμα. Η κοινωνική ανισότητα αναφέρεται στην άνιση πρόσβαση σε αγαθά κι υπηρεσίες ή ακόμη και στον κοινωνικό αποκλεισμό απ' αυτά.

Το στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού βρίσκει την Ελλάδα αποδυναμωμένη ως χώρα μετά από τρία δύσκολα μνημόνια, ταλαιπωρημένη από την πανδημία, από τη μεταναστευτική κρίση κι αντιμετώπιση με μία νέα ενεργειακή και προσφυγική κρίση. Η Κοινωνία των Πολιτών βλέπει με απαισιοδοξία το μέλλον⁷⁰⁷. Τα μεγέθη ως προς την πράσινη τεχνολογία έχουν βελτιωθεί, τυχόν κοιτάσματα φυσικού αερίου δεν έχουν αξιοποιηθεί, οι περισσότερες λιγνιτικές μονάδες έχουν κλείσει ενώ το κόστος ενέργειας τόσο για τους πολίτες όσο και για τις επιχειρήσεις έχει ανέβει δραματικά. Έτσι, διευρύνεται το χάσμα μεταξύ πλούσιων και φτωχών νοικοκυριών. Πιέζονται περαιτέρω και τα μεσαία στρώματα προς τα κάτω κι οι ανισότητες διευρύνονται.

Η Ελλάδα έχει δημιουργήσει πράσινη ενέργεια, έχει κάνει βήματα ως προς τη μεταφορά ενέργειας αλλά παραμένει εισαγωγέας ενέργειας. Ήδη από το

⁷⁰⁵ Μανιάτης: Εθνική Απεξάρτηση κι Ανθεκτικότητα, 2021.

⁷⁰⁶ Μπαμπινιώτης: Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας, 1998.

⁷⁰⁷ ΤαNea: «Δημοσκόπηση: απαισιόδοξοι για ακρίβεια και οικονομία οι Έλληνες», 2022.

2014 η Ελλάδα ήταν η 6^η καλύτερη χώρα στον κόσμο στην κατά κεφαλήν παραγωγή φωτοβολταϊκής ενέργειας κι η 7^η καλύτερη στην Ε.Ε. στην παραγωγή αιολικής ενέργειας⁷⁰⁸. Όμως, ούτε τα ενεργοβόρα ούτε τα συγκριτικά της πράσινα πλεονεκτήματα έχει αξιοποιήσει ενώ έχει μείνει πίσω στην ψηφιακή τεχνολογία. Η ρωσο-ουκρανική κρίση έπιασε απροετοίμαστη ενεργειακά την Ευρώπη. Όμως μπορεί ν' αποδειχτεί μία ευκαιρία αφύπνισης, ως προς την ενεργειακή επάρκεια με την Ελλάδα να παίζει κομβικό ρόλο ως προς την αξιοποίηση των πόρων της και τη διέλευση.

Σύμφωνα με τον Γ. Μανιάτη, τα δυο καλώδια Ισραήλ – Ελλάδας (EuroAsia Interconnector) κι Αιγύπτου – Ελλάδας (EuroAfrica Interconnector) θέτουν μπροστά δυναμικά την Ελλάδα στον χάρτη μεταφορών πράσινου ηλεκτρισμού από Ασία κι Αφρική προς την Ευρώπη⁷⁰⁹. Αναβαθμίζουν έτσι τη χώρα στον συνολικό ενεργειακό χάρτη ως χώρα διέλευσης. Την ίδια στιγμή, κι η Τουρκία επιχειρεί ν' αναβαθμίσει τον ενεργειακό ρόλο της ως χώρα διέλευσης. Βεβαίως, η φτώχεια των κρατών, σε σχέση με τη φτώχεια των πολιτών δεν είναι έννοιες ταυτόσημες ή απαραίτητα συγκρίσιμες. Όπως δείχνει το παράδειγμα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής σ' ένα πλούσιο κράτος μπορούν να ζουν ταυτόχρονα χιλιάδες άστεγοι κι αντίστοιχα σ' ένα φτωχό κράτος να ζουν επίσης πολύ πλούσιοι πολίτες⁷¹⁰. Το παράδειγμα λ.χ. ισχύει για την ελληνική εφοπλιστική κοινότητα, η οποία μοιράζεται τον χρόνο της μεταξύ Ελλάδας - Μεγάλης Βρετανίας⁷¹¹ κ.ά. κι ετοιμάζεται για τη μεταφορά φυσικού αερίου ή δρομολογεί την κατασκευή νέων «πράσινων» πλοίων είναι υπαρκτό.

Η Ελλάδα ζει τη μεταμνημονιακή εποχή, που διαφέρει αισθητά από την εποχή του ευδαιμονισμού και της ιδέας της γραμμικής προόδου, όπως συνέβαινε πριν την περίοδο των Ολυμπιακών Αγώνων. Το 2009 επί πρωθυπουργίας Κώστα Καραμανλή βρέθηκε ένα βήμα πριν την πτώχευση. Μετά τις εκλογές, που ανέλαβε ο Γιώργος Παπανδρέου με το διάγγελμα του Καστελόριζου, η Ελλάδα αιτήθηκε τον Μάιο του 2010, 80 δις ευρώ, από τις υπόλοιπες χώρες της ευρωζώνης κι άλλα 30 δις ευρώ από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Ο λόγος ήταν πως δεν μπορούσε να καλύψει οικονομικά τα ελληνικά κρατικά ομόλογα, τα οποία επρόκειτο να λήξουν τον επόμενο χρόνο.

⁷⁰⁸ Μανιάτης: «Το τρελό μωσαϊκό της ενεργειακής κρίσης», σελ.62.

⁷⁰⁹ Μανιάτης, ό.π. σελ.62.

⁷¹⁰ Στον ιστότοπο World Population Review αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι οι ΗΠΑ είναι στην 4^η θέση στη φτώχεια με υψηλότερο ποσοστό 17,8%, με πρώτη τη Νότια Αφρική, 2^η την Κόστα Ρίκα και 3^η τη Ρουμανία. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [\[https://worldpopulationreview.com/country-rankings/poverty-rate-by-country/\]](https://worldpopulationreview.com/country-rankings/poverty-rate-by-country/).

⁷¹¹ Τσαμόπουλος: Εγκατέλειψε το Λονδίνο, η παλιά γενιά των Ελλήνων εφοπλιστών, 2019.

Αυτή η αναζήτηση πόρων δημιούργησε τριπλή αναταραχή, πολιτική, κοινωνική κι οικονομική στην αγορά και τα νοικοκυριά. Γιγάντωσε τις ανισότητες ανάμεσα στα μεγαλοαστικά και τα μεσαία και μικροαστικά στρώματα, πιέζοντας προς τα κάτω και διευρύνοντας τις ανισότητες έως το 2018. Μισθοί και συντάξεις μειώθηκαν, δώρα των δημοσίων υπαλλήλων και των συνταξιούχων, κόπηκαν και προκλήθηκε η φτωχοποίηση των πιο αδύναμων ενώ συρρικνώθηκε τραγικά και το ΑΕΠ της χώρας. Παρέμεινε, όμως στην 3οή θέση μεταξύ των πλουσιότερων χωρών με μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα 15.360 ευρώ (εκτός δανεισμού). Η ψαλίδα μεταξύ πλούσιων και φτωχών πολιτών, που έχασαν τη δουλειά τους αποτυπώθηκε σε φωτορεπορτάζ, όταν άνθρωποι, παρακαλούσαν για λίγες ντομάτες έξω από το υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης. Τα νοικοκυριά έχασαν πάνω από το 1/5 του πλούτου τους δηλαδή το 21% των πόρων δηλαδή περίπου 4.100 ευρώ⁷¹².

Η πίεση προφανώς δεν υπήρξε παντού ίδια αλλά δεν ωφέλησε προς τον δίδυμο μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας. Το πλέγμα ανισοτήτων της ελληνικής κοινωνίας τύλιξε κυρίως τα παιδιά, τους νέους, τις γυναίκες, τους ηλικιωμένους, τους άνεργους, τους φτωχούς, τους άστεγους, τους πρόσφυγες, τους μετανάστες, τους λούμπεν και γενικότερα τα μικροαστικά και τα μεσαία στρώματα. Το ποσοστό των ελληνικών νοικοκυριών, που δεν μπορούσε να καλύψει τις ενεργειακές του ανάγκες αυξήθηκε από 9%-13% (2008) σε 20-25% (2013)⁷¹³, μεσούσης της οικονομικής κρίσης. Αυτή η αδυναμία οδήγησε σε αλλεπάλληλες εναλλαγές κυβερνήσεων ως τον Σεπτέμβριο του 2015, που επανήλθε η πολιτική σταθερότητα ενώ υπήρξαν και προβλήματα στη μεταθανάτια χωρικότητα με ανθρώπους να μένουν καιρό στο ψυγείο γιατί δεν είχαν χρήματα οι συγγενείς τους να κηδευτούν⁷¹⁴.

Παρότι οι γυναίκες επηρεάστηκαν περισσότερο ούτε οι άντρες, που ανήκουν στα χαμηλά και μεσαία στρώματα έμειναν αλώβητοι από το ευρύ κύμα ανατιμήσεων, την ανεργία, την υποαπασχόληση κ.ά. Οι αλλεπάλληλες μειώσεις μισθών μετά το 2010 δημιούργησαν ασφυξία στο εμπόριο με αλλεπάλληλα λουκέτα. Δημιούργησαν και μεγάλες αναταράξεις και στην ιδιωτική οικονομία με απώλειες χιλιάδων θέσεων εργασίας και μειώσεις μισθών από μισθωτή εργασία σε δημόσιο κι ιδιωτικό τομέα. Το ήδη υπάρχον μισθολογικό χάσμα γυναικών – ανδρών παρέμεινε αλλά όχι για όλες τις κοινωνικές τάξεις.

Όπως επισήμαναν οι κ.κ. Κουζής και Δημουλάς, η ελευθερία των ανθρώπων, σε συνθήκες πενίας καταρρέει και τους μετατρέπει σε αδύναμο

⁷¹² Μαντικίδης: ό.π., σελ.12.

⁷¹³ Νταϊντάση: ό.π., 2018, σελ. 54.

⁷¹⁴ Protothema: «Θεσσαλονίκη: Εκτός ψυγείων των νεκροτομείων οι νεκροί χωρίς συγγενείς», 2018.

κρίκο της αλυσίδας εργασίας, οι οποίοι κάνουν λόγο για «δουλειά με ψίχουλα»⁷⁵. Τα χαμηλά και μεσαία στρώματα δοκιμάστηκαν κατά την υπογραφή 3 επώδυνων μνημονίων⁷⁶. Αυτές οι δανειακές συμβάσεις αφορούσαν στροφή προς το νεοφιλελεύθερο μοντέλο με σταδιακή απομείωση του κράτους κι υποκατώτατο μισθό, ταλαιπωρώντας ακόμη περισσότερο τη νεολαία της χώρας.

Η νεοφιλελεύθερη στροφή με την παρέμβαση των δανειστών αφορούσε πώληση ή μακροχρόνια ενοικίαση κρατικών περιουσιακών ακινήτων, μετοχοποίηση ή αύξηση του ποσοστού μετοχοποίησης ΔΕΚΟ, λιμανιών, κτηρίων, λουτρών αλλά και παροχών ενέργειας κ.ά. Τα μνημόνια συνεργασίας εμπειρείχαν αντεργατικές κι αντισυνταξιοδοτικές ρυθμίσεις, συρρίκνωση των εισοδημάτων, που δημιούργησαν φτωχοποίηση των ελληνικών νοικοκυριών, χωρίς να προσφέρουν, ουσιαστική απομείωση του χρέους. Η τριπλή κρίση οδήγησε σε υπερφορολόγηση και μείωσε και τη δυναμική των κοινωνικών στρωμάτων, που προέκυψαν από επαγγέλματα κύρους (γιατροί, δικηγόροι, μηχανικοί κ.ά.). Οδήγησε επίσης και σε νέο μεταναστευτικό ρεύμα, αυτή τη φορά γνωστό ως brain drain από την πλευρά των μεσαίων στρωμάτων. Αυξήθηκε έτσι το χάσμα πλούσιων και φτωχών και γιγαντώθηκε το δημογραφικό πρόβλημα και δημιουργώντας ασυνέχειες στην ελληνική κοινωνία. Ο συνολικός πληθυσμός της χώρας εκτιμάται πως μειώθηκε κατά περίπου 400.000 άτομα την περίοδο 2010-19 λόγω μείωσης των γεννήσεων κι αύξησης του εγχώριου μεταναστευτικού ρεύματος προς το εξωτερικό, με μικρή επιστροφή περίπου 22.000 ατόμων το 2017⁷⁷.

Παρά τις προσπάθειες προσαρμογής, που έγιναν με διαφορετικές κυβερνήσεις, με αποτέλεσμα την έξοδο από τη σκληρή επιτροπεία το 2018, ήδη από τα τέλη του 2019 άρχισε να διαφαίνεται νέος δημοσιονομικός εκτροχιασμός στα δημόσια έσοδα, παρά την όποια ανάπτυξη σημειώθηκε. Τα δημόσια οικονομικά της χώρας επιδεινώθηκαν περαιτέρω και δραματικά με το ξέσπασμα της πανδημίας Covid-19, όπου το κράτος αναγκάστηκε να συνδράμει εργαζόμενους κι επιχειρήσεις αλλά και να συμβάλλει στη βελτίωση των δομών υγείας. Η έκθεση του Γραφείου Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή για το Δ' Τρίμηνο του 2021, που επεξεργάστηκε στοιχεία της Eurostat, δείχνει πως ο πληθωρισμός ανήλθε τον Φεβρουάριο του 2022 στο 6,3%. Ήταν δηλαδή

⁷⁵ Δασκαλοπούλου & Τζιαντζή: Εννέα χρόνια, τρία μνημόνια, 32.000 εφαρμοστικές διατάξεις, 260 ευρώ μισθός, 2019. Πρόκειται για μία σύγχρονη μορφή δουλειάς, η οποία αναφέρεται στο «Πρεκαριάτο», δηλαδή στα άτομα, που βιώνουν απολύσεις, ανεργία, ημιαπασχόληση με ψίχουλα, διότι ο μισθός, που παίρνουν δεν επαρκεί σε καμία περίπτωση για να επιβιώσουν, παρά τις τυχόν δεξιότητες τους καθώς οι Κουζής και Δημουλάς αναφέρονται στο βιβλίο «Κρίση και Κοινωνική Πολιτική» [Εκδόσεις Τόπος] [2019].

⁷⁶ Δασκαλοπούλου & Τζιαντζή: «Εννέα χρόνια, τρία μνημόνια, 32.000 εφαρμοστικές διατάξεις, 260 ευρώ μισθός», 2019.

⁷⁷ EURYDICE. «Ελλάδα: Δημογραφική κατάσταση, γλώσσες και θρησκείες», 2021.

αυξημένος σε σχέση με τον Φεβρουάριο του 2021 (-1,9%) και σε σχέση με τον προηγούμενο μήνα (5,5%).

Εξαιτίας του covid-19 εμπόριο, ο τουρισμός, ο επισιτισμός κατέβασαν ρολά, απανωτά και παρατεταμένα με κυβερνητική ευθύνη δημιουργώντας περαιτέρω αβεβαιότητα στα ελληνικά νοικοκυριά. Θετικό αποτέλεσμα είχε η υγειονομική κρίση ουσιαστικά μόνο στον κλάδο της Υγείας και στη βελτίωση του ηλεκτρονικού εμπορίου. Στη δυσχερή οικονομική θέση της χώρας συνέβαλαν και μία σειρά από ακραία καιρικά φαινόμενα. Δημιούργησαν με τη σειρά τους καταστροφές σε καλλιέργειες, ζωικό κεφάλαιο, επιχειρήσεις, σπίτια, υποδομές, δημόσιες κι ιδιωτικές.

Η έξοδος από τη σκληρή επιτροπεία το 2018 οδήγησε σε μερική βελτίωση από την οικονομική ασφυξία τα νοικοκυριά. Οι Βασίλης Βλάχος κι Αριστείδης Μπιτζένης τονίζουν ότι το 2020 η Ελλάδα ήταν στην 3^η θέση κατάταξης μετά την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου – ως προς το ποσοστό του πληθυσμού που κινδυνεύει από φτώχεια, το οποίο άγγιξε το 27,5%. Το 2020, η Ελλάδα κατέλαβε την προτελευταία θέση στην Ε.Ε. στην κατάταξη στο ποσοστό του πληθυσμού, που αντιμετωπίζει υλική υστέρηση κι αδυνατεί να καλύψει βασικές του ανάγκες κι ανέρχεται στο 29,5%⁷¹⁸. Με το ξέσπασμα της υγειονομικής κρίσης δημιουργήθηκε νέα οικονομική κρίση, που επιδείνωσε την ενεργειακή φτώχεια ενώ άφησε εκτός πεδίου συζήτησης τις τεχνολογίες υδρογόνου, που για την Ευρώπη είναι το επόμενο στάδιο⁷¹⁹.

Κατά τον Γιάννη Μανιάτη, μέχρι σήμερα η ενεργειακή φτώχεια πλήττει χιλιάδες οικογένειες. Περίπου 700.000 οικογένειες⁷²⁰ υποφέρουν από την ενεργειακή φτώχεια κι αυτό το ποσοστό εκτιμάται, πως αυξήθηκε μέσα στην ρωσο-ουκρανική κρίση. Χαρακτηριστικό γεγονός είναι πως στην Ελλάδα π.χ. το 2019 1,5 εκατομμύριο πελάτες (μικρο-οφειλέτες) είχαν οφειλές έως 3.000 ευρώ έκαστος, δηλαδή περίπου 402 εκατομμύρια ευρώ. Τα συνολικά χρέη 66.000 μεγαλύτερων πελατών - οφειλετών άνω των 3.000 ευρώ ήταν συνολικά περίπου 364 εκατομμύρια ευρώ⁷²¹ στη ΔΕΗ.

Τα συσσωρευμένα χρέη νοικοκυριών στη ΔΕΗ αφορούσαν 2,2 εκ. πελάτες, από τον πληθυσμό των 10,8 εκ. Ελλήνων και μεταναστών για το έτος 2019⁷²², δηλαδή περίπου ο 1 στους 5 δεν μπορούσε να καλύψει το ενεργειακό κόστος. Η κατάσταση αυτή, αντί να βελτιωθεί, επιδεινώθηκε με την αύξηση των

⁷¹⁸ Βλάχος & Μπιτζένης: «Οι προοπτικές μεγέθυνσης κι οι ευκαιρίες ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας», 2021.

⁷¹⁹ Hackett. Πράσινο Υδρογόνο: Η καθαρή ενεργειακή λύση του μέλλοντος, 2021.

⁷²⁰ Μανιάτης: Ενεργειακή φτώχεια και δημοκρατία: Οι απαιτούμενες μεταρρυθμίσεις, 2020.

⁷²¹ Το ΒΗΜΑ Team: ΔΕΗ: Πόσα της χρωστάνε και ποιοι τα χρωστάνε, 2019.

⁷²² Το ΒΗΜΑ Team: ΔΕΗ: Πόσα της χρωστάνε και ποιοι τα χρωστάνε, 2019.

τιμολογιών της ΔΕΗ λόγω και της γενικότερης διεθνούς ενεργειακής κρίσης. Υπήρξαν κι άλλοι λόγοι βέβαιοι. Η ιλιγγιώδης αύξηση των μισθών των στελεχών της, η μείωση του καταναλωτικού της κοινού, όπως προβλεπόταν από τις συμφωνίες της χώρας κ.ά..

Η νέα ενεργειακή κρίση επιδείνωσε τις ενεργειακές ανισότητες ενώ η ρωσο – ουκρανική κρίση δημιούργησε νέα αλληπάλληλα κύματα ανατιμήσεων σε καταναλωτικά αγαθά κι υπηρεσίες, στα καύσιμα και προβλήματα στην αγορά από την αύξηση της τιμής των πρώτων υλών. Οι διαχρονικά κακές σχέσεις με την Τουρκία αύξησαν υπέρμετρα τις αμυντικές δαπάνες της χώρας, δημιουργώντας νέα βάρη στις πλάτες πολιτών και νοικοκυριών.

Παρά την αύξηση του παγκόσμιου ΑΕΠ τα τελευταία 20 χρόνια και τον τριπλασιασμό του παγκόσμιου ιδιωτικού πλούτου από τα 115 τρις δολάρια στα 320 τρις δολάρια, η φτώχεια κι οι κοινωνικές κι οικονομικές ανισότητες παραμένουν η πεμπτούσια και του σταδίου του δίδυμου καπιταλισμού. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση των «27», 1,1 εκατομμύριο νέοι ηλικίας 15-24 ετών και άλλα 1,02 εκατομμύρια ηλικίας 25-29 ετών έχασαν τη δουλειά τους μεταξύ του τέταρτου τριμήνου του 2019 και του πρώτου τριμήνου του 2021, όπως διαπιστώνει η έκθεση της Eurofound⁷²³. Η μεγαλύτερη απώλεια θέσεων εργασίας παρατηρήθηκε στις Μεσογειακές χώρες, με την Ελλάδα να έχει το υψηλότερο ποσοστό στους νέους περί το 30% με αμέσως επόμενη την Ισπανία με 12,1%.

Στην Ελλάδα, χαρακτηριστική είναι η αύξηση του Γενικού Δείκτη Τιμών Καταναλωτή, κατά την Ελληνική Στατιστική Αρχή κατά 5,1% τον μήνα Δεκέμβριο 2021⁷²⁴. Οι αυξήσεις στον τομέα Διατροφής και Μη Αλκοολούχων Ποτών ήταν στο 4,3%. Ανατιμήσεις υπήρξαν κατά 3% σε ένδυση κι υπόδηση, 2,3% σε διαρκή αγαθά κι είδη νοικοκυριού, 0,9% στην εκπαίδευση και 1, 2% σε ξενοδοχεία καφέ εστιατόρια. Φρενήρης ήταν κι η άνοδος τιμών στη στέγαση, δηλαδή στο 18% λόγω αύξησης ενοικίων και κόστους ενέργειας – θέρμανσης και 10,9% στις μεταφορές, γεγονός που επηρέασε καύσιμα, λιπαντικά, εισιτήρια κ.ά. και βέβαιοι άνοιξε τον δρόμο για περαιτέρω επιβαρύνσεις σε καταναλωτικά αγαθά.

Κοινωνικές αλλαγές κι έμφυλες ανισότητες στην Ελλάδα

Η ταξική θέση της Ελληνίδας εξακολούθησε επί δεκαετίες να ετεροκαθορίζεται από την κοινωνική θέση του πατέρα της ή του συζύγου,

⁷²³ Eurofound: Quality of life. Impact of Covid-19 on young people in the EU, 2021, σελ.24.

⁷²⁴ Ελληνική Στατιστική Αρχή: Δείκτης Τιμών Καταναλωτή: Δεκέμβριος 2022, ετήσιος πληθωρισμός 5,1%, 2022.

εφόσον δεν μετείχε ως εργαζόμενη στη δημόσια ή ιδιωτική σφαίρα⁷²⁵. Χαρακτηριστικό το σύνθημα στα καλλιστεία του '81 Ελληνίδων φεμινιστριών, που αντέδρασαν στον θεσμό: «Δεν είμαι του πατρός μου, δεν είμαι του αντρός μου, θέλω μονάχα να'μαι ο εαυτός μου»⁷²⁶. Η ταξική θέση της Ελληνίδας, που βελτιώθηκε κατά το Γ' στάδιο του καπιταλισμού και παρουσίασε βελτιώσεις κατά το Δ', επιδεινώθηκε ραγδαία κατά την περίοδο της πανδημίας.

Αναζητώντας τις ρίζες της έμφυλης ανισότητας στον ελληνικό χώρο ξεκινά από την αρχαία Ελλάδα. Ιστορικά η Μινωίτισσα⁷²⁷ απολάμβανε σημαντικών ελευθεριών, ενώ κι η Σπαρτιάτισσα⁷²⁸ έχει θεωρηθεί ως μία από τις πιο απελευθερωμένες γυναίκες της παγκόσμιας Ιστορίας. Ο Πλάτωνας, σε αντίθεση με τον Αριστοτέλη, τόνιζε πως κι οι γυναίκες μπορούν ν'αναλάβουν θέσεις εξουσίας (φύλακες). Υπέρ της ισοτιμίας των γυναικών τάχθηκαν άλλοι φιλόσοφοι: οι Στωικοί, οι Πυθαγόρειοι κι ο Ξενοφώντας. Αντίθετα, ο Αριστοτέλης έβλεπε τη γυναίκα ως προορισμένη αποκλειστικά για την αναπαραγωγική διαδικασία⁷²⁹. Ο αποκλεισμός της αρχαίας Ελληνίδας αρχίζει κατά τη μυκηναϊκή περίοδο⁷³⁰. Τότε ασχολείται με τον οικιακό χώρο και δημιουργούνται οι γυναικωνίτες, δηλαδή ειδικά διαμερίσματα για τις γυναίκες.

Κατά την ελληνιστική περίοδο, Κυνικοί, Επικούρειοι και Στωικοί επέδρασαν θετικά στη μόρφωση των κοριτσιών. Γυναίκες αριστοκρατικών οικογενειών στην Αλεξάνδρεια με ελληνική καταγωγή, όπως η Αρσινόη Β' ή η Κλεοπάτρα Ζ' άσκησαν εξουσία⁷³¹ ενώ κατά την περίοδο κυριαρχίας των Ρωμαίων, γενικά ο ρόλος της γυναίκας περιορίζεται. Η κυριαρχία του Χριστιανισμού γενικότερα σημαδότησε πίεση προς την Ελληνίδα γυναίκα και σύζυγο, που εγκλωβίστηκε στο πρότυπο της σεμνής κι αδύναμης γυναίκας, η οποία μπορεί να υπομένει δεινά για να «κρατήσει» την οικογένειά της. Στο Βυζάντιο, υπήρξαν γυναίκες, που βασίλεψαν (Θεοδώρα, Ειρήνη κ.ά.) αλλά αυτή η συσχέτιση δεν ήταν απόρροια δικής τους μόνο δύναμης αλλά σε συνάρτηση με πατεράδες ή συζύγους ηγεμόνες ή ως αντιβασιλείς λόγω ανήλικων τέκνων⁷³².

Η παρουσία των Ελληνίδων ηρωίδων της ελληνικής επανάστασης ήταν σημαντική αλλά και δεν υπήρξε δομική αλλαγή, μετά το πέρας της

⁷²⁵ Χαρακτηριστικό το παράδειγμα, όχι μόνο των συζύγων αλλά και των κοριτσιών στρατιωτικών, που έπαιρναν τη σύνταξη στρατιωτικού, η οποία κόπηκε κατά την ψήφιση του Γ' Μνημονίου στην Ελλάδα, τον Σεπτέμβριο του 2015.

⁷²⁶ Μηχανή του Χρόνου: «Δεν είμαι του πατρός μου, δεν είμαι του αντρός μου, θέλω να είμαι ο εαυτός μου. Φεμινίστριες – Καλλονές, σημειώσατε Χ!». χ.χ.

⁷²⁷ ΚΕΘΙ. Η συμμετοχή των γυναικών στα Κέντρα Λήψης Πολιτικών Αποφάσεων στην Ελλάδα. 2006, σελ.19.

⁷²⁸ ΚΕΘΙ: ό.π., σελ.21-22.

⁷²⁹ ΚΕΘΙ: ό.π., σελ.25-26.

⁷³⁰ ΚΕΘΙ: ό.π., σελ.20-21.

⁷³¹ ΚΕΘΙ: ό.π., σελ.27.

⁷³² ΚΕΘΙ: ό.π., σελ.30-31.

επανάστασης. Η πολυπλοκότητα είναι σαφής και σχετίζεται με το γεωγραφικό ανάγλυφο, τη διαστρωμάτωση, την πολιτισμική διαφορά, το επίπεδο εκπαίδευσης, τις επαγγελματικές δραστηριότητες, την κληρονομιά γενεών κ.ά.

Η «καπετάνισσα» είτε στα νησιά είτε στο Σούλι, μία δύσβατη περιοχή των ορεινών όγκων της Ηπείρου, υπήρξε ψηλά στην κοινωνική ιεραρχία, αποδεικνύοντας ότι τελικά πάνω από το έμφυλο χάσμα είναι το ταξικό. Η γυναίκα δηλαδή, που είναι πλούσια λόγω του πατέρα της και της παχυλής προίκας της, δύναται να έχει αυξημένη χωρικότητα (πλοία, κτήματα, επιχειρήσεις κ.ά.), ζωϊκό κεφάλαιο, κτήματα, βοσκοτόπια κ.ά. Επομένως διεκδικεί έναν σύντροφο – σύζυγο αναλόγων προσόντων, δηλαδή με αυξημένη χωρικότητα, ώστε ν' αναπαραχθεί έτσι η ταξική της θέση και για την ίδια και για τα μελλοντικά τέκνα της.

Στην Ελλάδα μόλις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα θα επιτραπεί η είσοδος των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση. Το 1927 προβλέπεται ότι θα μπορούν να ψηφίζουν στις δημοτικές εκλογές, γυναίκες άνω των 30 ετών, που γνωρίζουν γραφή κι ανάγνωση. Το διάταγμα δεν εκδόθηκε ποτέ⁷³³, αλλά αυτή η διαδικασία εκλογής τελικά θα συμβεί το 1930. Λόγω αυτών των περιορισμών ψήφισε λιγότερο από το 10% του γυναικείου πληθυσμού⁷³⁴, αποδεικνύοντας και τα υψηλά ποσοστά αναλφαβητισμού. Με τον αναγκαστικό νόμο της κυβέρνησης Κονδύλη το 1935 απαγορευόταν η πρόσληψη γυναικών στον δημόσιο τομέα, πλην ειδικών περιπτώσεων⁷³⁵.

Η γυναίκα με προίκα έχει σαφώς αυξημένη αυτοπεποίθηση και ζήτηση στην αγορά γαμπρού ως «εμπόρευμα». Η βελτίωση της θέσης των Ελληνίδων δεν είναι γραμμική. Είναι γνωστή η εμμονή του δικτάτορα Πάγκαλου με το μήκος της μίνι φούστας. Καθώς η Ελλάδα δεν ήταν ενιαίος χώρος, ρόλο στις έμφυλες ανισότητες έπαιζαν κι οι τοπικές συνήθειες αλλά κι η διοίκηση των περιοχών (π.χ. οθωμανική, ενετική κ.ά.). Στην Κάρπαθο η πρωτότοκη κόρη, η κανακαρά, όπως κι ο πρωτότοκος γιος, ο κανακάρης, είχαν κατά παράδοση αποκλειστικά δικαιώματα στην κληρονομιά της γεωργικής γης – βοσκοτόπων διασφαλίζοντας έτσι την ενότητα του γεωργικού κλήρου από την πολυδιάσπαση. Η επιτυχημένη συμμετοχή των Ελληνίδων στην εθνική αντίσταση βοηθά στις κοινωνικές αλλαγές αλλά μόλις το 1952 με τον νόμο 2159 αποκτούν δικαίωμα ψήφου στο 21^ο έτος της ηλικίας τους⁷³⁶.

Οι Ελληνίδες στην εξουσία

⁷³³ ΚΕΘΙ, ό.π., σελ.42-43.

⁷³⁴ ΚΕΘΙ: ό.π., σελ.43.

⁷³⁵ ΚΕΘΙ: ό.π., σελ. 43.

⁷³⁶ ΚΕΘΙ: ό.π., σελ.43-44.

Ο 20^{ος} αιώνας και το Γ' στάδιο του Καπιταλισμού, μετά τις κρίσιμες δεκαετίες του '60 και '70, είναι ένας αγώνας δρόμου των Ελληνίδων να κατακτήσουν το χαμένο έδαφος. Στο πεδίο της εκπαίδευσης και της εργασίας είναι σημαντική η συμβολή της αστής φεμινίστριας, Καλλιρόης Παρρέν και του Λυκείου των Ελληνίδων και των Ελληνίδων καπνεργατριών. Η Ελληνίδα παρέμεινε στα μετόπισθεν, παρότι βοήθησε στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, νοσήλευσε στρατιώτες, ανέβηκε στο βουνό, κουβάλησε πολεμοφόδια.

Πρώτη Ελληνίδα βουλευτής εκλέγεται η Ελένη Σκούρα⁷³⁷ στις 18 Ιανουαρίου 1953 με τον Ελληνικό Συναγερμό. Πρώτη ανέλαβε κυβερνητική θέση, η βουλευτής Αθηνών, Λίνα Τσαλδάρη, η οποία ορκίστηκε υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας στις 29 Φεβρουαρίου 1956 στην κυβέρνηση Κωνσταντίνου Καραμανλή.

Παρόλα αυτά η Ελληνίδα της υπαίθρου με τη στάμνα μέχρι και μεταπολεμικά ήταν η κύρια τροφοδότης του σπιτιού σε νερό⁷³⁸, ώσπου να υπάρξουν οργανωμένα δίκτυα πόσιμου νερού, ειδικά στην επαρχία. Αυτή η διαδικασία σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας ολοκληρώνεται, ακόμη και μετά τη δεκαετία του '80, σε ό, τι αφορά τα οργανωμένα δίκτυα νερού κι αποχέτευσης. Μετά το '81 η Ελληνίδα βελτιώνει τη θέση της και στην εργασία και σταματά να είναι ο κύριος ενεργειακός τροφοδότης σε καυσόξυλα, νερό κ.ά.

Ο πολιτικός γάμος θεσμοθετείται με υπογραφή του υπουργού Δικαιοσύνης, Στάθη Αλεξανδρή της σοσιαλιστικής κυβέρνησης, Ανδρέα Παπανδρέου στις 7.4.1982 (νόμος 1250). Με τον νόμο 1329/83 η θέση της Ελληνίδας βελτιώθηκε αισθητά με την κατάργηση του θεσμού της προίκας, την αναγνώριση των εξώγαμων τέκνων κ.ά. Η Ελληνίδα δεν είναι υποχρεωμένη για να παντρευτεί, ώστε να κάνει οικογένεια, παρά τα πολλαπλά προβλήματα, που συναντούν οι μονογονεϊκές οικογένειες. Όμως, μέχρι σήμερα στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού, οι Ελληνίδες πιέζονται κι αδυνατούν ν' απαλλαγούν από πατριαρχικά πρότυπα, νοοτροπίες κι αγκυλώσεις.

Πρώτη αρχηγός κόμματος στην ιστορία της Ελλάδας ανέλαβε η Μαρία Δαμανάκη στον Συνασπισμό στις 18 Μαρτίου 1990. Η 2^η που αναλαμβάνει ηγετική θέση και η μακροβιότερη σε θητεία ως επικεφαλής κόμματος, είναι η γενική γραμματέας του ΚΚΕ, το 1991, η Αλέκα Παπαρήγα επί 22 έτη. Στη συνέχεια εκλέγεται πρόεδρος η Φώφη Γεννηματά από το ΠΑΣΟΚ/ΚΙΝΑΛ τον Ιούνιο του 2015 κι ως τον θάνατό της. Μέχρι σήμερα πρωθυπουργός της χώρας

⁷³⁷ Διαμαντής: Ελένη Σκούρα: Η πρώτη Ελληνίδα βουλευτής, 2021.

⁷³⁸ Η καταξιωμένη τραγουδίστρια του δημοτικού τραγουδιού Γεωργία Μηττάκη είχε σε δίσκο της το τραγούδι «Πάει η στάμνα», το οποίο στη συνέχεια τραγουδήθηκε κι από την Χαρούλα Αλεξίου. Το τραγούδι του Μενούση αναφέρεται στην ψεύτικη επαφή, που είχε η γυναίκα του με κάποιον άλλο. Το γεγονός ότι συναντήθηκαν σε πηγάδι και του έδωσε νερό αλλά και το μαντήλι ήταν σημάδι φλερτ και σεξουαλικής ικανοποίησης, παρότι στη συνέχεια θεωρήθηκε πως ήταν μία ψεύτικη πληροφορία, ο ίδιος είχε σκοτώσει μεθύσιμνος τη γυναίκα του, για την απιστία της.

γυναίκα έχει αναλάβει μόνο υπηρεσιακή η Βασιλική Θάνου – Χριστοφίλου στις 28/8/2015. Μόλις στις 13/3/2020 ανέλαβε Πρόεδρος της Δημοκρατίας, η Κατερίνα Σακελλαροπούλου. Τον Ιούλιο του 2019 για πρώτη φορά το ελληνικό κόμμα ΜΕΡΑ25 εξέλεξε περισσότερες γυναίκες απ'ό, τι άνδρες (5/4). Μετά την ανεξαρτητοποίηση της βουλευτίνας Β' Θεσσαλονίκης, Κωνσταντίνας Αδάμου στις 23/7/2021 και την ανεξαρτητοποίηση και της Αγγελικής Αδαμοπούλου τον Μάρτιο του 2022, το κόμμα έμεινε με 7 βουλευτές, δηλαδή περισσότερους άνδρες.

Στο κοινωνικό πεδίο στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού υπάρχει στην Ελλάδα μία σχετική χαλάρωση της παραδοσιακής μορφής οικογένειας και ποικιλομορφία ως προς τις γαμήλιες δεσμεύσεις. Στις 23.12.2015 υπερψηφίστηκε από τη Βουλή το σύμφωνο συμβίωσης, που περικλείει πλέον και τα ομόφυλα ζευγάρια. Η αμφισβήτηση του θρησκευτικού γάμου δεν είναι γενικευμένο φαινόμενο – συχνά γίνονται κι οι δυο τύποι γάμων (πολιτικός – θρησκευτικός). Αμφισβητείται όμως, ως ο μοναδικός τρόπος απόκτησης οικογένειας. Υπάρχει το σύμφωνο συμβίωσης ενώ παρατηρείται πλέον σε μεγαλύτερη κλίμακα και το φαινόμενο των πολλαπλών γάμων ή των παιδιών χωρίς γάμο.

Μετά το 2015, η Ελλάδα βελτίωσε αισθητά την θέση της στην αποδοχή και τη θεσμική κατοχύρωση ομόφυλων ζευγαριών. Τα νέα μοντέλα οικογενειών σχετίζονται εν πολλοίς και με την ανακάλυψη της εξωσωματικής γονιμοποίησης αλλά και με την πίεση της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας για θεσμική de facto αναγνώριση των ελευθεριών και των δικαιωμάτων της. Παρόλα αυτά η Ελλάδα καταγράφει από τις χειρότερες θέσεις στις διακρίσεις μεταξύ εφήβων της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας. Παίρνει δηλαδή τη 2^η χειρότερη θέση της Ε.Ε. παρότι στην έρευνα συμμετείχαν κι άλλες χώρες, όπως το Ηνωμένο Βασίλειο, η Σερβία κι η Βόρεια Μακεδονία.

Στην έρευνα του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης συμμετείχαν 4.502 άτομα από την Ελλάδα και το 71%, δηλαδή αμέσως μετά τη Λιθουανία δήλωσε ότι υπέστη μίας μορφής διάκριση λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού. Στην αναζήτηση εργασίας δήλωσαν ότι υπέστησαν διάκριση κατά 19% ενώ μέσα στο πεδίο της εργασίας η διάκριση ήταν στο 31% για την Ελλάδα με χειρότερη απ' όλες τις Λιθουανία στο 32% και την Κύπρο στο 30%.⁷³⁹ Στην Ελλάδα, η αυτοκτονία ενός πατέρα στην Κάρπαθο, επειδή ο γιος του διασύρθηκε στα μέσα δικτύωσης από βίντεο με ερωτικές περιπτώξεις, είναι από μόνη της μια αποτύπωση των συνεπειών των άτυπων διακρίσεων και του κοινωνικού αποκλεισμού της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας. Η αδυναμία της τοπικής κοινωνίας ν' αντιδράσει ορθολογικά και να στηρίζει αυτόν τον πατέρα, αντί να τον διαπομπεύσει, αποτελεί ουσιαστικά μία απεικόνιση των ανισοτήτων της

⁷³⁹ Efsyn: «Έρευνα – καταπέλτης για τις διακρίσεις εις βάρος ΛΟΑΤΚΙ εφήβων στην Ελλάδα», 2020.

ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας και του διασυρμού στον ψηφιακό κόσμο. Ο αυτόχειρας – πατέρας έπεσε θύμα του σύγχρονου, ψηφιακού διασυρμού του γιου του και της οικογένειάς του^{74ο}, όπως συχνά συμβαίνει και στον γυναικείο πληθυσμό.

Η ενδυνάμωση στην παραγωγή και την εκπαίδευση των γυναικών οδήγησε στη γυναικεία χειραφέτηση και στην αμφισβήτηση των παραδοσιακών αξιών και ρόλων. Σε σχέση με τα προηγούμενα στάδια του καπιταλισμού έχουμε αυξητική τάση των οικογενειών χωρίς γάμο, με πολιτικό γάμο ή με εναλλακτικά πρότυπα οικογενειών, ομόφυλα ζευγάρια, δυο μπαμπάδες, δυο μαμάδες, μαμάδες με τεχνητή γονιμοποίηση εκτός γάμου, συγκρότηση οικογένειας με τη βοήθεια παρένθετης μητέρας, αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών, κ.ο.κ.

Η έμφυλη ανισότητα στον βαλκανικό χώρο

Στον βαλκανικό χώρο κι όχι μόνο, η καταξίωση των γυναικών μέσα από τον γάμο, την τεκνοποίηση, ειδικά άρρενος παιδιού. Η «γεροντοκόρη» ή «μεγαλοκοπέλα» κατά παράδοση στην Ελλάδα είχε λαμβάνειν μεγαλύτερη περιουσία, δηλαδή μεγαλύτερη χωρικότητα, εις βάρος ακόμη και του άνδρα – αδελφού προκειμένου «**να μη μείνει στο ράφι**», ωσάν δηλαδή να είναι «σκάρτο εμπόρευμα». Πρέπει να σημειώσουμε, όμως ότι ο αναχρονιστικός θεσμός της προίκας ήταν διαφορετικός κατά περιοχές. Σε περιοχές της Θράκης λ.χ. έχουμε εξαγορά της νύφης από τον γαμπρό, δηλαδή πληρωμής προίκας στον πατέρα. Αυτό δεν αλλάζει ότι και στις δυο περιπτώσεις έχουμε τη νύφη να μετατρέπεται σε εμπόρευμα. Η ελληνική ταινία «*Δεσποινίς ετών 39*» αποτυπώνει κι η ομώνυμη ταινία των Αλέκου Σακελλάριου – Χρήστου Γιαννακόπουλου το 1954. Η θηλυκή διαστρωμάτωση δεν παύει όμως να είναι παρεμπίπτουσα σε σχέση με την ταξική διαστρωμάτωση.

Κατά τον Γ' στάδιο του καπιταλισμού, ο λαϊκός ηθογραφικός νεοελληνικός κινηματογράφος δικαιώνει τη γυναίκα, που δεν κατέχει πλούτη και κτήματα αλλά έχει ως «δώρα» την ομορφιά, τη σεμνότητα και την καλοσύνη της ενώ αποτυπώνει και τις κοινωνικές αλλαγές. Αναπαράγει λοιπόν την έννοια της ατομικής ευθύνης ως προς την βελτίωση της ταξικής θέσης στο καπιταλιστικό σύστημα κοινωνικής κινητικότητας κι όχι στην πατριαρχία ή την εργασία για τη συνέχιση των ανισοτήτων.

Ακολούθως, η ομορφιά είναι πλέον προϊόν - αγαθό προς πώληση κι όχι απαραίτητως η σεμνότητα. Τα μιντιακά πρότυπα αντικατέστησαν το πρότυπο της σεμνής γυναίκας, με το πρότυπο της γυναίκας - σεξουαλικό είδωλο. Η γυναίκα – επιστήμονας υποσκελίστηκε συγκριτικά με τη γυναίκα σύμβολο του σεξ, αναπαράγοντας τον ρόλο της ως εμπόρευμα. Ουσιαστικά η ομορφιά

^{74ο} Δρακοντίδης & Χατζησπύρου: «*Τραγωδία στα Δωδεκάνησα: το ροζ βίντεο με τον γιο, το ομοφοβικό bullying και η αυτοκτονία του πατέρα*», 2022.

θεωρείται διαβατήριο στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής για βελτιωμένη διαστρωμάτωση κι αυξημένη χωρικήτητα. Η έμφυλη ανισότητα υπονοείται στο εμπορικό πεδίο της ομορφιάς, που αντιμετωπίζει τη γυναίκα και πάλι ως εμπόρευμα. Αυτή τη φορά όχι ως εξάρτημα κοινωνικής αναπαραγωγής και «τιμής» για τον άνδρα, όπως σε προηγούμενες εποχές αλλά ως εξάρτημα του σεξ. Ο επιτυχημένος «(ταξικά) σύζυγος», δύναται ν' αγοράζει με τον παρά του και να έχει στο πλευρό του ένα σεξουαλικό σύμβολο.

Θεωρητικά, πάντως, η ισότητα των Ελληνίδων καθιερώθηκε θεσμικά το 1983, αφού το προηγούμενο άρθρο θεωρούσε ουσιαστικά υποδεέστερη τη γυναίκα στην οικογένεια: «Ο ανήρ είναι η κεφαλή της οικογένειας και αποφασίζει περί παντός ό,τι αφορά τον συζυγικό βίο»⁷⁴¹. Η Ελληνίδα κι η μετανάστρια κάτοικος της Ελλάδας στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού εξακολουθεί να είναι ο αδύναμος κρίκος σ' ένα σύστημα ιεραρχιών. Η ταξική και θρησκευτική προέλευση επηρεάζει ακόμη περισσότερο την κατάταξή τους σ' ένα σύστημα ιεραρχίας και μειωμένων δικαιωμάτων.

Το κίνημα Μεtoo δημιούργησε καλύτερες συνθήκες για τις γυναίκες, που υφίστανται σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία, βιασμούς, revenge porn κ.ο.κ. Μόλις το 2022 καταδικάστηκε άνδρας, ο παρουσιαστής Στάθης Παναγιωτόπουλος⁷⁴² σε ποινή φυλάκισης 5 ετών για ψηφιακή παρενόχληση. Καταδικάστηκε σε τριετή αναστολή για ροζ βίντεο στο διαδίκτυο, προκειμένου να εκδικηθεί την πρώην σύντροφό του.

Παρά την σημαντική τεχνολογική αλλαγή, οι γυναίκες παραμένουν ευάλωτες και η ψηφιακή τεχνολογία δεν τις προστατεύει από τον διασυρμό. Χαρακτηριστική η περίπτωση 26χρονης γυναίκας στην Καρδίτσα⁷⁴³, που την απήγαγαν, την ξεγύμνωσαν, την έδειραν και την κακοποίησαν τραβώντας βίντεο με άσεμνο περιεχόμενο, άνδρες, προκειμένου να την εκδικηθούν για δεσμό με συγγενικό πρόσωπο. Οι κίνδυνοι στο διαδίκτυο κατά τη νέα ψηφιακή εποχή δεν είναι αμελητέοι κι οι γυναίκες, που ζουν στην Ελλάδα εμφανίζονται πιο ευάλωτες. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα υποψήφιας νταντάς, που ένας δήθεν πατέρας μικρού παιδιού δημιούργησε μία ψεύτικη αγγελία στο διαδίκτυο και όταν την κάλεσε στο σπίτι του, σύμφωνα με όσα ανέφερε η κοπέλα τη βίασε⁷⁴⁴.

Μετά την πανδημία περνάμε και στην Ελλάδα στο στάδιο της ψηφιακής οικογένειας. Μία σειρά από δραστηριότητες γίνονται μέσα στο σπίτι με ψηφιακό

⁷⁴¹ Βαρελτζίδου: «Δεκαετία του 80: σημείο αναφοράς για το Οικογενειακό Δίκαιο», 2019.

⁷⁴² Kathimerini: Στάθης Παναγιωτόπουλος: Ποινή φυλάκισης πέντε ετών με αναστολή για τα ροζ βίντεο, 2022.

⁷⁴³ Πώποτας & Καλύβα: Καρδίτσα: Άρπαξαν 26χρονη από τον δρόμο, την γύμνωσαν, τη χτύπησαν και την τράβηξαν «ροζ» βίντεο». 2022.

⁷⁴⁴ In: «Βιασμός στη Νέα Φιλαδέλφεια: Η ιδάκτροχη baby sitter περιγράφει τον εφιάλτη, που έζησε», 2022.

τρόπο: τηλεκατάρτιση, τηλεσεμινάρια, τηλεργασία, ψηφιακή επικοινωνία με τους οικείους για λόγους προστασίας από τον κορωνοϊό κ.ά.

Η έλλειψη ισότητας παραμένει και βαθαίνει και στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού, λόγω μειωμένων ψηφιακών δεξιοτήτων από τον γυναικείο πληθυσμό. Συνδέεται ταυτόχρονα με την λανθάνουσα, ιδεολογική προσέγγιση του καπιταλισμού ότι όλα πωλούνται κι όλα αγοράζονται. Στο πεδίο της εργασίας είναι πιο έντονη η έμφυλη ανισότητα και πολλαπλασιάζεται, όταν μιλάμε για το δίπολο πόλη - χωριό. Η γυναίκα εξακολουθεί να λανσάρεται ως εμπόρευμα κι ως μέσο κοινωνικής αναπαραγωγής και σεξουαλικής καταξίωσης ενώ στο χωριό παραμένει σε προγενέστερα στάδια, με τη «σεμνότητα» να παίζει τον ρόλο της στην επιλογή συντρόφου.

Είναι σαφές πως η Ελλάδα μέχρι σήμερα έχει υστέρηση ως προς τα δικαιώματα των γυναικών σε σχέση με άλλες δυτικές κοινωνίες. Μέχρι σήμερα υστερεί ως προς τη βοήθεια στο μέγλωμα των παιδιών. Δεν υπάρχει σημαντική βοήθεια στις μονογονεϊκές οικογένειες με παιδιά εκτός γάμου, οι γυναίκες, που βιώνουν το διαζύγιο συχνά ταλαιπωρούνται στα δικαστήρια για τις διατροφές ενώ υποφέρουν γυναίκες ΑμεΑ, που μεγαλώνουν παιδιά μετά από ένα διαζύγιο.

Η άνοδος σε διοικητικές θέσεις κύρους είναι υπαρκτή αλλά παραμένει υποτονική, όπως και σε κυβερνητικούς θώκους. Το ερώτημα είναι όμως τι πιθανότητες έχει μία οικογένεια Ρομά να εξελιχθεί; Πόσες δυνατότητες έχει να γίνει πρόεδρος μίας μεγάλης ελληνικής εταιρείας με πολυεθνική δραστηριοποίηση μία γυναίκα Ρομά ή γυναίκα ΑμεΑ; Έτσι, κοντά στις έμφυλες ανισότητες έρχονται να προστεθούν κι οι ανισότητες λόγω φυλής, όπως είναι των Ρομά, παρότι είναι Έλληνες πολίτες ή λόγω αναπηρίας. Επομένως, οι πολλαπλοί κύκλοι ανισοτήτων δείχνουν και την καθοδική ή ανοδική ταξική θέση στο πυραμιδικό σύστημα ιεράρχησης.

Το 2017 στην έκθεση για τον Κύκλο Ίσης Μεταχείρισης για το Φύλο, στην Ελλάδα από τον Συνήγορο του Πολίτη διαπιστώθηκε ότι το φύλο αποτελεί για την πλειονότητα των αναφορών λόγω διακριτικής μεταχείρισης με συντριπτικό ποσοστό 40%⁷⁴⁵. Μάλιστα, το 69% των ερωτηθέντων σε έρευνα από την πλευρά του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)⁷⁴⁶ στην Ελλάδα τονίζοταν πως ο ρόλος των γυναικών είναι να φροντίζουν το σπίτι και την οικογένεια, δηλαδή πολύ υψηλότερα απ' τον μέσο όρο της Ευρώπης, που είναι στο 44%.

Σε απόσταση για τις διακρίσεις ήταν η αναπηρία⁷⁴⁷, η χρόνια νόσος (19%), η οικογενειακή κατάσταση (12%), η ηλικία (9%), η εθνική/εθνοτική

⁷⁴⁵ Καραϊσκάκη: Η Ελλάδα των Κοινωνικών Ανισοτήτων, 2018.

⁷⁴⁶ Καραϊσκάκη: ό.π., 2018.

⁷⁴⁷ Καραϊσκάκη: ό.π., 2018.

καταγωγή 8%, η φυλή ή το χρώμα (5%) σε ό, τι αφορά στη διακριτική μεταχείριση. Μέχρι σήμερα η κάτοικος της Ελλάδας βιώνει την κακοποίηση, παρά τη βελτίωση του θεσμικού πλαισίου κατά των κακοποιητών. Ακόμη και το 2022 συνέβησαν γυναικοκτονίες, παρά την απροθυμία της επίσημης πολιτείας να εισάγει τον όρο νομικά και την αδυναμία των αρχών, να παρέμβουν σε αρκετές περιπτώσεις αποτελεσματικά πριν την τέλεση εγκλημάτων. Αν, όμως, οι γυναίκες αυτές ήταν σε ανώτερη εισοδηματική θέση, θα μπορούσαν να έχουν προσωπική φρουρά και δύσκολα θα μπορούσε κάποιος να τις απειλήσει ή να θέσει σε κίνδυνο τη ζωή τους.

Στην ελληνική κοινωνία, εκτός από την οικονομική, νομική και κοινωνική αποστέρηση, υπάρχει κι η θρησκευτική αποστέρηση, η οποία έχει ένα νομικό και κοινωνικό υπόβαθρο. Βασίζεται σε κανόνες της εκκλησίας κι όχι του επίσημου κράτους. Αν για παράδειγμα μία γυναίκα θέλει να γίνει ιεράρχης, αυτό δεν μπορεί να συμβεί σ' όλες τις θρησκείες ή τα δόγματα. Φυσικά και για τους άνδρες ενδέχεται να υπάρχουν κωλύματα εισδοχής: ηλικίας, γάμου κ.ά. Μία Ελληνίδα είτε είναι χριστιανή ορθόδοξη είτε μουσουλμάνα είτε καθολική, δεν μπορεί να είναι υποψήφια για ανώτατα θρησκευτικά αξιώματα. Επίσης, αν μία Ελληνίδα θέλει να περάσει το κατώφλι του Αγίου Όρους, το οποίο υπάγεται στη δικαιοδοσία του ελληνικού κράτους αλλά είναι αυτοδιοίκητο, δεν μπορεί, ακόμη κι αν είναι η Πρόεδρος της Δημοκρατίας.

Οι Ελληνίδες εξακολουθούν να είναι μακριά σε αμοιβές από συναδέλφους τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως έχει ειπωθεί στην Επιτροπή Ισότητας κι Ευρωπαϊκών Υποθέσεων της Βουλής⁷⁴⁸ κι έχουν μειωμένες ψηφιακές δεξιότητες. Οι αμοιβές των Ελληνίδων, όπως αποδεικνύουν, οι Γιαννίτσης - Ζωγραφάκης, είναι διαφορετικές ανάλογα με τη διαστρωμάτωση και δεν έχουν μία ενιαία έκφραση στην κοινωνία. Το 2008, οι αμοιβές ανδρών - γυναικών στην Ελλάδα κυμαίνονταν με μία διαφορά της τάξης του 44%⁷⁴⁹. Υπήρξε μία ποικιλομορφία λόγων μη πρόσληψης ή απόλυσης για τις γυναίκες.

Στο εργασιακό κομμάτι οι χώρες του ΟΟΣΑ⁷⁵⁰ ανάμεσά τους κι η Ελλάδα επί 9 συνεχή χρόνια κατέγραφαν οικονομική ενδυνάμωση των γυναικών ως προς τη γυναικεία επιχειρηματικότητα. Το 2019 η γυναικεία επιχειρηματικότητα⁷⁵¹ κατέγραψε ανοδική τάση, δηλαδή διπλασιάστηκε στο 7,6% έναντι 3,8% του 2018.

⁷⁴⁸ Πρακτικά Βουλής της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της Βουλής. Συνεδρίαση με θέμα: «Covid-19 και ενδοικογενειακή βία: συμπεράσματα, δράσεις κι αποτελέσματα από τα Συμβουλευτικά Κέντρα της Ελλάδας». 15/9/2020. 10.25'.

⁷⁴⁹ Γιαννίτσης & Ζωγραφάκης: Ανισότητες, φτώχεια, οικονομικές ανατροπές στα χρόνια της κρίσης, 2016, σελ. 126.

⁷⁵⁰ Πρακτικά της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου με θέμα: «Οι συνέπειες της πανδημίας στο γυναικείο επιχειρείν», 2021.

⁷⁵¹ Πρακτικά της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ό.π., 2021.

Το γεγονός ανατράπηκε, με την πανδημία Covid-19 κι οι γυναίκες εγκατέλειψαν την εργασία με ταχύτερους ρυθμούς απ' τους άνδρες.

Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, υψηλά ποσοστά μερικής απασχόλησης γυναικών, καταγράφηκαν στη Μάλτα, την Ιταλία, τη Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο, την Ελλάδα και την Αυστρία. Στην ίδια μελέτη διαπιστώνεται ότι η αναλογία εργασίας γυναικών/ανδρών σε ορισμένες περιπτώσεις άγγιζε την αναλογία 6 προς 10. Οι 4 γυναίκες δηλαδή ήταν άνεργες είτε γιατί δεν έβρισκαν δουλειά είτε γιατί επωμίζονταν τη φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων, είτε γιατί τα έξοδά τους τα κάλυπτε άνδρας ή η οικογένεια.

Το χάσμα στις αμοιβές κατοίκων της Ελλάδας, γυναικών κι ανδρών, βαθαίνει, όσο πιο πλούσιο είναι ένα νοικοκυριό. Σε πολύ πλούσια ζευγάρια δηλαδή στο 0,1% έως 1% της εγχώριας ελίτ, διαπιστώθηκε, πως οι μισθολογικές διαφορές ανδρών - γυναικών κυμαίνονταν από 136% έως 238%! Αντίθετα, στα πολύ φτωχά νοικοκυριά, οι γυναίκες ήταν εκείνες, που τροφοδότησαν το 2012 την ελληνική οικογένεια μέσα στην κρίση, με αποτέλεσμα οι ανδρικές αμοιβές να υπολείπονται των γυναικείων κατά 1%. Ο μισθός των γυναικών υπήρξε καταλυτικός, για να ζήσουν τις οικογένειές τους μέσα στην οικονομική κρίση.

Μέχρι σήμερα δεν υπάρχει ικανοποιητικός αριθμός βρεφονηπιακών σταθμών ή δομών, που να κλείνουν αργά, ώστε οι γυναίκες να μπορέσουν να μεγαλώσουν τα παιδιά τους και να δουλέψουν, ούτε ορθολογικό πλαίσιο, για τα καλοκαίρια, που τα σχολεία κλείνουν. Δυσκολεύονται να συνδυάσουν και ν' αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις της οικογενειακής ζωής και της καριέρας με αποτέλεσμα το δημογραφικό πρόβλημα να διογκώνεται. Ακόμη χειρότερη η κατάσταση, για γυναίκες – χωρισμένες ΑμεΑ. Οι παλαιότερες γενιές παραμένουν μακριά από την ψηφιακή τεχνολογία ενώ μέχρι στιγμής δεν έχουν φανεί τ' αποτελέσματα από το πρόσφατα ψηφισθέν θεσμικό πλαίσιο για τις «Νταντάδες της γειτονιάς», που φιλοδοξεί να διευκολύνει τις εργαζόμενες μητέρες.

Η Φινλανδία⁷⁵², η Σουηδία, η Δανία κι οι Κάτω Χώρες διαθέτουν τις πλέον δραστήριες γυναίκες της ψηφιακής οικονομίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Αντίθετα, το 2019, στην Ευρωπαϊκή Ένωση των «28», οι γυναίκες στη Βουλγαρία (28η), τη Ρουμανία (27η), την Ελλάδα (26η) και την Ιταλία (25η) είχαν τις λιγότερες πιθανότητες, να συμμετάσχουν στην ψηφιακή οικονομία, ελλείψει ψηφιακών δεξιοτήτων.

Η Ελλάδα βαθμολογήθηκε στις ψηφιακές δεξιότητες των γυναικών με 40,5 έναντι μέσου όρου 54,5 στην ΕΕ. Το ενθαρρυντικό είναι πως η τάση

⁷⁵² Parapolitika Newsroom: «Αδιάβαστες» με το ιντερνέτ οι Ελληνίδες – Το ¼ των γυναικών στην Ελλάδα δεν χρησιμοποιεί καθόλου το διαδίκτυο, χ.χ.

βελτίωσης των ψηφιακών δεξιοτήτων είναι ανοδική, δεδομένου ότι το 2009, οι 6 στις 10 γυναίκες στην Ελλάδα δεν είχαν χρησιμοποιήσει το διαδίκτυο⁷⁵³. Όμως, μόλις το 16,4% των γυναικών αποτελεί εργατικό δυναμικό στις ψηφιακές τεχνολογίες της πληροφορίας και των επικοινωνιών στην Ελλάδα, έναντι του κοινοτικού μέσου όρου 17,7%.

Η 1 στις 4 Ελληνίδες⁷⁵⁴ δεν έκανε χρήση του διαδικτύου, πριν το 2019 (24%) ενώ στους Έλληνες, η αναλογία ήταν 1 προς 5, δηλαδή 20%. Το ποσοστό των γυναικών, που έκανε τραπεζικές συναλλαγές μέσω διαδικτύου το 2019, ήταν στο 36% έναντι 45% των ανδρών. Η έρευνα δείχνει ότι το 37% των γυναικών στην Ελλάδα χρησιμοποίησαν ηλεκτρονικές υπηρεσίες για να συνδιαλλαγούν με την κυβέρνηση κι οι άνδρες κατά 41%. Το αντίστοιχο ποσοστό στην Κοινότητα είναι 66% για τις γυναίκες και 68% για τους άνδρες⁷⁵⁵!

Το έμφυλο, ψηφιακό⁷⁵⁶ χάσμα, στις χώρες της Ε.Ε. στη ρομποτική, τις νέες τεχνολογίες, στην ψηφιακή οικονομία το 2021 καταγράφηκε στο 11%. Ο δίδυμος καπιταλισμός και στην Ελλάδα δίνει ευκαιρίες στην **κοινωνική κινητικότητα**⁷⁵⁷ δηλαδή στην άνοδο ή κάθοδο στην **κοινωνική τροχιά** σε ανθρώπους, επαγγελματικούς κλάδους ή γενικότερα κοινωνικές ομάδες, που έχουν εξοικειωθεί με την πράσινη και ψηφιακή τεχνολογία. Η έλλειψη ψηφιακών δεξιοτήτων στις Ελληνίδες δείχνει πως έχουν λιγότερες πιθανότητες να καλύψουν στο μέλλον θέσεις εργασίας, υψηλής εξειδίκευσης, γεγονός, που σημαίνει και μειωμένες αμοιβές και βάθεμα του έμφυλου χάσματος.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός ανθεί και στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού δείχνοντας το ευρύ πεδίο ιεραρχιών. Υπάρχουν άστεγοι, άνεργοι, προσωρινά απασχολούμενοι, τοξικομανείς, Ρομά, ΑμεΑ, συνταξιούχοι, ανύπανδρες μητέρες, μετανάστες, πρόσφυγες, φυλακισμένοι ή αποφυλακισμένοι κ.ά., οι οποίοι ανήκουν διαχρονικά στους πιο ευάλωτους πληθυσμούς και παραμένουν και στην Ελλάδα.

Ο Στρόμπελ στο συλλογικό βιβλίο «Κοινωνικός Αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία» αναφέρεται στην επιτυχία του όρου «**Κοινωνικός Αποκλεισμός**», για να εκφράσει την πολυσχιδία παραδειγμάτων. Ο όρος αρχικά αναφέρεται στην πράξη της απόρριψης κάποιου από «*μία ομάδα, έναν θεσμό ή έναν κοινωνικό χώρο*

⁷⁵³ Lifo: Ελλάδα/Commission. Μία στις τέσσερις Ελληνίδες δεν χρησιμοποίησε καθόλου το ίντερνετ το 2019, 2020.

⁷⁵⁴ Kathimerini Newsroom. «*Η 1 στις 4 γυναίκες στην Ελλάδα δεν χρησιμοποίησε καθόλου το διαδίκτυο πέρυσι*», 2020.

⁷⁵⁵ European Commission: Women in Digital Scoreboard 2020, 2020.

⁷⁵⁶ Πρακτικά της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ό.π., 2021.

⁷⁵⁷ Παπαναστασίου: Διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα και τύποι κράτους προνοίας στην Ευρώπη, 2018.

(ή ακόμη και της απαγόρευσης κάποιου να συμμετάσχει εκεί)»⁷⁵⁸. Πλέον όμως «αναφέρεται στο αποτέλεσμα της διαδικασίας, στην κατάσταση δηλαδή αυτών, που αποκλείονται και ποιος τους αποκλείει»⁷⁵⁹. Κατά τον Αντώνη Μωϋσίδη⁷⁶⁰, τρεις είναι οι βασικές συνιστώσες, που συνιστούν Κοινωνικό Αποκλεισμό:

- **Οικονομική Αποστέρηση** (Φτώχεια)
- **Νομική Αποστέρηση** (Αποστέρηση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων)
- **Κοινωνική** (Έλλειψη ελεύθερης πρόσβασης στις ευκαιρίες της Αγοράς)

Την περίοδο του Covid-19, οι εκπαιδευτικές ανισότητες λόγω της ταξικής διαστρωμάτωσης αυξήθηκαν στην Ελλάδα και το ζήτημα έφτασε μέχρι τη Βουλή ενώ υπήρξαν διαμαρτυρίες και για την πλατφόρμα⁷⁶¹, που χρησιμοποιήθηκε, για το αν και κατά πόσο δόθηκαν προσωπικά δεδομένα μαθητών. Οι μαθησιακές ανάγκες δεν καλύφθηκαν. Χιλιάδες μαθητές δυσκολεύτηκαν ή δεν κατάφεραν να καλύψουν τα εκπαιδευτικά κενά, γιατί δεν είχαν εγκαίρως τα ψηφιακά εργαλεία, για να παρακολουθήσουν το μάθημά τους, όπως θα έπρεπε στην ψηφιακή τάξη.

Οι ανισότητες μεταξύ παιδιών ήταν απολύτως διασυνδεδεμένες με την ταξική διαστρωμάτωση και το εισόδημα των γονιών. Η απόκτηση πολλών υπολογιστών σ' ένα σπίτι, για λόγους τηλεκπαίδευσης και τηλεργασίας, επιβάρυνε απότομα κι υπέρμετρα, όχι μόνο τους λούμπεν ή τα μικροαστικά αλλά ακόμη και τα μεσοαστικά στρώματα. Πίεσε αφόρητα τρίτεκνες και πολύτεκνες οικογένειες, επιβαρύνοντας δυσμενέστατα τον οικογενειακό προϋπολογισμό, παρά τις όποιες διευκολύνσεις παρέιχαν τα σχολεία. Πανελλαδική έρευνα καθηγητών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, που παρουσιάστηκε στη Βουλή, έδειξε πως «η τηλεκπαίδευση βούλιαξε», διότι «το 42% των μαθητών δεν είχε υπολογιστή στην Ελλάδα κι ο 1 στους 3 παρακολουθούσε τα μαθήματα μέσω κινητού τηλεφώνου»⁷⁶².

⁷⁵⁸ Τσιάκαλος: «Κοινωνικός αποκλεισμός, ορισμός, πλαίσιο και σημασία», 1998, στο βιβλίο: «Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία», σελ. 47.

⁷⁵⁹ Τσιάκαλος: «Κοινωνικός αποκλεισμός, ορισμός, πλαίσιο και σημασία», 1998, στο βιβλίο: «Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία», σελ. 47.

⁷⁶⁰ Μωϋσίδης: «Κοινωνικός μετασχηματισμός κοινωνικού αποκλεισμού», 1998, στο βιβλίο Κοινωνικός Αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία, σελ. 122.

⁷⁶¹ ESOS. Τηλεκπαίδευση. Ν. Φίλης – Μ. Κάτσης: «Πάνω από 2 εκατ. € κόστισε η πλατφόρμα τηλεκπαίδευσης της Cisco». 2021.

⁷⁶² ΣΥΡΙΖΑ – Προοδευτική Συμμαχία: Νίκος Φίλης: «Μετεξταστέα η τηλεκπαίδευση – αδιάφορο το υπουργείο για προβλήματα μαθητών κι εκπαιδευτικών», 2021.

Ελλείψει ηλεκτροδότησης, λόγω της τηλεκπαίδευσης επιδεινώθηκε δραματικά το εκπαιδευτικό χάσμα μεταξύ των Ελλήνων και των Ελλήνων Ρομά, που ζουν σε καταυλισμούς αλλά και μεταξύ των ίδιων των Ρομά, που είναι ενταγμένοι σε σπίτια. Δεκάδες χιλιάδες Ελληνόπουλα Ρομά, έμειναν εκτός τηλεκπαίδευσης, καθώς δεν είχαν στοιχειώδεις υποδομές: ρεύμα, πρόσβαση στο διαδίκτυο, τεχνολογικό εξοπλισμό. Το γεγονός αυτό γιγάντωσε τις εκπαιδευτικές και χωρικές ανισότητες κι επέτεινε βαρύ χτύπημα στη φοίτησή τους στο δημόσιο σχολείο⁷⁶³.

Το Ίδρυμα Βιομηχανικών και Οικονομικών Ερευνών [2019], στην τυπολογία του για τη διαστρωμάτωση στην Ελλάδα συνέδεσε επάγγελμα – εισόδημα⁷⁶⁴ γονέα με το παιδί του, για να εκφράσει τις εκπαιδευτικές ανισότητες. Η Ελλάδα είχε ήδη πρόβλημα συμμετοχής των παιδιών Ρομά στην εκπαίδευση, με 69% συμμετοχή έναντι 90% του κοινοτικού μέσου όρου. Ήδη υπήρχαν προβλήματα πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου σε ποσοστό 92% έναντι 68% του μέσου κοινοτικού όρου. Το εκπαιδευτικό έλλειμμα, παρότι θα μπορούσε να είναι μία λύση για τους μετακινούμενους πληθυσμούς, επιδεινώθηκε δραματικά την περίοδο της λειτουργίας τηλεκπαίδευσης.

Σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), «η αύξηση του ποσοστού της υλικής στέρησης το 2020 σε σχέση με το 2019 είναι μεγαλύτερη στην περίπτωση των παιδιών ηλικίας έως και 17 ετών (1,8 ποσοστιαίες μονάδες) συγκριτικά με τις υπόλοιπες ομάδες ηλικιών». Η ΕΛΣΤΑΤ διαπίστωσε πως η υλική στέρηση των παιδιών ηλικίας έως και 17 ετών ανήλθε σε 19,4% για το 2020, ενώ το 2009 δηλαδή στην αρχή της ελληνικής, οικονομικής κρίσης ήταν στο 11,9%⁷⁶⁵.

Ως προς το ζήτημα των Voucher προς τους φοιτητές για αγορά υπολογιστών, ταμπλετών και φορητών υπολογιστών, η διοίκηση⁷⁶⁶ της Κοινωνίας της Πληροφορίας απάντησε στο ελληνικό κοινοβούλιο, πως από την αρχή της λειτουργίας της πλατφόρμας ως τις 22/4/2021, είχαν υποβληθεί συνολικά 260.562 αιτήσεις. Εγκρίθηκαν μετά από διασταύρωση στοιχείων οι 216.854 κι εκδόθηκαν 344.669 επιταγές δικαιούχων. Η Ελλάδα στον δείκτη ψηφιακών δεξιοτήτων ήρθε 26^η από τις 27 χώρες, κατά δήλωση της

⁷⁶³ Φωτίου: επίκαιρη ερώτηση με θέμα: «Δεκάδες χιλιάδες παιδιά Ρομά αποκλείονται από την τηλεκπαίδευση λόγω της αδιαφορίας του κράτους να τους διασφαλίσει τις απαραίτητες δομές και οι οικογένειές τους να κινδυνεύουν να χάσουν τα αναγκαία για την επιβίωσή τους επιδόματα» 23/12/2020.

⁷⁶⁴ IOBE, Μελέτη με τίτλο: «Εκπαιδευτικές ανισότητες στην Ελλάδα». Επιστημονικός υπεύθυνος μελέτης Αποστόλης Δημητρόπουλος, Δρ. Εκπαιδευτικός Πολιτικής στο London School of Economics & Political Science, σελ. 32.

⁷⁶⁵ Ελληνική Στατιστική Αρχή. Δελτίο Τύπου. Υλική στέρηση και συνθήκες των νοικοκυριών: έτος 2020. Περίοδος αναφοράς εισοδήματος: έτος 2019, 2021.

⁷⁶⁶ Ασθενίδης: Απάντηση στην υπ' αριθμ' 5083/16/3/2021 Ερώτηση, 2021.

κυβερνητικής ευρωβουλευτού της ΝΔ, Ελίζας Βόζενμπεργκ⁷⁶⁷, γεγονός, που επιβεβαιώθηκε κι από σχετικό πίνακα.

Οι φυλετικές διακρίσεις δεν εξέλιπαν και στην Ελλάδα κι η φτώχεια κι οι αδυναμίες στην ένταξη των μεταναστών και των προσφύγων οδήγησαν τα προηγούμενα χρόνια στον λαϊκισμό και στην αύξηση των ποσοστών του κόμματος της Χρυσής Αυγής. Η εν λόγω οργάνωση λειτούργησε υπό τον μανδύα κοινοβουλευτικού κόμματος⁷⁶⁸. Αποδείχτηκε πως ήταν ρατσιστική, εγκληματική οργάνωση, ενισχύοντας τα ρατσιστικά συνθήματα, εναντίον μαύρων, ρομά, μουσουλμάνων, Εβραίων κ.ά. Παρά την καταδίκη των στελεχών της θύλακές της δεν απομονώθηκαν. Οι επιθέσεις σε μετανάστες συνεχίστηκαν και μετά την καταδίκη των μελών της π.χ. με τα γεγονότα στα τέλη Σεπτεμβρίου 2021 στη Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης⁷⁶⁹. Είχαμε δηλαδή επιστροφή στις φυλετικές επιθέσεις αλλά και στην οπαδική βία, όπως συνέβη με την εν ψυχρώ δολοφονία του νεαρού οπαδού του Άρη, Άλκη Καμπανού την 1η/2/2022.

Ο κοινωνικός ρατσισμός λόγω φυλής κι η άνιση πρόσβαση δεν εξέλιπε, παρά την υιοθέτηση του Κώδικα Δεοντολογίας από το 2016. Στόχος, να σταματήσει η ρητορική του μίσους στο διαδίκτυο, που εντείνει τη φυλετική κοινωνική ανισότητα και τα στερεότυπα. Παρατηρήθηκε ότι μετά την υιοθέτηση του Κώδικα Δεοντολογίας, οι εταιρείες Πληροφορικής το 2019 είχαν κατορθώσει ν' αφαιρούν το περιεχόμενο ρητορικής του μίσους μέσα σε 24 ώρες, κατά 89%⁷⁷⁰.

Η εμπειρία και τα στατιστικά δεδομένα δείχνουν πως οι φτωχοί ντόπιοι, οι Ρομά, οι έγχρωμοι πολίτες, οι μετανάστες, ειδικά πρώτης γενιάς, συχνά ζουν στις παρυφές των πόλεων, σε υποβαθμισμένες περιοχές, με μειωμένο συντελεστή πρασίνου, κοντά σε χωματερές. Στην Ελλάδα χαρακτηριστικά τα παραδείγματα των διαμαρτυριών και των συγκρούσεων των μεταναστών με τις Αρχές στην Ειδομένη του Κιλκίς⁷⁷¹, στη ΒΙΑΛ της Χίου⁷⁷² ή στον οικισμό Καρά

⁷⁶⁷ Πρακτικά της Υποεπιτροπής για την καταπολέμηση της εμπορίας και της εκμετάλλευσης ανθρώπων της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου με τίτλο: Παρουσίαση της Νέας Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Καταπολέμηση της Εμπορίας ανθρώπων 2021-5, 2021.

⁷⁶⁸ Η φασιστική οργάνωση Χρυσή Αυγή ιδρύθηκε το 1985 και ζήτησε και πήρε την ψήφο του ελληνικού λαού [2012-2019] μ' επικεφαλής τον Νίκο Μιχαλολιάκο. Η αρχή του ξηλώματός της ήταν η δολοφονία του τραγουδιστή κι αντιφασίστα, Παύλου Φύσσα (1979-2013) στο Κερατσίνι. Ο αρχηγός και στελέχη της καταδικάστηκαν για πλήθος εγκληματικών ενεργειών.

⁷⁶⁹ Newsit: Θεσσαλονίκη: Αγρία επεισόδια και ξύλο με καδρόνια στο ΓΕΛ Σταυρούπολης, 2021.

⁷⁷⁰ Ευρωπαϊκή Επιτροπή: «Καταπολέμηση της παγκόσμιας ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο – Ο κώδικας δεοντολογίας της ΕΕ διασφαλίζει ταχεία ανταπόκριση», 2019.

⁷⁷¹ Protagon Team: Συγκρούσεις στην Ειδομένη, 2016.

⁷⁷² EF.SYN.: Σοβαρά επεισόδια και συγκρούσεις στη ΒΙΑΛ, 2020. Το συγκεκριμένο περιστατικό στη ΒΙΑΛ, που οδήγησε σε εκτεταμένα επεισόδια ξεκίνησε με αφορμή τον θάνατο 47άχρονης Ιρακινής, που μπήκε σε καραντίνα λόγω κορωνοϊού αλλά υπήρξαν κατά καιρούς συγκρούσεις.

Τεπέ της Λέσβου⁷⁷³ κ.ά. Το ζήτημα της ένταξης των προσφύγων – μεταναστών παραμένει ένα μόνιμο αγκάθι και σε άλλες πιο ανεπτυγμένες χώρες και της Ευρώπης, λόγω της περιθωριοποίησης, που υφίστανται μετανάστες και πρόσφυγες. Οι κοινωνικές αλλαγές δεν έχουν μόνο αρνητικές συνέπειες αλλά και θετικές με μεικτούς γάμους και παιδιά, που συγκλίνουν στη γεφύρωση του χάσματος.

Μετανάστες & πρόσφυγες, όπως είναι γνωστό στους επιστημονικούς κύκλους, δύσκολα καταγγέλλουν διακρίσεις. Δρουν υπό καθεστώς φόβου – πραγματικού ή όχι. Το γεγονός αυτό οφείλεται σε πολλούς λόγους. Είναι ξένοι στη νέα κοινωνία, δεν έχουν τα χρήματα, για να έχουν νομική υποστήριξη, αγνοούν τη γλώσσα και τα δικαιώματά τους αλλά και τους θεσμούς στους οποίους πρέπει ν' αποταθούν. Ελληνίδες και μετανάστριες βίωσαν την περίοδο της πανδημίας Covid-19 έντονο το πρόβλημα της ενδο-οικογενειακής βίας⁷⁷⁴, αποδεικνύοντας ότι ούτε ο Δίδυμος Καπιταλισμός, εξοβέλισε τα αδικήματα κατά των γυναικών ούτε την πατριαρχική νοοτροπία. Ίσα – ίσα οδήγησε σε αλλεπάλληλες γυναικοκτονίες⁷⁷⁵, Ελληνίδων ή μεταναστριών. Τα εγκλήματα έγιναν από Έλληνες ή αλλοδαπούς συζύγους και συντρόφους ή πρώην συντρόφους ή εν διαστάσει συζύγους. Τα πατριαρχικά πρότυπα παραμένουν αποδεικνύοντας ότι οι γυναίκες ενώ αποτελούν περίπου το 51% του ελληνικού πληθυσμού παραμένουν εξαιρετικά ευάλωτες και στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού.

Το παράδειγμα της Καρολάιν Κράουτς⁷⁷⁶ μίας νεαρής συζύγου και μητέρας, που βρέθηκε δολοφονημένη στο κρεβάτι της στα Γλυκά Νερά και για την πράξη αυτή ομολόγησε ο Έλληνας πρώην σύζυγός της είναι χαρακτηριστικό των κατασκευασμένων εικόνων ευτυχίας μέσα στο διαδίκτυο. Οι κατασκευασμένες εικόνες μπορεί να μην ισχύουν στον ρεαλιστικό κόσμο αλλά αντικατοπτρίζουν τη δήθεν συμβολική επιτυχία του ζευγαριού σ' ένα σύστημα ταξικής αλλά και ψηφιακής, συμβολικής διαστρωμάτωσης.

Στο περιθώριο της κοινωνίας, οι γυναίκες – μετανάστριες - εξακολουθούν να βιώνουν δουλεμπόριο κι είναι τα πλέον εύκολα θύματα της έμφυλης βίας και της πορνείας. Τον ρόλο των γυναικών – υπηρετριών, μετά την πτώση των Σοβιετικών Δημοκρατιών ανέλαβαν γυναίκες μαζικά χώρες από το πρώην ανατολικό μπλοκ και στην Ελλάδα: Αλβανία, Βουλγαρία, Ουκρανία, Γεωργία

⁷⁷³ TVXS: Σε σύγκρουση Μηταράκης – Μουτζούρης για το ποιος έκαψε τη Μόρια, 2021.

⁷⁷⁴ Πρακτικά Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του ανθρώπου της Βουλής: Covid-19 και ενδοοικογενειακή βία: συμπεράσματα, δράσεις κι αποτελέσματα από τα Συμβουλευτικά Κέντρα της Ελλάδας, 2020.

⁷⁷⁵ Ευρωκοινοβούλιο: Κάλεσμα για χαρακτηρισμό της έμφυλης βίας ως έγκλημα σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 2021.

⁷⁷⁶ Debater Newsroom: "Ίατροδικαστής μιλά για τις εικόνες φρίκης, που αντίκρισε στα Γλυκά Νερά – «Η Καρολάιν ήταν δολοφονημένη στο κρεβάτι της»", 2021.

κ.ά. Ανέλαβαν τη φύλαξη παιδιών ή ηλικιωμένων. Μετανάστριες ήρθαν κι από τις Φιλιππίνες.

Σημαντικές μεταβλητές για τη βελτίωση της ταξικής θέσης των μεταναστριών παραμένουν η ηλικία, η θρησκεία, το μορφωτικό επίπεδο, η επαγγελματική θέση κ.ά. Η κοινωνική θέση των μεταναστριών ορίζεται τόσο από το εισόδημα και τη θρησκεία όσο κι από τους νόμους, που υπάρχουν στις χώρες καταγωγής. Για παράδειγμα ενώ η διγαμία ή η πολυγαμία στην Ελλάδα δεν επιτρέπεται σε άλλες κοινωνίες ισχύει ή επιτρέπεται υπό όρους π.χ. στη Σαουδική Αραβία, το Πακιστάν, τις Φιλιππίνες κ.ά.

Γυναίκες, Ελληνίδες και κυρίως μετανάστριες προσεγγίζονται πιο εύκολα δια των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και συχνά μέσω ψεύτικων αγγελιών τις ωθούν στα δίκτυα της πορνείας. *«Στην Ελλάδα πάνω από το 50% των καταγεγραμμένων περιστατικών το 2019 αφορούσαν σεξουαλική εκμετάλλευση. Το 2020 αναφέρθηκαν στον Εθνικό Μηχανισμό Αναφοράς για την Προστασία Θυμάτων Εμπορίας Ανθρώπων 167 θύματα εμπορίας, εκ των οποίων τα 93 ήταν ενήλικες και τα 74 παιδιά, 35 κορίτσια και 39 αγόρια. Το 84% των ανήλικων θυμάτων ήταν γυναίκες, στην πλειοψηφία τους 64% με καταγωγή από χώρες της Αφρικής (...). Το πρώτο εξάμηνο του 2021 αναφέρθηκαν 73 νέες περιπτώσεις θυμάτων εμπορίας από φορείς του δημοσίου και από μη κυβερνητικές και διεθνείς οργανώσεις που είναι ενταγμένοι στο μηχανισμό. Αυτά τα στοιχεία επιβεβαιώνουν τον αυξημένο κίνδυνο που διατρέχουν οι γυναίκες και τα παιδιά να πέσουν θύματα εκμετάλλευσης»⁷⁷⁷.*

Το εμπόριο γυναικών στην Ευρώπη αποφέρει στα κυκλώματα περίπου 80 δις δολάρια τον χρόνο. Σε έρευνα, που έγινε σε δείγμα 130 αλλοδαπών γυναικών, το 32% δεν γνώριζε που βρισκόταν ενώ το 33%, όταν ρωτήθηκε δεν ήξερε τι μέρα είναι⁷⁷⁸ δείχνοντας και τον απόλυτο αποπροσανατολισμό. Επομένως οι μαύρες ανήλικες γυναίκες, που βρίσκονται στην Ελλάδα, μπλεγμένες στα δίκτυα της πορνείας βιώνουν την εξαθλίωση κι είναι στον πάτο της κοινωνικής ιεραρχίας.

Η πανδημία μείωσε τις μεταναστευτικές ροές σε όλο τον κόσμο, όμως το ουκρανικό ζήτημα άνοιξε νέα ζητήματα. Ως τα τέλη Μαρτίου 2022 στις ελληνικές δομές έφτασαν να φιλοξενοούνται από την Ουκρανία 13.400

⁷⁷⁷ Πρακτικά Βουλής της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της Βουλής. Συνεδρίαση με θέμα: «Κυκλώματα εκμετάλλευσης. Προστασία των θυμάτων και αποτελεσματική δίωξη των δραστών». 23/3/2022. 11.215', σελ. 3-4.

⁷⁷⁸ Πρακτικά Βουλής, ό.π., σελ.4.

πρόσφυγες. Περίπου το 50% αφορούσε γυναίκες, το 40% παιδιά και το 10% ηλικιωμένους, καθώς οι άντρες ηλικίας άνω των 60 ετών επιστρατεύτηκαν⁷⁷⁹.

Οι Τρούλος, Μερεκούλιας και Μάγκλαρης⁷⁸⁰ το 2008 αναφέρθηκαν στο πρόβλημα επισημαίνοντας ότι «οι επικοινωνιακοί πάροχοι δεν επενδύουν στην ελληνική περιφέρεια». Το γεγονός αυτό έχει τη σημασία του, παρότι το 2022 προκηρύχθηκε σχετικός διαγωνισμός από το υπουργείο Ψηφιακής Πολιτικής, για τη μείωση των Ψηφιακών Ερήμων. Οι ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού έχουν κατά κανόνα μειωμένες ψηφιακές δεξιότητες: παιδιά, γυναίκες, ηλικιωμένοι, φτωχοί, μετανάστες, πρόσφυγες, Ρομά, ΑμεΑ κ.ά..

Το παράδειγμα του δήμου Τρικκαίων, που ήταν εξαρχής η πόλη που εφαρμόστηκε πληθώρα πιλοτικών ή ολοκληρωμένων ψηφιακών τεχνολογικών εφαρμογών, είναι η εξαίρεση κι όχι ο κανόνας στην καινοτομία. Τα Τρίκαλα έχουν καταγραφεί ως μία από τις πιο έξυπνες πόλεις στον κόσμο. Δημιουργήθηκαν ψηφιακά δέντρα για καλύτερο σήμα, συστήματα ηλεκτρονικών καταγγελιών, λεωφορεία χωρίς οδηγό, ηλεκτρονική υγεία για επείγουσες καταστάσεις με τη μεταφορά φαρμάκων με αυτοκινούμενα οχήματα (drones)⁷⁸¹ κ.ά. Η χρήση ρομποτικής στα Τρίκαλα είναι δεδομένη και η πόλη διαθέτει έξυπνο φωτισμό, για μείωση της σπατάλης ενέργειας. Ωστόσο, το παράδειγμα των Τρικάλων δεν είναι γενικευμένο. Τα μεγέθη στις έξυπνες πόλεις της Ελλάδας διαρκώς βελτιώνονται αλλά όχι με ικανοποιητικούς ρυθμούς σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές π.χ. στην ηλεκτροκίνηση, τον διαμοιρασμό οχημάτων κ.ά.

Οι ανισότητες γενεάς σε σχέση με τον νέο ψηφιακό πολιτισμό, που ζει η ανθρωπότητα είναι υπαρκτές και στην Ελλάδα. Η Γ' ηλικία βιώνει πιο έντονο το ψηφιακό χάσμα. Όμως, ο δίδυμος καπιταλισμός προσφέρει μεγαλύτερες δυνατότητες πρόσβασης σε προγράμματα τηλεϊατρικής ή ρομποτικής σε απομακρυσμένες, νησιωτικές ή και γενικότερα υποανάπτυκτες περιοχές⁷⁸². Οι ψηφιακές παροχές υπό όρους βελτιώνουν τις συνθήκες ζωής ατόμων με ειδικές ανάγκες κ.ά.

Παλαιότερες γενιές Ελλήνων, εφόσον δεν συνέχισαν την πανεπιστημιακή εκπαίδευση ή δεν πήγαν σε κάποια ιδιωτική σχολή δεν διδάχτηκαν το μάθημα

⁷⁷⁹ Πρακτικά Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Διαρκής Επιτροπή Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης, με θέμα: «Κυκλώματα εκμετάλλευσης. Προστασία των θυμάτων κι αποτελεσματική δίωξη των δραστών», 23/3/2022, σελ. 16.

⁷⁸⁰ Τρούλος, Μερεκούλιας & Μάγκλαρης: «Πολιτικές προώθησης της ευρυζωνικότητας στην ελληνική περιφέρεια από τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης», 2008.

⁷⁸¹ Protothema: Τρίκαλα: Μεταφέρουν φάρμακα με drones στα περιφερειακά φαρμακεία, 2021. Ο δήμος Τρικκαίων μετέχει στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα "Harmony" για βιώσιμες μεταφορές φαρμακευτικού υλικού με πτήσεις μη επανδρωμένων αεροσκαφών.

⁷⁸² Ευρωπαϊκή Επιτροπή: Οι ασθενείς στο πηδάλιο: το ψηφιακό μέλλον της υγειονομικής περίθαλψης, 2012.

της Πληροφορικής⁷⁸³ στο σχολείο. Η Πληροφορική ως μάθημα εντάχθηκε στο κάδρο της δημόσιας υποχρεωτικής εκπαίδευσης γενικευμένα, μόλις το 1999, επί ΠΑΣΟΚ, επί υπουργίας, Γεράσιμου Αρσένη.

Στην αρμόδια επιτροπή Έρευνας και Τεχνολογίας της ελληνικής Βουλής⁷⁸⁴ τονίστηκε πως «οι ηλικιωμένοι άνθρωποι είναι σε μεγάλο βαθμό αποξενωμένοι από τις νέες τεχνολογίες»⁷⁸⁵. Καθώς, οι δημογραφικοί δείκτες επιδεινώνονται η Ελλάδα θα πρέπει να φροντίσει για τον ηλικιωμένο πληθυσμό, ο οποίος μειώθηκε κιάλας την περίοδο της πανδημίας.

Εν μέσω έξαρσης της πανδημίας Covid-19 υπήρξε επιδείνωση της κοινωνικής απομόνωσης των ηλικιωμένων ατόμων. Η εικονική πραγματικότητα δεν κατάφερε να καλύψει τα συναισθηματικά κενά, που προσφέρονται από τη φροντίδα του νοσηλευτή και τις συναναστροφές με το οικογενειακό και το κοινωνικό περιβάλλον. Οι ηλικιωμένοι κάτοικοι της Ελλάδας λόγω του ψηφιακού ελλείμματος, όπως και τα παιδιά γι' άλλους λόγους, είναι δυνάμει, περισσότερο ευάλωτοι στην ψηφιακή απάτη. Οι ηλικιωμένοι καθίστανται πιο ευάλωτοι στην πρασινοψηφιακή μετάβαση, λόγω του τεχνολογικού αναλφαβητισμού. Η Έλενα Γεωργιά σε έρευνα για τις ψηφιακές δεξιότητες ηλικιωμένων τρίτης και τέταρτης ηλικίας σε δομές της Πάτρας έδειξε ότι οι ηλικιωμένοι έχουν μεν επαφή με τον ψηφιακό κόσμο αλλά κατά κανόνα είναι επιδερμική και μακριά από τις σύγχρονες ανάγκες⁷⁸⁶.

Το 51,5% των ερωτηθέντων ηλικιωμένων στην έρευνα της Γεωργιά δήλωσε πως ενώ διαθέτει απλό κινητό δεν γνωρίζει τη χρήση του. Το 37% μόνο δήλωσε πως έχει κινητό και ξέρει να το χρησιμοποιεί ενώ το 11,5% πως δεν διαθέτει καν κινητό. Το 49% των ερωτώμενων δήλωσε πως έχει έξυπνο κινητό και ξέρει πώς να το χρησιμοποιεί ενώ το 49,5% πως δεν έχει ούτε ξέρει πώς να

⁷⁸³ Τσιωτάκης: Η διδασκαλία της Πληροφορικής στο σχολείο, 2020. Η διδασκαλία του μαθήματος της Πληροφορικής πριν το 1999 προηγήθηκε στα ελληνικά δημόσια Πανεπιστήμια, προτού να μπει στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.

⁷⁸⁴ Πρακτικά της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Έρευνας και Τεχνολογίας της Βουλής με τίτλο: «Συζήτηση επί των εισηγήσεων, που θα συμπεριληφθούν στην Έκθεση της Επιτροπής κι έγκριση της έκθεσης», 22/9/2020. Η εισήγηση αυτή παρουσιάστηκε από τον βουλευτή της ΝΔ, Θεμιστοκλή (Θέμη) Χειμάρα. Η εισήγησή του βασίστηκε στην ομιλία του Καθηγητή του Πανεπιστημίου Κωνσταντίνου Παπαδημητρίου και προϊσταμένου του Τμήματος Μελετών, Οικονομίας, Περιβάλλοντος και Τεχνολογίας της Α' Διεύθυνσης Επιστημονικών Μελετών της Βουλής, που παρουσιάστηκε στις 18/12/2019 με θέμα: «Νέες Τεχνολογίες για τη φροντίδα ηλικιωμένων».

⁷⁸⁵ Πρακτικά της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Έρευνας και Τεχνολογίας της Βουλής με τίτλο: «Συζήτηση επί των εισηγήσεων, που θα συμπεριληφθούν στην Έκθεση της Επιτροπής κι έγκριση της έκθεσης», 2020. Η εισήγηση αυτή παρουσιάστηκε από τον βουλευτή της ΝΔ, Θεμιστοκλή (Θέμη) Χειμάρα.

⁷⁸⁶ Γεωργιά: «Αποτύπωση ψηφιακών δεξιοτήτων ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας σε ανοιχτές δομές κοινοτικής φροντίδας του δήμου Πατρέων και η επίδραση στην ποιότητα ζωής τους», 2021.

το χρησιμοποιήσει. Η άγνοια ήταν μεγαλύτερη όταν επρόκειτο για τάμπλετ, αφού το 62,5% δήλωσε άγνοια χρήσης τάμπλετ. Μόλις το 18,5% είχε τάμπλετ κι ήξερε να το χρησιμοποιεί. Σε ό, τι αφορά στους υπολογιστές το 56% δεν είχε υπολογιστή ούτε γνώριζε πώς να τον χρησιμοποιεί. Μόλις το 45,5% είχε λάπτοπ και γνώριζε τη χρήση του ενώ το 21% ούτε διέθετε ούτε ήξερε να το χρησιμοποιεί.

Στη χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας μέσω τρίτων είναι εξαιρετικά θετικές οι εφαρμογές τηλεϊατρικής για την απομακρυσμένη φροντίδα ή την αυτοφροντίδα των ηλικιωμένων. Τα σύγχρονα δίκτυα διασφαλίζουν, όχι μόνο μέσω του τηλεφώνου αλλά και μέσω των βιντεοκλήσεων, την εικονική μεν αλλά υπάρχουσα σύνδεση των ανθρώπων. Σ' αυτό το θολό τοπίο, νησίδα θεραπείας εικάζεται ότι θ' αποτελέσει το Ταμείο Ανάκαμψης για την προσαρμογή στην πράσινη και ψηφιακή τεχνολογία, καθώς προβλέπονται κονδύλια για τις ψηφιακές δεξιότητες και για κλείσιμο της ψαλίδας.

Σύμφωνα με το IOBE⁷⁸⁷, και τον σύνθετο δείκτη υιοθέτησης ηλεκτρονικής υγείας (eHealth composite index of adoption), η Ελλάδα για το 2018 υστερούσε σημαντικά στο κομμάτι της ψηφιακής υγείας κι ήταν στην 23^η θέση. Ως προς την υιοθέτηση του ηλεκτρονικού φακέλου υγείας ήταν στην 26^η θέση⁷⁸⁸ και ως προς την ηλεκτρονική ανταλλαγή πληροφοριών για την υγεία στην 25^η θέση.

Στοιχεία της Eurostat έδειξαν επίσης πως η Ελλάδα στην Ευρώπη των «28» ήταν στην 27^η θέση ως προς τον δείκτη ψηφιακής οικονομίας και κοινωνίας (δείκτης DESI)⁷⁸⁹. Μόνο το 51% του πληθυσμού διέθετε βασικές ή πάνω από τις βασικές δεξιότητες, όταν ο μέσος όρος της ΕΕ-28 ήταν στο 58%. Η τηλεϊατρική αναχαιτίζει δηλαδή σε ορισμένες περιπτώσεις, ανισότητες ως προς την πρόσβαση σε συστήματα υγείας. Η ανάπτυξη της τηλεϊατρικής έχει ήδη αποδειχτεί σωτήρια για τους κατοίκους ελληνικών νησιών, ειδικά σε περιόδους, που οι μετακινήσεις είναι δύσκολες ή αδύνατες, δια θαλάσσης ή αέρος.

Η κοινότητα των ΑμεΑ άλλοτε εμφανίζεται κερδισμένη κι άλλοτε όχι κι αυτό εξαρτάται ανάλογα με το νόσημα και την κοινωνική διαστρωμάτωση. Υπάρχουν θεραπείες ή δυνατότητες μερικής ή εν συνόλω αποκατάστασης για ορισμένες παθήσεις, οι οποίες είναι εξαιρετικά κοστοβόρες και μπορεί να μη γίνονται καν στην Ελλάδα. Στοιχεία, που παρατέθηκαν στη Βουλή από τον

⁷⁸⁷ IOBE: Νομισματική Πολιτική 2019-20, 2020, σελ.130.

⁷⁸⁸ IOBE: ό.π., σελ.130.

⁷⁸⁹ IOBE, ό.π., σελ.130.

Κωνσταντίνο Γάργαλη^{79ο}, ταμία της Εθνικής Συνομοσπονδίας Ατόμων με Αναπηρία, για την περίοδο του 2016, έδειξαν ότι:

-Ο δείκτης απασχόλησης ατόμων με σοβαρή αναπηρία (20-64 ετών) είναι στο 24,2% μειωμένος δηλαδή κατά 33,4 μονάδες έναντι του πληθυσμού χωρίς αναπηρία.

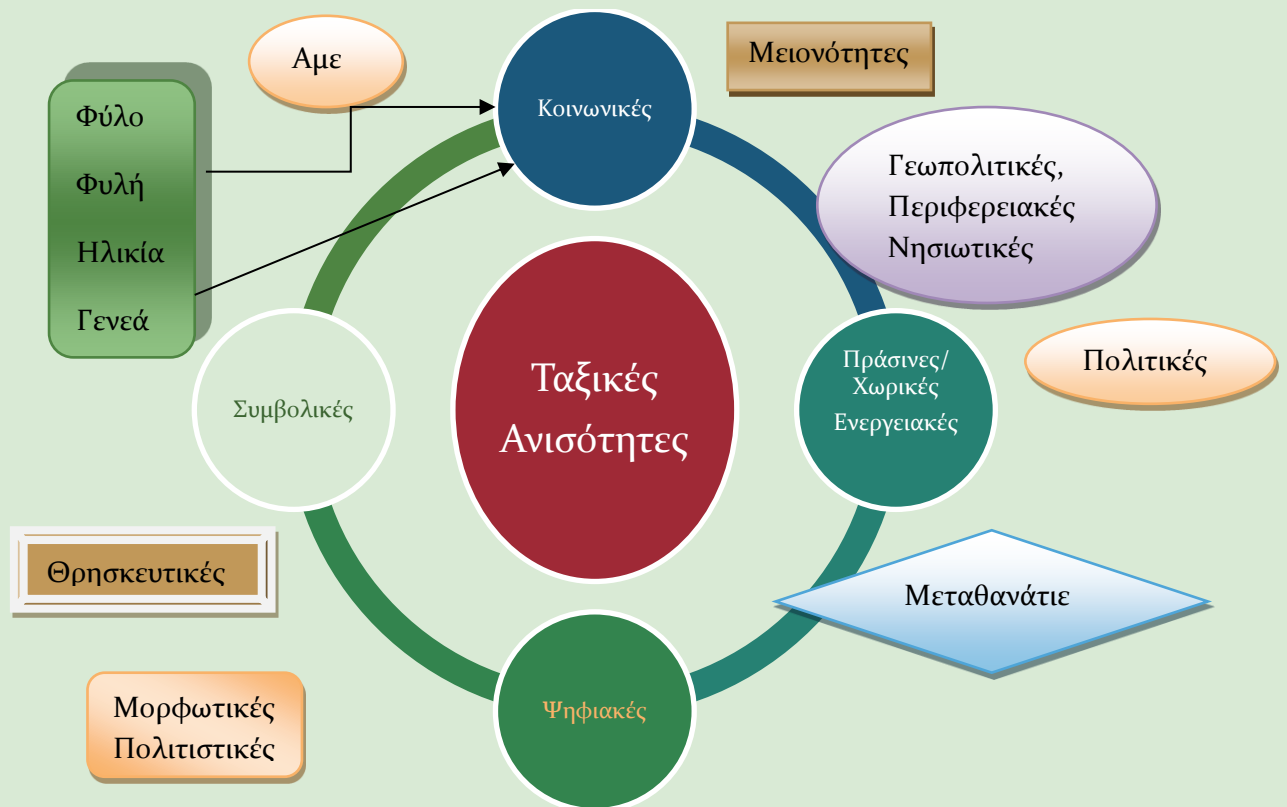
-Μένουν εκτός εργασίας, 217.000 άτομα με σοβαρή αναπηρία και 207.000 άτομα με περιορισμένες δυνατότητες.

-Καμία εργασιακή εμπειρία δεν έχει στον πληθυσμό των ατόμων με σοβαρή αναπηρία το 83,7% νέων (20-24 ετών), 72% νέων (25-29 ετών), 55,5% νέων (30-34 ετών).

-Τα διάφορα προγράμματα για τα Άτομα με Ειδικές Ανάγκες και Ψυχικές παθήσεις έχουν ωφελήσει κι αφορούν στην ενίσχυση της σχέσης με την αγορά εργασίας με συνεταιριστικούς φορείς ως και μία μορφή εργοθεραπείας.

Ο δίδυμος καπιταλισμός φέρνει διαρκώς νέες αλλαγές ως προς το κομμάτι της ηλεκτρονικής υγείας και της γρήγορης πρόληψης αλλά δεν απευθύνεται σ' όλα τα ΑμεΑ. Όταν το κόστος δεν μπορεί να καλυφθεί από τις κρατικές δομές, η ταξική διαστρωμάτωση είναι εκείνη, που καθορίζει την πορεία της υγείας, την ένταξη, τη συμμετοχή των ΑμεΑ στο κοινωνικό γίνεσθαι και τη βελτίωση της υγείας (π.χ. υπό όρους ιδιωτική ασφάλεια). Υπάρχουν εφαρμογές, όπως η φωνητική, οι οποίες διευκολύνουν τη ζωή τους και στην Ελλάδα. Ο υπολογιστής αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο αυτονομίας, για άτομα με κινητικές αναπηρίες, αφού μπορούν να παραγγείλουν αγαθά ή υπηρεσίες από το διαδίκτυο, να πληρώσουν λογαριασμούς, να επικοινωνήσουν, να εργαστούν ή ν' απολαύσουν καλλιτεχνικά δρώμενα κ.ο.κ.

^{79ο} Πρακτικά της Υποεπιτροπής για τα θέματα ατόμων με αναπηρία της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, με θέμα: «Δικαίωμα των ΑμεΑ στην Εργασία», 2019.

Συμπεράσματα: Από τους κλιματικούς πρόσφυγες στα ρομπότ

Ήδη από την πρώτη μεγάλη έρευνα της Τράπεζας της Ελλάδας έγινε αντιληπτό ότι η Ελλάδα αν δεν αλλάξει ρότα εισάγοντας τη ρήτρα της Κλιματικής Αλλαγής σε όλες τις διαδικασίες κινδυνεύει να χάσει και το τρένο του Δίδυμου Καπιταλισμού. Οι ξηροθερμικές θερμοκρασίες, που απειλούν τα μεσογειακά οικοσυστήματα την καθιστούν ευάλωτη στη μείωση της βιοποικιλότητας, την άνοδο της στάθμης της θάλασσας, τη μείωση των νερών για πόση κι άρδευση, τα ξαφνικά κι ακραία καιρικά φαινόμενα, τις φωτιές κ.ά.

Υπάρχουν ήδη μεγάλες αποκλίσεις από τους δημοσιονομικούς στόχους και τα ελλείμματα, όπως επανειλημμένα έχει φανεί μέσα από επίσημες εκθέσεις ακόμη και της Βουλής των Ελλήνων, δείχνουν δημοσιονομικό εκτροχιασμό. Οι δημόσιες δομές μετά από μία πολυετή κρίση παραμένουν αδύναμες να εξυπηρετήσουν τους νέους στόχους. Το Ταμείο Ανάκαμψης φαντάζει ως σανίδα σωτηρίας αλλά δεν υπάρχει εξορθολογισμός των αναγκών ανάλογα με τη διαστρωμάτωση. Πέρα από το προσφυγικό κύμα από την Ουκρανία, η Ελλάδα λόγω της γεωγραφικής της θέσης, θα δεχτεί τα επόμενα χρόνια κι εσωτερικά κύματα μεταναστών κι εξωτερικά. Χρειάζεται ν' αλλάξει και τις δημόσιες υποδομές και να δρομολογήσει αλλαγές στις ιδιωτικές. Επιπλέον χρειάζεται να εκπονήσει οργανωμένο σχέδιο για τις νέες κλιματικές προσφυγικές ροές. Μέχρι στιγμής, η εναλλαγή πολιτικών κομμάτων στην εξουσία έχει δείξει ότι η

αιφορική, πράσινη ανάπτυξη, δεν μπορεί να συμβαδίσει με τη νεοφιλελεύθερη πολιτική.

Η απόγνωση της γιαγιάς Παναγιώτας Νουμίδη το 2021 στην Εύβοια, για την οποία ο φωτογράφος Κωνσταντίνος Τσακαλίδης βραβεύτηκε αποδεικνύει την αδυναμία των ευάλωτων πληθυσμών ν' ανταποκριθούν στις κατακλυσμιαίες αλλαγές, που ήδη τα αποτελέσματά τους είναι ορατά. Η ηλικιωμένη γυναίκα, που στενάζει, καθώς αντικρίζει τα αποκαϊδία και τον όλεθρο πίσω της είναι μία εικόνα αποκαρδιωτική. Είναι η ακριβής αποτύπωση των κοινωνικών ανισοτήτων, ανάμεσα σε ανθρώπους, που έχουν να χάσουν τα πάντα λόγω της κλιματικής κρίσης. Μίας κρίσης, η οποία αντικατοπτρίζεται πολύ περισσότερο στα μάτια ανθρώπων, που μέσα σε μία νύχτα, χάνουν δικούς τους ή και τους κόπους μίας ζωής δείχνοντας και την αγωνία αλλά και τις ψυχολογικές συνέπειες, μεταπτώσεις και διεργασίες ενός τέτοιου φαινομένου στο άτομο και την κοινωνία.

Είναι η συμβολική απεικόνιση, ο λυγμός του σώματος και του προσώπου, απέναντι σ' όλα όσα χάνονται δίπλα του, υλικά κι άυλα και στη ρευστότητα, που φαντάζει απειλή για τη ζωή και τη μετέπειτα πορεία του. Είναι η ιδέα ότι χάνει τις μνήμες του και ταυτόχρονα μία προφητική ματιά απέναντι σε όσα φέρνει στη χώρα η κλιματική αλλαγή διευρύνοντας το κοινωνικό, οικονομικό, περιβαλλοντικό και στεγαστικό χάσμα. Η Ελλάδα έχει θρηνήσει επανειλημμένα θύματα σε φωτιές και δοκιμάζεται από τα ακραία καιρικά φαινόμενα, γιατί δεν έχει οργανωμένο διοικητικό μηχανισμό κι έχει περιορισμένα μέσα, γηρασμένο στόλο κι ορισμένα απ' αυτά αναμένεται άμεσα ν' αλλάξει.

Οι πόροι για την πρόληψη είναι πεπερασμένοι ενώ λόγω προβλημάτων στην διοίκηση τα χρήματα φτάνουν κατόπιν εορτής, όταν είναι πολύ αργά, για ανοίγματα δασικών δρόμων, προληπτικούς καθαρισμούς κ.ά. Η Κοινωνία των πολιτών είναι μακριά από το πρόβλημα κι ο συγχρωτισμός κράτους με εθελοντικές ομάδες είναι περιορισμένος. Μία μικρή, πικρή γεύση της κρίσης, που είναι προ των πυλών φάνηκε στην Εύβοια και τη Βαρυμπόμπη το 2022 ενώ είναι οδυνηρές ως σήμερα οι μνήμες από το Μάτι και τη Ζαχάρω Ηλείας.

Η δημιουργία υπουργείου Κλιματικής Κρίσης αποδείχτηκε σωστή επιλογή αλλά ακολούθως εξελίχθη σε επικοινωνιακό πυροτέχνημα, αφού δεν πήρε ούτε τους κατάλληλους υλικούς ούτε τους κατάλληλους έμπυχους πόρους, για να τρέξει ο διοικητικός μηχανισμός. Αυτό φάνηκε μετά τις καλοκαιρινές πυρκαγιές στην Αττική το 2021 και την αδυναμία ν' ανταποκριθεί ο κρατικός μηχανισμός στον χιονιά του 2022. Η κύρια αρτηρία έκλεισε, δείχνοντας πως ανάμεσα στα σύγχρονα ψηφιακά εργαλεία, η ορθολογική διοίκηση και ο συντονισμός ανθρώπινων κι υλικών πόρων, πρέπει ν' αλλάξει.

Ο δίδυμος, πρασινοψηφιακός καπιταλισμός είναι ένα νέο ιστορικό στάδιο του μετα-καπιταλισμού, που φέρνει σημαντικές αλλαγές και στην Ελλάδα. Οι πρώτες ύλες για την παραγωγή πράσινης και ψηφιακής ενέργειας είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου εισαγόμενες. Η Ελλάδα την επόμενη δεκαετία μέσα από τους πόρους του Ταμείου Ανάκαμψης θα πρέπει να καταγράψει πενταπλάσια αύξηση στους τομείς πληροφορικής κι επικοινωνιών. Έρευνα της Deloitte με τίτλο: «Achieving the digital decade: Recovery and Resilience Plan Contribution» για λογαριασμό της εταιρείας κινητής τηλεφωνίας, Vodafone έδειξε ότι οι ψηφιακές δεξιότητες στην Ελλάδα το 2020 ήταν στο 51%, όταν στην Ε.Ε. ήταν στο 58% κι ο στόχος ως τη δεκαετία του 2030 είναι να φτάσει στο 80%⁷⁹¹.

Η ενεργειακή εξάρτηση της Ευρώπης από την Ρωσία μεταφέρεται τώρα στην Κίνα και στο άρμα αυτό προσβλέπει κι η Ελλάδα ενώ η Γερμανία έχει την πρωτοκαθεδρία στις ανεμογεννήτριες. Παρά τη βελτίωση των μεγεθών ως προς τον πράσινο πλούτο, η χώρα παραμένει οικονομικά κι ενεργειακά εξαρτημένη με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τον αγροτικό τομέα, τη βιομηχανία, τις επιχειρήσεις και την τουριστική βιομηχανία. Τα κοιτάσματα φυσικού αερίου και λιγνίτη παραμένουν ανεκμετάλλευτα ενώ η ενεργειακή κρίση μετά τη ρωσοουκρανική κρίση είναι στο ζενίθ. Ο πολλαπλασιασμός των δαπανών για την άμυνα, στο πλαίσιο διεθνών ανταγωνισμών σπρώχνει χαμηλότερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα στην εξαθλίωση και πιέζει σθεναρά τα μικρομεσαία.

Οι κοινωνικές ανισότητες μεταξύ των πολιτών διαρκώς διευρύνονται κι η ψαλίδα ανοίγει στο στάδιο του Πρασινοψηφιακού καπιταλισμού, παρότι ταυτόχρονα δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας στον τομέα. Το κράτος επιχειρεί να θέσει τις δικές του προτεραιότητες μέσα από το Ταμείο Ανάκαμψης με πόρους 1,8 δις ευρώ. Όμως, αυτή η ανάκαμψη δεν προβλέπει αναδιάταξη των μικρομεσαίων ή των αγροτικών στρωμάτων, που είναι η ραχοκοκαλιά για την απασχόληση κι αφετηρία για την ορθολογική ένταξη των μεταναστών και των προσφύγων. Η αδυναμία ένταξης όμως – με εξαίρεση τον αγροτικό τομέα και τον τουρισμό – μακροπρόθεσμα δημιουργεί νέες παθογένειες από μερίδα μεταναστών δεύτερης και τρίτης γενιάς.

Στο στάδιο του Δίδυμου Καπιταλισμού η Ελλάδα ενώ έχει βελτιώσει τα μεγέθη της ως προς την παραγωγή πράσινης ενέργειας κινδυνεύει να μείνει εκτός νυμφώνος στην ψηφιακή μετάβαση. Ο αγροτικός χώρος, λόγω και του γηρασμένου πληθυσμού, δεν έχει ακόμη βρει τον βηματισμό του στον χώρο της ψηφιακής γεωργίας. Μέσα στην υγειονομική κρίση οι συνολικές επενδύσεις στις ελληνικές νεοφυείς επιχειρήσεις, στις start up δηλαδή, ξεπέρασαν το μισό δις. ευρώ, ένα ποσό πολλαπλάσιο σε σχέση με το αντίστοιχο ποσό του 2020⁷⁹².

⁷⁹¹ Τσουλάκης: «Με κονδύλια 1,8 δις θα κάνουν οι Έλληνες το μεγάλο ψηφιακό άλμα», σελ.2021.

⁷⁹² Πρακτικά Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Έρευνας και Τεχνολογίας της Βουλής στη συνεδρίαση

Μεταξύ των επιτυχημένων παραδειγμάτων νεοφυών επιχειρήσεων στον χώρο των ψηφιακών εφαρμογών είναι η Viva Wallet⁷⁹³, με το ψηφιακό πορτοφόλι η Skroutz, με τη σύγκριση τιμών καταναλωτή, η Beat στον χώρο της εξυπηρέτησης για μετακινήσεις, που εξαγοράστηκε από τη Daimler, η Aisera, για την εξυπηρέτηση πολιτών σε πληροφορική και πωλήσεις, η Eriagnosis, για εξ αποστάσεως εκπαίδευση κ.ά.

Η ρωσοουκρανική κρίση ανοίγει νέα ζητήματα πάνω στον χώρο της ενέργειας και της ψηφιακής τεχνολογίας, στις πρώτες ύλες, τη μεταφορά καυσίμων, τη μεταφορά εμπορευμάτων, την επισιτιστική ασφάλεια αλλά και την άμυνα της Ευρώπης. Λόγω και των αναταραχών στο περιρρέον περιβάλλον της Μέσης Ανατολής κι εξαιτίας των έντονων περιβαλλοντικών προβλημάτων, που αναμένεται να προκαλέσει η κλιματική αλλαγή σε Ασία κι Αφρική, η Ελλάδα νομοτελειακά θα είναι στο μέλλον, χώρα εισδοχής πλέον και κλιματικών προσφύγων, παρά την προσωρινή μείωση των μεταναστευτικών ροών, λόγω της πανδημίας. Όμως, δεν έχει προετοιμαστεί ούτε για τις εγχώριες μετακινήσεις, λόγω κλιματικής αλλαγής πολύ περισσότερο, δε, για τις προερχόμενες από τρίτες χώρες.

Η έλλειψη νερού παραμένει αγκάθι και για την ελληνική γεωργία και την κτηνοτροφία, που μπορεί ν' αντιμετωπιστεί καλύτερα με τις νέες τεχνολογίες. Όμως, το πρόβλημα σε ορισμένες περιοχές ήδη έχει επιδεινωθεί με μείωση των βροχοπτώσεων. Οι αλλαγές του καιρού αναμένεται να δημιουργήσουν περαιτέρω προβλήματα στον τουρισμό κι αλλαγές στη σεζόν. Υψηλές θερμοκρασίες, που αναμένονται, δημιουργούν αυτομάτως μεγάλα προβλήματα και στις υποδομές σε δρόμους, γέφυρες κ.ο.κ.. Ο τουρισμός σε περίπτωση ανόδου της στάθμης της θάλασσας αναμένεται να πληγεί δραματικά, λόγω της αλλαγής στις παράκτιες και νησιωτικές περιοχές ενώ και τα λιμάνια, εμπορικά και τουριστικά, θα χρειαστούν εκβαθύνσεις και βελτιώσεις. Επιπλέον, τα πολιτιστικά μνημεία, που είναι ταυτόχρονα και το βαρύ πυροβολικό της Ελλάδας ως προς την προσέλκυση τουρισμού θα πρέπει να προστατευθούν.

Η προετοιμασία είναι ελλιπής στις δημόσιες υποδομές για την κλιματική κρίση με φωτεινές εξαιρέσεις την Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου ή τις κυβερνητικές ανακοινώσεις τον Μάρτιο του 2022 περί μείωσης του περιβαλλοντικού αποτυπώματος στα νοσοκομεία. Στο θέμα της ψηφιακής τεχνολογίας η επικείμενη πώληση της υπερχρεωμένης ΛΑΡΚΟ, που έχει τεχνογνωσία ως προς το νικέλιο, δεν συνάδει προς αυτήν την κατεύθυνση της ανάπτυξης της εγχώριας βιομηχανίας και ψηφιακής τεχνολογίας.

με θέμα ημερήσιας διάταξης: «Ταμεία επιχειρηματικών συμμετοχών για την αξιοποίηση της έρευνας και της καινοτομίας». 22/3/2022, 16.00', σελ. 1-2.

⁷⁹³ Τσουλάκης: «Ποιες είναι δέκα ελληνικές start ups, που «αγγίζουν» το δισεκατομμύριο;», 2021.

Οι αυτοματισμοί κι η ρομποτική αναμένεται να μειώσουν τα επόμενα χρόνια τις θέσεις εργασίας χαμηλής εξειδίκευσης. Νομοτελειακά τα επόμενα χρόνια θ' αυξηθούν οι θέσεις υψηλής εξειδίκευσης είτε σε πράσινα και ψηφιακά επαγγέλματα ή σε επαγγέλματα, που ψηφιοποιούνται π.χ. ρομποτική στην ιατρική ή στον τουρισμό. Η Ελλάδα οφείλει να μειώσει τα υπάρχοντα απορρίμματα αλλά και τα πράσινα και ψηφιακά σκουπίδια και το πλαστικό και να προχωρήσει στον οικολογικό και ψηφιακό εκσυγχρονισμό της κοινωνίας, όπως συνέβη με το νομικό πλαίσιο για τη μείωση των πλαστικών μιας χρήσης.

Η κοινωνική συνοχή διακυβεύεται, καθώς το οικονομικό χάσμα διευρύνεται. Έτσι, η αύξηση του κατώτατου μισθού για τους υπαλλήλους από την 1^η Ιανουαρίου 2022 στα 663 ευρώ, δηλαδή κατά 2% από τον προηγούμενο μισθό των 650 ευρώ είναι μακριά από τις ανάγκες των νοικοκυριών. Η Ελληνιστική Στατιστική Αρχή διαπίστωσε πως τον Ιανουάριο του 2022 ο δείκτης τιμών καταναλωτή είναι ετησίως στο 6,2%, παρά την μικρή μείωση λόγω των χειμερινών εκπτώσεων στην ένδυση. Σημειώθηκαν 1,2% αυξήσεις σε βασικά είδη διατροφής, όπως γάλα, κρέας, τυρί, ψάρι κ.ά. και 4,6% στη στέγαση, κυρίως λόγω κόστους ενέργειας⁷⁹⁴.

Θετικές προοπτικές ανοίγονται για τις κοινότητες Ψηφιακών Νομάδων, που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως επιταχυντής της ψηφιακής μετάβασης. Επιπλέον, θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ανάπτυξη σε περιοχές με πολιτιστικά μνημεία, μεγάλη ηλιοφάνεια, γαστρονομία και τουριστική εποχικότητα κ.ά. Αυτό προϋποθέτει το κατάλληλο, οργανωμένο σχέδιο κι οι κατάλληλες ψηφιακές, πράσινες, υγειονομικές, εκπαιδευτικές και τουριστικές υποδομές. Το υπάρχον πλαίσιο φορολογικό και τουριστικό είναι εξαιρετικά ελλειπές για να προσελκύσει μαζικά ψηφιακούς νομάδες κι όχι μεμονωμένους πολίτες, παρά τις πιλοτικές δράσεις, που έχουν γίνει είτε από δημόσιους φορείς, όπως το υπουργείο Τουρισμού είτε από ιδιωτικούς, όπως π.χ. φορείς των ξενοδόχων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι– ΑΕΡΙΑ ΤΟΥ ΘΕΡΜΟΚΗΠΙΟΥ

Οι αέριοι ρύποι, σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Αρχή [Δελτίο Τύπου. Λογαριασμοί Εκπομπών Αερίων Ρύπων: Έτη 2016-17. 30/11/2020. Πειραιάς. Στους Λογαριασμούς των Αερίων Ρύπων περιλαμβάνονται οι παρακάτω κατηγορίες αερίων:

1. Διοξείδιο του Άνθρακα (CO₂): Η κύρια ανθρωπογενής πηγή εκπομπών του CO₂, είναι η καύση γαιανθράκων για την παραγωγή ενέργειας. Το CO₂ αποτελεί το πιο σημαντικό από τα

⁷⁹⁴ Ελληνική Στατιστική Αρχή. «Δείκτης Τιμών Καταναλωτή: Ιανουάριος 2022, ετήσιος πληθωρισμός 6,2%», 2022, σελ.1.

αέρια του θερμοκηπίου, γιατί παράγεται σε μεγάλες ποσότητες και από σημαντικούς τομείς της οικονομίας και έχει βαθύ χρονικό ορίζοντα απομάκρυνσης από την ατμόσφαιρα.

2. Μεθάνιο (CH₄): Οι κύριες ανθρωπογενείς πηγές εκπομπών του CH₄ είναι οι τομείς της Γεωργίας, ειδικά σε ό, τι αφορά στη διαχείριση αποβλήτων ζώων. Το CH₄ αποτελεί το δεύτερο στη σειρά κατάταξης από πλευράς δυναμικού παγκόσμιας αύξησης της θερμοκρασίας, εκφρασμένου σε ισοδύναμο CO₂. Οι επιπτώσεις, που επιφέρει το Μεθάνιο στο φαινόμενο του θερμοκηπίου είναι 25 περίπου φορές πιο ισχυρές από αυτές του CO₂ αλλά έχουν πολύ μικρότερη χρονική διάρκεια.

3. Υποξείδιο του Αζώτου (N₂O): Οι κύριες ανθρωπογενείς πηγές εκπομπών του N₂O είναι ο τομέας της Γεωργίας, λόγω της χρήσης νιτρικών λιπασμάτων στα χωράφια και ο τομέας της Μεταποίησης. Το N₂O είναι το τρίτο στη σειρά κατάταξης από πλευράς δυναμικού παγκόσμιας αύξησης της θερμοκρασίας, εκφρασμένου σε ισοδύναμο CO₂. Οι επιπτώσεις, που επιφέρει το N₂O στο φαινόμενο του θερμοκηπίου είναι 298 περίπου φορές πιο ισχυρές από αυτές του CO₂ ενώ υπάρχει μέτρο στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα για απονιτροποίηση εδαφών.

4. Φθοριωμένοι Υδρογονάνθρακες (HFCs) και Υπερφθοράνθρακες (PFCs): Οι κύριες ανθρωπογενείς πηγές εκπομπών των HFCs είναι οι διεργασίες επί των συσκευών ψύξης-θέρμανσης, ενώ για τα PFCs η κύρια πηγή είναι η παραγωγή αλουμινίου. Οι HFCs και οι PFCs είναι τέταρτοι στη σειρά κατάταξης από πλευράς δυναμικού παγκόσμιας αύξησης της θερμοκρασίας, εκφρασμένου σε ισοδύναμο CO₂. Οι επιπτώσεις που επιφέρουν στο φαινόμενο του θερμοκηπίου είναι κατά μέσο όρο 5.020 περίπου φορές πιο ισχυρές απ' αυτές του CO₂.

5. Εξαφθοριούχο Θείο (SF₆): Η κύρια πηγή των εκπομπών του SF₆ είναι οι διεργασίες μεταφοράς του ηλεκτρικού ρεύματος. Το SF₆ είναι το πέμπτο στη σειρά κατάταξης από πλευράς δυναμικού παγκόσμιας αύξησης της θερμοκρασίας, εκφρασμένου σε ισοδύναμο CO₂. Οι επιπτώσεις που επιφέρει στο φαινόμενο του θερμοκηπίου είναι κατά μέσο όρο 23.900 περίπου φορές πιο ισχυρές από αυτές του CO₂.

Πηγή Παραρτήματος Ι: Ελληνική Στατιστική Αρχή Περισσότερες πληροφορίες για τους λογαριασμούς των Αερίων Ρύπων υπάρχουν στην ιστοσελίδα της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (www.statistics.gr) στον σύνδεσμο:
<http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SOPo8/->

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΒΡΑΜΗ Λυδία. *Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την Κλιματική Αλλαγή: Η συμμόρφωση ως παράγοντας διαμόρφωσης αποτελεσματικών εθνικών πολιτικών*. Διδακτορική Διατριβή στο Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών με τριμελή επιτροπή: αν. καθηγήτρια: Εμμανουέλα Δούση, επιβλέπουσα, καθηγητής Ναπολέοντας Μαραβέγιας, επίκουρος καθηγητής Χαράλαμπος Κουταλάκης στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης. Σεπτέμβριος 2015.

ΑΓΓΕΛΙΝΗ Μίνα. «Περιβαλλοντική καταστροφή: Επί 14 χρόνια χύνεται πετρέλαιο στον Κόλπο του Μεξικού», 23/10/2018. 15.23'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.protothema.gr/environment/article/832208/perivallodiki-katastrofi-gia-14-hronia-hunetai-petrelaiio-ston-kolpo-tou-mexikou/].

ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ Χριστίνα. Άρθρο «Η Κοινωνική θέση της γυναίκας», απόσπασμα από τη Διδακτορική Διατριβή. «Νέες γυναίκες με πανεπιστημιακή μόρφωση και η συμφιλίωση της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας στον σχεδιασμό της ενήλικης ζωής». Τμήμα Ψυχολογίας ΑΠΘ. Θεσσαλονίκη. 2002.

ΑΙΣΧΥΛΟΣ. Αισχύλου Προμηθέας Δεσμώτης. Μτφ. Παναγιώτης Μουλλάς. Επιμ. Γεώργιος Α. Χριστοδούλου. Εκδόσεις Στιγμή. Μάιος 2009.

ΑΛΕΞΑΚΗ Δανάη. «Η τέταρτη βιομηχανική επανάσταση αλλάζει το μοντέλο της αγροτικής παραγωγής». 20/3/2020, 10.45'. Updated 18:35'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.naftemporiki.gr/afieromata/story/1578281/i-tetarti-biomixaniki-epanastasi-allazei-to-montelo-tis-agrotikis-paragogis].

ΑΛΕΞΑΚΗΣ Π.Ελευθέριος. Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στη νεότερη Ελλάδα. Εθνοκοινωνιολογική προσέγγιση. Ηρόδοτος. IX. Laographia – OX. Edenda Curat M.G. Meraklis. Εκδόσεις Δημήτριος Σ. Σταμούλης. Αθήνα. 2014.

ΑΛΕΞΙΟΥ Θανάσης. Κοινωνικές τάξεις, κοινωνικές ανισότητες και συνθήκες ζωής. Εκδόσεις Παπαζήση. Αθήνα. 2009.

ΑΛΕΞΙΟΥ Θανάσης. «Κοινωνική τάξη, σχολείο και κοινωνική αναπαραγωγή: θεωρητικά κι ερευνητικά ζητήματα». 20/6/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://selidodeiktis.edu.gr/2020/06/20/%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%84%CE%AC%CE%BE%CE%B7-%CF%83%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%B5%CE%AF%CE%BF-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE/].

ΑΝΔΡΗΣ Κ. Γιώργος. «Ανάγκη για νέες μπαταρίες! Σε έλλειψη το νικέλιο και το κοβάλτιο». 23/2/2021. 20.15'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.newsauto.gr/news/anagki-gia-nees-bataries-se-ellipsi-to-nikelio-ke-to-kovaltio/].

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ Θωδωρής. «10 μέρες με τους παρίες της Ινδίας», 5/2/2014. 16.50'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: «https://www.lifo.gr/various/10-meres-me-toys-paries-tis-indias».

ΑΠΕ – ΜΠΕ (ΑΜΠΕ). «Πέντε πράγματα για το Σιδηρούν Παραπέταγμα». 8/11/2019. 14.37.06'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.amna.gr/eu/article/406553/Pente-pragmata-gia-to-Sidiroun-Parapetasma].

ΑΣΘΕΝΙΔΗΣ Σταύρος. Κοινωνία της Πληροφορίας. «Απάντηση στην Υπ' αριθμ: 5083/16/3/2021 ερώτηση» (περί τηλεκπαίδευσης). Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/67715b2c-ec81-4foc-ad6a-476a34d732bd/11657729.pdf].

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ Βικτωρία. «Ποιοι είναι οι καταναλωτές βιολογικών προϊόντων;». 16/3/2017. 11.25'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.yraithros.gr/roiioi-einai-oi-katanalwtes-viologikwn-proiontwn/?cli_action=1630363110.883].

ΑΥΛΩΝΙΤΟΥ Ελένη. «Ο Μητσοτάκης μας άλλαξε τα φώτα!». 27/9/2021. 06.00'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.documentonews.gr/article/o-mitsotakis-mas-allaxe-ta-fota/].

ΒΑΡΕΛΤΖΙΔΟΥ Ειρήνη. «Δεκαετία του '80. Σημείο αναφοράς για το οικογενειακό δίκαιο». 5/2/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.offlinepost.gr/2019/02/05/%CE%B7-

%CE%B4%CE%B5%CE%BA%CE%B1%CE%B5%CF%84%CE%AF%CE%B1-
%CF%84%CE%BF%CF%85-80-%CF%83%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%BF-
%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%AC%CF%82-
%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%BF/].

ΒΑΧΑΡΕΛΗ Ν. Άννα. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία με τίτλο: «Απασχόληση με τη μορφή τηλεργασίας». Διατμηματικό πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών στη διοίκηση επιχειρήσεων. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών. Σεπτέμβριος 2012.

ΒΛΑΧΟΣ Βασίλειος & ΜΠΙΤΖΕΝΗΣ Αριστείδης. «Οι προοπτικές μεγέθυνσης και οι ευκαιρίες ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας». 17/10/2021. 12.21'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.naftemporiki.gr/story/1790369/oi-prooptikes-megethunsis-kai-oi-eukairies-anaptuksis-tis-ellinikis-oikonomias].

ΓΑΛΑΝΗΣ Αντώνης. «Ποιες χώρες στην ΕΕ δεν έχουν εργοστάσιο αυτοκινήτων». 19/8/2021. 20.00'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.newsauto.gr/news/pies-chores-stin-ee-den-echoun-ergostasio-aftokiniton/].

ΓΑΛΑΝΗΣ Δημήτρης. «Φράουλες, αίμα και κέρδη στη Μανωλάδα». 18/4/2013, 14.57. Ανανέωση 15.02'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.tovima.gr/2013/04/18/society/fraoules-aima-kai-kerdi-sti-manwlada/].

ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΥ Χριστίνα. «Σμιλεύοντας την υποταγή: Η ιστορία των Ελληνίδων υπηρετριών, όπως θα έπρεπε να ειπωθεί». 11/10/2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.lifo.gr/aporseis/idees/smileyontas-tin-ypotagi-i-istoria-ton-ellinidon-ypiretrion-opos-tha-prepe-na?fbclid=IwAR3NYPQX3ks5gxO5lTMCvuKkjfhxdqNHp6Y4FCq5RjFi_VFLe9zJiFhHKtk].

ΓΕΡΑΣΗΣ Ευάγγελος. Διπλωματική εργασία: «Πράσινη ανάπτυξη και Ανανεώσιμες πηγές ενέργειας στην ευρωπαϊκή κι ελληνική ύπαιθρο». Επιβλέπων καθηγητής: Απόστολος Παπαδόπουλος. Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών. Τμήμα Γεωγραφίας. Εφαρμοσμένη Γεωγραφία και Διαχείριση του Χώρου. Χαρακόπειο Πανεπιστήμιο. Ιούνιος 2011. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [http://estia.hua.gr/file/lib/default/data/9618/theFile].

ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Θεόδωρος. «Η χώρα που σβήνει». 18/7/2020/ 20.58'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.kathimerini.gr/opinion/1088245/i-chora-poy-svinei/].

ΓΕΩΡΓΙΑ Ελένη. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία: «Αποτύπωση ψηφιακών δεξιοτήτων ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας σε ανοιχτές δομές κοινοτικής φροντίδας του δήμου Πατρέων και η επίδραση στην ποιότητα ζωής». Επιβλέπων καθηγητής: Εμμανουήλ Μέντης. Δι-ιδρυματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα ανάμεσα σε Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Πάτρα. Ιούνιος 2021.

ΓΙΑΓΚΟΥ Γαβριήλ. Μεταπτυχιακή εργασία.. «Η υιοθέτηση της τεχνολογίας 5G στην Ελλάδα: Παράγοντες, που επηρεάζουν τη στάση του κοινού απέναντι στην υιοθέτηση της τεχνολογίας 5G". Επιβλέπων καθηγητής: Εμμανουήλ Αδαμίδης. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Πάτρα. 16/5/2021.

ΓΙΑΝΝΑΤΟΣ Σωτήρης. «Ο «βιομηχανικός κολοσσός» της σύγχρονης Ελλάδας». 5/7/2020. 13.00'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.tovima.gr/2020/07/05/naytilia/oviomixanikos-kolossos-tis-syghronis-elladas/].

ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ Τάσος & ΖΩΓΡΑΦΑΚΗΣ Σταύρος. Ανισότητες, φτώχεια, οικονομικές επιτροπές στα χρόνια της κρίσης. Εκδόσεις Πόλις. Αθήνα. 2016.

ΓΚΙΤΣΗ Αλεξάνδρα. «Γερμανική επένδυση για παραγωγή 30.000 ηλεκτρικών αυτοκινήτων στην Ελλάδα». 16/12/2020.00.47'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

[<https://www.capital.gr/epixeiriseis/3502861/germaniki-ependusi-gia-paragogi-30-000-ilektrikon-autokiniton-stin-ellada>].

ΓΚΟΛΟΥΜΠΟΒΙΤΣ – ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ Μιλιάνα. Περιβαλλοντική Καρστική Γεωμορφολογία. Εκδοτικός Όμιλος Ίων. Αθήνα. 2019.

ΓΚΟΡΜΠΑΤΣΩΦ Μιχαήλ. Περεστρόικα. Εκδόσεις Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη. 1987.

ΓΚΟΥΒΑ Μαίρη. Κοινωνιολογία της Υγείας. Ενότητα 1. Βασικές Κοινωνιολογίας Έννοιες. Τμήμα Νοσηλευτικής. ΤΕΙ Ηπείρου. Ιωάννινα 2015.

ΓΡΑΦΕΙΟ ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΗ ΒΟΥΛΗ. Έκθεση Δ΄ Τριμήνου 2021. Αθήνα. Μάρτιος 2022.

ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ Νίκος & ΓΕΩΡΓΙΤΣΕΑΣ Παναγιώτης. Άρθρο «Κρυπτοοικονομία δεν είναι μόνο τα bitcoin». 21/6/2021. 17.25'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.kathimerini.gr/economy/561403843/kryптоοικονομία-den-einai-mono-to-bitcoin/>].

ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ Ντίνα & ΤΖΙΑΝΤΖΗ Αφροδίτη. «Εννιά χρόνια, τρία μνημόνια, 32.000 εφαρμοστικές διατάξεις, 260 ευρώ μισθός». 14/4/2019. 12.15'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.efsyn.gr/themata/thema-tis-efsyn/191234_ennia-hronia-tria-mnimonia-32000-efarmostikes-diataxeis-260-eyro].

ΔΕΗ. «Αποθέματα και Ποιότητα. Αποθέματα – ποιότητα λιγνίτη». χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση : [<https://www.dei.gr/el/oruxeia/apothemata-kai-roioutita>].

ΔΕΛΕΒΕΓΚΟΣ Δημήτρης. «Γιατί δεν «ρίχνουν μαύρο» στις Πολεοδομίες της διαφθοράς;». 17/2/2016/. 08.36'.

ΔΕΛΕΒΕΓΚΟΣ Δημήτρης. «Μονόδρομος για τις αερομεταφορές οι «πράσινες» πτήσεις – Η θέση της Aegean». 12/5/2021. 12.30'. Πηγή: Moneyreview.gr Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://energypress.gr/news/monodromos-gia-tis-aerometafores-oi-prasines-ptiseis-h-thesi-tis-aegean>].

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Μαρία. Μεταπτυχιακή διατριβή. «Η επίδραση των περιοριστικών μέτρων λόγω μίας πανδημίας πάνω σε διάφορους περιβαλλοντικούς δείκτες σε μία περιοχή». Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου. Μάιος 2021. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://kypseli.ouc.ac.cy/handle/1128/5041>].

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ – ΚΟΤΣΩΝΗ Σίβυλλα & ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Σωτήρης. Ανθρωπολογία και Ιστορία. Εκδόσεις Καστανιώτη. Αθήνα 1996.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ – ΚΟΤΣΩΝΗ Σίβυλλα. «Η διαμεσολάβηση της κουλτούρας στη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον» στον συλλογικό τόμο: «Περιβάλλον και Κοινωνία. Μύθοι και Πραγματικότητα». Εισαγωγή – Επιμέλεια: Θεοδοσία Ανθοπούλου – Δέσποινα Παπαδοπούλου. Αθήνα. Gutenberg. 2005.

ΔΙΑΜΑΝΤΗ Μανταλένα – Μαρία. «Ναργκίς: Το είδωλο ενός ολόκληρου λαού, που ερμηνεύει τραγούδια στα ελληνικά». 3/5/2017. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.klik.gr/gr/el/cinema/nargkis-to-eidolo-enos-oloklirou-laou-pou-ermineue-tragoudia-sta-ellinika/>].

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Θ. Γιάννης. «Ελένη Σκούρα: η πρώτη Ελληνίδα βουλευτής». 18/1/2021. 11.10'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.tovima.gr/2021/01/18/istoriko-arxio/eleni-skoura-i-proti-ellinida-vouleytis/>].

ΔΟΥΚΑΣ Κ. «Πως ο Ωνάσης έγινε πάμπλουτος από το παρατεταμένο κλείσιμο της διώρυγας του Σουέζ». 29/3/2021. 14.49. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
[<https://www.nafs.gr/istorika/2096-pws-o-a-wnashs-egine-pamploytos-me-to-paratetameno-kleisimo-ths-diwrygas-toy-soyez.html>].

ΔΟΥΛΓΕΡΙΔΗΣ Δημήτρης. «Η οικολογία και οι μύθοι της – Αλήθειες από τον αείμνηστο καθηγητή Μάργαραη». 24/8/2021. 05:37'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
[<https://www.tanea.gr/2021/08/24/greece/i-oikologia-kai-oi-mythoi-tis-alitheies-apo-ton-aeimnisto-kathigiti-margari/>]

ΔΟΥΜΑΝΗΣ Θεόφιλος. «9+1 ελληνικά οικολογικά εγκλήματα». 2/6/2010/ 16.28'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα [<https://www.lifo.gr/various/91-ellinika-oikologika-egklimata>].

ΔΡΑΚΟΝΤΙΔΗΣ Φριξός & ΣΤΑΜΟΠΟΥΛΟΥ Ελισάβετ. «Μύκονος: «Έσκασε» η αποχέτευση από την υπερβολική δόμηση». 10/7/2021. 20.33'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
[<https://www.protothema.gr/greece/article/1142033/mukonos-eskase-i-apoheteusi-apo-tin-upervoliki-domisi-video-kai-fotografies/>].

ΔΡΑΚΟΝΤΙΔΗΣ Φριξός & ΧΑΤΖΗΣΠΥΡΟΥ Χρήστος. «Τραγωδία στα Δωδεκάνησα: Το ροζ βίντεο με τον γιο, το ομοφοβικό bullying και η αυτοκτονία του πατέρα». 16/12/2022. 18.15'.

ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Πάυλος. «Τα ρομπότ του σεξ έρχονται αλλά πρέπει να τεθούν όρια στη χρήση τους, προειδοποιούν οι ειδικοί». 5/7/2021. 11:19:27'. 11.59. Πηγή: Αθηναϊκό – Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
[<https://www.amna.gr/health/article/168831/Ta-rompot-tou-sex-erchontai--alla-prepei-na-tethoun-oria-sti-chrisi-tous--proeidopoioun-oi-eidikoi>].

ΔΡΕΤΤΑΣ Γεώργιος. Άρθρο «Οι κλέφτρες της φωνής: Συμβολή στη μελέτη της αναπαράστασης του γυναικείου σώματος» στον συλλογικό τόμο: «Ανθρωπολογία και Συμβολισμός στην Ελλάδα», Επιμ.: Ελευθέριος Αλεξάκης, Μαρία Βραχιονίδου, Ανδρομάχη Οικονόμου. Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας. Αθήνα 2008.

ΔΡΙΖΟΣ Δημήτρης: «Κλιματική αλλαγή: Αυτές είναι οι πόλεις, που κινδυνεύουν να βουλιάξουν τα επόμενα χρόνια». 25/9/2021. 07.34'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
[<https://www.newsbomb.gr/kosmos/story/1236225/klimatiki-allagi-aytes-einai-oi-poleis-roy-kindyneyoyn-na-voyliaxoyn-ta-epomena-xronia>].

ΕΘΝΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ. Ετήσια Έκθεση: Κοινωνικές ανισότητες, κοινωνικά δικαιώματα και κοινωνική πολιτική. Αθήνα. Απρίλιος 2018. Σειρά: Κοινωνική Πολιτική.

ΕΚΟ Ουμπέρτο. Επιστημονική Επιμέλεια: Αρχαία Ελλάδα. Μύθος και Θρησκεία. 5. Μτφ. Γεώργιος Δ. Μυλωνάς. Το Βήμα. Εκδόσεις Πεδίο. 2018.

ΕΛΕΥΘΕΡΑΚΗΣ Θεόδωρος. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία. Κεφάλαιο 3. «Οι πηγές της Κοινωνιολογίας Βιομηχανική Επανάσταση (β')». Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης. Σχολή Επιστημών Αγωγών. Πανεπιστήμιο Κρήτης. χ.χ. «Επιχειρησιακό πρόγραμμα εκπαίδευση και δια βίου μάθηση 2007-13» στο πλαίσιο των Ανοικτών Ακαδημαϊκών Μαθημάτων.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΗ. Δελτίο Τύπου. «Κίνδυνος φτώχειας. Έρευνα εισοδήματος και Συνθηκών διαβίωσης των Νοικοκυριών (SILC) έτους 2020». Περίοδος αναφοράς εισοδήματος το έτος 2019. 23/9/ 2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
[<https://www.statistics.gr/documents/20181/e944c120-8160-e879-8ca6-203c8f298156>].

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΗ. Δελτίο Τύπου. «Υλική Στέρωση και Συνθήκες Διαβίωσης. Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών: Έτος 2020». (Περίοδος αναφοράς εισοδήματος: Έτος 2019). 23/9/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
[<https://www.statistics.gr/documents/20181/edef2f25-a673-9456-4fac-888791f8b31>].

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΗ. Δελτίο Τύπου. Δείκτης Τιμών Καταναλωτή. Δεκέμβριος 2021. Ετήσιος πληθωρισμός 5,1%. Πειραιάς. 13/1/2022. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.statistics.gr/documents/20181/220e0ea9-171c-f06c-f0b9-2e9265d2c452].

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΗ. Δελτίο Τύπου. Δείκτης Τιμών Καταναλωτή. Ιανουάριος 2022. Ετήσιος πληθωρισμός 6,2%. Πειραιάς. 15/2/2022.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΗ. Δελτίο Τύπου. «Οικονομική ανισότητα». Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών: Έτος 2020». (Περίοδος αναφοράς εισοδήματος: Έτος 2019). 23/9/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.statistics.gr/documents/20181/82250e9d-9fa8-539d-3504-1b272227d50e].

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΗ. Δελτίο Τύπου. «Υπερχρέωση, κατανάλωση και πλούτος των νοικοκυριών». Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών: έτος 2020. 23/9/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.statistics.gr/documents/20181/6889dcd6-8fia-9fc5-785b-26820a1b3eae].

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΗ. Συνθήκες Διαβίωσης στην Ελλάδα. Living Conditions in Greece. 5/11/2021.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΡΝΙΘΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΕΟΕ). «Οι ανεμογεννήτριες δεν έχουν θέση στ' Άγραφα». 3/11/2011. 13.32'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [https://www.newscenter.gr/perivallon/999757/elliniki-ornithologiki-etaireia-oi-anemogennitries-den-echoyn-thesi-sta-agrafa/].

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΟΡΕΙΒΑΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΘΗΝΩΝ (ΕΟΣ Αθηνών): Ιστορικό. χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.eosathinon.gr/eos-athinwn/sillogos/].

ΕΝΓΚΕΛΣ Φρίντριχ. Η καταγωγή της Οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους. Λουδοβίκος Φοϋερμαχ. Εκδόσεις Αναγνωστίδη. Αθήνα.

ΕΠΙΣΗΜΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ. Οδηγία 2019/770 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 20ής Μαΐου 2019 σχετικά με ορισμένες πτυχές, που αφορούν τις συμβάσεις για την προμήθεια ψηφιακού περιεχομένου και ψηφιακών υπηρεσιών. 22/5/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L0770&qid=1642647903384&from=EL].

ΕΠΙΧΕΙΡΩ. «Ένα νησί στην Πορτογαλία γίνεται το πρώτο «Ψηφιακό Νομαδικό Χωριό» στον κόσμο». 28/1/2021. 12.10'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.epixeiro.gr/article/241080?fbclid=IwAR26CRHpdTlcWd1XgOE2aluHoPjNHU5XXaIXF5X-iiNG1Bb6Wd1r8T8zXjY].

ΕΠΙΧΕΙΡΩ. «Με απλά λόγια: Τι είναι το 5G και πως θ' αλλάξει τη ζωή μας;». 17/4/2018. 11.00'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.epixeiro.gr/article/83575].

ΕΠΤΑΚΟΙΛΗ Τασούλα. «Η κλιματική αλλαγή μας αρρωσταίνει». 1/9/2018. 21:20'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.kathimerini.gr/life/environment/982714/i-klimatiki-allagi-mas-arrostainei/].

ΕΥΔΑΠ. Ιστορική αναδρομή Ύδρευσης. Η κατασκευή του σύγχρονου συστήματος Ύδρευσης της πρωτεύουσας: το έργο του Μαραθώνα χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.eydap.gr/TheCompany/Water/HistoricalTrackBack/].

ΕΥΔΑΠ. Ιστορική αναδρομή Ύδρευσης. Η εξέλιξη των υδροδοτικών έργων: Η Υλίκη, ο Μόρνος και ο Εύηνος. χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.eydap.gr/TheCompany/Water/HistoricalTrackBack/].

ΕΥΘΥΜΙΟΠΟΥΛΟΥ Βίβιαν. «*Το μέλλον της Ελλάδας πρέπει να είναι πράσινο*». 26/4/2021, 00.01' Ανανέωση: 00.29'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση : [<https://www.liberal.gr/apopsi/to-mellon-tis-elladas-prepei-na-einai-prasino/373408>].

ΕΥΡΩΒΑΡΟΜΕΤΡΟ. «*Ψηφιακά δικαιώματα κι αρχές*». Δεκέμβριος 2021. Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://europa.eu/eurobarometer/surveys/browse/all/series/300940>].

ΕΥΡΩΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ. «*Ισότητα των φύλων: άνιση πρόσβαση στην εργασία, μισθολογικό χάσμα*». 9/12/2021. 22.31'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.europarl.europa.eu/news/el/agenda/briefing/2021-12-13/2/isotita-ton-fulon-anisi-prosvasi-stin-ergasia-misthologiko-chasma>].

ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΝΩΣΗ. «*Η ιστορία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι πρωτεργάτες της Ε.Ε. 2010-2019: Μία δεκαετία προκλήσεων*». Χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://europa.eu/european-union/about-eu/history_el].

ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή, Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή Περιφερειών: «*Ενέργεια για μία Κλιματικά Ουδέτερη Οικονομία: Στρατηγική της ΕΕ για την ενοποίηση του ενεργειακού συστήματος*», Βρυξέλλες 8/7/2020.

ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ. Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών. «*Μία Ένωση Ισότητας: σχέδιο δράσης της ΕΕ για την καταπολέμηση του ρατσισμού 2020-25*». COM (2020) 565 Final. Βρυξέλλες. 18/9/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/a_union_of_equality_eu_action_plan_against_racism_2020_-2025_el.pdf].

ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ. Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και Επιτροπή των Περιφερειών. «*Έκθεση σχετικά με την επανεξέταση της ευρωπαϊκής πολιτικής για την αντιμετώπιση της λειψυδρίας και της ξηρασίας*». Βρυξέλλες. 14/11/2012. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52012DC0672&from=EN>].

ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ. «*Η Επιτροπή ζητά η περιβαλλοντική βιωσιμότητα να βρεθεί στο επίκεντρο των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης της ΕΕ*». 14/1/2022. Βρυξέλλες. 14/1/2022. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/IP_22_327].

ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ. «*Η ψηφιακή δεκαετία της Ευρώπης: Οι ψηφιακοί στόχοι για το 2030*». 9/3/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/europes-digital-decade-digital-targets-2030_el].

ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ. «*Οι ασθενείς στο ψηφιακό μέλλον της υγειονομικής περίθαλψης*». 7/12/2012. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/IP_12_1333].

ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ. «*Πρόταση – Οδηγία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με ορισμένες πτυχές, που αφορούν τις συμβάσεις για τις διαδικτυακές και τις εξ αποστάσεως πωλήσεις αγαθών*». Βρυξέλλες. 9.12.2015. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015PC0635&from=EN>].

ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ. «*Έκθεση σχετικά με τη μείωση των ανισοτήτων με ειδική έμφαση στη φτώχεια των εργαζομένων [2019/2188 (INI)] Επιτροπή Απασχόλησης και Κοινωνικών*

Υποθέσεων». Εισηγήτρια Ozlem Demirel. Πρόταση Ψηφίσματος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Αιτιολογική έκθεση. Γνωμοδότηση της Επιτροπής Δικαιωμάτων των Γυναικών και Ισότητας των Φύλων. Γνωμοδότηση της Επιτροπής Αναφορών. Πληροφορίες σχετικά με την έγκριση στην αρμόδια επί της ουσίας Επιτροπή. Τελική ψηφοφορία με ονομαστική κλήση στην αρμόδια επί της ουσίας επιτροπή. 27/11/2021. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0006_EL.html?fbclid=IwAR3l66Kn18hreP460g-Kn6W-oFII4V_6jWRZV-U78A9N-JJV0YbnE48NsQ8#title2].

ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ. «Απειλούμενα είδη στην Ευρώπη (γράφημα)». 26/5/2020. 17:22, ανανέωση 9/6/2021. 23/58'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.europarl.europa.eu/news/el/headlines/society/20200519STO79424/apeiloumena-eidi-stin-euro-pi-grafima].

ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ. «Τι είναι η τεχνητή νοημοσύνη και πως χρησιμοποιείται;» 9/9/2020, 11.54' ανανέωση 26/3/2021. 16.57'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.europarl.europa.eu/news/el/headlines/priorities/i-techniti-noimosuni-stin-ee/20200827STO85804/ti-einai-i-techniti-noimosuni-kai-pos-chrisimopoietai].

ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ. Ανακοίνωση Τύπου. Κάλεσμα για τον χαρακτηρισμό της έμφυλης βίας ως έγκλημα, σύμφωνα με το ευρωπαϊκό δίκαιο. Οι επιτροπές Πολιτικών Ελευθεριών και Δικαιωμάτων των Γυναικών ζητούν να συμπεριληφθεί η έμφυλη βία (εντός κι εκτός διαδικτύου) ως έγκλημα στον κατάλογο του άρθρου 83 (1) της ΣΛΕΕ. 14/7/2021.

ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ. Ευρωβουλευτής Νικήτας Κακλαμάνης. Γραπτή ερώτηση προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή με θέμα: «Διαρροή Ραδιενέργειας στη Βουλγαρία». 16/11/1998. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+WQ+P-1998-3200+0+DOC+XML+Vo//EL].

ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ. Ευρωβουλευτής Γιάννης Τσουκαλάς. Γραπτή ερώτηση προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή με θέμα: «Σπάνιες γαίες». 25/5/2010. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-7-2010-3608_EL.html].

ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ. Απάντηση Oettinger εξ ονόματος της Επιτροπής. Αριθμός αναφοράς της ερώτησης E-3608/2010. 9/7/2010. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-7-2010-3608-ASW_EL.html].

ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ 2019-24. «Σχέδιο Γνωμοδότησης της Επιτροπής Αναφορών προς την Επιτροπή Πολιτικών Ελευθεριών, Δικαιοσύνης κι Εσωτερικών Υποθέσεων». 13/11/2021. 2021/2180 (INI).

ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ: «Κανόνες για την τεχνητή νοημοσύνη. Τι θέλει το ΕΚ;». 6/10/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.europarl.europa.eu/news/el/headlines/priorities/i-techniti-noimosuni-stin-ee/20201015STO89417/kanones-gia-tin-techniti-noimosuni-ti-thelei-to-ek].

ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ. «Violence against women». 23/3/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική Διεύθυνση: [https://multimedia.europarl.europa.eu/el/violence-against-women_18108_pk].

ΕΞΑΡΧΟΣ Γιώργης. «Κοινωνικός Αποκλεισμός των Τσιγγάνων» στο συλλογικό βιβλίο: Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία. Εκδόσεις Gutenberg, 2007.

ΖΑΪΜΑΚΗΣ Γιάννης. «Η ελαστικοποίηση της εργασίας και το νέο «πρεκαριάτ» στις συνθήκες του ευέλικτου καπιταλισμού», ετήσιο περιοδικό «Ο κόσμος της εργασίας», τεύχος 2^ο, 2015.

ΖΑΛΙΜΙΔΟΥ Μαρία Βασιλείου. Μεταπτυχιακή – διπλωματική εργασία με θέμα: *Η έννοια της φύσης του ανθρώπου στην παιδαγωγική του Ζαν – Ζακ Ρουσσώ*. Επιβλέπων καθηγητής: Θεόδωρος Πενολίδης. Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. 2011. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://ikee.lib.auth.gr/record/127820].

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Βαγγέλης. «Ρατσισμός: Μία επιδημία χειρότερη του κορωνοϊού». 22/2/2020. 09.34'. Ανανέωση 23/2/2020. 11.31'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://tvxs.gr/news/kosmos/ratsismos-mia-epidimia-xeiroteri-toy-koronaioy].

ΘΕΟΧΑΡΗ Χριστίνα. «Η περιβαλλοντική πολιτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση», άρθρο στον συλλογικό τόμο «Περιβάλλον και Κοινωνία. Μύθοι και Πραγματικότητα». Εκδόσεις Gutenberg. Αθήνα. Οκτώβριος 2005.

ΙΓΝΑΤΙΑΔΗΣ Βασίλης. «Εσύ έφερες τον Covid». *Η νόσηση από κορωνοϊό ως κοινωνικό στίγμα*". 26/4/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.iatronet.gr/article/100878/esy-eferes-thn-covid-h-noshsh-aro-koronoio-os-koinoniko-stigma].

ΙΔΡΥΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ (ΙΟΒΕ). Εκπαιδευτικές Ανισότητες στην Ελλάδα. Πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση κι επιπτώσεις της κρίσης. Συντονισμός Νίκος Βέττας, γενικός διευθυντής ΙΟΒΕ και καθηγητής Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών. Επιστημονικός Υπεύθυνος Μελέτης: Αποστόλης Δημητρώπουλος, Δρ. London School of Economics and Political Science. Ομάδα έρευνας Υακίνθη Ποντουράκη και Δρ. Svetoslav Danchev. Μάιος 2019.

ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ Αλέξης. Διπλωματική Εργασία: «Στάδια της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης. Οι κύριες θεωρίες και η σύνδεσή τους. Ανίχνευση του νέου σταδίου». ΔΠΜΣ στην Οικονομική Επιστήμη. Οικονομικό Τμήμα. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Επιβλέπων καθηγητής: Σταύρος Μαυρουδέας. 1998.

ΚΑΡΑΒΕΛΛΑΣ Δημήτρης. «Ο περιβαλλοντικός νόμος δεν κάνει το αυτονόητο». 23/5/2020. 10.43'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.kathimerini.gr/society/1079314/o-perivallontikos-nomos-den-kanei-to-aytonoito/]

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Χρήστος Επιμ. «Η πρώτη Ρωσίδα κοσμοναύτης στον ISS». 26/9/2014.2.30' Updated 12.21'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.zougla.gr/kosmos/article/ektokseftike-o-sogiouz-me-tin-proti-rosida-kosmonafti-tou-diastimikou-sta8mou].

ΚΑΡΑΙΣΚΑΚΗ Τασούλα. «Η Ελλάδα των Κοινωνικών Ανισοτήτων». 3/12/2018. 21.20' Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.kathimerini.gr/society/997962/i-ellada-ton-koinonikon-anisotiton/].

ΚΑΣΙΜΑΤΗ Κούλα. Επιμέλεια – Εισαγωγή Συλλογικού Τόμου με θέμα: «Κοινωνικός Αποκλεισμός. Η ελληνική εμπειρία». Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. Αθήνα. Εκδόσεις Gutenberg. 1998.

ΚΑΣΣΙΜΗ Αλεξάνδρα. «Το κίνημα των e-παπούδων». 17/5/2021. 20.11'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.kathimerini.gr/society/561365083/to-kinima-ton-e-papoydon/].

ΚΑΤΣΑΣ Γρηγόρης. «Η μοναξιά στην πόλη: κοινωνικά δίκτυα και η εφαρμογή τους». Εγκέφαλος. Αρχεία Νευρολογίας και Ψυχιατρικής. Τεύχος 52, σελ.37-40. 2015.

ΚΑΤΣΙΛΑΣ Ε. Βασίλειος. «Οι διατροφικές συνήθειες των μουσουλμάνων μέσα από την εμπειρία ενός διατροφολόγου». 15/11/2017. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.diatrofi.gr/diatrofi-kai-diaita/kathimerini-diatrofi/oi-diatrofikes-synhtheies-twn-mousoulmanwn/?fbclid=IwAR3l66Kn18hreP46og-Kn6W-oFlI4V_6jWRZV-U78A9N-JJVoYbnE48NsQ8].

ΚΑΨΥΛΗΣ Αλέξανδρος. «Το υδρογόνο διεκδικεί να γίνει το νέο πετρέλαιο;», 21/8/2021. 07.20'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.tovima.gr/2021/08/21/finance/to-ydrogono-diekdikiei-na-ginei-to-neo-petrelaio/].

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ (Κ.Ε.Θ.Ι). Η συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης των πολιτικών αποφάσεων στην Ελλάδα. Επιστημονική υπεύθυνη: καθηγήτρια Ε. Ρετσίλα. Συντονίστρια έργου: Κ. Χ. Παπατζανή. Ερευνητική ομάδα: Κ. Αρβανίτης, Γλ. Βλαχογιάννη, Μ. Μαντά, Ε.Κ. Ξυδοπούλου, Μ.Χ. Παπαγιαννοπούλου. Δεκέμβριος 2006.

ΚΕΤΣΙΕΝΤΖΗΣ Κώστας. «Που βρίσκεται η επένδυση της Microsoft για τα Data Center στην Ελλάδα;», 17/9/2021. 07.55'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.capital.gr/epixeiriseis/3582366/pou-brisketai-i-ependusi-tis-microsoft-gia-ta-data-centers-stin-ellada].

ΚΚΕ. Δελτίο Τύπου: «Από τη συνάντηση του γ.γ. της ΚΕ του ΚΚΕ Δημήτρη Κουτσούμπα με την ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΣΕ». 19/7/2021.

ΚΛΟΥΓΚ Τετιάννα/Επιμέλεια Βαχτσεβάνου Χρύσα. «Μύθοι και Αλήθειες για το Τσέρνομπιλ». 26/4/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.dw.com/el/%CE%BC%CF%8D%CE%B8%CE%BF%CE%B9-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B1%CE%BB%CE%AE%CE%B8%CE%B5%CE%B9%CE%B5%CF%82-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%BF-%CF%84%CF%83%CE%AD%CF%81%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CF%80%CE%B9%CE%BB/a-57339392].

ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ. Κοινοβουλευτική Ομάδα ΣΥΡΙΖΑ προς την κυβέρνηση με θέμα: «Θέσπιση ενός ολοκληρωμένου θεσμικού πλαισίου για τους Ψηφιακούς Νομάδες». Αριθμός 5774. 8/4/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.hellenicparliament.gr/Koinovouleutikos-Elenchos/Mesa-Koinovouleutikou-Elegxou?pcm_id=f59df9b7-06bo-44f9-8d61-ado4014b64a6].

ΚΟΝΔΥΛΗΣ Παναγιώτης. Οι αιτίες της παρακμής της σύγχρονης Ελλάδας. Εκδόσεις Θεμέλιο. Αθήνα. 2011.

ΚΟΠΕΛΑ Σοφία και ΒΑΦΕΙΑΔΟΥ Άννα. «Ο νέος περιβαλλοντικός νόμος (Ν.4685/2020) και η θεσμοθέτηση αναγκών προστατευτικών μέτρων για τις περιοχές του δικτύου Natura 2000». 16/10/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://nomosphysis.org.gr/20493/o-neos-perivallontikos-nomos-n-4685-2020-kai-i-thesmothetisi-anagkaion-prostateytikon-metron-gia-tis-perioxes-toy-diktyoy-natura-2000/].

ΚΟΥΒΕΛΗ Αναστασία. Κοινωνικοοικονομικές ανισότητες στον τομέα της στέγασης. Μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας. Τυπολογία Νοικοκυριών. Χορηγός Υπουργείο Χωροταξίας, Περιβάλλοντος και Δημοσίων Έργων. Αθήνα. 1997.

ΚΟΥΚΟΣ Νίκος. «Ναι, το Bitcoin είναι ενεργοβόρο, όμως, δεν ισχύει το ίδιο για όλα τα κρυπτονομίσματα». 25/5/2021. 07.31'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

[<https://energypress.gr/news/nai-bitcoin-einai-energovoro-omos-den-ishyei-idio-gia-ola-ta-kryptonomismata>].

ΚΟΥΠΑΡΑΝΗΣ Παναγιώτης. «Πλημμύρες με νεκρούς κι αγνοούμενους στη Γερμανία». 15/7/2021.

Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα:

[<https://www.dw.com/el/%CF%80%CE%BB%CE%B7%CE%BC%CE%BC%CF%8D%CF%81%CE%B5%CF%82-%CE%BC%CE%B5-%CE%BD%CE%B5%CE%BA%CF%81%CE%BF%CF%8D%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B1%CE%B3%CE%BD%CE%BF%CE%BF%CF%8D%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CF%85%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%B3%CE%B5%CF%81%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%AF%CE%B1/a-58274791>].

ΚΟΥΡΚΟΥΛΗ Χριστίνα – Μαργαρίτα. Διπλωματική εργασία μεταπτυχιακής φοιτήτριας στο μάθημα της Εγκληματολογίας. *Οι ψυχολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις για το έγκλημα*. Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Αγγελική Πιτσέλα. Τομέας Ποινικών και Εγκληματολογικών Επιστημών. Τμήμα Νομικής. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη. Σεπτέμβριος 2018.

ΚΟΥΣΗ Μαρία. «Περιβάλλον, Οικονομική κρίση και κοινωνικά κινήματα στην Ελλάδα των μνημονίων και των πολιτικών λιτότητας», Κεφάλαιο 7^ο, στον συλλογικό τόμο «Κοινωνικές Όψεις της Κρίσης στην Ελλάδα», Επιμέλεια: Στέλλα Ζαρμπαλούκου και Μαρία Κούση. Εκδόσεις Πεδίο. Μάιος 2014.

ΚΟΥΣΗ Μαρία. «Ανάπτυξη, περιβάλλον και κοινωνική κινητοποίηση. Μία ανάλυση στο μικροεπίπεδο» στην Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών. Τεύχος 8ο. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. Αθήνα. 1991.

ΚΥΡΑΝΟΥΔΗ Δήμητρα «Το Twitter, το αμερικανικό κράτος και ο Τραμπ». 12/1/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.dw.com/el/%CF%84%CE%BF-twitter-%CF%84%CE%BF-%CE%B1%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%BA%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BF-%CF%84%CF%81%CE%B1%CE%BC%CF%80/a-56198929>].

ΚΥΡΙΑΚΟΥΛΙΑΣ Παναγιώτης. Μελέτη. «*Η τηλεργασία στην ΕΕ πριν και μετά την πανδημία Covid-19*». Δελτίο Ενημέρωσης Νο 3, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας κι Ανθρώπινου Δυναμικού. Νοέμβριος 2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα [https://www.eiead.gr/publications/docs/EIEAD_THEMATIC_ISSUE_TELEWORK_FINAL.pdf].

ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ Πάυλος. «*Η σημασία της ηγεσίας στην κοινωνία*» στον τόμο 2 της Επιστημονικής Επετηρίδας του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Ιωάννινα. 2003.

ΛΑΛΛΑΣ Δημήτρης. Μάθημα 8^ο. «*Κοινωνική Στρωμάτωση και Κοινωνικές Τάξεις*». Εξάμηνο Γ' (2019-20). Μάθημα «Αρχές Κοινωνιολογίας». Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης. Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

ΛΑΜΠΑΔΙΤΗ Μαίρη. «*Η νίκη των ντελιβεράδων είναι και νίκη των ψηφιακών ακτιβιστών*». 25/9/2021. 10.28'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.protothema.gr/blogs/mairi-lampaditi/article/1164637/i-niki-ton-deliveradon-einai-kai-niki-ton-psifiakon-aktiviston/>].

ΛΑΜΠΙΡΗ – ΔΗΜΑΚΗ. Η Κοινωνιολογία και η μεθοδολογία της. 6^η αναθεωρημένη έκδοση. Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα. Αθήνα – Κομοτηνή 1990.

ΛΕΥΘΕΡΙΩΤΗΣ Γεώργιος. «Αιολική Ενέργεια & Ενέργεια του Νερού». Ενότητα 1. Εισαγωγή στην Αιολική Ενέργεια. Πανεπιστήμιο Πατρών. Ανοιχτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα Π.Π. ΕΣΠΑ 2007-13. Επιχείρηση Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση. χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://eclass.upatras.gr/modules/document/file.php/PHY1954/%CE%95%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1_1_%28%CE%95%CE%B9%CF%83%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%B3%CE%AE_%CF%83%CF%84%CE%B1_%CE%91%CE%B9%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AC%29.pdf].

ΛΙΕΝΧΑΡΤ ΓΚ. Κοινωνική Ανθρωπολογία. Πρόλογος. Δ. Γ. Τσαούση. Η Κοινωνική Ανθρωπολογία στην Ελλάδα. Εκδόσεις: Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής – Gutenberg. Αθήνα. 2001.

ΛΟΡΕΝΤΣ Κόνραντ. Τα 8 θανάσιμα αμαρτήματα του πολιτισμού μας. Μτφ. από τα γερμανικά χ.χ. Εκδόσεις Θυμάρι. Αθήνα.

ΛΥΤΡΑΣ Ν. Περικλής. Κοινωνιολογία του Τουρισμού. Έκδοση Β' αναθεωρημένη Εκδόσεις Interbooks. Αθήνα. 1998.

ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ Νικόλο. Ο ηγεμόνας. Μτφ. Μαρία Κασωτάκη. Εκδόσεις Πατάκη. Αύγουστος 2012.

ΜΑΚΡΗ Ιφιγένεια. Διπλωματική εργασία. Νοηματικός σχεδιασμός έκθεσης φωτογραφίας: «Τοπίο και άνθρωποι της Μυκόνου». Η ανάπτυξη και οι επιπτώσεις του τουρισμού στην κοινωνία της Μυκόνου και οι αλλαγές στην αισθητικού του τοπίου από το 1930 μέχρι σήμερα. Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Μ. Σκαλτσά. Διαπανεπιστημιακό διατμηματικό πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών «Μουσειολογία – Διαχείριση Πολιτισμού». Τμήμα Αρχιτεκτόνων. Πολυτεχνική Σχολή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. Θεσσαλονίκη 2017.

ΜΑΝΙΑΤΗΣ Γιάννης. Η πρόκληση της πράσινης ανάπτυξης. Β' Έκδοση. Εκδοτικός Οίκος Α.Α. Λιβάνη. Αθήνα. 2009.

ΜΑΝΙΑΤΗΣ Γιάννης. «*To Greek Green Deal κι ο νέος καπιταλισμός*». Το Βήμα. 24/12/2020, 7:35'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.tovima.gr/2020/12/24/opinions/to-greek-green-deal-kai-o-neos-kapitalismos/]

ΜΑΝΙΑΤΗΣ Γιάννης. «*Ενεργειακή φτώχεια και δημοκρατία – Οι απαιτούμενες μεταρρυθμίσεις*», 10/11/2020, 07:30'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://energypress.gr/news/energeiaki-ftoheia-kai-dimokratia-oi-apaitoymenes-metarrythmises].

ΜΑΝΙΑΤΗΣ Γιάννης. Μελέτη: «*Πράσινη ανάπτυξη: η απάντηση στην περιβαλλοντική κρίση*». Διανέοσις. Νοέμβριος 2020.

ΜΑΝΙΑΤΗΣ Γιάννης. «*Τα γεωπολιτικά μυστικά της κλιματικής κρίσης*». Καθημερινή της Κυριακής. 8/8/2021.

ΜΑΝΙΑΤΗΣ Γιάννης. «*Εθνική Απεξάρτηση κι Ανθεκτικότητα*». Τα Νέα του Σαββατοκύριακου. 2-3 Ιανουαρίου 2021.

- ΜΑΝΙΑΤΗΣ Γιάννης. «Τα οικονομικά μυστικά της κλιματικής αλλαγής». Καθημερινή της Κυριακής. Σελ. 24. 22/8/2021.
- ΜΑΝΙΑΤΗΣ Γιάννης. «Πλούσιοι και φτωχοί στη Γλασκώβη». Το Βήμα της Κυριακής. 7/11/2021.
- ΜΑΝΙΑΤΗΣ Γιάννης. Άρθρο «Κλιματική Κρίση και Παγκόσμιες Προκλήσεις» στον συλλογικό τόμο με υπεύθυνο τον Γρηγόρη Τσάλτα «Θαλάσσιοι και Ωκεάνιοι Χώροι, Περιβάλλον, Βιώσιμη Ανάπτυξη και Διεθνές Δίκαιο. Πολιτική και Διακυβέρνηση. Προκλήσεις στον 21^ο αιώνα». Επιμ. Χαριτίνη Δίπλα, Στέλιος Περράκης, Χρήστος Ροζάκης, Κωνσταντίνος Χατζηκωνσταντίνου, Γεράσιμος Ροδοθέατος. Εκδόσεις Ι. Σιδέρης. Αθήνα 2021.
- ΜΑΝΙΑΤΗΣ Γιάννης. Έρευνα – ανάλυση με τη συνεργασία των μεταπτυχιακών φοιτητών ΚΟΥΤΡΑ Παναγιώτη, ΜΕΛΑ Αγγελικής και ΤΣΟΜΠΑΝΙΔΟΥ Γεωργίας: «Αλλαγή των ισορροπιών και νέες προσεγγίσεις. Ζήτηση για τα κρίσιμα ορυκτά το 2050 από τις τεχνολογίες ενέργειας». Εφημερίδα «Καθημερινή». 2/12/2021.
- ΜΑΝΙΑΤΗΣ Γιάννης: «Η Ελλάδα και το τρελό μωσαϊκό της ενεργειακής κρίσης». Εφημερίδα Καθημερινή της Κυριακής, σελ.62. 27/3/2022.
- ΜΑΝΙΑΤΗΣ Γιάννης, Έρευνα – Ανάλυση & των μεταπτυχιακών φοιτητών ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟΥ Λυδίας, ΚΥΡΙΤΣΗ Βάιου και ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ Θεόδωρου – Ραφαήλ: «Έρευνα – Ανάλυση: Δεσμεύσεις για τη μείωση εκπομπών άνθρακα», 14/1/2022. Εφημερίδα Καθημερινή.
- ΜΑΝΤΙΚΙΔΗΣ Τάσος. «Έκρηξη του παγκόσμιου πλούτου στα 400 τρις δολάρια παρά την Covid-19» στο ΒΗΜΑgazino 6/12/2020.
- ΜΑΡΔΑΣ Δημήτρης. «1% vs 99% και η παγκόσμια πρόκληση του πλούτου». 5/12/2021. 22.33'. Ανανέωση 22.34'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://tvxs.gr/news/egrapsan-eipan/1-vs-99-kai-i-pagkosmia-proklisi-toy-plotoy/>].
- ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ Ι.Ν. «Το μοιραίο δίδυμο καπιταλισμού και τεχνοεπιστήμης». 14/2/2018. 06.00'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.efsyn.gr/stiles/aporseis/140391_moiraioididymo-kapitalismoy-kai-tehnoepistimis/].
- ΜΑΡΞ Καρλ & ΕΝΓΚΕΛΣ Φρίντριχ. Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα. 2005.
- ΜΑΡΞ Καρλ & ΕΝΓΚΕΛΣ Φρίντριχ. Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα. Μάρτιος 2012.
- ΜΑΡΞ Καρλ. Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη. Μτφ. – Σημειώσεις Φ. Φωτίου. Εκδόσεις Θεμέλιο. Αθήνα. 1967.
- ΜΑΡΞ Καρλ. Το Κεφάλαιο. Πρόλογος, Μτφ. Επιμ.: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου. Εκδόσεις Κάκτος. Αθήνα. Μάρτιος 2010.
- ΜΑΡΞ Καρλ. Το Κεφάλαιο. Τόμος Γ'. Μτφ. Παναγιώτη Μαυρομάτη. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα. 1978.
- ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Διονύσης. «Ηλεκτροκίνηση: ένα ακριβό παιχνίδι ή το μέλλον της αυτοκίνησης;». 12/7/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://getelectric.gr/ilektrokini-ena-akrivo-paichnidi-i-to-mellon-tis-aytokinisis/>].

ΜΗΧΑΝΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ. «Δεν είμαι του πατρός μου, δεν είμαι του αντρός μου θέλω να είμαι ο εαυτός μου. Φεμίνιστριες – καλλονές σημειώσατε “X”». χ.χ.. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.mixanitouxronou.gr/den-ime-tou-patros-mou-den-ime-tou-andros-mou-thelo-na-ime-o-eaftos-mou-feministries-kallones-simosate-ch/>].

ΜΕΙΣΟΝ Πωλ. Μετακαπιταλισμός. Ένας οδηγός για το μέλλον μας. Μτφ. Άλκης Καφετζής. Εκδόσεις Καστανιώτης. Απρίλιος 2016.

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ, Ιερόθεος. Η ζωή μετά τον θάνατο. Η' έκδοση. Εκδότης. Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου. Σεπτέμβριος 2010.

ΜΗΤΣΕΛΟΥ Βασιλική: Διδακτορική Διατριβή. Η καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου Ν. 927/1979, όπως τροποποιήθηκε με τους Ν.4285/2014 και 4491/2017. Τμήμα Νομικής. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. 2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=50468&lang=el#p=3>].

ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ – ΝΟΥΑΡΟΣ Γεώργιος. «Επιβιώσεις μητριαρχικών θεσμών στα οικογενειακά και κληρονομικά έθιμα της Καρπάθου κι άλλων νησιών», τόμ. 31 Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου (1995). Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://ejournals.lib.auth.gr/1105-0055/article/view/2591>].

ΜΙΧΑΛΗΣ Μπάμπης. «Οι ψηφιακοί κολοσσοί απαξιώνουν την Ε.Ε.». 29/9/2020. 22.18'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.efsyn.gr/oikonomia/diethnis-oikonomia/261928_oi-psifiakoi-kolossoi-apaxioun-tin-ee].

ΜΙΧΑΣ Τάκης. «Γιατί έγινε στην Αγγλία η Βιομηχανική Επανάσταση». 14/4/2009. 13.33'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.energia.gr/article/28443/giati-egine-sthn-agglia-h-geomhhanikh-epanastash>].

ΜΟΡΦΙΔΗΣ Στέλιος: E-Food: «Λάθος διατύπωση» λέει τώρα η εταιρεία - Στα «κάγκελα» οι διανομείς μετά την αλλαγή των συμβάσεων». 17/9/2021. 15.22'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.protothema.gr/economy/article/1162134/e-food-lathos-diatuposi-leei-tora-i-etairia-sta-kagela-oi-dianomeis-meta-tin-allagi-sumvaseon/>].

ΜΟΣΧΟΥ Μαρία. «Ουραγός η Ελλάδα στην ηλεκτροκίνηση». 16/4/2021. 08.26'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.euro2day.gr/news/economy/article/2074659/oyragos-h-ellada-sthn-hlektrokinsh.html>].

ΜΟΥΜΟΥΡΗΣ Νίκος. «Τουρισμός: Το περιβαλλοντικό αποτύπωμα και οι ελληνικές προοπτικές». 1/12/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.2045.gr/thematologia/perivalon-energia/to_perivallontiko_apotypoma_toy_tourismoy/].

ΜΟΥΝΤΖΟΥΡΑ Νίκη. «Φαβέλες: Φαινόμενα Κοινωνικής Ανισότητας». Τεύχος #13. Crime Diary. Ιούλιος 2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.crimetimes.gr/%CF%86%CE%B1%CE%B2%CE%AD%CE%BB%CE%B5%CF%82-%CF%86%CE%B1%CE%B9%CE%BD%CF%8C%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CF%83%CF%8C%CF%84/>].

ΜΠΛΙΟΥ Αλκμήνη. Διπλωματική εργασία «Μετανάστες Δεύτερης Γενιάς στην Ελλάδα: Κινητικότητα και Διεθνικότητα στην εποχή της κρίσης» - “Second Generation Immigrants in Greece: Mobility and Transnationalism at the time of crisis”. Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Δόμνα

Μιχαήλ. Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. Τμήμα Νηπιαγωγών. Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Εκπαίδευση στη διαχείριση ανθρώπινου δυναμικού». Φλώρινα. 2018.

ΜΠΟΖΑΝΙΝΟΥ Τάνια. «Bitcoin: Πως η εξόρυξη crypto φουντώνει την κλιματική αλλαγή». 17/2/2022. 12.45’

ΜΠΟΚΑΣ Χρήστος. «Κυριάκος Μητσοτάκης: Στόχος η ανάπτυξη με περιβαλλοντικό πρόσημο». 5/5/2020. 11.16’ Updated 5/5/2020. 11.31’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.protothema.gr/politics/article/1002824/kuriakos-mitsotakis-stohos-i-anaptuxi-me-perivallodiko-prosimo-deite-live/].

ΜΠΟΡΔΟΚΑΣ Κωνσταντίνος. «Όταν η συγκοινωνία γινόταν με εξαντλημένα άλογα – εικόνες». 19/6/2021. 08.30. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://eleftherostypos.gr/istories/777215-otan-i-sygkoinonia-ginotan-me-exantlimena-aloga-eikones/].

ΜΠΟΤΕΤΖΑΓΙΑΣ Ιωσήφ και ΚΑΡΑΜΙΧΑΣ Γιάννης. Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία. Πρόλογος: Δημήτρης Στέβης. Εκδόσεις Κριτική, 2008.

ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ Μάρραη. Ο μύθος του υπερπληθυσμού. Μτφ.: Σπύρος Κοτρώτσιος. Εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος. Δεκέμβριος 1997.

ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ Μάρει. Ξαναφτιάχνοντας την κοινωνία. Μτφ. Τάσος Κυπριανίδης. Εκδόσεις Εξάντας. Αθήνα. 1993.

ΜΠΟΥΡΖΕΛ Γκυ. Επιμ. Η νεοελληνική πόλη. Εκδόσεις Εξάντας. 1989.

ΜΠΟΥΧΑΡΙΝ Νικολάι. Το αλφάβητο του κομμουνισμού. Εκδόσεις Αλφειός. Αθήνα. 1965.

ΜΩΥΣΗΣ Ραφαήλ. «Το αυτοκίνητο ως σύμβολο καταξίωσης: Οι Έλληνες τέταρτοι στον κόσμο». 12/5/2021. 6.30’, ανανέωση 09.47’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.businessdaily.gr/aporseis/42218_aytokinito-os-symbolo-kataxiosis-oi-ellines-tetartoi-ston-kosmo].

ΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ Νίκος. «Γνώση, μέθοδος και κοινωνική πράξη. Από τη Γνωσιοθεωρία στην Κοινωνιολογία της Γνώσης». Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών (ΣΕΑΒ) 2015.

ΝΑΚΗ Ελένη. Λαϊκά Δρώμενα – Το έθιμο της Περπερούνας στην ελληνική κοινωνία κι εκπαίδευση. Πτυχιακή εργασία. Επιβλέποντες καθηγητές: Επίκουρη καθηγήτρια Α. Κοντογιάννη, Αναπληρωτής καθηγητής Ε. Αυδίκος. Τμήμα Μουσειοπαιδαγωγικής Εκπαίδευσης. Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

ΝΑΣΙΟΣ Β. Χρήστος. Διδακτορική διατριβή. Ο μυστικισμός του Meister Eckhart υπό την προοπτική του Zen Βουδισμού. Θεολογική Σχολή. Τμήμα Θεολογίας [ΕΚΠΑ]. Αθήνα. 2008.

ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ. «Ο Πούτιν είχε βαπτιστεί στα κρυφά επί Στάλιν». 9/1/2012. 10.52’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://neoskosmos.com/el/2012/01/09/news/world/o-routin-eiche-vaptistei-sta-kryfa-epi-s/].

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Θεόδωρος. «100.000 πισίνες στην Ελλάδα της λειψυδρίας». 17/4/2009. 09.00’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.tanea.gr/2009/04/17/greece/100-000-pisines-stin-ellada-tis-leipsydrias-2/].

ΝΟΜΟΣ 11/1834. Τίτλος: «Περί Δημοτικών Σχολείων». ΦΕΚ Α' 11/1834. 3-3-1834. Διαθέσιμος στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<http://www.et.gr/index.php/nomoi-proedrika-diatagmata>].

ΝΟΜΟΣ 1650/1986. Τίτλος: «Για την Προστασία του Περιβάλλοντος». ΦΕΚ 160-16/10/1986. Διαθέσιμος στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<http://www.et.gr/index.php/nomoi-proedrika-diatagmata>].

ΝΟΜΟΣ 4001/2011. «Για τη λειτουργία ενεργειακών αγορών ηλεκτρισμού και φυσικού αερίου, για έρευνα, παραγωγή και δίκτυα μεταφοράς υδρογονανθράκων και άλλες ρυθμίσεις». ΦΕΚ 179 – 22/8/2011 στις 22/8/2011.

ΝΟΜΟΣ 4513/2018 . Τίτλος: «Ενεργειακές Κοινότητες κι άλλες διατάξεις». ΦΕΚ 9-23/1/2018. Διαθέσιμος στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [Διαθέσιμος στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<http://www.et.gr/index.php/nomoi-proedrika-diatagmata>].

ΝΟΜΟΣ. 4685/2020. Τίτλος: «Εκσυγχρονισμός περιβαλλοντικής νομοθεσίας, ενσωμάτωση στην ελληνική νομοθεσία των οδηγιών 2018/844 και 2019/692 του Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου και λοιπές διατάξεις». ΦΕΚ 92- 7/5/2020 στις 8/5/2020.

ΝΟΜΟΣ. 4819/2021. Τίτλος: «Ολοκληρωμένο πλαίσιο για τη διαχείριση αποβλήτων- Ενσωμάτωση των οδηγιών 2018/851 και 2018/852 του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της 30^{ης} Μαΐου 2018 για την τροποποίηση της οδηγίας 2008/98/ΕΚ περί αποβλήτων και της οδηγίας 94/62/ΕΚ περί συσκευασιών, απορριμμάτων συσκευασιών, πλαίσιο οργάνωσης του ελληνικού Οργανισμού Ανακύκλωσης, Διατάξεις για τα πλαστικά προϊόντα και την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, χωροταξικές, πολεοδομικές, ενεργειακές κι επείγουσες ρυθμίσεις». ΦΕΚ 243- 16/7/2021/

ΝΤΑΪΝΤΑΣΗ Ευανθία. Μεταπτυχιακή Διατριβή Ειδίκευσης με τίτλο: «Μέτρηση της ενεργειακής φτώχειας στην Ελλάδα: σύγκριση αντικειμενικών και υποκειμενικών μεθόδων αξιολόγησης». Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: Στρατηγικές Διαχείρισης Περιβάλλοντος. Τμήμα Γεωλογίας και Γεωπεριβάλλοντος. Σχολή Θετικών Επιστημών. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα. Φεβρουάριος. 2018. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/2672724/theFile>].

ΕΥΠΟΛΥΤΑΣ Νίκος. Εσωτερική οικιακή εργασία. Η συμβολή της οικογένειας και των σχέσεων αλληλεγγύης στην αναπαραγωγή της εργασίας. Εκδόσεις Παπαζήση. 2013.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Ν. Γιώργου. «Η εξέγερση του Μάη του '68 και οι εχθροί της». 10/5/2020. 13.08'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.lifo.gr/culture/arxaiologia/i-exegersi-toy-mai-toy-68-kai-oi-ehthroi-tis>].

ΠΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Βασίλης. «Η 2^η από τις 7 αδερφές». 26/2/2015. 00.05'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.capital.gr/arthra/2239765/i-deuteri-apo-tis-7-adelfes>].

ΠΑΝΤΑΖΑΚΟΣ Θεμιστοκλής. «Efood και Viral ακτιβισμός: Ψηλαφώντας το Σχήμα των Αγώνων, που έρχονται». 18/9/2021. 23.00.32'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://thepressproject.gr/efood-kai-viral-aktivismos-psilafontas-to-schima-ton-agonon-pou-erchontai/?fbclid=IwAR2pbX2lczdHnZtL4MysNoX13bK9nBFsTQWvtRjism-p4W1ctUlpQdYVbkzA>].

ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Δημήτρης. Άρθρο «Ψηφιακά σκουπίδια». 2/2/2015. 09.12' Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα: [<https://www.arcadiaportal.gr/news/psifiaka-skoypidia>].

ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ. Κεφάλαιο «Γένεσις». 4: 4-8 και 4: 10-15, 24.

ΠΑΛΙΑΛΕΞΗΣ Ηλίας. «Ο «Κόκκινος Κατάλογος» «ασπίδα» προστασίας για 17.000 ζώα και φυτά», 5/4/2021. Πηγή: ΑΜΠΕ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://dasarxeio.com/2021/04/05/95482/].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ. *Η ιστορία του Internet*. Κεφάλαιο 2^ο. Δεκέμβριος 1997. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [http://old.uth.gr/main/help/help-desk/internet/internet3.html].

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Χ. Γιώργος. «Υδρογόνο: Ο 3^{ος} παγκόσμιος μόλις ξεκίνησε». 6/11/2021. 22.00. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.newmoney.gr/roh/palamos-oikonomias/energeia/idrogonο-ο-3ος-pagkosmios-molis-xekinise/].

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ευριπίδης & ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ Ιωάννης. *Περιβαλλοντική ανισότητα, χώρος, πολιτισμικές αναπαραστάσεις και κοινωνικές πρακτικές*. Εκδόσεις Τζιόλα. 2018.

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Στεφάνια. «Τα «πράσινα» επαγγέλματα, που θα δουν τη μεγαλύτερη άνθηση μετά την πανδημία». 8/3/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.portraits.gr/green/sustainability/ta-prasina-epangelmata-pou-tha-doun-ti-megaliteri-anthisi-meta-tin-pandimia]

ΠΑΠΑΔΗΣ Λάμπρος. «Σοβιετική Ένωση: Η ίδρυση του «Σκοτεινού Σιδήρου»». 30/12/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://pollsandpolitics.gr/sovietiki-enosi-i-idrysi-tou-skotino/].

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Γ. Απόστολος. «Κοινωνικές ανισότητες και οι κοινωνικές επιπτώσεις της Αγροτικής Πολιτικής στην ελληνική ύπαιθρο», στα πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου: «Η Κοινωνική Πολιτική σ' ένα Μεταβαλλόμενο Περιβάλλον: Προκλήσεις και Προοπτικές», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Αθήνα. Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής. Πάντειο Πανεπιστήμιο, σελ. 101-112. 2006.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Ηλίας. «Κλιματική Αλλαγή κι Οικονομία: Αίσθηση προκαλούν τα συμπεράσματα της έκθεσης Στερν». Τεύχος 2 Επιστήμη. Νοέμβριος 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [http://pacific.jour.auth.gr/emmeis/?p=2471].

ΠΑΠΑΔΟΥΛΗΣ Δημ. Απόστολος. Το παραγωγικό υπόδειγμα της ευέλικτης εξειδίκευσης στο νέο διεθνές οικονομικό περιβάλλον. Μια βιβλιογραφική επισκόπηση. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τμήμα Μηχανικών, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης. 25/2/2004.

ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ Χρίστος. «Μετρώντας την οικονομική ανισότητα και φτώχεια», άρθρο στον συλλογικό τόμο Κοινωνική Πολιτική. Επιμέλεια: Θ. Σακελλαρόπουλος, Χαρ. Οικονόμου, Χρ. Σκαμνάκης, Μ. Αγγελάκη. Εκδόσεις Διόνικος. Αθήνα. 2018.

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Πέτρος. «Το απωθημένο τραύμα της Κίνας». 10/6/2019. 18.21'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.kathimerini.gr/world/1028324/to-apothimeno-trauma-tis-kinas/].

ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Στέφανος. *Διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα και τύποι κράτους προνοίας στην Ευρώπη*. Τετράδια Κοινωνικής Πολιτικής. Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής. Εκδόσεις Gutenberg. Αθήνα. 2018.

ΠΑΠΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ Χ. Αθαν. «Κίνα κι αυταρχικός καπιταλισμός». 5/7/2021. 07.47'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://m.naftemporiki.gr/story/1745659/kina-kai-autarxikos-kapitalismos].

ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΟΥ Κων. «Πόσο μας απειλεί το κουφάρι του Κουρσκ;». 12/8/2001. Ενημέρωση. 24/11/2008. 23.18'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.tovima.gr/2008/11/24/world/poso-mas-apeilei-to-koufari-toy-kourysk/].

ΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ Γεωργία. Διπλωματική εργασία. Ψηφιακό χάσμα και ανισότητες στη χρήση νέων τεχνολογιών. Επιβλέπων καθηγητής: Εμμανουήλ Στειακάκης. Θεσσαλονίκη 2011.

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π. Κοσμάς. Γεωμορφολογία. Εφαρμογές στις Γεωεπιστήμες. Εκδοτικός Όμιλος Ίων. 2011.

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Προκόπης: Ομιλία του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας, Προκόπη Παυλόπουλου στο πλαίσιο των εργασιών του 4^{ου} «Οικονομικού Φόρουμ των Δελφών» με τίτλο: «Από τη βιομηχανική επανάσταση στην τεχνολογική επανάσταση: στον αστερισμό ενός αβέβαιου μέλλοντος». 2/3/2019. Πηγή ΑΠΕ – ΜΠΕ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα: [https://www.euractiv.gr/section/oikonomia/opinion/apo-ti-viomichaniki-epanastasi-stin-technologiki-epanastasi-ston-asterismo-enos-avevaioy-mellontos/].

ΠΑΤΣΗΣ Χάρης. Κοινωνιολογία και Κοινωνικά Συστήματα. Δουλεία – Φεουδαρχία – Καπιταλισμός – Σοσιαλισμός. Β' έκδοση. Κέντρο Ευρωπαϊκών Εκδόσεων Χάρη Πάτση Μ.Ε.Π.Ε. Αθήνα. 2004.

ΠΕΡΠΙΡΑΚΗ Μαριαλένα. «Οικοσέξουαλς: Οι οικολόγοι, που κάνουν σεξ με τη Γη για να τη σώσουν είναι η είδηση του μήνα». 20/11/2016. 14.34'. Ανανέωση: 20/11/2016. 14.54'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.huffingtonpost.gr/2016/11/20/gr-viral-ecosexuals-gi-psydydi-eidisi_n_13109434.html].

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Κρίστη. Διάλεξη 7 στο πλαίσιο του Μαθήματος Αστικής Γεωγραφίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου: «Από τη Σχολή του Σικάγο στις Σύγχρονες Προσεγγίσεις Κοινωνικο-χωρικών διαχωρισμών». Τμήμα Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου. χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [https://eclass.aegean.gr/modules/document/file.php/GEO181/AstikigeografiaDialexi7.pdf]

ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ – ΚΑΜΗΛΑΚΗ Αικατερίνη. «Η γυναίκα πάνω από όλα μάνα... Από την παράδοση στη σύγχρονη πραγματικότητα». 14/5/2017. 10.32'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.kathimerini.gr/society/909588/h-gynaika-pano-apo-ola-mana-aro-tin-paradosi-sti-syghroni-pragmatikotita/].

ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ Νίκος. Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό. Μτφ. Ν. Μηλιόπουλος. Θεώρηση Γιάννης Κρητικός. Εκδόσεις Θεμέλιο. Αθήνα. 1990.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ της Διαρκούς Επιτροπής Εθνικής Άμυνας κι Εξωτερικών. Συνεδριάσεις με θέματα την «Κύρωση της συμφωνίας μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Ιταλικής Δημοκρατίας για την οριοθέτηση των αντίστοιχων θαλάσσιων ζωνών τους» και την «Κύρωση της συμφωνίας μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της κυβέρνησης της Αραβικής Δημοκρατίας της Αιγύπτου για την οριοθέτηση της Οικονομικής Ζώνης μεταξύ των δυο κρατών». 24/8/2020. 18.10'

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ της Διαρκούς Επιτροπής Μορφωτικών Υποθέσεων. Συνεδρίαση με θέμα: «Παιδεία στα Μέσα Ενημέρωσης: Παραπληροφόρηση και Ψευδείς Ειδήσεις» (Fake News)». 29/7/2021. 16.15'.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της Βουλής. Συνεδρίαση με θέμα: «Covid-19 και ενδοικογενειακή βία: συμπεράσματα, δράσεις κι αποτελέσματα από τα Συμβουλευτικά Κέντρα της Ελλάδας». 15/9/2020. 10.25'.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ της Υποεπιτροπής για τα θέματα Ατόμων με Αναπηρία, της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της Βουλής. Συνεδρίαση με θέμα: «Προσβάσιμος τουρισμός – τουρισμός για όλους». 15/2/2022. 10.15’.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της Βουλής. Συνεδρίαση με θέμα: «Νέα Εθνική Στρατηγική για την Κοινωνική Ένταξη των Ρομά. Η έκθεση του Παρατηρητηρίου Συνηγορίας και Προάσπισης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Ρομά». 11/1/2022. 10.20’.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της Βουλής. Συνεδρίαση με θέμα: «Οι επιπτώσεις της πανδημίας στο γυναικείο επιχειρείν». 16/9/2021. 10.10’.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ της Υποεπιτροπής για την καταπολέμηση της εμπορίας και της εκμετάλλευσης ανθρώπων της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Συνεδρίαση με θέμα: «Παρουσίαση της Νέας Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Καταπολέμηση της Εμπορίας ανθρώπων 2021-5». 15/6/2021. 10.10’.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Διαρκής Επιτροπή Κοινωνικών Υποθέσεων. Συνεδρίαση με θέμα: «Νέα Στρατηγική για την κοινωνική ένταξη των Ρομά. Η έκθεση του Παρατηρητηρίου Συνηγορίας και Προάσπισης των Ανθρώπινων Δικαιωμάτων των Ρομά». 11/1/2022. 10.20’.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Έρευνας και Τεχνολογίας. Συνεδρίαση με θέμα: «Νέες βιοτεχνολογίες στην εποχή της Ιατρικής Ακριβείας». 23/6/2020. 15.15’.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Έρευνας και Τεχνολογίας της Βουλής. Συνεδρίαση με θέμα: «Συζήτηση επί των εισηγήσεων, που θα συμπεριληφθούν στην Έκθεση της Επιτροπής κι έγκριση της έκθεσης», 22/9/2020. Η εισήγηση, που παρουσιάστηκε από τον βουλευτή της ΝΔ, Θεμιστοκλή (Θέμη) Χειμάρη βασίστηκε στην ομιλία του Καθηγητή του Πανεπιστημίου Κωνσταντίνου Παπαδημητρίου και προϊστάμενου του Τμήματος Μελετών, Οικονομίας, Περιβάλλοντος και Τεχνολογίας της Α΄ Διεύθυνσης Επιστημονικών Μελετών της Βουλής, που παρουσιάστηκε στις 18/12/2019 με θέμα: «Νέες Τεχνολογίες για τη φροντίδα ηλικιωμένων».

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Έρευνας και Τεχνολογίας της Βουλής. Συνεδρίαση με θέμα: «Ταμεία επιχειρηματικών συμμετοχών για την αξιοποίηση της έρευνας και της καινοτομίας». 22/3/2022. 16.00’.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ της Υποεπιτροπής για τα θέματα των ατόμων με αναπηρία της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Συνεδρίαση με θέμα: «Δικαίωμα των ΑμεΑ στην εργασία». 22/1/2019. 13.20’

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Έρευνας και Τεχνολογίας. Συνεδρίαση με θέμα ημερήσιας διάταξης: «Ο ρόλος της Εθνικής Επιτροπής Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων στο Εθνικό Οικοσύστημα Καινοτομίας και η πρόκληση των δικτύων 5^{ης} γενιάς», 2020. Ομιλία Κωνσταντίνου Μασσέλου, προέδρου της Εθνικής Επιτροπής Τηλεπικοινωνιών και καθηγητή Σχεδίασης Υπολογιστικών Συστημάτων στο Τμήμα Πληροφορικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. 19/2/2020. 14.15’.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής κι Εμπορίου κατά την α΄ ανάγνωση του νομοσχεδίου με την επωνυμία «Ελληνικός Χρυσός Μονοπρόσωπη Ανώνυμη Εταιρεία Μεταλλείων και Βιομηχανίας Χρυσού και Συναφείς Διατάξεις», 10/3/2021. 13.30’.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ Διαρκούς Μόνιμης Επιτροπής Προστασίας Περιβάλλοντος. Συνεδρίαση με θέμα: «Ενημέρωση της Επιτροπής για την νέα δέσμη νομοθετικών προτάσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής “Fit for 55”». 22/7/2021. 13.10’.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης και Υποεπιτροπή για την Καταπολέμηση της Εμπορίας και της Εκμετάλλευσης Ανθρώπων της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων. Συνεδρίαση με θέμα ημερησίας διάταξης: «Διδάγματα και προκλήσεις από νομολογίες του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ) σε υποθέσεις εμπορίας ανθρώπων». 2020.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ Διαρκούς Επιτροπής Ευρωπαϊκών Υποθέσεων και Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης. Συνεδρίαση με θέμα: «Η διαχείριση του μεταναστευτικού - προσφυγικού ζητήματος κατά την προηγούμενη πενταετία και τα επόμενα βήματα». 15/10/2019.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ ΣΤΗΝ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ. Νομοθετική Εργασία: «Συζήτηση επί του σχεδίου νόμου του υπουργείου Οικονομικών: «Κύρωση του Κρατικού Προϋπολογισμού και των Προϋπολογισμών ορισμένων ειδικών ταμείων και υπηρεσιών οικονομικού έτους 2010». 23/12/2009.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ ΣΤΗΝ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ. Συζήτηση επίκαιρης επερώτησης 6 βουλευτών του ΣΥΡΙΖΑ – Προοδευτική Συμμαχία κατατεθειμένης από τις 26/7/2021 προς τους υπουργούς Ανάπτυξης και Επενδύσεων, Οικονομικών, Περιβάλλοντος κι Ενέργειας και Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων. Συνεδρίαση με θέμα: «Άμεση ανάγκη πρωτοβουλιών για την αντιμετώπιση των αυξήσεων των τιμών σε είδη πρώτης ανάγκης αγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα και την ενέργεια. Να σταματήσει η μετακύλιση των αυξήσεων στον τελικό καταναλωτή». 27/9/2021.

ΠΡΑΣΣΑ Σαπφώ. «Οικονομική κρίση της Αργεντινής: μία πτώση χωρίς προηγούμενο». 5/5/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://odeth.eu/%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BA%CF%81%CE%AF%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CF%81%CE%B3%CE%B5%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BD%CE%AE%CF%82-%CE%BC%CE%AF%CE%B1-%CF%80/].

ΠΩΠΟΤΑΣ Δημήτρης & ΚΑΛΥΒΑ Άρια. «Καρδίτσα: Αρπαξαν 26χρονη από τον δρόμο, την γύμνωσαν, τη χτύπησαν και την τράβηξαν «ροζ» βίντεο». 20/2/2022. 21.14'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.protothema.gr/greece/article/1214076/karditsa-arpaxan-26hroni-apo-ton-dromo-tin-gumnosan-ti-htupisan-kai-tin-travixan-roz-video/].

ΡΕΤΙΝΙΩΤΗ Αθανασία & ΜΑΝΤΖΙΟΥ Ιωάννα. Ερευνητική Μελέτη: «Η πρόσβαση των φτωχών και κοινωνικά αποκλεισμένων, που ζουν στο κέντρο της Αθήνας, στους τομείς της Υγείας, της Εκπαίδευσης και της Εργασίας». Κοινωνική Υπηρεσία των Γιατρών του Κόσμου. Μελέτη με τη Συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ευρωπαϊκό Έτος για την Καταπολέμηση της Φτώχειας και του Κοινωνικού Αποκλεισμού. Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων. 2010.

ΡΙΖΟΣ Θέμος. «Mythbustin' Frog: Τρεις μύθοι για τους ψηφοφόρους της Χρυσής Αυγής». 27/5/2014. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [http://thefrog.gr/mythbustin-frog-%CF%84%CF%81%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CE%BC%CF%8D%CE%B8%CE%BF%CE%B9-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%82-%CF%88%CE%B7%CF%86%CE%BF%CF%86%CF%8C%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%82-%CF%84%CE%B7/#prettyPhoto].

ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ. «Η μεγάλη καπνεργατική απεργία του 1914. Α' Μέρος». 23/6/2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.rizospastis.gr/story.do?id=8940812].

ΡΟΜΠΕΡΤΣ Άλαν & ΜΕΝΤΒΕΝΤΕΦ Ζόρες. Η πολιτική της πυρηνικής ενέργειας. Μτφ. Σπύρος Μαρκέτος. Εκδόσεις: Ελεύθερος Τύπος. Αθήνα. 1985.

ΣΑΛΤΟΥ Εύη. «Με σόκαρε ο Ασωπός». 22/8/2007. 07.00'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.tanea.gr/2007/08/22/greece/me-sokare-o-aswpos/].

ΣΑΛΤΟΥ Εύη. «Άστεγοι: Οι «αόρατοι» άνθρωποι, που ζουν ανάμεσά μας». 28/11/2020. 10.05'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.in.gr/2020/11/28/greece/astegoi-oi-aoratoi-anthropoi-pou-zoun-anamesa-mas-2/>].

ΣΑΜΨΩΝ Σοφία. Πτυχιακή εργασία με θέμα: Μετάβαση στον καπιταλισμό και μορφές επιχειρήσεων. Υπεύθυνος καθηγητής: Γιώργος Η. Οικονομάκης. Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Σχολή Επιστημών της Διοίκησης. Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων. Χίος 2004. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://hellenicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/6718/fileo.pdf?sequence=2>].

ΣΑΡΑΝΤΗΣ Τάσος. «Η κλιματική αλλαγή σκοτώνει». 29/6/2015. 20.10'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.efsyn.gr/kosmos/maties-ston-kosmo/oikologika/32006_i-klimatiki-allagi-skotonei].

ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ. Θεόδωρος. Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922. Εκδόσεις Διόνικος. Γ' έκδοση. Αθήνα. 2017.

ΣΑΡΑΝΤΗΣ Τάσος. «Ο άσχημος θάνατος των φωτοβολταϊκών» 17/8/2020. 22.44'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα: [https://www.efsyn.gr/kosmos/maties-ston-kosmo/oikologika/255956_o-ashimos-thanatos-ton-fotoboltaikon].

ΣΑΡΑΝΤΗΣ Τάσος. «Τα θύματα της «πανδημίας του νερού» δεν θα γίνουν πρωτοσέλιδα». 22/3/2020. 19.32. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.efsyn.gr/kosmos/maties-ston-kosmo/oikologika/236206_ta-thymata-tis-pandimias-toy-neroy-den-tha-ginoyn].

ΣΕΙΤΑΝΙΔΗΣ Διαμαντής: «Ο απολογισμός του «ματς» Μητσοτάκη – Τσίπρα στη Βουλή: Η Εύβοια, το Μάτι και η «συγγνώμη»». 26/8/2021. 07.30'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.imerisia.gr/politiki/21103_o-apologismos-toy-mats-mitsotaki-tsipra-sti-boyli-i-eyboia-mati-kai-i-syggnomi].

ΣΕΝ Αμάρτυα. Επανεξετάζοντας την ανισότητα. Πρόλογος: Νίκος Κοτζιάς. Μτφ. Κατερίνα Γεωργοπούλου. Εκδόσεις Καστανιώτη. 2004.

ΣΕΡΑΦΕΤΙΝΙΔΟΥ Μελίνα. Κοινωνιολογία των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Ο ρόλος των μέσων στην αναπαραγωγή του σύγχρονου καπιταλισμού. Εκδόσεις Gutenberg. Μάιος 2005.

ΣΕΡΑΦΕΤΙΝΙΔΟΥ Μελίνα. Εισαγωγή στην Πολιτική Κοινωνιολογία. Εκδόσεις Gutenberg. Ιανουάριος 2006.

ΣΕΡΕΜΕΤΑΚΗ Κ. Νάντια. Εισαγωγή στην πολιτισμική Ανθρωπολογία. 2^η Έκδοση. Εκδόσεις Πεδίο. Αθήνα 2019.

ΣΕΡΕΜΕΤΑΚΗ Κ. Νάντια. Αναγνωρίζοντας το καθημερινό. Διαλογική ανθρωπολογία, θεωρία και πράξη. Εκδόσεις Πεδίο. 2018.

ΣΕΡΕΜΕΤΑΚΗ Κ. Νάντια. Παλιννόστηση των αισθήσεων. Αντίληψη και μνήμη ως Υλική Κουλτούρα στη Σύγχρονη Εποχή. Εκδόσεις: Η ανθρωπολογική όψη - «Νέα Σύνορα» - Λιβάνη. Αθήνα. 1997.

ΣΕΡΕΜΕΤΑΚΗ Κ. Νάντια: Η τελευταία λέξη της Ευρώπης τ' άκρα. Δι-αίσθηση – Θάνατος – Γυναίκες. Εκδόσεις Λιβάνης. Αθήνα. 1994.

- ΣΕΡΒΗ Κατερίνα. Ελληνική Μυθολογία. Θεοί και ήρωες – Τρωικός πόλεμος – Οδύσεια. Εκδοτική Αθηνών. Δεκέμβριος 2012.
- ΣΙΑΝΟΥ – ΚΥΡΓΙΟΥ Ελένη. Από το Πανεπιστήμιο στην αγορά εργασίας. Όψεις των κοινωνικών ανισοτήτων. Εκδόσεις Μεταίχμιο. Οκτώβριος 2010.
- ΣΙΑΝΟΥ – ΚΥΡΓΙΟΥ Ελένη. Εκπαίδευση και κοινωνικές ανισότητες. Η μετάβαση από τη Δευτεροβάθμια στην ανώτατη εκπαίδευση (1997-2004). Εκδόσεις Μεταίχμιο. Φεβρουάριος 2006.
- ΣΙΩΤΟΣ Γιάννης. «Το αδιέξοδο του καπιταλισμού των μετόχων». 27/1/2020. 18:10'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.efsyn.gr/stiles/aporseis/228572_adiexodo-toy-kapitalismoy-ton-metohon].
- ΣΟΡΩΚΟΣ Στάθης. «Μαρξισμός, χριστιανισμός και πολιτική κοινωνία» στο επιστημονικό περιοδικό Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών. Τεύχος 8ο. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. Αθήνα. 1991.
- ΣΟΥΛΙΩΤΗΣ Ν. Κυριάκος. Οικονομικές Ανισότητες και Πολιτική Υγείας. Πρόλογος: Πάνος Τσακλόγλου. Εκδόσεις Παπαζήση. Αθήνα. 2007.
- ΣΟΥΤΖΟΥ Αθηνά. «Η κληρονομιά του κινήματος των Χίπις 50 χρόνια μετά το καλοκαίρι της Αγάπης». 1/9/2021. 16.58'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://eleftherostypos.gr/istories/124718-i-klironomia-tou-kinimatos-ton-hippies-50-xronia-meta-to-kalokairi-tis-agapis/>].
- ΣΠΑΘΗ Ρουμπίνα. «Ξεκινάει νέα εποχή στα ψηφιακά νομίσματα» στην έντυπη έκδοση της Καθημερινής της Κυριακής. 18/4/2021, σελ.72.
- ΣΤΑ.ΣΥ. (ΣΤΑΘΕΡΕΣ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΕΣ Α.Ε.). «Ιστορικά στοιχεία». χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<http://www.stasy.gr/index.php?id=407>].
- ΣΤΑΜΑΤΗ Λαμπρινή. «Ο εφιάλτης του Κοζλοντούι», 12/2/1998. 00.00' Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: [<https://www.tanea.gr/1998/02/12/greece/o-efialtis-toy-kozlontoyi/>].
- ΣΤΑΜΚΟΣ Γιώργος. «Η δεύτερη βιομηχανική επανάσταση». 12/11/2019, updated 13/11/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/h-deyteri-biomixaniki-epanastasi>].
- ΣΤΑΜΚΟΣ Γιώργος. «Η αιματοβαμμένη ιστορία του μαύρου χρυσού», 18/9/2019 7.21, ανανέωση 19/9/2019, 01.47'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://tvxs.gr/news/kosmos/i-aimatobammeni-istoria-toy-mayroy-xrysoy>].
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Μιχάλης. «Μύθοι και αλήθειες για την ηλεκτροκίνηση». 28/4/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.4troxoi.gr/perivallon/periballon-eidiseis/mythoi-kai-alitheies-gia-tin-ilektrokinisi/>].
- ΣΤΕΡΓΙΟΥ Άννα. «Τα φαλλικά σύμβολα εν καιρώ κορωνοϊού». Χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://spotlightpost.com/index.php/ta-fallika-simbola/>].
- ΣΤΕΡΓΙΟΥ Άννα. «Το γυναικείο σώμα, η ελληνική κοινωνία και ο Big Brother καθρέφτης...» χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση : [<https://spotlightpost.com/index.php/to-gynaikeio-soma-i-elliniki-koinonia/>].

ΣΤΕΡΓΙΟΥ Ελένη. «*Οργή Λαφαζάνη κατά ΠΑΕ και ΝΔ – ΠΑΣΟΚ*». 15/3/2015. 3.02'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.newmoney.gr/roh/palmos-oikonomias/energeia/p-lafazanis-tha-akirothoun-oi-aiksiseis-sto-reima/>].

ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ Γιάννης. Ομιλία στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Κλιματική Κρίση, Ψηφιακές Τεχνολογίες κι Επικοινωνία», με θέμα «*Η κλιματική κρίση και η πράσινη ανάκαμψη*». 21/11/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.bankofgreece.gr/enimerosi/grafeio-typo/anazhthsh-enhmerwsewn/enhmerwseis?announcement=6bb0ee8f-2e71-4a82-8f52-d477fa5b78fb&mode=preview>].

ΣΤΡΙΓΙΑΚ Γίργκεν/ARD, Επιμ. Ειρήνη Αναστασοπούλου. «*Σ. Αραβία: Στροφή από το πετρέλαιο στο υδρογόνο*». 14/8/2021. 13.10'. Πηγή: Deutsche Welle. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.capital.gr/diethni/3575991/s-arabia-strofi-apo-to-petrelaio-sto-udrogono>].

ΣΤΥΛΙΑΝΙΔΟΥ Δώρα. «*Νύφες: η αυξανόμενη παράνομη αγορά της Ασίας*». 14/2/2019. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://tomov.gr/2019/02/14/nyfes-synechos-ayxanomeni-paranomi-agera-tis-asias/>].

ΣΤΥΛΙΟΣ Γιώργος. Αναφορά προς τον υπουργό Περιβάλλοντος κι Ενέργειας με θέμα: «*Σε 45' λεπτά εξαντλήθηκε το «Εξοικονομώ για την Ήπειρο*». 17/9/2019. Ημερομηνία καταχώρησης στη Βουλή 26/9/2019.

ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ. *Ανθρώπινα δικαιώματα, συμμετοχή και ευημερία των ηλικιωμένων στην εποχή της ψηφιοποίησης Συμπεράσματα του Συμβουλίου*. 9/10/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-11717-2020-REV-2/el/pdf>].

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ ΚΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ – ΣΕΠΕ. «*Σε άνοδο οι παγκόσμιες ψηφιακές επιθέσεις φωνητικού fishing*» 2/7/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<http://www.sepe.gr/gr/research-studies/article/18300003/se-anodo-oi-pagosmies-psifiakes-eritheseis-foinitikou-phising/>].

ΣΥΡΙΖΑ ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΗ ΣΥΜΜΑΧΙΑ: Δελτίο Τύπου. Νίκος Φίλης: «*Μετεξταστέα η τηλεκπαίδευση - Αδιάφορο το υπουργείο για τα προβλήματα μαθητών και εκπαιδευτικών*». 22/2/2021.

ΣΥΡΙΖΑ ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΗ ΣΥΜΜΑΧΙΑ: Επίκαιρη ερώτηση με θέμα: «*Ένας χρόνος τηλεκπαίδευση από αναβολή σε αναβολή το περιβόητο voucher των 200 εκ. σε φοιτητές και μαθητές για την αγορά tablets ή υπολογιστών*». 16/3/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.hellenicparliament.gr/Koinovouleftikos-Elenchos/Mesa-Koinovouleutikou-Elegxou?pcm_id=60bf93ao-c5f7-487a-a02b-acedo1450e23].

ΣΩΤΗΡΧΟΥ Ιωάννα. «*Φάκελοι πολιτικών φρονημάτων: Όταν το τραυματικό παρελθόν έγινε στάχτη, για να ξεχαστεί κακήν κακώς*». 20/5/2019. 14.59. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [[https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/196051_fakeloi-politikon-fronimaton-otan-traymatiko-parelthon-egine-stahti-gia-na](https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/196051_fakeloi-politikon-fronimaton-otan-traymatiko-parelthon-egine-stahti-gia-na-xechastei-kakhn-kakws)].

ΤΣΑΜΟΠΟΥΛΟΣ Μηνάς. «*Εγκατέλειψε το Λονδίνο η παλιά γενεά των Ελλήνων εφοπλιστών*». 12/12/2019/ 7.13'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.newmoney.gr/roh/palmos-oikonomias/business-stories/egkatelipse-to-londino-i-palia-genia-ton-ellinon-efopliston/>].

ΤΕΡΖΗ Χριστίνα. «Αφιέρωμα: Η δασκάλα με τα ξανθά μαλλιά (50 χρόνια μετά)». 22/9/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://koitamagazine.gr/101711/afieroma-i-daskala-me-ta-xantha-mallia-50-chronia-meta/>].

ΤΖΑΝΝΕ Μαριάννα. «Κακοκαιρία «Ελπίς». Σχεδόν 1.000 νοικοκυριά χωρίς ρεύμα για 4^η μέρα στην Αττική». 27/1/2022. 10.36'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://www.protothema.gr/greece/article/1205501/kakokairia-elpis-horis-reuma-gia-4i-mera-polles-periohes-tis-attikis/>].

ΤΖΙΑΝΤΖΗ Μαριάννα. «Η σοβιετική κατοικία σαν σύνθετη αντανάκλαση της κοινωνικής ανισότητας». Τεύχος 7. Καλοκαίρι 2018. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://tetradia-marxismou.gr/%CE%B7-%CF%83%CE%BF%CE%B2%CE%B9%CE%B5%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CE%B1%CE%BD-%CF%83%CF%8D%CE%BD%CE%B8%CE%B5%CF%84%CE%B7-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B1/>].

ΤΖΩΡΤΖΗ Χρύσα. «Η έννοια της ανομίας στις σύγχρονες κοινωνίες». 5/5/2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://socialpolicy.gr/2016/05/%CE%B7-%CE%AD%CE%BD%CE%BD%CE%BF%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%AF%CE%B1%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B9%CF%82-%CF%83%CF%8D%CE%B3%CF%87%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%BF.html>].

ΤΟΜΠΕΑ Ελένη. «Κοινωνιολογία της κοινωνικής ανισότητας». 22/2/2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://socialpolicy.gr/2016/02/%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CF%83%CF%8C%CF%84.html>].

ΤΟΥΝΓΚ Μάο Τσε. Το κόκκινο βιβλίο. Μετάφραση από Επιτροπή. Εκδόσεις Μανώλη Γεροντή. Αθήνα. 1966.

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. «Τι είναι το bitcoin;», Bank of Greece, χ.χ. [<https://www.bankofgreece.gr/enimerosi/epexsigiseis/ti-einai-to-bitcoin/>].

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ. Νομισματική πολιτική 2019-2020. Ιούνιος 2020.

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ. Οι περιβαλλοντικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της Κλιματικής Αλλαγής στην Ελλάδα. Επιτροπή Μελέτης Επιπτώσεων Κλιματικής Αλλαγής. Ιούνιος 2011.

ΤΡΟΥΛΟΣ Κ., ΜΕΡΕΚΟΥΛΙΑΣ Β. ΜΑΓΚΛΑΡΗΣ Β. «Πολιτικές προώθησης της ευρυζωνικότητας στην Ελληνική Περιφέρεια από τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης». Forum Ευρυζωνικότητας. Διάλογος για την ευρυζωνικότητα. ΕΕΤΤ. Φεβρουάριος 2008. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.eett.gr/opencms/export/sites/default/EETT/NewsRelease/Events/imerida260208/3_troulos.pdf].

ΤΡΟΥΜΠΗΣ Ανδρέας. Άρθρο «Η θολή προοπτική της θεωρητικής ενοποίησης» στον συλλογικό τόμο «Περιβάλλον και Κοινωνία. Μύθοι και Πραγματικότητα». Εισαγωγή Επιμέλεια: Θεοδοσία Ανθοπούλου – Δέσποινα Παπαδοπούλου. Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (ΚΕΚΜΟΚΟΠ). Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Εκδόσεις Gutenberg. Αθήνα. 2005.

ΤΣΑΓΚΑΝΕΛΙΑΣ Νικόλαος. «*Η υστερία της Κλιματικής Αλλαγής*». 17/9/2021. 00.00'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.liberal.gr/author/nikolaos-d-tsagkanelias>].

ΤΣΑΤΣΑΡΑΓΚΟΥ Χριστίνα. «*Cop26: Βυθίζεται το Τουβαλού – «Θέλουμε να παραμείνουμε κράτος κι όχι να γίνουμε κλιματικοί μετανάστες*»», 13/11/2021. 12.28'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.ethnos.gr/World/article/182960/cop26bythizetaitotoybaloytheloymenaparameinoymekratoskaioxinaginoymeklimatikoimetanastes>].

ΤΣΙΜΠΡΙΚΙΔΟΥ Δέσποινα. «*Θρησκείες του κόσμου: ο βουδισμός και οι βασικές αρχές του*». 7/9/2017. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://frapress.gr/2017/09/thriskies-tou-kosμου-o-voudismos-ke-i-vasikes-arches-tou/>].

ΤΣΙΡΙΓΩΤΑΚΗ Εύη: «*Σχεδόν 50.000 δημοσιογράφοι κι ακτιβιστές έγιναν στόχοι παρακολούθησης στο Facebook και στο Instagram*». 8/1/2022. 4.19' Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.ertnews.gr/eidiseis/schedon-50-000-dimosiografoi-kai-aktivistes-eginan-stochoi-parakoloythisis-sto-facebook-kai-to-instagram/?fbclid=IwARo-CKmYHGvn6g_Dwvu9wGML5e8vJjhqyhqKVenbwV6MHxjZoiYsQCajvgM].

ΤΣΙΩΤΑΚΗΣ Παναγιώτης. «*Η θέση της πληροφορικής στο σχολείο*». 27/11/2020. 16.26'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.efsyn.gr/stiles/aporseis/49850_i-thesi-tis-pliroforikis-sto-sholeio].

ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Κωνσταντίνος. Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα. Εκδόσεις. Θεμέλιο. Β' έκδοση. Αθήνα. 1987.

ΤΣΟΥΛΑΚΗΣ Στέφανος. «*Ποιες είναι οι δέκα ελληνικές εταιρείες, που «αγγίζουν το δισεκατομμύριο*». 28/11/2021. 09.00'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.businessdaily.gr/tehnologia/53212_poies-einai-oi-deka-ellinikes-startup-poy-aggizoyn-disekatomyrio].

ΤΣΟΥΛΑΚΗΣ Στέφανος: «*Με κονδύλια 1,8 δις θα κάνουν οι Έλληνες το μεγάλο ψηφιακό άλμα*». 24/7/2021. 09.20'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.businessdaily.gr/tehnologia/45276_me-kondylia-18-dis-tha-kanoyoi-ellines-megalo-psifiako-alma].

ΤΣΩΛΗ Θεοδώρα. «*Το πλαστικό εξαπλώνεται στην τροφική αλυσίδα μέσω των κουνουπιών*». 29/9/2018. 15.28' Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [[https://www.tanea.gr/2018/09/29/science-technology/to-plastiko-\]/eksaplonetai-stin-trofiki-alytida-meso-ton-kounoupiou/](https://www.tanea.gr/2018/09/29/science-technology/to-plastiko-]/eksaplonetai-stin-trofiki-alytida-meso-ton-kounoupiou/)

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ. Γενική Γραμματεία Ισότητας. Επιτελική δομή ΕΣΠΑ. Τμήμα Β'. Μελέτη της εταιρείας με επικεφαλής την κ. Κωνσταντία Κούτση της εταιρείας Intraway. Σύμβουλοι με επιστημονική υπεύθυνη τη Μαρία Γκασούκα, αναπληρώτρια καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αιγαίου και τη συμβολή της Ξανθίππης Φουλίδη, μεταδιδακτορικής ερευνήτριας

στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου με θέμα: «*Η Ελληνίδα αγρότισσα: αποτύπωση της συμμετοχής, προβλήματα, προκλήσεις και προτάσεις πολιτικής για την ενθάρρυνση της συμμετοχής των γυναικών στον αγροτικό τομέα και την ελληνική ύπαιθρο*». 9/1/2018. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://isotita.gr/wp-content/uploads/2018/02/%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B7-H-%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%AF%CE%B4%CE%B1-%CE%91%CE%B3%CF%81%CF%8C%CF%84%CE%B9%CF%83%CF%83%CE%B1.pdf].

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ. Εθνικές εκλογές – Ιούλιος 2019. 8/11/2019. 15.48'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://ekloges.ypes.gr/current/v/home/].

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΜΟΥΣΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης με θέμα: Το νερό πηγή ζωής, κίνησης και καθαρού». Οργάνωση Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης. Φίλοι Μ.Ε.Λ.Τ. Αθήνα 1999.

ΦΑΣΟΥΛΑΚΗ Σοφία. «*Από την Ηλεία στο Μάτι: Οι 163 νεκροί, οι φρικτές ομοιότητες, τα παθήματα, που δεν έγιναν μαθήματα*». 11/5/2019. 7.00'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.ethnos.gr/ellada/37955_aro-tin-ileia-sto-mati-oi-163-nekroi-oi-friktes-omoiotites-ta-pathimata-poy-den-eginan].

ΦΑΦΟΥΤΗ Λαλίνα. «*Που βρίσκονται οι Κρεμαστοί Κήποι της Βαβυλώνας;*». 11/12/2013. 19.01'. Ανανέωση: 12/12/2013, 05.45'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.tovima.gr/2013/12/11/science/poy-briskontai-oi-kremastoi-kipoi-tis-babylwnas/].

ΦΕΚΟΥ Μαγδαληνή. Διπλωματική Εργασία. «*Η Μαγεία στην Αρχαία Ελλάδα. Κατάρτες και Κατάδεσμοι. Σημειωτική ανάλυση καταδέσμου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας*». Επιβλέπουσα καθηγήτρια Ιφιγένεια Βαμβακίδου. Τμήμα Νηπιαγωγών. Παιδαγωγική Σχολή. Φλώρινα. Μάιος 2018.

ΦΙΛΙΑΣ Βασίλης. Κοινωνικά Συστήματα στον 20^ο αιώνα. Τόμος Α'. Κοινωνιολογική και Ανθρωπολογική Βιβλιοθήκη. Gutenberg. Αθήνα 1988.

ΦΙΛΙΠΠΙΔΗ Ελένη. Η σαρακατσάνικη ποδιά της Θράκης. Μουσείο Μπενάκη – Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα. 1994.

ΦΡΑΓΚΑΚΗ Άννα. «*Υπόθεση Σκουριές: Πώς από την ένταση φθάσαμε στην τελική συμφωνία*». 10/2/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.libre.gr/skouries-eythraysti-anakochi-pos-fthas/].

ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ Άννα. Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο. Εκδόσεις Παπαζήση. 1985.

ΦΡΑΓΚΟΥΛΗ Νατάσα. «*Η πανδημία επιτάχυνε τον ψηφιακό μετασχηματισμό λένε οι CEOs στην Ελλάδα*», 23/9/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα [http://www.sepe.gr/gr/research-studies/article/16636183/i-pandimia-epitahune-ton-psifiako-metashimatismo-lene-oi-ceos-stin-ellada/].

ΦΡΑΓΚΟΥΛΗ Νατάσα. «*Στο διαδίκτυο στρέφονται για τις αγορές τους και οι Έλληνες άνω των 55 ετών*». 3/3/2022. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [http://www.sepe.gr/gr/research-studies/article/19615886/sto-diadiktuo-strefodai-gia-tis-agores-tous-kai-oi-ellines-ano-ton-55-].

ΦΡΑΓΚΟΥΛΗ Νατάσα. «31^η η Ελλάδα μεταξύ 138 χωρών στις ταχύτητες mobile internet». 28/1/2022. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<http://www.sepe.gr/gr/research-studies/article/19440706/31i-i-ellada-metaxu-138-horon-stis-tahutites-mobile-internet-/>].

ΦΥΡΣΤΕΝΑΟΥ Μαρσέλ/Επιμ. Κώστας Συμεωνίδης. «Γερμανική επανένωση: Επιτεύχθηκε η σύγκλιση;». 29/9/2020.

ΦΩΤΙΟΥ Θεανώ. Επίκαιρη ερώτηση προς το υπουργείο Παιδείας με θέμα: «Δεκάδες χιλιάδες παιδιά Ρομά αποκλείονται από την τηλεκαίδευση λόγω αδιαφορίας του κράτους να τους διασφαλίσει τις απαραίτητες υποδομές και οι οικογένειές τους κινδυνεύουν να χάσουν τα αναγκαία για την επιβίωσή τους προνοιακά επιδόματα», 23/12/2020.

ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ Άρης. «Πρωταθλητές Ευρώπης στο ηλεκτρικό ρεύμα». 5/8/2021. 10.58'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.efsyn.gr/oikonomia/elliniki-oikonomia/305264_protathlites-eyropis-sto-ilektriko-reyma].

ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ Άρης. «Αύξηση σοκ στην αγορά ηλεκτρικού ρεύματος». 23/6/2021. 13.13'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.efsyn.gr/oikonomia/elliniki-oikonomia/299454_ayxisi-sok-stin-agora-ilektrikoy-reymatos]

ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ Άρης. «Χωρίς «Δ» η...ΔΕΗ». 24.9.2021, ανανέωση 14.03'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.efsyn.gr/oikonomia/elliniki-oikonomia/311756_horis-d-i-dei].

ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ Άρης. «Διακοπές στην Κρήτη αλλά όμως στο ρεύμα». 3/7/2021. 16.20'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/300935_diakopes-stin-kriti-alla-omos-sto-reyma].

ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ Κωνσταντίνος. Διατριβή με θέμα: Σχέσεις Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης 1945-1991. Επιβλέπων καθηγητής: Θεοδόσιος Καρβουνάρακης. Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στις Διεθνείς Σχέσεις κι Ασφάλεια. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Θεσσαλονίκη. Δεκέμβριος 2018.

ΧΕΠΝΕΡ Στέφανι. «Υποχρεωτική τηλεργασία; Η ευρωπαϊκή εμπειρία». Επιμ. Κώστας Συμεωνίδης. 19/1/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.dw.com/el/%CF%85%CF%80%CE%BF%CF%87%CF%81%CE%B5%CF%89%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%84%CE%B7%CE%BB%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CE%B7-%CE%B5%CF%85%CF%81%CF%89%CF%80%CE%B1%CF%8A%CE%BA%CE%AE-%CE%B5%CE%BC%CF%80%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%AF%CE%B1/a-56273262>].

ΧΙΛΕ Πέτερ / Επιμέλεια Γεωργακόπουλος Στέφανος: «Γιατί οι Γερμανοί Πράσινοι είναι τόσο δημοφιλείς;» 8/6/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.dw.com/el/%CE%B3%CE%B9%CE%B1%CF%84%CE%AF-%CE%BF%CE%B9-%CE%B3%CE%B5%CF%81%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CE%AF-%CF%80%CF%81%CE%AC%CF%83%CE%B9%CE%BD%CE%BF%CE%B9-%CE%B5%CE%AF%CE%BD%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CF%8C%CF%83%CE%BF-%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%86%CE%B9%CE%BB%CE%B5%CE%AF%CF%82/a-49110440>].

ΧΙΟΝΗΣ. «Πράσινη ναυτιλία»: Το παράδειγμα της Νορβηγίας». 17/12/2020. 15.34'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.moneyreview.gr/green-economy/6981/prasini-naytilia-to-paradeigma-tis-norvigias/>].

ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΟΣ Θεωδωρής. «Έτσι κυλούσε η ζωή στη Σοβιετική Ένωση». 7/2/2018. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα: [<https://www.vice.com/el/article/9kzywy/deka-synh8eies-apo-ta-xronia-ths-sobietikhs-enwshs/>].

ΧΟΥΡΑ Ούλριχ & ΦΕΧΝΕΡ Γκούντρον. Ο Μαρξ κι ο Ένγκελς για την πολιτική. Μαριπόλα Κολοκοτσά. Μτφ. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα 1988.

ΧΟΥΡΧΟΥΛΗΣ Διονύσης. Άρθρο «Η πρώτη πετρελαϊκή κρίση». 26/8/2019. 16.57'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.kathimerini.gr/world/1039669/i-proti-petrelaiki-krisi/>].

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Τίτου. «Οι απαρχές της γεωπολιτικής του πετρελαίου και η Κύπρος». 7/10/2020. 07.47'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.newshub.gr/el/aporseis/oi-aparches-tis-geopolitikis-toy-petrelaiou-kai-i-kypros/>].

ΧΤΟΥΡΗΣ Ν. Σωτήρης. Μεταβιομηχανική κοινωνία και η κοινωνία της πληροφορίας. Παγκόσμια Δίκτυα. Ο ρόλος τους στη νέα κοινωνική διαφοροποίηση. Β' έκδοση. Ελληνικά Γράμματα. Αθήνα. 1997.

ΨΗΜΙΤΗΣ Μιχάλης. Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα. Εκδόσεις Διάδραση. 2011.

ΨΗΜΙΤΗΣ Μιχάλης. Κοινωνικά κινήματα στην καθημερινή ζωή. Εκδόσεις Τζιόλα. Θεσσαλονίκη. 2017.

AGRO24. «DDT: Το γεωργικό φάρμακο, που αγαπήσαμε να μισούμε θα απαγορευτεί τελείως το 2017», Πηγή: Εργαστήριο Φυτοπροστασίας, ΤΕΙ Θεσσαλίας. 30/1/2015, 11.42'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.agro24.gr/ypoloipa-themata/istoria/ddt-georgiko-farmako-poy-agapisame-na-misoyme-tha-apagoreytei-entelos-2017/>].

AMANATIDIS Georgios. «Combating climate change». 05.2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/72/combating-climate-change>].

ANATROPINEWS. «Μαζική σφαγή στα νησιά Φερόε». 14/9/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.anatropinews.gr/2021/09/14/maziki-sfagi-sta-nisia-feroe/>].

ARCAIOLOGIA. «Ξαναζωντανεύοντας τον Μεσαίωνα». 10/8/2009. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.archaiologia.gr/blog/2009/08/10/%CE%BE%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B6%CF%89%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CF%8D%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%BC%CE%B5%CF%83%CE%B1%CE%AF%CF%89%CE%BD%CE%B1-2/>].

ARIMAH C. Ben. «Slums as expressions of social exclusion. Explaining the prevalence of slums in African countries». Nairobi. 2011. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [http://knowledge-uclga.org/IMG/pdf/slums_as_expressions_of_social_exclusion_explaining_the_prevalence_of_slums_in_african_countries.pdf].

AVGI Newsroom. «Αλέξης Τσίπρας: Ο Μητσοτάκης δεν πουλά καν αλλά εκχωρεί τη ΔΕΗ – Οι πολίτες θα πληρώσουν το μάρμαρο». 24/9/2021. 14.17'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

[https://www.avgi.gr/politiki/396599_o-mitsotakis-den-poyla-kan-alla-ekhorei-ti-dei-oi-polites-tha-plirosyn-marmaro].

BADGER. “Where a billion people still live without electricity. Many of them in urban areas”. 6/6/2013. 12.07. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.bloomberg.com/news/articles/2013-06-05/where-a-billion-people-still-live-without-electricity>].

BAKER S. Ryan. “Artificial intelligence in education: Bringing it all together” Volume 2 at “OECD Digital Education Outlook 2021: Pushing the frontiers with artificial intelligence blockchain and robots”. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.oecd-ilibrary.org/sites/589b283f-en/1/3/2/index.html?itemId=%2Fcontent%2Fpublication%2F589b283f-en&utm_source=Adestra&utm_medium=email&utm_content=digital-education-outlook&utm_campaign=tpg2022&utm_term=pac&_csp_=09e30230758e97ba920de72136e2d6fb&itemIGO=oecd&itemContentType=book#section-d1e136].

BALBUS, J., CRIMMINS A., GAMBLE JL., EASTERLING Dr. KUNKEL Ke, SAHA S. & SAROFIM Mc. Climate Change and Human Health. *Κεφάλαιο Α΄: Εισαγωγή: Κλιματική Αλλαγή και Ανθρώπινη Υγεία. Οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στην ανθρώπινη υγεία στις Ηνωμένες Πολιτείες: Μια επιστημονική αξιολόγηση* σελ. 25-42. 2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://health2016.globalchange.gov/climate-change-and-human-health>].

BANKWARS. «Φτώχεια με 2 δολάρια την ημέρα για 97 εκατομμύρια ανθρώπους του πλανήτη εξαιτίας της πανδημίας». 27/2/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.bankwars.gr/ftocheia-me-2-dolaria-tin-imer-a-gia-97-ekatommyria-anthropoys-ex-aitias-tis-pandimias/>].

BAUER Anahid, FEIR L. Donna & GREGG T. Matthew. “The tribal digital divide: Extent and Explanations”. 28/7/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.minneapolisfed.org/~media/assets/papers/cicdwp/2021/cicd-wp-2021-03.pdf>].

BBC. «Life after death. What does Buddhism teach about life after death?». χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/zfts4wx/revision/3>].

BERGHOFF Hartmut & ROME Adam Ed. “Green Capitalism: Business and the Environment in the twentieth century”. 2017.

BETANCOURT Michael “The Critique of Digital Capitalism: An Analysis of the Political Economy of Digital Culture and Technology” Brooklyn NY, 2016, punctum Books. [<https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/25499>]

BISSELL Therese. «The digital divide dilemma: Preserving native American culture while increasing access to information technology on reservations”. 2004. U. III. J.L. Tech & Pol’y 129. 2004. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/jltp2004&div=10&id=&page=>].

BIKEIT. «Πράσινος δακτύλιος από τις 25/10/2021- Οι τελικές διευκρινήσεις». 21/11/2021. 11.00΄. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.bikeit.gr/reportaz/item/28533-prasinodaktylios-apo-tis-25-10-2021-oi-telikes-diefkriniseis?dt=1636332217204>].

BOTTOMORE B. Tom. Κοινωνιολογία. Μτφ. Επιμ.: Δημήτρης Τσαούσης. Νοέμβριος 2001.

BRITANNICA. "Selfdom". χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.britannica.com/topic/selfdom].

BRITANNICA. "Original sin", χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.britannica.com/topic/original-sin].

BROWNHILL Leigh & TURNER Terisa. Άρθρο "Ecofeminism at the heart of Ecosocialism", volume 30, issue 1, στο βιβλίο Capitalism Nature Socialism, 25/3/2019 [https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10455752.2019.1570650].

BUCKINGHAM David. Άρθρο "Defining digital literacy. What do young people need to know about digital media?" στο Nordic Journal of Digital Literacy. 2006-16, p.21-34.

BUSINESS DAILY NEWSROOM. «Κυρ. Μητσοτάκης: Η πράσινη οικονομία θα γίνει ατμομηχανή ανάπτυξης για την χώρα». 5/5/2020. 13.30'. Ανανέωση 13.31'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.businessdaily.gr/politiki/16996_kyr-mitsotakis-i-prasini-oikonomia-tha-ginei-atmomihani-anaptyxis-gia-tin-hora].

CALIFORNIA DEPARTMENT OF PUBLIC HEALTH. Climate change and Health Equity Section (CCHES). 27/12/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.cdph.ca.gov/programs/OHE/pages/CCHEP.aspx].

CAMBRIDGE DICTIONARY. «Golden boy». Χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/golden-boy].

CAPITAL. «Αποφασισμένες να παλέψουν οι Αφγανές ακτιβίστριες». 14/9/2014. 11.25'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.capital.gr/epikairota/3581643/apofasismenes-na-palepsoun-oi-afganes-aktivistries?utm_term=Autofeed&utm_medium=Social&utm_source=Twitter#Echobox=1631649339].

CAPITAL. «Νέα στρατηγική συμμαχία ΗΠΑ – Αυστραλίας – Βρετανίας». 16/9/2021/ 08.40'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.capital.gr/diethni/3582098/nea-stratigiki-summaxia-ipa-australias-bretanias].

CAPITAL. "Κοινοτικοί πόροι 16 δις ως το 2027 για πράσινη μετάβαση και κλιματική αλλαγή". 31/8/2021. 16.00'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.capital.gr/politiki/3578783/koinotikoi-poroi-16-dis-os-to-2027-gia-prasini-metabasi-kai-klimatiki-allagi].

CARON Vincent. Άρθρο «Η θέση του EAPN για τη Φτώχεια και τη Μετανάστευση», σελ.3 στο περιοδικό Antipoverty Mag με τίτλο: Μετανάστευση. Ζήτημα Επιβίωσης. Νο 132. 2010. ΙΙ. 2010. WWW.EAPN.EU. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.eapn.eu/wp-content/uploads/mag-132-greek.pdf].

CARTWRIGHT Mark. "Ostracism", Μτφ. Athanasios Kioufentzoglou. 30/3/2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.worldhistory.org/trans/el/1-14606/].

CATISART. «Η Ιστορία των μαύρων σκλάβων της Αμερικής». 15/3/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.catisart.gr/i-istoria-ton-mayron-sklavon-tis-amerikis/].

CENTERS FOR DISEASE CONTROL AND PREVENTION. “*Climate Effects on Health*”. χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.cdc.gov/climateandhealth/effects/default.htm].

CHAMPAGNE Patrick. «*Η Κοινωνιολογία*». Μετάφραση: Χριστίνα Βαρκαράκη, Ρεγγίνα Κασιμάτη. Επιμ. Μτφ. Δρ. Θωδωρής Μπουχέλος. Σύλλογος Ελλήνων Κοινωνιολόγων. Αθήνα. 2004.

CHAKRABORTY Shruti. “*Bring forth the rains! Indian folklore and tribal practices to invoke rainfall*”. 5/7/2018. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://indianexpress.com/article/lifestyle/life-style/bring-forth-the-rains-indian-folklore-and-tribal-practises-to-invoke-rainfall-5243641/].

CIUCCI Matteo & KERAVEC Albane. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο: «*Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας*». 6/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.europarl.europa.eu/factsheets/el/sheet/70/%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CF%89%CF%83%CE%B9%CE%BC%CE%B5%CF%82-%CF%80%CE%B7%CE%B3%CE%B5%CF%82-%CE%B5%CE%BD%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CF%82].

CLEMENT Viviane, KANTA Kumari - Rigaud, SHERBININ de Alex, JONES Bryan, ADAMO Susana, SCHEWE Jacob, SADIQ Nian & SHABAHAT Elham. Groundswell Part 2: Acting on Internal Climate Migration. Washington, DC: The World Bank. 2021.

CNN Greece. “*Εχxon Valdez: 30 χρόνια από την ασύλληπτη περιβαλλοντική καταστροφή, τι έχουμε διδαχθεί*”. 24/3/2019. 13.29’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.cnn.gr/kosmos/story/170141/exxon-valdez-30-xronia-apo-tin-asyllipti-perivallontiki-katastrofi-ti-exoyme-didaxthei].

CNN Greece. «*Ξεκινούν την οδήγηση οι γυναίκες στη Σαουδική Αραβία*». 8/5/2018. 15.32’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.cnn.gr/kosmos/story/129111/xekinoy-n-tin-odigisi-oi-gynaikes-sti-saoydiki-aravia].

CNN Greece. «*Δακτύλιος: Πως καθιερώθηκε ο περιορισμός στην κυκλοφορία των οχημάτων στο κέντρο της Αθήνας*». 24/9/2018. 11.18’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.cnn.gr/focus/explainers/story/147985/daktylios-pos-kathierothike-o-periorismos-stin-kykloforia-oximaton-sto-kentro-tis-athinas].

CNN Greece. «*ΔΝΤ: Πρωτογενές έλλειμμα 6% και δημόσιο χρέος 210,1% για την Ελλάδα το 2021*». 15.02’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.cnn.gr/oikonomia/story/261204/protogenes-elleimma-6-kai-dimosio-xreos-210-1-provlepei-gia-tin-ellada-to-2021-to-dnt].

CNN Greece. “*Ψηφιακοί Νομάδες: ποιοι είναι και γιατί η Ελλάδα μπορεί ν’αποτελέσει τον ιδανικό προορισμό τους*”, 8/11/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [https://www.cnn.gr/ellada/story/288609/psifiakoi-nomades-poi-oi-einai-kai-giati-i-ellada-mporei-na-einai-o-idanikos-proorismos-toys].

CNN Greece. “*Μεγάλος κοραλλιογενής ύφαλος: Κινδυνεύει από την κλιματική κρίση ο μεγαλύτερος οργανισμός της γης*», 30/11/2021/ 06.00’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.cnn.gr/perivallon/story/285196/megalos-koralliogenis-yfalos-kindynevei-apo-tin-klimatiki-krisi-o-megalyteros-organismos-tis-gis].

COLTEN E. Craig. “*Industrial Wastes in Southeast Chicago: Production and Disposal 1870-1970*”. Environmental Review: ER.Vol. 10. No.2 (Summer 1986) p.p. 93-45. Published by Oxford University Press on behalf of Forest History Society and American Society for Environmental History.

COPELAND B.J. “*Artificial Intelligence*”. χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα [https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence].

COWIE H. Robert, BOUCKET Philippe & FONTAINE Benoit : “*The sixth mass extinction: fact, fiction or speculation?*”. Biological Reviews . Cambridge Philosophical society. 2022. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/brv.12816].

DARTFORD Katy / In partnership with European Commission. «*Η αγροτική Ελλάδα απολαμβάνει τα οφέλη, καθώς η απομόνωση στο διαδίκτυο τελειώνει*» [Rural Greece enjoys the benefits as internet isolation comes to an end]. Updated 20/11/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.euronews.com/2019/11/18/rural-greece-enjoys-the-benefits-as-internet-isolation-comes-to-an-end].

DAVIS Dernoral. “*A contested Presence: Free Black People in Antebellum Mississippi, 1820-1860*”. Μάιος 2000. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.mshistorynow.mdah.ms.gov/issue/a-contested-presence-free-blacks-in-antebellum-mississippi-18201860].

DASARXEIO. «*Πιο πράσινη η Ευρώπη σήμερα σε σχέση με το 1900*». 17/12/2014. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [https://dasarxeio.com/2014/12/17/18615/].

DEBATER Newsroom. «*Οι αντιδράσεις για τη μπλούζα της ΕΣΣΔ που φόρεσε η Τζούλια Νόβα – Η αποστομωτική της απάντηση*». 7/9/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://debater.gr/lifestyle/antidrasis-gia-ti-blouza-tis-essd-pou-forese-i-tzoulia-nova-i-apostomotiki-tis-apantisi/].

DEBATER Newsroom. “*Ιατροδικαστής μιλά για τις εικόνες φρίκης που αντίκρισε στα Γλυκά Νερά – «Η Καρολάν ήταν δολοφονημένη στο κρεβάτι της*». 20/11/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://debater.gr/ellada/iatrodikastis-mila-gia-tis-ikones-frikis-pou-antikrise-sta-glika-nera-i-karolain-itan-dolofonimeni-sto-krevati-tis/].

DEI. «*ΔΕΗ Α.Ε. Η ΔΕΗ σήμερα*». χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.dei.gr/el/i-dei/i-etairia/omilos-dei-ae/dei-ae].

DESFA. “*Στοιχεία ΔΕΣΦΑ για την κατανάλωση φυσικού αερίου το α’ τρίμηνο του 2021*”. 21/4/2021. 12:30’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.desfa.gr/press-center/press-releases/stoixeia-desfa-gia-thn-katanalwsh-fysikoy-aerioy-to-a-trimhno-toy-2021].

DIETZ Simon, HOPE Chris, STERN Nicolas & ZENGHELIS Dimitri. Reflections of the Stern Review. A Robust case for strong action to reduce the risks of Climate Change στο επιστημονικό περιοδικό World Economics Journal. Μάρτιος 2007. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.world-economics-journal.com/ArticleDetails.details?ID=270].

ECO SCHOOLS. “*Engaging the youth of today to protect the planet*” . 25 years declaration. Operated by Foundation for Environmental Education. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.ecoschools.global/].

EEPF. (Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσης). Ιστορικό και δράσεις. χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

[<https://eepf.gr/attachments/article/1890/%CE%A0%CE%BB%CE%B7%CC%81%CF%81%CE%B5%CF%82%20%CE%99%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C%20%CE%95%CE%95%CE%A0%CE%A6.pdf>].

EFSYN. «Σοβαρά επεισόδια και συγκρούσεις στη ΒΙΑΛ». 19/4/2020. 08.11'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/239847_sobara-episodia-kai-syglykroyseis-sti-bial].

EFSYN. «Έρευνα – καταπέλτης για τις διακρίσεις σε βάρος των ΛΟΑΤΚΙ εφήβων στην Ελλάδα». 14/5/2020. 11.43'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

[https://www.efsyn.gr/ellada/dikaiomata/243277_ereyna-katapeltis-gia-tis-diakriseis-se-baros-loatki-efibon-stin-ellada].

EFSYN. «Άνοιξε δραματικά η ψαλίδα πλούσιων και φτωχών». 15/12/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.efsyn.gr/oikonomia/diethnis-oikonomia/133830_anoixe-dramatika-i-psalida-ploysion-ftohon].

EFSYN. «NASA. Ετοιμάζεται η αποστολή της πρώτης γυναίκας στο φεγγάρι». 21/7/2021. 10.50'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

[https://www.efsyn.gr/epistimi/tehnologia/252923_nasa-etoimazetai-i-apostoli-tis-protis-gynaikas-sto-feggari].

EFSYN. «Πρώτος θάνατος από Covid-19 εδώ και οκτώ μήνες στην Κίνα». 14/1/2021. 07.57'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

[https://www.efsyn.gr/kosmos/asia/eirinikos/276762_protos-thanatos-apo-covid-19-edo-kai-okto-mines-stin-kina].

EFSYN. «Δυναμική επιστροφή του λιγνίτη». 7/3/2022. 14.14'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.efsyn.gr/oikonomia/elliniki-oikonomia/334772_dynamiki-epistrofi-toy-ligniti-stin-paragogi-reymatos].

E-NAYTILIA. «Το μεγαλύτερο νεκροταφείο πλοίων στον κόσμο». 6/11/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://e-nautilia.gr/to-megalutero-nekrotafeio-ploiwn-ston-kosmo/#>].

ENERGY PRESS. «Γ. Μανιάτης: ομάδα υποστήριξης για το «Εξοικονομώ κατ'Οίκον». 26/10/2010. 13.45'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://energypress.gr/news/g-maniatis-omada-ypostirixis-gia-exoikonomo-kat-oikon>].

ENVINOW. «Η Κίνα φτάνει ξανά τα ρεκόρ της στην ατμοσφαιρική ρύπανση μετά το lockdown». 29/5/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.envinow.gr/post/%CE%B7-%CE%BA%CE%AF%CE%BD%CE%B1-%CF%86%CF%84%CE%AC%CE%BD%CE%B5%CE%B9-%CE%BE%CE%B1%CE%BD%CE%AC-%CF%84%CE%B1-%CF%81%CE%B5%CE%BA%CF%8C%CF%81-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B1%CF%84%CE%BC%CE%BF%CF%83%CF%86%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%81%CF%8D%CF%80%CE%B1%CE%BD%CF%83%CE%B7-%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%AC-%CF%84%CE%BF-lockdown>].

EIGE (Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Ισότητα). Γλωσσάρι. «Γυναικοκτονία». χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://eige.europa.eu/el/taxonomy/term/1128>]

ESOS. Τηλεκπαίδευση. Ν. Φίλης – Μ. Κάτσης: «Πάνω από 2 εκατ. € κόστισε η πλατφόρμα τηλεκπαίδευσης της Cisco». 23/3/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.esos.gr/arthra/72158/n-filis-m-katsis-pano-aro-2-ekat-eu-kostise-i-dorean-platforma-tilekpaideysis-tis-cisco>].

ETEOKLEOUS Nikleia. «Εκπαίδευση Ενηλίκων... Μαθητευόμενοι χαρακτηρίζονται «Ψηφιακά Μετανάστες» και «Ψηφιακά Αυτόχθονες». 1/6/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://epale.ec.europa.eu/el/blog/ekpaideysi-enilikonmathiteyomenoi-haraktirizontai-kai-psifiaka-metanastes-kai-psifiaka>].

ETHNOS Newsroom. «Σαν σήμερα: το αίτημα για δωρο και η εξέγερση των εργατών του Σικάγο σηματοδοτούν την Εργατική Πρωτομαγιά» 1/5/2021, 07.00'. Ανανέωση 1.5.2021, 11.10'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.ethnos.gr/istoria/155598_san-simera-aitima-gia-doro-kai-i-exegersi-ton-ergaton-toy-sikago-simatodotoyn-tin].

ETHNOS Newsroom. «Επίθεση Φόν ντερ Λάιεν σε Ερντογάν: Θα συνέβαινε αυτό, αν φορούσα κοστούμι και γραβάτα;» 27/4/2021. 13.44'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.ethnos.gr/World/article/155277/epitheshfonnterlaienseerntoganthasynebaineayto-anforoysakostoymikaignabata>].

EUR-LEX. «Πρωτόκολλο του Κιότο» χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/kyoto_protocol.html?locale=el].

EUR-LEX. «Συμφωνία του Παρισιού», χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/paris_agreement.html].

EUR-LEX. «Ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών», χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/equal_treatment.html].

EUR-LEX. «Στρατηγική για την ενιαία ψηφιακή αγορά: Ενδιάμεση επανεξέταση», χ.χ.. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://eur-lex.europa.eu/content/news/digital_market.html?locale=el].

EUR-LEX. «Η νέα στρατηγική της ΕΕ για την ψηφιακή ενιαία αγορά». 17/8/2015. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=LEGISSUM:3102_3].

EURYDICE. «Ελλάδα: Δημογραφική κατάσταση, γλώσσες και θρησκείες», 1/12/2021. 00.06'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/population-demographic-situation-languages-and-religions-33_el].

EUROFOUND. «Quality of life. Impact of covid-19 on young people in the EU». Luxemburg. 2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef20036en.pdf]

EUROPEAN BANK for RECONSTRUCTION and DEVELOPMENT (EBRD) Multimedia team “Will capitalism survive the coronavirus pandemic” 8/6/2020. [<https://www.ebrd.com/news/2020/will-capitalism-survive-the-coronavirus-pandemic.html>]

EUROPEAN COMMISSION: Shaping Europe's digital future. «Women in Digital Scoreboard 2020». 8/12/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/women-digital-scoreboard-2020>].

EUROPEAN COMMISSION. «Η ενέργεια της ΕΕ σε αριθμούς: κύρια ενεργειακά δεδομένα της ΕΕ στην τσέπη σας». 28/9/2021. Βρυξέλλες. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://ec.europa.eu/info/news/eu-energy-figures-main-eu-energy-data-your-pocket-2021-sep-28_en].

EUROPEAN COMMISSION: «Rare earth elements, permanent magnets and motors». χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://ec.europa.eu/growth/sectors/raw-materials/areas-specific-interest/rare-earth-elements-permanent-magnets-and-motors_en].

EUROPEAN COMMISSION: “European Digital Progress Report: Review of Member State's Progress towards digital priorities”. 10/5/2017. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/european-digital-progress-report-review-member-states-progress-towards-digital-priorities>].

EUROPEAN COMMISSION: “New European Bauhaus: Commission launches design phase Brussels” Brussels. 18/1/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_111].

EUROPEAN COMMISSION: Θεματικό Ενημερωτικό Δελτίο για το ευρωπαϊκό εξάμηνο. «Ενεργητικές πολιτικές για την αγορά εργασίας». 11/11/2017. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/file_import/european-semester_thematic-factsheet_active-labour-market-policies_el.pdf].

EUROPEAN COMMISSION: Θεματικό Ενημερωτικό Δελτίο για το ευρωπαϊκό εξάμηνο. «Οι γυναίκες στην αγορά εργασίας». 8/11/2017. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/file_import/european-semester_thematic-factsheet_labour-force-participation-women_el.pdf].

EUROPEAN COMMISSION: Θεματικό Ενημερωτικό Δελτίο για το ευρωπαϊκό εξάμηνο. «Αντιμετώπιση Ανισοτήτων». 22/11/2017. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/file_import/european-semester_thematic-factsheet_addressing-inequalities_el.pdf].

EUROPEAN COMMISSION: 2021 “Report on Gender Quality. Free Thrive Lead. Justice and consumers”. European Union 2021.

EUROPEAN COMMISSION: Eu Science Hub. “New database to monitor national energy use and CO₂ emissions”. 22/7/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://ec.europa.eu/jrc/en/news/wiod-environmental-accounts-2019>].

EUROPEAN COMMISSION: «Transnational organized crime and Hybrid threats», χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://knowledge4policy.ec.europa.eu/foresight/transnational-organised-crime-hybrid-threats_en].

EUROPEAN COMMISSION: «World Refugee Day: Joint Statement by the European Commission and the High Representative”. 18/6/2021. Brussels. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_21_3056].

EUROPEAN COMMISSION. “*The 2018 International Computer and Information Literacy Study (ICILS)*”. Education and Training. Luxemburg. 2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://ec.europa.eu/education/sites/default/files/document-library-docs/icils-2018-policy-note.pdf].

EUROPEAN COMMISSION. «*Καταπολέμηση της παράνομης ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο – Ο κώδικας δεοντολογίας της ΕΕ διασφαλίζει ταχεία ανταπόκριση*». 4/2/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://ec.europa.eu/greece/news/20190204/kodikas_deontologias_el].

EUROPEAN COMMISSION. “*Digital skills and jobs*”. 9/6/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/digital-skills-and-jobs]

EUROPEAN MONITORING CENTRE FOR DRUGS AND DRUG ADDICTION, ΕΠΙΨΥ, ESPAD. «*Πανευρωπαϊκή έρευνα στο σχολικό πληθυσμό για τη χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών και άλλες εξαρτησιακές συμπεριφορές*». 12/11/2020. Λισαβόνα.

EUROPEAN UNION. «*Eurobarometer. Future of Europe 2021*». January 2022. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2554].

EUROPEAN UNION: “*Future of Europe 2021*”. *Country Factseets Greece. 2022*.

EUROPOL. «*Child Sexual Exploitation*». Χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση : [https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-trends/crime-areas/child-sexual-exploitation].

EUROSTAT. «*File: Minimum wages highlights FP2020-El.png*». 30/7/2020. 09.17’. Διαθέσιμο πίνακας στην ηλεκτρονική σελίδα [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Minimum_wages_highlight_FP2020-EL.png].

FAO. “*Near East and North Africa. Regional Overview of food security and nutrition. Statistics and trends*”. 2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.fao.org/documents/card/en/c/cb7495en].

FAO. “*World Food and Agriculture. Statistical Pocketbook*”. Rome. FAO 2021.

FARBOTKO Carol & LAZRUS Heather: “*The first climate refugees? Contesting global narratives of climate changes in Tuvalu*” στο *Global Environmental Change*. 24/12/2011. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S0959378011002019?token=C8012FB8125BACA40D1EAEDEAB61CB8E80841E54367FC498706038FA9BA9628279AD49C9D2627E7DF51C405D3F229261&originRegion=eu-west-1&originCreation=20220108024901].

FEANTSA: 6th Overview of housing exclusion in Europe, 2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα: [https://www.feantsa.org/public/user/Resources/reports/2021/CH1_EN.pdf].

FEANTSA: Homelessness in Europe. The legacy of a decade long. Chap.1. 9. 2021.

FLASH. «*Μανιάτης: Το νέο κίνημα θα εκπροσωπεί τους μη προνομιούχους*». 18/9/2017. 22.09’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.flash.gr/greece/1465357/maniatis-to-neo-kinima-tha-ekproswpei-toys-mi-pronomioychoys].

FOOT C. (Catherine). “*CISL and the Corporate Leaders Groups respond to Glasgow Climate Pact*”. 15/11/2021. 15.54’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

[<https://www.cisl.cam.ac.uk/news/cisl-and-corporate-leaders-groups-respond-glasgow-climate-pact>].

FORTUNE GREECE. «Έρευνα ΟΟΣΑ: Το μέλλον των θέσεων εργασίας ανήκει στα ρομπότ». 30/4/2018. 11/.15'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.fortunegreece.com/article/erevna-oosa-to-mellon-ton-theseon-ergasias-aniki-sta-rompot/>].

FORTUNE GREECE. «Οι χειρότεροι καύσωνες στην ιστορία της Ελλάδας». 29/7/2021. 10/45'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.fortunegreece.com/photo-gallery/oi-chirotteri-kafsones-stin-istoria-tis-elladas/>].

FUCKS Christian. "Digital Capitalism. Media, Communications, Society. Vol. 3". November 2021.

FUKUYAMA Francis. Το τέλος της ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος. Μτφ. Αχιλλέας Φακατσέλης. Εκδόσεις Λιβάνης. Δεκέμβριος 1992.

GAZZETTA Team. «Τα 10 σπουδαιότερα «Σαν Σήμερα»: οι ταραχές στο Σικάγο και τη Δράμα για τα δικαιώματα των εργατών». 1/1/2021. 07.00'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.gazzetta.gr/plus/koinwnia/article/1588854/ta-10-spoydaiotera-san-simera-oi-tarahes-se-sikago-kai-drama-gia-ta-dikaiomata-ton-ergaton>].

GATES Bill. Πως ν' αποφύγουμε την Κλιματική Καταστροφή; Οι λύσεις που έχουμε και οι καινοτομίες, που χρειαζόμαστε. Μτφ. Αντώνης Καλοκύρης. Εκδόσεις Πατάκη. 2021.

GOLDMAN Emma. Για το λαθρεμπόριο γυναικών. Η τραγωδία της γυναικείας χειραφέτησης. Επιμ. Γιούλα Κουγιά. Μτφ. Κατερίνα Σχινά. Εκδόσεις Ποταμός. Αθήνα. 2010.

GOUGH Ian. "Heat, Greed and Human Need "Climate Change, Capitalism and Sustainable wellbeing" Κέντρο Ανάλυσης Κοινωνικού Αποκλεισμού. London School of Economics. Ηνωμένο Βασίλειο. Social and Political Science. 2017. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: [www.elgaronline.com/view/9781785365102/chapter03.xhtml].

GSCHNITZER Fritz. «Ιστορία της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας». Μτφ./Συμπλήρωση βιβλιογραφίας Άγγελος Χανιώτης. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Αθήνα. 2011.

GUTTMANN Robert. "Eco-capitalism". Σελ. 251-291. Εκδόσεις Pallgrave MacMillan, 2018.

HACKETT Paul. «Πράσινο υδρογόνο. Η καθαρή ενεργειακή λύση του μέλλοντος». 29/1/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα: [<https://gr.euronews.com/next/2021/01/29/prasino-idrogono-i-kathari-energeiaki-lisi-tou-mellontos>].

HARARI Noah Yuval. «21 μαθήματα για τον 21^ο αιώνα». Μτφ. Μιχάλης Λαλιώτης. Επιμ. Βασίλης Μαλισιόβας. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια. Αθήνα. 2018.

HARVEY David. «Χώροι του Νεοφιλελευθερισμού. Μία θεωρία της άνισης, γεωγραφικής ανάπτυξης», Μτφ. Αλέξης Καλοφωλιάς. Εκδόσεις ΕΑΠ. 2020.

HATAWAY James. "Eugene Odum: The father of modern ecology", 9/1/2018. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα του Πανεπιστημίου της Τζόρτζια στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://news.uga.edu/the-father-of-modern-ecology/>].

HAYDON Danny & KUMAR Neeraj. “Industries Most and Least Impacted by Covid-19 from a probability of default perspective September 2020 Update”. 21/9/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.spglobal.com/marketintelligence/en/news-insights/blog/industries-most-and-least-impacted-by-covid19-from-a-probability-of-default-perspective-september-2020-update>].

HENDERSON Rebecca. “Reimagining Capitalism in a world on fire”, Hachette/ Public Affairs Books 2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://green.harvard.edu/events/reimagining-capitalism-world-fire>].

HICKEL Jason. “Why growth can be green?” 12/9/2018. 08.00’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα: [<https://foreignpolicy.com/2018/09/12/why-growth-cant-be-green/>].

HISTORY.COM Editors. “Home Insurance Building”. 22/4/2010. Updated 21/8/2018. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.history.com/topics/landmarks/home-insurance-building>].

HISTORY.COM Editors. “Neolithic Revolution”. 12/1/2018. Updated 23/8/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα [<https://www.history.com/topics/pre-history/neolithic-revolution>].

HISTORY.COM Editors. “Oil Industry”. 8/4/2010. Updated. 21/8/2018. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα [<https://www.history.com/topics/industrial-revolution/oil-industry>].

HISTORY.COM Editors. “Red Scare”. 1/6/2010. Updated 28/2/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα [<https://www.history.com/topics/cold-war/red-scare>].

HOLLIS Martin. Φιλοσοφία των Κοινωνικών Επιστημών. Μια εισαγωγή. Πρόλογος: Ευκλείδης Τσακαλώτος. Μτφ.: Αθανάσιος Κατσίκερος. Επιμ.: Ιωάννα Καυτατζόγλου. Εκδόσεις Κριτική. Αθήνα. 2005.

HURRIET DAILY NEWS. “Women in Ottoman society”. 10/3/2012. 01.00’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.hurriyetdailynews.com/women-in-ottoman-society—15651>].

IDA Tetsuji. “Climate Refugees – the World’s forgotten victims”. 18/6/2021. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα «<https://www.weforum.org/agenda/2021/06/climate-refugees-the-world-s-forgotten-victims/>».

IEFIMERIDA Newsroom. «ΤΑΙΠΕΔ: Ολοκληρώθηκε η ιδιωτικοποίηση του Ερημίτη στην Κασσιόπη – Μετά από 4 χρόνια». 29/12/2016, 12.19. Ανανέωση 15/3/2021. 9.31’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.iefimerida.gr/news/310030/taiped-oloklirothike-i-idiotikopoïisi-toy-erimiti-stin-kassiopi-meta-4-hronia>].

IEFIMERIDA Newsroom. “Η ζωή στο νεκροταφείο υπολογιστών: Αναζητώντας πολύτιμα μέταλλα στα τεχνολογικά σκουπίδια”. 28/2/2014. 11.00’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.iefimerida.gr/news/145160/%CE%B7-%CE%B6%CF%89%CE%AE-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%BD%CE%B5%CE%BA%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%B1%CF%86%CE%B5%CE%AF%CE%BF-%CF%85%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CF%83%CF%84%CF%8E%CE%BD-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B6%CE%B7%CF%84%CF%8E%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF>].

%82-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CF%8D%CF%84%CE%B9%CE%BC%CE%B1-
%CE%BC%CE%AD%CF%84%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%B1-
%CF%84%CE%B5%CF%87%CE%BD%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%
CE%AC-%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%85%CF%80%CE%AF%CE%B4%CE%B9%CE%B1].

IEFIMERIDA Newsroom. «Έρευνα για τον κορωνοϊό: Ψήφος εμπιστοσύνης σε Μητσοτάκη». 22/4/2020. 11.09'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.iefimerida.gr/politiki/interview-koronoios-bathmologia-mitsotakis-pierrakakis].

IEFIMERIDA Newsroom. «Αυτές είναι οι 16 συνιστώσες του ΣΥΡΙΖΑ – Ποιες αντιδρούν στα σχέδια του Τσίπρα εν όψει συνεδρίου». 24/9/2021. 18.50'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.iefimerida.gr/news/113684/%CE%B1%CF%85%CF%84%CE%AD%CF%82-%CE%B5%CE%AF%CE%BD%CE%B1%CE%B9-%CE%BF%CE%B9-16-%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B9%CF%83%CF%84%CF%8E%CF%83%CE%B5%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%83%CF%85%CF%81%CE%B9%CE%B6%CE%B1-%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%B5%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%B4%CF%81%CE%BF%CF%8D%CE%BD-%CF%83%CF%84%CE%B1-%CF%83%CF%87%CE%AD%CE%B4%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%84%CF%83%CE%AF%CF%80%CF%81%CE%B1-%CE%B5%CE%BD-%CF%8C%CF%88%CE%B5%CE%B9-%CF%83%CF%85].

IEFIMERIDA Newsroom. «Από τα social media ενημερώνονται οι νέοι: τι δείχνει η έρευνα;» 15/6/2016. 14.04'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.iefimerida.gr/news/27251/apo-ta-social-media-enimeronontai-oi-neoi-ti-deihnei-ereyna].

IEFIMERIDA Newsroom. «Efood: Μετατρέπει σε αορίστου χρόνου όλες τις συμβάσεις των εργαζομένων της». 23/9/2021. 17.16'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση : [https://www.iefimerida.gr/ellada/efood-metatrepei-se-aoristoy-hronoy-tis-symbaseis].

IEFIMERIDA Newsroom. «Γαλλία: Η πιο περίεργη αναγνώριση πρόσφυγα λόγω ατμοσφαιρικής ρύπανσης στη χώρα του», 7/1/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.iefimerida.gr/kosmos/gallia-prosfyga-mpagklantes-atmosfairikis-rypansis].

IEFIMERIDA Newsroom. «Οι κυνηγοί της αρχαιότερης φυλής του κόσμου παρέα με ένα άγριο τσιτάχ» 3/9/2021. 04.02'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.iefimerida.gr/news/192998/oi-kynigoi-tis-arhaioteris-fylis-toy-kosmoy-kynigoyn-para-me-ena-agrio-tsitah-eikones].

IEFIMERIDA Newsroom. «Τι είναι η Συμφωνία της Γιάλτας, που υπογράφηκε στις 4 Φεβρουαρίου 1945». 4/2/2013. 14.28'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.iefimerida.gr/news/89190/%CF%84%CE%B9-%CE%B5%CE%AF%CE%BD%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CF%83%CF%85%CE%BC%CF%86%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B3%CE%B9%CE%AC%CE%BB%CF%84%CE%B1%CF%82-%CF%80%CE%BF%CF%85-%CF%85%CF%80%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%AC%CF%86%CE%B7%CE%BA%CE%B5-%CF%83%CF%84%CE%B9%CF%82-4-%CF%86%CE%B5%CE%B2%CF%81%CE%BF%CF%85%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85-1945].

IEFIMERIDA Newsroom. «NYT. Η κλιματική αλλαγή απειλεί την Αθήνα – «Χωρίς δράση θα γίνει «αστικό καυτό νησί» με άδειες πλατείες και καφέ». 23/8/2021. 21.36'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://www.iefimerida.gr/green/eleni-myribili-nyt-klimatiki-allagi-athina-zesti>].

IEFIMERIDA Newsroom. «Μέσα στην κρίση, οι πλούσιοι Έλληνες έγιναν πλουσιότεροι και περισσότεροι». 20/11/2014. 00.11'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.iefimerida.gr/news/179228/mesa-stin-krisi-oi-ploysioi-ellines-eginan-akomi-ploysioteroi-kai-perissoteroi>].

IEFIMERIDA Newsroom. «Η ιστορία της Εργατικής Πρωτομαγιάς – Ο ματωμένος Μάης του 1936 στη Θεσσαλονίκη». 1/5/2015. 08.06'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.iefimerida.gr/news/204144/i-istoria-tis-ergatikis-protomagias-o-matomenos-mais-toy-1936-sti-thessaloniki-eikones>].

IEFIMERIDA Newsroom. BBC: «Γιατί οι δεινόσαυροι θα ζούσαν ακόμη (κι όχι εμείς), αν ο αστεροειδής είχε πέσει 30 δευτ. μετά». 15/5/2017. 15.46'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.iefimerida.gr/news/337642/bbc-giati-oi-deinosayroi-tha-zoysan-akomi-ki-ohi-emeis-o-asteroeidis-eihe-pesei-30-deyt>].

IEFIMERIDA Newsroom. «Μπλε φάλαινα»: Το σοκαριστικό παιχνίδι αυτοκτονίας, που ήρθε και στην Ελλάδα». 12.33'. 16/5/2017. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.iefimerida.gr/news/337907/mple-falaina-sokaristiko-paihni-di-aytoktonias-poy-irthe-kai-stin-ellada>].

ILLUZ Eva. «From the Romantic Utopia to the American Dream». Chapter 3 at the book: Consuming the Romantic Utopia. University of California Press. 1997.

IN. «'I can't breathe': Το κίνημα που κόσμο, που ένωσε τον κόσμο κατά του ρατσισμού». 3/6/2020. 23.30'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.in.gr/2020/06/03/world/cant-breathe-kinima-pou-enose-ton-kosmo-kata-tou-ratsismou/>].

IN. «Σκουρλέτης: «Καταστροφική για το περιβάλλον η πολιτική Μητσοτάκη»». 9/9/2019. 18.52'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.in.gr/2019/09/09/politics/kommata/skourletis-katastrofiki-gia-perivallon-politiki-mitsotaki/>].

IN. «Κουτσούμπας: Η πράσινη ανάπτυξη μεταφράζεται σε ενεργειακή φτώχεια», 18/5/2021. 15.34'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.in.gr/2021/05/18/politics/koutsoumpas-prasini-anaptyksi-metafrazetai-se-energeiaki-ftoxeia/>].

IN. Λίνα Τσαλδάρη. «Η πρώτη Ελληνίδα υπουργός». 3/8/2021. 18.47'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.in.gr/2021/08/03/life/woman/lina-tsaldari-proti-ellinida-ypourgos/>].

INSTITUTE OF ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT Team. The 4 Industrial Revolutions. 30/6/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://ied.eu/project-updates/the-4-industrial-revolutions/>].

INTERNATIONAL ENERGY AGENCY (IEA): How Europe can cut natural gas imports from Russia significantly within a year. 3/3/2022. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.iea.org/news/how-europe-can-cut-natural-gas-imports-from-russia-significantly-within-a-year>].

INTERNATIONAL FEDERATION OF ROBOTICS (IFR). “*Robot density rises globally*”. χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://ifr.org/news/robot-density-rises-globally/>].

INTERNATIONAL UNION FOR CONSERVATION OF NATURE. “*Water and Climate Change*”. November 2015. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.iucn.org/sites/dev/files/import/downloads/water_and_climate_change_issues_brief.pdf].

INTERGOVERNMENTAL PANEL ON CLIMATE CHANGE (IPCC): «*About the IPCC*», χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.ipcc.ch/about/>].

INTERPOL. *Cybercrime. Cyberattacks know no borders and evolve at a rapid pace*. χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.interpol.int/Crimes/Cybercrime>].

IOAKEIMIDOU V., & PAPADIMITRIOU, S. Έντυπο και Ψηφιακό Βιβλίο (e-book) στην Ψηφιακή Εποχή. Ανοικτή Εκπαίδευση: το περιοδικό για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση και την Εκπαιδευτική Τεχνολογία, 14(1), 80-93. doi:<https://doi.org/10.12681/jode.16080>. 2018.

IRMAK Fatih & GUCLU Idris. “*Revisiting Marx and Dahrendorf on social exclusion and inclusion*”. Volume: 9 Issue 2. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi/ International Journal of Human Sciences. 2012.

JEANNENEY Jean – Noel. Η ιστορία των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Από την εμφάνισή τους ως τις μέρες μας. Μτφ. Επιμέλεια: Νάση Μπαλάτá. Εκδόσεις Παπαδήμα. Αθήνα 1999.

JOHNSON Joseph. «*Worldwide digital population*». 10/9/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/>].

JOYSE Daniel. “*Internet Freedom and Human Rights*” at the European Journal of International Law. Volume 26. Issue 2. Pages 493-514. 4/9/2015.

KAMPERIDOU Irene. «*Ψηφιακές δεξιότητες και ψηφιακός αποκλεισμός. Γεφυρώνοντας το έμφυλο και ψηφιακό χάσμα*» p.p. 202-210. ΕΚΠΑ. 6^ο Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας. Ιανουάριος 2019.

KATHIMERINH Newroom. «*Οι σπάνιες γαίες φέρνουν το Πεκίνο πιο κοντά στους Ταλιμπάν*» 19/8/2021. 00.01'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.kathimerini.gr/economy/561468817/oi-spanies-gaies-fernoyn-to-pekino-pio-konta-stoys-talimpan/>].

KATHIMERINH Newroom. «*Στάθης Παναγιωτόπουλος: Ποινή φυλάκισης πέντε ετών με αναστολή για τα ροζ βίντεο*», 9/2/2022. 14.26. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.kathimerini.gr/society/561710545/stathis-panagiotopoulos-poini-fylakisis-pente-eton-me-anastoli-gia-ta-roz-vinteo/>].

KATHIMERINH Newroom. «*Σεβέζο: η «κόλαση» έγινε 25 χρόνων*. 17/6/2001. 08.00'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.kathimerini.gr/world/94173/sevezo-i-kolasi-egine-25-chronon/>].

KATHIMERINH Newroom. «*Σοβαρή απειλή για τη Γη 20.000 μεγάλα διαστημικά σκουπίδια*». 23/9/2018. 10.14'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα:

[<https://www.kathimerini.gr/life/science/986267/sovari-apeili-gia-ti-gi-20-000-megala-diastimika-skoypidia-vinteo/>].

KATHIMERINH Newroom. «Φωτιές: Αγώνας δρόμου για την επόμενη ημέρα –Εντός του μήνα οι πρώτες πληρωμές». 14/8/2021. 12:39'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [https://www.kathimerini.gr/society/561466828/foties-agonas-dromoy-gia-tin-epomeni-imerantentos-toy-mina-oi-protos-plieromes/?utm_source=push].

KATHIMERINH Newroom. «E.E. Το ¼ των γυναικών στην Ελλάδα δεν χρησιμοποίησε καθόλου το διαδίκτυο πέρυσι». 8/12/2020. 17.15'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://www.kathimerini.gr/society/561188602/e-e-1-stis-4-gynaikes-stin-ellada-den-chrisimopoiise-katholoy-to-diadiktyo-perysi/>].

KATHIMERINH Newroom. ΔΝΤ: «Η Ελλάδα θα μηδενίσει το πρωτογενές έλλειμμα 2021 – αν και δεν θα έπρεπε». 14/10/2020. 15.00' Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα: [<https://www.kathimerini.gr/economy/561116149/dnt-vlepei-grigori-epistrofi-se-protogeni-pleonasmata-stadiaki-meiosi-toy-chreoy/>].

KEARNS Emily (Oxford). “*Erysichthon*”, λήμμα στο Brill’s New Pauly Antiquity. Hubert Cancik and Helmuth Schneider, English Edition by: Christine F. Salazar. Classical Tradition Volumes edited. Manfred Landfester English Edition by: Francis G. Gentry. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα: [https://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/*-e402130].

KEMP Simon. “Digital 2020: Global digital overview”. 30/1/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://datareportal.com/reports/digital-2020-global-digital-overview/>].

KLEIN Christopher. “*Hanging Gardens existed but not in Babylon*”, 14/52013, updated 1/9/2018. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.history.com/news/hanging-gardens-existed-but-not-in-babylon>].

KOUTIPANDORAS. «Πογκρόμ αστυνομικής βίας στην Τήνο για τις ανεμογεννήτριες». 22/9/2021. 22.30. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.koutipandoras.gr/article/pogkrom-astynomikis-bias-stin-tino-gia-tis-anemogennitries-video>].

KUCUKGOCMEN Ali/Editing by Jonathan Spicer. «*Turkey’s poverty rate rose above 12% last year- World Bank*». 27/4/2021. 1.04’p.m. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.reuters.com/world/middle-east/turkeys-poverty-rate-rose-above-12-last-year-world-bank-2021-04-27/>].

LAMIANOW. «Προκρίνεται ο Βόλος για το εργοστάσιο ηλεκτρικών αυτοκινήτων – Θα δημιουργηθούν 1.000 θέσεις εργασίας». 2/10/2021. 11.05'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://lamianow.gr/prokrinetai-o-volos-gia-to-ergostasio-ilektrikon-aytokiniton-tha-dimioyrgithoyn-1-000-theseis-ergasias/>].

LUFKIN Bryan. “*Is the great digital-nomad workforce actually coming?*”, 15/6/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://www.bbc.com/worklife/article/20210615-is-the-great-digital-nomad-workforce-actually-coming>].

LANDRIGAN Philip. Άρθρο “*Air Pollution and health*” στο περιοδικό “The Lancet” Public Health. 24/11/2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [[https://www.thelancet.com/journals/lanpub/article/PIIS2468-2667\(16\)30023-8/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lanpub/article/PIIS2468-2667(16)30023-8/fulltext)].

LANG Max. “*The social stigma of homelessness in Russia*”. 1.7.2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://borgenproject.org/stigma-of-homelessness-russia/>].

LAWRENCE Felicity. Read by Andrew McGregor and produced by Simon Barnard “*Can the world quench China’s bottomless thirst for milk?*”, 8/4/2019. 12.00. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.theguardian.com/news/audio/2019/apr/08/can-the-world-quench-chinas-bottomless-thirst-for-milk-podcast>].

LEIDIG Sabine. «*Weil die Begrünung des Kapitalismus scheitert*». Σεπτέμβριος 2012. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://www.zeitschrift-luxemburg.de/weil-die-begrueenung-des-kapitalismus-scheitert/>].

LIBERAL. «*Kyp. Πιερρακάκης: Η εξυγίανση των ΕΛΤΑ καθυστέρησε 10 χρόνια*». 2/12/2020. 18.30’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.liberal.gr/news/kur-pierrakakis-h-exugiansi-ton-elta-kathusterise-10-chronia/340340>].

LIBRARIES. “*Sociological Perspectives on Populations and the Environment*”. [University of Minnesota. Table 15.1 “Theory Snapshot”] χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://open.lib.umn.edu/socialproblems/chapter/15-1-sociological-perspectives-on-population-and-the-environment/#barkansoc_1.0-ch15_soi_toi].

LIBRARIES. “*Sociological Perspectives and Urbanization*”. University of Minnesota. Table 14.2. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://open.lib.umn.edu/socialproblems/chapter/14-2-sociological-perspectives-on-urbanization/>].

LIFO. Ελλάδα/Κομισιόν. «*Μία στις τέσσερις Ελληνίδες δεν χρησιμοποίησε καθόλου το ιντερνέτ το 2019*». 8/12/2020. 21.19’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.lifo.gr/nw/greece/komision-mia-stis-tesseractis-ellinides-den-hrisimopoiise-katholy-internet-2019>].

LIFO. «*Σαν σήμερα/Η πρώτη μέρα λειτουργίας του Μετρό στην Αθήνα (35 σπάνιες φωτογραφίες)*». 29/1/2015. 09.02’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.lifo.gr/san-simera/i-proti-mera-leitoyrgias-toy-metro-stin-athina-35-spanies-fotografies-o>].

LIFO. «*Το παράδοξο του Ασωπού. Τι αποκαλύπτει έρευνα για τους νέους ρύπους*». 31/3/2020. 10.02’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.lifo.gr/nw/perivallon/paradoxo-toy-asopoy-ti-apokalyptei-ereyna-gia-toys-neoys-rypouys>].

LIGNITE ENERGY COUNCIL. «*Commercial History of Lignite*». χ.χ.. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://lignite.com/what-is-lignite/history-of-lignite/>].

LUFKIN Bryan. “*Is the great digital – nomad workforce actually coming?*” 15/6/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.bbc.com/worklife/article/20210615-is-the-great-digital-nomad-workforce-actually-coming>].

LUPTON Deborah. *Digital Sociology*. Edition Routledge Taylor & Francis Group. New York 2015.

MARK J. Joshua. “*Thor*”, 17/12/2018. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.worldhistory.org/Thor/>].

MARCUSE Herbert. *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος. Επιστήμη και Κοινωνία*. Μτφ. Μπάμπη Λυκούδη. Εκδόσεις Παπαζήση. Αθήνα. 1971.

MARRES Noortje.: *Digital Sociology. The Reinvention of Social Research*. Polity. USA – UK. 2017.

MATHEWS A. John. “Greening of Capitalism. How Asia is driving the Next Great Transformation”, Stanford University Press, 2014.

[<https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9780804793162/html>]

McGARR Paul. Παγκοσμιοποίηση και περιβάλλον. Γιατί το πράσινο είναι κόκκινο. Μτφ. Νίκος Λούντος, Νάντια Καλλινίκου. Εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο. Εργατική Δημοκρατία. Μάης 2001.

MERA25. «Πράσινη μετάβαση». χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

[<https://mera25.gr/prasini-metavasi/>].

MERA25. Τομέας Πράσινης Μετάβασης: «Ερημίτης – Να αλλάξουμε πριν να είναι αργά». 17/8/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://mera25.gr/announcement/tomeas-prasinis-metavasis-na-allaxoume-prin-na-einai-arga/>].

MIKROPOULOU Mani. «Digital και Social Media: Στατιστικά στοιχεία για το 2021». 2/9/2021.

Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://nagmedia.gr/el/the-latest-digital-and-social-media-statistics-for-2021/>].

MIXANITOUXRONOU. «Η ιστορία του κινήματος των Βίγκαν». 4/9/2019. Διαθέσιμο στην

ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.mixanitouxronou.gr/i-istoria-toy-kinimatos-ton-vigkan/>].

MIXANITOUXRONOU. «Τα χαρέμια από χριστιανές σκλάβες. Πως κινούσαν τα νήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τι ήταν το «Σουλτανάτο των Γυναικών» και η πανίσχυρη Βαλιδέ Σουλτάνα». χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://www.mixanitouxronou.gr/ta-charemia-apo-christianes-sklaves-pos-kinoy-san-ta-nimata-tis-othomanikis-aytokratorias/>].

MIXANITOUXRONOU. «Το πολύνεκρο δυστύχημα στο λιγνιτωρυχείο της Εύβοιας. Το μοιραίο λάθος του επιστάτη. Επέζησε το καναρίνι, που κατέβασαν 170 μέτρα κάτω από τη γη». χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.mixanitouxronou.gr/to-polynekro-dystychima-sto-lignitorycheio-tis-eyvoias/>].

MORDOR INTELLIGENCE. “Global Robotics Market – Growth, Trends, Covid-19, Impact and Forecasts (2021-2026)”, χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα:

[<https://www.mordorintelligence.com/industry-reports/robotics-market>].

MOREA Juan Pablo. “Post COVID-19 Pandemic Scenarios in an Unequal World Challenges for Sustainable Development in Latin America”, διαδικτυακό περιοδικό World

[<https://www.mdpi.com/journal/world>].

NAFTEMPORIKI. “Φουκοσίμα: Η Ιαπωνία εγκρίνει την απόρριψη του μολυσμένου νερού στη θάλασσα” 13/4/2021, 07:05’, updated 07:45’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

[<https://www.naftemporiki.gr/story/1713613/foukousima-i-iaponia-egkrinei-tin-aporripsi-tou-molusmenou-nerou-sti-thalassa>].

NAFTEMPORIKI. “Βουλή – Βελόπουλος: Ζωή στα καμένα δεν θα υπάρχει για τα επόμενα δέκα χρόνια». 25/8/2021. 14.19’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

[[https://m.naftemporiki.gr/story/1764832/bouli-belopoulos-zoi-sta-kamena-den-tha-uparxei-gia-ta-epomena-10-xronia](https://m.naftemporiki.gr/story/1764832/bouli-belopoulos-zoi-sta-kamena-den-tha-uparxei-gia-ta-epomena-deka-xronia)].

NAFTEMPORIKI. «Οργιάζει το εμπόριο ηλεκτρονικών σκουπιδιών». 1/4/2018. 22.35'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://m.naftemporiki.gr/story/133716/orgiazei-to-emporio-ilektronikon-skoupidion>].

NAFTEMPORIKI. «ΠΟΥ: Επτά εκατομμύρια θάνατοι το 2012 εξαιτίας της ατμοσφαιρικής ρύπανσης». 25/3/2021. 15.33'. Ανανέωση 15.36'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.naftemporiki.gr/story/785271/poy-epta-ekatommuria-thanatoi-to-2012-eksaitias-tis-atmosfairikis-rupansis>].

NAFTEMPORIKI. «Η εξαφάνιση των ειδών χλωρίδας και πανίδας επιταχύνεται σε επικίνδυνο ρυθμό». 31/3/2018. 00.46'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://m.naftemporiki.gr/story/1336709/i-eksafanisi-ton-eidon-xloridaskai-panidas-epitaxunetai-se-epikinduno-ruthmo>].

NAFTEMPORIKI. «“Λευκές περιοχές”. 160.869 νοικοκυριά σε 4.079 οικισμούς αποκτούν δωρεάν πρόσβαση σε τηλεοπτικό σήμα». 9/6/2021. 15.13' updated 15.17'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.naftemporiki.gr/story/1736403/leukes-perioxes-160869-noikokuria-se-4079-oikismous-apoktoun-dorean-prosbasi-se-tileoptiko-sima>].

NAFTEMPORIKI. «Ουκρανία: 35 χρόνια από το δυστύχημα του Τσέρνομπιλ». 26/4/2021. 12.05', updated 12.09'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.naftemporiki.gr/story/1718742/oukrania-35-xronia-apo-to-dustuxima-tou-tsernompil>].

NAFTEMPORIKI. «Ταλιμπάν: Θα επιτρέψουμε στις γυναίκες να φεύγουν μόνες από το σπίτι». 15/8/2021. 14.53' Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.naftemporiki.gr/story/1761628/talimpan-tha-epitrepsoume-stis-gunaiques-na-feugoun-mones-apo-to-spiti>].

NAFTEMPORIKI. «Τουρισμός στο διάστημα: Ο Μπράνσον πρόλαβε τον Μπέζος – Σκληρός ανταγωνισμός». 11/7/2021. 13.15'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://m.naftemporiki.gr/story/1748081/tourismos-sto-diastrima-o-mpranson-prolabe-ton-mpazos-skliros-antagonismos>].

NAFTIKACHRONIKA. «Τα πλαστικά απειλούν τις θαλάσσιες χελώνες». 7/12/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.naftikachronika.gr/2019/12/07/ta-plastika-apeiloun-tis-thalassies-chelones/>].

NEAKRITI. «Έρευνες για υδρογονάνθρακες: Πάνε πίσω στα δυο θαλάσσια οικόπεδα της Κρήτης». 9/2/2021. 21.46'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.neakriti.gr/article/kriti/1605132/oi-ereunes-gia-udrogonanthrakes-pane-piso-sta-duo-thalassia-oikopeda-tis-kritis/>].

NEWMONEY. Bloomberg. «Ο κορωνοϊός εξαφάνισε την ατμοσφαιρική ρύπανση στη βιομηχανική Κίνα». 1/3/2020/ 6.34'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.newmoney.gr/roh/bloomberg/o-koronoios-exafanise-tin-atmosferiki-ripansi-sti-viomichaniki-kina/>].

NEWPOST. «Η απρέπεια του Τραμπ στο δείπνο με τη βασίλισσα Ελισάβετ». 4/6/2019. 08.00'. Ανανέωση 08.49'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα: [<https://newpost.gr/kosmos/5cf603d5ba2fc3a20804df62/i-aprepeia-toy-tramp-sto-deipno-me-ti-vasilissa-elisavet-vinteo>].

NEWS247. «Πάνω από 200 νεκροί σε ΗΠΑ και Καναδά – Πρωτοφανείς θερμοκρασίες». 1.7.2021. 09.42. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.news247.gr/kosmos/kaysonas-pano-apo-200-nekroi-se-ipa-kai-kanada-protofaneis-thermokrasies.9280738.html>].

NEWSBEAST. «Αίσωπος, ο μυστηριώδης παραμυθάς, που καταδικάστηκε σε θάνατο από το Μαντέιο των Δελφών». 9/5/2017. 07.48' Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.newsbeast.gr/portraits/arthro/2685296/esopos-o-mistiriodis-paramithas-pou-katadikastike-se-thanato-apo-to-mantio-ton-delfon>].

NEWSBEAST. «Έτσι... «λύνει» η Κίνα το πρόβλημα των αστέγων. Τοποθετήθηκαν τιμιεντένιες «πυραμίδες» κάτω από γέφυρες». 4/7/2012. 00.36. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.newsbeast.gr/world/arthro/378413/etsi-lunei-i-kina-to-provlima-ton-astegon>].

NEWSBEAST. «Ο Βρετανός ηγέτης Ουίνστον Τσόρτσιλ». 29/8/2013. 10.37'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.newsbeast.gr/portraits/arthro/575210/o-vretanos-igetis-ouinston-tsortsil>].

NEWSBEAST Weekend Edition. «Πως είναι ο παράδεισος και η κόλαση στις μεγάλες θρησκείες». 31/3/2018. 00.18'

NEWSBEAST Weekend Edition. «Πότε ψήφισε η Ελληνίδα για πρώτη φορά;» 25/5/2019. 00.09'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.newsbeast.gr/weekend/arthro/4931640/pote-psifise-i-ellinida-gia-proti-fora>].

NEWSBEAST. «Ο τρομερός κουρσάρος Κοκκινογένης». 15/10/2014. 08.43'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.newsbeast.gr/portraits/arthro/742541/o-tromeros-koursaros-kokkinogenis>].

NEWMONEY. «Amazon: Γιατί ξεφορτώθηκε ο Τζεφ Μπέζος κι άλλες μετοχές της εταιρείας του αξίας 3,1 δις δολαρίων;». 6/8/2020. 10.35'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.newmoney.gr/roh/diethni/amazon-giati-xefortothike-o-bezos-ki-alles-metoches-tis-eterias-tou-axias-31-dis/>].

NEWMONEY. «Forbes: Αυτοί είναι οι πιο πλούσιοι άνθρωποι στη Γη το 2021 – Ποιοι Έλληνες βρίσκονται στη λίστα». 6/4/2021. 5.08'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.newmoney.gr/roh/diethni/forbes-afti-ine-i-pio-plousii-anthropi-sti-gi-to-2021-pii-ellines-vriskonte-sti-lista/>].

NEWSIT. «Θεσσαλονίκη: Άγρια επεισόδια και ξύλο με καδρόνια στο ΓΕΛ Σταυρούπολης». 28/9/2021. 09.04'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.newsit.gr/topikes-eidhseis/thessaloniki-agria-epeisodia-kai-ksylo-me-kadronia-sto-gel-stayroupolis/3373144/>].

OECD/G20 (ΟΟΣΑ). Tax Challenges arising from the digitalization of the Economy Global Anti-Base Erosion Model (Pillar Two). Inclusive Framework on beps. Paris. 14/12/2021.

OECD (ΟΟΣΑ). Development Co-Operation Report 2021: Shaping a just digital transformation. 2021.

OECD (ΟΟΣΑ). Gender and the Environment. Building the Evidence Base and Advancing policy actions to achieve the SDG's. 21/5/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.oecd.org/env/gender-and-the-environment-3d32ca39-en.htm?utm_source=Aedstra&utm_medium=email&utm_content=Gender%20and%20Environ

ment%20Policy%20Highlights%20main%20page&utm_campaign=env-news-9-march-2022&utm_term=env].

OECD (ΟΟΣΑ). Policies to reduce microplastics pollution in water: Focus on Textiles and Tyres. October 2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα: [https://www.oecd.org/environment/policies-to-reduce-microplastics-pollution-in-water-7ec7e5ef-en.htm].

OECD (ΟΟΣΑ). Covid-19 and Well-being: Life in the Pandemic. 25/1/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.oecd-ilibrary.org/sites/1e1ecb53-en/index.html?itemId=/content/publication/1e1ecb53-en].

OKSALA Johanna. “Feminism, capitalism and ecology”, στο περιοδικό “Hypatia”, Volume 33, Issue 2, Cambridge University Press.

ONMED. «Τα αναπνευστικά νοσήματα χτυπούν νέους και φτωχούς στην Ελλάδα – Η πρόληψη δεν επαρκεί». 21/4/2016. 09.00’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.onmed.gr/ygeia/story/342593/ta-anarpefstika-nosimata-xytyroygn-neous-kai-ftoxyoys-stin-ellada-i-prolipsi-den-eparkei].

ORTIZ – OSPINA Esteban & ROSER Max. Marriages and divorces. 2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://ourworldindata.org/marriages-and-divorces].

ORTNER Sherry, STRANTHER Marilyn, ROSALDO Michelle. Επιμ. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη. Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια. Απρίλιος 1994.

OT. Eurostat – Σχεδόν 300 δις. ευρώ τα έσοδα από περιβαλλοντικούς φόρους – Η θέση της Ελλάδας. 14/12/2021. 12.13’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.ot.gr/2021/12/14/green/eurostat-sxedon-300-dis-eyro-ta-esoda-apo-perivallontikous-forous-i-thesi-tis-elladas/].

OT. Τουρισμός: «Μεγάλη μείωση ταξιδιών και δαπανών των Ελλήνων το 2020» [Γραφήματα]. 29/7/2021. 17.40’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα: [https://www.ot.gr/2021/07/29/tourismos/elstat-meiosi-219-sta-taksidia-ton-imedapon-touriston-to-2020/].

OTSUKA Reina, REPOND Frederic, WHEELER Joe, ASMOLOVA Daria. «Digital transformation to recovery into a green economy». 4/8/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση των Ηνωμένων Εθνών: [https://www.undp.org/blogs/digital-transformation-recover-green-economy].

PAPANTONIOU Stavros. “Digital nomad visas expected in summer”, 2/6/2021. 19.23’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [https://www.ekathimerini.com/news/1162217/digital-nomad-visas-expected-in-summer/].

PARAPOLITIKA Newsroom. «Αδιάβαστες» με το ιντερνέτ οι Ελληνίδες – Το ¼ των γυναικών στην Ελλάδα δεν χρησιμοποιεί καθόλου το διαδίκτυο”, 14/1/2021, 12.24’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.parapolitika.gr/stories/article/1085014/adiavastes-me-to-idernet-oi-ellinides-to-14-ton-gunaikon-stin-ellada-den-hrisimopoiei-katholou-to-diadiktuo/].

PERRY J. Mark. “Women earned the majority of doctoral degrees in 2020 for the 12th straight year and outnumber men in grad school 148 to 100”. 14/10/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.aei.org/carpe-diem/women-earned-the-majority-of-doctoral-degrees-in-2020-for-the-12th-straight-year-and-outnumber-men-in-grad-school-148-to-100/].

PLOKHY Serhii. “*The True cost of the Chernobyl Disaster has been greater than it seems*”. 26/4/2018. 10.34’ Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://time.com/5255663/chernobyl-disaster-book-anniversary/>].

POPULATION REFERENCE BUREAU (PRB). «*Racial Inequalities in managerial and professional jobs*». χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://www.prb.org/resources/racial-inequalities-in-managerial-and-professional-jobs/>].

PROTAGON TEAM. «*Κλιματική αλλαγή: τα σημάδια υπήρχαν εδώ και 60 χρόνια αλλά...*». 25/7/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.protagon.gr/epikairota/klimatiki-allagi-ta-simadia-ypirxan-edw-kai-60-xronia-alla-44342313901>].

PROTAGON TEAM. «*Συγκρούσεις στην Ειδομένη*». 10/4/2016. 14.08’ Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.protagon.gr/epikairota/4434104709-4434104709>].

PROTAGON TEAM. “*Ο βυθός των Μπικίνι είναι ακόμη «λαβωμένος» από τις ατομικές δοκιμές*”, 11/12/2019, 21.47’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.protagon.gr/epikairota/o-vythos-twn-bikini-einai-akomi-lavwmenos-apo-tis-atomikes-dokimes-44341961023>].

PROTAGON TEAM. «*Η τελετή του μαντιλιού*». Σάλος στη Γαλλία για τεστ παρθενίας σε τηλεοπτική εκπομπή». 3/4/2021. 22.00’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.protagon.gr/epikairota/i-teleti-tou-mantiliou-salos-sti-gallia-gia-test-parthenias-se-tileoptiki-ekpobi-44342258150>].

PROTOTHEMA. “*Χιροσίμα –Ναγκασάκι: 75 χρόνια από τον βομβαρδισμό, που συγκλόνησε τον κόσμο –Δείτε φωτογραφίες*” 6/8/2020. 07:28’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα: [<https://www.protothema.gr/stories/article/1032720/hirosima-nagasaki-75-hronia-apo-ton-vomvardismo-pou-suglonise-ton-kosmo-fot/>].

PROTOTHEMA. “*Κακοκαιρία «Μήδεια»: Χιονιάς εικοσαετίας σύμφωνα με την EMY*». 26/2/2021. 17.46’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα: [<https://www.protothema.gr/greece/article/1099322/kakokairia-i-teleutaia-hionostrosi-eiheimia-apo-tis-megaluteres-diarkeies-ton-teleutaion-20-eton/>].

PROTOTHEMA. «*Θεσσαλονίκη: Στα αζήτητα και εκτός ψυγείων των νεκροτομείων οι νεκροί, που δεν έχουν συγγενείς*». 31/8/2018. 08.06’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.protothema.gr/greece/article/817037/thessaloniki-sta-azitita-kai-ektos-psugeion-ton-nekrotomeion-oi-nekroi-pou-den-ehoun-suggeneis-gia-na-tous-paralavoun/>].

PROTOTHEMA. «*Κακοκαιρία Ιανός – Θεσσαλία: «Βομβαρδισμένο τοπίο» - Τρεις νεκροί, μία αγνοούμενη βιβλικές καταστροφές*». 21/9/2020 06.29’ Ανανώση 21/9/2020, 12.08’ Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα: [<https://www.protothema.gr/greece/article/1046455/kakokairia-ianos-thessalia-vomvardismeno-topio-treis-nekroi-mia-agnooumeni-vivlikes-katastrofes/>].

PROTOTHEMA. “*Κλιματική αλλαγή: Μπορεί να μεταναστεύσουν 216 εκατομμύρια άνθρωποι ως το 2050, λέει η Παγκόσμια Τράπεζα*”, 13/9/2021. 22.54’ updated 23.17’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.protothema.gr/world/article/1160725/klimatiki-allagi-borei-na-metanasteusoun-216-ekatomuria-anthropoi-eos-to-2050/>].

PROTOTHEMA. «*Τρίκαλα: Μεταφέρουν φάρμακα με drones στα περιφερειακά φαρμακεία*». 18.9.2021. 10.51’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

[<https://www.protothema.gr/greece/article/1162337/trikala-metaferoun-farmaka-me-drones-sta-perifereiaka-farmakeia/>].

RAMOS Jaime. “Graves in Cemeteries are now equipped with technology”. 21/10/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://tomorrow.city/a/smart-cemeteries>].

REID Sue. “Why the menopause is having its day in court: Bullied for hot flushes, sidelined by exhaustion or felt compelled to leave their jobs due to brain fog but after suffering workplace discrimination in silence, more women are taking a stand”, 12/9/2021. 22.01’. Updated 22.01’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.dailymail.co.uk/femail/article-9983109/Why-menopause-having-DAY-COURT.html>].

REIX Justine. «Οι φοιτητές που περνάνε την πανδημία στα μικροσκοπικά διαμερίσματά τους». 11/3/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.vice.com/el/article/7k9m7q/oi-foithtes-poy-pernane-thn-pandhmia-sta-mikroskopika-diamerismata-toys>].

RITSERT Jurgen. Διεύθυνση. Ομάδα Εργασίας Κοινωνιολογία. Τρόποι σκέψης και βασικές Έννοιες της Κοινωνιολογίας. Πρ. & Επιμ. Γεράσιμος Κουζέλης, Μτφ. Τάσος Κυπριανίδης. Εκδόσεις Κριτική. Επιστημονική Βιβλιοθήκη. Πρώτη έκδοση 1978, τίτλος πρωτότυπου: Arbeitsgruppe Soziologie. Ελληνική έκδοση 1991.

ROBINSON I. William. “Global capitalism post – pandemic” 27/8/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0306396820951999?casa_token=ErCpOjcPYuWA AAAA%3AVIKsMpkumz6ikNfjatNgrIUclsu-x4wdozL4wrDUr8MZKT3vZ6mi2LXvAiHVtbrUSVFCnWU-L9hw]

ROBINSON I. William. The Global Police State. Pluto Press. 2020.

ROGERS Heather. Green Gone Wrong: Dispatches from the front lines of Eco – Capitalism. Kindle ebooks. 1st, edition.

ROGERS III M. William & FREEMAN Richard. «How robots are beginning to affect workers and their wages». 17/10/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://tcf.org/content/report/robots-beginning-affect-workers-wages/?agreed=1>].

ROZA Newsroom. «Αλληλεγγύη στους διανομείς: Ζυθοποιία σταματάει τη συνεργασία της με Efood και Wolt”. 21/9/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [https://www.rosa.gr/koinonia/allilengii-stous-dianomeis-zithopoiia-stamataei-ti-sinergasia-tis-me-efood-kai-wolt/?fbclid=IwAR35y6KX169dY6HsBQYzoi9hgatd1JXvFxqs_NAmziisMGIfiLeKXNKCbFo].

ROSER Max. “Global poverty in an unequal world: Who is considered poor in a rich country? And what does this mean for our understanding of global poverty”. 5/3/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://ourworldindata.org/higher-poverty-global-line>].

SAMATAS Minas. “Surveillance Legacy, Modernisation and Controversy in Contemporary Greece: International comparative perspectives”. Edited by Heliotis L and Xenakis S. , Peter Lang, Oxford, 2011, pp. 421-442.

SELWYN Neil. “What is Digital Sociology?”. Wiley.com. December 2018.

SCALES Ivan. Άρθρο “Green Capitalism” στο βιβλίο The International Encyclopedia of Geography: People, the earth, environment and technology. Publisher Wiley – Blackwell, March

2017. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
[https://www.researchgate.net/publication/315457340_Green_capitalism].
- SCHILLER Dan. Digital Capitalism. Networking the global market system. Μάρτιος 1999.
- SELWYN Neil. What is digital sociology. Polity.USA – UK. 2019.
- SHRIDER Emily, KOLLAR Melissa, FRANCES Chen and SEMEGA Jessica. Income and Poverty in the United States: 2020. September 2021. U.S. Department of Commerce.
- SOFOKLEUSIN. Βελόπουλος: έρχεται σεισμός στην παγκόσμια οικονομία. 20/7/2021. 14.53’ Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.sofokleousin.gr/velopoulos-erxetai-seismos-stin-pagkosmia-oikonomia>].
- SRIVASTAVA Priya. “Ancient tribes that have survived the test of time”. 22/11/2018. 22.22’ Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
[<https://timesofindia.indiatimes.com/travel/destinations/ancient-tribes-that-have-survived-the-test-of-time/as66755772.cms>].
- STAAB Peter. “Digitaler Kapitalismus. Markt und Herrschaft in der Ökonomie der Unknappheit”. Edition Suhrkamp SV. 2019.
- STERN Nicholas. The Economics of Climate Change. The Stern Review. Cambridge. 2006.
- TAH Cheryl. “Police are searching for a religious “healer” who reportedly convinced a pregnant woman that hammering a 2-inch nail into her skull would give her a son”. 10/2/2022. 9.06’ Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.insider.com/police-chasing-healer-woman-craving-son-hammer-nail-into-head-2022-2>].
- TANEA Team. «Θλιβερή επέτειος: 6/8/1945. Η πρώτη ατομική βόμβα ισοπεδώνει τη Χιροσίμα». 6/8/2020. 09.08’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
[<https://www.tanea.gr/2020/08/06/people/6-8-1945-i-proti-atomiki-vomva-isopedonei-ti-xirosima/>].
- TANEA Team. «Δημοσκόπηση: Απαισιόδοξοι για ακρίβεια και οικονομία οι Έλληνες». 16/2/2022. 20.36’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
[<https://www.tanea.gr/2022/02/16/politics/dimoskopisi-apaisiodoksoi-gia-akriveia-kai-oikonomia-oi-ellines/>].
- TANURO Daniel. Green Capitalism: why it can’t work? Resistance Books. IIRE. Merlin Press. London. 2013.
- THE BRITISH ASSOCIATION OF UROLOGICAL SURGEONS: “A brief history of the flush toilet”. χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
[https://www.baus.org.uk/museum/164/a_brief_history_of_the_flush_toilet].
- THE DAILY OWL. «Γαλαζοαίματοι. Αλήθειες και Ψέματα». 22/6/2015. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.thedailyowl.gr/blue-blood-truth-or-lie/>].
- THE ST BLOG. “Bringing the digital divide in Asia. Check out Manisha’s story». 17/6/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://blog.st.com/digital-divide-asia/>].
- THETOC TEAM. “«Θάυμα» στο Ισραήλ: Ελπίδες σε παράλυτους ασθενείς να ξαναπερπατήσουν με εμφυτεύματα σπονδυλικής [εικόνες - βίντεο]». 7/2/2022. 10.54’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική

διεύθυνση [<https://www.thetoc.gr/ygeia/article/to-thauma-tis-epistimis-elpides-naxanaperpatisoun-oi-paralutoi-astheneis-me-emfuteumata-spondulikis-stilis-eikones---binteo/>].

TOPONTIKI. «*Ιός... Χατζηδάκη κατά περιβάλλοντος. Νομοσχέδιο εξπρές καταργεί Natura 2000 και μελέτες περιβαλλοντικών επιπτώσεων*». Έντυπη έκδοση της εφημερίδα το «Ποντίκι» τεύχος 2123. 1/5/2020. 03.00'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

[<https://www.topontiki.gr/2020/05/01/ios-chatzidaki-kata-perivallontos-nomoschedio-expreskatargi-natura-2000-ke-meletes-perivallontikon-epiptoseon/>].

TOVIMA. «*Ανασηματισμός – Απόδοση ευθυνών στο υπουργείο της κρίσης – Γιατί αντικαταστάθηκε από τον Αποστολάκη ο Μιχάλης Χρυσοχοϊδης;*». 31/8/2021. 11.56'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.tovima.gr/2021/08/31/politics/anaximatismos-apodothikan-oi-eythynes-sto-ypourgeio-tis-krisis-giati-efyge-antikatastathike-apo-ton-apostolaki-o-xrysoxoidis/>].

TOVIMA. «*ΟΟΣΑ: Η ταξική διαστρωμάτωση ανά τον κόσμο*». 15/6/2018. 17.53'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.tovima.gr/2018/06/15/world/oosa-i-taksiki-diastrwmatwsi-ana-ton-kosmo/>].

TOVIMA. «*Φάμελλος – Σκουρλέτης – Έγκλημα η πώληση της ΔΕΗ σε συνθήκες ανατιμήσεων για την ενέργεια*». 24/9/2021. 14.09'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.tovima.gr/2021/09/24/finance/famellos-skourletis-egklima-i-polisi-tis-dei-se-synthikes-anatimiseon-stin-energeia/>].

TOVIMA. «*11 εκατ. Ευρώ για την ενεργειακή αυτονομία της Τήλου*». 16/8/2018. 17.51'. Ενημέρωση 17/8/2018. 05.00'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.tovima.gr/2018/08/16/society/11-ekat-eyrw-gia-tin-energeiaki-aytonomia-tis-tiloy/>].

TOVIMA. «*Ενεργειακή φτώχεια – Διπλάσια απ' ό, τι η γενική φτώχεια στην ΕΕ*». 1/10/2021. 21:25'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.tovima.gr/2021/10/01/finance/energeiaki-ftoxeia-diplasia-apo-oti-i-geniki-ftoxeia-stin-ee/>].

TOVIMA. «*ΔΕΗ: πόσα της χρωστάνε και ποιοι της χρωστάνε*». 25/9/2019. 20/50'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.tovima.gr/2019/09/25/finance/dei-posa-tis-xrostane-kai-ποιοι-tis-ta-xrostane/>].

TONG Traci. «*How the Vietnam War's Napalm girl found hope after tragedy*». 21/2/2018. 19.15'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.pri.org/stories/2018-02-21/how-vietnam-wars-napalm-girl-found-hope-after-tragedy>].

TVXS: «*Τα έξυπνα γυαλιά που κάνουν τη Google να φαίνεται χαζή*». 11/9/2021. 12.00'. Ανανέωση 12.08' Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://tvxs.gr/news/sci-tech/ta-eksypna-gyaliaroy-kanoyntin-google-na-fainetai-xazi>].

TVXS: «*2008: Πως η κρίση ακινήτων επηρέασε την παγκόσμια οικονομία;*». 11/9/2018. 12.28'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://tvxs.gr/news/kosmos/2008-pos-i-krisi-akiniton-ton-ipa-ekselixthike-se-pagkosmia-oikonomiki-krisi>].

TVXS: «*Σε σύγκρουση Μηταράκης – Μουτζούρης για το ποιος έκαψε τη Μόρια*». 21/4/2021. 12.44'. Ανανέωση 12.57'. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://tvxs.gr/news/ellada/se-syglykroyysi-mitarakis-moytzoymis-gia-poiος-ekapse-ti-moria>].

- TRUST-WEST Ed. “*Education equity in Crisis: The digital divide*”. 7/4/2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://west.edtrust.org/resource/education-equity-in-crisis-the-digital-divide/>].
- UNESCO. “*International Literacy Day 2021*”. 8/9/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://uil.unesco.org/event/international-literacy-day-2021>].
- UNHCR. (Ύπατη Αρμοστεία για τους Πρόσφυγες): “*Climate change and disaster displacement*” χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.unhcr.org/climate-change-and-disasters.html>].
- UNICEF. 7 “*Fast facts about toilets. Find out how these humble fixtures are saving lives around the world*”. 19/11/2018. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.unicef.org/stories/7-fast-facts-about-toilets>].
- UNODC. United Nations - Office of Drugs and Crimes. «*Cybercrime*». χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.unodc.org/unodc/en/cybercrime/global-programme-cybercrime.html>].
- UNWTO. “*Tourism grows 4% in 2021 but remains far below pre-pandemic levels*”. 18/1/2022. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.unwto.org/news/tourism-grows-4-in-2021-but-remains-far-below-pre-pandemic-levels>].
- U.S. FOOD & DRUG (FDA). “*GMO Crops, Animal Food and Beyond*”. 17/2/2022. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.fda.gov/food/agricultural-biotechnology/gmo-crops-animal-food-and-beyond?utm_source=facebook&utm_medium=social&utm_campaign=feedyourmind2020].
- USULOR Israel: “*Managers take group picture with outfits they use for zoom meeting and the result is hilarious*”, 12/1/2022. 12.57 pm. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.legit.ng/people/1451351-managers-take-group-picture-with-outfits-they-used-zoom-meeting-result-hilarious>].
- VALENTINE. «*Γνωρίζετε ότι οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν ότι οι ασφόδελοι αποτελούσαν τροφή των νεκρών, καθώς πίστευαν ότι υπήρχε στον Κάτω Κόσμο ένα μεγάλο λιβάδι με ασφόδελους – Ασφόδελος*». Απρίλιος 2002. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.valentine.gr/linkOfTheMonth_gr-april2002.php].
- VLAVIANOS –ARVANITIS Agni. Reversing Unemployment in a changing climate. Biopolitics International Organisation. Athens. 2013.
- WANNER Thomas. Άρθρο «*Η νέα «Παθητική Επανάσταση» της Πράσινης Οικονομίας και της Ανάπτυξης: Διατήρηση της «Αειφόρου Ανάπτυξης» του Νεοφιλελεύθερου Καπιταλισμού*» 21-41, 31/1/2014 [<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13563467.2013.866081>] (έχει στοιχεία πάνω στο έργο του Γκράμσι]
- WANG Lu, WU Huayi & SONG Hong. “*A framework of integrating Digital City and Eco City*”. Πανεπιστήμιο Hubei χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [http://www.dupad.hku.hk/cusup/asiagis/fallo3/Full_Paper/Wang_Lu.pdf].
- WEBER Max. Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού. Πρόλογος: Βασίλης Φίλιας. Μτφ. Μιχάλης Κυπραίος. Εκδόσεις Gutenberg. Αθήνα. 2006.

- WHO (WORLD HEALTH ORGANISATION). “*Climate Change and Health*”. 30/10/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health>].
- WHO. “*Infant and young child feeding*”. 9/6/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/infant-and-young-child-feeding>].
- WHO. “*Refugee and migrant health*”. χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.who.int/health-topics/refugee-and-migrant-health#tab=tab_1].
- WHO. World Health Statistics 2021: «*Monitoring health for the SDGs. World Health Organization*». 21/5/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://reliefweb.int/report/world/world-health-statistics-2021-monitoring-health-sdgs?gclid=CjoKCCQiAjJOQBhCkARIsAEKMT0oIztoW3pOa4KnIjwOMcCLe_iwe2Bagloiz89QYZm4LUsqbiJXXMeQaAmkIEALw_wcB].
- WTO (WORLD TRADE ORGANIZATION): «*WTO members look at how trade help LDCs recover from COVID*». 19. 16/2/2022. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.wto.org/english/news_e/news22_e/ldevc_18feb22_e.htm].
- WILKINSON Philip & PHILIP Neil. Παγκόσμια Μυθολογία. Εκδόσεις στην ελληνική ΣΚΑΪ. 2009. 1^η έκδοση 2007, με τίτλο *Mythology* από την Penguin Company.
- WLEARN. «*Τι είναι το Σκοτεινό Διαδίκτυο (Dark Web) και πως μπορεί κάποιος ν’ αποκτήσει πρόσβαση σε αυτό;*». 25/11/2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.wlearn.gr/index.php/articles/1391-what-is-dark-web>].
- WONG Edward/The New York Times με τη συμβολή και του Κιθ Μπράντσερ. «*Η Κίνα εξάγει ρύπανση στις Ηνωμένες Πολιτείες*» 1/3/2014. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα: [<https://www.kathimerini.gr/life/environment/756227/i-kina-exagei-rypansi-stis-inomenes-politeies/>].
- WOOD Therese. “*Mapped: The Greenest Countries in the World*”. 25/2/2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.visualcapitalist.com/greenest-countries-in-the-world/>].
- WRIGHT Christopher & Nyberg Daniel. “*Green capitalism is a myth*”. 21/9/2015. 3,36’. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.businessinsider.com/green-capitalism-is-a-myth-2015-9>].
- WWF. “*Water Scarcity. Overview*”. χ.χ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.worldwildlife.org/threats/water-scarcity>].
- WWF. Βιολογική ποικιλότητα. Ελλάδα – Μία πλούσια χώρα. 2012. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://www.contentarchive.wwf.gr/images/pdfs/biodiversity-gr.pdf>].
- YORGAN Alyssa. «*10 Key Statistics on social media usage in Russia [2019]*». March 2019. 3,34 p.m. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://russiansearchmarketing.com/10-key-statistics-social-media-usage-russia-2019/#>].
- YOUNGOCULTURE. «*Τι γινόταν με τη δουλειά στην Αρχαία Ελλάδα;*» 8/11/2018. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [<https://youngoculture.com/news-greek/ti-ginotan-me-ti-doyleia-stin-arhaia-ellada>].

ΥΡΑΙΘΡΟΣ. «Πίθηκοι, ελέφαντες και καμηλοπαρδάλεις ζούσαν στο παρελθόν κοντά στο κέντρο της Αθήνας». 26/10/2017. 17.18' Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση [<https://www.yraithros.gr/pithikoi-elefantes-zousan-athina/>].

ZIOMAS Dimitris, KONSTANTINIDOU Danai, CAPELLA Antoinetta, VEZYRGIANNI Katerina. “*National strategies to fight homelessness and housing exclusion*”. European Commission. Directorate – General for Employment. Social Affairs and Inclusion. Greece. 2019.